శ్రీ

కౌముదీశరదాగమము

(వైయాకరణసిద్ధాన్తకౌముదికి వివరణసహితమగు ఆంధ్రవ్యాఖ్యానము)

(పూర్వార్ధము — ద్వితీయభాగము)

ఇయ్యది

శ్రీ జయపురసంస్థానాధీశ్వరులగు
శ్రీ మహారాజా శ్రీ శ్రీ శ్రీ విక్రమదేవవర్మ బహదరు,
సాహిత్యసమ్రాట్టు, డి. లిట్. వారి సమాదరణమున వెలసినది.

కృతికర్త, ప్రకాశకుఁడు :

వ్యాకరణాచార్య, వ్యాకరణాలఙ్కారవిద్యాప్రవీణ,
అప్పల్ల జోగన్నశాస్త్రి P. O. L.
వ్యాకరణాలఙ్కారశాస్త్రోపాధ్యాయుఁడు,
శ్రీవిజయనగరమహారాజసంస్కృతకలాశాల,

విజయనగరము.

1942.



శ్రీ వేదవ్యాస ముద్రణాలయము,
విజయనగరము.



విజ్ఞప్తి

శాబ్దికసార్వభౌములగు భట్టోజీదీక్షితులు పాణినీయవ్యాకరణపయః పారావారమును స్వీయప్రతిభామన్దరముచే లెస్సగ మథించి తత్సారమున వైయాకరణసిద్ధాన్తకౌముదినివెలయించి వ్యాకరణజిజ్ఞాసువులకాయాసిద్ధాన్తముల ననాయాసముగ గోచరింపఁజేసి లోకమున స్థిరకీర్తులై రనువిషయము ప్రసిద్ధమే.

మహోదారులును సకలకలాపోషకులునగు శ్రీ శ్రీ శ్రీ విజయనగర సంస్థానాధీశులు దయాపూర్వకముగ స్థాపించిన సంస్కృతకలాశాలలో నిరువదియైదు వత్సరములనుండి వ్యాకరణవిద్యార్థులకు వ్యాకరణసిద్ధాన్తములను సవ్యాఖ్యానముగ బోధించుచున్న నన్ను శరదాగమసాహాయ్యంబున సర్వజనసులభంబగు నాంధ్రభాషారూపమునఁ గౌముదిని వెలయించుట సుబోధోపకారకంబగునని నాహితులు ప్రేరేపించిరి. మిత్రుల ప్రోత్సాహము వలన నీమహాసముద్రము నీదుటకుఁ గృతనిశ్చయుఁడనై కార్యము నారంభించి సమాసాన్తగ్రంథమును వ్రాయునప్పటికి రెండు సంపుటములకు సరిపడుగ్రంథము పెరిగినది. జ్ఞానమాత్రధనుఁడనైన నేను విశేష ద్రవ్యసాధ్యంబగు పుస్తకప్రకాశమునెట్లు నిర్వహింపఁ గలనని నిర్విణ్ణుఁడనైయుండ మహోదారులును సంస్కృతాంధ్రోత్కలభాషాభోజులును పండితాఖణ్డలునగు శ్రీ శ్రీ శ్రీ జయపురసంస్థానాధీశులు సాహిత్యసమ్రాట్టు శ్రీ విక్రమదేవవర్మమహారాజులుగారు స్వాభావిక దయాపూరితాన్తఃకరణంబునఁజేయూతనిచ్చి నాయీకృతికి భర్తృత్వమునంగీకరించి 'దీనిని వెలయించి నామనంబునంగల విచారమును బారఁదోలి నాకు పరమానందమును సమకూర్చిరి.

అనేకగ్రంథరచయితలును బహుగ్రన్థప్రకాశకులునయిన శ్రీశ్రీశ్రీ విక్రమదేవవర్మ మహారాజులుగారు ప్రచురింపించిన బహుగ్రన్థరాజములతో పాటు నాయీపుస్తకమునుగూడ ప్రచురింపించి నాపరిశ్రమను సఫలముగఁ జేసినందులకు శ్రీవారియెడల నేనెంతయుఁ గృతజ్ఞుఁడను. ప్రతిఫలము నపేక్షింపకయేయిట్టిభాషాపోషకకార్యములనొనరించు శ్రీ విక్రమదేవవర్మ మహారాజులుగారు లోకమునకు శాశ్వతసంస్మరణీయులు.

ప్రప్రథమమున నావిద్యాభ్యాసమునకు, పిమ్మట నాజీవికకు, మత్సమ్పాదిత విద్యాప్రచారమునకును, ముఖ్యకారణంబయిన సంస్కృతకలాశాలను నెలకొల్పి పండితులను శాశ్వతముగఁబోషించుచుఁ దన్మూలమున విద్యార్థుల యజ్ఞానాంధకారమును దొలఁగించుచున్నట్టియు, శ్రీ శ్రీ శ్రీ పూషవాడ్వంశపయఃపారావారరాకాసుధాకరులనగు శ్రీ విజయనగర సంస్థానాధీశ్వరులయెడల నాకృతజ్ఞతను లోకమునకుఁ దెల్పుకొనుచున్నాను.

శ్రీ శ్రీ శ్రీ జయపుర సంస్థానాధీశ్వరులసమాదరణమునఁ బ్రస్తుతము ప్రకటింపనిశ్చయింపఁబడిన కౌముదీశరదాగమములోని గ్రన్థము పాఠకులసౌకర్యమునకై రెండుభాగములుగ విభజింపఁబడెను. అందు సంజ్ఞాప్రకరణము నారంభించి స్త్రీప్రత్యయప్రకరణాన్తముగఁ బదునాల్గుప్రకరణములు ప్రథమభాగమందును, విభక్త్యర్థప్రకరణమునారంభించి సమాసాశ్రయవిధిప్రకరణాన్తముగఁ బదిప్రకరణములు ద్వితీయభాగమందును వ్యాఖ్యాతములయ్యెను. పరమేశ్వరానుగ్రహమును పండితలోకాదరమును గల్గినచో పరిశిష్టభాగములుగూడ నచిరకాలమున ప్రకటితములు కాఁగలవని నాదృఢవిశ్వాసము.

కౌముదీశరదాగమవిషయమునఁ బండితసార్వభౌములసదభిప్రాయములీగ్రంథముయొక్క ప్రథమభాగమునఁ బ్రకటింపఁబడియున్నవి.

దీక్షితకృతి నీసై లితో నాంధ్రీకరింప సదాశయముతో నాకుఁ బ్రోత్సాహమునొసంగిన శ్రీమాన్ శ్రీ పరవస్తు వెంకటరామానుజ స్వామి, యమ్. ఏ. గారికి (విజయనగరమహారాజసంస్కృతకలాశాలాధ్యక్షులు) పరశ్శతంబులగు వందనములను సవినయముగ నర్పించుచున్నాను.

ఈగ్రన్థమును రచియింపఁ బ్రోత్సహించి గ్రన్థప్రకటనవిషయమున ననేకవిధములుగ సాహాయ్యమొనరించి నాకు ధన్యతను సమకూర్చినట్టియు, ప్రియమిత్రులునగు మహారాజశ్రీ విద్వాన్ గంటి జోగి సోమయాజులు పంతులు యమ్.ఏ.,యల్.టి. గారికి (లెక్చెరరు, అంధ్రయూనివర్సిటీకాలేజీ, వాల్తేరు) అత్యధికసంతోషపూర్వకముగ నాకృతజ్ఞతను వెల్లడించుచున్నాడను.

ఏతద్గ్రన్థపరిశోధనమున నాకుఁ దగు సాహాయ్యమొనరించినట్టియు, ప్రియాన్తేవాసులునగు వ్యాకరణశిరోమణి, సాహిత్యవిద్యాప్రవీణ శ్రీ కట్టి శ్రీరామమూర్తిశాస్త్రిగారికిని (విజయనగరమహారాజసంస్కృత కలాశాలోపాధ్యాయులు) నేనీగ్రన్థమును వ్రాయనారంభించినది మొదలు రచనయందును, పరిశోధనమందును, ముద్రణమునకుపయోగించిన శుద్ధప్రతిని వ్రాయుటయందును, నాకు విశేషముగసహాయుఁడయినట్టియు, నా జ్యేష్ఠసోదరులగు శ్రీరామావధానులుగారికాత్మజుఁడును, నాకు ప్రియ శిష్యుఁడునగునట్టియు వ్యాకరణవిద్యాప్రవీణ చిరంజీవి అప్పల్ల సోమేశ్వరశర్మకును (విజయనగరసంస్థానదేవస్థానపాఠశాలోపాధ్యాయుఁడు) వాంఛితార్థసిద్ధినిఁబ్రసాదింప మదభీష్టదైవము నెల్లపుడును బ్రార్థించుచుందును.

మానవసామాన్యబుద్ధికృతదోషమువలనను లేఖనప్రమాదమువలనను, ముద్రణస్ఖాలిత్యమువలనను గల్గినదోషములను మన్నించి సవరణ

లున్నయెడలఁ దెలుపఁ బాఠకమహాశయులను సవినయముగఁ బ్రార్థించు చున్నాను.

ఈ సంపుటము నచిరకాలములో నతిసుందరముగ ముద్రించినందులకు శ్రీ వేదవ్యాస ముద్రణాలయాధికారులయెడల నేనెంతయుఁగృతజ్ఞుఁడను.

శ్రీవృష సం॥ర కార్తిక బ॥
పంచమీ భానువాసరము,
విజయనగరము,
9-11-1941.

ఇట్లు,
సుజనవిధేయుఁడు,
అప్పల్ల జోగన్న శాస్త్రి,
కృతికర్త.



కృతిపతులు

[illegible]

[illegible]

[illegible]

శ్రీః

★ కృతిపతిప్రశంస ★

1 శ్లో॥ విమర్శకః కవిర్విద్వాన్ బహుభాషావిశారదః।
వదాన్యశేఖరోవాగ్మీ విక్రమేన్ద్రోవిరాజతే॥

2 శ్లో॥ జయపురరాజ్యాధీశః ప్రతిదినసంవ్యాప్తకీర్తినిఖిలాశః।
సజయతు విక్రమదేవః జితభోజాదినృపచంద్రసద్భావః॥

3 శ్లో॥ శ్రీవిక్రమేశ్వరవిభుర్నరనాథమౌళిః
విద్వత్సముద్గ్రథితసంస్తుతిపాఠయోగ్యః।
ధీరఃకలానిధిపదోల్లసితప్రభావః
కీర్త్యఙ్గనాప్రియఇవాద్య విభాతి లోకే॥

4 శ్లో॥ గుణోచ్చయస్సత్కవితావిశేషః
బుధత్వవక్తృత్వమహత్త్వయోగః।
నృపాలకే విక్రమఏవ నూనమ్
ప్రతిష్ఠితో నాత్ర హి సంశయోఽస్తి॥

5 శ్లో॥ యాదౌజన్మని విక్రమార్కమభజద్భోజం ద్వితీయే భవే
కర్ణాటాన్ధ్రపకృష్ణరాయజగతీనాథం తృతీయే తథా।
కీర్తిస్సా మహితప్రభావవిభవం శ్రీవిక్రమేన్ద్రేశ్వరమ్
సంప్రాప్యాద్య విభుం సతీత్వమభజత్తుష్టా చ సందృశ్యతే॥

6 శ్లో॥ కిముచ్యతేఽస్య భూపాలమౌళిమాలామహామణేః।
సుదుర్లభం సుధానోభిస్తేజోయస్య విభావ్యతే॥

7 శ్లో॥ సత్తామాత్రమిదం చరాచరజగద్యేన ప్రవిస్తారితమ్
సర్వజ్ఞః పరమేశ్వరోఽమృతమయో యోఽజో విభుస్సర్వకృత్।
తస్యేక్షావిధినాస్తు ధర్మగుణవానారోగ్యవాన్భాగ్యవాన్
శ్రీమద్విక్రమదేవవర్మనృపతిస్సాహిత్యసమ్రాడ్విభుః॥

8 గీ॥ పండితాగ్రగణ్యులు సార్వభౌములైరి
కవివరేణ్యులు ధనపతికల్పులయిరి
గాయకావళి యింద్రభోగములఁబడసె
రసికుఁడగు విక్రమేన్ద్రుని రాజ్యమందు॥

9 మ॥ సుమనస్కుండు విచారయుక్తినమనస్కుండాత్మయోగంబునన్
ప్రమితప్రజ్ఞుఁడు భోగరక్తి నమితప్రజ్ఞుండు శాస్త్రంబులన్
శమితాచారుఁడు క్రౌర్యమందశమితాచారుండు ధైర్యంబునన్
భ్రమకృచ్చిత్రచరిత్రు విక్రమవిభున్ వర్ణింపఁగా శక్యమే॥

10 మ॥ అమరక్ష్మారుహమంచు యాచకజనమ్మాంధ్రావనీభోజుఁడం
చు ముదమ్మొంతయుఁగల్గ బండితులు, నిస్తుల్యప్రభుత్వమ్మునన్
గమలానాథుఁడటంచు నీప్రజయుఁబల్కన్ వాసిగన్నట్టి వి
క్రమదేవప్రభువర్య ! నీదు సుచరిత్రంబెన్న సామాన్యమే॥

11 ఉ॥ శ్రీలవరించె, భక్తిరససిద్ధిఁదరించె, సమస్తశాస్త్ర వి
ద్యాళిగ్రహించె, శ్రీ జయపురాధిపుఁడై మహితాంధ్రవిశ్వవి
ద్యాలయపోషకత్వపదమందిన విక్రమదేవవర్మపృ
థ్వీలలనామనోహరు నుతింపఁగశక్యమె యెట్టివారికిన్॥

12 గీ॥ భారతీసేవఁబూని కావ్యముల శాస్త్ర
ములను ముద్రింపఁజేయుచు లలితకావ్య
ముల రచించుచు విక్రమభూపచంద్ర
తనరుమయ్య యిట్లాచంద్రతారకముగ॥

శ్రీః శ్రీః శ్రీః.

విషయానుక్రమణిక



	పుట.
గ్రన్థకృద్విజ్ఞప్తి	i—iv
కృతిపతిప్రశంస	v—vi
విభక్త్యర్థప్రకరణము	1—111
అవ్యయీభావప్రకరణము	112—144
తత్పురుషప్రకరణము	145—260
బహువ్రీహిప్రకరణము	261—335
ద్వన్ద్వప్రకరణము	336—361
ఏకశేషప్రకరణము	362—370
సర్వసమాసశేషప్రకరణము	371—374
సమాసాన్తప్రకరణము	375—387
అలుక్సమాసప్రకరణము	388—402
సమాసాశ్రయవిధిప్రకరణము	403—458
ద్వితీయభాగసూత్రసూచి	459—469

శ్రీః

శుభమస్తు

వైయాకరణసిద్ధాన్తకౌముదీశరదాగమము.

(పూర్వార్ధము — ద్వితీయభాగము)

1. శ్లో॥ యస్యానుగ్రహతో లోకః ప్రథితశ్చేముషీశ్రియా।
శ్రీమేధాదక్షిణామూర్తిం తం నమామీష్టసిద్ధయే॥

2. శ్లో॥ నౌడూరువంశామ్బుధిశీతభానుమ్
దిగన్తవిశ్రాన్తయశోవిభూషితమ్।
స్మరామి తం శాబ్దికసార్వభౌమమ్
గురుం సదా వేఙ్కటశాస్త్రివర్యమ్॥

3. శ్లో॥ తాతాన్వయామ్భోధికలానిధిం తమ్
శ్రీసుబ్బరాయాఖ్యసుధీశ్వరం గురుమ్।
కలాప్రపూర్ణం సుయశోభిరామమ్
నమామ్యహం దేశికచక్రవర్తినమ్॥

4. శ్లో॥ అప్పల్లవంశజలధిసోమం సోమేశశాస్త్రిణమ్।
వేఙ్కమార్ధాఙ్గరుచిరం వన్దే మత్పితరం సదా॥

5. శ్లో॥ రాజకీయవిలసద్గుణసాన్ద్రైః
పూషవాడ్విజయరామగజేన్ద్రైః।
శ్రీచిరాయురతులప్రతిభాభిః
వర్ధతామవితపణ్డితచన్ద్రైః॥

6\. శ్లో॥ జేజీయతాం విక్రమసార్వభౌమః
కల్పద్రుతుల్యశ్శ్రితనన్దనోఽయమ్।
అనల్పకీర్త్యా ధవలీకృతాశః
కలానిధిశ్శ్రీజయపట్టణేన్ద్రః॥

7\. శ్లో॥ విద్యానగరగీర్వాణకలాశాలే నియోజితః।
ప్రధానాధ్యాపకస్థానేఽలఙ్కారపదశాస్త్రయోః॥

8\. శ్లో॥ జోగన్నశాస్త్ర్యభిఖ్యాతనామా రాజేశ్వరీప్రియః।
పాణిన్యాదిమునీన్నత్వా శబ్దశాస్త్రప్రవర్తకాన్॥

9\. శ్లో॥ శబ్దశాస్త్రవివిత్సూనాం కుర్వేఽహముపకారకమ్।
వైయాకరణసిద్ధాన్తకౌముదీశరదాగమమ్॥

10\. శ్లో॥ పదక్లేశమహామేఘైశ్ఛన్నేయం దైక్షితీ కృతిః।
చకాస్తు కౌముదీదానీం శరదాగమసఙ్గతా॥

15 విభక్త్యర్థప్రకరణము

అవతారిక :—స్వౌజసమౌట్(184)సూత్రముచే, ఙ్యాప్ప్రాతిపదికములకంటె స్వాదులు విధింపబడినవి. వానికర్థవిశేషమందు వ్యవస్థను ప్రదర్శింపనీప్రకరణమారంభింపబడినది.

535. ప్రాతిపదికార్థలిఙ్గపరిమాణవచనమాత్రే ప్రథమా.
2-3-46. ప్రాతిపదికార్థ..................మాత్రే, ప్రథమా।

నియతోపస్థితికః ప్రాతిపదికార్థః। మాత్రశబ్దస్య ప్రత్యేకం యోగః। ప్రాతిపదికార్థమాత్రే లిఙ్గమాత్రాద్యాధిక్యే సంఖ్యామాత్రే చ ప్రథమా స్యాత్। ఉచ్చైః। నీచైః। కృష్ణః। శ్రీః। జ్ఞానమ్। అలిఙ్గా నియతలిఙ్గాశ్చ ప్రాతిపదికార్థమాత్ర ఇత్యస్యోదాహరణమ్। అనియతలిఙ్గాస్తు లిఙ్గమాత్రాఽధిక్యస్య। తటః। తటీ। తటమ్। పరిమాణమాత్రే, ద్రోణో వ్రీహిః। ద్రోణరూపం యత్పరిమాణం తత్పరిచ్ఛిన్నో వ్రీహిరిత్యర్థః। ప్రత్యయార్థే పరిమాణే ప్రకృత్యర్థోఽభేదేనసంసర్గేణ విశేషణమ్। ప్రత్యయార్థస్తు పరిచ్ఛేద్యపరిచ్ఛేదకభావేన వ్రీహౌ విశేషణమితి వివేకః। వచనంసంఖ్యా। ఏకః। ద్వౌ। బహవః। ఇహోక్తార్థత్వాద్విభక్తేరప్రాప్తౌ వచనమ్॥

535. ప్రాతిపదికార్థ, లిఙ్గ, పరిమాణ, వచన, పదములకు ద్వన్ద్వము. ప్రాతిపదికార్థలిఙ్గపరిమాణవచనాన్యేవ = ప్రాతిపదికార్థలిఙ్గపరిమాణ వచనమాత్రమ్, అనిమయూరవ్యంసకాదిసమాసము. మాత్రపదము ద్వన్ద్వాన్తమున శ్రూయమాణమగుటచే ద్వంద్వముననున్నపదములతో ప్రత్యేకముగ నన్వయించును. కాన సూత్రమందు నాల్గువాక్యములేర్పడును: (1) ప్రాతిపదికముకంటె, ప్రాతిపదికార్థమునందే ప్రథమావిభక్తి (సు-ఔ-జస్.)

యగును. ఉచ్చారితమగునే ప్రాతిపదికముచేనేయర్థము నియతముగ బోధిత మగునోయది ప్రాతిపదికార్థమనబడును. శక్యార్థమనిఫలితమగును. కొన్ని చోటులందు స్వార్థద్రవ్యములు (ప్రవృత్తినిమిత్తతదాశ్రయములు.) మరి కొన్నిచోటుల, లిఙ్గముతోగూడినస్వార్థద్రవ్యములును శక్యములగును. మాత్రశబ్దమునకవధారణమర్థము. (2) లిఙ్గమన స్త్రీత్వాదికము. లిఙ్గ మాత్రే, అనుదానికి, లిఙ్గమందేప్రథమ యనియర్థమగును కానిస్వార్థద్రవ్య ములను విడిచి కేవలలిఙ్గమెచటను భాసింపనందున స్వార్థద్రవ్యములకంటె నధికముగా లిఙ్గముమాత్రమే భాసించునపుడు ప్రథమవచ్చునని యర్థము చేయవలయును. (3) ఇచట పరిమాణశబ్దము కోశమునచెప్పబడినద్రోణము (నాల్గుకుంచములు) మొదలగువానినేగాక ఉన్మానము, ఆయామము, మొద లగుపరిచ్ఛేదకములన్నిటిని బోధించును. పూర్వమువలెనే పరిమాణము మాత్రమధికమైనపుడు ప్రథమయగునని యర్థము. (4) వచనమననేకత్వా దికమగుసంఖ్య. సంఖ్యామాత్రమందు ప్రథమయగును. క్రమముగనుదా హరణములు :— (1) ప్రథమవాక్యమునకు లిఙ్గశూన్యములగు నవ్యయ ములు, నియతలిఙ్గములగు (ఏకైకలిఙ్గములు) కృష్ణాదిశబ్దములునుదాహర ణములు. ఉచ్చైః. నీచైః. ఇవి సుబన్తములనుటవలన పదసంజ్ఞకము లగును. పదత్వముచే, ఉచ్చైస్, ఇత్యాదులలోని సకారమునకు రుత్వవిసర్గ ములగును. కృష్ణః. ఈశబ్దము నీలవర్ణబోధకమగునపుడనియతలిఙ్గకమైనను, శ్రీకృష్ణునిబోధించునపుడు నియతలిఙ్గమే యగుటచే ప్రథమవాక్యమునకుదా హరణమగును. కృష్ణశబ్దముచే, స్వార్థము=కృష్ణత్వము, (ప్రవృత్తినిమి త్తము, లేకవిశేషణము). ద్రవ్యము,=కృష్ణత్వమనుప్రవృత్తినిమిత్తమున కాశ్రయమైనకృష్ణుడు, లిఙ్గము=పుంస్త్వము, యీమూడును నియతోప స్థితములగుటవలన నివిప్రాతిపదికార్థములగును. ఇట్లే శ్రీః, అనుచోట స్త్రీలిఙ్గము, జ్ఞానమ్, అనుచోట నపుంసకలిఙ్గమును నియతోపస్థితికము. (2) నియతలిఙ్గకములుగానట్టి తటాదిశబ్దములు ద్వితీయవాక్యమునకుదా హరణములు. తటః, తటీ, తటమ్, తటశబ్దము మూడులిఙ్గములుగలదగు టచే నేలిఙ్గము, నియతోపస్థితముగాక పాక్షికోపస్థితమే యగును. కాన ప్రథమవాక్యమునకిది యుదాహరణము గాదు.

(3) "ద్రోణో వ్రీహిః" మొదలగువాక్యములలోని ద్రోణాదులు తృతీయవాక్యమునకుదాహరణము. ద్రోణమనుపరిమాణముచే కొలవబడిన ధాన్యమని యావాక్యమునకర్థము. ద్రోణాదిశబ్దములకు ప్రథమవాక్యము చేతనే ప్రథమావిభక్తి సిద్ధమగును గానిలోకమందనుభవసిద్ధమైన వాక్యార్థ బోధ సిద్ధించుటకై, ప్రత్యేకముగ పరిమాణమందు ప్రథమ విధింపబడెను. ఇచట ప్రాతిపదికార్థమందే ప్రత్యయము విధింపబడిన, పరిమాణముగూడ ప్రాతిపదికార్థమేయగును. ప్రాతిపదికార్థములకు (నామార్థములకు) అభేద సంబన్ధముచేతనే యన్వయమని నియమము గలదు. "నీలముత్పలమ్" ఇత్యాదులందు నీలమునకునుత్పలమునకును, నీలాఽభిన్నముత్పలమ్, అను నభేదాన్వయము క్లుప్తమైయున్నది. కావున నిట్లే, ద్రోణో వ్రీహిః అను వాక్యమునకును, "ద్రోణాఽభిన్నో వ్రీహిః" అనియేబోధ కలుగవలసి వచ్చును. ఇచట నీవిధమగునభేదాన్వయము లోకమున బాధితము. ద్రోణ మునకును, వ్రీహికిని భేదసంబన్ధము (పరిచ్ఛేద్యపరిచ్ఛేదకభావము) చేతనే యన్వయమిష్టము. పరిమాణమందు ప్రథమావిధానముచేసిన, నియమాఽ విరుద్ధమునిష్టమునగు బోధ సిద్ధించును. ప్రకృత్యర్థమగుద్రోణము ప్రత్య యార్థమగు పరిమాణమందభేదసంబన్ధముచే విశేషణమగును. ప్రకృతిప్రత్య యార్థములకభేదసంబన్ధముచేనన్వయము, దేవతార్థకతద్ధితప్రత్యయాన్తము లగు, ఐన్ద్రాదిశబ్దములందుప్రసిద్ధమైయున్నది. ఇన్ద్రో దేవతా అస్య అనునర్థ మున నింద్రశబ్దముకంటె అణ్ ప్రత్యయమును చేసిన ఐన్ద్రమనురూపమగును. ఇన్ద్రశబ్దార్థమింద్రుడు. అణ్ ప్రత్యయార్థము దేవత. ఈరెండిటికినభేదాన్వ యమువలన, ఇన్ద్రాఽభిన్నమగుదేవతగలదనునర్థములభించును. ఇట్లు ప్రకృతమున ప్రకృత్యర్థవిశేషితమగుపరిమాణముప్రత్యయార్థముగాని ప్రాతి పదికార్థము (నామార్థము) గానందున నిది, వ్రీహిపదార్థముతోనికి భేద సంబన్ధముచే ననగా పరిచ్ఛేద్యపరిచ్ఛేదకభావముచే నన్వయించును. ఈ రెండును నామార్థములుగానందున పూర్వోక్తనియమమునకు విరోధము లేదు. పరిచ్ఛేద్యములు (కొలవబడునవి) వ్రీహులు. పరిచ్ఛేదకము (కొలుచు టకు సాధనము) ద్రోణము. వీనికిగలసంబన్ధమే పరిచ్ఛేద్యపరిచ్ఛేదకభావము. ఇట్టిబోధ లోకలమున నబాధితమునగును. (4) ఏకః. ద్వౌ. బహవః. ఇవి

చతుర్థవాక్యమునకుదాహరణములు. ఏకాదిశబ్దముచే నేకత్వాదిసంఖ్య చెప్ప బడుచున్నందున, "ఉక్తార్థానామప్రయోగః" (ఒకయర్థమును బోధింపనొక శబ్దముప్రయుక్తమైయుండ తిరుగనాయర్థమునే బోధించువేరొకశబ్దమునకు ప్రయోగముండరాదు.) అను న్యాయముచే సంఖ్యాబోధకమగుప్రథమ యప్రాప్తమగును. సంఖ్యయందు ప్రథమావిధానమున్నచో విధానసామర్థ్య మువలన సంఖ్యావాచకములగు, ఏకాదిశబ్దములకంటెను, సంఖ్యాబోధక మగు ప్రథమ సిద్ధమగును. ప్రథమాద్వితీయాదిశబ్దములేడును సుప్పుల యొక్క త్రికములను (సు, ఔ, జస్, ఇత్యాదులు.) బోధించునని యీ వరలో చెప్పబడెను.

వివరణము :— ప్రాతిపదికార్థము, ఏకము, ద్వికము, త్రికము, చతుష్కము, పఞ్చకము అను పక్షములు వ్యవహారముననున్నవి. వీనిస్వరూపమెద్ది యివి యెవరికభిమతములనుప్రశ్నకు సమాధానమిది. స్వార్థము (జాతి, ప్రవృత్తినిమిత్తము) ద్రవ్యము (వ్యక్తి. ప్రవృత్తి నిమిత్తమునకాశ్రయము) లిఙ్గము (స్త్రీత్వాదికము) సంఖ్య (ఏకత్వాది) కారకము (కర్తృత్వాది) యీయైదునుశబ్దమువలనభాసించును. వీనిలో స్వార్థమేగాని ద్రవ్యమేగాని ప్రాతిపదికార్థము, యితరములు ప్రత్యయార్థ ములనునది ప్రథమపక్షము. స్వార్థద్రవ్యములు రెండును ప్రాతిపదికార్థ మనునది ద్వితీయపక్షము. కొందరువైయాకరణులు వీనినంగీకరించిరి. లిఙ్గముతోగల్పిమూడును ప్రాతిపదికార్థము, టాబాదులుద్యోతకములనునది తృతీయము. ఇది వృత్తికారసమ్మతము. సంఖ్యతోగూడిననాల్గును ప్రాతి పదికార్థము, కారకముమాత్రము విభక్త్యర్థమనునది చతుర్థము. ఇది తత్రోప పదమనుసూత్రమున కైయటునిచే నిరూపితమయ్యెను. కారకముతోగల్పి అయిదును ప్రాతిపదికార్థములే, ప్రత్యయములు ద్యోతకములు. కావుననే, దధి, మధు, ఇత్యాదులందు విభక్త్యాదులులేకున్నవి భాసించుచున్నవనునది పంచమము. ఈపక్షము భాష్యకారసమ్మతము. ఈపక్షములన్నియు సరూప సూత్రభాష్యముననిరూపితములగుటచే ప్రమితములే యని గ్రహించునది.

536. సంబోధనే చ. 2-3-47. సంబోధనే, చ, (ప్రథమా.)

ఇహ ప్రథమా స్యాత్ హేరామ॥

536. తనకభిముఖునిగాజేసికొనుటకనుకూలమగువ్యాపారము సంబోధనమనబడును. సంబోధనమందువర్తమానమగు ప్రాతిపదికముకంటె ప్రథమ వచ్చును. హేరామ. (రామ+సు.) సంబుద్ధిలోపము.

వివరణము :—పూర్వసూత్రమందు మాత్రశబ్దముండుటచే, సంబోధన రూపమగు నర్థమధికముగనుండునపుడు పూర్వసూత్రమప్రాప్తమగుచుండ నీసూత్రమారంభింపబడెను. ఈసంబోధనము ప్రకృత్యర్థమును గురించి విశేష్యము,క్రియనుగురించి విశేషణమునగును."రామమాంపాహి" ఇచట రామసంబంధిసంబోధనవిషయము, మత్కర్మకమునగు రక్షణమని శాబ్దబోధకల్గును.

ఇది ప్రథమావిభక్తి

537. కారకే. 1-4-23.

ఇత్యధికృత్య॥

537. ఇది యధికారసూత్రము.

వివరణము :— కారకే, అనుచోట సప్తమి ప్రథమార్థకమగుటచే కారకమనియేయర్థము. ఈయధికారమువలన ముందుసూత్రములందు వాక్యభేదమునుచేసి కారకసంజ్ఞవిధింపబడును. ఎట్లన :— "ధ్రువమపాయేఽపాదానం" (589) అనుసూత్రమున "ధ్రువమపాయే" అనునదొకవాక్యము. అపాయము (విశ్లేషము) గల్గునపుడు ధ్రువము (అవధిభూతము) కారకసంజ్ఞగలదగునని యర్థము. "అపాదానం" అనునది రెండవవాక్యము. పూర్వవాక్యము, కారకగ్రహణముననువృత్తములగును. ధ్రువము, కారకసంజ్ఞగలదై యపాదానసంజ్ఞకమగునని యర్థము. ఇట్లే తక్కినసూత్రములందునూహించునది. అపాదానాదులకు కారకసంజ్ఞయుండుటవలన స్వరము మొదలగునవి ఫలమగును. క్రియలోనన్వయించునది కారకమనబడును. కర్త, కర్మ, సంప్రదానము మొదలగునవి కారకములు. ప్రథమగూడ క్రియలోనన్వయించునదే గావుననదియు కారకమగును. సంబన్ధార్థకమగుషష్ఠియొక్క అర్థము క్రియతోనన్వయించనందున నదిమాత్రము కారకముగానేరదు. అని దీక్షితాదులయాశయము.

538. కర్తురీప్సితతమం కర్మ. 1-4-49. కర్తుః, ఈప్సిత తమమ్, కర్మ।
కర్తుః క్రియయా ఆప్తుమిష్టతమం కారకం కర్మసంజ్ఞం స్యాత్। కర్తుఃకిమ్। మాషేష్వశ్వం బధ్నాతి। కర్మణఈప్సితామాషా నతుకర్తుః। తమబ్గ్రహణంకిమ్। పయసా ఓదనం భుఙ్క్తే। కర్మేత్యనువృత్తౌ పునఃకర్మగ్రహణమాధారనివృత్త్యర్థమ్। అన్యథా గేహం ప్రవిశతీత్యత్రైవ స్యాత్॥

538. కర్తుః, అనుచోట షష్ఠ్యర్థముకర్త. కర్తచే అని యర్థము. "ఈప్సితతమమ్" (ఆప్తుమిష్టతమమ్) అనుపదమునకు, పొందుటకు మిక్కిలి యిష్టమైనదని యర్థము. ఆప్లృధాతువుప్రకృతిగగల ఇచ్ఛార్థకమగుసన్ప్రత్యయాన్తముకంటె కర్మార్థమున క్తప్రత్యయము, దీనికంటె నతిశయార్థమునందు తమప్ప్రత్యయముచేసిన "ఈప్సితతమమ్" అనురూపమగును. కర్తచే పొందుటకుమిక్కిలియిష్టమగునదికర్మసంజ్ఞగలదగునని సూత్రార్థము లభించును. పొందుట, దేనితోననియాకాంక్ష గల్గునపుడు వ్యాపారాశ్రయుడే కర్తగాన తనకుసన్నిహితమైనవ్యాపారముతోనే, యని చెప్పవలయును. కర్తచే తనయందుగల వ్యాపారముతో పొందుటకు మిక్కిలి యిష్టమైనది, కారకమై కర్మసంజ్ఞకమగుననునర్థము ఫలితమగును. ఉదాహరణమును, కర్మణిద్వితీయా (540) అనుసూత్రమున జూపుచు, ప్రకృతమున నీసూత్రములోని పదములకు సార్థక్యమును జూపుచున్నాడు। మాషేష్వశ్వం బధ్నాతి। ఇచట మాషములకు కర్మసంజ్ఞను వారించుటకై, కర్తుః, అను పదమావశ్యకము. మినపచేనులో గుఱ్ఱమును కట్టుచున్నాడని పైవాక్యమున కర్థము. ఇచట మాషములు కర్మయగుగుఱ్ఱమునకే యిష్టతమములు గాని కర్తకు కావు గాన "కర్తుః" అనుపదము, మాషములకు కర్మత్వమును వారించుటకై యావశ్యకమని భావము. తమప్గ్రహణంకిమ్ అను ప్రశ్నకు కర్తకుద్దేశ్యమగునది కర్మసంజ్ఞకలదగునని యర్థముచెప్పిననిష్టసిద్ధియగుచుండ ఈప్సితతమమను పదమెందులకని యాశయము. పయసా ఓదనం భుంక్తే. ఇది కృతభోజనుడై పయోలాభముచేనన్నభక్షణమందు ప్రవ

ర్తించునపుడు ప్రత్యుదాహరణము. ఇచట పయస్సు భక్షణక్రియయందు ద్దేశ్యమగుటచే నీప్సితతమశబ్దముచేసపుడు పయస్సునకు కర్మసంజ్ఞ ప్రసక్త మగునని సమాధానాశయము. ఈప్సితతమశబ్దమున్నది క్రియాశబ్దము గాన పయస్సు ఫలాశ్రయముగనవివక్షితమగుటచే దోషము వారితమగునని భావము. "అధిశీఙ్స్థాసాం కర్మ" (545) అను సూత్రమునుండి కర్మపద మనువృత్తమగుచుండ తిరుగనీసూత్రమందు కర్మగ్రహణమాధారనివృత్త్యర్థము. అనగా "అధిశీఙ్స్థాసాం" సూత్రముచే నాధారమునకు కర్మసంజ్ఞ [illegible] కావున నాధారముతో సంబన్ధముగల కర్మపదమేయను వృత్తమగును. అట్లయిన నీసూత్రముచేగూడ కర్త్రీప్సితతమమగునాధారము నకే కర్మసంజ్ఞయగును గానియాధారముగానట్టిదానికి రాకపోవును. గేహం ప్రవిశతి ఇచటనీప్సితతమమగు గేహము ప్రవేశమునకాధారమైనది గావున నిట్టిచోటులందే కర్మసంజ్ఞ ప్రవర్తించును. "హరింభజతి" మొదలగు ప్రయోగములందాధారముగానట్టిహరికి కర్మసంజ్ఞ రాకపోవును. ఈసూత్ర మున తిరుగ కర్మపదమును గ్రహించినందున నీప్సితతమమైనది, యాధార మైనను, గాకున్నను కర్మయగును.

539. అనభిహితే. 2-3-1.

ఇత్యధికృత్య.

539. ఇది యధికారసూత్రము. తిఙాదులచేననుక్తమగు దానియందను నర్థమునుప్రతిపాదించును.

540. కర్మణి ద్వితీయా. 2-3-2 కర్మణి, ద్వితీయా।

అనుక్తే కర్మణి ద్వితీయా స్యాత్। హరిం భజతి। అభిహితే తు కర్మణి ప్రాతిపదికార్థమాత్రఇతి ప్రథమైవ। అభిధానం చ ప్రాయేణ తిఙ్కృత్తద్ధితసమాసైః। తిఙ్। హరిః సేవ్యతే। కృత్। లక్ష్మ్యా సేవితః। తద్ధితః। శతేన క్రీతః శత్యః। సమాసః। ప్రాప్త ఆనందో యంసః ప్రాప్తానందః। క్వచిన్నిపాతేనాఽభిధానమ్। యథా। విషవృక్షోఽపి సంవర్ధ్య స్వయం ఛేత్తుమసాంప్రతమ్। సాంప్రతమిత్యస్యహి యుజ్యత ఇత్యర్థః।

540. తిఙాదులచేననుక్తమగు కర్మను బోధించుప్రాతిపదికముకంటె ద్వితీయావిభక్తి వచ్చునని సూత్రార్థము. హరింభజతి. సేవనక్రియయందు కర్మ హరి. ఇచట హరియందుగలకర్మత్వము దేనిచేతను చెప్పబడలేదు. కాన కర్మవాచకమగుహరిశబ్దముకంటె ద్వితీయావిభక్తి వచ్చును. తిఙాదులచే కర్మ యభిహితమైనపుడు కర్మవాచకముకంటె, ప్రాతిపదికార్థమాత్రే (536) సూ. చే, ప్రథమయే వచ్చును. కర్మాదులు తఱచుగ తిఙ్, కృత్, తద్ధితప్రత్యయములచేతను సమాసముచేతనభిహితములగును. క్రమముగ నుదాహరణములు తిఙ్ప్రత్యయము. హరిః సేవ్యతే. (హరిసేవింపబడుచున్నాడు.) ఇచట కర్మార్థకతిఙ్ప్రత్యయమువలన హరియందుగల కర్మత్వము క్తమైనది. కాన కర్మవాచకముకంటెను ప్రథమయే వచ్చెను. కృత్తు-లక్ష్మ్యసేవితః. (హరిః.) ఇచట సేవితఃఅనునది, సివ్ధాతువుకంటె కర్మయందు విహితమగు క్తప్రత్యయాన్తము. క్తప్రత్యయముచే హరియందు గల కర్మత్వము క్తమైనది, గనుక ప్రథమావిభక్తియే వచ్చెను. తద్ధితము—శత్యః. (అశ్వః.) శతేనక్రీతః. అనునర్థమున, శతశబ్దముకంటె శతాచ్చ ఠన్యతావశతే (5-1-21) అనుసూత్రముచే యత్ప్రత్యయము ప్రవర్తించిన శత్యః, అనురూపమగును. నూరుచే కొనబడినదని యర్థము. అట్టివి అశ్వాదులుగావచ్చును. ఇచట తద్ధితప్రత్యయముచే కర్మయభిహితమైనందున ద్వితీయావిభక్తిరాక ప్రథమయే వచ్చెను. సమాసము—ప్రాప్తఆనందో యంసః=ప్రాప్తానందః. (గ్రామః.) ఆనన్దకర్తృకము, ప్రాప్తికర్మీభూతమునగుగ్రామమనియర్థము. ఇది ద్వితీయార్థబహువ్రీహి. దీనిచే గ్రామమందుగల కర్మత్వము క్తమైనందున గ్రామశబ్దముకంటె ప్రథమయే వచ్చెను. అభిధానము తఱచుగా తిఙాదులచేనగుననుటవలన నిపాతముచే గూడ గొన్నిచోటులందభిధానము సంభవించుననునర్థము లభించును. విషవృక్షోఽపి........ప్రతమ్. సాంప్రతమ్, అను నిపాతమునకు, యుజ్యతే, అని యర్థము. కాన, అసాంప్రతమ్, అనుదానికి, నయుజ్యతే, అనునర్థము లభించును. (విషవృక్షమైనను స్వయముగబెంచి ఛేదించుటకుచితమైనది గాదని పైవాక్యమునకర్థము.) సంవర్ధనమందు, ఛేదనమందును, విషవృక్షమే కర్మయగును. యుజ్యతే, అనునది కర్మార్థకమగుతిఙన్తము. ఇట్టియర్థము

గల, సాంప్రతమ్, అనెడి నిపాతముచే విషవృక్షమందుండు కర్మత్వము క్త మైనందున విషవృక్షశబ్దముకంటె ప్రథమయే వచ్చెను.

541. తథాయుక్తం చానీప్సితమ్. 1-4-50. తథాయుక్తం, చ, అనీప్సితమ్। (కారకమ్, కర్మ).

ఈప్సితతమవత్క్రియయాయుక్తమనీప్సితమపి కారకం కర్మ సంజ్ఞం స్యాత్। గ్రామం గచ్ఛన్ తృణం స్పృశతి। ఓదనం భుఞ్జానో విషం భుంక్తే।

541. తథాయుక్తం = ఈప్సితతమమువలెక్రియతోసంబద్ధముగలది. అనీప్సితమ్ = ఈప్సితమననుద్దేశ్యము, అనీప్సితమననుద్దేశ్యభిన్నము. ఈప్సితతమమువలెక్రియతోసంబద్ధమగు, ననీప్సితముగూడ కారకసంజ్ఞ గలదై, కర్మసంజ్ఞకమగుననుసర్థము ఫలించును. ఉదాసీనము, ద్వేష్యము, ఈరెండునీసూత్రమునకుదాహరణములు. (1) గ్రామంగచ్ఛన్తృణంస్పృశతి (ఊరకు వెళ్లుచు తృణమును తాకుచున్నాడు.) గ్రామమునకు వెళ్లువానికి తృణస్పర్శమావశ్యకమైనను, స్పర్శలో తృణముదాసీనము గాని యుద్దేశ్యము గాదు. ఇచట తృణము స్పర్శనక్రియాజన్యఫలాశ్రయముగ నభిమతముకాకున్నను, తాదృశఫలాశ్రయమగుటవలన నీసూత్రముచే కర్మ సంజ్ఞ గలదగును. (2) విషంభుంక్తే। ఓదనంభుంక్తే, ఇత్యాదులందీప్సిత తమమగునోదనమువలెననీప్సితమగువిషముగూడ భుజిక్రియతో సంబద్ధము కలదగుటచే కర్మసంజ్ఞకమగును. అన్నమును తినునట్లే విషమును తిను చున్నాడని యర్థము. మరణమున భీతిగలవాడైనను, శత్రువుచే నిగృహీతుడై హేయమగు విషమును తినుచున్నపుడే యీసూత్రమునకిది యుదాహరణము. రోగాదులచే పీడితుడగుచు, మరణమెన్నటికిని రాకపోవుటచే బాధను సహింపలేక మరణమేమంచిదనుకొని విషమును తినుచున్నపుడు, విషమునీప్సితతమమేయగును గాననపుడిది పూర్వసూత్రమునకే (కర్తురీప్సితతమం) యుదాహరణమగును.

542. అకథితం చ. 1-4-51. అకథితం, చ (కారకమ్, కర్మ)

అపాదానాదివిశేషైరవివక్షితం కారకం కర్మసంజ్ఞం స్యాత్। దుహ్యాచ్ పచ్ దణ్డ్రుధిప్రచ్ఛిచిబ్రూశాసుజిమంథ్

ముషామ్। కర్మయుక్ స్యాదకథితం తథా స్యాన్నీహృకృష్వ
హామ్॥ దుహాదీనాం ద్వాదశానాం, తథా నీప్రభృతీనాం చతు
ర్ణాం కర్మణా యద్యుజ్యతే తదేవాకథితం కర్మేతి పరిగణనం
కర్తవ్యమిత్యర్థః। గాం దోగ్ధి పయః। బలిం యాచతే వసు
ధామ్। అవినీతం వినయం యాచతే। తణ్డులానోదనం
పచతి। గర్గాన్ శతం దణ్డయతి। వ్రజమవరుణద్ధి గామ్।
మాణవకం పన్థానం పృచ్ఛతి। వృక్షమవచినోతి ఫలాని।
మాణవకం ధర్మం బ్రూతే శాస్తి వా। శతం జయతి దేవ
దత్తమ్। సుధాం క్షీరనిధిం మథ్నాతి। దేవదత్తం శతం
ముష్ణాతి। గ్రామమజాం నయతి హరతి కర్షతివహతివా। అర్థ
నిబన్ధనేయం సంజ్ఞా। బలిం భిక్షతే వసుధామ్। మాణవకం
ధర్మంభాషతే అభిధత్తే వక్తీత్యాది। కారకమ్ కిమ్। మాణ
వకస్య పితరం పన్థానం పృచ్ఛతి। * (వా) అకర్మకధాతుభి
ర్యోగే దేశః కాలోభావోగన్తవ్యోఽధ్వా చ కర్మసంజ్ఞక
ఇతివాచ్యమ్। కురూన్ స్వపితి। మాసమాస్తే। గోదోహ
మాస్తే। క్రోశమాస్తే॥

542. అపాదానము, సంప్రదానము, అధికరణముఇవితత్తద్రూపము లచే వివక్షింపబడక కర్మగవివక్షితములగునపుడు కారకసంజ్ఞగలవై కర్మ సంజ్ఞగలవగును. శ్లోకములు :— "దుహ్........వ్వహామ్". 1 దుహ, (ప్రపూరణే) 2 యాచ, (యాచ్ఞాయామ్) 3 డుపచష్, (పాకే) 4 దణ్డ, (దణ్డనిపాతే) 5 రుధిర్, (ఆవరణే) 6 ప్రచ్ఛ, (జ్ఞీప్సాయామ్) 7 చిఞ్, (చయనే) 8 బ్రూఞ్, (వ్యక్తాయాంవాచి) 9 శాస్, (హింసాయామ్) 10 జి, (జయే) 11 మన్థ, (విలోడనే) 12 ముష, (స్తేయే) 13 నీఞ్, (ప్రాపణే) 14 హృఞ్, (హరణే) 15 కృష, (విలేఖనే) 16 వహ, (ప్రాపణే) ఈ పదియాఱుధాతువులయొక్క ముఖ్యకర్మతో సంబద్ధమై అపాదానాదులచే నవివక్షితమైనదియేఅకథితకర్మయని పరిగణనమును చేయవలయును. కావున దుహ్యాదులు ద్వికర్మకములగును. క్రమముగ నుదాహరణములు :— 1 గాందోగ్ధిపయః. ఇచట పయస్సు ముఖ్యకర్మ. దీనితో సంబన్ధముగలది

గోవు. అపాదానముగ వివక్షింపబడనప్పుడీసూత్రముచే దీనికి కర్మసంజ్ఞ యగును. కావున గోశబ్దముకంటె ద్వితీయావిభక్తి వచ్చును. అపాదానముగ వివక్షితముగానప్పుడు పఞ్చమి వచ్చును. (గోఃపయోదోగ్ధి). 2 బలిం యాచతేవసుధామ్. ప్రార్థనార్థకమగు యాచధాతువునకు వసుధ ముఖ్యకర్మ. బలి, అప్రధానకర్మ. అపాదానముగ వివక్షింపబడునప్పుడు పఞ్చమియగును. (బలేర్యాచతేవసుధామ్) అవినీతం వినయం యాచతే. (అవినీతుని వినయమునకై బ్రతిమాలుచున్నాడు.) అనునయార్థకమగు యాచధాతువునకు, అవినీతుడు ముఖ్యకర్మ. వినయమకధితకర్మ. ఇచట సంప్రదానమునకవివక్ష. 3 "తణ్డులానోదనం పచతి" (బియ్యమువలనన్నము వండుచున్నాడు.) ఓదనము ముఖ్యకర్మ. తణ్డులములకధితకర్మ. అపాదానమునకవివక్ష. 4 గర్గాన్ శతం దణ్డయతి. (గర్గులవలననూరురూప్యములదీసికొనుచున్నాడు.) గ్రహణార్థకమగు దణ్డధాతువునకు శతము ముఖ్యకర్మ. గర్గులకధితకర్మ. అపాదానమునకవివక్ష. 5 వ్రజమవరుణద్ధి గామ్. (గోవును శాలలోగట్టుచున్నాడు.) గోవు ముఖ్యకర్మ. వ్రజమకధితకర్మ. అధికరణమునకవివక్ష. 6 మాణవకం పన్థానం పృచ్ఛతి. (బ్రహ్మచారి వలన మార్గమునడుగుచున్నాడు.) పన్థ ముఖ్యకర్మ. మాణవకుడకధితకర్మ. అపాదానమునకవివక్ష. 7 వృక్షమవచినోతి ఫలాని. (చెట్టునుండి పండ్లను కోయుచున్నాడు.) వృక్షమకధితకర్మ. అపాదానమునకవివక్ష. 8+9 మాణవకం ధర్మం బ్రూతే శాస్తి వా. (బ్రహ్మచారికొఱకు ధర్మము చెప్పుచున్నాడు.) మాణవకుడకధితకర్మ. సంప్రాదానమునకవివక్ష. 10 శతం జయతి దేవదత్తమ్. (దేవదత్తునివలన నూరురూప్యములను తీసుకొనుచున్నాడు.) శతము ముఖ్యకర్మ. దేవదత్తుడకధితకర్మ. అపాదానమునకవివక్ష. 11 సుధాం క్షీరనిధిం మథ్నాతి. (అమృతమునకై పాలసంద్రమునుతఱచుచున్నాడు.) సుధ అకధితకర్మ. సంప్రదానమవివక్షితము. 12 దేవదత్తం శతం ముష్ణాతి. (దేవదత్తునివలన నూరురూప్యములను దొంగిలించుచున్నాడు.) దేవదత్తుడకధితకర్మ. అపాదానమునకవివక్ష.

13 – 16 గ్రామమజాం నయతి, హరతి, కర్షతి, వహతి, వా. (గ్రామమునకై మేకను తీసికొనిపోవుచున్నాడు.) గ్రామమకథితకర్మ. సంప్రదానమునకవివక్ష. "అర్థ............సంజ్ఞా" ఈయకథితకర్మసంజ్ఞ పరిగణిత దుహాదులయొక్క ప్రపూరణము, యాచనము మొదలగునర్థములనాశ్రయించి ప్రవర్తించునదిగాని దుహాదిస్వరూపములనాశ్రయించి ప్రవర్తించునది గాదు. అనగా పరిగణితములగు దుహాదులే, ద్వికర్మకములుగాక, దుహాదులయర్థములుగలధాతువులన్నియును, ద్వికర్మకములే యగునని యాశయము. అహమపీదమచోద్యంచోద్యే, అనుతద్రాజసూత్రస్థభాష్యమున పృచ్ఛపర్యాయమగు చుదధాతువునకును ద్వికర్మకత్వమగపడుట పైయర్థమందు మానము. ఈకర్మసంజ్ఞ యర్థనిబన్ధనమనుటకు ప్రయోజనము చూపబడుచున్నది. బలింభిక్షతే........వక్తీత్యాది। యాచనాద్యర్థములుగల భిక్షాదులనేకధాతువులు, ద్వికర్మకములగును. క్రియలోనన్వయించునది కారకమనబడును. కారకమునకే కర్మసంజ్ఞ విధింపబడెను. ఈసూత్రమున, కారకమ్, అనునది యధికృతము గానిచో, మాణవకస్య పితరం పన్థానం పృచ్ఛతి, అనువాక్యమందలి మాణవకునికిని కర్మసంజ్ఞ ప్రసక్తమగును. మాణవకునికి పితలోనికన్వయము గాని క్రియలోనికి లేనందున మాణవకునికి కారకసంజ్ఞలేదు. ఈదోషమును వారించుటకై కారకాధికారమావశ్యకమగును.

* (వా) ధాతువులు సకర్మకములనియు నకర్మకములనియు రెండు విధములు. ధాతువునకు ఫలము, వ్యాపారము, అర్థము. దేనియొక్కయర్థములగు ఫలవ్యాపారములు విభిన్నాశ్రయకములగునో యాధాతువు సకర్మకము. దేనియొక్క ఫలవ్యాపారములు సమానాశ్రయకములగునో యాధాతువకర్మకము. ఫలాశ్రయము కర్మసంజ్ఞకము, వ్యాపారాశ్రయము కర్తృసంజ్ఞకమునగును. కృఞ్ మొదలగుధాతువులు సకర్మకములు (దేవదత్తోఘటం కరోతి) ఏధ మొదలగుధాతువులకర్మకములు. (దేవదత్తః ఏధతే) అకర్మకధాతువులప్రయోగమందు 1 దేశము, (కురుపాఞ్చాలాదులు) 2 కాలము, (ప్రసిద్ధములగుమాసాదులు) 3 భావము, (క్రియ, గోదోహనాది) 4 గమనార్హమగుమార్గము (కోశాదిపరిమితమగుమార్గము) ఇవికర్మసంజ్ఞ

ఉదాహరణము

(1) కురూన్ స్వపితి. ఇచట కురుశబ్దము దేశప్రతిపాదకము, స్వపధాతువకర్మకము. (2) మాసమాస్తే. (3) గోదోహమాస్తే. (4) క్రోశమాస్తే ఇచట ఆసధాతువు అకర్మకము.

543. గతిబుద్ధిప్రత్యవసానార్థశబ్దకర్మాకర్మకాణామణి కర్తా స ణౌ. 1-4-52. గతిబుద్ధి.........కాణాం, అణి, కర్తా, సః, ణౌ (కర్మ).

గత్యాద్యర్థానాం శబ్దకర్మకాణామకర్మకాణాం చాణౌ యః కర్తా స ణౌ కర్మ స్యాత్। శ్లో॥ శత్రూనగమయత్స్వర్గం వేదార్థం స్వానవేదయత్। ఆశయచ్చామృతం దేవాన్వేదమధ్యాపయద్విధిమ్॥ (1) ఆసయత్సలిలే పృథ్వీం యః స మే శ్రీహరిర్గతిః॥ గతీత్యాదికిమ్। పాచయత్యోదనం దేవదత్తేన। అణ్యన్తానాం కిమ్। గమయతి దేవదత్తో యజ్ఞదత్తం, తమపరః ప్రయుఙ్క్తే గమయతి దేవదత్తేన యజ్ఞదత్తం విష్ణుమిత్రః। 1 (వా) నీవహ్యోర్న। నాయయతి వాహయతివా భారం భృత్యేన। 2 (వా) నియన్తృకర్తృకస్య వహేరనిషేధః! వాహయతి రథం వాహాన్ సూతః। 3 (వా) ఆదిఖాద్యోర్న। ఆదయతి ఖాదయతి వాఽన్నం వటునా। 4 (వా) భక్షేరహింసార్థస్య న। భక్షయత్యన్నం వటునా। అహింసార్థస్య కిమ్। భక్షయతి బలీవర్దాన్ సస్యమ్। 5 (వా) జల్పతిప్రభృతీనాముపసంఖ్యానమ్। జల్పయతి భాషయతి వా ధర్మం పుత్రం దేవదత్తః। 6 (వా) దృశేశ్చ। దర్శయతి హరిం భక్తాన్। సూత్రే జ్ఞానసామాన్యార్థానామేవ గ్రహణం, న తు తద్విశేషార్థానామిత్యనేన జ్ఞాప్యతే। తేన స్మరతిజిఘ్రతీత్యాదీనాం న। స్మారయతి ఘ్రాపయతి వా దేవదత్తేన। 7 (వా) శబ్దాయతేర్న। శబ్దాయయతి దేవదత్తేన। ధాత్వర్థసంగృహీతకర్మకత్వేనాఽకర్మకత్వాత్ప్రాప్తిః। యేషాం దేశకాలాది

భిన్నం కర్మ న సంభవతి తేఽత్రాకర్మకాః। నత్వవివక్షిత కర్మాణోఽపి। తేన మాసమాసయతి దేవదత్తమిత్యాదౌ కర్మత్వం భవత్యేవ॥ దేవదత్తేన పాచయతీత్యాదౌ తు న॥

543. "గతి........నామ్"। ఇచట గతిబుద్ధిప్రత్యవసానశబ్దములకు ద్వన్ద్వము. పిదపనర్థశబ్దముతో బహువ్రీహి। (గతిబుద్ధిప్రత్యవసానాన్యర్థా యేషామ్.) అర్థశబ్దము ద్వన్ద్వాన్తమందుండుటచే గత్యాదులతో ప్రత్యేకముగ సంబన్ధించును. గత్యర్థకములు. (గమ్, మొదలగుధాతువులు) బుద్ధ్యర్థకములు (విద, మొదలగునవి) ప్రత్యవసానార్థకములు (అశ, మొదలగునవి) అనిఫలించును. అర్థశబ్దాన్తమునకు, "శబ్దకర్మాఽకర్మక" శబ్దములకును ద్వన్ద్వము. గతి (గమనము) బుద్ధి (జ్ఞానసామాన్యము.) ప్రత్యవసానము (భక్షణము.) ఈయర్థములుగల ధాతువులకు, శబ్దరూపము (వేదము మొదలగునవి.) కర్మకారకముగగల ధాతువులకు, (శబ్దఃకర్మకారకంయేషామ్= శబ్దకర్మాణః.) అకర్మకధాతువులకును, హేతుమణ్ణిచ్ప్రత్యయముత్పన్నముగాకపూర్వమేది కర్తయగునోయయ్యది ణిచ్ప్రత్యయముత్పన్నమైనపిదప కర్మసంజ్ఞకమగునని సూత్రార్థము. గమ్యాదిణిజన్తములను వరుసగ నుదాహరించుచున్నాడు :— శ్లో॥ శత్రూనగమయత్స్వర్గం.........శ్రీహరిర్గతిః। గత్యర్థమునకు :— (1) శత్రూనగమయత్స్వర్గం। ణిచ్చునకుప్రేరణమర్థము. శత్రవఃస్వర్గమగచ్ఛన్। ఇచట శుద్ధమగు (ణిచ్ప్రత్యయరహితమగు.) గమ్ధాతువునకు కర్తలు శత్రువులు. గమ్ధాతువునకు ణిచ్చు చేసినపుడు శత్రువులు కర్మసంజ్ఞగలవారగుదురు. కాన కర్మవాచకమగు శత్రుశబ్దముకంటె ద్వితీయావిభక్తి వచ్చును. ణిజన్తధాతువునకు కర్త శ్రీమహావిష్ణువు. ఇట్లు ణ్యన్తమగు గమ్ధాతువు ద్వికర్మకమయ్యెను. స్వర్గమునుగురించి వెళ్లనట్టి శత్రువులను విష్ణువు వెళ్లునట్లు ప్రేరేపించుచున్నాడని యర్థము. (2) బుద్ధ్యర్థకము ,—వేదార్థం స్వానవేదయత్. వేదార్థం స్వే అవిదుః. ఇచట శుద్ధమగు విద ధాతువునకు స్వకీయులు కర్తలు. ణిజుత్పత్తియైనపిదప వీరికి కర్మసంజ్ఞ వచ్చును. (3) ప్రత్యవసానార్థమునకు :— ఆశయచ్చామృతం దేవాన్. దేవాః అమృతమాశ్నన్. శుద్ధమగు అశ ధాతువునకు దేవులు కర్తలు. ణిజన్తమందు వీరికి కర్మసంజ్ఞ

యగును. (4) శబ్దకర్మకధాతువునకు :— వేదమధ్యాపయద్విధిమ్. విధిర్వేదమధ్యైత. శబ్దరూపమగు వేదము కర్మకారకముగాగల అధిపూర్వకమగు ఇఙ్ధాతువునకు కర్త విధి. (బ్రహ్మ) ణ్యన్తావస్థయందు దీనికి కర్మసంజ్ఞ. (5) అకర్మకధాతువునకు :— ఆసయత్సలిలే పృథ్వీమ్. పృథ్వీ సలిలే ఆస్త. అకర్మకము శుద్ధమునగు ఆస్ధాతువునకు కర్త పృథివి. దీనికి ణిజన్తావస్థయందు కర్మసంజ్ఞ యగును. గతీత్యాదికిమ్। "అణికర్తా సణౌ" అని సూత్రించినను శత్రూనగమయత్స్వర్గమిత్యాదులందిష్టసిద్ధి యగుచుండ "గతిబుద్ధిప్రత్యవసానార్థశబ్దకర్మాకర్మకాణామను దానికేమిఫలమని ప్రశ్నాశయము. పాచయత్యోదనం దేవదత్తేన। గతిబుద్ధ్యాదిపదము లేనిచో అణ్యన్తావస్థయందు పచధాత్వర్థకర్తయగు దేవదత్తునికిని ణ్యన్తావస్థయందు కర్మసంజ్ఞ ప్రసక్తమగునని సమాధానాశయము. ఈసూత్రమపూర్వముగ కర్మసంజ్ఞావిధాయకమను దీక్షితమతమునననుసరించి యిట్లీ శంకాసమాధానములకాశయము వర్ణింపబడెను. అణ్యన్తానాం కిమ్. శుద్ధములగు గత్యాద్యర్థకధాతువులయొక్క కర్తకు కర్మసంజ్ఞనేలవిధింపవలయునని శఙ్కాశయము. ణిజన్తములగునీధాతువులయొక్క కర్తకు కర్మసంజ్ఞానివృత్తికై అణ్యన్తానామ్ అను విశేషణమావశ్యకమని సమాధానాశయము. ఈవిశేషణము లేనపుడు దోషప్రసక్తిగల స్థలమును జూపుచున్నాడు :— గమయతి....విష్ణుమిత్రః. యజ్ఞదత్తోగచ్ఛతి. తం గమయతి దేవదత్తః. ఇచట యజ్ఞదత్తునికి కర్మసంజ్ఞనిర్బాధము. ఈదేవదత్తుని విష్ణుమిత్రుడు ప్రేరేపించుచున్నాడు. (తమపరః ప్రయుఙ్క్తే) ఇచట గమయతి అనునది ణిజన్తప్రకృతికణిజన్తము. ప్రథమణిజన్తమున కర్తయగు దేవదత్తునకీ సూత్రముచే కర్మసంజ్ఞనువారించుటకు సూత్రమున అణ్యన్తానామ్ అనున దావశ్యకము.

నీ వహ్ధాతువులు గత్యర్థకములగుటచే వీనికంటె ణిచ్చును జేసినపుడు శుద్ధధాతువులకర్తకు ప్రసక్తమగు కర్మసంజ్ఞను నిషేధించుచున్నాడు. 1 (వా) నీ వహ్ వీనికంటె ణిచ్చు వచ్చునపుడణ్యన్తావస్థయందలి కర్తకు కర్మసంజ్ఞరాదు. ఉదా :— "నాయ........భృత్యేన". భృత్యః భారం నయతి వహతి వా "నాయయతి వాహయతి వా ప్రభుః

భారం భృత్యేన। ఇచట భృత్యునికి కర్మసంజ్ఞలేనందున కర్తృవాచకము కంటె తృతీయ వచ్చెను. నీ వహ ధాతువులు ప్రాపణార్థకములు గాని గత్యర్థకములు గావని కొందఱిమతము. వీరిమతమున నీవహ్యోర్న" అను నిషేధమనావశ్యకమని గ్రహించునది.

2 (వా) "నియన్తృ.........ధః" నియన్తృశబ్దమునకు పశువుల దోలెడువాడని యర్థము. నియన్తకర్తగాగల వహధాతుప్రకృతికణిజన్తము యొక్క ప్రయోజ్యకర్తకు (అణ్యన్తావస్థయందలికర్త, ణ్యన్తావస్థయందు ప్రయోజ్యకర్తయనబడును.) కర్మసంజ్ఞానిషేధము లేదు. నీవహ్యోర్న అనునిషేధమును బాధించి కర్మసంజ్ఞ యగునని ఫలితార్థము. ఉదా:— వాహయతి రథం వాహాన్ సూతః. వాహాః (అశ్వాః.) రథం వహన్తి. రథం తాన్ సూతో వాహయతి. సూతుడన సారథి. నియన్తృశబ్దమునకు "నియన్తా ప్రాజితా యన్తా సూతః క్షత్తా చ సారథిః" అను నిఘంటువుచే సూతుడనునర్థము రూఢము. నియమయతి (తోలెడువాడు) అను యోగమువలన పశువులబెదిరేపించువాడను నర్థము యౌగికము. "వాహయతిబలీవర్దాన్ యవాన్"అను భాష్యప్రయోగమువలన నిచట యోగార్థమునే గ్రహింపదగును. చూపబడిన ప్రయోగద్వయమందును ప్రయోజ్యకర్తకు (అణ్యన్తావస్థయందలికర్త.) కర్మసంజ్ఞసిద్ధమగును.

3 (వా) అద (భక్షణే) ఖాదృ, (భక్షణే) అనుధాతువులుప్రకృతిగ గలణిజన్తముయొక్కప్రయోజ్యకర్తకుకర్మసంజ్ఞానిషేధమును చెప్పవలయును. అద ఖాద ధాతువులు ప్రత్యవసానార్థకములగుటవలనప్రసక్తమగు కర్మసంజ్ఞనువారించుటకీవార్తికము. "ఆదయతి.........వటునా". "వటురన్నమత్తి". "వటునాఽన్నమాదయతి పితా". ప్రయోజ్యకర్తయగు వటువునకుకర్మసంజ్ఞనిషేధింపబడెను.

4 (వా) "భక్షే.........న". "హింసార్థమగుభక్షణమునుబోధింపనట్టి భక్షధాతువుయొక్క (ణిజన్తము) ప్రయోజ్యకర్తకుకర్మసంజ్ఞానిషేధమును చెప్పవలయును". ఉదా :— భక్షయత్యన్నంవటునా. అన్నకర్మకమగునపుడు భక్షధాతువుహింసార్థకముగాదు. "భక్షయతిబలీవర్దాన్సస్యమ్". (బలీవర్దాఃసస్యంభక్షయన్తి। తాన్భక్షయతి) ఇచటభక్షధాతువుహింసాఫలక

మగు భక్షణమును బోధించును. ఇచట బలీవర్దము భక్షింపబడునపుడు పరుల
హింసకు లేదు గాన నిచట సస్యాధికారికహింస యని చెప్పబడును.

5 (వా) "జల్పతి......నమ్". జల్ప, (వ్యక్తాయాంవాచి) భాష
మొదలగు ధాతువుల (ణిజన్తముల) యొక్క ప్రయోజ్యకర్తకు కర్మసంజ్ఞను
చెప్పవలయును. జల్పనద్యర్థకములు గత్యాద్యర్థకములు గానందున సూత్రముచే
కర్మసంజ్ఞ యప్రాప్తమగుచుండ నీవార్తికము చెప్పబడెను. ఉదా:—"జల్ప
యతి భాషయతి వా........దత్తః". పుత్రో ధర్మం జల్పతి (ధర్మబోధక
వాక్యములనుచున్నాడు.) పుత్రం ధర్మం జల్పయతి దేవదత్తః.

6 (వా) "దృశేశ్చ". దృశిర్ (ప్రేక్షణే) ధాతుప్రకృతికణిజన్తము
యొక్క ప్రయోజ్యకర్తకును కర్మసంజ్ఞను చెప్పవలెను. ఉదా:—దర్శయతి హరిం
భక్తాన్. (భక్తా హరిం పశ్యన్తి తాన్ దర్శయతి పూజకః.) ఈవార్తికము
సూత్రమున బుద్ధిశబ్దముచే జ్ఞానసామాన్యమును బోధించుధాతువులచే గ్రహ
ణము గాని జ్ఞానవిశేషార్థకములగు ధాతువులకు గ్రహణము లేదనుటలో
జ్ఞాపకమగును. జ్ఞానవిశేషములను (చూచుట వినుట మొదలగునవి.)
బోధించువానికిని బుద్ధిశబ్దముగ్రాహకమనిన దృశధాతువునకు సంగ్రహము
గల్గును గాన నిదివ్యర్థమగును. ఇట్టిజ్ఞాపనమునకు స్మరణము ఆఘ్రాణము
మొదలగు జ్ఞానవిశేషములను బోధించెడి స్మృ (స్మరణే) ఘ్రా (ఆఘ్రాణే)
మొదలగు ధాతువులయొక్క ప్రయోజ్యకర్తకు కర్మసంజ్ఞానివృత్తి ఫలము.
ఉదా :— స్మారయతి ....దేవదత్తేన. (దేవదత్తఃస్మరతి మాతరం।
దేవదత్తేన స్మారయతి యజ్ఞదత్తః.)

7 (వా) "శబ్దా........ర్మ. శబ్దశబ్దముకంటె శబ్దంకరోతి అను
నర్థమందు "శబ్దవైరకలహాభ్రకణ్వమేఘేభ్యః కరణే" (3-1-17) సూ. చే
క్యజ్ప్రత్యయమునుచేసిన శబ్దాయతే అని యగును. శబ్దాయయతి అను
నది క్యజన్తప్రకృతికణిజన్తము. దీనియొక్క అణ్యన్తావస్థయందలికర్తకు
కర్మసంజ్ఞ రాదు. ఉదా :— శబ్దాయయతి దేవదత్తేన. (దేవదత్తశ్శబ్దా
యతే తేనశబ్దాయయతి యజ్ఞదత్తః.) శబ్దాయ అనుక్యజన్తధాతువకర్మక
మగుటచే ప్రాప్తమగు కర్మసంజ్ఞను నిషేధించుటకీవార్తికము. శబ్దాయ
అనుధాతువునకు శబ్దంకరోతి అనియర్థము. శబ్దరూపమగు కర్మ ధాత్వర్థముచే

సంగ్రహింపబడినందున నీక్యజ_న్తమకర్మకమాయెను.

సూత్రమున అకర్మకపదముచే దేనికి దేశము కాలము భావము గన్తవ్యాధ్వ వీనికంటె భిన్నమగు కర్మ సంభవింపదో యట్టిధాతువులకు మాత్రమే గ్రహణము గల్గును. కర్మ వివక్షితము గానందుననకర్మకము లగు ధాతువులకు గ్రహణములేదు. కావున మాసమాసయతి దేవదత్తమ్ అనుచోట ఆసధాతువు సకర్మకమైనను కాలరూపమగుకర్మకంటె భిన్నమగు కర్మలేనిదగుటవలన నకర్మకమే యగును. అందుచే ఆసధాతుప్రకృతికణిజ_న్తముయొక్క ప్రయోజ్యకర్తయగు దేవదత్తునికి కర్మసంజ్ఞ సిద్ధించెను. (దేవదత్తఃమాసమాస్తే తమాసయతి.) కర్మ వివక్షితము గానందున నకర్మకములగువానికి గ్రహణము లేదనుటచే దేవదత్తేనపాచయతి మొదలగు స్థలములందు ప్రయోజ్యకర్తయగు దేవదత్తునకు కర్మసంజ్ఞ వారింపబడును. పచధాతువు సకర్మకమైనను కర్మ వివక్షింపబడనందుననకర్మకమైనది. పచ ధాతువునకు దేశకాలాదులకంటె వేరగునోదనాదికర్మలు సంభవించును గాన సూత్రములోని యకర్మకపదముచే గ్రహణములేదు.

వివ :— గతీత్యాదికిమ్. శ్రీహరిః శత్రూన్ స్వర్గమగమయత్ ఈమొదలగువాక్యములందు శుద్ధమగు గమ్‌ధాతువుయొక్క ఫలమునకాశ్రయమగుటచే స్వర్గమునకు కర్మసంజ్ఞ సిద్ధించినట్లు, ణిజ_న్తగమ్‌ధాతువుయొక్క ఫలమునకాశ్రయమగుటచే శత్రువులకును "కర్తురీప్సితతమమ్" సూ. చేతనే కర్మసంజ్ఞ సిద్ధమగుచుండనీసూత్రమునకు ప్రయోజనమేమని ప్రశ్నాశయము. పాచయత్యోదనం దేవదత్తేన. "గతిబుద్ధి........ణౌ" అను నీసూత్రము నియమార్థము. ణిజ_న్తధాత్వర్థఫలాశ్రయమునకు కర్మసంజ్ఞ (కర్తురీప్సితతమమ్.........సూ. చే) యగుచో గత్యాద్యర్థధాతుప్రకృతిక ణిజ_న్తధాత్వర్థఫలాశ్రయమునకే కర్మసంజ్ఞ యగునని నియమస్వరూపము. ఇట్టి నియమమునకు ఫలము, పాచయత్యోదనం దేవదత్తేనఅనునది. పాచయతి అనునది గత్యాద్యర్థప్రకృతికమగు ణిజ_న్తము గానందున "కర్తురీప్సితతమమ్" సూ. చే దేవదత్తునికి ప్రాప్తమగు కర్మసంజ్ఞ వారింపబడును. కర్తృసంజ్ఞ యుండుటచే తృతీయవచ్చెను అని, సమాధానాశయమని నాగేశాదులయాశయము.

544. హృక్రోరన్యతరస్యామ్. 1-4-53. హృక్రోః, అన్యతరస్యామ్ (అణి కర్తా సః ణౌ కర్మ)

హృక్రోరణౌ యః కర్తా స ణౌ వా కర్మ స్యాత్। హారయతి కారయతి వా భృత్యం భృత్యేన వా కటమ్। (వా) అభివాదిదృశోరాత్మనేపదే వేతి వాచ్యమ్। అభివాదయతే దర్శయతే దేవం భక్తం భక్తేన వా॥

544. హృఞ్ (హరణే) కృఞ్ (కరణే) అనుధాతువులయొక్క అణ్యన్తావస్థయందలికర్తకు ణ్యన్తావస్థయందు కర్మసంజ్ఞ వికల్పముగనగును. హారయతి........కటమ్. (భృత్యః కటం కరోతి హరతి వా) భృత్యం భృత్యేన వా హారయతి కారయతి వా కటమ్ (వా) ఆత్మనేపదులగు అభివాది (అభిపూర్వకవదధాతువునకు హేతుమణ్ణిజన్తము) అనుదానియొక్కయు దృశిప్రకృతికణిజన్తముయొక్కయు ప్రయోజ్యకర్తకు కర్మసంజ్ఞ వికల్పముగనగును. అభివాదయతే దర్శయతే దేవం భక్తం భక్తేన వా (భక్తో దేవమభివదతి తమన్యః ప్రేరయతి=భక్తంభక్తేనవాఅభివాదయతే. భక్తో దేవం పశ్యతి తమన్యః ప్రేరయతి=భక్తం భక్తేన వా దేవం దర్శయతే).

వివ :— ఈ సూత్రముభయత్రవిభాష. అభ్యవపూర్వకమగు హృఞ్ధాతువు భక్షణార్థకమగుటచే దీనియొక్క ప్రయోజ్యకర్తకు గతిబుద్ధి (543) సూ. చే కర్మసంజ్ఞ నిత్యముగ ప్రాప్తమగుచున్నది. (వటురన్నమభ్యవహరతి) వటుమన్నమభ్యవహారయతి. విపూర్వకమగు కృఞ్ధాతువు (వికారార్థకము.) అకర్మకమగుటవలన దీనియొక్క ప్రయోజ్యకర్తకు గతిబుద్ధి (543) సూ. చే కర్మసంజ్ఞ ప్రాప్తమగుచున్నది. (అశ్వావికుర్వతే.) అశ్వాన్ వికారయతి. మూలమునజూపబడినయర్థములందు (హరణము కరణము.) కర్మసంజ్ఞయప్రాప్తమగుచున్నది. కావుననిది ప్రాప్తాఽప్రాప్తవిభాషయగును. దేనిచేనీరెండుధాతువులెట్టియర్థమును బోధించినను ణ్యన్తములగు వీనియొక్క ప్రయోజ్యకర్తకు కర్మసంజ్ఞ వికల్పముగనగును.

545. అధిశీఙ్స్థాసాం కర్మ. 1-4-46. అధిశీఙ్స్థాసాం, కర్మ (ఆధారః)

అధిపూర్వాణామేషామాధారః కర్మ స్యాత్। అధిశేతే
అధితిష్ఠతి అధ్యాస్తే వా వైకుణ్ఠం హరిః॥

545. అధిపూర్వములగు శీఙ్ (స్వప్నే) స్థా (గతినివృత్తౌ) ఆస (ఉపవేశనే.) అనుధాతువులయొక్క యాధారము కర్మసంజ్ఞకమగును. ఆధారోఽధికరణమ్ (635) సూ. చే ప్రాప్తమగునధికరణసంజ్ఞనీకర్మసంజ్ఞ బాధించును. అధిశేతే అధితిష్ఠతి అధ్యాస్తే వా వైకుణ్ఠం హరిః. విష్ణువు వైకుణ్ఠమున నిద్రించుచున్నాడు మొదలగునవి యర్థములు. వైకుణ్ఠమాధారము॥

546. అభినివిశశ్చ. 1-4-37. అభినివిశః, చ (అధారః)

అభినీత్యేతత్సంఘాతపూర్వస్య విశతేరాధారః కర్మ స్యాత్।అభినివిశతే సన్మార్గమ్।పరిక్రయణే సంప్రదానిమితిసూత్రాదిహ మణ్డూకప్లుత్యాఽన్యతరస్యాంగ్రహణమనువర్త్య వ్యవస్థితవిభాషాశ్రయణాత్క్వచిన్న. పాపేఽభినివేశః।

546. అభినివిశః అనునదిఅభి ని శబ్దములకుద్వన్ద్వముచేసి పిదపవిశ్ అనుదానితోసమాసముచేసిన సిద్ధమగును. అభిని అనునుపసర్గసముదాయము పూర్వమందుగల విశ (ప్రవేశనే) ధాతువుయొక్క యాధారము కర్మసంజ్ఞ గలదగును. అభినివిశతే సన్మార్గమ్. అభినివేశమనయాగ్రహము. (పట్టుదల) సన్మార్గవిషయకమగుయాగ్రహముగలవాడనియర్థము. పాపేఽభినివేశః. ఇచట అభినిపూర్వకమగు విశధాతువుయొక్క యాధారమగు పాపమునకు కర్మసంజ్ఞలేకపోవుటకుపాయమును జూపుచున్నాడు:—ఈసూత్రము వ్యవస్థితవిభాషయనిన గొన్నిచోట్ల దీనికి ప్రవృత్తిలేకుండుట సిద్ధమగును. పరిక్రయణే సంప్రదానమన్యతరస్యామ్ (583) అను సూత్రమునుండి అన్యతరస్యామ్ అనుదానికనువృత్తిచేసి యిది వ్యవస్థితవిభాషయని యంగీకరింపవలయును. వ్యవస్థితవిభాషయొక్క స్వరూపము అవఙ్స్ఫోటాయనస్య (89) అనుసూత్రవ్యాఖ్యానసందర్భమున జూపబడినది.

వివ :— I. అభి ని శబ్దములకు ద్వన్ద్వమని చెప్పబడెను. వానిలో నభిశబ్దముకంటె నిశబ్దమల్పములగునచ్చులుగలదగుటచే అల్పాచ్తరమ్ (910) సూ. చే ప్రాప్తమగు పూర్వనిపాతమును నిశబ్దమునకు చేయక

పాణిని విపరీతోచ్చారణము చేయుటవలన అభిని అనుసంధానము పూర్వమందున్నప్పుడే యీసూత్రము ప్రవర్తించునని గ్రహింపవలెను. ఇట్లు చెప్పుటకు "నివిశతే యది శూరశాఖా పదే" అను ప్రయోగమందలి పదే అనుచోటనీసూత్రము ప్రవర్తింపకుండుట ఫలమగును.

II. అన్యతరస్యామ్ అనుదానికనువృత్తిచేసి యిట్లు వ్యాఖ్యానము చెయుటలో "పిష్వర్థేష్వభినివిష్టానామ్" అనుసమర్థసూత్రస్థభాష్యప్రయోగము మానము. కైయటునిమతమునసనుసరించి చెప్పినసమాధానమిది. పైభాష్యప్రయోగమువలన అభినివిశ్ అనునవిశ్వతమగునానుపూర్వికి శ్రవణమున్నచోటనే యీసూత్రము ప్రవర్తించుననునర్థము లభ్యమగును. కావున పాపేఽభినివేశః అనుచోటనానుపూర్వీభేదముండుటచే కర్మసంజ్ఞకు ప్రసక్తి లేదు. అన్యతరస్యామ్ అనుదానికనువృత్తిచేయుటయందు వ్యవస్థితవిభాషాశ్రయణమునందును ప్రమాణము లేదని నాగేశాదులమతము.

547. ఉపాన్వధ్యాఙ్వసః. 1-4-48. (ఆధారః కర్మ)

ఉపాదిపూర్వస్య వసతేరాధారః కర్మస్యాత్। ఉపవసతి అనువసతి అధివసతి ఆవసతి వా వైకుణ్ఠం హరిః। 1 (వా) అభుక్త్యర్థస్య న। వనే ఉపవసతి। ఉభసర్వతసోః కార్యా ధిగుపర్యాదిషు త్రిషు। ద్వితీయాఽఽమ్రేడితాన్తేషు తతోఽన్యత్రాఽపి దృశ్యతే॥ ఉభయతః కృష్ణం గోపాః। సర్వతః కృష్ణమ్। ధిక్కృష్ణాఽభక్తమ్। ఉపర్యుపరిలోకం హరిః। అధ్యధిలోకమ్। అధోఽధోలోకమ్. 2 (వా) అభితః పరితః సమయానికషాహాప్రతియోగేఽపి। అభితః కృష్ణమ్। గ్రామం సమయా। నికషా లఙ్కామ్। హా కృష్ణాఽభక్తమ్। తస్య శోచ్యతెఇత్యర్థః। బుభుక్షితం న ప్రతిభాతి కించిత్॥

547. ఉప అను అధి ఆఙ్ అనువానిలోనేదైన పూర్వమందుగల్గి శబ్వికరణియైనవస (నివాసే। భ్వాదిగణములోనిది) ధాతువుయొక్క యాధారము కర్మసంజ్ఞకమగును. ఉపవసతి........వా వైకుణ్ఠంహరిః. విష్ణువు వైకుణ్ఠమున నివసించుచున్నాడని యర్థము. వైకుణ్ఠమాధారము.

1 (వా) అభు.....న. భోజననివృత్తిని (ఉపవాసమును) బోధించు వసధాతువుయొక్క యాధారమునకు కర్మసంజ్ఞానిషేధమును చెప్పవలయును. వనే ఉపవసతి. వనమందు భోజనములేనివాడై యున్నాడని యర్థము.

ఇంతవరకు కారకములనువ్యవహారముగలవిభక్తులు (కారకవిభక్తులు) చెప్పబడెను. ఇటుపైని (తృతీయావిభక్తిపర్యన్తము) చెప్పబోవునవియుపపదవిభక్తులని తెలియదగును. వీనికి విశేషించి యర్థమును చెప్పకపోవుటచేతను, షష్ఠీవిభక్తికపవాదములనుటచేతను సంబన్ధమర్థము. (శ్లో॥ వా॥) ఉభసర్వతసోః.........తే. ఉభసర్వతసోః = ఉభశబ్దసర్వశబ్దములకు ద్వన్ద్వము. దీనికి పిదపతసిప్రత్యయముతో షష్ఠీతత్పురుషము. (ఉభసర్వయోస్తసౌ) తత్ప్రకృతికత్వము షష్ఠ్యర్థము. ఉభశబ్దముకంటె సర్వశబ్దముకంటెను విహితమగు తస్ప్రత్యయమన్తమందుగలదనియర్థము. ఉభశబ్దమునకు తసిప్రత్యయముపరమగునపుడు అయచ్ప్రత్యయమగును. ఈవిధముగ నుభయశబ్దసర్వశబ్దప్రకృతికతసిప్రత్యయాన్తములతో సంబన్ధముగల ప్రాతిపదికముకంటె ద్వితీయావిభక్తి చేయదగుననునర్థము లభించును. మఱియు ధిక్శబ్దయోగమందు ద్విరుక్తములగు ఉపర్యాదులమూడింటి యోగమందును ప్రాతిపదికముకంటె ద్వితీయ ప్రయోగింపదగును. ఉపర్యాదులుమూడును "ఉపర్యధ్యధస్సామీప్యే". (18-1-7) అనుసూత్రమున గ్రహింపబడిన ఉపరి అధి అధః అనునవి యని తెలియదగును. ఈచోటులందేగాకనితరస్థలములందును ద్వితీయ చూడబడుచున్నదనిపైశ్లోకమునకర్థము. క్రమముగనుదాహరణములు :—"ఉభయతః కృష్ణం గోపాః" ద్వితీయార్థము సంబన్ధము. కృష్ణునియొక్కపార్శ్వద్వయమందును గోవులగాచువారుండిరని యర్థము. సర్వతః కృష్ణం (గోపాః) కృష్ణునిచుట్టు గోపాలకులుండిరనియర్థము. "ధిక్కృష్ణాఽభక్తమ్" (కృష్ణాఽభక్త సంబన్ధినిన్దా.) కృష్ణునికి భక్తుడుగానివానికి నిందయగుగాక యనియర్థము. ద్వితీయకు ప్రథమార్థమునుజెప్పి కృష్ణాఽభక్తుడు నిన్ద్యుడనునర్థమును గొందరు చెప్పిరి. ఉపర్యుపరి లోకంహరిః. విష్ణువు లోకమునకు మీదుగా

సమీపమందుండెనని యర్థము. అధ్యధిలోకమ్ (హరిః.) విష్ణువు లోకమునకు మీదుగా సమీపమందుండెనని యర్థము. అధోఽధోలోకమ్ (హరిః.) విష్ణువులోకమునకు దిగువ సమీపమందుండెనని యర్థము. ఉపర్యాదులమూడింటికి పైజెప్పబడిన "ఉపర్యధ్యధసస్సామీప్యే సూ. చే సమీపదేశమనునర్థమున ద్విత్వము వచ్చెను. ఈశ్లోకములోని "అన్యత్రాఽపి దృశ్యతే" అనుదానియర్థమునే వార్తికముచే జూపుచున్నాడు.

2 (వా) అభితః....పి. అభితః పరితః సమయా నికషా హా ప్రతి అనుపీనియొక్కయోగమందును ప్రాతిపదికముకంటె ద్వితీయ ప్రయోగింపదగును. క్రమముగనుదాహరణములు :— అభితః కృష్ణమ్. కృష్ణునకిరుపార్శ్వములందనియర్థము. పరితః కృష్ణమ్. కృష్ణునిచుట్టుననియర్థము. గ్రామం సమయా. గ్రామసమీపమందనియర్థము. నికషా లఙ్కామ్. లఙ్కాసమీపమందని యర్థము. సమయానికషాశబ్దములు సామీప్యబోధకములగునవ్యయములు. హా కృష్ణాఽభక్తమ్. హా అనునది ఖేదమును ద్యోతనజేయునవ్యయము. కృష్ణునికి భక్తునిగానివానికి సంబన్ధించిన శోచనమని యర్థము. బుభుక్షితం న ప్రతిభాతి కించిత్. ఆకలిగొన్నవానికి పదార్థములరుచి యించుకైన తెలియదని యర్థము.

వివ :— వస ధాతువు భ్వాదిగణమందు (శబ్వికరణి.) అదాదిగణమందును, (లుగ్వికరణి.) గలదు. లుగ్వికరణాఽలుగ్వికరణయోరలుగ్వికరణస్య (లుగ్వికరణధాతువునకు అలుగ్వికరణధాతువునకును గ్రహణము ప్రసక్తమైనపుడు అలుగ్వికరణమునకే గ్రహణము గాని, లుగ్వికరణమునకు గ్రహణము లేదు.) అను పరిభాషచే భ్వాదిగణములోనివసధాతువునకే గ్రహణమనిలభించును.

"ఉపర్యుపరిబుద్ధీనాంచరన్తీశ్వరబుద్ధయః "అనుచోట, ఉపరిబుద్ధీనాముపరి = ఉత్తానబుద్ధీనాముపరి (చరన్తి) అనియన్వయించుటచేనుపరి యనునదిద్విరుక్తముగానందుననిచటద్వితీయ ప్రవర్తింపదు. ప్రతిపదోక్తమగు "ఉపర్యధ్యధః" సూ. చే ద్విత్వమువచ్చునపుడే ద్వితీయ వచ్చును. ఇచట నిత్యవీప్సయోః (8-1-4) అనుసూ. చే వీప్సయందు ద్విత్వమగుటచే

ద్వితీయ ప్రవ_ర్తించలేదని సమాధానా_న్తరము.

548. అ_న్తరా_న్తరేణయు_క్తే. 2-3-4. (ద్వితీయా.)

ఆభ్యాం యోగే ద్వితీయా స్యాత్। అ_న్తరా త్వాం మాం హరిః. అ_న్తరేణ హరిం న సుఖమ్॥

548. అవ్యయములగు అ_న్తరా అ_న్తరేణ అనువానితోయోగమున్న పుడు ప్రాతిపదికముకంటె ద్వితీయ వచ్చును. అ_న్తరాత్వాంమాంహరిః. అ_న్తరాశబ్దము మధ్యార్థకమగునవ్యయము. నీకు నాకును మధ్యను విష్ణు వని యర్థము. అ_న్తరేణ హరిం నసుఖమ్. అ_న్తరేణఅనునదివినార్థకమగు నవ్యయము. విష్ణువునువిడిచి సుఖము లేదని యర్థము.

వివ :— అ_న్తరా అనుప్రథమైకవచనా_న్తమునకనభిధానమని (ప్రయోగములేదని) యీసూత్రముయొక్క_భాష్యమునజెప్పబడినందున అ_న్తరా అనుయానుపూర్విగల నిపాతమునకే గ్రహణమనవలయును ఇట్టిఅ_న్తరా శబ్దసాహచర్యమువలన అ_న్తరేణ అనునదియు తృతీయా_న్తముగాకనట్టి యానుపూర్విగల నిపాతమే గ్రహింపబడును. ఈరీతిగనవ్యయములను నర్థము ఫలించును. ఇట్లుచెప్పుటకు "కిమనయోర_న్తరేణ (విశేషేణ) విజ్ఞానేన" అనుప్రయోగమందు తృతీయా_న్తమగు అ_న్తరేణ అనుదానితో యోగమున్నప్పుడు ద్వితీయానివృ_త్తి ఫలము. అ_న్తరా త్వాం మాం హరిః అను చోట, ఉపపదవిభ_క్తేః కారకవిభ_క్తిర్బలీయసీ (క్రియలోనన్వయించెడి యర్థముగలవిభ_క్తి కారకవిభ_క్తియనబడును. ఇట్టివికర్త్రాదివాచకములకంటె విహితములగు ద్వితీయాదులగును. తద్వ్యతిరి_క్తములుపపదవిభక్తులు. అనగా నేదైననొకపదముయొక్క_ యోగమందు విధింపబడుద్వితీయాదులు. ఉపపదవిభ_క్తికంటె కారకవిభ_క్తి ప్రబలమైనది) అనుపరిభాషచే హరిశబ్దము కంటె ప్రథమ వచ్చును గానియీసూత్రముచే ద్వితీయ ప్రవ_ర్తించదు.

549. కర్మప్రవచనీయాః. 1-4-83.

ఇత్యధికృత్య।

549. ఈసూత్రము విభాషాకృఞి (1-4-98) అనుసూత్రమువఱకునధికృతమగును.

వివ :— కర్మప్రవచనీయమనుసంజ్ఞను చేయుటవలన నిది యన్వర్థమని తెలియదగును. కర్మ = క్రియాం, ప్రోక్తవన్తః = కర్మప్రవచనీయాః అని. ఇదివరకు క్రియను ద్యోతనచేసినవి అనగా పూర్వము క్రియాద్యోతకములుగాక, క్రియానిరూపితమగుసంబన్ధవిశేషమును ద్యోతనచేయునవి యనియర్థము. కుతోఽధ్యాగచ్ఛతిమొదలగు ప్రయోగములందు అధి మొదలగునవి (అనర్థకములు) సంబన్ధవిశేషద్యోతకములుగాకున్నను అధిపరీ అనర్థకౌ (557) అను సూ. చే సంజ్ఞావిధానసామర్థ్యమువలన కర్మప్రవచనీయసంజ్ఞగలవగును. కర్మప్రవచనీయసంజ్ఞ గత్యుపసర్గసంజ్ఞలకు బాధకమగును. నిపాతసంజ్ఞతోమాత్రమిదీనికిసమావేశముకల్గును.

550. అనుర్లక్షణే. 1-4-84. అనుః, లక్షణే।

లక్షణే ద్యోత్యేఽనురుక్తసంజ్ఞః స్యాత్। గత్యుపసర్గసంజ్ఞాపవాదః।

550. లక్షణమన లక్ష్యలక్షణభావరూపమగుసంబన్ధము. (లక్ష్యము = జ్ఞానజన్యజ్ఞానవిషయము, లక్షణము = జ్ఞానజనకజ్ఞానవిషయము) ఇట్టిది ద్యోత్యమగునపుడు అను అనునది కర్మప్రవచనీయసంజ్ఞగలదగును. ఈ సంజ్ఞ గతిసంజ్ఞోపసర్గసంజ్ఞలకుఅపవాదము గత్యుపసర్గసంజ్ఞాప్రయుక్తమగు కార్యజాతముప్రవర్తించదనిభావము.

551. కర్మప్రవచనీయయుక్తే ద్వితీయా. 2-3-8. కర్మప్రవచనీయయుక్తే, ద్వితీయా।

ఏతేన యోగే ద్వితీయా స్యాత్। జపమనుప్రావర్షత్। హేతుభూతజపోపలక్షితం వర్షణమిత్యర్థః। పరాఽపి హేతావితి తృతీయాఽనేన బాధ్యతే। లక్షణేత్థంభూతేత్యాదినా సిద్ధే పునః సంజ్ఞావిధానసామర్థ్యాత్॥

551. కర్మప్రవచనీయసంజ్ఞగలదానితో యోగముగలప్రాతిపదికమునకు ద్వితీయ వచ్చును. "జపమనుప్రావర్షత్". ఇచట అను అనుదానిచే లక్షణము (హేతువు) ద్యోత్యమగును. జపాఽభిన్నహేతుజ్ఞానజన్యజ్ఞానవిషయోవర్షణమ్ అని శాబ్దబోధకల్గును. జపజ్ఞానముచే వర్షము జ్ఞానవిషయ

మగును. జపము వర్షమున హేతువగును. జపము హేతువగుటచే పర మగు హేతౌ (571) అనుసూ. చే జపశబ్దముకంటె ప్రాప్తమగు తృతీయావిభక్తి యాద్వితీయచే బాధింపబడును. వృక్షమనువిద్యోతతేవిద్యుత్, మొదలగు ప్రయోగములందు హేతువుకానిచోట (కేవలలక్షణమందు) కర్మప్రవచనీయసంజ్ఞకవకాశము. ధనేనకులమ్ మొదలగుచోటులందు హేతుతృతీయకవకాశము. జపమనుప్రావర్షత్। ఇచట హేతుభూతలక్షణమందు పరమగుతృతీయ రావలసియున్నది. కాని లక్షణేత్థంభూతాఖ్యాన (555) అను సూ. చే జపమను అనుచోట కర్మప్రవచనీయసంజ్ఞ సిద్ధమగుచుండ తిరుగ అనుర్లక్షణే సూ. చే సంజ్ఞాకరణమువలన బోధితమగు ద్వితీయావిభక్తి విధానసామర్థ్యమువలన తృతీయ బాధింపబడునని తెలియదగును. సంజ్ఞావిధానసామర్థ్యాత్తనుమూలమునకిట్లువ్యాఖ్యానముచేయుటచే, విజాతీయమగు సంజ్ఞచే తృతీయావిభక్తికి బాధచెప్పుట శక్యముగాదను శంక నిరస్తమగును.

552. తృతీయార్థే. 1-4-85. (అను.)

అస్మిన్ ద్యోత్యేఽనురుక్తసంజ్ఞః స్యాత్। నదీమన్వవసితా సేనా। నద్యా సహ సంబద్ధేత్యర్థః। షిఞ్ బన్ధనే క్తః।

552. తృతీయాశబ్దముచే తృతీయకునిమిత్తమగు సహాయుక్తేఽప్రధానే (567) అనుసూత్రముననుపాత్తమైన సహశబ్దము లక్ష్యమాణమగును. సహశబ్దార్థమగు సాహిత్యరూపసంబన్ధము ద్యోత్యమైనపుడు అను అనునది కర్మప్రవచనీయమగును. నదీమన్వవసితాసేనా. ద్వితీయకు సాహిత్యరూపసంబన్ధమర్థము. సేన నదితోసంబద్ధమైనదని యర్థము. అవసితా అనునది అవపూర్వకషిఞ్(బన్ధనే) ధాతువుకంటె కర్త్రర్థమందు క్తప్రత్యయాన్తము.

553. హీనే. 1-4-86. (అను.)

హీనే ద్యోత్యేఽనుః ప్రాగ్వత్। అను హరిం సురాః। హరేర్హీనా ఇత్యర్థః॥

553. అపకర్షము ద్యోత్యమగునపుడు అను అనునది కర్మప్రవచనీయమగును. అను హరిం సురాః. (దేవతలు విష్ణువుకంటె దక్కువవారు) శక్తిస్వభావమువలన ను త్కృష్టవాచకముకంటె ద్వితీయ యగునని తెలియునది.

554. ఉపోఽధికే చ. 1-4-87. ఉపః, అధికే, చ (హీనే.)

అధికే హీనే చ ద్యోత్యే ఉపేత్యవ్యయం ప్రాక్సంజ్ఞం స్యాత్। అధికే సప్తమీ వక్ష్యతే। హీనే। ఉపహరిం సురాః॥

554. చకారమువలన హీనే అనునదనువృత్తమగును. ఆధిక్యము న్యూనతయు (ఉత్కర్షాపకర్షములు.) ద్యోత్యములగునపుడు ఉప అనునవ్యయము కర్మప్రవచనీయసంజ్ఞకమగును. అధికార్థమున సంజ్ఞావిధానమునకు యస్మాదధికం (648) అనుసూత్రముచే విధింపబోవు సప్తమీవిభక్తి ఫలముగానిద్వితీయ గాదు. (ఉపఖార్యాంద్రోణః.) హీనార్థమందుద్వితీయకుదాహరణము. ఉపహరింసురాః. (దేవతలు విష్ణువుకంటె తక్కువవారు.)

555. లక్షణేత్థంభూతాఖ్యానభాగవీప్సాసు ప్రతిపర్యనవః. 1-4-90. లక్షణే........ప్సాసు, ప్రతిపర్యనవః।

ఏష్వర్థేషు విషయభూతేషు ప్రత్యాదయ ఉక్తసంజ్ఞాః స్యుః। లక్షణే। వృక్షం ప్రతిపర్యనువా విద్యోతతే విద్యుత్। ఇత్థంభూతాఖ్యానే। భక్తో విష్ణుం ప్రతిపర్యనువా। భాగే। లక్ష్మీర్హరింప్రతిపర్యనువా। హరేర్భాగ ఇత్యర్థః। వీప్సాయాం। వృక్షం వృక్షం ప్రతిపర్యనువా సిఞ్చతి। అత్రోపసర్గత్వాఽభావాన్నషత్వమ్। ఏషు కిమ్। పరిషిఞ్చతి॥

555. లక్షణము ఇత్థంభూతాఖ్యానము భాగము వీప్స అనునీయర్థములు విషయములగునపుడు ప్రతి పరి అను, యీమూడును కర్మప్రవచనీయము లగును. (1) లక్షణమన లక్ష్యలక్షణభావము (జ్ఞాప్యజ్ఞాపకభావము.) అవి యీవరలో చెప్పబడెను. (2) ఇత్థంభూతాఖ్యానము (ఇత్థభూతః=కంచిత్ప్రకారంప్రాప్తః, సఆఖ్యాయతేఽనేన=ఇత్థంభూతాఖ్యానమ్.) రీతివిశేషమును నిరూపించునది. (3) భాగము :— భాగోఽస్యాస్తి అనునర్థమున భాగ శబ్దముకంటె అర్శఆదిభ్యోఽచ్ (5-2-127) సూ. చే అచ్ప్రత్యయము చేసిన భాగః అనియే రూపమగును. దీనికి భాగముగలదనియర్థము. భాగ స్వామియని ఫలితార్థము. (4) వీప్స :— (వ్యాప్తుమిచ్ఛా.) వ్యాపకతను బోధింపనిచ్ఛ. క్రమముగనుదాహరణములు:— (1) వృక్షంప్రతిపర్యనువా విద్యోతతే విద్యుత్। వృక్షము లక్షణము, విద్యుద్విద్యోతనము (మెఱపు

మెరయుట) లక్ష్యము। వృక్షజ్ఞానమువలన విద్యుద్విద్యోతనజ్ఞానము గల్గును. ఇచట లక్ష్యలక్షణభావసంబన్ధము ప్రత్యాదిద్యోత్యము. (2) భక్తో విష్ణుం ప్రతిపర్యనువా। విష్ణువునకు భక్తికినిగలవిషయవిషయిభావము ప్రత్యాదిద్యోత్యము. విష్ణువిషయకమగు భక్తిగలవాడనియర్థము। (విష్ణుభక్తుడు.)

(3) లక్ష్మీర్హరింప్రతిపర్యనువా। లక్ష్మి విష్ణువుయొక్క భాగము. లక్ష్మీరూపమగుభాగమునకు హరికినిగల స్వస్వామిభావసంబన్ధము ప్రత్యాదిద్యోత్యము. ఈమూడుచోటులందుసంజ్ఞకు కర్మప్రవచనీయయుక్తము కంటె (వృక్షాదులకు) ద్వితీయాప్రవృత్తి ఫలము. (4) వృక్షంవృక్షంప్రతి పర్యనువాసిఞ్చతి। ఇచట వృక్షశబ్దమునకు నిత్యవీప్సయోః (8-1-4) అను సూ. చే వీప్సయందు ద్విత్వము విధింపబడెను. కాన ద్విర్వచనముచేతనే యిచట వీప్స ద్యోత్యమగును. కావుననే లక్షణాదులు విషయములగునపుడు కర్మప్రవచనీయసంజ్ఞ విధింపబడెను. ఇతరముచే ద్యోత్యములగునవి కర్మప్రవచనీయసంజ్ఞకు నిమిత్తములగును. వృక్షములనన్నిటిని తడుపుచున్నాడని యర్థము. వృక్షము సేచనమందు కర్మయగుటచే కర్మణిద్వితీయా (540) సూ. చేతనే ద్వితీయ వచ్చును. అందుచేనిచట కర్మప్రవచనీయ సంజ్ఞకుపసర్గసంజ్ఞాబాధయే ఫలము. ప్రతిసిఞ్చతి అనుచోట ప్రతి అనునది యుపసర్గముగాకపోవుటవలన "ఉపసర్గాత్సునోతి (8-3-65.) అనుసూ. చే విధింపబడుషత్వము సిఞ్చతి అనుదానిలోని సకారమునకు నివృత్తమగును. ఈయర్థము "అతోఽపసర్గత్వాऽభావాన్నషత్వమ్" అనువాక్యముచేమూల మునప్రదర్శింపబడెను. పైనాలుగర్థములందే ప్రత్యాదులకు సంజ్ఞ విధింప బడుటచే పరిషిఞ్చతి అనుచోట పరి అనుదానికి కర్మప్రవచనీయసంజ్ఞ వారింప బడును. పరిషిఞ్చతి అనుచోట పరి అనుదానికి అంతట (సర్వతః) యని యర్థము. ఇది పైయర్థములలో జేరలేదు. పరి అనునది యుపసర్గమగు టచే పైజూపబడిన "ఉపసర్గాత్సునోతి (8-3-65) అనుసూ. చే సకారమునకు షత్వమగును.

556. అభిరభాగే. 1-4-91. అభిః, అభాగే (లక్షణే.........
వీప్సాసు.)

భాగవర్జే లక్షణాదావభిరుక్తసంజ్ఞః స్యాత్। హరిమభి

వ_ర్తతే। భక్తో హరిమభి। దేవందేవమభిసిఞ్చతి। అభాగే
కిమ్। యదత్ర మమాఽభిష్యా_త్తద్దీయతామ్॥

556. భాగరూపార్థమును విడిచి మిగిలినయర్థములు (లక్షణము ఇత్థం భూతాఖ్యానము వీప్స) విషయములగునపుడు అభి అనునది కర్మప్రవచనీయ మగును. లక్షణమందుదాహరణము :— హరిమభివ_ర్తతే (దేవద_త్తః.) ఇచట అభి అనునది వృక్షం ప్రతివిద్యోతతే విద్యుత్ అనుప్రయోగమందు ప్రతిశబ్దమువలె లక్ష్యలక్షణభావసంబన్ధద్యోతకమగును. ఇత్థంభూతాఖ్యాన మందుదాహరణము :— భక్తోహరిమభి. ఇచట భక్తోవిష్ణుంప్రతి అనుప్ర యోగమందువలె నిత్థంభూతాఖ్యానమభిద్యోత్యమగును. వీప్సయందుదా :— దేవందేవమభిసిఞ్చతి। ఇచట కర్మప్రవచనీయసంజ్ఞకు వృక్షంవృక్షంప్రతి సిఞ్చతి అనుప్రయోగమునందువలె షత్వనివృ_త్తియే ఫలము. స్వస్వామి భావద్యోతకమగునపుడు అభి అనుదానికి కర్మప్రవచనీయసంజ్ఞావ్యావృ_త్తికై సూత్రమున అభాగే అనుపదమావశ్యకము. ఫలముచూపబడుచున్నది:— యదత్రమమాభిష్యా_త్తద్దీయతామ్। ఇందు నాకుగలభాగము నాకీయబడు గాక అని యర్థము. ఇచట అభి అనుదానికుపసర్గసంజ్ఞయుండుటచే "స్యాత్" అనుచోట సకారమునకు "ఉపసర్గప్రాదుర్భ్యామ_స్తిర్యచ్పరః. (8-3-87) అనుసూ. చే విహితమగు షత్వము వచ్చును. స్యా_త్తనునది స_త్తార్థకమగు అస్ధాతువునకు విధ్యర్థకలిఙ్ప్రథమైకవచనము.

557. అధిపరీ అనర్థకౌ. 1-4-93. అధిపరీ, అనర్థకౌ।

ఉ_క్తసంజ్ఞౌ _స్తః। కుతోఽధ్యాగచ్ఛతి। కుతః పర్యా
గచ్ఛతి। గతిసంజ్ఞాబాధాద్గతిర్గతావితి నిఘాతో న॥

557. అర్థశూన్యములగు అధి పరి అనునీరెండును కర్మప్రవచనీయము లగును. కుతోఽధ్యాగచ్ఛతి. కుతఃపర్యాగచ్ఛతి. ఇచటనధిపరులకుగతిసంజ్ఞ లేకపోవుటవలన అధ్యాగచ్ఛతి అనుతిఙ_న్తమునకు "గతిర్గతౌ(8-1-70)అను సూ. చే విధింపబడుననుదా_త్తము నివృ_త్తమగును.

వివ :— అధి పరి అనునవి ధాత్వర్థమాత్రద్యోతకములగుటంజేసి క్రియాయోగముండుటవలన గతిసంజ్ఞగలవగును. వృక్షంప్రతివిద్యోతతే

విద్యుత్ ఇత్యాదులందు ప్రతి మొదలగువానివలెనివి క్రియావిశేషద్యోతకములు గాకుండుటవలననర్థకములగుచున్నవని తెలియదగును.

558. సుః పూజాయామ్. 1-4-94. సుః, పూజాయామ్।

సుసిక్తమ్। సుస్తుతమ్। అనుపసర్గత్వాన్న షః। పూజాయాం కిమ్। సుషిక్తం కిం తవాఽత్ర। క్షేపోఽయమ్॥

558. పూజ్యతాద్యోతకమగు సు అనునది కర్మప్రవచనీయమగును. సుసిక్తమ్. సుస్తుతమ్. ఇచట క్రియలందు (సేచనము స్తుతి) గలపూజ్యతను సు అనునది ద్యోతనముజేయును. క్రియాపూజ్యతచే క్రియాకర్తకు పూజ్యత గమ్యమానమగునపుడేయీసంజ్ఞయగును. ఇచట సు అనునది యుపసర్గముగాకపోవుటవలన ఉపసర్గాత్సునోతి (8-3-65) సూ. చే సిక్త స్తుత శబ్దములలోని సకారమునకు షత్వము ప్రవర్తించదు. సూత్రమున "పూజాయామ్" అనుదానికి ఫలమిది :— సుషిక్తంకింతవాఽత్ర. సేకక్రియాకర్తకు (తడుపువానికి) పూజ్యత గమ్యమానము గాకపోవుటచే కర్మప్రవచనీయసంజ్ఞలేనందున పూర్వసూత్రముచే (ఉపసర్గాత్సునోతి) షత్వము ప్రవర్తించును. ఇది సేకకర్తకు నిన్దను ప్రతిపాదించువాక్యము.

559. అతిరతిక్రమణే చ. 1-4-95. అతిః, అతిక్రమణే, చ (పూజాయామ్.)

అతిక్రమణే పూజాయాం చాఽతిః కర్మప్రవచనీయ సంజ్ఞః స్యాత్। అతిదేవాన్ కృష్ణః।

559. అతిక్రమణము(చేయుటకుచితమగుదానికంటెనధికమునుజేయుట) పూజ అనునీయర్థములను ద్యోతనజేయు అతి అనునది కర్మప్రవచనీయమగును. అర్థద్వయమందునొకే యుదాహరణము. అతిదేవాన్కృష్ణః. కృష్ణుడు దేవతలకంటెనధికుడు లేక దేవపూజ్యుడనీ యర్థము. దేవశబ్దమునకు ద్వితీయవచ్చుట సంజ్ఞాఫలము.

వివ :— అతిసిక్తమ్. అతిస్తుతమ్. అనికొందరుదాహరించిరి. మొదటిది యతిక్రమణమునకుదాహరణము. అధికముగ తడుపబడినదని యర్థము. రెండవది పూజకుదాహరణము. బాగుగస్తుతింపబడినదనియర్థము. ఇచట సంజ్ఞకు, ధాతుసకారమునకు షత్వానివృత్తి ఫలమనివీరియాశయము.

560. అపిః పదార్థసంభావనాఽన్వవసర్గగర్హాసముచ్చయేషు. 1-4-96. అపిః, పదార్థ.......యేషు।

ఏషు ద్యోత్యేష్వపిరుక్తసంజ్ఞః స్యాత్। సర్పిషోఽపి స్యాత్। అనుపసర్గత్వాన్న షః। సంభావనాయాం లిఙ్। తస్యా ఏవవిషయభూతే భవనే కర్తృదౌర్లభ్యప్రయుక్తం దౌర్లభ్యం ద్యోతయన్నపిశబ్దః స్యాదిత్యనేన సంబధ్యతే। సర్పిష ఇతి షష్ఠీ తు అపిశబ్దబలేన గమ్యమానస్య బిన్దోరవయవావయవిభావసంబన్ధే। ఇయమేవ హ్యపిశబ్దస్య పదార్థద్యోతకతా నామ। ద్వితీయా తు నేహ ప్రవర్తతే। సర్పిషో బిన్దునా యోగో న త్వపినేత్యుక్తత్వాత్। అపిస్తుయాద్విష్ణుమ్। సంభావనం శక్త్యుత్కర్షమావిష్కర్తుమత్యుక్తిః। అపి స్తుహి। అన్వవసర్గః కామచారాఽనుజ్ఞా। ధిగ్దేవదత్తమపిస్తుయాద్వృషలమ్। గర్హా । అపిసిఞ్చ। అపిస్తుహి। సముచ్చయే॥

560. 1 పదార్థము 2 సంభావన 3 అన్వవసర్గము 4 గర్హా 5 సముచ్చయము యివి ద్యోత్యములగునపుడు అపి అనునది కర్మప్రవచనీయసంజ్ఞ గలదగును. క్రమముగనుదాహరణములు:— (1) సర్పిషోఽపిస్యాత్. ఇచట అపి అనుదానికుపసర్గత్వము లేకుండుటచే స్యాత్తనుచోట సకారమునకు "ఉపసర్గ........" (8-3-87) సూ. చే ప్రాప్తమగు షత్వము నివృత్తమగును. అపి అనునది పదార్థద్యోతకము. పదార్థశబ్దమునకు అప్రయుజ్యమానమగు (ప్రయోగింపబడని) పదాన్తరముయొక్క అర్థమని యర్థము. ఇచట పదార్థమన బిందువు. "స్యాత్తనునది లిఙ్ప్రథమైకవచనము. లిఙర్థము సంభావన. "సంభావనాయాం లిఙ్" అను గ్రన్థమునకు "ఉపసంవాదాశఙ్కయోశ్చ (3-4-8) అనుసూత్రభాష్యమందు పఠింపబడిన "ఉపసంవాదాశఙ్కయోర్లిఙ్" అనువార్తికముచే లిఙ్ఞని యర్థము. ఆశఙ్కయన సంభావన. (ఉత్ప్రేక్ష.) "తస్యాఏవ.........." ఇత్యాదిగ్రన్థముచే అపిద్యోత్యమగు సంబన్ధమును ప్రదర్శించుచున్నాడు :— సంభావనావిషయము ధాత్వర్థభవనము. (సత్త.) భవనక్రియాసంభావనయందు భవనము విషయమగునని యాశయము. ఇందుచే భవనక్రియాదౌర్లభ్యమర్థమగును. క్రియా

దౌర్లభ్యమెపుడును కర్తృదౌర్లభ్యప్రయుక్తమే యగును. కావున కర్త యగు బిందువుయొక్క దౌర్లభ్యమువలన క్రియ దౌర్లభ్యముగలదగును. బిందుదౌర్లభ్యప్రయుక్తమగు దౌర్లభ్యమును ధాత్వర్థమగు భవనమందు బ్రకాశింపచేయు అపిశబ్దము స్యాత్తనుదానితోనన్వయించును. అపిద్యోత్యమగు బిందువు కర్తయై దౌర్లభ్యప్రయుక్తదౌర్లభ్యసంబన్ధముచే స్యాత్పదవాచ్యమగు క్రియయందన్వయించునని భావము. సర్పిషః అనుచోట షష్ఠి అపిశబ్దబలముచే గమ్యమానమగు బిన్దువునకు (అవయవము) సర్పిస్సు (నెయ్యి — అవయవి.) నకును గలయవయవాఽవయవిభావసంబన్ధమున వచ్చినది. నేతిచుక్క (కర్త) దుర్లభమగుటచే బిన్దువుకర్తగాగల సంభావనావిషయమగు సత్త (భవనము) దుర్లభమైనదని, సర్పిషోఽపిస్యాత్తను వాక్యమునకర్థము. (సర్పిరవయవబిన్దుదౌర్లభ్యప్రయుక్తదౌర్లభ్యవతీ తత్కర్తృకాసంభావనావిషయాసత్తా అని శాబ్దబోధము.) అపిశబ్దమునకు పదార్థద్యోతకత్వమన బిన్దుదౌర్లభ్యప్రయుక్తదౌర్లభ్యద్యోతకత్వమే. ఇట్లుకర్మప్రవచనీయద్యోత్యమగునర్థమందు సర్పిస్సునకు సంబన్ధముండుటచే సర్పిఃపదము కర్మప్రవచనీయయుక్తమగును గాన సర్పిశ్శబ్దముకంటె ద్వితీయ యేల రాదను శంకకు సమాధానమును చెప్పుచున్నాడు :— "ద్వితీయాతు...... త్వాత్". సర్పిశ్శబ్దముకంటె ద్వితీయ రాదు. సర్పిస్సునకు బిందువుతో సంబన్ధముగలదు గాని అపిశబ్దద్యోత్యమగు సంబన్ధముతో (దౌర్లభ్యప్రయుక్తదౌర్లభ్యము) నన్వయములేదు. "కర్మప్రవచనీయయుక్తేద్వితీయా" అనుసూత్రమున, కర్మప్రవచనీయయుక్తత్వమన కర్మప్రవచనీయద్యోత్యమగు సంబన్ధమందు ప్రతియోగి (ఆధేయము) యగుట. ప్రకృతమున అపిద్యోత్యసంబన్ధమునకు బిందువుప్రతియోగి కాని సర్పిస్సు ప్రతియోగి కాదు. ఈవిషయము పూర్వగ్రన్థముచేనుక్తప్రాయమే. మూలమున ఉక్తత్వాత్తనుదానికి ఉక్తప్రాయమగుటవలనఅనియర్థము." అపిశబ్దఃస్యాదిత్యనేనసంబద్ధ్యతే" అనుగ్రన్థముచేపైవిషయమర్థసిద్ధమగునని యాశయము. స్పష్టప్రతిపత్తికొరకుబిన్దుపదప్రయోగముచేసినపుడును బిన్దుశబ్దముకంటె "ఉపపదవిభక్తేః" అనున్యాయముచే ప్రథమయే యగుననిగ్రహించునది.

(2) అపిస్తుయాద్విష్ణుమ్. ఇచటసంజ్ఞకు షత్వనివృత్తియే ఫలము.

స్తుయాత్తనుచోట పూర్వముజూపబడిన "ఉపసంవాదాఽశఙ్కయోర్లిట్" అను వార్తికముచే సంభావనయందు లిఙ్ఙు వచ్చును. అపిశబ్దము సంభావనాద్యోతకము. అపిద్యోత్యసంభావనయన సామర్థ్యాతిశయమును వెల్లడించుటకైన యధికోక్తి. అసంభావ్యమగునర్థముయొక్క సంభావన యధికోక్తియగును. అవాఙ్మానసగోచరుడగు విష్ణువునుగూడ స్తోత్రముచేయుటయందు సామర్థ్యముగలవాడనియర్థము. ఇట్టివానికితరులను స్తోత్రముచేయుటయందలి సామర్థ్యము చెప్పవలసినదేమిగలదని ఫలితార్థము. అపిశబ్దమిచట సంభావనాద్యోతకము. పూర్వోదాహరణమందు సంభావనావిషయదౌర్లభ్యద్యోతకమునగుటచే రెండిటికి విశేషభేదముగలదనియూహించునది.

(3) అపిస్తుహి। ఉపసర్గాత్........(8-3-65) సూ. చే ప్రాప్తమగు షత్వముయొక్క నివృత్తియే సంజ్ఞకు ఫలము. అపిశబ్దమన్వవసర్గద్యోతకము. అన్వవసర్గమన కామచారాఽనుజ్ఞ. స్తోత్రముచేయుము లేదా మానుము నీకుతోచినరీతిని చేయుమనియర్థము.

(4) ధిగ్దేవదత్తమపిస్తుయాద్వృషలమ్. ఇచటగూడ షత్వనివృత్తియే సంజ్ఞకు ఫలము. క్రియాగతమగునింద అపిద్యోత్యము. వృషలపదసాన్నిధ్యమువలన స్తుతికర్తకు నింద ఫలితమగును. ఈయర్థము ధిగ్దేవదత్తమనుదానిచేననువదింపబడెను. వృషలశబ్దమునకు శూద్రుడనియర్థము.

(5) అపిసిఞ్చ, అపిస్తుహి. వీనికి క్రమముగ తడుపుము స్తుతింపుమని యర్థము. ఇచట మిళితమగునపిశబ్దద్వయముచే సముచ్చయము ద్యోత్యమగుటవలననపిశబ్దములకు ప్రత్యేకముగ సంజ్ఞ యుండును. కాన రెండుచోటులందును షత్వాఽభావమే సంజ్ఞకు ఫలము.

561. కాలాఽధ్వనోరత్యన్తసంయోగే. 2-3-5. కాలాధ్వనోః, అత్యన్తసంయోగే, (ద్వితీయా.)

ఇహ ద్వితీయా స్యాత్। మాసం కల్యాణీ। మాసమధీతే। మాసం గుడధానాః। క్రోశం కుటిలా నదీ। క్రోశమధీతే। క్రోశం గిరిః। అత్యన్తసంయోగే కిమ్। మాసస్య ద్విరధీతే। క్రోశస్యైకదేశే పర్వతః॥

561. అత్యన్తసంయోగమన నిరన్తరసంబన్ధము. (అన్తం విరామమతి

గఙ్గాయాం ఘోషః. ఆధారోఽధికరణమ్ (635) అనుసూత్రమున అధికరణల్యుట్ప్రత్యయాన్తమగు అధికరణమను మహాసంజ్ఞచేతనే (అధిక్రియతేఽస్మిన్ = అధికరణమ్। అధికృ+ల్యుట్ – అనాదేశము.) ఆధారమనునర్థము లబ్ధమగుచుండ నధికమగునాధారపదగ్రహణసామర్థ్యమువలన ముఖ్యాధారమునకు (సర్వావయవములు కర్తృకర్మలకాధారమగు నపుడే) అధికరణసంజ్ఞ యగుననునర్థము గల్గను. అట్లయిన నాసూత్రము తిలేషుతైలమ్ మొదలగు చోటులందుముఖ్యాధారమునకే అధికరణసంజ్ఞను విధించును. తైలమునకు తిలలయొక్కయవయవములన్నియునాధారమే యగును. గఙ్గాయంఘోషః మొదలగు స్థలములందు (గౌణాధారమునకు) గఙ్గాదులకు అధికరణసంజ్ఞ రాకపోవును. సప్తమియసాధువగును. గఙ్గాశబ్దమునకు లక్ష్యార్థము గంగాతీరము. ఘోషము (పల్లె) తీరముయొక్కయేకదేశముననున్నది గానితీరమంతటనులేదు. కావున నీతమప్గ్రహణము కారకప్రకరణమందు శబ్దసామర్థ్యమువలన గమ్యమానమగు ప్రకర్షమాశ్రయింపబడదనుటలో జ్ఞాపకమగును. ఇట్టిజ్ఞాపకమువలన ఆధారోధికరణమ్ (635) అనుసూత్రమున పూర్వోక్తరీతిని శబ్దసామర్థ్యమువలన గమ్యమానమగు ప్రకర్షమాశ్రయింపబడనందున నాసూత్రముచే ముఖ్యాధారమునకువలె గౌణాధారమునకునధికరణసంజ్ఞ సిద్ధమగును. ప్రకృతసూత్రమున తమప్గ్రహణము లేనియెడల కారకమాత్రమునకు (క్రియాజననమందుపకారకమాత్రమునకు) కరణసంజ్ఞ ప్రసక్తమగును. తద్వారణార్థము తమప్గ్రహణమావశ్యకమని సమాధానాశయము.

వివ :— కర్తృకరణాదికారకములు వివక్షాఽధీనములు. (వక్తయొక్కయిచ్ఛకధీనములు) వ్యాపారాశ్రయములుగ వివక్షితములగునపుడు స్థాల్యాదులకు కర్తృసంజ్ఞ వచ్చును. (స్థాలీఓదనంపచతి। కాష్ఠానిఓదనంపచన్తి.) ఇష్టేక్రియాజననమందు ప్రకృష్టోపకారకముగ వివక్షింపబడునది కరణసంజ్ఞకమగును. కావున స్థాల్యాదులు కరణములు నగును. (స్థాల్యాఓదనంపచతిదేవదత్తః.) అనగా కర్తయెల్లప్పుడు కర్తయే గాదు. కరణమెల్లపుడు కరణమేగాదని భావము. ఇష్టే యితరకారకములుననిగ్రహించునది. ఒకపుడు కర్తయగునది మరియొకపుడు కరణమగును. ఒకపుడు

కరణమగునది మరియొకపుడు కర్త యగును. కారకములు వస్తువిశేషము లందు స్థిరములైనవి గావని తెలియునది.

564. కర్తృకరణయోస్తృతీయా. 2-3-18. కర్తృకరణయోః, తృతీయా (అనభిహితే.)

అనభిహితే కర్తరి కరణే చ తృతీయా స్యాత్। రామేణ బాణేన హతో వాలీ। (వా) ప్రకృత్యాదిభ్య ఉపసంఖ్యానమ్। ప్రకృత్యా చారుః। ప్రాయేణ యాజ్ఞికః। గోత్రేణ గార్గ్యః। సమేనైతి। విషమేణైతి। ద్విద్రోణేన ధాన్యం క్రీణాతి। సుఖేన దుఃఖేన వా యాతీత్యాది॥

564. తిఙాదులచేననుక్తమగు కర్తను గాని, కరణమును గాని బోధించెడి ప్రాతిపదికము (కర్తృవాచకము, కరణవాచకము) కంటె తృతీయావిభక్తి వచ్చును. రామేణ బాణేన హతో వాలీ. వాలిని చంపుటలో రాముడు కర్తగను (ప్రాణవియోగానుకూలవ్యాపారాశ్రయము) బాణము కరణముగను (ప్రకృష్టోపకారకము) వివక్షింపబడుటచే రామబాణశబ్దములకంటె తృతీయవచ్చెను. వాక్యమువలన గల్గెడి బోధప్రకారమిది :— రామనిష్ఠో యో వ్యాపారః ధనురాకర్షణాదిః, తద్విషయీభూతో యో బాణవ్యాపారః శరీరభేదనాదిః, తత్సాధ్యప్రాణవియోగాశ్రయో వాలీ, అని.

(వా) ప్రకృతి ప్రాయ గోత్ర మొదలగు శబ్దములకంటె తృతీయ వచ్చునని చెప్పవలయును. ఇతరవిభక్తులకన్నిటికియథాయోగముగ నీతృతీయ యపవాదము. (1) "ప్రకృత్యా చారుః". (ప్రకృతిసంబన్ధీ చారుః) (స్వభావముచేతనే సుందరుడై చేయబడినవాడు) ఇచట క్రియాపదశ్రవణము లేకపోవుటచే ప్రకృతి కర్తగాని కరణముగాని గానందున ప్రకృతిశబ్దముకంటె షష్ఠి ప్రాప్తమగుచున్నది. (2) "ప్రాయేణ యాజ్ఞికః". (ఆచారబాహుళ్యముచే యాజ్ఞికుడు) పూర్వోదాహరణమందువలె నిచటను షష్ఠిప్రాప్తమగుచున్నది. (3) గోత్రేణ గార్గ్యః. (ఇతనికి గార్గ్యుడు గోత్రము.) ఇచట గోత్రశబ్దముకంటె ప్రథమావిభక్తి ప్రాప్తమగుచున్నది. (4) సమేనైతి. (సమమార్గమునొందుచున్నాడు.) సమమార్గము ఇణ్

ధాత్వర్థఫలాశ్రయమగుటచే కర్మమైనందున సమశబ్దముకంటె ద్వితీయ ప్రాప్తమగుచున్నది. (5) విషమేణైతి. (విషమమార్గమునొందుచున్నాడు.) పూర్వోదాహరణమందువలె ద్వితీయ ప్రాప్తమగుచున్నది. (6) ద్విద్రోణేన ధాన్యం క్రీణాతి (ద్విద్రోణశబ్దము సమాహారద్వన్ద్వము. ద్రోణద్వయ (రెండుకుంచములు) సంబన్ధియగు ధాన్యమునుగొనుచున్నాడు.) ద్విద్రోణశబ్దముకంటె షష్ఠి ప్రాప్తమగుచున్నది. (7-8). సుఖేన దుఃఖేన వా యాతి. (సుఖసంబన్ధిగాని, దుఃఖసంబన్ధిగాని యగు యానముగలవాడు) ఇచటను షష్ఠి ప్రాప్తమగుచున్నది.

వివ :— ప్రకృత్యాదులాకృతిగణము. కావున నామ్నా సుతీక్ష్ణశ్చరితేన దాన్తః ఇద్యాదులందు నామ మొదలగు శబ్దములకు తృతీయ సిద్ధించును. ప్రకృత్యాదులు గమ్యమానక్రియలో కరణములగుటచే వీనికంటె కర్తృకరణయోః (564) సూ. చేతనే తృతీయ సిద్ధమగును (1) ప్రకృత్యా చారుః. ఇచట కృతః అనునది గమ్యమానము. స్వభావముచే సుందరుడై చేయబడెను. (2) ప్రాయేణ యాజ్ఞికః. ఇచట జ్ఞానక్రియ గమ్యమానము. ఆచారబాహుళ్యముచే యాజ్ఞికుడని జనులచే తెలియబడుచున్నాడు. (3) గోత్రేణ గార్గ్యః. ఇచటను జ్ఞానక్రియ గమ్యమానము. గోత్రముచే గార్గ్యుడని నేనుతెలిసికొనుచున్నాను. ఇట్టివార్తికమునుకొందరు ప్రత్యాఖ్యానముచేసిరి.

565. దివః కర్మ చ. 1-4-43. దివః, కర్మ, చ (సాధకతమమ్, కరణమ్.)

దివః సాధకతమం కారకం కర్మ సంజ్ఞం స్యాత్, చాత్కరణసంజ్ఞమ్। అక్షై రక్షాన్వా దీవ్యతి॥

565. దివు (క్రీడాయామ్) అనుధాతువుయొక్కయర్థమగు క్రియలో సాధకతమమగునది (ప్రకృష్టోపకారకము) కారకమై కర్మసంజ్ఞకము కరణసంజ్ఞకమునగును. అక్షైరక్షాన్వాదీవ్యతి. అక్షములు (పాచికలు) దేవనమందు (క్రీడయందు) సాధకతమములగుటచే కరణము, కర్మయును గును. అక్షశబ్దముకంటె ద్వితీయతృతీయలు వచ్చినవి.

వివ :— కరణశబ్దానువృత్తిచే గాని "పరిక్రయణే సంప్రదానమన్యతరస్యామ్" (583) అనుత్తరసూత్రమునుండి అన్యతరస్యామనుదానినప కర్షము చేయుటచే గాని కర్మకరణసంజ్ఞలకు పర్యాయత్వము సిద్ధించుచుండ సూత్రములోని చకారము కర్మకరణసంజ్ఞలకొకచోట సమావేశమును బోధించును. కావున మనసాదేవః అనుచోట మనస్సు కర్మయగుటచే కర్మణ్యణ్ (3-2-1) అనుసూత్రమువలన దివ్ ధాతువుకంటె అణ్ ప్రత్యయమగును కరణమగుటచే మనశ్శబ్దముకంటె తృతీయయు వచ్చును. మనసాదేవః అనునది తృతీయాతత్పురుషము. మనసస్సంజ్ఞాయామ్ (966) అను సూ. చే తృతీయకు లుగభావము వచ్చెను.

566 అపవర్గే తృతీయా. 2-3-6. అపవర్గే, తృతీయా (కాలాధ్వనోరత్యన్తసంయోగే.)

అపవర్గః ఫలప్రాప్తిస్తస్యాం ద్యోత్యాయాం కాలాధ్వనోరత్యన్తసంయోగే తృతీయా స్యాత్। అహ్నా క్రోశేన వాఽనువాకోఽధీతః। అపవర్గే కిమ్। మాసమధీతో నాఽయాతః॥

566. అపవర్గమన ఫలప్రాప్తి. (ఫలమునొందుట) ఇది ద్యోత్యమగుచుండ గుణాదులతోనత్యన్తసంయోగమందు కాలాధ్వవాచకములకు తృతీయ వచ్చును. ఇది ద్వితీయావిభక్తికి బాధకము. అహ్నా క్రోశేన వాఽనువాకోఽధీతః. వేదములోని కొంతభాగమునకనువాకమని వ్యవహారము. పగలంతయునను వాకము చదువబడెను ఆయనువాకము బాగుగనధ్యేతకు స్వాధీనమయ్యెననునర్థమిచట వ్యఙ్గ్యము. క్రోశపరిమితమార్గమందంతట ననువాకము చదువబడెను అదియధ్యేతకు స్వాధీనమయ్యెననునర్థమిచట వ్యఙ్గ్యము. అపవర్గే అనునది లేనిచో మాసమధీతో నాయాతః, అనుచోట మాసశబ్దమునకు తృతీయ ప్రసక్తమగును. మాసమునొకదివసమైనను విడువకయనువాకము చదువబడెను గాని యది యధ్యేతకు స్వాధీనము గానందున ఫలప్రాప్తిలేదు. ఫలాఽప్రాప్తి, నాఽయాతః అనువాక్యశేషముచే స్ఫుటముగ జెప్పబడెను.

567. సహయుక్తేఽప్రధానే. 2-3-19. సహయుక్తే, అప్రధానే (తృతీయా.)

సహార్థేన యుక్తే అప్రధానే తృతీయాస్యాత్। పుత్రేణ సహాగతః పితా। ఏవం సాకంసార్ధంసమంయోగేఽపి।వినాపి తద్యోగం తృతీయా। వృద్ధోయూనేత్యాదినిర్దేశాత్॥

567. పృథగ్వినానానాభిః (606) అనుసూత్రమందు యుక్తగ్రహణములేకున్నను పృథగాదులతోయుక్తమగునపుడని యర్థమగుచున్నది. అట్లీసూత్రమందును యుక్తగ్రహణములేకున్నను (సహేనాఽప్రధానే) సహశబ్దముతోగూడునపుడనునర్థము సిద్ధమగును. కాన సూత్రమున నతిరిక్తమైన యుక్తగ్రహణము శబ్దవిశేషములతో బనిలేదనియు సహార్థముతో యోగమున్నపుడు తృతీయ వచ్చుననియును బోధించును. ఇట్లు సిద్ధమైనదే వృత్తిలోని సహార్థేన యుక్తే అనునర్థము. సహార్థముతో (సాహిత్యముతో) యోగమున్నపుడప్రధానవాచకముకంటె తృతీయ వచ్చునని సూత్రార్థము. పుత్రేణ సహాగతః పితా. (పుత్రునితో గలసి తండ్రి వచ్చెను.) గుణక్రియాద్రవ్యములందన్వయము లేకపోవుట యిచటనప్రాధాన్యము. ఆగమనక్రియయందు పితకు (తండ్రికి) సంబన్ధము (శాబ్దము) గాని పుత్రునికి లేనందున పుత్రుడప్రధానము, పుత్రునికి ఆగమనక్రియయందన్వయమర్థసిద్ధమగును. సహార్థముతో యోగమున్నపుడు తృతీయ వచ్చుననుటచే సహార్థబోధకములగు సహ సాకం సార్ధం సమం అనువీనితో యోగమున్నపుడును తృతీయ వచ్చును, (పుత్రేణసాకంస్థూలఃపితా). శబ్దవిశేషములతో (సహాదులతో) బనిలేకుండ సహార్థముతోయోగమున్నపుడనుటచే సహార్థముతో (సాహిత్యము) యోగముండి సహాదిశబ్దములులేకున్నను తృతీయ వచ్చును. ఈ యర్థమీరీతిని న్యాయసిద్ధము. ఇందుమానమునుగూడ జూపుచున్నాడు :— వృద్ధో.........నిర్దేశాత్. "వృద్ధోయూనాతల్లక్షణశ్చేదేవవిశేషః" (936) అనుసూత్రమున యూనా అనుదానికి యూనాసహ అని యర్థము. సహాదిశబ్దములయోగములేకున్నను యూనా అనుతృతీయాన్తమును పాణిని ప్రయోగించుటచేనిది పైజెప్పిన యర్థమున జ్ఞాపకమగును.

వివ :— స్వసమభివ్యాహృతములగు గుణము క్రియ ద్రవ్యము వీనితోసమకాలికములగు గుణాదులను గల్గియుండుట సాహిత్యమునాబడు. పుత్రేణ సహాగతః పితా. ఇచట స్వసమభివ్యాహృతమగు క్రియ యాగమనము. దీనితోసమకాలికమగునాగమనమును పుత్రుడు గల్గియుండుట సాహిత్యమగును, పుత్రేణసహాగతః అనుచోట నాగమనమందు పుత్రుడు కర్తయగుటచే పుత్రశబ్దముకంటె "కర్తృకరణయోస్తృతీయా" (564) సూ. చేతనే తృతీయ సిద్ధమగును గాని పుత్రేణసహస్థూలః ఇత్యాదులందు క్రియావాచకశబ్దములేనందున నిట్టిచోటులందు తృతీయకొఱకీసూత్రమావశ్యకమని యెఱుంగునది.

568. యేనాఙ్గవికారః. 2-3-20. యేన. అఙ్గవికారః (తృతీయా.)
యేనాఙ్గేన వికృతేనాఙ్గినో వికారో లక్ష్యతే తత స్తృతీయా స్యాత్। అక్ష్ణా కాణః। అక్షిసంబన్ధికాణత్వవిశిష్టఇత్యర్థః। అఙ్గవికారః కిమ్। అక్షి కాణమస్య॥

568. సూత్రమున అఙ్గశబ్దమర్శఆద్యజన్తము. (అఙ్గమస్యాస్తి.) కావుననఙ్గము (అవయవము) గలదని యర్థము. (అవయవి) అఙ్గశబ్దమిట్లవయవిబోధకమగుటచే దీనిసాన్నిధ్యమువలన యచ్ఛబ్దమఙ్గమును (అవయవమును) బోధించును. అవికృతమగు (వికారమునుపొందని) నవయవమువలననవయవికి (శరీరమునకు) వికారము సంభవింపదు గాన యచ్ఛబ్దార్థమగునవయవము వికృతమైనదే గావలయును. వికారముగల యేయవయవముచే శరీరమునకు వికారము తెలియబడునో అట్టి యవయవవాచకముకంటె తృతీయయగునని సూత్రార్థముఫలితమగును. అక్ష్ణా కాణః. అక్షిసంబన్ధముగల కాణత్వము (గ్రుడ్డితనము) గలవాడు. కంటియందుగల గ్రుడ్డితనమును (అవయవధర్మమును) సముదాయమందు (అవయవియందు) ఆరోపముచేనిట్టి ప్రయోగము చేయబడెను. ఈతృతీయ షష్ఠికపవాదము. అఙ్గవికారః కిమ్ ? సూత్రముననఙ్గగ్రహణమునకేమి ప్రయోజనమని ప్రశ్నాశయము. అక్షికాణమస్య. (వీనియొక్క కన్ను గ్రుడ్డిది.) ఇచటనవయవికివికారముగాక యవయవమునకు వికారములక్ష్యమాణమగు

చున్నది. అఙ్గ్రగహణములేనిచో నక్షిశబ్దముకంటె ప్రథమను బాధించి తృతీయ ప్రసక్తమగునని సమాధానాశయము.

వివ :— దర్శనసామర్థ్యమించుకైనను లేకపోవుటయే కాణశబ్దార్థము. కాణశబ్దమక్షిగతమగు వికారమునే బోధించునదగుటచే అక్ష్ణ అనునది పునరుక్తమగును గాని "ద్వౌవిప్రౌ" అనుచోట ద్వౌ అనుదానికివలె దీనికిని సాధుత్వమిష్టము.

569. ఇత్థంభూతలక్షణే. 2-3-21. (తృతీయా.)

కంచిత్ప్రకారం ప్రాప్తస్య లక్షణే తృతీయా స్యాత్।

జటాభిస్తాపసః। జటాజ్ఞాప్యతాపసత్వవిశిష్టఇత్యర్థః॥

569. ఇత్థం అనుశబ్దము ప్రకారమాత్రబోధకము. దీనికి భూతశబ్దముతో సమాసము. లక్షణశబ్దము కరణల్యుడన్తము. (లక్ష్యతేఽనేన.) దీనితోకర్మషష్ఠ్యన్తమగునిత్థంభూతశబ్దమునకు సమాసము. (ఇత్థంభూతస్యలక్షణమ్.) ఒకానొకధర్మమునొందినవాడు దేనిచే జ్ఞాప్యుడగునోయద్దానిని బోధించుప్రాతిపదికముకంటె తృతీయవచ్చునని సూత్రార్థము. జటాభిస్తాపసః. జటలచే జ్ఞాప్యమగు తాపసత్వముగలవాడని యర్థము. తాపసత్వమనుధర్మమునొందినవాడు జటలచే జ్ఞాప్యుడగుటచే జటాశబ్దమునకు తృతీయ వచ్చెను. సూత్రమున లక్షణశబ్దము లక్ష్యలక్షణభావమును బోధించును. లక్షణముజటలు. తాపసత్వము లక్ష్యము.

వివ :—జటాభిస్తాపసోజ్ఞాతః అనుచోట జ్ఞానక్రియయందు జటలు కరణమగుటచే "కర్తృకరణయోః" (564) సూ. చేతనే తృతీయ సిద్ధమగును గాని జటలు కరణములనువివక్షలేక లక్ష్యలక్షణభావమువూత్రము వివక్షింపబడునపుడును తృతీయ సిద్ధించుటకొఱకీసూత్రమని తెలియనగును.

570. సంజ్ఞోఽన్యతరస్యాం కర్మణి. 2-3-22. సంజ్ఞః, అన్యతరస్యామ్, కర్మణి (తృతీయా.)

సంపూర్వస్య జానాతేః కర్మణి తృతీయా వా స్యాత్।

పిత్రా పితరం వా సంజానీతే॥

570. సమ్ అనునుపసర్గముపూర్వమందుగల జ్ఞా (అవబోధనే క్ర్యాది

గణము.) ధాతువుయొక్క కర్మను (ధాత్వర్థఫలాశ్రయమును) బోధించు ప్రాతిపదికమునకు తృతీయ వికల్పముగనగును. పిత్రా పితరం వా సంజానీతే. తృతీయాఽభావపక్షమున కర్మణిద్వితీయా (540) సూ. చే ద్వితీయ వచ్చును.

571. హేతౌ. 2-3-23. (తృతీయా.)

హేత్వర్థే తృతీయా స్యాత్। ద్రవ్యాదిసాధారణం నిర్వ్యాపారసాధారణం చ హేతుత్వమ్। కరణత్వం తు క్రియామాత్రవిషయం వ్యాపారనియతం చ। దణ్డేన ఘటః। పుణ్యేన దృష్టో హరిః। ఫలమపీహ హేతుః। అధ్యయనేన వసతి। గమ్యమానాఽపి క్రియా కారకవిభక్తౌ ప్రయోజికా। అలం శ్రమేణ। శ్రమేణ సాధ్యం నాస్తీత్యర్థః। ఇహ సాధనక్రియాం ప్రతి శ్రమః కరణమ్।శతేన శతేన వత్సాన్పాయయతి పయః। శతేన పరిచ్ఛిద్యేత్యర్థః. (వా) అశిష్టవ్యవహారే దాణః ప్రయోగే చతుర్థ్యర్థే తృతీయా। దాస్యా సంయచ్ఛతే కాముకః। ధర్మ్యే తు భార్యాయై సంయచ్ఛతి॥

571. ఇచట హేతువనలోకసిద్ధమగు కారణముగాని శాస్త్రీయము గాదు. కారణవాచకముకంటె తృతీయ యగును. లౌకికహేతువుగూడ కరణమగును గాననీసూత్రము కరణతృతీయచే గతార్థమగుననుశంకను నివర్తింపజేయుటకై హేతుకరణములకు భేదమును జూపుచున్నాదు :— "ద్రవ్యాది.........నియతంచ". ద్రవ్యాది అనుచోటనాదిశబ్దముచే గుణక్రియలకు గ్రహణము. ద్రవ్యగుణక్రియలకు మూడింటికి జనకము హేతువనబడును. క్రియాజనకమే కరణమనబడును. వైషమ్యాన్తరము జూపబడుచున్నది :— వ్యాపారముగలదియు వ్యాపారముగలదిగానిదియు గూడ హేతువగును. వ్యాపారముగలదే కరణమగును. కాననిట్లు హేతుకరణలకు భేదముండుటవలన నొకదానిచే మరియొకటి గతార్థముగాదవిగ్రహించునది. ఈసూత్రముచే వచ్చెడితృతీయకు హేతుహేతుమద్భావమర్థము. దణ్డేనఘటః. ద్రవ్యజనకము హేతువనుటకిది యుదాహరణము. దణ్డము హేతువు. ఘటము (ద్రవ్యము) హేతుమత్తు. అనగా ఘటజనకము

హరణములు. గ్రామమజాం నయతి ఇత్యాదులందు దాఞ్ ధాతుప్రయోగము లేనందున గ్రామాదులకు సంప్రదానసంజ్ఞలేదు. రజకస్య వస్త్రం దదాతి (చాకలివానికి శుభ్రముచేయుటకొఱకు బట్టనిచ్చుచున్నాడు.) ఇత్యాదులందు దాఞ్ ధాత్వర్థమధీనముజేయుటగాని దానముగానందున రజకునికి సంప్రదానసంజ్ఞ రాదని. ఇచట మూలము కాశికాకారునిమతముననుసరించి వ్రాయబడెనని గ్రహించునది.

573. చతుర్థీ సమ్ప్రదానే. 2-3-13. చతుర్థీ, సంప్రదానే (అన

విప్రాయ గాందదాతి। అనభిహితఇత్యేవ। దానీయో విప్రః. (వా) క్రియయా యమభిప్రైతి సోఽపి సంప్రదానమ్। పత్యే శేతే. (వా) యజేః కర్మణః కరణసంజ్ఞా సంప్రదానస్య చ కర్మసంజ్ఞా। పశునా రుద్రం యజతే పశుం రుద్రాయ దదాతీత్యర్థః॥

573. తిఙాదులచేను క్తముగానట్టి సంప్రదానమును బోధించుప్రాతిపదికముకంటె చతుర్థీవిభక్తి వచ్చును. విప్రాయ గాం దదాతి. దాధాత్వర్థముయొక్క కర్మ గోవు. దీనితోసంబన్ధము (స్వస్వామిభావము) గలుగజేయుటకిచ్ఛయింపబడువాడు విప్రుడు గాన విప్రుడు సంప్రదానమగును. అందుచే విప్రశబ్దమునకు చతుర్థి వచ్చెను. బ్రాహ్మణునుద్దేశించి గోవును (తనకుగలహక్కునువిడుచుకొని) యిచ్చుచున్నాడని యర్థము. అనభిహితే అనునదధికృతమగుటచే "దానీయోవిప్రః" అనుచోట విప్రశబ్దమునకు చతుర్థి రాదు. దాఞ్ ధాతువుకంటె తవ్యత్తవ్యానీయరః (3-1-96) అనుసూ. చే సంప్రదానార్థమందుఅనీయ (ర్) ప్రత్యయముజేసిన దానీయః అనురూపమగును. అనీయర్ప్రత్యయముచేనిచట సంప్రదానము క్తమైనందున చతుర్థి రాకపోవుటచే ప్రథమ వచ్చెను. (వా) క్రియయా......నమ్. కర్మరహితమగు క్రియతో (ధాత్వర్థముతో) సంబన్ధముగలుగజేయనెవనినిచ్ఛయించునో వాడును సంప్రదానమగును. సూత్రమున కర్మణా అనియుండుటవలన నకర్మకక్రియోద్దేశ్యమునకు సూత్రమువలన సంజ్ఞ సిద్ధముగానందుననీవార్తికము జెప్పబడియెను. పత్యేశేతే. (పతినుద్దేశించి నిద్రించుచున్నది.) భార్య

యనిశేషము. శయనక్రియయందు పతి యుద్దేశ్యముగాఁబడుటవలన సంప్రదానమాయెను. (వా) యజేః......సంజ్ఞా. యజ (దేవపూజాయాం) ధాతువు యొక్క కర్మకు కరణసంజ్ఞను, సంప్రదానమునకు కర్మసంజ్ఞను జెప్పవలయును. పశునా రుద్రం యజతే (రుద్రునికొఱకు పశువునిచ్చుచున్నాఁడు) యజ (దానార్థకము) ధాత్వర్థమున పశువు కర్మ, రుద్రుఁడు సంప్రదానము.

574. రుచ్యర్థానాం ప్రీయమాణః. 1-4-33. రుచ్యర్థానామ్, ప్రీయమాణః (సంప్రదానమ్.)

రుచ్యర్థానాం ధాతూనాం ప్రయోగే ప్రీయమాణోఽర్థః సంప్రదానం స్యాత్। హరయే రోచతే భక్తిః। అన్యకర్తృకోఽభిలాషో రుచిః। హరినిష్ఠప్రీతేర్భక్తిః కర్త్రీ। ప్రీయమాణః కిమ్। దేవదత్తాయ రోచతే మోదకః పథి॥

574. రుచిరర్థోయేషాంతే=రుచ్యర్థాః. రుచి (ప్రీతి) అర్థముగల ధాతువులప్రయోగమందు ప్రీతివిషయమగు వస్తువు సంప్రదానమగును. హరయే రోచతే భక్తిః. భక్తి (పూజ్యులందనురాగము) విష్ణువును సంతసింపజేయుచున్నదనియర్థము. హరి, ప్రీతివిషయుఁడగుటచే వానికికర్మసంజ్ఞ ప్రాప్తమగుచుండనీసంజ్ఞవిధింపఁబడెను. హరిర్భక్తిమభిలష్యతి. ఇచట నభిపూర్వకమగు లషధాతుప్రయోగమందు సంప్రదానసంజ్ఞను వారించుటకై సూత్రమున రుచిపదముచేవివక్షితమగునర్థమును బ్రదర్శింపుచున్నాఁడు:—"అన్య....కర్త్రీ" అభిలషధాతువులయొక్క కర్తృకంబెనితరమగునది యభిలషధాతువుయొక్క కర్మ యగును. ఈకర్మ కర్తగాఁగలది రుచి యగును. ఇట్లుఅభిలషధాతువు రుచ్యర్థకము గానందుననభిలషధాతుప్రయోగమందు (హరిర్భక్తిమభిలష్యతి.) హరికి సంప్రదానసంజ్ఞ రాదు. సూత్రమున ప్రీయమాణః అనువిశేషణము లేనిచో, దేవదత్తాయ రోచతే మోదకః పథి, అనుచోట పథ్యకు (మార్గమునకు) అధికరణసంజ్ఞను బాధించి సంప్రదానసంజ్ఞ ప్రసక్తమగును. పైవిశేషణము లేనపుడు రుచ్యర్థధాతుయోగమందు కారకమునకు సంప్రదానసంజ్ఞయని యర్థమగును. ప్రీతివిషయముగాకుండు కారకమగు మార్గమునకును (దేవదత్తునికివలె) సంజ్ఞ ప్రసక్తమగునని భావము.

575. శ్లాఘహ్నుఙ్స్థాశపాం జ్ఞీప్స్యమానః. 1-4-34. శ్లాఘ.........శపాం, జ్ఞీప్స్యమానః (సంప్రదానమ్.)

ఏషాం ప్రయోగే బోధయితుమిష్టః సంప్రదానం స్యాత్। గోపీ స్మరాత్ కృష్ణాయ శ్లాఘతే హ్నుతే తిష్ఠతే శపతే వా। జ్ఞీప్స్యమానః కిమ్। దేవదత్తాయ శ్లాఘతే పథి॥

575. శ్లాఘృ (కత్థనే) హ్నుఙ్ (అపనయనే) ష్ఠా (గతినివృత్తౌ) శప (ఉపాలమ్భే) అనునీనాలుగుధాతువులప్రయోగమందు బోధింపనిష్టమైనది సంప్రదానమగును. బోధయితుమిష్టః అనునది సూత్రములోని జ్ఞీప్స్యమాన పదమునకర్థము. గోపీ స్మరాత్ కృష్ణాయ శ్లాఘతే హ్నుతే తిష్ఠతే శపతే వా. ఇచట శ్లాఘాదిధాతువులకు స్తుత్యాదులచే బోధనమర్థము. స్మరాత్తను చోట పఞ్చమి హేత్వర్థకము. గోపిక కృష్ణునియొక్క స్తుతిచే తనయను రాగమును కృష్ణునికి దెలుపుచున్నదని యర్థము. "కృష్ణాయ హ్నుతే". సవతులవలన కృష్ణుని దాచుచు కృష్ణునికి స్వానురాగమును దెల్పుచున్నదని యర్థము. తిష్ఠతే శపతే అనుచోటులందును క్రమముగస్థితిచేతను శపథముచేతను స్వానురాగమును దెల్పుచున్నదని యర్థము. అన్నిస్థలములందును బోధనమునకిష్టము (ఉద్దేశ్యము) కృష్ణుడగుటచేనతనికి సంప్రదానసంజ్ఞ వచ్చెను. సూత్రమున జ్ఞీప్స్యమానః అనునది లేనియెడల శ్లాఘాదిధాతువులప్రయోగమందు కారకమునకు సంప్రదానసంజ్ఞ యగునని యర్థమగును. అట్లయిన, దేవదత్తాయ శ్లాఘతేపథి, అనుచోట మార్గమునకును అధికరణసంజ్ఞను బాధించి సంప్రదానసంజ్ఞ ప్రసక్తమగును.

576. ధారేరుత్తమర్ణః. 1-4-35. ధారేః, ఉత్తమర్ణః

ధారయతేః ప్రయోగే ఉత్తమర్ణ ఉక్తసంజ్ఞః స్యాత్। భక్తాయ ధారయతి మోక్షం హరిః। ఉత్తమర్ణః కిమ్। దేవదత్తాయ శతం ధారయతి గ్రామే॥

576. ధారి అనునది ధృఙ్ (అవస్థానే) ధాతువునకు హేతుమణ్ణిజన్తము. ఉత్తమర్ణుడన ఋణమునిచ్చువాడు. ణ్యన్తమగు ధృఙ్ధాతువుయొక్క ప్రయోగమందు ఋణమునిచ్చువాడు సంప్రదానసంజ్ఞగలవాడగును. భక్తాయ ధారయతి మోక్షం హరిః. స్వరూపముచే సిద్ధమగు మోక్ష

మనుగుఱించి విష్ణువు భక్తుని ప్రేరేపించుచున్నాడు. (విష్ణువు భక్తునికి మోక్షమునిచ్చుచున్నాడని ఫలితము.) భక్తుడుత్తమర్ణుడు. ఋణమును తప్పకనిచ్చు దగినది. (అవశ్యదేయము.) భక్తునికి మోక్షమునిచ్చితీరవలయును గాన మోక్షముగూడ ఋణమగును. సూత్రమున ఉత్తమర్ణః అనునది లేనియెడల కారకమునకు సంజ్ఞయని యర్థమగును. అట్లైన దేవదత్తాయ శతం ధారయతి గ్రామే అనుచోట, కారకమగు గ్రామమునకును సంజ్ఞ ప్రసక్తమగును.

వివ :—ఉత్తమర్ణవాచకముకంటె షష్ఠీవిభక్తి ప్రాప్తమగుచుండ తద్వారణమునకే సూత్రమారంభింపబడెను.

577. స్పృహేరీప్సితః. 1-4-36. స్పృహేః, ఈప్సితః।

స్పృహయతేః ప్రయోగే ఇష్టః సంప్రదానం స్యాత్। పుష్పేభ్యః స్పృహయతి। ఈప్సితః కిమ్। పుష్పేభ్యోవనే స్పృహయతి। ఈప్సితమాత్రే ఇయం సంజ్ఞా। ప్రకర్షవివక్షాయాం తు పరత్వాత్కర్మసంజ్ఞా। పుష్పాణి స్పృహయతి॥

577. స్పృహి అనునది స్పృహ (ఈప్సాయాం) ధాతువునకు స్వార్థణిజన్తము. ణ్యన్తమగుస్పృహధాతువుయొక్క ప్రయోగమందిచ్ఛావిషయము సంప్రదానసంజ్ఞకమగును. పుష్పేభ్యః స్పృహయతి (పుష్పములిచ్ఛావిషయములు. పుష్పసంప్రదానకమగునిచ్ఛ.) ఈప్సితపదములేనిచో స్పృహిప్రయోగమందు కారకమునకు సంప్రదానసంజ్ఞయగునని యర్థమగును. అపుడు పుష్పేభ్యో వనే స్పృహయతి, అనుచోట వనమునకునుసంప్రదానసంజ్ఞ ప్రసక్తమగును. ఈసంజ్ఞ యీప్సితమాత్రమందు ప్రవర్తించును. ఈప్సితముగగాక ఈప్సితతమముగ (ఫలాశ్రయముగ) వివక్షితమగునపుడు పరమగు "కర్తురీప్సితతమంకర్మ" (538) సూ. చే విరహితమగు కర్మసంజ్ఞయే వచ్చును. పుష్పాణి స్పృహయతి. ఇచ్చోట పుష్పములీప్సితతమములు. (ఇచ్ఛాజన్యఫలాశ్రయములు).

వివ :— స్పృహధాతువిచ్ఛామాత్రవాచకము, ఫలవిశిష్టేచ్ఛావాచకమునగును. మొదటియర్థమందు సంప్రదానసంజ్ఞ, రెండవయర్థమందు కర్మసంజ్ఞయవి యాశయము.

578. క్రుధద్రుహేర్ష్యాఽసూయార్థానాం యం ప్రతికోపః
1-4-37. క్రుధ........ర్థానామ్, యమ్, ప్రతి, కోపః।
క్రుధాద్యర్థానాం ప్రయోగే యం ప్రతి కోపః స ఉక్త సంజ్ఞః స్యాత్। హరయే క్రుధ్యతి, ద్రుహ్యతి, ఈర్ష్యతి, అసూయతి। యం ప్రతి కోపః కిమ్। భార్యామీర్ష్యతి మైనా మన్యోఽద్రాక్షీదితి। క్రోధోఽమర్షః। ద్రోహోఽపకారః। ఈర్ష్యాఽక్షమా। అసూయా గుణేషు దోషాఽవిష్కరణమ్। ద్రుహాదయోఽపి కోపప్రభవా ఏవ గృహ్యన్తే। అతో విశేషణం సామాన్యేన యంప్రతి కోప ఇతి॥

578. క్రుధ (క్రోధే) ద్రుహ (జిఘాంసాయామ్) ఈర్ష్య (ఈర్ష్యాయాం) అసూ (ఉపతాపే-కణ్వాదిః.) అనునీధాతువులయర్థములతో (క్రోధాదులు) సదృశములగునర్థములుగలధాతువులప్రయోగమందెవనినిగుఱించి కోపమో వానికి సంప్రదానసంజ్ఞయగును. హరయేక్రుధ్యతి (హరినిగుఱించికోపగించుచున్నాడు.) సూత్రమందు యంప్రతికోపః అనునది లేనిచో క్రుధాద్యర్థకధాతుప్రయోగమందు కారకమునకు సంప్రదానసంజ్ఞయని యర్థమగును. అట్లైన, భార్యామీర్ష్యతె (మైనామన్యోఽద్రాక్షీదితి."పరులచేజూడబడుభార్యను సహింపకున్నాడు".) అనుచోట భార్యకు సంప్రదానసంజ్ఞ ప్రసక్తమగును. ఇచట భార్యపై కోపజన్యమగునీర్ష్యలేదు. అన్యపురుషదర్శనమువలన గల్గెడి యీర్ష్యగలదు. (తనభార్యనితరపురుషులుజూడగూడదని.) క్రోధము = అమర్షము. (వాక్కు కండ్లుమొదలగువానియొక్కవికారముచే తెలియదగిన యధికకోపము.) ద్రోహము=అపకారము. (అపకారము జేయవలయుననునిచ్ఛ.) ఈర్ష్య=అసహనము. (ఇతరులయుత్కర్షనుజూచి యోర్వలేకుండుట.) అసూయ=గుణములను దోషములుగప్రకటించుట. క్రుధద్రుహధాతువులకర్మకములగుటచే తద్యోగమున షష్ఠి ప్రాప్తమగుచున్నది. ఇతరములు సకర్మకధాతువులగుటచే తద్యోగమున ద్వితీయ ప్రాప్తమగుచున్నది. ఈరెండిటికినీచతుర్థి యపవాదము. ద్రుహాదులిచట కోపజన్యములగునవే గ్రహింపబడును. అందుచేతనే యంప్రతికోపః అను సామాన్యమగు విశేషణము సార్థకమగును.

579. క్రుధద్రుహోరుపసృష్టయోః కర్మ. 1-4-38. క్రుధద్రుహోః, ఉపసృష్టయోః, కర్మ (యం, ప్రతి, కోపః.)

సోపసర్గయోరనయోర్యం ప్రతి కోపస్తత్కారకం కర్మసంజ్ఞం స్యాత్। క్రూరమభిక్రుధ్యతి। అభిద్రుహ్యతి॥

579. ఉపసృష్టములనఁగ ఉపసర్గముతో గూడినవని యర్థము. ఉపసర్గములతోగూడిన, క్రుధ ద్రుహ ధాతువుల ప్రయోగమందెవనినిగూర్చి కోపమో వానికి కర్మసంజ్ఞ యగును. పూర్వసూత్రమునకిది యపవాదము. క్రూరమభిక్రుధ్యతి అభిద్రుహ్యతి.

580. రాధీక్ష్యోర్యస్య విప్రశ్నః. 1-4-39. రాధీక్ష్యోః, యస్య, విప్రశ్నః (సంప్రదానమ్.)

ఏతయోః కారకం సంప్రదానం స్యాత్. యదీయోవివిధః ప్రశ్నః క్రియతే। కృష్ణాయ రాధ్యతి ఈక్షతే వా। పృష్టో గర్గః శుభాఽశుభం పర్యాలోచయతీత్యర్థః॥

580. రాధ (సంసిద్ధౌ) ఈక్ష (దర్శనే) అనునీరెండుధాతువులకు ప్రశ్నవిషయకమగు శుభాఽశుభపర్యాలోచనమర్థము. ఈరెండుధాతువులకారకమునకనగాఎవనియొక్క శుభాఽశుభములనుగుఱించిన వివిధప్రశ్నము చేయబడునో వానికి సంప్రదానసంజ్ఞ వచ్చును. కృష్ణాయ రాధ్యతి ఈక్షతే వా. గోపులచేనడుగబడిన గర్గమహాముని కృష్ణసంబన్ధులగు శుభాఽశుభములనాలోచించుచున్నాడని యర్థము. శుభాశుభములు కృష్ణునివగుటచే కృష్ణునికి సంప్రదానసంజ్ఞ వచ్చెను. షష్ఠీవిభక్తికిది యపవాదము.

581. ప్రత్యాఙ్భ్యాం శ్రువః పూర్వస్య కర్తా. 1-4-40. ప్రత్యాఙ్భ్యామ్, శ్రువః, పూర్వస్య, కర్తా।

ఆభ్యాం పరస్య శృణోతేర్యోగే పూర్వస్య ప్రవర్తనరూపవ్యాపారస్య కర్తా సంప్రదానం స్యాత్। విప్రాయ గాం ప్రతిశృణోతి ఆశృణోతి వా। విప్రేణ మహ్యం దేహీతి ప్రవర్తితః ప్రతిజానీత ఇత్యర్థః॥

581. ప్రతిపూర్వకము ఆఙ్పూర్వకమునగుశ్రు (శ్రవణే) ధాతువునకు

ఇతరులచేనేదైననిమ్మనమనికోరబడినపిదపనిచ్చెదననియంగీకరించుట (ప్రవర్తనాపూర్వకాభ్యుపగమము) యర్థము. అట్టి శ్రుధాతుప్రయోగమందేదైన వస్తువునిమ్మనమని యడిగినవానికి సంప్రదానసంజ్ఞ వచ్చును. "విప్రాయ గాం ప్రతిశృణోతి ఆశృణోతి వా". "విప్రునిచే తనకు గోవునీయమని యడుగబడినవాడగుచు గోవునిచ్చెదనని ప్రతిజ్ఞజేయుచున్నాడు" (ప్రభువు) అని యర్థము. గోవునడిగినవాడు విప్రుడుగాన వీనికి సంప్రదానసంజ్ఞ వచ్చెను.

582. అనుప్రతిగృణశ్చ. 1-4-41. అనుప్రతి, గృణః, చ, (పూర్వస్య, కర్తా)

అభ్యాం గృణాతేః కారకం పూర్వవ్యాపారస్య కర్తృభూతముక్తసంజ్ఞం స్యాత్। హోత్రేఽనుగృణాతి। ప్రతిగృణాతి। హోతా ప్రథమం శంసతి తమధ్వర్యుః ప్రోత్సాహయతీత్యర్థః॥

582. అనుప్రతి అనునది లుప్తపఞ్చమ్యన్తమగుభిన్నపదము. అను అనుదానికంటెగానిప్రతి అనుదానికంటెగాని పరమగుగృధాతువునకు శంసనమునుజేయువానిని ప్రోత్సహించుట యర్థము. అట్టి గృధాతువుయొక్క కారకమునకనగాశంసనముజేయువానికి సంప్రదానసంజ్ఞ వచ్చును. హోత్రేఽనుగృణాతిప్రతిగృణాతి. హోత మొదట శంసనమునుజేయుచున్నాడు. ఇట్టి హోతనధ్వర్యుడు, ఓథామ మొదలగు శబ్దములజే శంసనమునుజేయ బ్రోత్సహించుచున్నాడు హోత శంసనకర్త గానసంప్రదానమాయెను. హోత అధ్వర్యుడు అనువారు యాగమును జేయించుప్రధానులగు ఋత్విక్కులునల్గురిలోనివారు. ఇంద్రాదులందలి గుణములను జెప్పుట శంసనమనబడును.

583. పరిక్రయణే సంప్రదానమన్యతరస్యామ్. 1-4-44. పరిక్రయణే,సంప్రదానమ్,అన్యతరస్యామ్(సాధకతమమ్.)

నియతకాలం భృత్యా స్వీకరణం పరిక్రయణం తస్మిన్ సాధకతమం కారకం సంప్రదానసంజ్ఞం వా స్యాత్। శతేన

శతాయ వా పరిక్రీతః (వా) తాదర్థ్యే చతుర్థీ వాచ్యా। ముక్త
యే హరిం భజతి। (వా) క్లుపి సంపద్యమానే చ। ముక్తి
ర్జ్ఞానాయ కల్పతే, సంపద్యతే, జాయతే, ఇత్యాది। (వా)
ఉత్పాతేన జ్ఞాపితే చ। వాతాయ కపిలా విద్యుత్। (వా)
హితయోగే చ। బ్రాహ్మణాయ హితమ్॥

583. ధనమునిచ్చి వస్తువులను పూర్తిగ స్వీకరించుట క్రయమగును. జీతమునిచ్చి కొంతకాలమువరకు మనుష్యుని స్వీకరించుట పరిక్రయణ మగును. పరిక్రయణమందు ప్రకృష్టోపకారకమునకు సంప్రదానసంజ్ఞ వికల్పముగనగును. శతేన శతాయ వా పరిక్రీతః. (కర్మకరఃపురుషః.) నూఱురూపాయీలనిచ్చి కర్మకరుని గొంతకాలమువరకు స్వీకరించెను. పరిక్రయణమందు శతము సాధకతమము.

(వా) తాదర్థ్యే.........వాచ్యా. తస్మై కార్యాయ ఇదం=తదర్థమ్. (కారణమ్). తస్య భావః=తాదర్థ్యమ్.=ఉపకార్యోపకారకభావరూపమగు సంబన్ధమర్థము. ఇది యనేకవిధములు. కార్యకారణభావము ప్రకృతివికృతిభావము సంస్కార్యసంస్కారకభావము మొదలగునవి. ముక్తయేహరిం భజతి. హరినిభజించుట ముక్త్యర్థము. ముక్తి(మోక్షము) కార్యము. హరిసేవ కారణము. "యూపాయ దారు". ఇచట యూపదారువులకు ప్రకృతివికృతిభావము. (వా) క్లుపి..........చ. క్లుపి అనునది క్లుప్శబ్దమునకు సప్తమ్యన్తము. దీనిచే క్లుప్త్యర్థకధాతువులకు గ్రహణము. సంపత్తియన నుత్పత్తి. క్లుప్త్యర్థకధాతుయోగమందుత్పద్యమానార్థమును బోధించుప్రాతిపదికము (వికృతివాచకము) కంటె చతుర్థి వచ్చును. ప్రకృతివికృతులకు భేదము వివక్షితమగునపుడు వికృతివాచకముకంటె చతుర్థి వచ్చునని ఫలితార్థము. భక్తిర్జ్ఞానాయకల్పతే. (భక్తి జ్ఞానమనువికారమునొందుచున్నది.) క్లుపి అనునది తదర్థములకు గ్రహణమని సూచించుటకై సంపద్యతే జాయతే అని చెప్పబడెను.

(వా) "ఉత్పా....చ". ప్రాణులయొక్క శుభాశుభములకు సూచకమగు పృథివ్యాదిభూతములవికారముత్పాతమనబడును. దీనిచే జ్ఞాపితమగు

నర్థమునుబోధించుప్రాతిపదికముకంటె చతుర్థి వచ్చును. వాతాయ కపిలా విద్యుత్. కపిలవర్ణమగుమెఱపు (జ్యోతిర్వికారము) పెనుగాలికి జ్ఞాపకము. (సూచకము.) విద్యుత్తుచే వాతము జ్ఞాపితమగుటచే వాతశబ్దముకంటె చతుర్థి వచ్చెను.

(వా) "హిత........చ". చకారము సుఖశబ్దమునకు గ్రాహకము. హితసుఖశబ్దములయోగమందు చతుర్థివచ్చును. బ్రాహ్మణాయ హితమ్. గవేసుఖమ్.

వివ=హితయోగేచ అనువచనము జ్ఞాపకసిద్ధము. చతుర్థీతదర్థార్థబలిహితసుఖరక్షితైః (702) అను సూ. చే చతుర్థ్యన్తమునకు హిత సుఖ శబ్దములతో సమాసవిధానము హిత సుఖ శబ్దములయోగమున చతుర్థి వచ్చుననుటలో జ్ఞాపకమగును.

584. క్రియార్థోపపదస్యచకర్మణిస్థానినః. 2-3-14. క్రియార్థోపపదస్య, చ, కర్మణి స్థానినః (చతుర్థీ.)

క్రియార్థా క్రియా ఉపపదం యస్య తస్య స్థానినోఽప్రయుజ్యమానస్య తుమునః కర్మణి చతుర్థీ స్యాత్। ఫలేభ్యోయాతి। ఫలాన్యాహర్తుం యాతీత్యర్థః। నమస్కుర్మో నృసింహాయ। నృసింహమనుకూలయితుమిత్యర్థః।ఏవం స్వయంభువే నమస్కృత్యేత్యాదావపి॥

584. క్రియార్థోపపదస్య=క్రియా అర్థః (ఫలం) యస్యాస్సా=క్రియార్థా। క్రియాఫలకమని యర్థము. క్రియ ఫలముగగలదిప్రత్యాసత్తిచే క్రియయేయగును. క్రియార్థా (క్రియా) ఉపపదమ్ యస్యఅని బహువ్రీహిగర్భమగు బహువ్రీహి. క్రియ యుపపదమగుట యసంభవము గాన క్రియాపదము లక్షణచే క్రియావాచకమును (ధాతువును) బోధించును. స్థానిపదమునకప్రయుజ్యమానమను నర్థము వైయాకరణ వ్యవహారసిద్ధము. క్రియార్థక్రియోపపదత్వము తుమున్ ణ్వుల్ మొదలగువానికే సంభవించునని గ్రహించునది. ఇట్లులభించినదేమూలమున "తుమునః" అనునది. తుమున్ అనునది ప్రత్యయమగుటచే తదన్తమును బోధించును. క్రియయే ఫలముగాగల క్రియ (క్రియావాచకము) యుపపదముగగల్గి (ప్రకృతికము)

అప్రయుజ్యమానమగు తుమున్నన్తముయొక్క కర్మను బోధించెడి ప్రాతిపదికముకంటె చతుర్థి వచ్చునని సూత్రార్థము. ఫలేభ్యో యాతి. పండ్లను దెచ్చుటకై వెళ్లుచున్నాడని యర్థము. ఆహారణము (క్రియ) ఫలముగ గలది యానము. (క్రియ) ఈక్రియను బోధించునది యాధాతువు. ధాతువుపపదమెన్నడు గాదు గాననిచటియుపపదశబ్దము తాదృశక్రియావాచక ప్రకృతికమగుపదమునుబోధించును. యాధాతుప్రకృతికము యాతి అను తిఙన్తము. (ఉపపదము) ఆహర్తుమ్ అనునది యిట్టియుపపదముగల్గి యప్రయుజ్యమానమగు తుమున్నన్తము. దీనికి కర్మ ఫలములు. ఫలశబ్దముకంటె చతుర్థి వచ్చెను. నమస్కుర్మో నృసింహాయ. నరసింహమూర్తిననుకూలునిగజేసికొనుటకై నమస్కరించుచున్నామని యర్థము. స్వయంభువే నమస్కృత్య. బ్రహ్మననుకూలునిగజేయుటకై నమస్కరించిఅని యర్థము. "ఉపపదవిభక్తేః కారకవిభక్తిర్బలీయసీ" అనున్యాయముచే చతుర్థిని బాధించి కర్మణిద్వితీయా (540) సూ. చే ద్వితీయ ప్రసక్తమగును గాన నిచట (స్వయంభువే) నమఃస్వస్తిస్వాహా (586) అను సూ. చేతనేచతుర్థి సిద్ధించుననుటకు వలనుపడదు.

585. తుమర్థాచ్చభావవచనాత్. 2-3-15. తుమర్థాత్, చ, భావవచనాత్ (చతుర్థీ.)

భావవచనాశ్చేతిసూత్రేణ యో విహితస్తదన్తాచ్చతుర్థీ స్యాత్। యాగాయ యాతి। యష్టుం యాతీత్యర్థః॥

585. తుమర్థాత్ = తుమున్‌పదము లక్షణచే తదర్థబోధకము. తుమునర్థోఽర్థో యస్య అని బహువ్రీహి. తుమున్‌ప్రత్యయార్థమర్థముగాగలది అని యర్థము. భావవచనపదము భావార్థకమనునర్థమును బోధింపదు. ఆట్లైన తుమున్‌ప్రత్యయము భావార్థమందే విహితమగుటచే తుమర్థాత్తమదానిచేతనే గతార్థమగును గాన భావవచనాత్తనునది వ్యర్థము గావలయును. కావున నది మాత్రవిశేషణము గ్రహింపజేయును. అట్టిసూత్రము భావవచనాశ్చ (3-3-11) అనునది. (భావే అనువధికారమున విధింపబోవు ఘఞ్ మొదలగుప్రత్యయములు క్రియాఫలకమగుక్రియ యుపపదముగనున్నపుడు భవి

ష్యత్కాలమున వచ్చునని యాసూత్రార్థము.) భావవచనాశ్చ అనుసూత్ర ముచే విధింపబడి తుమున్ప్రత్యయార్థమర్థముగగల ప్రత్యయమంతమందు గలదానికంటె చతుర్థి వచ్చునని సూత్రార్థము. యాగాయ యాతి. యాగ శబ్దము తుమున్నర్థకమగు "భావవచనాశ్చ" సూత్రవిహితఘఞ్ప్రత్యయ మన్తమునగలది. కాన యాగశబ్దముకంటె చతుర్థి వచ్చెను. యాగమును జేయుటకై వెళ్లుచున్నాడనియర్థము. యాగఫలకం యానం అనియర్థము.

586. నమఃస్వస్తిస్వాహాస్వధాలంవషడ్యోగాచ్చ. 2-3-16.

నమః........యోగాత్, చ (చతుర్థీ)

ఏభిర్యోగే చతుర్థీ స్యాత్। హరయే నమః। ఉపపదవిభక్తేః కారకవిభక్తిర్బలీయసీ। నమస్కరోతి దేవాన్ ప్రజాభ్యః స్వస్తి। అగ్నయే స్వాహా। పితృభ్యః స్వధా। అలమితి పర్యాప్త్యర్థగ్రహణమ్। తేన దైత్యేభ్యో హరిరలం ప్రభుః సమర్థః శక్త ఇత్యాది। ప్రభ్వాదియోగే షష్ఠ్యపి సాధుః। తస్మై ప్రభవతి స ఏషాం గ్రామణీరితి నిర్దేశాత్। తేన ప్రభుర్బుభూషుర్భువనత్రయస్యేతి సిద్ధమ్। వషడిన్ద్రాయ। చకారః పునర్విధానార్థః। తేనాశీర్వివక్షాయాం పరామపి చతుర్థీచాశిషీతిషష్ఠీం బాధిత్వా చతుర్థ్యేవ భవతి। స్వస్తి గోభ్యో భూయాత్॥

586. నమః స్వస్తి స్వాహా స్వధా అలమ్ వషట్ అనువీనితో యోగమున్నపుడు చతుర్థి వచ్చును. హరయే నమః. నమస్కరోతి దేవాన్ అనుచోట నమఃపదయోగముగల దేవశబ్దముకంటె చతుర్థి రాకుండుటకు గారణమును జూపుచున్నాడు :— ఉపపద........బలీయసీ. కారకే అనునధికారమున విధింపబడిన కర్త,కర్మ,కరణము సంప్రదానము, అపాదానము అధికరణము, అనునీయర్థములను బోధించు ప్రాతిపదికములకంటె విధింపబడు తృతీయాదివిభక్తులు ప్రథమావిభక్తియు కారకవిభక్తులనబడును. వీనికంటె భిన్నములగునవి యుపపదవిభక్తులగును. ఉపపదవిభక్తికంటె కారకవిభక్తి ప్రబలమగునని యర్థము. దేవులు కృఞ్ధాతువుయొక్క కర్మ యగుటచే దేవశబ్దముకంటె కర్మణిద్వితీయా (540) సూ. చే

ద్వితీయ, ఉపపదవిభక్తియగుసీచతుర్థిని బాధించి వచ్చును. స్వస్త్యాది యోగమునసుదాహరణములు :—ప్రజాభ్యః స్వస్తి. అగ్నయే స్వాహా. పితృభ్యః స్వధా. అలం శబ్దమునకు భూషణము పర్యాప్తి (సామర్థ్యము) వారణము అనునర్థములు గలవు. ఇచట పర్యాప్త్యర్థములకే గ్రహణము. దైత్యేభ్యో హరిరలమ్. ప్రభుసమర్థాదిపదములు పర్యాప్త్యర్థకములు. పర్యాప్త్యర్థకమునకే గ్రహణమనుటలో వ్యాఖ్యానమేమానము. ఈవిషయ మునుసౌత్రప్రయోగముచేతనునిరూపించుచున్నాడు."తస్మై ప్రభవతి సంతాపాదిభ్యః" (5-1-101) అనుసూత్రమున పర్యాప్త్యర్థకమగు ప్రభవతి శబ్ద యోగమందు చతుర్థీప్రయోగము పైయర్థమును బోధించును. పర్యాప్త్యర్థకప్రభ్వాదిశబ్దములయోగమందు షష్ఠీవిభక్తియును సాధువగుననుటలో "స ఏషాం గ్రామణీః" (5-2-78) అనుసూత్రమున ప్రభ్వర్థకమగు గ్రామణీశబ్ద యోగమందు ఏషామ్ అను షష్ఠ్యన్తనిర్దేశము ప్రమాణమగును. ఇట్లు చెప్పుటచే "ప్రభుర్బుభూషుర్భువనత్రయస్య" అను మాఘప్రయోగమందలి షష్ఠిసాధువగును. వషడ్యోగమున చతుర్థికుదాహరణము :— వషడిన్ద్రాయ. స్వస్తి గోభ్యో భూయాత్. ఇచట ఆశీర్వాదము వివక్షితమగునపుడు పర మగు "చతుర్థీచాశిష్యాయుష్య" (634) అను సూ. చే గోశబ్దమునకు ప్రాప్తమగు షష్ఠిని బాధించి చతుర్థి వచ్చుటకుపాయమునుజూపుచున్నాడు:- "చకారః.........ర్థః। నమఃస్వస్తి" అను సూత్రమందలి చకారమును విభజించి నమఃస్వస్త్యాదియోగమందు నమఃస్వస్త్యాదివాక్యముచే చతుర్థి విహితమైయుండినను తిరుగవిభక్తమగునీచకారముచే చతుర్థీవిధానమును చేయ వలయును. ఈవిధానమాశీర్వాదము వివక్షితమైనను నమఆదియోగమందు షష్ఠిని బాధించి చతుర్థియే వచ్చుననుటను బోధించును.

వివ :— భూషణార్థకము వారణార్థకమునగు అలమ్ శబ్దమునకు క్రియావాచకధాతుసమభివ్యాహారమందే ప్రయోగము (కన్యామలంకరోతి। హరిదినే భోజనమలంకరోతి) గాన్పించుటచేతను అచట ప్రబలమగు కారక విభక్తియే ప్రవర్తించుటచేతను భూషణవారణార్థకాలంశబ్దయోగమందీ సూత్రము ప్రవర్తింపదు. కాన పర్యాప్త్యర్థకయోగమందే యీసూత్రము

ప్రవర్తించునని సిద్ధమగును. ఇట్టి వ్యాఖ్యానము పర్యాప్త్యర్థకమగు అలం శబ్దమునకే గ్రహణమనుటలో మానమగును.

587. మన్యకర్మణ్యనాదరే విభాషాఽప్రాణిషు 2-3-17.

మన్యకర్మణి, అనాదరే, విభాషా, అప్రాణిషు (చతుర్థీ)

ప్రాణివర్జే మన్యతేః కర్మణి చతుర్థీ వా స్యాత్తిరస్కారే। న త్వాం తృణం మన్యే తృణాయ వా। శ్యనా నిర్దేశాత్తానాదికయోగే న। న త్వాం తృణం మన్వే (వా) అప్రాణిష్విత్యపనీయ నౌకాకాన్నశుకశృగాలవర్జేష్వితి వాచ్యమ్। తేన న త్వాం నావమన్నం వా మన్యే ఇత్యత్రాఽప్రాణిత్వేపి చతుర్థీ న। న త్వాం శునే మన్యే ఇత్యత్ర ప్రాణిత్వేఽపి భవత్యేవ॥

587. అనాదరశబ్దమునకు తిరస్కారమని యర్థము. ఇది మనధాతువు యొక్క కర్మకు విశేషణము. దైవాదికమగు మనధాతువుయొక్క కర్మ ప్రాణిభిన్నమై తిరస్కారద్యోతకమగునపుడు తద్వాచకప్రాతిపదికముకంటె చతుర్థి వికల్పముగ వచ్చును. న త్వాం తృణం మన్యే తృణాయ వా. (నిన్ను తృణముతో సమానునిగగూడ దలంచను.) ఇచట మన్యకర్మ తృణము. ఇది ప్రాణిభిన్నము దిరస్కారద్యోతకమునగును. మన (జ్ఞానే) ధాతువు దివాదులలో నున్నది. తనాదులలో మను (అవబోధనే) ధాతువు న్నది. సూత్రమున మన్య అనుశ్యన్ప్రత్యయముతోగూడినదానిని నిర్దేశించుటచే (శ్యన్ప్రత్యయము దివాదిగణపతితములగుధాతువుకంటె విధింపబడినది) దైవాదికమునే గ్రహింపవలయును. ఇట్లు చెప్పుటచే తనాదుల లోని మనుధాతుయోగమందీసూత్రము ప్రవర్తించదు. న త్వాం తృణం మన్వే. కర్మవాచకమగు తృణశబ్దమునకు చతుర్థి రాదు. (వా) సూత్రమున అప్రాణిషు అను కర్మవిశేషణమును దీసివేసి దానిస్థానమున నౌ కాక అన్న శుక శృగాల అను వీనికంటె భిన్నమగు కర్మయని చెప్పవలయును. ఇందువలన, న త్వాం నావమన్నంవా మన్యే, అనుచోట నావయు నన్నమును (మన్యకర్మలు) ప్రాణిభిన్నములైనను వీనికంటె చతుర్థి రాదు. న త్వాం శునే శ్వానం వా మన్యే, అనుచోట శ్వన్పదార్థము (మన్యకర్మ) ప్రాణి

యైనను శ్యన్‌శబ్దముకంటె చతుర్థి వచ్చును. కర్మ ప్రాణిభిన్నమే గావలయు నన్నచో నిచ్చోటులందుదోషముప్రసక్తమగును.

వివ :— అనాదరే అనునది కర్మకు విశేషణమనుటచే, న త్వాం తృణం మన్యే తృణాయ వా, అనుచోట తృణమే తిరస్కారద్యోతకము గాన తృణశబ్దముకంటె చతుర్థి వచ్చును. యుష్మదర్థము తిరస్కారద్యోతకము గానందున యుష్మచ్ఛబ్దముకంటె రాదు.

శ్యన్‌ప్రత్యయముతోగూడిన నిర్దేశము దైవాదికధాతువునుగ్రహింపవలయుననియే బోధించును గాని శ్యన్‌ప్రత్యయముతోనవశ్యముగూడుకొనియుండవలయునని బోధింపదు. కాన శ్యన్‌ప్రత్యయరహితమగు లిడాది ప్రయోగమందును చతుర్థి సిద్ధించును. న త్వాం తృణాయ మేనే. అశక్తునిగుఱించి కామాధిక్యముగల స్త్రీలవాక్యమిది.

588. గత్యర్థకర్మణి ద్వితీయాచతుర్థ్యౌ చేష్టాయామనధ్వని.

2-3-12. గత్యర్థకర్మణి, ద్వితీయాచతుర్థ్యౌ, చేష్టాయామ్, అనధ్వని।

అధ్వభిన్నే గత్యర్థానాం కర్మణి ఏతే స్తశ్చేష్టాయామ్। గ్రామం గ్రామాయ వా గచ్ఛతి। చేష్టాయాం కిమ్। మనసా హరిం వ్రజతి। అనధ్వనీతి కిమ్। పన్థానం గచ్ఛతి। గన్త్రాఽధిష్ఠితేఽధ్వన్యేవాఽయం నిషేధః। యదాతూత్పథాత్పన్థా ఏవాక్రమితుమిష్యతే తదా చతుర్థీ భవత్యేవ। ఉత్పథేన పథే గచ్ఛతి॥

588. అధ్వశబ్దార్థము (మార్గము, పన్థమొదలగునవి) కంటె భిన్నమైనట్టి గమనార్థకధాతువులకర్మను బోధించు ప్రాతిపదికములకంటె చేష్టగమ్యమానమగునపుడు ద్వితీయాచతుర్థులు వచ్చును. గ్రామం గ్రామాయ వా గచ్ఛతి. గమ్‌ధాతువుయొక్క కర్మ గ్రామము. గమనము శరీర వ్యాపారమే గావుననిచట చేష్ట గమ్యమానమగును. చేష్టాయాంకిమ్ ? చేష్టయన క్రియగదా ! ధాత్వర్థము క్రియారూపమేయగును గాన తిరుగవీవిశేషణమునకేమిప్రయోజనమని శఙ్కాఽశయము. మనసా హరిం వ్రజతి. (మనసుచే విష్ణువును బొందుచున్నాడు.) చేష్టాశబ్దముచే శరీరవ్యాపారమునే

గ్రహించవలయును గాని క్రియామాత్రమును గ్రహింపవలనుపడదు. కావున శరీరవ్యాపారముచేనట్టి పైయుదాహరణమున చతుర్థీవారణము చేష్టాయామ్ అనుదానికి ఫలమని యుత్తరాఽశయము. పన్థానం గచ్ఛతి. ఇచట గమ్ ధాతుకర్మ పథిన్‌శబ్దార్థము. (పన్థ.) పథిన్ శబ్దమునకు చతుర్థిని వారించుటకై అనధ్వని, అనునిషేధమావశ్యకము. సూత్రమునఅధ్వశబ్దము తదర్థపరము. "అధ్వన్యర్థగ్రహణంకర్తవ్యమ్" అను వార్తికమిందు మానము. కావుననే పన్థానంగచ్ఛతి అను ప్రత్యుదాహరణమీయబడెను. "అనధ్వని" (అధ్వశబ్దార్థభిన్నము) అనునిషేధము, గమనకర్తచే (వెళ్లువానిచే) నాక్రమింపబడిన (అధిష్ఠితమైన) అధ్వపదార్థమునకే వర్తించును. ఇందు "ఆస్థితప్రతిషేధో వక్తవ్యః" (ప్రాప్తమగు అధ్వకే చతుర్థినిషేధమును చెప్పవలయును) అనువార్తికము మానము. ఇట్లుచెప్పుటచే నుత్పథముననగా నెత్తైనమార్గమును విడిచి సమమార్గమాక్రమింపనిచ్ఛావిషయమగుచున్న దనునర్థముగల ఉత్పథేన పథే గచ్ఛతి (ఎత్తగు మార్గముచే వెళ్లుటకశక్తుడై సమమార్గమునాక్రమింప నిచ్ఛయించుచున్నాడు.) అనుచోట మార్గమాక్రాన్తము గానందున నిషేధము ప్రవర్తించదుగాననిచటపథిన్‌శబ్దమునకు చతుర్థి తప్పకవచ్చును. మూలమున ఉత్పథాత్తనుచోట ల్యబ్‌లోపమున పంచమి. ఉత్పథమును విడిచి (ఉత్సృజ్య) అని యర్థము. ఉత్పథేన అనుచోట తృతీయ కరణార్థకము. ఉత్పథముచే వెళ్లుటకశక్తుడై అని యర్థము. "గన్తుమశక్తః" అని యధ్యాహారము.

ఇది చతుర్థీవిభక్తి.

589. ధ్రువమపాయేఽపాదానమ్. 1-4-24. ధ్రువమ్, అపాయే, అపాదానమ్ (కారకమ్).

అపాయోవిశ్లేషస్తస్మిన్ సాధ్యే ధ్రువమవధిభూతం కారకమపాదానం స్యాత్॥

589. ప్రకృతధాత్వర్థవ్యాపారమునకనాశ్రయమై తాదృశవ్యాపారజన్యమగు విభాగమునకాశ్రయమగునది ధ్రువమనబడును. అట్టిది అవధియేయగును. అపాయమన విశ్లేషము. (విభాగమునుగలుగజేయువ్యాపారము) అపాయము సాధింపదగినదైయుండ ధ్రువము స్థిరమైనను, చలమైనను

ప్రకృతధాత్వర్థజన్యవిభాగాశ్రయముగ (అవధిభూతముగ) వివక్షితమగు నపుడు కారకసంజ్ఞగలదై యపాదానసంజ్ఞగలదగును. అమున అవధి భూతమనునది ధ్రువమనుదానికివివరణమనియెఱుంగునది.

590. అపాదానే పఞ్చమీ. 2-3-28. అపాదానే, పఞ్చమీ।

గ్రామాదాయాతి। ధావతోఽశ్వాత్పతతి। కారకంకిమ్। వృక్షస్య పర్ణం పతతి। (వా) జుగుప్సావిరామప్రమాదార్థా నాముపసంఖ్యానమ్। పాపాజ్జుగుప్సతే, విరమతి। ధర్మాత్ప్ర మాద్యతి॥

590. అపాదానవాచకముకంటె పఞ్చమీవిభక్తి వచ్చును. గ్రామాదా యాతి. ప్రకృతిధాత్వర్థమగునాగమనమునకనాశ్రయమై దీనివలనగల్గెడి విభాగము (ఆగమనకర్తకుగ్రామమునకుగల్గునది.) నకాశ్రయము (విభా గాఽవధి) గ్రామము గాననిది యపాదానమగును. అపాదానవాచకమగు గ్రామశబ్దముకంటె పఞ్చమి వచ్చెను. ధావతోఽశ్వాత్పతతి (పరుగిడు చున్న గుఱ్ఱమునుండిపడుచున్నాడు.) ఇచటనశ్వము పరుగెత్తుచున్నదైనను (చలమైనను) పతధాత్వర్థమగుపతనమువలనగల్గెడి విభాగమునకాశ్రయ మగుటచేనపాదానమగును. ధ్రువశబ్దమునకు స్థిరమని యర్థముజెప్పిన నిచ్చోటులందశ్వాదులకపాదానసంజ్ఞ సిద్ధింపకుండుననితెలియునది. వృక్షస్య పర్ణం పతతి. ఇచట వృక్షమునకు పర్ణమందన్వయము గాని పతనక్రియ యందన్వయములేమింజేసివృక్షము కారకముగాదు. వృక్షమునకపాదాన సంజ్ఞనువారింపకారకాధికారమిచటనావశ్యకము. (వా) జుగు.........నమ్. జుగుప్సయననింద, విరామమనవిరమణము, ప్రమాదమన ననవధానత. (హెచ్చరికతప్పుట.) ఈయర్థములుగల ధాతువులయొక్క కారకమపాదాన సంజ్ఞకమగునని చెప్పవలయును. సంయోగపూర్వకమగు విశ్లేషము విభాగ మనబడును. పాపాజ్జుగుప్సతే ఇత్యాదులందు పాపాదులకు నిందాదులతును సంయోగమేలేనందున విభాగములేదు. పాపాదులు విభాగాశ్రయములు కానేరవు. కావుననిట్టిచోటులందు సూత్రముచేనపాదానసంజ్ఞ యప్రాప్త మగుచుండవివార్తికముజెప్పబడియెను. పాపాజ్జుగుప్సతే, పాపాద్విరమతి, ధర్మాత్ప్రమాద్యతి, క్రమముగనివి యుదాహరణములు.

వివ :— విభాగము వాస్తవమగు సంయోగసంబన్ధపూర్వకమై వాస్తవమగునదే గానక్కరలేదు. బుద్ధిపరికల్పితసంయోగపూర్వకమై బుద్ధి పరికల్పితమైనదిగూడ గ్రహింపదగును. ఇట్లు చెప్పుటకు "మాధురాః పాటలి పుత్రకేభ్యఅధ్యతరాః" (మధురానగరవాస్తవ్యులు పాటలిపుత్రపత్తనవాసుల కంటె ధనికులు.) ఇత్యాదులందు మాధురులకు పాటలిపుత్రకులకునిట్టి బౌద్ధమగు విభాగమునాశ్రయించి "అపాదానేపఞ్చమీ" అనునీసూత్రముచే పఞ్చమిని సాధించుభాష్యమే మానము. బుద్ధిపరికల్పితమగునపాదానము నాశ్రయించియే "జుగుప్సావిరామ" అనువార్తికమును, "భీత్రార్థానాంభయ హేతుః" మొదలగువక్ష్యమాణసూత్రములను భాష్యకారుడు ప్రత్యాఖ్యానము జేసెనని గ్రహించునది.

591. భీత్రార్థానాం భయహేతుః. 1-4-35. భీత్రార్థానామ్, భయహేతుః (అపాదానమ్.)

భయార్థానాం త్రాణార్థానాంచప్రయోగే భయహేతురపాదానంస్యాత్। చోరాద్బిభేతి। చోరాత్త్రాయతే। భయహేతుః కిమ్। అరణ్యే బిభేతి త్రాయతే వా॥

591. భీః=భయము. త్రాః=రక్షణము. భయము రక్షణము అర్థము గల ధాతువులప్రయోగమందు భయకారణమపాదానసంజ్ఞకమగును. ఇది హేతుతృతీయకపవాదము. చోరాద్బిభేతి. చోరాత్త్రాయతే. భయమందు రక్షణమందును చోరుడు కారణము గాననతడపాదానసంజ్ఞగలవాడగును. తద్వాచకమగు చోరశబ్దముకంటె పఞ్చమి వచ్చెను. భయహేతుః అను నది లేనిచో భయాద్యర్థకధాతుప్రయోగమందు కారకమపాదానమగునని యర్థమగును. అట్లైననీసంజ్ఞ యన్నిసంజ్ఞలకపవాదము గావలసివచ్చును. అరణ్యేబిభేతి (త్రాయతేవా) అనుచోట అరణ్యమునకిష్టమగునధికరణసంజ్ఞ నీసంజ్ఞ బాధించును. భయహేతుపదమున్నపుడరణ్యము భయకారణము గానందుననీసంజ్ఞ ప్రసక్తముగాదు.

విప :—భయహేతుః, అనుచోట భయపదము రక్షణమునకుపలక్షణము. రక్షణహేతువనునర్థమునుగూడ బోధించును. "కస్య బిభ్యతి దేవాశ్చ జాతరోషస్య సంయుగే" అను రామాయణశ్లోకమందు భీధాతుప్రయోగమున

కస్మాద్బిభ్యతి అని యుండవలసియుండ "కస్య బిభ్యతి" అని షష్ఠ్యన్త ప్రయోగమెట్లు సాధువగుననిన కస్య సంయుగే అనియుపపదనన్వయముచేసి నచోరేంశబ్దార్థమునకు భీధాత్వర్థయోగముండమి గాననపాదానసంజ్ఞ ప్రవర్తింపకపోవుటచే షష్ఠి సాధువగునని గ్రహించునది. పరమగునధికరణ సంజ్ఞచేనీసంజ్ఞ బాధింపబడినది గానసంయుగమునకపాదానసంజ్ఞను శంకింపవలనుపడదు.

592. పరాజేరసోఢః. 1-4-26. పరాజేః, అసోఢః (అపాదానమ్).

పరాజేః ప్రయోగేఽసహ్యోఽర్థోఽపాదానం స్యాత్। అధ్యయనాత్పరాజయతే। గ్లాయతీత్యర్థః। అసోఢః కిమ్। శత్రూన్ పరాజయతే। అభిభవతీత్యర్థః॥

592. పరా అనునుపసర్గము పూర్వమందుగల జి (జయే) ధాతుప్రయోగమందు అసహ్యార్థము "గ్లానివిషయము" అదానసంజ్ఞకమగును. గ్లానియననసహనము. గ్లానివిషయమధ్యయనాదులగును. పరాపూర్వకజిధాతువునకు కొన్నిచోటులందు (శత్రూన్పరాజయతే) తిరస్కారమర్థము. ఇచట నసోఢగ్రహణముండుటవలన పరాజిధాతువునకు న్యూనీభావమర్థమనవలయును. న్యూనీభావమన శక్తివైకల్యాదిరూపము. పరాజిధాతువకర్మకమగునపుడే యీసూత్రము ప్రవర్తించునని ఫలితార్థము. అధ్యయనాత్పరాజయతే. (అధ్యయనమువలన శక్తిశూన్యుడగుచున్నాడు) శత్రూన్ పరాజయతే. (శత్రువులదిరస్కరించుచున్నాడు) అభిభవార్థకమగునపుడీధాతువు సకర్మకమగును. ఇచట శత్రువులకపాదానసంజ్ఞను వారించుటకై అసోఢగ్రహణమావశ్యకము. ఈసూత్రము షష్ఠికపవాదము.

593. వారణార్థానామీప్సితః. 1-4-27. వారణార్థానామ్, ఈప్సితః (అపాదానమ్.)

ప్రవృత్తివిఘాతో వారణమ్। వారణార్థానాం ధాతూనాం ప్రయోగే ఈప్సితోఽర్థోఽపాదానం స్యాత్। యవేభ్యో గాం వారయతి। ఈప్సితః కిమ్। యవేభ్యో గాం వారయతి క్షేత్రే।

593. వారణమన ప్రవృత్తివిఘాతము. (యవభక్షణాదులనుండి మర లింపజేయుట.) వారణార్థకములగు ధాతువుల ప్రయోగమందీప్సితము (వారణధాత్వర్థఫలాశ్రయము) అపాదానసంజ్ఞకమగును. యవేభ్యో గాం వారయతి. ధాత్వర్థఫలము భక్షణసంయోగము. తదాశ్రయములు యవలు గావునసపాదానసంజ్ఞ వచ్చెను. ఈప్సితగ్రహణము లేనియెడల వారణార్థక ధాతుప్రయోగమున కారకమునకపాదానసంజ్ఞయని యర్థమగును. అట్లైన యవేభ్యో గాం వారయతి క్షేత్రే, అనుచోట క్షేత్రమునకపాదానసంజ్ఞ ప్రసక్త మగును.

594. అన్తర్ధౌ యేనాఽదర్శనమిచ్ఛతి. 1-4-28. అన్తర్ధౌ, యేన, అదర్శనమ్, ఇచ్ఛతి (అపాదానమ్)

వ్యవధానేసతి యత్కర్తృకస్యాఽఽత్మనో దర్శనస్యాఽ భావమిచ్ఛతి తదపాదానం స్యాత్। మాతుర్నిలీయతే కృష్ణః। అన్తర్ధౌ కిమ్। చోరాన్నదిదృక్షతే। ఇచ్ఛతిగ్రహణం కిమ్। అదర్శనేచ్ఛాయాం సత్యాం సత్యపి దర్శనే యథా స్యాత్॥

594. అన్తర్ధిశబ్దమునకపవారణమర్థము. అనగానితరులు తనను చూడకుండునట్లు చాటున (అడ్డుగలప్రదేశమందు) నుండుట. యేన అనునది కర్త్రర్థకతృతీయాన్తము. ఆత్మనః అనునది సాన్నిధ్యలభ్యము. తనను చూచువానికి తనకును మధ్యను గోడ మొదలగువానితో వ్యవధానముండగా తననెవడు జూడగూడదని యిచ్ఛయించునో యట్టివానికి (దర్శనకర్తకు) అపాదానసంజ్ఞ వచ్చునని ఫలితార్థము. మాతుర్నిలీయతే కృష్ణః. (కృష్ణుడు తల్లికగపడకుండ చాటున దాగికొనుచున్నాడు.) తల్లి తనను జూడగూడ దనునిచ్ఛతోకృష్ణుడు దాగొన్నందున తల్లికపాదానసంజ్ఞ వచ్చును. తద్వాచక మగు మాతృశబ్దమునకు పఞ్చమియగును. చోరాన్నదిదృక్షతే.(చోరులజూచు టకు తానిష్టపడకున్నాడు.) చోరులు తనను జూడకుండుటకై తాను చోరుల జూచుటకిష్టపడకున్నాడని యర్థము. చోరకర్తృకస్వకర్మకదర్శనాఽభావేచ్ఛ యుండుటచే చోరులకపాదానసంజ్ఞ ప్రాప్తమగుచున్నది. అన్తర్ధిగ్రహణ మున్నపుడు చోరులకు తనకును వ్యవధానము లేకుండుటచే సంజ్ఞవారింప

బడును. ఇచ్ఛతి అని యనుటచే తననితరులు జూడకుందురుగాక యను నిచ్ఛతో దాగొన్నపుడు దైవవశముచేనితరులు తనను జూచినను చూచు వానికి సంజ్ఞ ప్రవర్తించును. ఇచ్ఛతి గ్రహణము లేనిచో యెచటనెచట దర్శనా భావముండునోనచటనే సంజ్ఞ ప్రవర్తించును గానిదర్శనమున్నచోటున బ్రవర్తింపకపోవును.

595. ఆఖ్యాతోపయోగే 1-4-29. ఆఖ్యాతా, ఉపయోగే (అపాదానమ్.)

నియమపూర్వకవిద్యాస్వీకారే వక్తా ప్రాక్సంజ్ఞః స్యాత్। ఉపాధ్యాయాదధీతే। ఉపయోగే కిమ్। నటస్య శృణోతి॥

595. ఇచటనుపయోగశబ్దము నియమపూర్వకమగు విద్యాస్వీకారమను నర్థమందు రూఢము. (ప్రయోజనార్థకముగాదు.) నియమమన, బ్రహ్మ చర్యాదికము. ఆఖ్యాతా అనునది అఙ్పూర్వకమగు చక్షిఙ్ (వ్యక్తాయాం వాచి) ధాతువునకు తృజన్తమగుటచే వక్తను బోధించును. విద్యాస్వీకా రము (అధ్యయనము) శాస్త్రోక్తనియమపూర్వకమైనపుడు వక్త (అధ్యాప కుడు) అపాదానసంజ్ఞకమగును. ఉపాధ్యాయాదధీతే. (ఉపాధ్యాయుని వలన నియమముతో విద్యను నేర్చుకొనుచున్నాడు.) నటస్య శృణోతి. (నటునివలన వినుచున్నాడు) శ్రవణము నటజన్యమగుటచే నటునికి క్రియా న్వయమున్నందున నటునికి కారకసంజ్ఞ యున్నది. ఉపయోగే అనునది సూత్రమున లేనిచో కారకమగువక్త అపాదానమగునని సూత్రార్థమగును. అపుడు నటునికి సంజ్ఞ ప్రసక్తమగును. ఉపయోగే అనియున్నపుడిచట నటుడు నియమపూర్వకవిద్యావక్త గాడుగాననతనికి సంజ్ఞ వారితమగును. కొన్నిపుస్తకములందు "నటస్యగాథాంశృణోతి" అనుపాఠమగపడుచున్నది. ఇట్టిపాఠమందు నటునికి గాథయందన్వయముచితమగుటచే క్రియయందన్వ యము లేనందున కారకసంజ్ఞయే యుండదు గావున ఉపయోగే అనునది లేకున్నను సంజ్ఞ ప్రాప్తముగాదు. ఉపయోగే అనుదానికిది ప్రయోజన మనుటకు వీలులేకపోవును. అందుచే గాథామనుదానితోగూడిన పాఠమప పాఠమని యెఱుంగునది.

విశే:— "నటస్య గాథాం శృణోతి" అను వాక్యమునకు గాథా

కర్మకమైన నటసంబంధియగుశ్రవణమని యర్థమును చెప్పునపుడు నటునికి క్రియాన్వయముండును గానకారకత్వము సిద్ధించును. ఇట్లీపాఠమునుగూడ సమర్థింపవచ్చును. కాని యిట్టియన్వయము క్లిష్టమగుటచే పూర్వోక్త ప్రకారముగనపపాఠమనుటయేయుచితమని భావము.

596. జనికర్తుః ప్రకృతిః. 1-4-30. జనికర్తుః, ప్రకృతిః।

జాయమానస్య హేతురపాదానం స్యాత్। బ్రహ్మణః ప్రజాః ప్రజాయన్తే॥

596. జనికర్తుః అనుచోట జనేఃకర్తా = జనికర్తా తస్య, అని షష్ఠీసమాసము. జనియనజననము. (ఉత్పత్తి) ఉత్పత్తికికర్త యనగా జాయమానుదు (పుట్టినవాడు) అనియర్థము. ఇట్టిజాయమానునికి హేతువపాదానమగునని సూత్రార్థము. బ్రహ్మణః ప్రజాః ప్రజాయన్తే (బ్రహ్మవలన ప్రజలు పుట్టుచున్నారు) ప్రజలు జాయమానులు. వీరికి హేతువు బ్రహ్మయగుటచే బ్రహ్మకపాదానసంజ్ఞ వచ్చెను.

వివ :— కాశికాకారుడీసూత్రమునకు పుత్రాత్ప్రమోదో జాయతే, అని యుదాహరణమును జూపుటచే సూత్రములోని ప్రకృతిపదము కారణమాత్రపరమని వానిమతము. ఉపాదానకారణమాత్రపరమని భాష్యమతము. మతద్వయసాధారణమైనయుదాహరణము మూలమున జూపబడెను. వృత్తిమతమున బ్రహ్మశబ్దమునకు హిరణ్యగర్భుడర్థము. హిరణ్యగర్భుడు ప్రజలయుత్పత్తికి గారణమగును గానియుపాదానము గాదు. భాష్యమతమందు బ్రహ్మయన మాయావిశిష్టము. ఈబ్రహ్మ సర్వకార్యములకుపాదానమని వేదాన్తులసిద్ధాన్తము. ప్రకృతిశబ్దముపాదానకారణమందే రూఢమగుటవలననిందు భాష్యకారమతమే యుక్తమైనదని గ్రహించునది.

597. భువః ప్రభవః. 1-4-31. భువః, ప్రభవః (కర్తుః)

భవనం భూః। భూకర్తుః ప్రభవస్తథా। హిమవతో గఙ్గా ప్రభవతి। తత్ర ప్రకాశత ఇత్యర్థః। (వా) ల్యబ్లోపే కర్మణ్యధికరణే చ। ప్రాసాదాత్ప్రేక్షతే। ఆసనాత్ప్రేక్షతే। ప్రాసాదమాధిరుహ్య ఆసనే ఉపవిశ్య ప్రేక్షత ఇత్యర్థః। శ్వశురాజ్జిహ్రేతి। శ్వశురం వీక్ష్యేత్యర్థః। గమ్యమానాఽపి క్రియా

కారకవిభక్తీనాం నిమిత్తమ్। కస్మాత్త్వం। నద్యాః। (వా)
యతశ్చాధ్వకాలనిర్మాణం తత్ర పఞ్చమీ। (వా) తద్యుక్తా
దధ్వనః ప్రథమాసప్తమ్యౌ। (వా) కాలాత్సప్తమీ చ
వక్తవ్యా। వనాద్గ్రామో యోజనం యోజనే వా। రార్తిక్యా
అగ్రహాయణీ మాసే।

597. భూశబ్దమునకు భవనమనగా ప్రథమప్రకాశమర్థము. భూకర్త
యన ప్రథమప్రకాశము గలది. ప్రభవశబ్దమునకు ప్రథమప్రకాశస్థాన
మర్థము. ప్రథమప్రకాశము (తొలుదొల్త యగపడుట) గలదానికేది ప్రథమ
ప్రకాశస్థానమో అయ్యది యపాదానమగును. హిమవతో గఙ్గా ప్రభవతి. (గఙ్గ
హిమవత్పర్వతమందు మొదట జూడబడుచున్నది) గఙ్గానదియొక్క ప్రథమ
ప్రకాశస్థానము హిమవత్పర్వతమగుటచేనిది యపాదానసంజ్ఞగలదగును.
(వా) ల్యబ్లోపే.........చ. ల్యప్ప్రత్యయాన్తముయొక్క ప్రయోగము
లేనపుడు (తదర్థము గమ్యమానమగుటచే ప్రయోగము లేకపోవునని తెలి
యునది.) ల్యప్ప్రత్యయమునకు ప్రకృతియగు ధాత్వర్థముయొక్క కర్మను
గాని యధికరణమును గాని బోధించు ప్రాతిపదికముకంటె పంచమి వచ్చును.
క్రమముగనుదాహరణములు :— ప్రాసాదాత్ప్రేక్షతే. (మేడనెక్కి చూచు
చున్నాడు.) ఇచట అధిరుహ్య అను ల్యబన్తమునకు ప్రయోగము లేదు.
ల్యప్ప్రకృతిధాత్వర్థమధిరోహణము. ఇందు ప్రాసాదము కర్మ. ఆసనా
త్ప్రేక్షతే (ఆసనమున గూర్చొని చూచుచున్నాడు) ఉపవిశ్య అనునది
యప్రయుక్తల్యబన్తము. ల్యప్ప్రకృతిధాత్వర్థమగునుపవేశనమందధికరణ
మాసనము. శ్వశురాజ్జిహ్రేతి (మామనుచూచి సిగ్గుపడుచున్నాడు) వీక్ష్య
అనునది యప్రయుక్తల్యబన్తము. ల్యప్ప్రకృతిధాత్వర్థమగు వీక్షణమందు
శ్వశురుడు కర్మ. "గమ్యమానాఽపి.........నిమిత్తమ్". క్రియ విశేషించి
ధాతువుచే ప్రతిపాదింపబడకున్నను (గమ్యమానమైనను) కారకవిభక్తి
యందు నిమిత్తమగును. కస్మాత్త్వం? అను ప్రశ్నమునకే ప్రదేశమునుండి
నీవు వచ్చుచున్నావని యర్థము. ఆగమనక్రియావాచకము లేకున్న నాగమ
నము గమ్యమానమగుచున్నది. నద్యాః అనునది సమాధానము. నదినుండి
వచ్చుచున్నానని యర్థము. ఇచట నాగమనము గమ్యమానమగుచున్నది.

ఇందు నది యవధియగుటచే, ధ్రువమపాయేఽపాదానమ్ (589) సూ.చేతనే నదికపాదానసంజ్ఞ వచ్చును. (వా) యతశ్చా.........సప్తమీ చ వక్తవ్యా. దేనినవధిగజేసి మార్గముయొక్క లేక కాలముయొక్క నిర్మాణము (పరిచ్ఛేదము=కొలత) ప్రతిపాదింపబడునోయట్టియవధివాచకముకంటె పఞ్చమి వచ్చును. పఞ్చమ్యన్తార్థము (అవధి) చే పరిచ్ఛేద్యమగు మార్గమును బోధించుశబ్దముకంటె ప్రథమాసప్తమీవిభక్తులు వచ్చును. పఞ్చమ్యన్తార్థము (అవధి) చే పరిచ్ఛేద్యమగు కాలమును బోధించుశబ్దముకంటె సప్తమి వచ్చును. వనాద్గ్రామో యోజనం యోజనే వా. (వనమునుండి గ్రామము యోజనపరిమితమగు దూరముననున్నది.) మార్గపరిచ్ఛేదమున వనమవధి యగుటచే వనశబ్దముకంటె పంచమియు పరిచ్ఛేద్యము యోజనమగుటచే యోజనశబ్దముకంటె ప్రథమాసప్తమీవిభక్తులును వచ్చునవి. "కార్తిక్యా ఆగ్రహాయణీమాసే" (కార్తికపూర్ణిమకు మార్గశీర్షపూర్ణిమ మాసపరిమిత కాలమందున్నది.) కార్తికపౌర్ణమాసి కాలపరిచ్ఛేదమందవధి గావున కార్తికీ శబ్దముకంటె పంచమియు కార్తికపౌర్ణమాసిచే పరిచ్ఛేద్యమగు కాలమును బోధించుమాసశబ్దముకంటె సప్తమియు వచ్చెను.

598. అన్యారాదితరర్తేదిక్ఛబ్దాఞ్చూత్తరపదాజాహియుక్తే 2-3-26. (పఞ్చమీ.)

ఏతైర్యోగే పఞ్చమీ స్యాత్। అన్యఇత్యర్థగ్రహణమ్। ఇతరగ్రహణం ప్రపఞ్చార్థమ్। అన్యో భిన్న ఇతరో వా కృష్ణాత్। ఆరాద్వనాత్। ఋతే కృష్ణాత్। పూర్వో గ్రామాత్ దిశిదృష్టశ్శబ్దో దిక్శబ్దః। తేన సంప్రతి దేశకాలవృత్తినా యోగేఽపి భవతి। చైత్రాత్పూర్వః ఫాల్గునః। అవయవ వాచియోగే తు న। తస్యపరమామ్రేడితమితి నిర్దేశాత్। పూర్వం కాయస్య। అఞ్చూత్తరపదస్య తు దిక్శబ్దత్వేఽపి షష్ఠ్యతసర్థేతి షష్ఠీం బాధితుం పృథగ్గ్రహణమ్। ప్రాక్ ప్రత్యగ్వా గ్రామాత్। ఆచ్ దక్షిణా గ్రామాత్। ఆహి దక్షిణాహి గ్రామాత్।అపాదానేపఞ్చమీతిసూత్రే కార్తిక్యాః ప్రభృతీతి భాష్యప్రయోగాత్ ప్రభృత్యర్థయోగే పఞ్చమీ।

భవాత్ప్రభృతి ఆరభ్య వా సేవ్యో హరిః। అపపరిబహిరితి
సమాసవిధానాజ్జ్ఞాపకాద్బహిర్యోగే పఞ్చమీ।గ్రామాద్బహిః॥

598. అన్య ఆరాత్ ఇతర ఋతే దిక్శబ్ద అఞ్చూత్తరపద ఆచ్ (ప్రత్యయము) అనువీనికిద్వంద్వము. పిదప యుక్తశబ్దముతో తృతీయాతత్పురుషము. అన్యాదిశబ్దములయోగమందు పంచమి వచ్చును. సూత్రమున అన్యశబ్దము స్వరూపబోధకముగాక తదర్థబోధకము. భేదవత్తు (భేదముగలది) అన్యశబ్దార్థము. ఏతదర్థకములతో యోగమందు పంచమి వచ్చునని యర్థము. ఇందువలననితరశబ్దముయొక్క (భేదపదర్థకము) యోగమందును పంచమి సిద్ధించును గానసూత్రముననితరగ్రహణము స్పష్టార్థమగును. అన్యః భిన్నః ఇతరః మొదలగు శబ్దములన్యార్థకములు. అన్యో భిన్న ఇతరో వా కృష్ణాత్ (కృష్ణునికంటె భిన్నుడు.) ఆరాద్వనాత్ (వనమునకు దూరమందు లేక సమీపమందు.) ఇచట "దూరాన్తికార్థైః షష్ఠ్యన్యతరస్యామ్" (614) అను సూ. చే ప్రాప్తమగు షష్ఠికిపంచమి యపవాదము. ఋతే కృష్ణాత్ (కృష్ణునివిడిచి) పూర్వో గ్రామాత్ (గ్రామమునకు పూర్వప్రదేశము) దిక్శబ్దః అనుచోట శబ్దగ్రహణసామర్థ్యమువలన దిక్కుయందు రూఢములగువానికి (దిగ్విశేషవాచకములగుపూర్వాది శబ్దములకు) గ్రహణము. అవయవశక్తిచే దిక్కులనుబోధించు ఐన్ద్రీ కౌబేరీ మొదలగుపదములయోగమందు పంచమి రాదు. ఎప్పుడైనదిగ్విశేషమును బోధించునదై ఇపుడు దిగ్వాచకము గాకున్నను తాదృశపదయోగమందును పంచమి వచ్చును. ఇట్లు చెప్పుటచే దిగ్వాచకములగు పూర్వాది శబ్దములిపుడు దిక్కును బోధింపక దేశబోధకములు కాలబోధకములైనను వీనితో యోగమందు పంచమి వచ్చును. చైత్రాత్పూర్వః ఫాల్గునః (చైత్రమాసమునకు పూర్వమాసము ఫాల్గునము) పూర్వశబ్దమిచట కాలమును బోధించును. పూర్వో గ్రామాత్ అనుచోట పూర్వశబ్దము దేశబోధకమగును. అవయవబోధకములగు పూర్వాదిశబ్దముల యోగమందవయవివాచకము కంటె పంచమి రాదు. పూర్వం కాయస్య (శరీరముయొక్క పూర్వభాగము.) ఇట్లు చెప్పుటలో తస్యపరమామ్రేడితమ్ (84) అనుసూత్రమున

నవయవవాచకపరశబ్దయోగమందు పాణిని పంచమీవిభక్తిని ప్రయోగింపక పోవుటయే మానము. అఞ్చూత్తరపదములన ప్రాక్ ప్రత్యక్ మొదలగునవి. ఇవి దిక్శబ్దములే యగుచుండ తిరుగ సూత్రమునఞ్చూత్తరపద గ్రహణము పరమగు "షష్ఠ్యతసర్థప్రత్యయేన" (612) అను సూత్రముచే ప్రాప్తమగు షష్ఠిని బాధించుటకని తెలియదగును. ప్రాక్ ప్రత్యక్ వా గ్రామాత్. ఆచ్ ఆహి అనునవి ప్రత్యయములగుటవలన తదన్తబోధకములగును. దక్షిణా గ్రామాత్ (గ్రామావధికమగుదక్షిణదిక్కునందు) దక్షిణా అనునది అజన్తము. దక్షిణాహి గ్రామాత్. (గ్రామావధికమగు దక్షిణదిక్కునందు దూరమున.) దక్షిణాహి అనునది ఆహ్యన్తము. ఆజన్తాఽహ్యన్తములవ్యయములు. "అపాదానేపఞ్చమీ" (590) అనుసూత్ర భాష్యమందు "కార్తిక్యాః ప్రభృతి" అని ప్రభృతి శబ్దయోగమున పఞ్చమీ ప్రయోగమువలన ప్రభృత్యర్థకశబ్దయోగమున పంచమి ప్రయోగింపదగునని తెలియవగును. ప్రభృతి ఆరభ్య మొదలగుశబ్దములు ప్రభృత్యర్థకములు. భవాత్ప్రభృతి ఆరభ్య వా సేవ్యో హరిః. "అపపరిబహిరఞ్చవః పఞ్చమ్యా" (670) అనుసూత్రమునకు అపపరిబహిశ్శబ్దములు, ప్రాగాది శబ్దములు, పఞ్చమ్యన్తముతో సమాసమునొందునని యర్థము. అపవిష్ణు, బహిర్వనమ్ మొదలగునవి యుదాహరణములు. ఇట్లు బహిశ్శబ్దమునకు పఞ్చమ్యన్తముతో సమాసవిధానము బహిశ్శబ్దయోగమందు పంచమి యగు ననుటలో జ్ఞాపకమగును. కానిచో నది వ్యర్థము గావలయును. గ్రామాద్బహిః. మూలమున పఞ్చమీ అనునది పఞ్చమ్యపి అనునర్థముగలది. అపిశబ్దముచే బహిశ్శబ్దయోగమందు షష్ఠియునగునని యర్థము. కావున "కరస్యకరభోబహిః" అనుచోట బహిర్యోగమున షష్ఠి సాధువగును.

వివ:— "పురుషారాధనమృతే" అనుచోట ఋతేశబ్దయోగమున ద్వితీయాప్రయోగమగపడుచున్నది. న్యాయ్యముగ నీసూత్రముచే నచట పంచమి కావలసియున్నది. ఈప్రయోగసాధుత్వమునకుపాయమేమన:— ఇది యసాధువే యనికొందరనిరి. మఱికొందరు "ఉభసర్వతసోః" అను శ్లోకవార్తికమున "అన్యత్రాఽపిదృశ్యతే" అని యనుటవలన ఋతేశబ్ద

యోగమందు ద్వితీయగూడ సాధువనిరి. చాంద్రవ్యాకరణమున "ఋతే చద్వితీయా" (ఋతేశబ్దయోగమందు ద్వితీయ వచ్చును.) అనుసూత్ర ముండుటవలననిందు రెండవమతమే యుక్తమైనదని గ్రహించునది.

599. అపపరీ వర్జనే. 1-4-88. అపపరీ, వర్జనే (కర్మప్రవచ నీయాః.)

ఏతౌ వర్జనే కర్మప్రవచనీయౌ స్తః।

599. అప పరి అనునవి వర్జనరూపార్థమందు (విడచుట) కర్మప్రవచ నీయసంజ్ఞకములగును.

600. ఆఙ్ మర్యాదావచనే. 1-4-96. ఆఙ్, మర్యాదావచనే (కర్మప్రవచనీయాః.)

ఆఙ్ మర్యాదాయాముక్తసంజ్ఞః స్యాత్। వచనగ్రహ ణాదభివిధావపి॥

600. ఆఙ్ అనునది మర్యాదయందు (అవధియందు) కర్మప్రవచనీయ మగును. ఏదైన నొకయధికారసూత్రమునకేసూత్రమునవధిగజెప్పుదురో యాసూత్రమున ప్రవర్తింపకనంతవఱకు ప్రవర్తించుచోటున మర్యాద యనియు అవధిగజెప్పబడు సూత్రమునగూడ బ్రవర్తించునపుడభివిధి యని యును మర్యాదాభివిధులకు భేదము వృద్ధులచేనంగీకరింపబడినది. (తేనవి నామర్యాదా. తేనసహేత్యభివిధిః.) ఈసూత్రమున "మర్యాదాయామ్" అనిచెప్పక "మర్యాదావచనే" అనివచనగ్రహణమునుచేయుటవలన పూర్వో క్తమగువృద్ధోక్తిలోని భేదమునాదరింపకనిచటనవధిమాత్రమును గ్రహింప వలెను. కాన మర్యాదయందు నభివిధియందును అఙ్ఞు కర్మప్రవచనీయ మగునని యర్థమగును. వచనగ్రహణసామర్థ్యాత్తనుమూలమునకర్థమిట్లు జెప్పవచ్చును. మర్యాదాశబ్దమేసూత్రమునజెప్పబడినదో యాసూత్రము మర్యాదావచనమనబడును. "ఆఙ్మర్యాదాభివిధ్యోః" (600) అనుసూత్ర మట్టిదగును. అచటదృష్టమగునాఙ్ఞు (మర్యాదాభివిధ్యర్థకము.) కర్మప్రవచ నీయమగుననిసూత్రార్థము. ఈవిధముగనభివిధియందునుసంజ్ఞసిద్ధమగును.

601. పఞ్చమ్యపాఙ్పరిభిః. 2-3-10. పఞ్చమీ, అపాఙ్ పరిభిః।

ఏతైః కర్మప్రవచనీయైర్యోగే పఞ్చమీ స్యాత్। అప హరేః సంసారః। పరిహరేః సంసారః। పరిరత్రవర్జనే। లక్షణాదౌ తు హరిం పరి। ఆముక్తేః సంసారః। ఆసకలాద్బ్రహ్మ।

601. కర్మప్రవచనీయములగు అప ఆఙ్ పరి అనువీనియోగమందు పంచమి వచ్చును. "అపహరేః పరిహరేస్సంసారః". (విష్ణువును విడిచి సంసారము.) ఈసూత్రమున వర్జనార్థకమగు అప అనుదానిసాహచర్యము వలన వర్జనార్థకమగు పరి అనుదానికే గ్రహణము. లక్షణేత్థంభూతాఖ్యానాద్యర్థద్యోతకమగు పరి యొక్క యోగమందు ద్వితీయయే వచ్చును. హరిం పరి భక్తః. (హరిభక్తుడు) ఆముక్తేః సంసారః। (మోక్షమునకుబూర్వము సంసారము గానిమోక్షమందు సంసారము లేదు.) ఇది మర్యాదార్థకమగు నాఙ్గునకుదాహరణము. ఆసకలాద్బ్రహ్మ (సమస్తమును వ్యాపించి బ్రహ్మ యున్నది.) అభివిధ్యర్థకమగునాఙ్గునకిది యుదాహరణము.

602. ప్రతిః ప్రతినిధిప్రతిదానయోః. 1-4-92. ప్రతిః, ప్రతినిధిప్రతిదానయోః (కర్మప్రవచనీయాః.)

ఏతయోరర్థయోః ప్రతిరుక్తసంజ్ఞః స్యాత్।

602. ప్రతినిధి (ముఖ్యమగువస్తువులేనపుడు తత్సదృశమై స్వీకరింపబడువస్తువు.) ప్రతిదానము (తనకీయబడినవస్తువుయొక్క విలువతో తుల్యమగువిలువగల మరియొకవస్తువును తిరుగనిచ్చివేయుట.) అనునీయర్థములందు ప్రతి అనునది కర్మప్రవచనీయమగును.

603. ప్రతినిధిప్రతిదానే చ యస్మాత్. 2-3-11. ప్రతినిధిప్రతిదానే, చ, యస్మాత్ (పఞ్చమీ.)

అత్ర కర్మప్రవచనీయైర్యోగే పఞ్చమీ స్యాత్। ప్రద్యుమ్నః కృష్ణాత్ప్రతి। తిలేభ్యః ప్రతియచ్ఛతి మాషాన్॥

603. మూలమున యస్మాత్తనుచోట పంచమ్యర్థము సంబంధము. ఏ వస్తువునకు ప్రతినిధిప్రతిదానములగునో యావస్తువును బోధించుశబ్దము కంటె కర్మప్రవచనీయమగుదానితోయోగమున్నపుడు పంచమి వచ్చును.

ప్రతినిధికుదాహరణము :—ప్రద్యుమ్నః కృష్ణాత్ప్రతి. (కృష్ణునికి ప్రద్యుమ్నుడు ప్రతినిధి) ప్రతిదానమునకుదాహరణము :— తిలేభ్యః ప్రతియచ్ఛతి మాషాన్ (నువ్వులనుదీసికొని వానికిబదులు మినుములనిచ్చుచున్నాడు.)

604. అకర్తర్యృణే పఞ్చమీ. 2-3-24. అకర్తరి, ఋణే, పఞ్చమీ (హేతౌ.)

కర్తృవర్జితం యదృణం హేతుభూతం తతః పఞ్చమీ స్యాత్। శతాద్బద్ధః। అకర్తరి కిమ్। శతేన బన్ధితః॥

604. కర్తృసంజ్ఞారహితము హేతువునగు ఋణమును (అవశ్యదేయమును) బోధించెడిప్రాతిపదికముకంటె పంచమి ప్రయోగింపదగును. హేతౌ (561) సూ. చే ప్రాప్తమగు తృతీయకిది యపవాదము. శతాద్బద్ధః. (నూరురూపాయీలఋణముచే బన్ధముగలవాడయ్యెను) శతము బన్ధకారణము. శతేన బన్ధితః. బన్ధితః అనునది హేతుమణ్ణిజన్తమగు బన్ధధాతువునకు క్తప్రత్యయాన్తము. తత్ప్రయోజకో హేతుశ్చ (1-4-55) అను సూ. చే శతమునకు కర్తృసంజ్ఞాహేతుసంజ్ఞలు రెండును గలవు. ఇచట శతశబ్దమునకు పంచమిని వారించుటకై సూత్రమున అకర్తరి (కర్తృసంజ్ఞారహితము) అనువిశేషణమావశ్యకము.

605. విభాషా గుణేఽస్త్రియామ్. 2-3-25. విభాషా, గుణే, అస్త్రియామ్ (పఞ్చమీ)

గుణే హేతావస్త్రీలిఙ్గే పఞ్చమీ వా స్యాత్। జాడ్యాజ్జాడ్యేన వా బద్ధః। గుణేకిమ్। ధనేన కులమ్। అస్త్రియామ్ కిమ్। బుద్ధ్యా ముక్తః। విభాషేతియోగవిభాగాదగుణే స్త్రియాఞ్చ క్వచిత్। ధూమాదగ్నిమాన్। నాఽస్తిఘటోఽనుపలబ్ధేః॥

605. స్త్రీలిఙ్గరహితము హేతువునగుగుణమును బోధించుశబ్దముకంటె పంచమి వికల్పముగనగును. జాడ్యాజ్జాడ్యేన వా బద్ధః. జాడ్యము (మాన్ద్యము) స్త్రీలిఙ్గరహితము బన్ధకారణమునగుగుణముగావునజాడ్యశబ్దముకంటె పంచమి వచ్చెను. పక్షమందు "హేతౌ" (571) సూ. చే తృతీయ వచ్చును. ధనేనకులమ్. ధనము ద్రవ్యము. ధనశబ్దమునకు పంచమి

రాకుండుటకై గుణగ్రహణమావశ్యకము. బుద్ధ్యా ముక్తః. బుద్ధి స్త్రీలిఙ్గము. బుద్ధిశబ్దమునకు పంచమిని వారించుటకై అస్త్రియామ్ అనునది యావశ్యకము. సూత్రమున "విభాషా" అనుదానిని విభజించి హేతువాచకముకంటె పంచమి వికల్పముగనగునని యర్థమునుజెప్పవలెను. యోగవిభాగముచే గుణముగాకున్నను స్త్రీలింగమైనను కొన్నిచోటులందు పంచమి వచ్చును. ధూమాదగ్నిమాన్. ధూమశబ్దము ద్రవ్యవాచకమైనను పంచమి వచ్చెను. "నాస్తిఘటోఽనుపలబ్ధేః"అనుపలబ్ధిశబ్దముస్త్రీలింగమైననుపంచమివచ్చెను. "బాహులకం ప్రకృతేస్తనుదృష్టేః" అనువార్త్తికమున ప్రకృతిశబ్దమునకు పఞ్చమీనిర్దేశమీయోగవిభాగమున జ్ఞాపకమగును.

606. పృథగ్వినానానాభిస్తృతీయాఽన్యతరస్యామ్.2-3-32.

పృథగ్వినానానాభిః, తృతీయా, అన్యతరస్యామ్ (పఞ్చమీ, ద్వితీయా.)

ఏభిర్యోగే తృతీయాస్యాత్పఞ్చమీద్వితీయే చ। అన్యతరస్యాంగ్రహణం సముచ్చయార్థమ్। పఞ్చమీద్వితీయేఽనువర్తేతే। పృథగ్ రామేణ, రామాత్, రామం వా। ఏవం వినానానా॥

606. పృథక్ వినా నానా వీనితో యోగముగలప్రాతిపదికమునకు తృతీయ పఞ్చమి ద్వితీయ యీమూడువిభక్తులునగును. ఇచట అన్యతరస్యామ్ అనునది నిపాతము. నిపాతములనేకార్థకములు గాననిది సముచ్చయార్థకము. ఇది తృతీయతో పఞ్చమీద్వితీయులకు సమావేశమును బోధించును. పఞ్చమీద్వితీయపదములనిచటకనువృత్తిజేసి తృతీయాది విభక్తులను మూడింటిని విధించవలయుననిఫలితమగును. పృథగ్ రామాత్ రామేణ రామం వా. ఇట్లే వినానానాశబ్దములయోగమందును తృతీయాది విభక్తులగును.

వివ :— పృథక్ వినా నానా అనునవి సమానార్థకములు. కావున పృథగర్థైస్తృతీయా అని సూత్రమును జేసినను వినానానాశబ్దములయోగమందు తృతీయాదులు సిద్ధమగుచుండ పర్యాయత్రయోపాదానము పృథ

గర్థముగలయితరశబ్దములతో (హిరుక్ మొదలగువానితో) యోగమందు తృతీయాదులు రావని బోధించును. కావున హిరుగ్ దేవదత్తస్య, అనుచోట నీసూత్రము ప్రవర్తించదు.

607. కరణే చ స్తోకాల్పకృచ్ఛ్రకతిపయస్యాసత్త్వవచనస్య. 2-3-33. కరణే, చ, స్తోకాల్ప............యస్య, అసత్త్వవచనస్య (అన్యతరస్యామ్, తృతీయా, పఞ్చమీ)

ఏభ్యోఽద్రవ్యవచనేభ్యః కరణే తృతీయాపఞ్చమ్యౌ స్తః। స్తోకేన స్తోకాద్వా ముక్తః। ద్రవ్యే తు స్తోకేన విషేణ హతః॥

607. ద్రవ్యభిన్నబోధకములు (ధర్మమాత్రబోధకములు) కరణములు నగు స్తోక అల్ప కృచ్ఛ్ర కతిపయ అనుశబ్దములకంటె తృతీయాపఞ్చమీ విభక్తులగును. కరణవాచకమునకు తృతీయ ప్రాప్తమగుచుండ పక్షమున పఞ్చమీవిధానముకొఱకీసూత్రము. స్తోకాదిశబ్దములు శుక్లాదిశబ్దములవలె ధర్మబోధకములు (గుణవాచకములు) ధర్మిబోధకములు (ద్రవ్యవాచకములు) గూడనగును. ఉదా :— స్తోకేన స్తోకాద్వా ముక్తః (అనాయాసముగ ముక్తుడాయెను.) స్తోకశబ్దార్థమిచట క్రియావిశేషణమగుటచే స్తోకపదము ద్రవ్యవచనము గాదు. స్తోకేన విషేణ హతః. స్తోకశబ్దార్థము విషవిశేషణమగుటచేనిచట స్తోకశబ్దము ద్రవ్యావాచకము. ఇచట స్తోకశబ్దమునకు పఞ్చమీవారణమునకై సూత్రమున "అసత్త్వవచనస్య" అనునదావశ్యకము.

608. దూరాన్తికార్థేభ్యో ద్వితీయా చ. 2-3-35. దూరాన్తికార్థేభ్యః, ద్వితీయా, చ (అసత్త్వవచనస్య, పఞ్చమీ తృతీయే.)

ఏభ్యో ద్వితీయా స్యాచ్చాత్పఞ్చమీతృతీయే। ప్రాతిపదికార్థమాత్రే విధిరయమ్। గ్రామస్య దూరం దూరాత్ దూరేణ వా। అన్తికమ్, అన్తికాత్ అన్తికేన వా। అసత్త్వవచనస్యేత్యనువృత్తేర్నేహ। దూరః పన్థాః॥

608. దూరము అన్తికము (సమీపము) అనునర్థముగల్గి ద్రవ్యభిన్న

వాచకములగు ప్రాతిపదికములకంటె ద్వితీయ, తృతీయ, పఞ్చమి యీ విభక్తులగును. ప్రాతిపదికార్థమాత్రమందే యీవిభక్తులగును. ఈవిభక్తులకు ప్రాతిపదికార్థములగు దూరము అన్తికముకంటె వేరగునర్థములు లేవని భావము. గ్రామస్య దూరం దూరాత్ దూరేణ వా. (గ్రామమునకు దూరము) గ్రామస్య అన్తికం అన్తికాత్ అన్తికేన వా. (గ్రామమునకు సమీపము). దూరః పన్థాః. దూరపదార్థము మార్గవిశేషణమగుటచే దూర శబ్దమిచట ద్రవ్యవాచకమగును. ఈసూత్రమందు "అసత్త్వవచనస్య" అను దానికనువృత్తిజేయుటవలననిచటనీసూత్రముప్రవర్తింపదు॥

ఇది పఞ్చమీవిభక్తి.

609. షష్ఠీ శేషే. 2-3-50. షష్ఠీ, శేషే।

కారకప్రాతిపదికార్థవ్యతిరిక్తః స్వస్వామిభావాదిసంబన్ధః శేషస్తత్ర షష్ఠీ స్యాత్। రాజ్ఞః పురుషః। కర్మాదీనామపి సమ్బన్ధమాత్రవివక్షాయాం షష్ఠ్యేవ। సతాం గతమ్। సర్పిషో జానీతే। మాతుః స్మరతి। ఏధోదకస్యోపస్కురుతే। భజే శంభోశ్చరణయోః। ఫలానాం తృప్తః॥

609. ఉక్తార్థములకంటెనితరము శేషపదమునకర్థము. కారకములగు కర్మాదులు ప్రాదిపదికార్థమునీసూత్రమునకు ముందు (అష్టాధ్యాయియందు) జెప్పబడినవి. వీనికంటె భిన్నములైన స్వస్వామిభావము జన్యజనకభావము మొదలగుసంబన్ధములు శేషపదార్థమగును. సంబన్ధరూపార్థమందు షష్ఠీవిభక్తి ప్రయోగింపదగునని యర్థము. షష్ఠీవిభక్తికి సంబన్ధమర్థమని ఫలితమగును. రాజ్ఞః పురుషః. (రాజసేవకుడు) రాజునకు సేవకునికి స్వస్వామిభావము సంబన్ధము. రాజు స్వామి. పురుషుడు స్వపదమునకర్థము. కర్మత్వం కర్తృత్వం కరణత్వము మొదలగునవియు సంబన్ధవిశేషములే. కర్మగను కర్తగను వివక్షితమగునపుడు ద్వితీయాదులగును. సంబన్ధసామాన్యముగ వివక్షితమగునపుడీషష్ఠియే వచ్చును. రూపవిశేషమును వివక్షింపనపుడు రూపవాన్ ఘటః అనియు, రూపవిశేషమును వివక్షించునపుడు నీలో ఘటః అనియునెట్లు ప్రయోగింపబడునోయట్లే షష్ఠీవిభక్తియు ద్వితీయాదివిభక్తులునగునని భావము. సతాంగతమ్. (సత్పురుసంబన్ధి

గమనము.) గమనక్రియయందు సత్పురుషులు కర్తలుగ వివక్షింపబడక సంబన్ధులుగ (శేషముగ) వివక్షింపబడుటచే షష్ఠి వచ్చెను. సర్పిషోజానీతే. (సర్పిస్సంబన్ధిప్రవర్తనము). ఇచట కరణము (సర్పిస్సు) శేషముగ వివక్షింపబడినందున షష్ఠి వచ్చెను. మాతుఃస్మరతి. (మాతృసంబన్ధి స్మరణము.) ఇచట కర్మ (మాత) శేషముగ వివక్షితమైనందున షష్ఠి వచ్చెను. ఏధోదకస్యోపస్కురుతే. (ఏధఃకర్తృకమ్ ఉదకసంబన్ధి గుణాధానమ్=కాష్ఠముదకమునకు వేడిమిని గలుగజేయుచున్నది.) కర్మ (ఉదకము) శేషముగ వివక్షితమైనందున షష్ఠి వచ్చెను. ఏధశబ్దమకారాన్తము కాష్ఠవాచకము. దకశబ్దము ఉదకపర్యాయమని (ఘనసమమృతంజీవనీయం దకంచ.) హలాయుధనిఘంటువున జెప్పబడియున్నది. భజే శంభోశ్చరణయోః. ఇచట కర్మ (చరణములు) శేషముగ వివక్షింపబడుటచే షష్ఠి వచ్చెను. ఫలానాం తృప్తః. (ఫలసంబన్ధి తృప్తి.) కరణము (ఫలములు) శేషముగ వివక్షితమైనందుననిచట షష్ఠి వచ్చెను.

610. షష్ఠీ హేతుప్రయోగే. 2-3-26. షష్ఠీ, హేతుప్రయోగే (హేతౌ)

హేతుశబ్దప్రయోగే హేతౌద్యోత్యే షష్ఠీ స్యాత్ అన్నస్య హేతోర్వసతి॥

610. హేతుశబ్దప్రయోగమందు హేతుహేతుమద్భావము ద్యోత్యమగునపుడు హేతువాచకముకంటె షష్ఠి వచ్చును. అన్నస్య హేతోర్వసతి. హేతౌ (571) సూ. చే ప్రాప్తమగు తృతీయకిది బాధకము.

611. సర్వనామ్నస్తృతీయా చ. 2-3-27. సర్వనామ్నః, తృతీయా, చ (హేతౌ, హేతుప్రయోగే, షష్ఠీ).

సర్వనామ్నో హేతుశబ్దస్య చ ప్రయోగే హేతౌ ద్యోత్యే తృతీయా స్యాత్ షష్ఠీ చ। కేన హేతునా వసతి। కస్య హేతోః। (వా) నిమిత్తపర్యాయప్రయోగే సర్వాసాం ప్రాయదర్శనమ్। కిం నిమిత్తం వసతి। కేన నిమిత్తేన। కస్మై నిమిత్తాయేత్యాది। ఏవం కింకారణం కోహేతుః కింప్రయోజనమిత్యాది। ప్రాయగ్రహణాదసర్వనామ్నః ప్రథమాద్వి

తీయే న స్తః। జ్ఞానేన నిమిత్తేన హరిః సేవ్యః। జ్ఞానాయ నిమిత్తాయేత్యాది।

611. సర్వనామ్నః అనునది షష్ఠ్యన్తము. సర్వనామముయొక్క ప్రయోగమందు హేతుశబ్దముయొక్క ప్రయోగమందును హేతుహేతుమద్భావము ద్యోత్యమగునపుడు సర్వనామముకంటె హేతువాచకముకంటెను తృతీయయు షష్ఠియు ప్రయోగింపదగినవి. కేన హేతునా వసతి. కస్య హేతోర్వసతి. (వా) నిమిత్తపర్యాయములప్రయోగమందు నిమిత్తాదిశబ్దములకంటె తత్సమానాధికరణములకంటెను (అభేదసంబన్ధముచే విశేషణములు సమానాధికరణములనబడును.) అన్నివిభక్తులను దఱచుగ ప్రయోగింపదగును. కిం నిమిత్తం వసతి. ఇవి ప్రథమాన్తములు ద్వితీయాన్తములునగును. కేన నిమిత్తేన కస్మై నిమిత్తాయ ఈమొదలగునవి, యుదాహరణములు వార్తికమున పర్యాయగ్రహణమువలన కారణహేతుప్రయోజనాదిశబ్దములప్రయోగమందును సర్వవిభక్తులగును. వార్తికములోనిప్రాయగ్రహణమువలన (తఱచుగాననుటవలన) సర్వనామభిన్నమగు శబ్దముకంటె ప్రథమాద్వితీయలుకంటె భిన్నమగు విభక్తులే వచ్చును. జ్ఞానేన నిమిత్తేన హరిస్సేవ్యః. జ్ఞానాయ నిమిత్తాయమొదలగునవి.

వివ :— "నిమిత్త......దర్శనమ్" అనువార్తికముచేతనే "షష్ఠీహేతుప్రయోగే" "సర్వనామ్నస్తృతీయాచ" అనుసూత్రద్వయోదాహరణములందును షష్ఠీతృతీయలు సిద్ధమగునుగానవారెండుసూత్రములు దృష్టప్రయోజనరహితములని (అదృష్టప్రయోజనముమాత్రము గలవి) తెలియదగును.

612. షష్ఠ్యతసర్థప్రత్యయేన. 2-3-30. షష్ఠీ, అతసర్థప్రత్యయేన।

ఏతద్యోగే షష్ఠీ స్యాత్। దిక్శబ్దేతిపఞ్చమ్యా అపవాదః।
గ్రామస్య దక్షిణతః పురః పురస్తాత్ ఉపరి ఉపరిష్టాత్॥

612. దక్షిణోత్తరాభ్యామతసుచ్ (5-3-18) అను సూ. చే విహితమగు అతసుచ్ప్రత్యయమునకు దిగ్దేశకాలములర్థము. ఇట్టియర్థముగల ప్రత్యయములు అస్తాతి మొదలగునవి పదియైదు గలవు. ఈప్రత్యయము

అన్తమందుగలవి దక్షిణతః పురః పురస్తాత్ మొదలగునవి. వీనితో యోగమున్నపుడు షష్ఠి యగును. అతసర్థప్రత్యయాన్తములన్నియును దిక్శబ్దములగుటచే వీనియోగమందు "అన్యారాత్" (598) సూ. చే ప్రాప్తమగు పఞ్చమీవిభక్తికిషష్ఠి యపవాదము. గ్రామస్య దక్షిణతః పురః పురస్తాత్ ఉపరి ఉపరిష్టాత్. దక్షిణతః అనునది అతసుచ్ప్రత్యయాన్తము. పురః అనునది అసిప్రత్యయాన్తము. పురస్తాత్ అనునది అస్తాతిప్రత్యయాన్తము. ఉపరి అనునది రిల్ప్రత్యయాన్తము. ఉపరిష్టాత్ అనునది రిష్టాతిల్ ప్రత్యయాన్తము.

613. ఏనపా ద్వితీయా. 2-3-31. ఏనపా, ద్వితీయా।

ఏనబన్తేన యోగే ద్వితీయా స్యాత్। ఏనపేతియోగవిభాగాత్ షష్ఠ్యపి। దక్షిణేన గ్రామం గ్రామస్య వా। ఏవముత్తరేణ॥

613. ఏనప్ అనునది "ఏనబన్యతరస్యామదూరేఽపఞ్చమ్యాః" (5-3-35) అను సూ. చే నుత్తరాదిశబ్దములకంటెనవధ్యవధిమత్త్వులసామీప్యమందు విధింపబడు తద్ధితప్రత్యయము. ఏనబన్తముతో యోగమందు ద్వితీయ యగును. ఏనపా అనుదానిని విభజించి షష్ఠీపదమునను వృత్తిచేసి ఏనబన్తయోగమందు షష్ఠిని విధింపవలయును. ఇందువలననేనబన్తయోగమున షష్ఠియును సాధువగును. దక్షిణేన గ్రామం గ్రామస్య వా (గ్రామమునకు దక్షిణదిశయందు.) దక్షిణేన అనునది పైసూత్రముచే విహితమగునేనబన్తము. ఇట్లే ఉత్తరేణ అను నేనబన్తయోగమందును షష్ఠీద్వితీయలనూహించునది.

వివ :— కాశికాకారుననుసరించి యోగవిభాగము వ్రాయబడెను. ఇచటయోగవిభాగము భాష్యమందగపడదు. మేఘదూతకావ్యమున "తత్రాఽగారం ధనపతిగృహాదుత్తరేణ" అనుపాఠము కొన్నిపుస్తకములందగపడుచున్నది. ఉత్తరేణ అనునది ఏనబన్తమనిన ధనపతిగృహాత్ అనుచోట పంచమి యసాధువుగావలయును. కాన ఉత్తరేణ అనునది తృతీయాన్తమనియునది యాశ్లోకములోని తోరణేన అనుదానికి విశేషణమనియును జెప్పవలయును. "ధనపతిగృహానుత్తరేణ" అనుపాఠమును కొంతమంది

చెప్పుచున్నారు. అపుడు ఉత్తరేణ అనునది ఏనబన్తమనియే జెప్పవచ్చును.

614. దూరాన్తికార్థైః షష్ఠ్యన్యతరస్యామ్. 2-3-34. దూరాన్తికార్థైః, షష్ఠీ, అన్యతరస్యామ్ (పఞ్చమీ).

ఏతైర్యోగే షష్ఠీ స్యాత్పఞ్చమీ చ। దూరం నికటం గ్రామస్య గ్రామాద్వా॥

614. దూరార్థకములతోను, సమీపార్థకములతోనుయోగమున్నపుడు షష్ఠీపఞ్చమీవిభక్తులగును. దూరం నికటం గ్రామస్య గ్రామాద్వా.

వివ :— దూరత్వమునకు సామీప్యమునకునేది యవధియగునో తద్వాచకముకంటెనీవిభక్తులగును. అన్యతరస్యామ్ అనునది నిపాతము, సముచ్చయార్థకము. ఈషష్ఠికి వ్యవహితమగు పంచమితోనే సముచ్చయముగాని సన్నిహితములైనను ద్వితీయాతృతీయలతో గాదు, ఇందు శిష్టకృతమగువ్యాఖ్యానమే మానము.

615. జ్ఞోఽవిదర్థస్య కరణే. 2-3-51. జ్ఞః, అవిదర్థస్య, కరణే (షష్ఠీ శేషే)

జానాతేరజ్ఞానార్థస్య కరణే శేషత్వేన వివక్షితే షష్ఠీ స్యాత్। సర్పిషో జ్ఞానమ్॥

615. జ్ఞానార్థకముగానట్టి జ్ఞాధాతువుయొక్క కరణము (సాధకతమము) శేషముగ వివక్షింపబడునపుడు (కరణవాచకముకంటె) షష్ఠి యగును. సర్పిషో జ్ఞానమ్. (సర్పిస్సంబన్ధియగుప్రవృత్తి) జ్ఞాధాతువునకు లక్షణచే జ్ఞానపూర్వకప్రవృత్తి యర్థము. ప్రవృత్తినిగుఱించి వాస్తవముగ కరణమగు సర్పిస్సు శేషముగ వివక్షితమగుటచే షష్ఠి వచ్చెను.

వివ :— సర్పిషోజ్ఞానమ్ మొదలగుస్థలములందు "షష్ఠీ శేషే" (609) సూ. చేతనే షష్ఠి సిద్ధమగును. ఏతత్సూత్రోదాహరణములందేగాక చెప్పబోవు 1. అధీగర్థదయేశాంకర్మణి 2. కృఞః ప్రతియత్నే. 3. రుజార్థానాంభావవచనానామజ్వరేః. 4. ఆశిషినాథః. 5. జాసినిప్రహణనాటక్రాథపిషాంహింసాయామ్. 6. వ్యవహృపణోస్సమర్థయోః. 7. కృత్వోర్థప్రయోగేకాలేఽధికరణే. అనునేడుసూత్రములయుదాహరణములందును "షష్ఠీ

శేషే" (609) సూ. చేతనే షష్ఠి సిద్ధమగును. ఇట్లుండఁగనీయెనిమిదిసూత్రములకేమిప్రయోజనమనిన, షష్ఠీ(706) అనుసూత్రవిహితమగు సమాసముయొక్క నివృత్తియే ఫలమని తెలియదగును. ఎట్లనిన :— షష్ఠీ అనుసూత్రముచే విధింపబడు సమాసము "ప్రతిపదవిధానాషష్ఠీనసమస్యతే" అనువార్త్తికముచే నిషేధింపబడును. ఈసూత్రములచే విధింపబడు షష్ఠి ప్రతిపదవిధానమగును. కావుననీయెనిమిదిసూత్రములచే విధింపబడు షష్ఠ్యన్తములకు (సర్పిషోజ్ఞానమ్ మాతుఃస్మరణమ్ఇత్యాదులు.) సమాసము రాదు. ఈవిషయమును సూచించుటకే ఈయెనిమిదిసూత్రములయుదాహరణములందును తత్తత్సూత్రోక్తములగు ధాతువులకు తిఙన్తరూపములను (జానాతి స్మరతిఇత్యాదులు) విడిచి కృదన్తరూపములే (జ్ఞానమ్ స్మరణమ్మొదలగునవి) జూపబడినవి. "సర్పిషోజానీతే" అనురీతిని తిఙన్తరూపములను జూపినను సూత్రములకుదాహరణములగును గానితిఙన్తముతో సమాసమునకు ప్రాప్తియే లేనందుననీసూత్రములకు సమాసనివృత్తి ఫలమని చెప్పుటకవకాశము గలుగదు.

616. అధీగర్థదయేశాం కర్మణి. 2-3-52. అధీ....యేశాం, కర్మణి (షష్ఠీ శేషే.)

ఏషాం కర్మణి శేషే షష్ఠీ స్యాత్। మాతుః స్మరణమ్। సర్పిషో దయనమ్। ఈశనం వా॥

616. అధిపూర్వకమగు ఇక్ధాతువునకు స్మరణమర్థము. అధీగర్థములన స్మృత్యర్థకధాతువులు. స్మృత్యర్థకధాతువులయొక్కయు దయ (దానే) ఈశ (ఐశ్వర్యే) ధాతువులయొక్కయు కర్మ శేషముగ వివక్షితమగునపుడు కర్మవాచకముకంటె షష్ఠి యగును. మాతుః స్మరణమ్, సర్పిషో దయనమ్, సర్పిష ఈశనమ్, మాత్రాదులు కర్మలు. మాతృసంబన్ధిస్మరణము మొదలగునవి యర్థములు.

617. కృఞః ప్రతియత్నే. 2-3-53. కృఞః, ప్రతియత్నే (షష్ఠీ శేషే.)

కృఞః కర్మణి శేషే షష్ఠీ స్యాత్ గుణాధానే। ఏధోదకస్యోపస్కరణమ్॥

617. గుణాధానమర్థముగల కృఞ్ధాతువుయొక్క కర్మ శేషముగ వివక్షితమగునపుడు షష్ఠి వచ్చును. ఏధో దకస్యోపస్కరణమ్.

618. రుజార్థానాం భావవచనానామజ్వరేః. 2-3-54. రుజార్థానామ్, భావవచనానామ్, అజ్వరేః (కర్మణి, షష్ఠీ, శేషే.)

భావకర్తృకాణాం జ్వరివర్జితానాం రుజార్థానాం కర్మణి శేషే షష్ఠీ స్యాత్। చౌరస్య రోగస్య రుజా। (వా) అజ్వరిసంతాప్యోరితి వాచ్యమ్। రోగస్య చౌరజ్వరః। చౌరసంతాపో వా। రోగకర్తృకం చౌరసంబన్ధి జ్వరాదికమిత్యర్థః॥

618. రుజాశబ్దమునకర్థము వ్యాధి. భావవచనశబ్దమునకు భావము కర్తగాగలవని యర్థము. భావమన కృదన్తబోధ్యమగు ధాత్వర్థము. భావము కర్తగగల్గి జ్వరధాతుభిన్నములైన వ్యాధ్యర్థకధాతువులయొక్క కర్మ శేషముగ వివక్షితమగునపుడు కర్మవాచకమునకు షష్ఠి యగును. చోరస్య రోగస్య రుజా. రుజధాతుకర్మ చోరుడు గానచోరశబ్దమునకు షష్ఠి వచ్చెను. రోగము (భావము) కర్త. రోగశబ్దముకంటె "కర్తృకర్మణోః కృతి". (626) అను సూ. చే షష్ఠి వచ్చెను. రోగకర్తృకమగు చోరసంబన్ధివ్యాధి యని యర్థము. (వా) సూత్రకారుడు జ్వరధాతువునువిడువ మనియెను. జ్వరధాతువును సంపూర్వకతపధాతువునుగూడ విడువవలయునని వార్తికకారమతము. రోగస్య చోరజ్వరః. రోగస్య చోరసంతాపో వా. ఈచోటులందీసూత్రముచే షష్ఠి రానందున పూర్వోక్తమగు "ప్రతిపదవిధానా షష్ఠీ న సమస్యతే" అనుసమాసనిషేధమిచట ప్రవర్తింపదు. కావున షష్ఠీ (706) అనుసూత్రముచే సమాసమగును. ఇట్లీయెనిమిది సూత్రములప్రత్యుదాహరణములందును సమాసమగుననియూహింపదగును. రోగకర్తృకమగుచోరసంబన్ధిజ్వరాదికమర్థము.

619. ఆశిషి నాథః. 2-3-55. ఆశిషి, నాథః (కర్మణి)

ఆశీరర్థస్య నాథతేః శేషే కర్మణి షష్ఠీ స్యాత్। సర్పిషో నాథనమ్। ఆశిషీతి కిమ్। మాణవకనాథనమ్। తత్సంబన్ధినీ యాచ్ఞేత్యర్థః॥

619. ఆశీర్వాదమర్థముగల నాథధాతువుయొక్క కర్మ శేషముగ వివక్షితమగునపుడు షష్ఠి వచ్చును. సర్పిషో నాథనమ్ (సర్పిస్సు నాకు కలుగవలయునను ఆశాసనము.) మాణవకనాథనమ్ (మాణవకసంబన్ధి యాచనము.) యాచనార్థకమగు నాథధాతువుయొక్క కర్మను బోధించు శబ్దముకంటె షష్ఠిని వారించుటకై సూత్రమున ఆశిషి అనునది యావశ్యకము.

620. జాసినిప్రహణనాటక్రాథపిషాం హింసాయామ్. 2-3-56. జాసి......పిషాం, హింసాయామ్। (కర్మణి)

హింసార్థానామేషాం కర్మణి శేషే షష్ఠీ స్యాత్। చౌరస్యోజ్జాసనమ్। నిప్రౌ సంహతౌ విపర్యస్తౌ వ్యస్తౌ వా। చౌరస్య నిప్రహణనమ్। ప్రణిహననమ్। నిహననమ్। ప్రహణనం వా। నట అవస్కందనే చురాదిః। చౌరస్యోన్నాటనమ్। చౌరస్య క్రాథనమ్। వృషలస్య పేషణమ్। హింసాయామ్ కిమ్। ధానా పేషణమ్॥

620. హిసార్థకములగు జాసి (జసు=హింసాయాం। చురాదిగణము) నిప్రపూర్వకమగు హన (హింసాగత్యోః) నాట (నట=అవస్కందనే। చురాది) క్రాథ (క్రథ=హింసాయాం) పిష్ల (పేషణే) ధాతువులయొక్క కర్మ శేషముగ వివక్షితమగునపుడు షష్ఠి యగును. చోరస్యోజ్జాసనమ్. (చోరసంబన్ధియగుహింస) ఉజ్జాసనమ్ అనునది ఉత్పూర్వకజసుధాతు ప్రకృతికల్యుడన్తము. నిప్రహణ అనుదానిచే నిప్రహణ ప్రణిహన నిహన ప్రహణ ధాతువులకు గ్రహణము. చోరస్య నిప్రహణనమ్ మొదలగునవి యుదాహరణములు. వృషలస్య పేషణమ్. చోరస్యోన్నాటనమ్. వీనికి తత్తత్సంబన్ధి హింస యర్థము. ధానా పేషణమ్. (అటుకులను దంపుట.) ప్రాణులపీడయే హింస యనబడును. పిషధాతువిచట హింసార్థకముగాదు. ఇట్టిచోటులందు సూత్రము ప్రవర్తింపకుండుటకై సూత్రమున హింసాయామ్ అనునది యావశ్యకము.

621. వ్యవహృపణోస్సమర్థయోః, 2-3-57. వ్యవహృపణోః, సమర్థయోః (కర్మ.)

శేషే కర్మణి షష్ఠీ స్యాత్। ద్యూతే క్రయవిక్రయవ్యవ

హారే చానయోస్తుల్యార్థతా। శతస్య వ్యవహరణం పణ
నం వా। సమర్థయోః కిమ్। శలాకావ్యవహారః। గణనేత్య
ర్థః। బ్రాహ్మణపణనమ్। స్తుతిరిత్యర్థః॥

621. సమర్థయోః=సమపర్యాయమగు సమ్ శబ్దమునకర్థశబ్దముతో సమాసము. లేక సమశబ్దమునకర్థశబ్దముతో సమాసముచేసి శకన్ధ్వాదిపరరూపము వలన సిద్ధరూపము సాధువగును. తుల్యార్థకములనియర్థము. సమానార్థకములగు వ్యవపూర్వకమగు హృఞ్ (హరణే) ధాతువు, పణ (వ్యవహారేస్తుతౌ చ.) ధాతువు. వీనియొక్క కర్మ శేషముగ వివక్షింపబడునపుడు షష్ఠి వచ్చును. ద్యూతము (జూదము) క్రయవిక్రయవ్యవహారము (కొనుట అమ్ముట) అనునీయర్థములందీరెండుధాతువులు సమానార్థకములగును. శతస్య వ్యవహరణం. శతస్య పణనం. (శతసంబన్ధిద్యూతము శతసంబన్ధి క్రయవిక్రయవ్యవహారము.) శలాకావ్యవహారః. (శలాకలనులెక్కించుట) బ్రాహ్మణపణనం (బ్రాహ్మణస్తుతి) ఈయర్థములందు వ్యవ పణ ధాతువులు తుల్యార్థకములు గావు. ఇట్టిచోటులందీసూత్రము ప్రవర్తింపకుండుటకై సమర్థయోః అను విశేషణమావశ్యకము.

622. దివస్తదర్థస్య. 2-3-58. దివః, తదర్థస్య (కర్మణి,షష్ఠీ)

ద్యూతార్థస్య క్రయవిక్రయరూపవ్యవహారార్థస్య చ దివః
కర్మణి షష్ఠీ స్యాత్। శతస్య దీవ్యతి। తదర్థస్య కిమ్। బ్రాహ్మ
ణమ్ దీవ్యతి। స్తౌతీత్యర్థః॥

622. తదర్థస్య అనుచోట తచ్ఛబ్దము పూర్వసూత్రములోని వ్యవహృపణధాతువులను పరామర్శించును. వానికి పూర్వసూత్రమున ద్యూతక్రయవిక్రయవ్యవహారములర్థము ఇట్టి యర్థముగల దివ్ ధాతువుయొక్క కర్మను బోధించుశబ్దముకంటె షష్ఠి వచ్చును. ఈసూత్రములోనికి శేషే అనునది యనువర్తింపదు. కావుననీసూత్రోదాహరణములందు "షష్ఠీశేషే" సూ.చే షష్ఠి సిద్ధముగాదు. ఈసూత్రము "కర్మణిద్వితీయా" (540) సూ. చే ప్రాప్తమగు ద్వితీయకు బాధకము. సమాసనివృత్తి యీసూత్రమునకు ఫలముగాదని సూచించుటకే శతస్య దీవ్యతి (శతకర్మకమగు ద్యూతము.) అనుతిఙన్తరూపములనుదాహరించెను. బ్రాహ్మణం దీవ్యతి (బ్రాహ్మణుని

స్తుతించుచున్నారు.) స్తుత్యర్థకమగు దివ్‌ధాతువుయొక్క కర్మను బోధించు శబ్దమునకు షష్ఠిని వారించుటకు సూత్రమున తదర్థస్య అనునది యుండ వలయును.

623. విభాషోపసర్గే. 2-3-59. విభాషా, ఉపసర్గే (దివస్తదర్థస్య, కర్మణి, షష్ఠీ)

పూర్వయోగాపవాదః। శతస్య శతం వా ప్రతిదీవ్యతి॥

623. ద్యూతార్థకము క్రయవిక్రయవ్యవహారార్థకము ఉపసర్గముపూర్వ మందుగలదియగు దివ్‌ధాతువుయొక్క కర్మను ప్రతిపాదించుశబ్దమునకంటె షష్ఠి వికల్పముగనగును. పక్షమందు ద్వితీయవచ్చును. పూర్వసూత్రమున కిది యపవాదము. శతస్య శతం వా ప్రతిదీవ్యతి.

624. ప్రేష్యబ్రువోర్హవిషో దేవతాసంప్రదానే. 2-3-61. ప్రేష్యబ్రువోః, హవిషః, దేవతాసంప్రదానే (షష్ఠీ, కర్మణి)

దేవతాసంప్రదానేఽర్థే వర్తమానయోః ప్రేష్యబ్రువోః కర్మణో హవిర్విశేషస్య వాచకాచ్ఛబ్దాత్ షష్ఠీ స్యాత్। అగ్నయే ఛాగస్య హవిషో వపాయా మేదసః ప్రేష్య అను బ్రూహి వా.

624. ప్రేష్య అనునది దైవాదికముగత్యర్థకమునగు ఇషధాతువునకు లోణ్మధ్యమపురుషైకవచనము. దీనిసాహచర్యమువలన బ్రూఞ్ అను దానిచే బ్రూహి (బ్రూఞ్‌ధాతువునకు లోణ్మధ్యమపురుషైకవచనము) అను దానికే గ్రహణము. దేవతాసంప్రదానకములగు ప్రేష్య బ్రూహి అనువీనికి కర్మలగు హవిర్విశేషములను బోధించుశబ్దములకంటె షష్ఠి యగును. అగ్నయే ఛాగస్య హవిషో వపాయా మేదసః ప్రేష్య అనుబ్రూహి వా. అగ్నిసంప్రదానకములగు ప్రేష్య బ్రూహి అనువీనికి ఛాగాదులు కర్మలగుటచే తద్వాచకములకంటె షష్ఠి వచ్చెను.

625. కృత్వోఽర్థప్రయోగే కాలేఽధికరణే. 2-3-64. కృత్వోఽర్థ ప్రయోగే, కాలే, అధికరణే (షష్ఠీ, శేషే.)

కృత్వోఽర్థానాం ప్రయోగే కాలవాచిన్యధికరణే శేషే షష్ఠీ

స్యాత్। పఞ్చకృత్వోఽహ్నో భోజనమ్। ద్విరహ్నో భోజనమ్। శేషే కిమ్। ద్విరహన్యధ్యయనమ్॥

625. "సంఖ్యాయాః క్రియాఽభ్యావృత్తిగణనే కృత్వసుచ్" (5-4-17) అను సూత్రముచే క్రియాజన్మగణనమును ప్రతిపాదించు సంఖ్యావాచకము కంటె స్వార్థమందు కృత్వసుచ్ప్రత్యయము విధింపబడెను, ఉదా :—పఞ్చకృత్వో భుఙ్క్తే (అయిదుసారులు భుజించుచున్నాడు.) కృత్వసుచ్ప్రత్యయముయొక్క యర్థమును (క్రియాజన్మగణనమును) బోలుఅర్థముగల ప్రత్యయములన్తమందు గల్గిన శబ్దములయొక్క ప్రయోగమందు కాలవాచకమగునధికరణము శేషముగ వివక్షింపబడునపుడు కాలవాచకముకంటె షష్ఠియగునని సూత్రార్థము. పఞ్చకృత్వోఽహ్నో భోజనమ్. (అహస్సంబన్ధియగు భోజనమైదుసారులు.) అధికరణమగునహస్సు (కాలము) శేషముగ వివక్షితమగుటచే తద్వాచకమునకు షష్ఠి వచ్చెను. ద్విరహ్నో భోజనమ్. ద్విః అనునది కృత్వసుజర్థకసుచ్ప్రత్యయాన్తము. శేషేకిమ్? "దివస్తదర్థస్య" సూత్రములోనికి శేషగ్రహణమనువృత్తముగాదు శేషగ్రహణ సంబన్ధము విచ్ఛిన్నమగుటవలననీసూత్రముచేనధికరణకారకమందే షష్ఠీ విధానము యుక్తమని ప్రశ్నాశయము. ద్విరహన్యధ్యయనమ్. కాశికావృత్త్యాదిగ్రన్థప్రామాణ్యమువలన మణ్డూకానువృత్తిచే శేషగ్రహణమునకీ సూత్రమున సంబన్ధమును చేయవలయును. లేనిచో ద్విరహన్యధ్యయనమ్ అనుచోట అహస్సు శేషముగ వివక్షితముగానపుడును అహశ్శబ్దమునకు షష్ఠి ప్రసక్తమగునని యుత్తరాశయము.

626. కర్తృకర్మణోః కృతి. 2-3-65. కర్తృకర్మణోః, కృతి (షష్ఠీ)

కృద్యోగే కర్తరి కర్మణి చ షష్ఠీ స్యాత్। కృష్ణస్య కృతిః। జగతః కర్తా కృష్ణః। (వా) గుణకర్మణి వేష్యతే। నేతాఽశ్వస్య స్రుఘ్నస్య స్రుఘ్నం వా। కృతి కిమ్। తద్ధితే మా భూత్। కృతపూర్వీ కటమ్॥

626. కృదన్తయోగమందు కృత్ప్రత్యయప్రకృతియగు ధాతువుయొక్క కర్తను (ధాత్వర్థవ్యాపారాశ్రయమును) గాని కర్మను (ధాత్వర్థఫలాశ్రయ

ముసు) గాని బోధించుశబ్దముకంటె షష్ఠి యగును. కర్తృవాచకములకుదాహరణము:— కృష్ణస్య కృతిః (కృష్ణకర్తృకం కరణమ్) కృష్ణుడు కర్త, కృతిః అనునది కృదన్తము. కర్మవాచకమునకుదాహరణము :— జగతః కర్తా కృష్ణః జగత్తు కర్మ, కర్తా అనునది కృదన్తము. (వా) కృదన్తయోగమునందు ప్రధానకర్మవాచకముకంటె షష్ఠి వికల్పముగనగును. నేతాఽశ్వస్య స్రుఘ్నస్య స్రుఘ్నం వా. స్రుఘ్నము ప్రధానకర్మ. షష్ఠ్యభావపక్షమున ద్వితీయ వచ్చును. కృతికిమ్? ధాత్వర్థవ్యాపారాశ్రయము కర్త, ధాత్వర్థఫలాశ్రయముకర్మ. కర్తృకర్మలు ధాతువును విడిచియుండవు. కావున వానిచే ధాతువాక్షిప్తమగును. ధాతువులకంటె విహితములగు ప్రత్యయములు తిఙ్లనియు, కృత్తులనియురెండువిధములు. తిఙ్యోగమందు (కటంకరోతి ఇత్యాదులందు) నలోకావ్యయనిష్ఠాఖలర్థతృనామ్ (630) అను సూ. చే షష్ఠి నిషేధింపబడుచున్నందున కృద్యోగమందే (జగతః కర్తా) కర్తృకర్మవాచకములకంటె షష్ఠి ప్రవర్తించునుగాన సూత్రమందలి కృద్గ్రహణమునకేమి ప్రయోజనమని ప్రశ్నాయము. "తద్ధితే మా భూత్। కృతపూర్వీ కటమ్" తద్ధితాన్తసముదాయశక్తిచేగల్గెడిబోధయందు విషయమగు క్రియయొక్క కర్తనుగాని కర్మనుగాని బోధించుశబ్దము (కర్తృవాచకము కర్మవాచకము) కంటె షష్ఠిని వారించుటకై కృద్గ్రహణమావశ్యకము. కృతపూర్వీకటమ్. కృతం పూర్వమనేన అని విగ్రహము. కృఞ్ ధాతువు అవివక్షితకర్మగలదగుటచే నకర్మకమగునుగాన భావార్థమందు క్తప్రత్యయము. (కృత్తుచేకర్మఉక్తముగాదు.) కృతపూర్వశబ్దములకు సుపా (653) అను సూ. చే సమాసము. "సపూర్వాచ్చ" (5-2-87) అను సూ. చే కర్త్రర్థమందినిప్రత్యయము. (కృతపూర్వీ అనియగును. తద్ధితాన్తము) తరువాత కర్మ వివక్షితమగును. కృత్తుచే కర్మ యభిహితముగానందున కటశబ్దమనుక్తకర్మవాచకమగును. కటము తద్ధితాన్తసముదాయశక్తిచే బోధ్యమగునర్థమున విషయమగుక్రియయొక్క (కృధాత్వర్థముయొక్క) కర్మయగుటవలన కటశబ్దముకంటె నీసూత్రముచే ప్రాప్తమగు షష్ఠి వారితమగును. ద్వితీయ వచ్చును. ఈసూత్రమున కృద్గ్రహణమున్నపుడు కృదన్తమగు శబ్దముచేతనేగల్గెడిబోధయందు విషయమగుక్రియయొక్క కర్తనుగాని,

కర్తృసుగాని బోధించెడిప్రాతిపదికమురంటె షష్ఠి యగుననియర్థము లభిం చును గావుననిచ్చోట షష్ఠివారితమగునని సమాధానాశయము. కృతపూర్వీ అనుచోట తద్ధితవృత్తికిపూర్వము కర్మయవివక్షితమగుననియు పిదపవివ క్షితమగుననియును జెప్పుటలో నీసూత్రముయొక్కభాష్యమే మానమని గ్రహించునది.

627. ఉభయప్రాప్తౌ కర్మణి. 2-3-66. ఉభయప్రాప్తౌ, కర్మణి (షష్ఠీ, కృతి.)

ఉభయోః ప్రాప్తిర్యస్మిన్ కృతి తత్ర కర్మణ్యేవ షష్ఠీ స్యాత్। ఆశ్చర్యోగవాందోహోఽగోపేన । (వా) స్త్రీప్రత్య యయోరకాకారయోర్నాయం నియమః। భేదికా బిభిత్సా వా రుద్రస్య జగతః 2 (వా) శేషే విభాషా। స్త్రీప్రత్యయ ఇత్యేకే। విచిత్రా జగతః కృతిర్హరేర్హరిణా వా। కేచిదవిశే షేణ విభాషామిచ్ఛన్తి। శబ్దానుశాసనమాచార్యేణాచా ర్యస్య వా॥

627. ఉభయప్రాప్తౌ అనునదిబహువ్రీహి (ఉభయోః ప్రాప్తిర్యస్మిన్ = ఉభయప్రాప్తిఃతస్మిన్) ఏకృద్యోగముననుభయమునకు (కర్తృవాచకము నకు, కర్మవాచకమునకును) షష్ఠి ప్రాప్తమగునోయట్టిచోట కర్మవాచకము నకే షష్ఠి వచ్చును. (కర్తృవాచకమునకురాదు.) పూర్వసూత్రప్రాప్తమగు షష్ఠికిది నియామకము. ఆశ్చర్యోగవాందోహోఽగోపేన. (గోపభిన్ను నిచేగోకర్మకదోహనమాశ్చర్యకరము.) దోహః అనునది కృదన్తము. ఈ కృదన్తయోగమందు అగోపశబ్దమునకు (కర్తకు) గోశబ్దమునకు(కర్మకు) పూర్వసూత్రముచే షష్ఠి ప్రాప్తమగుచున్నది. ఈసూత్రముచే గోశబ్దము నకే షష్ఠి వచ్చును. అగోపశబ్దమునకు నివృత్తమగును. 1 (వా) స్త్రీ ప్రత్యయములన "స్త్రియాంక్తిన్" (3-3-94) అనునధికారమున విహిత ములగు కృత్ప్రత్యయములు. స్త్రీప్రత్యయములగు అక అ అనునవి యన్త మందుగలవానియొక్క యోగమందీనియమము ప్రవర్తించదు. ఉభయము నకు షష్ఠి వచ్చునని ఫలితమగును. భేదికా బిభిత్సా వా రుద్రస్య జగతః (రుద్రకర్తృకము జగత్కర్మకమునగు భేదనము భేకభేదనేచ్ఛ.) భేదికా

అనునది అకప్రత్యయాన్తము. బిభిత్సా అనునది అ ప్రత్యయాన్తము. ఉభయమునకు షష్ఠివచ్చెను. 2 (వా) శేషే విభాషా. శేషశబ్దమునకు అకాకారప్రత్యయములకంటె మిగిలిన స్త్రీప్రత్యయములు (క్తినాదులు) అని కొందఱు వ్యాఖ్యానముచేసిరి. ఆపక్షమున అక్ప్రత్యయాకారప్రత్యయముల కంటెభిన్నములగు స్త్రీప్రత్యయములన్తమందుగలవానితో యోగమందు కర్తృవాచకముకంటె షష్ఠి వికల్పముగనగునని యర్థము. విచిత్రా జగతః కృతి ర్హరేర్హరిణా వా. కృతిః అనునది క్తిన్ప్రత్యయాన్తము. హరిశబ్దము కర్తృవాచకము. షష్ఠ్యభావపక్షమందు తృతీయ వచ్చెను. శేషపదమునకు అకాకారప్రత్యయభిన్నములగు స్త్రీప్రత్యయములేగాక మిగిలినప్రత్యయములన్నియునర్థమని మఱికొందఱు వ్యాఖ్యానముచేసిరి. ఈరీతిమతమున అకాకారప్రత్యయభిన్నకృదన్తయోగమందు కర్తృవాచకముకంటె షష్ఠి వికల్పముగనగునని యర్థము. శబ్దానామనుశాసనమాచార్యేణాచార్యస్య వా. అనుశాసనమ్ అనునదిల్యుట్ప్రత్యయాన్తము. ఆచార్యుడు కర్త.

వివ :—ఉభయప్రాప్తౌ అనునది బహువ్రీహి. అన్యపదార్థమేకకృత్ప్రత్యయము. ఏకకృత్ప్రత్యయయోగమునసుభయమునకు షష్ఠి ప్రాప్తమగునపుడే యీనియమము ప్రవర్తించును. అనగాకర్తృకర్మలకొరకే కృత్ప్రత్యయము నిమిత్తమగుచోటులందే ప్రవర్తించునని భావము. ఆశ్చర్యోగవాందోహోఽగోపేన అనుచోట కర్తృకర్మలకొరకదోహశబ్దమే (కృదన్తము) నిమిత్తము. ఇట్లు చెప్పుటవలన "ఓదనస్య పాకః, బ్రాహ్మణానాం చ ప్రాదుర్భావః" అనుచోట ఓదనశబ్దనకు (కర్మకు) షష్ఠివచ్చుటలో పాకః అనునది నిమిత్తము బ్రాహ్మణశబ్దమునకు షష్ఠివచ్చుటలో (కర్తలకు) ప్రాదుర్భావః అనునది నిమిత్తమునగుటచే కర్తృకర్మలకు నిమిత్తభేదమున్నందుననీనియమము ప్రవర్తించదు. కావుననిట్టిచోటులందుభయమునకు షష్ఠి వచ్చునని యభిప్రాయము.

628. క్తస్య చ వర్తమానే. 2-3-67. క్తస్య. చ. వర్తమానే (షష్ఠీ.)

వర్తమానార్థస్య క్తస్యయోగే షష్ఠీ స్యాత్। నలోకేతి నిషేధస్యాపవాదః। రాజ్ఞాం మతో బుద్ధః పూజితో వా॥

628. వర్తమానకాలమున విహితమగు క్తప్రత్యయము అంతమందుగల దానితోయోగమందు కర్తృవాచకముకంటె షష్ఠి యగును. "నలోకావ్యయ" (630) అను సూత్రప్రాప్తమగు షష్ఠీనిషేధమునకిది యపవాదము. రాజ్ఞాం మతో బుద్ధః పూజితో వా. "మతః" మొదలగునవి "మతిబుద్ధిపూజార్థేభ్యశ్చ" (3-2-188) అను సూ.చే వర్తమానకాలమునవిహితమగు క్తప్రత్యయాంతములు. రాజన్‌శబ్దము కర్తృవాచకము.

విశ :— "పూజితోయస్సురాసురైః" అనుచోట పూజితః అనునది భూతకాలిక క్తప్రత్యయాంతమగుటచేనీసూత్రము ప్రవర్తింపదుగాన తృతీయ యుపపన్నమగును.

629. అధికరణవాచినశ్చ. 2-3-68. అధికరణవాచినః, చ (క్తస్య, షష్ఠీ)

క్తస్యయోగే షష్ఠీ స్యాత్। ఇదమేషామాసితం శయితం గతం భుక్తం వా॥

629. అధికరణార్థమునవిహితమగు క్తప్రత్యయమంతమందుగలదానితో యోగమందు కర్తృకర్మవాచకములకంటెయథాసంభవముగషష్ఠి వచ్చును. ఈసూత్రము గూడ "నలోకావ్యయ" అనుసూత్రమునకపవాదము. ఇదమేషామాసితం శయితం గతం భుక్తం వా. ఆసితాదిశబ్దములధికరణార్థక క్తప్రత్యయాంతములు. (ఆస్యతేఽస్మిన్ మొదలగునర్థములందు క్తప్రత్యయమగును) ఆసితం=కూర్చొనుటకాధారము. (పీటమొ॥) శయితం=శయనాధారము. ఇదంశబ్దార్థము కర్త కావున ఏషామనుచోట షష్ఠి వచ్చెను.

630. నలోకావ్యయనిష్ఠాఖలర్థతృనామ్. 2-3-69. న, లోకావ్యయ........తృనామ్ (షష్ఠీ, కృతి)

ఏషాం ప్రయోగే షష్ఠీ న స్యాత్। లాదేశాః। కుర్వన్ కుర్వాణో వా సృష్టిం హరిః। ఉః। హరిం దిదృక్షుః। అలంకరిష్ణుర్వా। ఉక। దైత్యాన్ ఘాతుకో హరిః। 1 (వా) కమేరనిషేధః। లక్ష్మ్యాః కాముకో హరిః। అవ్యయమ్। జగత్ సృష్ట్వా। సుఖం కర్తుమ్। నిష్ఠా। విష్ణునా హతా దైత్యాః। దైత్యాన్ హతవాన్ విష్ణుః। ఖలర్థాః। ఈషత్కరః ప్రపఞ్చో

హరిణా। తృన్నితి ప్రత్యాహారః శతృశానచావితి తృశబ్దా దారభ్యాతృనో నకారాత్। శానన్। సోమం పవమానః। చా నశ్। ఆత్మానం మండయమానః। శతృ। వేదమధీయన్। తృన్। కర్తా లోకాన్। 2 (వా) ద్విషః శతుర్వా। మురస్య మురం వా ద్విషన్। సర్వోఽయం కారకషష్ఠ్యాః ప్రతిషేధః। శేషషష్ఠీ తు స్యాదేవ। బ్రాహ్మణస్య కుర్వన్। నరకస్య జిష్ణుః॥

630. ఉకౌచ ఉకశ్చ = ఉఉకౌ లశ్చ ఉఉకౌ చ అవ్యయంచ నిష్ఠా చ ఖలర్థాశ్చ తృన్ చ అనిద్వన్ద్వము. ఇందు లపదము లట్ లిట్ మొదలగు లకారములస్థానమున విహితములగునాదేశములను (శతృ శానచ్ మొదలగునవి.) బోధించును. ఉ అనునది యనువృత్తమగు కృత్ప్రత్యయమునకు విశేషణమగుటచే తదన్త విధివలనను కారాన్తప్రత్యయమును (ఇష్ణు మొదలగునవి) ఉకారరూపప్రత్యయమును బోధించును. లాదేశములు ఉకారాన్తప్రత్యయము, ఉకారరూప ప్రత్యయము, ఉకప్రత్యయము అవ్యయకృత్తులు (కృదన్తావ్యయములు) నిష్ఠ (క్త క్తవతుప్రత్యయములు.) ఖలర్థప్రత్యయములు తృన్ప్రత్యాహారములోనిప్రత్యయములు ఇవి యన్తమందుగలవానితో యోగమున్నపుడు కర్తృకర్మవాచకములకంటె షష్ఠి రాదు. కర్తృకర్మణోః కృతి (626) అనుసూత్రముచే ప్రాప్తమగు షష్ఠికిదినిషేధము. క్రమముగనుదాహరణములు :— కుర్వన్ కుర్వాణో వా సృష్టిం హరిః. కృఞ్ధాతువు కంటెలట్టు. తత్థానమున శతృప్రత్యయమునుజేసిన కుర్వన్ అని యగును. కుర్వాణః అనునది కృఞ్ధాతుప్రకృతికమగు శానచ్ప్రత్యయాన్తము. శతృ శానజన్తములయోగమందు సృష్టి (కర్మవాచకము) హరి (కర్తృవాచకము) శబ్దములకంటె షష్ఠి నిషిద్ధమగును. హరిం దిదృక్షుః. దిదృక్షుః అనుచోట ఉ అనునది ప్రత్యయము. హరిమలంకరిష్ణుః. ఇచట ప్రత్యయము (ఇష్ణు) ఉకారాన్తము. దైత్యాన్ ఘాతుకో హరిః. ఘాతుకః అనునది ఉకప్రత్యయాన్తము. 1(వా) ఉకప్రత్యయాన్తమగు కమ ధాతువు యొక్క యోగమందు షష్ఠికి నిషేధములేదు. లక్ష్మ్యాః కాముకో హరిః.

కాముకః అనునది కముధాతువుప్రకృతిగగల ఉకప్రత్యయాన్తము. లక్ష్మి కర్మ. లక్ష్మీశబ్దముకంటె షష్ఠి యగును. అవ్యయకృత్తులన క్త్వాప్రత్యయము, మకారాన్తములగు తుమ్ అమ్ (ణముల్) మొదలగునవి. జగత్ సృష్ట్వా. సృష్ట్వా అనునది క్త్వాప్రత్యయాన్తము. సుఖం కర్తుమ్. కర్తుమ్ అనునది తుమున్నన్తము. నిష్ఠ :— 1. విష్ణునా హతా దైత్యాః. హతాః అనునది క్తప్రత్యయాన్తము, 2. దైత్యాన్ హతవాన్ విష్ణుః. హతవాన్ అనునది క్తవతుప్రత్యయాన్తము. ఖలర్థములు :— ఈషత్కరః ప్రపఞ్చో హరిణా. ఈషత్కరః అనునది ఖలన్తము. సూత్రమున తృన్ అనునది "లటశ్శతృశానచౌ" (3-2-124.) అనుసూత్రమందలి తృ అనుదానికి "తృన్" (3-2-135.) అనుసూత్రమందలి నకారముతో ప్రత్యాహారము. కావున శానన్ చానన్ శతృ తృన్ మొదలగునవియన్తమందుగలవానితో యోగమందు షష్ఠి రాదు. శానన్=సోమం పవమానః. చానశ్=ఽ నం మణ్డయమానః. శతృ=వేదమధీయన్. తృన్=కర్తా లోకాన్. 2 (వా) శతృప్రత్యయాన్తమగు ద్విషధాతువుయొక్క యోగమందు షష్ఠీనిషేధము వికల్పముగనగును. మురస్య మురం వాద్విషన్.

ఈసూత్రముచే నిషేధము కారకములను (కర్త, కర్మ, కరణము మొదలగునవి) బోధించుశబ్దములకంటె విధింపబడు షష్ఠీవిభక్తికే యగునని గ్రహించునది. అనన్తరస్య విధిర్వా భవతి ప్రతిషేధో వా అనున్యాయముచే నవ్యవహితమగు సూత్రముచే విహితమైనకారకషష్ఠికే నిషేధమని యాశయము. కావున లాదేశాదియోగమందు "శేషే" అనునధికారమున విధింపబడు షష్ఠి ప్రవర్తించును. ఉదా :— బ్రాహ్మణస్య కుర్వన్. ఇచట బ్రాహ్మణశబ్దమునకు "షష్ఠీశేషే" (609) సూ. చే షష్ఠి యగును. కుర్వన్ అనునది శతృప్రత్యయాన్తము. (లాదేశము) నరకస్య జిష్ణుః. నరకశబ్దమునకు "షష్ఠీశేషే" సూ. చే షష్ఠి యగును. జిష్ణుః అనునది స్నుప్రత్యయాన్తము. (ఉకారాన్తప్రత్యయము).

631. అకేనోర్భవిష్యదాధమర్ణ్యయోః. 2-3-70. అకేనోః, భవిష్యదాధమర్ణ్యయోః (షష్ఠీ, న)

భవిష్యత్యకస్య భవిష్యదాధమర్ణ్యార్థేనశ్చ యోగే షష్ఠీ

న స్యాత్। సతః పాలకోఽవతరతి। వ్రజం గామీ। శతం దాయీ॥

631. అకేనోః = అకప్రత్యయేన్ప్రత్యయములకు ద్వంద్వము. భవిష్య దాధమర్ణ్యయోః = భవిష్యత్ ఆధమర్ణ్యశబ్దములకు ద్వంద్వము. ఆధమర్ణ్య రూపార్థమునకకప్రత్యయమునకు సంభవములేదు గాననిచట యథాసంఖ్యముగనన్వయమిష్టముగాదు. భవిష్యత్కాలికముగ అకప్రత్యయము భవిష్యదర్థమందు ఆధమర్ణ్యరూపార్థమందును విహితమగు ఇన్ప్రత్యయము ఇవియన్తమందుగలవానియొక్క యోగమందు కర్తృకర్మవాచకములకంటె షష్ఠి రాదని యర్థము. సతః పాలకోఽవతరతి. పాలకః అనునది భవిష్యతి అనునధికారమున విహితమగు అక (ణ్వుల్) ప్రత్యయాన్తము. వ్రజం గామీ. గామీ అనునది భవిష్యతి అనునధికారమున విహితమగు ఇని ప్రత్యయాన్తము. శతం దాయీ. దాయీ అనునది ఆధమర్ణ్యరూపార్థమున (అప్పుతీసుకొనువానిధర్మము.) విహితమగు ఇన్ప్రత్యయాన్తము.

632. కృత్యానాం కర్తరి వా. 2-3-71. కృత్యానాం, కర్తరి వా (షష్ఠీ)

షష్ఠీ వా స్యాత్। మయా మమ వా సేవ్యో హరిః। కర్తరీతి కిమ్। గేయోమాణవకస్సామ్నామ్। భవ్యగేయేతి కర్తరి యద్విధానాదనభిహితం కర్మ।అత్రయోగోవిభజ్యతే। కృత్యానామ్ ఉభయప్రాప్తావితినేతిచానువర్తతే। తేన నేతవ్యా వ్రజం గావః కృష్ణేన। తతః। కర్తరి వా। ఉక్తోఽర్థః॥

632. కృత్యప్రత్యయములు (యత్ ణ్యత్ అనీయర్ మొదలగుకృత్య సంజ్ఞగల్గిన కృత్ప్రత్యయములు.) అన్తమందుగలవానితో యోగమున్నపుడు కర్తృవాచకముకంటె షష్ఠి వికల్పముగనగును. "కర్తృకర్మణోః" కృతి (626) అను సూ. చే నిత్యముగ ప్రాప్తమగు షష్ఠికిది వికల్పవిధాయకము. మయా మమ వా సేవ్యోహరిః. సేవ్యః అనునది ణ్యత్ప్రత్యయాన్తము. అస్మచ్ఛబ్దము కర్తృవాచకము. గేయోమాణవకః సామ్నామ్. గేయః అనునది యత్ప్రత్యయాన్తము. కర్మవాచకమగు సామశబ్దమునకు

షష్ఠివికల్పమును వారించుటకై కర్తరి అనునది యావశ్యకము. గేయః అనుచోట యత్ప్రత్యయము "భవ్యగేయప్రవచనీయ......వా" (3-4-68) అనుసూత్రముచే కర్త్రర్థమున విహితమగుటవలన సామశబ్దమును క్తకర్మ వాచకమగుటచే షష్ఠి (నిత్యమైనది) నిశ్శంకముగ బ్రవర్తించును.

భాష్యకారులీసూత్రమును విభజించి వ్యాఖ్యానముచేసిరి. (1) కృత్యానామ్. ఉభయప్రాప్తౌ న అనునవి యనువృత్తములగును. కృత్యప్రత్యయ నిమిత్తకమగు షష్ఠి కర్తృవాచకమునకు కర్మవాచకమునకునురాదని యర్థము. "ఉభయప్రాప్తౌకర్మణి" (627) సూ. చే కర్తృవాచకమునకు షష్ఠీ నిషేధము సిద్ధమగుచుండ కర్మవాచకమునకును నిషేధముకొఱకీయోగమని తెలియునది. ఉదా:— నేతవ్యా వ్రజం గావః కృష్ణేన. వ్రజము కర్మ. కృష్ణుడు కర్త. నేతవ్యాః అనుతవ్యప్రత్యయాన్తముతోయోగమున్నందు నసుభయమునకు షష్ఠి రాదు. (2) కర్తరి వా. కృత్యానామ్ అనునది యనువృత్తమగును. కృత్యప్రత్యయాన్తములయోగమున కర్తృవాచకము నకు షష్ఠి వికల్పముగనగుననిపూర్వముచెప్పినదియే యర్థము. మయా మమ వా సేవ్యోహరిః.

633. తుల్యార్థైరతులోపమాభ్యాం తృతీయాన్యతరస్యామ్,

2-3-72. తుల్యార్థైః, అతులోపమాభ్యామ్, తృతీయా, అన్యతరస్యామ్।

తులార్థైర్యోగే తృతీయా వా స్యాత్ పక్షే షష్ఠీ। తుల్యః సదృశః సమో వా కృష్ణస్య కృష్ణేన వా। అతులోపమాభ్యాం కిమ్। తులా ఉపమా వా కృష్ణస్య నాస్తి॥

633. తుల్యశబ్దమునకు సాదృశ్యమర్థము. సాదృశ్యార్థకములగు తులోపమా శబ్దములపర్యుదాసమిందుమానము. తుల్యశబ్దము సదృశార్థకమైనచో తులోపమాశబ్దములు సాదృశ్యార్థకములగుటచేనాపర్యుదాసము వ్యర్థమయ్యెడిని. తులోపమాశబ్దములను విడిచి సాదృశ్యార్థకములగు తుల్యసదృశాది శబ్దములయోగమందు తృతీయ వికల్పముగనగును. శేషషష్ఠి ప్రాప్తమగు

చుండనిసూత్రమువిధ్యుమగ తృతీయను విధించును. తృతీయాఽభావపక్షమున షష్ఠి వచ్చును. యథా:- తుల్యః సదృశః సమో వా కృష్ణస్య కృష్ణేన వా. యథా ఉపమా వా కృష్ణస్య నాస్తి. ఇచట కృష్ణశబ్దమునకు తృతీయానివృత్తికొఱకు అతులోపమాభ్యామనువాక్యరకము.

వివ:— అనన్వయములగు తులోపమాశబ్దములయుపాదానము (తద్భిన్నములయుపాదానము) వలన సహాయభిన్నములగు సాదృశ్యార్థకశబ్దములయోగమందే యీసూత్రము ప్రవర్తించును. అందువలన సాదృశ్యార్థకములగునితరశబ్దయోగమందీసూత్రము ప్రవర్తింపదు. "తులాం యదారోహతి దన్తవాససా", (కాళిదాసప్రయోగము). "స్ఫుటోపమం భూతిసితేన శమ్భునా" (మాఘప్రయోగము.) మొదలగుచోటులందు తృతీయయెట్లు సాధువగుననుశంకకు "సహయుక్తేఽప్రధానే" (567) సూ. చే నిట్టిచోటులందు తృతీయ సాధువగునని సమాధానము. సహయోగములేకున్నా సూత్రముప్రవర్తించునని పూర్వముచెప్పఁబడెను.

634. చతుర్థీ చాశిష్యాయుష్యమద్రభద్రకుశలసుఖార్థహితైః. 2-3-73. చతుర్థీ, చ, ఆశిషి, ఆయుష్య...... హితైః. (షష్ఠీ.)

ఏతదర్థైర్యోగే చతుర్థీ వా స్యాత్పక్షే షష్ఠీ ఆశిషి। ఆయుష్యం చిరంజీవితం కృష్ణాయ కృష్ణస్య వా భూయాత్। ఏవం మద్రం భద్రం కుశలం నిరామయం సుఖం శం అర్థః ప్రయోజనం హితం పథ్యం వా భూయాత్। ఆశిషి కిమ్। దేవదత్తస్యాయుష్యమస్తి। వ్యాఖ్యానాత్సర్వత్రాఽర్థగ్రహణమ్।మద్రభద్రయోః పర్యాయత్వాదన్యతరో న పఠనీయః॥

634. ఆయుష్య మద్ర భద్ర కుశల సుఖ సుఖ అర్థ హిత శబ్దములకు ద్వన్ద్వము. ఆయుష్యాద్యర్థకశబ్దములయోగమున నాశీర్విషయక్రియయందన్వయించునర్థముగలప్రాతిపదికమునకు చతుర్థి వికల్పముగనగును పక్షమందు షష్ఠి వచ్చును. ఆయుష్యం చిరంజీవితం కృష్ణాయ కృష్ణస్య వా భూయాత్. ఆశీర్వాదమనననలబ్ధములగు వస్తువులను పొందవలయుననను

కోరిక గానివస్తుస్థితిని దెల్పుట యాశీర్వాదము గానేరదు. కావున దేవదత్త స్యాయుష్యమస్తి (దేవదత్తునికాయుస్సు కలదు.) అనుదేవదత్తునికిగల నాయుస్సును దెల్పువాక్యమున దేవదత్తశబ్దమునకు చతుర్థీవారణార్థము సూత్రమున "ఆశిషి" అనునది యావశ్యకము. సూత్రముననాయుష్యాది శబ్దములుతత్తత్స్వరూపములనేగాక తత్తదర్థశబ్దములనన్నిటిని బోధించును. ఇందు శిష్టకృతమగు వ్యాఖ్యానమే మానము. సూత్రముననర్థ శబ్దముగూడనాయుష్యాదిశబ్దములవలె ప్రత్యేకనిమిత్తము. కావుననాయుష్యాదిశబ్దములతోనర్థశబ్దమునకు ద్వన్ద్వము గానిబహువ్రీహిగాదని గ్రహించునది. మద్రభద్రశబ్దములుపర్యాయములు గాన వీనిలోనొకశబ్దముయొక్క పాఠమనావశ్యకమగును.

ఇది షష్ఠీవిభక్తి.

635. ఆధారోఽధికరణమ్. 1-4-45. ఆధారః, అధికరణమ్।

కర్తృకర్మద్వారాతన్నిష్ఠక్రియాయా ఆధారః కారకమధికరణసంజ్ఞం స్యాత్।

635. కారకాధికారమువలన "క్రియాయాః" అనునది లబ్ధమగును. క్రియయన ధాత్వర్థము, ఆధారమననాశ్రయము. క్రియకు సాక్షాత్తుగనాశ్రయమగుదానికధికరణసంజ్ఞనుజేయవీలులేదు. వ్యాపారమనియు, ఫలమనియు క్రియద్వివిధము. వ్యాపారాశ్రయమునకు, పరమగు కర్తృసంజ్ఞ(స్వతంత్రః కర్తా) ప్రవర్తించును. ఫలాధారమునకు పరమగు కర్మసంజ్ఞ ప్రవర్తించును. కావున పరమ్పరచే క్రియాశ్రయమే సూత్రముననాధారపదముచే గ్రహింపదగును. కర్తృకర్మద్వారకమగు పరమ్పరనే గ్రహింపవలయునని వ్యాఖ్యాతలు చెప్పిరి. కర్తృద్వారాగాని, కర్మద్వారాగానికర్తృకర్మలయందుండు క్రియకాశ్రయమగునది కారకమై యధికరణసంజ్ఞగలదగునని యర్థము.

636 సప్తమ్యధికరణే చ. 2-3-36. సప్తమీ, అధికరణే, చ।

అధికరణే సప్తమీ స్యాత్। చకారాద్దూరాన్తికార్థేభ్యః। ఔపశ్లేషికో వైషయికోఽభివ్యాపకశ్చేత్యాధారస్త్రిధా। కటే ఆస్తే। స్థాల్యాం పచతి। మోక్షే ఇచ్ఛాఽస్తి। సర్వస్మిన్నాత్మాఽస్తి। వనస్య దూరే అన్తికే వా॥ దూరాన్తికార్థేభ్యఇతి

విభక్తిత్రయేణ సహ పఞ్చదశ విభక్తయః ఫలితాః। (వా) క్తస్యేన్విషయస్య కర్మణ్యుపసఙ్ఖ్యానమ్। అధీతీ వ్యాకరణే। అధీతమనేనేతి విగ్రహే ఇష్టాదిభ్యశ్చేతి కర్తరి ఇనిః। (వా) సాధ్వసాధుప్రయోగే చ। సాధుః కృష్ణో మాతరి। అసాధుర్మాతులే। (వా) నిమిత్తాత్కర్మయోగే। నిమిత్తమిహ ఫలమ్। యోగః సంయోగసమవాయాత్మకః। చర్మణి ద్వీపినం హన్తి దన్తయోర్హన్తి కుఞ్జరమ్। కేశేషు చమరీం హన్తి సీమ్ని పుష్కలకో హతః। హేతౌ తృతీయాఽత్ర ప్రాప్తా తన్నివారణార్థమిదమ్। సీమాఽణ్డకోశః। పుష్కలకో గన్ధమృగః। యోగవిశేషే కిమ్। వేతనేన ధాన్యం లునాతి॥

636. అధికరణవాచకమునందు సప్తమివిభక్తి ప్రయోగింపఁబడును. సూత్రమందలి చకారమువలన దూరాన్తికార్థకములందు ప్రాతిపదికార్థమున సప్తమియగును. ఔపశ్లేషికమనియు, వైషయికమనియు, నభివ్యాపకమనియు నాధారము మూఁడువిధములు. శ్లేషస్యసమీపమ్ = ఉపశ్లేషమ్। తత్కృతమ్ = ఔపశ్లేషికమ్. శ్లేషమన సంబన్ధము. ఏకదేశసంబంధకృతము ఔపశ్లేషికము. విషయమే వైషయికము. కర్తగాని కర్మగాని దేనియొక్క సర్వావయవములను వ్యాపించియుండునో యది యభివ్యాపకము. క్రమముగనుదాహరణములు :— (1) కర్తృద్వారా క్రియాశ్రయమునకు కటే ఆస్తే. (ఔపశ్లేషికము. చాపయొక్క కొంతభాగముననున్నవాఁడని యర్థము.) కర్మద్వారా క్రియాశ్రయమునకు:- స్థాల్యాం పచతి (ఔపశ్లేషికము. గిన్నెలో కొంతభాగమందు వండుచున్నాఁడని యర్థము.) (2) మోక్షే ఇచ్ఛాఽస్తి (వైషయికము. మోక్షవిషయకమగు కోరికగలదు.) కర్తయగునిచ్ఛయందు మోక్షము విషయమగుటచే మోక్షము వైషయికాధారమగును. (3) సర్వస్మిన్నాత్మాస్తి (అభివ్యాపకము. ఆత్మ యన్నివస్తువులందన్నియవయవములను వ్యాపించియున్నదని యర్థము.) తిలేషు తైలమ్ అనునదియు నభివ్యాపకాఽధారమునకుదాహరణమగును. "వనస్య దూరే అన్తికే వా". దూరాన్తికార్థ

ములగు దూరాన్తికశబ్దములకు ఈసూత్రములోని చకారమువలన సప్తమి వచ్చును. "దూరాన్తికార్థేభ్యో ద్వితీయా చ" (608) అను సూ.చే విహిత మగు విభక్తిత్రయముతోగలసి దూరాన్తికార్థములకంటె యిట్లు నాల్గు విభక్తులు సాధువులగును.

(వా) క్తస్యే........నమ్. ఇన్‌విషయస్య అనునది తత్పురుషము. ఇన్‌పదమిన్నన్తబోధకము. ఇనోవిషయఃఇన్విషయః తస్య అనివిగ్రహము. విషయశబ్దమునకు ప్రకృతియని అర్థము. ఇన్ప్రత్యయమునకుప్రకృతియగు క్తాన్తమున కర్మయగుదానినిబోధించుప్రాతిపదికముకంటె సప్తమియగు నని వార్తికార్థము. అధీతీ వ్యాకరణే. అధీతమ్ అనునది భావార్థకమగు క్తప్రత్యయాన్తము. అధీతమనేన అనునర్థమున అధీతశబ్దముకంటె "ఇష్టాదిభ్యశ్చ" (5-2-88) అను సూ.చే కర్త్రర్థమందు ఇన్‌ప్రత్యయము విధింప బడెను. అధీతీ అనురూపమగును. ఇన్‌ప్రత్యయమునకు ప్రకృతియగు (అధీత) క్తప్రత్యయాన్తమున కర్మ వ్యాకరణము. కాననీవార్తికముచే వ్యాకరణశబ్దమునకు సప్తమి వచ్చెను. వీనిచే వ్యాకరణము చదువబడెనని "అధీతీ........రణే" అనుదానికర్థము. (వా) సాధ్వ........చ. సాధ్వ సాధుశబ్దములప్రయోగమందు సప్తమి వచ్చును. సాధుః కృష్ణో మాతరి. అసాధుర్మాతులే. ఈవార్తికము శేషషష్ఠికపవాదము.

(వా) నిమి........యోగే. నిమిత్తముతోనన్వయముగల క్రియ యందు కర్మయగుదానితో సంబన్ధమున్నపుడు నిమిత్తవాచకముకంటె సప్తమి యగును. ఇచట నిమిత్తమన క్రియాఫలము. యోగమన సంయోగము సమవాయము అను సంబన్ధద్వయము. రెండుపదార్థములుగలసి యున్నవనువ్యవహారముననసాధారణకారణము సంయోగమనబడును. అవయవాఽవయవులకుగలసంబన్ధము సమవాయమగును. శ్లో॥ చర్మణి ద్వీపినం హన్తి దన్తయోర్హన్తి కుఞ్జరమ్। కేశేషు చమరీం హన్తి సీమ్ని పుష్కలకో హతః. పులిని చర్మముకొఱకు, యేనుగునుదన్తములకొఱకు, చమరీమృగమును కేశములకొఱకు, గన్ధమృగమును (బూతుపిల్లి) అణ్డముల కొఱకును చంపుచున్నాడనియర్థము. పులిని చంపుట చర్మముకొఱకు గావున

చర్మము క్రియాఫలమగును. ద్వీపి కర్మ. కుంజరహననమునకు దన్తములు ఫలము. కుంజరము కర్మ. చమరీవధకు కేశములు ఫలము. చమరి కర్మ. గంధమృగమారణమునకునణ్డకోశము ఫలము. గంధమృగము కర్మ. ఇచట ద్వీపిచర్మములకునణ్డకోశగంధమృగములకును సమవాయము ఇతరములకు సంయోగముసంబన్ధము. వార్త్తికోదాహరణములందు "హేతౌ" (5 1) సూ. చే తృతీయ ప్రాప్తమగుచున్నది. వార్త్తికమందలియోగశబ్దమునకు సంయోగసమవాయములేయనిచెప్పుటకు వేతనేన ధాన్యం లునాతి అనుచోట వేతనశబ్దమునకు సప్తమీవారణము ఫలమనిగ్రహించునది. నిమిత్తమగువేతనమునకు లవనక్రియలో కర్మయగుధాన్యమునకును సంయోగసమవాయములు సంబంధములుగానందున వేతనశబ్దమునకు సప్తమి నివృత్తమగునని భావము.

వివ :— "సాధునిపుణాభ్యామర్చాయాం సప్తమ్యప్రతేః" (64?) అను సూ. చే సాధుశబ్దయోగమున సప్తమి సిద్ధమగుచుండ "సాధ్వసాధుప్రయోగే చ" అనువార్త్తికమున సాధుశబ్దమునకు పూజ వివక్షింపబడునపుడే గాక తత్త్వకథనమందును (సాధుః భృత్యో రాజ్ఞి) సప్తమి సిద్ధించుట ఫలమనియు నాసూత్రమందలియర్చాగ్రహణము నిపుణశబ్దముకొఱకని యును తెలియునది. "సీమాఘాటస్థితిక్షేత్రేష్వణ్డకోశేషు చ స్త్రియామ్। "అథ పుష్కలకో గన్ధమృగే క్షపణకీలయోః" అను మేదినీకోశము సీమశబ్దమునకణ్డకోశమర్థమనుటయందును పుష్కలశబ్దమునకు గంధమృగమర్థమనుటయందును ప్రమాణము. పుష్కలకశబ్దమునకు శంకు (కర్రమేకు) అనియు సీమశబ్దమునకు పొలిమెర (గ్రామములకుగలసరిహద్దు) అనియు నర్థమునుచెప్పి పొలిమెరనుతెల్పుటకై శంకువుభూమిలోపాతబడెనని హరదత్తాదులర్థమునుచెప్పిరి.

637 యస్య చ భావేన భావలక్షణమ్. 2-3-37. యస్య. చ. భావేన. భావలక్షణమ్ (సప్తమీ.)

యస్య క్రియయా క్రియాన్తరం లక్ష్యతే తతః సప్తమీ స్యాత్। గోషు దుహ్యమానాసు గతః (వా) అర్హాణాం కర్తృత్వేఽనర్హాణామకర్తృత్వే తద్వైపరీత్యే చ। సత్సు

చరత్సు అసన్త అసతే। ఆసత్సు తిష్ఠత్సు సన్తస్తరన్తి। సత్సు తిష్ఠత్సు అసన్తస్తరన్తి। అసత్సు చరత్సు సన్తస్తిష్ఠన్తి॥

637. సూత్రమున యత్పదార్థము కర్తృకర్మలు. భావమనక్రియ. (ధాత్వర్థము) దేనియొక్కక్రియచే క్రియాన్తరము (ఇతరమైనదానియొక్క అజ్ఞాతకాలముగలక్రియ) జ్ఞాతమగునో దానికంటె (తెలియబడుకాలము గల ఫలవ్యాపారములకాశ్రయములగు కర్తృకర్మలను బోధించు శబ్దముల కంటె) సప్తమి వచ్చును. తెలియబడినకాలముగల క్రియ జ్ఞాపకము. తెలియబడని కాలముగల క్రియ జ్ఞాప్యము జ్ఞాపకక్రియాశ్రయవాచకము కంటె స్తమి యగునని ఫలితార్థము కాన విశేషణవిశేష్యవాచకముల కంటె సప్తమి సిద్ధమగును. జ్ఞాపకక్రియాశ్రయము కర్తగాని కర్మగాని యగును. కర్తృవాచకముకంటె సప్తమికుదాహరణము :— బ్రాహ్మణేష్వధీయానేషుగతః. (బ్రాహ్మణులు చదువుచున్నకాలమున వెళ్లినవాడు.) బ్రాహ్మణులందుగలయధ్యయనక్రియ (తెలియబడినకాలముగలది) అజ్ఞాతకాలముగలగమనక్రియకు జ్ఞాపకము. జ్ఞాపకక్రియాశ్రయులధీయానులగు బ్రాహ్మణులు. కాన బ్రాహ్మణశబ్దముకంటెను విశేషణమగుఅధీయానశబ్దముకంటెను సప్తమి వచ్చెను. కర్మవాచకముకంటెసప్తమికుదాహరణము :— గోషు దుహ్యమానాసు గతః. గోదోహనము జ్ఞాపకము. గమనము జ్ఞాప్యము. జ్ఞాపకక్రియాశ్రయములు గోవులు. (కర్మ.)

(వా) అర్హా........చ. వార్తికమును నాల్గువాక్యములుగవిభజించి యర్థమును జెప్పవలయును. (1) ఏక్రియయందెవరుచితమైనవారగుదురో యాక్రియయందువారర్హులనబడుదురు. ఆక్రియయందు వారు (అర్హులు) కర్తలుగ వివక్షింపబడునపుడు కర్తృవాచకముకంటె సప్తమి యగును. (2) ఏక్రియయందెవరికి కర్తృత్వమనుచితమగునోవారాక్రియయందనర్హులనబడుదురు. అట్టిక్రియయందు వారు (అనర్హులు) కర్తలుగ, వివక్షింపబడునపుడు సప్తమి వచ్చును. (3) ఏక్రియయందెవరికి కర్తృత్వముచితమో ఆక్రియయందు వారు కర్తలుగానట్లు వివక్షితులగునపుడు సప్తమి వచ్చును. (4) ఏక్రియయందెవరికి కర్తృత్వముచితముకాదో ఆక్రియ

యందు వారు కర్తలుగ వివక్షింపబడునప్పుడును సప్తమి వచ్చును. ప్రథమ వాక్యోదాహరణము :— సత్సు తరత్సు అసన్త ఆసతే. తరణక్రియయందు కర్తలగుచున్నవారలగు సత్పురుషులాక్రియయందు కర్తలుగ వివక్షితులగు టచే కర్తృవాచకములకంటె (సత్సుతరత్సు) సప్తమి వచ్చెను. ద్వితీయ వాక్యోదాహరణము :— అసత్సు తిష్ఠత్సు సన్తస్తరన్తి. తరణక్రియ యందు కర్తలగుటకనుచితులగునసత్పురుషులాక్రియయందు కర్తలుగ వివక్షింపబడనందున సప్తమి వచ్చెను. తృతీయవాక్యోదాహరణము :- సత్సు తిష్ఠత్సు అసన్తస్తరన్తి. తరణక్రియయందు కర్తలగుటకర్హులగు సత్పురుషులాక్రియయందు కర్తలుగానట్లు వివక్షింపబడిరి. చతుర్థవాక్యోదాహరణము :— అసత్సు తరత్సు సన్తస్తిష్ఠన్తి. తరణమందు కర్తలగుటకనర్హులగునసత్పురుషులు తరణమందు కర్తలుగ వివక్షింపబడిరి. ఈవిషయము "తరత్సు" అనుదానిచే గమ్యమగును.

వివ :— వార్తికోదాహరణములందు "యస్యచభావేన" అనుసూత్రముచే సప్తమి సిద్ధమగును గాని క్రియలకు లక్ష్యలక్షణభావము వివక్షితము గానియపుడును సప్తమిసిద్ధించుటకొఱకు వార్తికమావశ్యకమగును.

638. షష్ఠీ చాఽనాదరే. 2-3-38. షష్ఠీ, చ, అనాదరే (యస్య చ,........లక్షణమ్, సప్తమీ.)

అనాదరాఽధిక్యే భావలక్షణే షష్ఠీసప్తమ్యౌ స్తః। రుదతి, రుదతో వా ప్రావ్రాజీత్। రుదన్తం పుత్రాదికమనాదృత్య సన్న్యస్తవానిత్యర్థః॥

638. అనాదరే అనునది విషయసప్తమి, అనాదరము గమ్యమానమగునపుడు దేనియొక్క క్రియచే క్రియాన్తరము లక్ష్యమగునో దానికంటె (కర్తృకర్మవాచకములకంటె) షష్ఠీసప్తములగును. అనాదరాధిక్యే అనునది ఫలితార్థము. కేవలజ్ఞాప్యజ్ఞాపకభావమందు సప్తమిమాత్రము వచ్చుననియు ననాదరమధికమగునపుడు షష్ఠీసప్తములగుననియును తెలియదగును. రుదతి రుదతో వా ప్రావ్రాజీత్. ఏడ్చుచున్నపుత్రాదులనాదరింపక తండ్రి సన్న్యసించెనని యర్థము.

వివ :— ప్రపూర్వకమగువ్రజధాతువునకు అనాదరవిశిష్టసన్న్యాస

మర్థము. షష్ఠి తాత్పర్యగ్రాహకము. సాన్నిధ్యమువలన ననాదరమిచట పుత్రాదివిషయకమేయగును.

639. స్వామీశ్వరాధిపతిదాయాదసాక్షిప్రతిభూప్రసూతైశ్చ. 2-3-39. (షష్ఠీసప్తమ్యౌ)

ఏతైస్సప్తభిర్యోగే షష్ఠీసప్తమ్యౌ స్తః। షష్ఠ్యామేవ ప్రాప్తాయాం పాక్షికసప్తమ్యర్థం వచనమ్। గవాం గోషు వా స్వామీ। గవాం గోషు వా ప్రసూతః। గా ఏవాఽనుభవితుం జాతఇత్యర్థః॥

639. స్వామీ ఈశ్వరః అధిపతిః దాయాదః సాక్షీ ప్రతిభూః ప్రసూతః అను నీయేడుశబ్దములయోగమందు షష్ఠీసప్తములగును. "షష్ఠీ శేషే" (609) సూ. చే షష్ఠిమాత్రము ప్రాప్తమగుచుండ పక్షమందు సప్తమికొఱకీ సూత్రము. గవాం గోషు వా స్వామీ. ఇట్లే ఈశ్వరాదిపదములయోగమందును షష్ఠీసప్తములనూహించునది. గవాం గోషు వా ప్రసూతః. గోవులనేయనుభవింపబుట్టినవాడని యర్థము.

వివ :— స్వామీశ్వరాధిపతిశబ్దములు సమానార్థకములు గాన సూత్రమున "స్వామ్యర్థ" అని జెప్పినజాలును గాని స్వామిపర్యాయము లగునితరపదములవ్యావృత్తికై యిట్లు సూత్రము రచింపబడెను.

640. ఆయుక్తకుశలాభ్యాం చాఽసేవాయామ్. 2-3-40.

ఆయుక్తకుశలాభ్యాం,చ, ఆసేవాయామ్.(షష్ఠీ,సప్తమీ.)

ఆభ్యాం యోగే షష్ఠీసప్తమ్యౌ స్తస్తాత్పర్యేఽర్థే। ఆయుక్తో వ్యాపారితః। ఆయుక్తః కుశలో వా హరిపూజనే హరిపూజనస్య వా। ఆసేవాయాం కిమ్। ఆయుక్తో గౌః శకటే। ఈషద్యుక్త ఇత్యర్థః॥

640. తాత్పర్యము గమ్యమానమగునపుడు ఆయుక్తకుశలశబ్దములతోసంబద్ధములగుప్రాతిపదికములకంటె షష్ఠీసప్తములగును. తాత్పర్యమన తదేకవ్యాపారత్వము. ఆసేవాపదమునకు తాత్పర్యమనునర్థమందు రూఢి. ఆయుక్తుడన వ్యాపారముగలవాడని యర్థము. ఆయుక్తః కుశలో వా

హరిపూజనే హరిపూజనస్య వా. (విష్ణుపూజయందు ఆసక్తుడు.) ఆయుక్తో గౌః శకటే. ఇచటనాయుక్తశబ్దమునకీషద్యుక్తమని యర్థము. ఇట్టిచోట లందు సూత్రము ప్రవర్తింపదనుటకు ఆసేవాయామ్ అనునది యావశ్యకము.

వివ :— ఆయుక్తశబ్దయోగమందధికరణత్వము వివక్షింపునపుడు సప్తమి, ఆయుక్తకుశలశబ్దములయోగమందు సంబంధమువివక్షితమగునపుడు షష్ఠి, ప్రాప్తమగుచుండ నీసూత్రముచే రెండువిభక్తులు విధింపబడినవి.

641. యతశ్చనిర్ధారణమ్. 2-3-41. యతః, చ, నిర్ధారణమ్ (షష్ఠీ, సప్తమీ)

జాతిగుణక్రియాసంజ్ఞాభిస్సముదాయాదేకదేశస్య పృథక్కరణం నిర్ధారణం యతస్తతః షష్ఠీసప్తమ్యౌ స్తః। నృణాం నృషు వా బ్రాహ్మణః శ్రేష్ఠః। గవాం గోషు వా కృష్ణా బహుక్షీరా। గచ్ఛతాం గచ్ఛత్సు వా ధావన్ శీఘ్రః। ఛాత్రాణాం ఛాత్రేషు వా మైత్రః పటుః॥

641. జాతి (బ్రాహ్మణత్వము మొదలగునది) గుణము (నీలత్వము మొదలగునది) క్రియ (ధావనము మొదలగునది) సంజ్ఞ (ఛాత్రుడు మొదలగునది) వీనిలోనేదైననొకదానితోగూడుకొనినసేకదేశమునకు (అవయవమునకు) ఇట్టియేకదేశముతోగూడినసముదాయమునుండి (అవయవి) వేరుజేయుటనిర్ధారణమనబడును, ఏసముదాయమునుండి నిర్ధారణమో అట్టి సముదాయవాచకము (నిర్ధారణావధివాచకము) కంటెషష్ఠీసప్తములగును. జాతివిశిష్టమగు నేకదేశముయొక్క పృథక్కరణమునకుదాహరణము :— నృణాం నృషు వా బ్రాహ్మణః శ్రేష్ఠః. మనుష్యసముదాయమునుండి బ్రాహ్మణునకు (బ్రాహ్మణత్వజాతివిశిష్టునకు) నిర్ధారణము చేయబడినందున సముదాయవాచకముకంటె సప్తమి వచ్చెను. గుణవిశిష్టమునకుదాహరణము :— గవాం గోషు వా కృష్ణా బహుక్షీరా. కృష్ణా = నీలగుణవిశిష్టము. క్రియావిశిష్టమునకు :— "గచ్ఛతాం గచ్ఛత్సు వా ధావన్ శీఘ్రః". ధావన్ = పరుగిడుచున్నవాడు. సంజ్ఞావిశిష్టమునకు :— ఛాత్రాణాం ఛాత్రేషు

వా మైత్రః పటుః. మైత్రః=మైత్రుడను పేరుగలవాడు.

642. పఞ్చమీ విభక్తే. 2-3-42. పఞ్చమీ, విభక్తే (యతశ్చ నిర్ధారణమ్)

విభాగో విభక్తమ్। నిర్ధార్యమాణస్య యత్ర భేద ఏవ తత్ర పఞ్చమీ స్యాత్। మాథురాః పాటలిపుత్రకేభ్య ఆఢ్య తరాః॥

642. విభక్తమన విభాగము. అనగా భేదమని యర్థము. వేరుచేయబడుదానికి నిర్ధారణావధికినన్ని విధములభేదమే (ఉపాత్తమగునేదేనియొక రూపముచే భేదముగాకనన్ని విధములభేదముండవలయును.) యున్నపుడు నిర్ధారణావధివాచకముకంటె పంచమి వచ్చును. మాథురాః పాటలిపుత్రకేభ్య ఆఢ్యతరాః. నిర్ధార్యమాణులగు మాథురులకు నిర్ధారణావధియగు పాటలిపుత్రులకునన్ని విధములభేదమేయున్నది గాని గవాం కృష్ణా మొదలగుచోటులందువలె సామాన్యవిశేషభావము లేదు.

వివ :— నిర్ధారణమందెట్టిదైనభేదముండితీరును. అట్టితరి విభక్తగ్రహణసామర్థ్యమువలన భేదమే (భేదఏవ) యుండితీరవలయునని లబ్ధమగును.

643. సాధునిపుణాభ్యామర్చాయాం సప్తమ్యప్రతేః. 2-3-43.

సాధునిపుణాభ్యామ్, అర్చాయామ్, సప్తమీ, అప్రతేః।

ఆభ్యాం యోగే సప్తమీ స్యాదర్చాయామ్, న తు ప్రతేః ప్రయోగే। మాతరి సాధుర్నిపుణో వా। అర్చాయాం కిమ్। నిపుణో రాజ్ఞో భృత్యః। ఇహ తత్త్వకథనే తాత్పర్యమ్। (వా) అప్రత్యాదిభిరితి వక్తవ్యమ్। సాధుర్నిపుణో వా మాతరం ప్రతి పర్యను వా॥

643. పూజ గమ్యమానమగునపుడు (వివక్షితమగునపుడు) సాధునిపుణశబ్దములయోగమందు సప్తమి వచ్చును ప్రతి అనునుపసర్గప్రయోగమున్నచోటున రాదు మాతరి సాధుర్నిపుణో వా. నిపుణో రాజ్ఞో భృత్యః. (రాజుభృత్యుడు నిపుణుడు) ఇచట యథార్థకథనమందు తాత్పర్యము గాని పూజ వివక్షితముగాదు. రాజన్‌శబ్దమునకు సప్తమీవారణమునకై అర్చా

యామ్ అనునది యాపశ్కరము. (వా) ప్రత్యాయుల ప్రయోగమందు సప్తమి రాదనిచెప్పదగును. "లక్షణేత్థంభూతాఖ్యాన" (555) అనుసూత్రమునను ప్తముసైన ప్రతి పరి అను అనునవి ప్రత్యాదులనియెంచుకొనవలెను. ఉదా:— సాధుర్నిపుణో వా మాతరం ప్రతి పర్యను వా.

644. ప్రసితోత్సుకాభ్యాం తృతీయా చ. 2-3-44. ప్రసితో త్సుకాభ్యామ్, తృతీయా, చ (సప్తమీ.)

ఆభ్యాం యోగే తృతీయా స్యాచ్చాత్సప్తమీ। ప్రసితః ఉత్సుకో వా హరిణా హరౌ వా॥

644. ప్రసితోత్సుకశబ్దములప్రయోగమందు తృతీయాసప్తములు వచ్చును. ప్రసిత ఉత్సుకో వా హరిణా హరౌ వా. (విష్ణువుయందే యాసక్తిగలవాడు.)

వివ:— "తత్పరే ప్రసితాసక్తౌ" అనునమరనిఘంటువువలన ప్రసితశబ్దమునకు తత్పరుడని యర్థము. దీనిసాహచర్యమువలననిట్టియర్థముగలయుత్సుకశబ్దమునకేయిచటగ్రహణమనిగ్రహించునది.

645. నక్షత్రే చ లుపి. 2-3-45. నక్షత్రే, చ లుపి (అధికరణే, తృతీయాసప్తమ్యౌ)

నక్షత్రే ప్రకృత్యర్థే యోలుప్యమానస్య ప్రత్యయస్యార్థః తత్ర వర్తమానాత్తృతీయాసప్తమ్యౌ స్తోఽధికరణే। మూలేనావాహయేద్దేవీం శ్రవణేన విసర్జయేత్। మూలే శ్రవణే। ఇతి వా। లుపి కిమ్। పుష్యే శనిః॥

645. ఇచటలుప్శబ్దము లుప్శబ్దముచే లోపించు ప్రత్యయముయొక్క యర్థమును బోధించును. లుప్పుచే లుప్తమగుప్రత్యయముయొక్కయర్థమును బోధించుచు అధికరణవాచకమగు నక్షత్రబోధకశబ్దముకంటె తృతీయా సప్తములగును. మూలేనావాహయేద్దేవీం శ్రవణేన విసర్జయేత్। మూలే శ్రవణే ఇతి వా. (మూలనక్షత్రముతోకూడినకాలమందు దేవినావాహనము చేసి శ్రవణనక్షత్రయుక్తమగు కాలమందు దేవిని విసర్జింపవలయునని యర్థము.) మూలశ్రవణశబ్దములకంటె "నక్షత్రేణ యుక్తః కాలః"

(1-2-3) అనుసూత్రముచే విహితములగు అణ్ప్రత్యయములకు "లుబ విశేషే" (4-2-4) అనుసూత్రముచే లుప్పు వచ్చెను. కావుననాశబ్దములు పైయర్థమును బోధించును. లుపి అనునది లేనియెడల పుష్యే శనిః అను చోట పుష్యమీనక్షత్రమునుబోధించు పుష్యశబ్దముకంటె తృతీయ ప్రసక్తమగును. పుష్యశబ్దము (పుష్యమీనక్షత్రబోధకము) లుబన్తముగాదు.

646. సప్తమీపఞ్చమ్యౌ కారకమధ్యే. 2-3-7. సప్తమీపఞ్చమ్యౌ, కారకమధ్యే (కాలాధ్వనోః)

శక్తిద్వయమధ్యే యౌ కాలాధ్వానౌ తాభ్యామేతే స్తః। అద్య భుక్త్వాఽయం ద్వ్యహే ద్వ్యహాద్వా భోక్తా। కర్తృశక్త్యోర్మధ్యేఽయం కాలః। ఇహస్థోఽయం క్రోశే క్రోశాద్వా లక్ష్యం విధ్యేత్। కర్తృకర్మశక్త్యోర్మధ్యేఽయం దేశః। అధికశబ్దేనయోగే సప్తమీపఞ్చమ్యావిష్యేతే। తదస్మిన్నధికమితి యస్మాదధికమితి చ సూత్రనిర్దేశాత్। లోకే లోకాద్వాఽధికో హరిః॥

646. అనువృత్తమగు కాలాధ్వనోః అనునది పఞ్చమ్యన్తముగ విపరిణామమునొందును. మధ్యమవధిద్వయమునపేక్షించునదగుటచే కారకమధ్యే అనుచోట కారకయోర్మధ్యమ్ తస్మిన్ అని ద్వివచనాన్తముతో సమాసమును చెప్పవలయును. కారకములన కర్తృత్వకరణత్వకర్మత్వాది శక్తులర్థము. శక్తిద్వయముయొక్క మధ్యనున్న కాలవాచకములకంటె నధ్వవాచకములకంటెను సప్తమీపంచమీవిభక్తులు ప్రయోగింపదగును. కర్తృశక్తిద్వయమధ్యముననున్న కాలమునకుదాహరణము :— అద్య భుక్త్వాఽయం ద్వ్యహే ద్వ్యహాద్వా భోక్తా. అయమ్ అనుచోట భోక్తా అనుచోటను కర్తృత్వశక్తియేగలదు. రెండుచోటులందునొకడే కర్తయైనను కర్తృత్వశక్తికిమాత్రముక్రియాభేదముచేభేదముగల్గును.ద్వ్యహశబ్దము కాలవాచకము. అధ్వవాచకమునకుదాహరణము :— ఇహస్థోఽయం క్రోశే క్రోశాద్వా లక్ష్యం విధ్యేత్. అయమ్ అనుచోట కర్తృత్వశక్తి. లక్ష్యమ్ అనుచోట కర్మత్వశక్తి. క్రోశశబ్దమధ్వవాచకము.

"అధికశబ్దేన......ష్యేతే". కర్త్రర్థకక్తప్రత్యయాన్తమగు నధ్యా

భూశబ్దముయొక్క యర్థముగల యధికశబ్దప్రయోగమందు సప్తమీ పంచమీవిభక్తులిష్టములగును. "తదస్మిన్నధికం" (5-2-45) "యస్మాదధికమ్" (648) అనుసూత్రములందధికశబ్దయోగమున సప్తమీపంచమీ విభక్తులనిర్దేశించుటమానము. లోకే లోకాద్వాఽధికో హరిః. (విష్ణువు లోకమందధ్యారూఢుడై యున్నాడు) చూపబడిన అర్థముగలయధికశబ్దయోగమున లోకశబ్దమునకు షష్ఠి ప్రాప్తమగుచుండ జ్ఞాపకమువలననీవిభక్తులు చెప్పబడినవి.

647. అధిరీశ్వరే. 1-4-97. అధిః, ఈశ్వరే (కర్మప్రవచనీయాః.)

స్వస్వామిభావసంబన్ధేఽధిః కర్మప్రవచనీయసంజ్ఞః స్యాత్।

647. స్వస్వామిభావసంబన్ధద్యోతకమగు అధి అనునది కర్మప్రవచనీయ సంజ్ఞకమగును.

648. యస్మాదధికం యస్య చేశ్వరవచనం తత్ర సప్తమీ. 2-3-9. యస్మాత్, అధికమ్, యస్య, చ, ఈశ్వరవచనమ్, తత్ర, సప్తమీ।

అత్ర కర్మప్రవచనీయయుక్తే సప్తమీ స్యాత్। ఉపపరార్ధే హరేర్గుణాః। పరార్ధాదధికా ఇత్యర్థః। ఐశ్వర్యే తు స్వస్వామిభ్యాం పర్యాయేణ సప్తమీ। అధిభువి రామః। అధిరామే భూః। సప్తమీ శౌణ్డైరితిసమాసపక్షే తు రామాధీనా। అషడక్షేత్యాదినా ఖః॥

648. కర్మప్రవచనీయములతో (ఉప అధి అనువానితో) యోగమందు దేనికంటెయధికమో దేనికి ఈశ్వరవచనమో దానికంటె సప్తమియగును. ఉపపరార్ధే హరేర్గుణాః. "ఉపోఽధికే చ" (554) అను సూ.చే ఉపశబ్దము కర్మప్రవచనీయము. విష్ణుగుణములు పరార్ధముకంటెనధికములని యర్థము. పరార్ధముకంటె నధికములనుటవలన పరార్ధశబ్దముకంటె సప్తమివచ్చెను. స్వస్వామిభావసంబన్ధమందు (అధియోగములందు) స్వవాచకముకంటె నొక

మాదు స్వామివాచకముకంటె నొకమాదను సప్తమివచ్చును. ఇట్లు చెప్పు టకుగారణము వ్రాయబడుచున్నది :— "యస్యచేశ్వరవచనమ్" అను వాక్యమునకర్థద్వయము వివక్షితము. ఈశ్వరశబ్దముభావార్థకము. (ఈశ్వ రత్వము = ప్రభువునందుండుధర్మము.) వచనశబ్దముకర్మార్థకము. (ఉచ్య తే.) యస్య అనుదానికి స్వామియొక్క అని యర్థము. ఎవని (స్వామి) యందుండునీశ్వరత్వము చెప్పబడునోతద్వాచకముకంటె సప్తమియగునని యొకయర్థము. ఈవ్యాఖ్యానమువలన స్వామివాచకముకంటె సప్తమి సిద్ధించును. యస్య అనుదానికి సేవకునియొక్క (స్వస్య) అనియర్థము. ఈశ్వరశబ్దము ప్రభుపర్యాయము. ఎవనియొక్క యీశ్వరుడు (స్వామి) చెప్పబడునో తద్వాచకముకంటె సప్తమి యగునని రెండవయర్థము. ఈ వ్యాఖ్యానమువలన స్వవాచకముకంటె సప్తమి సిద్ధమగును. ఇట్టి వ్యాఖ్యాన భేదమువలన స్వస్వామివాచకములకు పర్యాయముగ సప్తమి ఫలిత మగును. స్వవాచకమునకుదాహరణము :— అధిభువి రామః. రామునికి భూమికిని స్వస్వామిభావముసంబన్ధము. రాముడు స్వామి. భూమి స్వ పదార్థము. స్వామివాచకమునకుదాహరణము :— అధిరామేభూః. "సప్తమీశౌణ్డైః" (721) అనుసూత్రముచే సప్తమ్యన్తమగు రామశబ్దము నకు శౌణ్డాదిగణములోని అధిశబ్దముతో సమాసమగును. ఈపక్షమందు రామాధీనా (భూః) అని యగును. రామాధిశబ్దముకంటె "అషడక్షాశితఙ్గ్వ లఙ్కర్మాలంపురుషాధ్యుత్తరపదాత్ ఖః" (5-4-9) అనుసూత్రముచే ఖప్రత్యయము (ఈన) అగును.

649. విభాషా కృఞి. 1-4-98. విభాషా, కృఞి (కర్మప్రవచ నీయాః, అధిరీశ్వరే.)

అధిః కరోతౌ ప్రాక్సంజ్ఞో వా స్యాదీశ్వరేఽర్థే। య దత్ర మామధికరిష్యతి। వినియోక్ష్యత ఇత్యర్థః। ఇహ విని యోక్తురీశ్వరత్వం గమ్యతే। అగతిత్వాత్తిఙితోదాత్తవతీతి నిఘాతో న॥

ఇతి విభక్త్యర్థాః.

649. కృఞ్ధాతుయోగమందు స్వస్వామిభావసంబన్ధద్యోతకమగు అధి అనునది వికల్పముగ కర్మప్రవచనీయసంజ్ఞగలదగును. యదత్ర మామధికరిష్యతి. ఎవడునన్ని కార్యమున వినియోగించగలడని యర్థము. తనను నియోగించువానికి యీశ్వరత్వము (స్వామిత్వము) గమ్యమానమగును. మామధికరిష్యతి అనుచోట నస్మచ్ఛబ్దార్థము కృఞ్ధాత్వర్థకర్మ యగుటచేనస్మచ్ఛబ్దముకంటె "కర్మణి ద్వితీయా" (540) అను సూ. చే ద్వితీయ సిద్ధమగును గాన కర్మప్రవచనీయసంజ్ఞకు ఫలమేమన నిచట అధి అనుదానికి గతిసంజ్ఞలేనందున "తిఙి చోదాత్తవతి" (8-1-71 ఉదాత్తమగు తిఙన్తము పరమగునపుడు గతిసంజ్ఞకమనుదాత్తమగును) అనుసూత్రముచే విహితమగు యనుదాత్తము రాకుండుట ఫలమని తెలియదగును.

విభక్త్యర్థప్రకరణము సమాప్తినొందెను.



16 అవ్యయీభావప్రకరణము

650. సమర్థః పదవిధిః. 2-1-1. సమర్థః, పదవిధిః।
పదసమ్బన్ధీ యో విధిస్ససమర్థాశ్రితో బోధ్యః॥

650. పదమును లేక పదములనుద్దేశించి విధింపబడు కార్యమేకార్థీభావ రూపసామర్థ్యముతోగూడుకొనునట్టిదానినాశ్రయించి యుండును. పదవిధిః అనుచోట సంబంధార్థకషష్ఠ్యన్తమునకు సమాసము గాన "పదసమ్బన్ధీ విధిః" అనునర్థము లభించును. (పదస్యవిధిః, పదయోర్విధిః, పదానాంవా విధిః అనిఏకవచనబహువచనాన్తములకు సమాసమని గ్రహించునది.) పద విధిశబ్దముచే సమాసాదిపంచవృత్తులకు గ్రహణము కలుగును. వృత్తివిభాగము ముందు తెలుపబడును. సమాసము వృత్తులలోనొకటి. సమాసము తద్ధితము మొదలగునవి పదములనుద్దేశించి విధింపబడుటచే పదవిధులగును. అట్టివి సమర్థాశ్రితములగునని భావము. సమర్థపదము లక్షణచే "సమర్థాశ్రితః" అనునర్థమును బోధించును. సమర్థపదమునకు సామర్థ్యముతో గూడినదనియర్థము.

వివ :— ఈశాస్త్రమున సామర్థ్యము వ్యపేక్షయనియునేకార్థీభావమనియును రెండువిధములుగనున్నది. విశిష్టాఅపేక్షా=వ్యపేక్షా అను వ్యుత్పత్తివలన స్వార్థసమన్వితములగు పదములకు ఆకాంక్షాదులవలన నన్యోన్యము సంభవించునన్వయము వ్యపేక్ష యనబడును. అట్టిది రాజ్ఞః పురుషః మొదలగువాక్యములందే సంభవించును. రాజన్ + ఙస్, పురుష + సు అనుప్రక్రియావస్థలో ప్రత్యేకముగనర్థవత్తులుగ గ్రహింపబడుపదములకు "రాజపురుషః" అనుసమాసమున రాజసంబన్ధవిశిష్టః పురుషః ఇత్యాది రీతినొకే యర్థమును బోధింపజేయునదియేకార్థీభావసామర్థ్యము. ఈపక్షమున రాజపురుషః అనుచోట సముదాయమే యర్థముగలది గాని ప్రత్యేక పదములకర్థము లేదు. ఇట్టియేకార్థీభావము రాజపురుషః ఇత్యాదివృత్తుల లోనే యుండును ఈసూత్రమునవిట్టియేకార్థీభావసామర్థ్యమునే గ్రహింపవలయును. ఏకార్థీభావపక్షమున వ్యపేక్షాపక్షమందువలె రాజపురుషః ఇత్యాది

వృత్తులలోనుండురాజాదిపదార్థములతో ఋద్ధస్య మొదలగువిశేషణపదార్థములన్వయింపవు. వృత్తులలోనుండు రాజాదిపదార్థములకు స్వాతంత్ర్యము గనుపస్థితి లేకపోవుటయే యిందుకుగారణము. విశేషణాద్యాకాంక్షయుపహిత మగుబోధజనకత్వరూపమైన గమకమున్నచో కొన్నిస్థలములందు (దేవదత్తస్య గురుకులమ్ మొదలగుచోటులందు) విశేషణాన్వయమునుండ వచ్చును. ఏకార్థీభావము వృత్తులలో అలౌకికవిగ్రహవాక్యమందే భాష్యాది ప్రామాణ్యమువలన గల్పింపబడును.

ఇది పరిభాషాసూత్రమగుటచే సమాసము చేయు కార్యమును విధించు ప్రతిసూత్రమందును ప్రవర్తించి "సమర్థాత్రోదోషః" అనునర్థమును బోధించును. పశ్య రామం ప్రతో భీమం చైత్రః, ఇత్యాదులలో రామప్రశబ్దముల కన్యోన్యసంబంధము లేనందుననేకోపస్థితిజనకత్వరూపమగు నేకార్థీభావసామర్థ్యము సంభవింపదు గాననవి సమర్థములుగాకపోవుటచే "ద్వితీయాశ్రితాతీత" (690) అనువక్ష్యమాణసూత్రముచే సమాసము రాదు. ఇట్టిదోషమును వారించుటకై సూత్రమున సమర్థపదము పఠ్యముగనుండవలయును.

651. ప్రాక్కడారాత్సమాసః. 2-1-3. ప్రాక్, కడారాత్, సమాసః।

కడారాఃకర్మధారయఇత్యతః ప్రాక్సమాస ఇత్యధి క్రియతే।

651. "కడారాఃకర్మధారయే" (755) అనుసూత్రమువరకునుండు సూత్రములలోనికి ప్రాక్ సమాసః అనుపదములధికృతములగును.

వివ :— ప్రాక్పదమునావృత్తిచేయవలయును. అందొకటియవధి బోధకమగుటచే పైజెప్పినయర్థము లభించును. రెండవప్రాక్పదము సమాస పదముననువృత్తములై మొదటసమాససంజ్ఞగలవగుచు అవ్యయీభావాది విశేషసంజ్ఞలుగలవగుననునర్థమును త్తరసూత్రములకుకలుగజేయును.సమాస సంజ్ఞతోనవ్యయీభావాదివిశేషసంజ్ఞలకు సమావేశముండునవి ఫలితమగును. అట్లుగాకున్న ఆకడారాదేకాసంజ్ఞా అనుసూత్రమువలన సంజ్ఞాద్వయసమావేశము లేకుండును.

వమ్ అనుమువసర్గముపూర్వమందుగల అవ్ధాతువునకు భావార్థమువ

షష్ ప్రత్యయమునుచేర్చిన సమాసః అనురూపమేర్పడును. (సమసనం = సమాసః) కనుక అనేకపదములచేకీభావరూపమగుసంశ్లేషమనునర్థముసమాస పదమునకుసంభవించును.

652. సహ సుపా. 2-1-4. సహ, సుపా (సుప్)

సహేతియోగో విభజ్యతే। సుబన్తం సమర్థేన సహ సమస్యతే। యోగవిభాగస్యేష్టసిద్ధ్యర్థత్వాత్కతిపయతిఙన్తోత్తరపదోఽయం సమాసః। స చ ఛన్దస్యేవ పర్యభూషయత్। అనువ్యచలత్।

652. సూత్రమున సహ అనుదానిని విభాగముచేయవలయును. సుప్ ప్రత్యయాన్తము సామర్థ్యయుక్తమైన శబ్దముతో సమసించును. సూత్రమును విభజించుట యిష్టమగుకార్యము సిద్ధించుటకొఱకగుటచేనీసమాసము తిఙ్ప్రత్యయాన్తములగు కొన్నిశబ్దములు మాత్రముత్తరపదములుగలది యగును. అట్టివియు వేదమునందే యుండదగును. కాని లోకముననుండ గూడదు. ఉదా :— పర్యభూషయత్. అనువ్యచలత్. మొదటిస్థలమున పరి, అనుసుబన్తము "అభూషయత్" అనుసమర్థతిఙన్తముతో సమసించినది. రెండవస్థలమున వి అనెడిసుబన్తమునకు "అచలత్" అనుసమర్థతిఙన్తముతోను, అను అనుసుబన్తమునకు "వ్యచలత్"అనుసమర్థతిఙన్తముతోను, పర్యాయముగ సమాసమును చేయవలయును.

653. సుపా. 2-1-4. (సుప్)

సుప్సుపా సహ సమస్యతే। సమాసత్వాత్ప్రాతిపదికత్వమ్।

653. సుబన్తము సమర్థమగు సుబన్తముతో సమసించును. సమాసమునకు కృత్తద్ధితసమాసాశ్చ (180) అనుసూత్రముచే ప్రాతిపదికసంజ్ఞ సిద్ధమగును.

వివ :— యోగవిభాగమును చేయనియెడలననువృత్తమగు సుప్పదము సుబన్తమనునర్థమును బోధించుటచే సుబన్తము సమర్థమగు సుబన్తముతో సమసించుననునర్థము సూత్రమునకు లభించును. అట్లైన పర్యభూషయత్ మొదలగు పైవిచూపబడిన రూపములు సిద్ధింపకుండును. కాన

విభాగమావశ్యకము. యోగవిభాగముచేత పైరీతిగనర్థమును చెప్పి నచో లోకమునందు "భూతోభవతి ఇత్యాదులందును తిఙన్తముతో సమా సముప్రసక్తమగును సమాసాపవాదమునుంగు సుప్తింసు "సుపోధాతు" (651) సూ. చే లుక్కు ప్రసక్తమగును. భూతభవతి మొదలగునవిష్టరూప ములు ప్రసక్తములయ్యెడిని. అట్టివి యభీష్టములుగాకపోవుటచే "యోగ విభాగస్యేష్ట......సమాసః" అనిచెప్పి వానినివారించెను. సహఅనుయోగ మందు అనువృత్తమగు సుప్పదమునేకత్వము వివక్షితముగుటచే నొకే సుబన్తమన్యముతో సమసించును గాని రెండుమూడుసుబన్తములొకేసారి యితరములో సమసింపబడెడియర్థము లభించుటవలన "అనువ్యచలత్" ఇత్యాదిరూపములందు పర్యాయముగ సమాసమును చేయవలయును గాని ఒకేసారి సమాసముచేయరాదు. విభక్తమగు రెండవసూత్రములోనిరనువృత్త మగు సుప్పదముగూడ పైరీతినే అర్థమును బోధించును. సమాసః అనున దధికృతమగును. "భూతపూర్వః" అనునదిదీనికుదాహరణము. ఇచట పూర్వమ్ అనుసుబన్తము భూతః అనుసమర్థసుబన్తముతో సమసించినది. ప్రతివృత్తికి విగ్రహవాక్యమొకటి యుండును. విగ్రహమన విభిన్నం గ్రహః (వేరుగ పదములను గ్రహించుట) అనువ్యుత్పత్తిచే వృత్తిలో నుండు పదములస్వరూపమును తదర్థము మొదలగువానిని తెలియజేయునది. లౌకికమనియునలౌకికమనియునది రెండువిధములు. లౌకికమన సిద్ధరూప ములతోబాటు లోకమునగూడ పృథక్ప్రయోగార్హమైనది. తద్భిన్నమలౌకి కము. రాజపురుషః అనునది సమాసవృత్తి. అందున్నపదములస్వరూపా దులదెలిసికొనుటకు విగ్రహమునుచూపవలయును. అస్థలమున "రాజ్ఞః పురుషః" అనునది లౌకికవిగ్రహవాక్యము. ఇట్టివిగ్రహమునకును పృథక్ప్రయోగముండవచ్చును. రాజన్ + ఙస్, పురుష + సు అనువదలౌకిక విగ్రహము. ఇది పృథక్ప్రయోగార్హముగాదు. వృత్తియందేకార్థీభావమిట్టి విగ్రహమందే కలుగునని యిదివరలోజెప్పబడినది. ప్రకృతమున పూర్వ + స్, భూత + స్ అనెడియలౌకికవిగ్రహవాక్యమందు "సుపా" అనుయోగముచే సమాససంజ్ఞ సిద్ధమగును గానసముదాయమునకు ప్రాతిపదికసంజ్ఞ సిద్ధ మగును ఇట్లుండగ :—

654. సుపోధాతుప్రాతిపదికయోః. 2-4-71. సుపః, ధాతు ప్రాతిపదికయోః (లుక్)

ఏతయోరవయవస్య సుపో లుక్స్యాత్। భూతపూర్వేచరడితి నిర్దేశాద్భూతశబ్దస్య పూర్వనిపాతః। పూర్వం భూతో భూతపూర్వః. వా॥ ఇవేన సమాసో విభక్త్యలోపశ్చ। జీమూతస్యేవ॥

654. ధాతువునకుగాని ప్రాతిపదికమునకుగాని అవయవములగు సుప్పులకు లుక్కగును. పూర్వ+స్, భూత+స్ అనుచోట ప్రాతిపదికావయవములగు సుప్పులకు లుక్కువచ్చినచో పూర్వభూత అనియగును. సమాసమునకు "కృత్తద్ధిత (180) సూ. చే ప్రాతిపదికసంజ్ఞ యుండును గాన సముదాయముకంటె సుబుత్పత్తియగును. రుత్వవిసర్గాదులు, భూతశబ్దమునకు పూర్వనిపాతమువచ్చిన భూతపూర్వః అనియగును. పూర్వభూతశబ్దములు రెండును సుబన్తములేగాన సమాసవిధాయకశాస్త్రమున ప్రథమానిర్దిష్టములగుటచే నుపసర్జనములేయైనను "భూతపూర్వే చరట్" (5-3-53) అను పాణినినిర్దేశమువలన (పాణిని భూతశబ్దమునే పూర్వమున ప్రయోగించుటవలన) భూతశబ్దమునకే పూర్వనిపాతమగును. ఉపసర్జనసంజ్ఞ యన్వర్థమగుటచేతను (అప్రధానమునుబోధించునది.) పూర్వశబ్దము కాలవాచకమగుటవలనక్రియనుగుఱించి విశేషణమగుటచేతను పూర్వశబ్దమునకే "ఉపసర్జనంపూర్వమ్" (658) సూ. చే పూర్వనిపాతము ప్రాప్తమగుచుండనీపాణినినిర్దేశము భూతశబ్దమునకేపూర్వనిపాతమగుననుటలో జ్ఞాపకమగును. కావుననీనిర్దేశమెట్లు భూతశబ్దమునకే పూర్వనిపాతమును బోధించునను శంక నివృత్తమగును. ఉపసర్జనసంజ్ఞ యన్వర్థమగుటచే సమాసశాస్త్రమున ప్రథమానిర్దిష్టము విశేషణమునగునది ఉపసర్జనసంజ్ఞకలదగునని "ప్రథమానిర్దిష్టం" (657) అనుసూత్రమునకర్థమని తెలియదగును.

(వా) సుబన్తము ఇవ అనునవ్యయముతో సమసించుననియు ఈసూత్రముచే ప్రాప్తించు సుబ్లుక్కు రాదనియును చెప్పవలయును. జీమూతస్యేవ. జీమూతస్య అను సుబన్తము ఇవ అనునవ్యయముతో సమసించినది. తదవయవమగు షష్ఠ్యేకవచనమునకు లుక్కు నివృత్తమయ్యెను.

వివ :— అలుక్సమాసప్రకరణమున "పఞ్చమ్యాః స్తోకాదిభ్యః" (961) అనుసూత్రముచే పంచమీవిభక్తికి లుగభావమును విధించుటవలనని సూత్రమున సుపః అనువానిచే సుప్ప్రత్యాహారమునకు గ్రహణము గాని సప్తమీబహువచనమునకు సూత్రము గ్రహణము గాదనియెఱుగవలయును. అట్లయిన పంచమికి లుక్ప్రాప్తియే లేనందున లుగభావవిధానము వ్యర్థమయ్యెడిని. "ఇవేన.....శ్చ" అను వార్తికము "సుపా" అనుయోగముచే సిద్ధమగుసమాసమునకుపదించి విభక్తికి ప్రాప్తమగు లుక్కనుసూత్రము నిషేధించును. యోగవిభాగసిద్ధమగుటచే నిది కొన్నిచోటులందే ప్రవర్తించును. కావున "ఉద్బాహురివ వామనః" అను కాళిదాసునిప్రయోగము సాధువగును. సమాసమైనచో ఇవశబ్దమునకు పరనిపాతము కావగును. జీమూతస్యేవ మొదలగునవి సమాసములనుటకు సమాసస్వరము మొదలగునవి ఫలములని యెఱుంగునది.

655. అవ్యయీభావః. 2-1-5.

అధికారోఽయమ్।

655. ఇది యధికారసూత్రము. కావునను త్తరసూత్రములందు అవ్యయీభావసంజ్ఞకమగుననునర్థమును బోధించును. అందుచేనీప్రకరణమున సమాససంజ్ఞగలదగుచు నవ్యయీభావసంజ్ఞగలదగుననునర్థము లభించును. అవ్యయీభావమనునది విశేషసంజ్ఞయని తెలియునది.

వివ :— "అనవ్యయమవ్యయం భవతి" అనునర్థమున చ్విప్రత్యయాన్తమగునవ్యయశబ్దము పూర్వమందుగల భూధాతువుకంటె కర్త్రర్థక ఞప్రత్యయమును చేసిన అవ్యయీభావశబ్దము సిద్ధించును. స్వరాదినిపాతభిన్నమైనందుననవ్యయము కాని దైనను అవ్యయసంజ్ఞగలదగుననియర్థము.

656. అవ్యయం విభక్తిసమీపసమృద్ధివ్యృద్ధ్యర్థాభావాత్యయాసంప్రతిశబ్దప్రాదుర్భావపశ్చాద్యథానుపూర్వ్యయౌగపద్యసాదృశ్యసంపత్తిసాకల్యాన్తవచనేషు.

2-1-6. అవ్యయమ్, విభక్తి........వచనేషు।

అవ్యయమితియోగోవిభజ్యతే। అవ్యయం వమర్థేన

సహ సమస్యతే సోఽవ్యయీభావః।

656. సూత్రమున "అవ్యయమ్" అనుదానినివిభాగముచేయవలయును. విభక్తమగునీసూత్రములోనికి సమర్థపదముపస్థితమగును. అది తృతీయాన్తముగవిపరిణామమునొందును. సమాసః అనుపదమధికృతమగును. కాన అవ్యయము సమర్థముతో సమసించును అదియవ్యయీభావసంజ్ఞగలదగునని అర్థము లభించును. అపదిశమనునది యుదాహరణము.

వివ :— అపదిశమ్ మొదలగుసమాసములందు అప మొదలగు నవ్యయములు విభక్తిసమీపాద్యర్థద్యోతకములుగాకుండుటచే నట్టిచోటులందు యథాశ్రుతసూత్రముచే సమాసము సిద్ధించదు గానయోగవిభాగమావశ్యకమగును. ద్వితీయయోగమునకర్థము ముందుప్రదర్శింపబడును. అపదిశమ్ అనుచోట "దిశయోర్మధ్యే" అనివిగ్రహవాక్యము. ఇట్టిదానిని యస్వపదవిగ్రహమందురు. స్వపదవిగ్రహమన వృత్తిలోశ్రూయమాణము లగు పదములతో వృత్త్యర్థమును వివరించువాక్యము. రాజపురుషః మొదలగువృత్తులకు "రాజ్ఞః పురుషః" మొదలగు వాక్యములట్టి విగ్రహములగును. తద్భిన్నములస్వపదవిగ్రహములనిగ్రహించునది. ప్రకృతమున నవ్యయమనుయోగముచే మధ్యార్థకమగు అప అనునవ్యయమునకు సమర్థమగు దిశాపదముతోనవ్యయీభావసమాసము సిద్ధమగును. సమాసమగుటచే ప్రాతిపదికసంజ్ఞ సిద్ధించునుగాన అప దిశా + ఓస్అనుచోట సమాసావయవములగు సుప్పులకు "సుపోధాతు" (654) సూ. చే లుక్కగును. అపదిశా అనియుండును.

657. ప్రథమానిర్దిష్టం సమాసఉపసర్జనమ్. 1-2-43. ప్రథమానిర్దిష్టమ్, సమాసే, ఉపసర్జనమ్।

సమాసశాస్త్రే ప్రథమానిర్దిష్టముపసర్జనసంజ్ఞం స్యాత్।

657. సమాసవిధాయకశాస్త్రమునందు ప్రథమాన్తముగనుచ్చరింపబడునది ఉపసర్జనసంజ్ఞగలదగును.

వివ :— సూత్రమున సమాసే అనుపదమునకు సమాసవిధాయకశాస్త్రమందనునర్థమును చెప్పవలయును. అంతియకాని సమాసమందని చెప్పరాదు. అట్లయిన సమాససంజ్ఞ ప్రవర్తించినవెంటనే ప్రథమకు "సుపో

ధాతుప్రాతిపదికయోః" సూ. చే లుక్కగును గాననట్టియర్థమునకు సంబ ధమే కలుగకపోవును. సమాసే అనుదాని "సమాసముచేయబోవుచుండ అనునర్థమును చెప్పినచో "కృష్ణశ్రితః" మొదలగుసమాసములలో "కృష్ణం శ్రితః" అనువిగ్రహమునకృష్ణశబ్దము ప్రథమాన్తముగ నిర్దేశింపబడ లేదు గానదానికుపసర్జనసంజ్ఞ సిద్ధింపకపోవును. అనిష్టముగ శ్రితశబ్దమునకే సంజ్ఞ ప్రసక్తమయ్యెడిని. కాన సమాసవిధాయకశాస్త్రమునందనునర్థమునే చెప్పవలయును. సమాసవిధాయకశాస్త్రమున (ద్వితీయాశ్రితాతీత, 690) ద్వితీయా అనునది ప్రథమాన్తముగ నిర్దేశింపబడినది గాన కృష్ణం అను ద్వితీయాన్తమే యుపసర్జనమగును. ప్రకృతమున దిశాఅప అనియుండ అవ్యయమను సమాసశాస్త్రమున ప్రథమాన్తముగ నిర్దేశింపబడినదిఅవ్య యమే గావున అప అనునవ్యయమునకుపసర్జనసంజ్ఞ సిద్ధించును. ఇట్లుండః-

658. ఉపసర్జనం పూర్వమ్. 2-2-30. ఉపసర్జనమ్, పూర్వమ్।
(సమాసః)

సమాసే ఉపసర్జనం ప్రాక్ప్రయోజ్యమ్।

658. ఉపసర్జనసంజ్ఞగలది సమాసమున పూర్వమందు ప్రయోగింప దగును. (పూర్వనిపాతము) కాన ప్రకృతమున అపదిశా అనియగును.

వివ :— సమాసపదమధికృతమగును. ప్రకృతమున సమాస మందనునర్థమును చెప్పిన యోగ్యముగనుండును గాననట్టియోగ్యతాబల ముచేనది సప్తమ్యన్తముగ విపరిణామమునొందును. సూత్రమున పూర్వమ్ అనుపదము పూర్వమందుప్రయోగింపదగుననునర్థమును బోధించును. ఇట్లు అప అనుదానికి దిశాశబ్దముకంటె పూర్వప్రయోగము సిద్ధమగును. అప దిశా అనియగును.

659. ఏకవిభక్తి చాఽపూర్వనిపాతే. 1-2-44. ఏకవిభక్తి, చ, అపూర్వనిపాతే (సమాసే, ఉపసర్జనమ్.)

విగ్రహే యన్నియతవిభక్తికం తదుపసర్జనసంజ్ఞం స్యాత్, న తు తస్య పూర్వనిపాతః।

659. విగ్రహవాక్యములన్నిటియందొకేవిభక్తిగలపదముపసర్జనసంజ్ఞ గలదగును, దీనికి పూర్వప్రయోగముమాత్రము లేదు.

వివ :— అనువృత్తమగు సమాసే అనునది లక్షణచే విగ్రహే అనునర్థమును బోధించును. ఏకవిభక్తి అనుచోట "ఏకైవవిభక్తిర్యస్య తత్" అని విగ్రహము. నియతముగనొకేవిభక్తిగలదనునర్థము లభించును. ఇట్లుఫలితమగునర్థమే మూలమున "విగ్రహే యన్నియతవిభక్తికమ్" అని చూపబడినది. "న చ తస్య పూర్వనిపాతః" అనునది "అపూర్వనిపాతే" అనుదానికి ఫలితార్థము. పూర్వనిపాతవిషయమున యీసంజ్ఞ ప్రవర్తించదని వాచ్యార్థము. ఈసూత్రమునను విశదముగబోధయగుటకు "నిష్కౌశామ్బిః" అను నుదాహరణము చూపబడుచున్నది. ఇచట కౌశామ్బ్యాః నిష్క్రాన్తః, నిష్క్రాన్తమ్, నిష్క్రాన్తేన, ఇత్యాదిరీతిని విగ్రహములను చెప్పునపుడు క్రమముగ నిష్కౌశామ్బిః, నిష్కౌశామ్బిమ్, నిష్కౌశామ్బినా, మొదలగుసిద్ధరూపములగును. అన్నివిగ్రహములందును కౌశామ్బ్యాః అనునదిమాత్రము నియతవిభక్తికమగుటచే నీసూత్రముచే దానికుపసర్జనసంజ్ఞ యగును గాని, దీనికి పూర్వనిపాతముమాత్రము రాదు. ఇచట సమాసవిధాయకమగు "కుగతిప్రాదయః" (765) అనుశాస్త్రమున ప్రథమానిర్దిష్టము గానందున కౌశామ్బిశబ్దమునకు పూర్వసూత్రముచేనుపసర్జనసంజ్ఞ సిద్ధించ నేరదు. ప్రకృతమున "దిశయోర్మధ్యమ్" "దిశయోర్మధ్యేన" ఇత్యాదిరీతిని మనమెన్నివిగ్రహములను చెప్పినను ప్రతివిగ్రహమందును దిశాఅనునది నియతవిభక్తికముగనుండును గానదానికి యీసూత్రముచేనుపసర్జనసంజ్ఞ సిద్ధించును.

). గోస్త్రియోరుపసర్జనస్య. 1-2-48. గోస్త్రియోః, ఉపసర్జనస్య. (హ్రస్వః, ప్రాతిపదికస్య.)

ఉపసర్జనం యోగోశబ్దః స్త్రీప్రత్యయాన్తం చ తదన్తస్య ప్రాతిపదికస్య హ్రస్వః స్యాత్। అవ్యయీభావశ్చేత్యవ్యయత్వమ్॥

660. ఉపసర్జనసంజ్ఞగల గోశబ్దము, ఉపసర్జనసంజ్ఞగల స్త్రీప్రత్యయాన్తము, ఇవియంతమందుగలప్రాతిపదికమునకు హ్రస్వమువచ్చును. "అవ్యయీభావశ్చ" (663) సూ. చే నవ్యయీభావసమాసమునకు అవ్యయసంజ్ఞ సిద్ధమగును.

వివ :— గోస్త్రియోః అనునవి ద్వంద్వసమాసము. స్త్రీశబ్దముచే "స్త్రియామ్" అనునధికారమున విధింపబడు స్త్రీప్రత్యయములు గ్రహింపబడును. ప్రత్యయగ్రహణపరిభాషచే తదన్తవిధివలన స్త్రీప్రత్యయాన్తమను నర్థము లభించును. ఉపసర్జనస్య అనునది గోస్త్రీశబ్దములతో ప్రత్యేకముగ సంబంధించును. ఉపసర్జనమగు గోశబ్దమునకునట్టి స్త్రీప్రత్యయాన్తమునకు ననునర్థము లభించును. ఈరెండిటిని ప్రాతిపదికమునకు విశేషణముగ జేసి తదన్తవిధినిచేసిన మూలోక్తమగునర్థము సిద్ధించును. అపదిశా అనుచోట దిశా అనునదిఉపసర్జనము టాబన్తమునగుటచేనిదియన్తమందుగల "అపదిశా" అనుప్రాతిపదికమునకు హ్రస్వముప్రవర్తించిన అపదిశ అనియగును. సమాసమునకు కృత్తద్ధితసూత్రముచే ప్రాతిపదికసంజ్ఞ యుండును గానసుబుత్పత్తికలుగగా అపదిశ+సు అని యుండును. అవ్యయీభావ సమాసమునకు నవ్యయసంజ్ఞయుండుటచే "అవ్యయాదాప్సుపః" (455) సూ. చే సుప్పులకు లుక్కు ప్రసక్తమగుచున్నది.

661. నావ్యయీభావాదతోఽమ్త్వపఞ్చమ్యాః. 2-4-83.

న, అవ్యయీభావాత్. అతః, అమ్, తు, అపఞ్చమ్యాః, (సుపః, లుక్)

అదన్తాదవ్యయీభావాత్సుపో న లుక్, తస్య తు పఞ్చమీం వినా ఆమాదేశస్స్యాత్। దిశయోర్మధ్యే అపదిశమ్। "క్లీబావ్యయం త్వపదిశం దిశోర్మధ్యే విదిక్ స్త్రియామ్" ఇత్యమరః॥

661. హ్రస్వాకారమన్తమందుగలయవ్యయీభావసమాసముకంటె పరమగుసుప్పులకు లుక్కు రాదు. పంచమినివిడిచి మిగిలినసుప్పులకు అమాదేశమగును. అపదిశ+సు అనుచోట సుప్రత్యయమునకులుక్కురాక అమాదేశమగును. పిదప "అమిపూర్వః" (195) సూ. చే పూర్వరూపమువలన అపదిశమ్ అని సిద్ధమగును. అపదిశమ్ అనునది ప్రదర్శితరీతిని సాధువనుట ప్రాచీనుదైననమరసింహునకును సమ్మతమని వానివచనమువలన తెలియనగును. "క్లీబావ్యయం......స్త్రియామ్." అర్థము సుగమము.

వివ :— తంమాత్రమున వాక్యత్వయము. ఇందు మొదటిది

"నావ్యయీభావాదతః" అనునది. అదన్తమగునవ్యయీభావముకంటె పరమగుసుప్పులకులుక్కురాదని యర్థము. "అమ్త్వపఞ్చమ్యాః" అనునది రెండవది. పంచమికంటెనితరములగు సుప్పులకు అమాదేశమగునని యర్థము. అపఞ్చమ్యాః అనునిషేధము "అనన్తరస్య విధిర్వా భవతి ప్రతిషేధో వా" (విధిప్రతిషేధములవ్యవహితములకే సంభవించును.) అనుపరిభాషచే ప్రత్యాసన్నమగు అమ్మునకేయగును గాని లుఙ్నిషేధమునకు గాదు. అదన్తమగునవ్యయీభావముకంటెపరమగు పంచమికంటెనితరమైన సుప్పునకు లుక్కు రాదు అట్టి సుప్పునకమాదేశమగును, పంచమికిమాత్రము లుక్కు అమాదేశమురెండును రావు అని ఫలితమగును. ప్రకృతమున (ఉపదిశ + సు) పంచమీభిన్నమగుసుప్పుపరమగునపుడు ఉపదిశమ్ అని యగును. పంచమీవిభక్తిపరమగునపుడు ఉపదిశాత్ అని యగును.

"అవ్యయీభావశ్చ" అనుసూత్రముచే నవ్యయీభావసమాసము నపుంసకలింగమగును గాన "హ్రస్వో నపుంసకే ప్రాతిపదికస్య" (319)సూ.చే హ్రస్వము ప్రవర్తించిన ఉపదిశమ్ మొదలగురూపములు సిద్ధములగును కాని అతిఖట్వః ఇత్యాదిరూపములకొఱకావశ్యకమగుటవలనను ఇచట ప్రసక్తియుండుటవలనను "గోస్త్రియోః" అనుసూత్రమిచటనుపన్యసింపబడెనని గ్రహించునది.

662. తృతీయాసప్తమ్యోర్బహులమ్. 2-4-84. తృతీయాసప్తమ్యోః, బహులమ్। (అతః, అవ్యయీభావాత్, అమ్.)

అదన్తాదవ్యయీభావాత్తృతీయాసప్తమ్యోర్బహులమమ్భావస్స్యాత్। ఉపదిశమ్। ఉపదిశేన। ఉపదిశమ్। ఉపదిశే। బహులగ్రహణాత్సుమద్రమున్మత్తగఙ్గమిత్యాదౌ సప్తమ్యా నిత్యమమ్భావః॥ విభక్త్యాదేరయమర్థః। విభక్త్యర్థాదిషు వర్తమానమవ్యయం సుబన్తేన సహ సమస్యతే। సోఽవ్యయీభావః॥ విభక్తౌ తావత్। హరౌ ఇత్యధిహరి। సప్తమ్యర్థస్యైవాత్ర ద్యోతకోఽధిః॥ హరి+ఙి, అధి, ఇత్యలౌకికం విగ్రహవాక్యమ్। అత్ర నిపాతేనాఽభిహితేఽప్యధికరణే వచనసామర్థ్యాత్సప్తమీ॥

662. ప్రాస్వారా స్తమగునవ్యయీభావసమాసముకంటె పరములగు తృతీయాసప్తమీవిభక్తులకమాదేశము బహులముగనగును. తృతీయకుదా:- అమాదేశము వచ్చునపుడు అపదిశమ్, రానపుడు అపదిశేన "నావ్యయీభావాత్" అను సూత్రముచే సుప్పునకు లుగభావము సిద్ధించును. అపదిశమ్, అపదిశే. ఇచట సప్తమికమాదేశము. సూత్రమున వాశబ్దమువలన వికల్పార్థము లభించుచుండ బహులగ్రహణముచే (క్వచిత్ప్రవృత్తిః క్వచిదప్రవృత్తిః.) కొన్నిస్థలములందుమాత్రము సప్తమికి నిత్యముగనమ్భావము సిద్ధించును. ఉదా :— సుమద్రమ్. (మద్రాణాం సమృద్ధిః) ఉన్మత్తగఙ్గమ్. (ఉన్మత్తా గఙ్గా యస్మిం స్తత్)

అవ్యయంవిభక్తీత్యాదిసూత్రమున రెండవయోగమునకర్థము :— "విభక్తి........వచనేషు, అనుచోట విభక్తి సమీప సమృద్ధి వ్యృద్ధి అర్థాభావ అత్యయ అసంప్రతి శబ్దప్రాదుర్భావ పశ్చాత్ యథా అనుపూర్వ్య యౌగపద్య సాదృశ్య సంపత్తి సాకల్య అన్త శబ్దములకు ద్వన్ద్వసమాసము, దీనికి వచనశబ్దముతో కర్మధారయము. వచనశబ్దమునకు కర్మవ్యుత్పత్తిచే (ఉచ్యన్తఇతి=వచనాః) విభక్త్యాద్యర్థములు ద్యోత్యములగుచుండ అను నర్థము లభించును. విభక్తిశబ్దము లక్షణచే విభక్త్యర్థమును బోధించును. ఈవాక్యములోనికవ్యయపదమనువర్తించును. అవ్యయీభావః, సమాసః, అనునవి యధికారలబ్ధములు. సుపా అనునదనువర్తించును. తదన్తవిధిచే సుబన్తేన అనునర్థము లభించును. కావున విభక్తిసమీపసమృద్ధ్యాద్యర్థములందు వర్తమానమగునవ్యయము సమర్థమగు సుబన్తముతో సమసించి యవ్యయీభావసంజ్ఞకమగునని సూత్రార్థము లభించును. సూత్రములోని క్రమమునమసరించి విభక్త్యర్థమందుదాహరణము చూపబడెను. అధిహరి. హరౌ అనుదానికి అధిహరి అనుసమాసమునకునర్థభేదములేదు. ప్రకృతమున సమాససంజ్ఞసిద్ధించినతరువాత హరి+ఙి అధి అనునవస్థలో "సుపో ధాతు" (654) సూ. చే సుప్పునకు లుక్కగును. పిదప సమాసవిధాయక శాస్త్రమునవవ్యయము ప్రథమానిర్దిష్టము గాన అధి అమదానికుపసర్జనసంజ్ఞ యుండుటచే పూర్వనిపాతమగును. అధిహరి అనుసముదాయముకంటె వచ్చిన సుప్పునకు "అవ్యయాదాప్సుపః (455) సూ. చే లుక్కగును. అధి

హరి అని సిద్ధమగును. అలౌకికవిగ్రహవాక్యమందే సమాససంజ్ఞయనియు నపుడే సుబ్లుక్కునియు నెరుగవలయును. సూత్రమున సుపా అనుదానినను వర్తింపజేసి సమాసమును విధించుటచే తత్సామర్థ్యమువలన సప్తమ్యర్థము అధి అనుదానిచేనభిహితమైనను సప్తమీవిభక్తి వచ్చుననిగ్రహించునది.

663. అవ్యయీభావశ్చ. 2-1-18. అవ్యయీభావః, చ (నపుంసకమ్)

అయం నపుంసకం స్యాత్। హ్రస్వో నపుంసకే ప్రాతిపదికస్య। గోపాయతీతి, గాః పాతీతి వా గోపాః। తస్మిన్నిత్యధిగోపమ్। సమీపే=కృష్ణస్య సమీపముపకృష్ణమ్। సమయాగ్రామమ్, నికషాలఙ్కామ్, ఆరాద్వనాదిత్యత్ర తు నావ్యయీభావః। అభితఃపరితః, అన్యారాత్, ఇతి ద్వితీయాపఞ్చమ్యోర్విధానసామర్థ్యాత్। మద్రాణాం సమృద్ధిః సుమద్రమ్। యవనానాం వ్యృద్ధిర్దుర్యవనమ్। విగతా ఋద్ధిర్వ్యృద్ధిః। మక్షికాణామభావో నిర్మక్షికమ్। హిమస్యాఽత్యయోఽతిహిమమ్। అత్యయో ధ్వంసః। నిద్రా సంప్రతి న యుజ్యత ఇత్యతినిద్రమ్। హరిశబ్దస్య ప్రకాశః ఇతిహరి। విష్ణోః పశ్చాదనువిష్ణు। పశ్చాచ్ఛబ్దస్య తు నాఽయం సమాసః। తతః పశ్చాత్స్రంస్యతే ధ్వంస్యతే ఇతి భాష్యప్రయోగాత్। యోగ్యతావీప్సాపదార్థానతివృత్తిసాదృశ్యాని యథార్థాః। అనురూపమ్। రూపస్య యోగ్యమిత్యర్థః। అర్థమర్థంప్రతి ప్రత్యర్థమ్। ప్రతిశబ్దస్య వీప్సాయాం కర్మప్రవచనీయసంజ్ఞావిధానసామర్థ్యాత్తద్యోగే ద్వితీయాగర్భం వాక్యమపి। శక్తిమనతిక్రమ్య యథాశక్తి। హరేస్సాదృశ్యం। సహరి। వక్ష్యమాణేన సహస్య సః। జ్యేష్ఠస్యానుపూర్వ్యేణేత్యనుజ్యేష్ఠమ్। చక్రేణ యుగపదితి విగ్రహః॥

663. అవ్యయీభావసమాసముగూడ నపుంసకమగును. నపుంసకలింగమగుటచేత ప్రాప్తమగు "హ్రస్వో నపుంసకే ప్రాతిపదికస్య (318)సూ.చే

హ్రస్వము సిద్ధించును. (1) గోపాః అనుపదమునకు "గోపాయతి" (రక్షించువాడు) అనిగాని "గాఃపాతి" (గోవులనుపాలించువాడు) అనిగాని వ్యుత్పత్తి చెప్పవచ్చును. గోపునియందనునర్థమున వర్తమానమగు అధి అనునవ్యయము గోపాపదముతో సమసించును. నపుంసకహ్రస్వము విభక్తికిలుగభావము అమాదేశమునగును. అధిగోపమ్ అని యగును.

(2) సమీపార్థమందు :— ఉపకృష్ణమ్. "కృష్ణస్యసమీపమ్" అనునర్థమునసమీపార్థద్యోతకమగు ఉప అనునవ్యయము కృష్ణస్య అను దానితో సమసించెను. సమీపార్థద్యోతకములగు సమయా నికషా ఆరాత్ అనునవ్యయములు క్రమముగ గ్రామమ్ లఙ్కామ్ వనాత్ అనుపదములతో సమసించవు. "అభితఃపరితఃసమయానికషాహాప్రతియోగేఽపి" (వార్తికము) "అన్యారాదితరర్తేదిక్శబ్దాఞ్చూత్తరపదాజాహియుక్తే" (598) అను వచనములచే పైస్థలములందు ద్వితీయాపంచమీవిభక్తులను విధించుటయే సమాసాభావమునకు గారణము. సమాసమున విభక్తికి లుగాదులగుట వలననావిభక్తివిధానమువ్యర్థమగుననియాశయము. (3) సమృద్ధ్యర్థమందు:- సుమద్రమ్. సమృద్ధ్యర్థద్యోతకమగు సు అనునవ్యయము మద్రపదముతో సమసించును. (4) వ్యృద్ధియన ఋద్ధిరేకపోవుటయని యర్థము. ఉదా:— దుర్యవనమ్. (5) అర్థాభావమందు :— నిర్మక్షికమ్. "మక్షికాణామభావః" అనునర్థమందు నిర్ అనునవ్యయము మక్షికపదముతో సమసించును. (6) అత్యయమన నాశమని యర్థము. ఈయర్థముగల "అతి" అనునవ్యయము హిమపదముతో సమసింప అతిహిమమ్ అని యగును. (హిమస్యాత్యయః).

(7) అతినిద్రమ్ అనునది అసంప్రత్యర్థమునకుదాహరణము. ఇచట అతి అనునవ్యయము అసంప్రత్యర్థకము. ఈయర్థమే యుక్తక్రియావృత్తిర్భావముచే "సంప్రతినయుజ్యతే" అనురీతిని వివరింపబడెను. అతిశబ్దము నిద్రాశబ్దముతో సమసించిన అతినిద్రమ్ అని యగును. (నిద్రాసంప్రతినయుజ్యతే). (8) మాత్రమున శబ్దప్రాదుర్భావపదమునకు శబ్దవిషయక ప్రకాశమని యర్థము. దీనికి ఇతిహరి అని యుదాహరణము. ఇచట ఇతి అనునది శబ్దప్రకాశద్యోతకము. దీనికి షష్ఠ్యన్తము స్వరూపమాత్రబోధకము

నగు హరిశబ్దముతో సమాసము. (హరిశబ్దస్యప్రకాశః). (9) పశ్చాత్ అనుదానియొక్కయర్థమందు వర్తమానమగు అను అనునవ్యయము విష్ణు శబ్దముతో సమసింప అనువిష్ణు అని యగును. పశ్చాత్తనుశబ్దమునకు మాత్రమీసమాసము రాదు. "అచఃపరస్మిన్" (51) అనుసూత్రభాష్యము లోని "తతఃపశ్చాత్స్రంస్యతే" ఇత్యాదిప్రయోగములిందు గారణము. సమ సించినచో సమాసవిధాయకశాస్త్రమునసవ్యయము ప్రథమానిర్దిష్టము గాన పశ్చాత్ అనుదానికి పూర్వనిపాతము ప్రసక్తమయ్యెడిని.

(10) సూత్రమున యథా అనుదానికి యథార్థద్యోతకమగునవ్యయము సమసించునని యర్థము. యోగ్యత వీప్స పదార్థానతిక్రమణము సాదృశ్యము ఇవి యథార్థములు. యోగ్యతారూపార్థమునకు అనురూపమ్ అని యుదాహరణము. రూపమునకు యోగ్యమైనదని యర్థము. ప్రత్యర్థమ్ అనునది వీప్సారూపార్థమునకుదాహరణము. ప్రతిశబ్దమునకు వీప్సయందు (అర్థమర్థమ్) "లక్షణేత్థంభూతాఖ్యాన (555) సూ.చే కర్మప్రవచనీయసంజ్ఞా విధానసామర్థ్యమువలన "అర్థమర్థంప్రతి" అను ద్వితీయాగర్భితమగు వాక్యమునుండవచ్చును. పదార్థానతిక్రమణరూపార్థమునకు యథాశక్తి అను నది యుదాహరణము. (శక్తిమనతిక్రమ్య) శక్తినతిక్రమించక యని యర్థము. యథా అనునవ్యయము పదార్థానతిక్రమణార్థద్యోతకము. సహరి (హరేస్సాదృశ్యమ్) అనునది సాదృశ్యార్థమునకుదాహరణము. సహాశబ్ద మునకు అవ్యయీభావేచాఽకాలే (664) సూ. చే సాదేశమగును. (11) ఆనుపూర్వ్యార్థద్యోతకమగు అను అనునవ్యయము జ్యేష్ఠశబ్దముతో సమ సింప అనుజ్యేష్ఠమ్ (జ్యేష్ఠస్యానుపూర్వ్యమ్) అను రూపము సిద్ధించును. (12) యుగపదర్థద్యోతకమగు "సహ" అనునవ్యయము "చక్రేణ" అను దానితో సమసించును. చక్రేణ యుగపత్ అనియుండ.

వివ :— అధిగోపమ్ అనుస్థలమున విభక్త్యర్థమందవ్యయీభావము. గోపాశబ్దమాకారాన్తము. ఇచటగూడ అధిహరి అనుచోటు నందువలె గోపి అనునది లౌకికవిగ్రహము. ఈసూత్రముచే నపుంసకత్వము తత్ఫలముగ "హ్రస్వోనపుంసకే" (319) సూ. చే హ్రస్వము విశిష్టము కంటె మిుఱత్పత్తియు అమాదేశమునగును. స్త్రీప్రత్యయాన్తముగాక

పోవుటచే "గోస్త్రియోః" (660) సూ. చే హ్రస్వము రాదు.

ఈసూత్రముచే విధింపబడుసమాసము వక్ష్యమాణమగు మహావిభాషాధికారమున చేరనందున నిత్యమగును, నిత్యసమాసమునకు అస్వపదవిగ్రహమును చెప్పుటన్యాయ్యము. కావున "ఉపకృష్ణమ్" ఇత్యాదిసమాసములకు "కృష్ణస్యసమీపమ్" మొదలగునవియే లౌకికవిగ్రహములగును. సమయాగ్రామమ్ ఆరాద్వనాత్ ఇత్యాదులలో "గ్రామస్య సమయా" వనస్య ఆరాత్ అనుచోట షష్ఠీశేషే (609) సూ. చే విధింపబడు షష్ఠియున్నను ఉపపదవిభక్తులగు ద్వితీయాపంచములున్నను అవ్యయీభావసమాసమును చేసినచో ప్రాతిపదికావయవములగు సుప్పులకు లుక్కువచ్చును గాన పైవిభక్తులలోపింప సముదాయముకంటె సుబుత్పత్తి యపేక్ష్యముగనగును. అందుచే సమయాగ్రామమ్ సమయాగ్రామాత్ ఆరాద్వనమ్ ఆరాద్వనాత్ ఇత్యాదిరూపములు సమాసమున సంభవించుచుండ మరల "అభితఃపరితః" అనుదానిచేతను "అన్యారాదితరర్తే (598) సూత్రముచేతను క్రమముగ ద్వితీయాపంచమీవిభక్తులను విధించుట వ్యర్థమగును. తత్సామర్థ్యము వలన పైచోటులందు సమీపార్థముననవ్యయీభావసమాసము రాదని చెప్పవలెను. కనుకనే గ్రామంసమయా లంకాంనికషా ఇత్యాదిప్రయోగములు నుండవచ్చును. సమాసమే ప్రవర్తించినచోనవ్యయమునకెల్లప్పుడు పూర్వనిపాతమే యగును గాననిట్టిప్రయోగములకవకాశము లేకపోవును.

అర్థాభావమన సమసించుపదముయొక్క అర్థమునకత్యన్తాభావమని యర్థము. నిర్మక్షికమ్ అనుచోట మక్షికపదార్థముయొక్క అత్యన్తాభావమే బోధించును. "మక్షికాణామభావః" అనునది లౌకికవిగ్రహము. ఇట్లు చెప్పుటచే "దుర్యవనమ్" అనునది అర్థాభావమందుదాహరణము గానేరదు. అచట యవనపదార్థముయొక్కయత్యన్తాభావము ప్రతీయమానము కాదు. యవనసంబంధియగు వృద్ధ్యభావము ప్రతీయమానమగును. అతిహిమమ్= అత్యయమన ధ్వంసము. ఇది యర్థాభావమున చేరనందున పునరుక్తిదోషము లేదు. అతినిద్రమ్="ఏతర్హి సంప్రతీదానీమ్" అనునమరకోశము వలన సంప్రతి అనుదానికిప్పుడని యర్థము. "అసంప్రతి" అనునది యుజ్యతే అను యుక్తక్రియాధ్యాహారముగచేయబడిన నఞ్సమాసము. అతిహరి=

అవ్యయీభావమునకునవ్యయత్వముండుటచే సముదాయముకంటెనుత్పన్న మైన సుప్పునకు "అవ్యయాదాప్సుపః" (455) సూ. చే లుక్కగుటనని యెఱుగవలయును. అదన్తము కాదుగాన నావ్యయీభావాత్తసుసూత్రము ప్రవర్తించదు.

"అర్థమర్థంప్రతి" అనునది విగ్రహవాక్యము. వీప్సయందు ద్విర్భావము వచ్చినది. ప్రతి అనుదానికెట్టియప్పుడులో కర్మప్రవచనీయసంజ్ఞయుండుటచే తద్యోగమున ద్వితీయ వచ్చును. సమాసముచేతనే వీప్స ప్రతీయమానమగును గానసమాసమునందుమాత్రము ద్విర్వచనము రాదు. కేవలస్థలమునమాత్రము సమాసము వైకల్పికమని తెలియవలయును. నిత్యమగుచో పైస్థలమున శేషషష్ఠితో సమాసముచేసినను సుప్పులకు లుక్కయినపిదప సముదాయముకంటె సర్వవిభక్తులును (ప్రత్యర్థం ప్రత్యర్థేన) సిద్ధించునుగానకేవలము ద్వితీయావిభక్తిఫలకమగు కర్మప్రవచనీయసంజ్ఞావిధానము వ్యర్థము గావలసివచ్చును. అందువలననే "అర్థమర్థంప్రతి" అనురీతిని వాక్యముగూడ ప్రయోగార్హమగును. అనుజ్యేష్ఠమ్=అనుపూర్వమన క్రమమని యర్థము. "అనుజ్యేష్ఠం" ఇత్యాదులందు "కార్యంకృతమ్" ఇత్యాదులను శేషవాక్యములనుగనెరుగునది. జ్యేష్ఠాదిక్రమముననుసరించి కార్యము చేయబడినదని యర్థము. సూత్రమున (విభక్తిసమీప....) యుగపచ్ఛబ్దముకంటె ష్వార్థమందు ష్యఞ్ప్రత్యయమువచ్చిన యౌగపద్యమ్ అనురూపమగును. కనుక యౌగపద్యయుగపచ్ఛబ్దములు సమానార్థకములు.

అవ్యయీభావే చాఽకాలే. 6-3-81. అవ్యయీభావే, చ, అకాలే (సహస్య, సః.)

సహస్య సస్స్యాదవ్యయీభావే న తు కాలే। సచక్రమ్। కాలే తు సహపూర్వాహ్ణమ్। సదృశస్సఖ్యా ససఖి। యథార్థత్వేనైవ సిద్ధే పునస్సాదృశ్యగ్రహణం గుణభూతేఽపి సాదృశ్యే యథాస్యాదిత్యేవమర్థమ్। క్షత్రాణాం సంపత్తిః సక్షత్రమ్। ఋద్ధేరాధిక్యం సమృద్ధిః అనురూప ఆత్మభావస్సంపత్తిరితి భేదః। తృణమప్యపరిత్యజ్య సతృణమత్తి సాకల్యేనేత్యర్థః। నత్వత్ర తృణభక్షణే తాత్పర్యమ్। అన్తే=

అగ్నిగ్రన్థపర్యన్తమధీతే సాగ్ని॥

664. అవ్యయీభావసమాసమందు సహ అనుదానికి స అనునది యాదేశమగును, కాలవాచకముపరమగునపుడీయాదేశము రాదు. ప్రకృతమున "చక్రేణయుగపత్" అనువిగ్రహముగలసచక్రమ్ అనుసమాసమున సహ అనుదానికీయాదేశము వచ్చెను. సచక్రమ్। సహపూర్వాహ్ణమ్ అను చోట కాలవాచకపదము పరమగుటచేనీయాదేశము రాదు. ససఖి అనుస్థలమున సాదృశ్యార్థకమగు సహ అనునది సఖిశబ్దముతో సమసించెను. "సదృశః సఖ్యా" అని విగ్రహము. ఈసూత్రముచే సాదేశము.

సాదృశ్యముగూడ యథార్థమనుటచే దానిచేత ససఖి మొదలగురూపములు గతార్థములగుచుండ సూత్రమున మరల సాదృశ్యగ్రహణముచేయుటవలన గుణీభూతమగు సాదృశ్యార్థమందును సమాసమువచ్చునని గ్రహింపదగును. అట్లుకాకున్న సూత్రములోని వచనగ్రహణసామర్థ్యముననవ్యయార్థమునకు ప్రాధాన్యవివక్షయందే సమాసము ప్రవర్తించును గానిగుణభూతమగునర్థమునందు ప్రవర్తింపకపోవును. అవ్యయార్థములగు సాదృశ్యాదులకు ప్రాధాన్యవివక్షగల సహరి మొదలగురూపములే సిద్ధించును గానిససఖి మొదలగునవి సిద్ధింపకపోవునని తాత్పర్యము. "క్షత్రాణాం సంపత్తిః" అనువిగ్రహమున సంపత్తిద్యోతకమగు సహ అనునవ్యయము సమసించును. సాదేశమగును. సక్షత్రమ్ అనియగును. బుద్ధియొక్క (ధనాదులయొక్క) ఆధిక్యము సమృద్ధిపదార్థము. యోగ్యమగు స్వభావము సంపత్తిశబ్దార్థము. కాన సంపత్తి సమృద్ధిశబ్దములకు పౌనరుక్త్యము లేదు. అందువలన సక్షత్రమ్ అనుదానికి క్షత్రియులకు యోగ్యమగు కర్మ అని యర్థమును చెప్పవలయును.

సతృణమ్ అనుచోట సాకల్యార్థమందు వర్తమానమగు సహ అనునవ్యయము తృణశబ్దముతో సమసించినది. సాదేశము. "తృణమప్యపరిత్యజ్య" అని యస్వపదలౌకికవిగ్రహము. తృణ+టా సహ అని యలౌకికము. ఇచట సహశబ్దమపరిత్యాగరూపార్థమందు వర్తించును. అత్తి అనునది శేషము. కావ "సతృణమత్తి" అనుదానికి "పాత్రయందు వడ్డింపబడిన సమస్తమును భక్షించుచున్నాడనియే యర్థము గాని తృణసహితముగ

భక్షించుచున్నాడని యర్థము కాదు. తృణభక్షణమందు తాత్పర్యములేదని యాశయము. అన్తార్థమందు "సాగ్ని" అనునది యుదాహరణము. సూత్రమునన న్తశబ్దముచేనన్తావయవసాహిత్యము వివక్షింపబడును. అగ్నిశబ్దమునకగ్నిచయనప్రతిపాదకగ్రన్థమర్థము. కనుకనగ్నిగ్రన్థాన్తావయవపర్యన్తమనునర్థమును చెప్పవలయును. సహ అనునవ్యయమునకగ్నిశబ్దముతో సమాసము, సాదేశము.

వివ :— సాగ్ని అనుచోట "అగ్నిగ్రన్థాన్తావయవేన సహితం గ్రన్థమ్" అనురీతిని మరియొకగ్రన్థపదమునకధ్యాహారముచేసి విగ్రహమును చెప్పవలయును. అందుచే అన్తావయవసహితమగునగ్నిగ్రన్థముతో గూడిన వేదభాగమునధ్యయనము చేయుచున్నాడని సాగ్నిఅధీతే అనుదాని యర్థము ఫలించును.

665. యథాఽసాదృశ్యే. 2-1-7. యథా, అసాదృశ్యే।

అసాదృశ్యే ఏవ యథాశబ్దస్సమస్యతే। తేనేహ న। యథా హరి స్తథాహరః। హరేరుపమానత్వం యథాశబ్దో ద్యోతయతి। తేన సాదృశ్యఇతివా యథార్థఇతివా ప్రాప్తం నిషిధ్యతే॥

665 యథా అనునవ్యయమసాదృశ్యరూపార్థమందే సమసించును. ఇట్లు చెప్పుటవలన "యథాహరి స్తథాహరః" అనుచోట సమాసము రాదు. ఇచటనుండు యథాశబ్దము హరియెట్టివాడోఅట్టివాడు హరుడనునర్థమును బోధించునదగుటచే హరికుపమానత్వమును ద్యోతనచేయును. అందుచే అవ్యయంవిభక్త్యాదిసూత్రమునందు సాదృశ్యాంశముచేగాని యథార్థములలో సాదృశ్యము చేరియుండుటచే యథార్థాంశముచేగాని ప్రాప్తమగునట్టి సమాసమీసూత్రముచే నిషేధింపబడునని యాశయము.

వివ :— ఈసూత్రము నియమార్థము. "అసాదృశ్యే" అనుదానికి సాదృశ్యభిన్నములగుయోగ్యతావీప్సాద్యర్థములకు ద్యోతకమగుయథాఅనువవ్యయము సమసించునని యర్థముచెప్పిన అట్టియర్థముయోగ్యతాదులు యథార్థములగుటచే అవ్యయంవిభక్త్యాది సూత్రముచేతనే సిద్ధించును గావమరల యీసూత్రమారంభింపబడుటచేవిధి (సిద్ధేసత్యారభ్యమాణోవిధి

ర్నియమాయభవతి) "అసాదృశ్యార్థమందే యథాశబ్దము సమసించునను" నియమముకొఱకగును.

666. యావదవధారణే. 2-1-8. యావత్, అవధారణే।

యావన్తశ్శ్లోకాస్తావన్తోఽచ్యుతప్రణామా యావచ్ఛ్లోకమ్॥

666. అవధారణార్థద్యోతకమగు యావత్ అనునవ్యయము సుబన్తముతో సమసించునదియునవ్యయీభావసంజ్ఞకమగును. యావచ్ఛ్లోకమ్. (యావన్తః శ్లోకాః తావన్తః అచ్యుతప్రణామాః) శ్లోకములెన్నిగలవో అన్నియే అచ్యుతనమస్కారములని యర్థము.

వివ :— అవధారణమన సంఖ్యాదికముచేనింతయనునర్థమును బోధించునిశ్చయము. యావన్తశ్శ్లోకాః అనునది విగ్రహము. అవధారణే అనునది లేకున్న "యావద్దత్తం తావద్భుక్తమ్" అనుచోటను సమాసము ప్రసక్తమయ్యెడిని. ఇచటనింతతినబడినదను నిశ్చయము లేదు.

667. సుప్ప్రతినా మాత్రార్థే. 2-1-9. సుప్, ప్రతినా, మాత్రార్థే।

శాకస్యలేశః శాకప్రతి। మాత్రార్థే కిమ్। వృక్షంప్రతివిద్యోతతే విద్యుత్॥

667. సుబన్తము అల్పార్థమునుద్యోతనచేయు ప్రతి అనుదానితో సమసించును. శాకప్రతి. (శాకస్యలేశః) కొంచెముకూర అని యర్థము. ఇచట ప్రతి అనునదల్పార్థద్యోతకము. సూత్రమున సుప్పనునదే ప్రథమానిర్దిష్టముగానశాకశబ్దమునకే పూర్వనిపాతము. "మాత్రార్థే" అనునది లేకున్న "వృక్షంప్రతి" (విద్యోతతే విద్యుత్) ఇత్యాదులందు లక్షణార్థద్యోతకమగు ప్రతి అనుదానితోగూడ సమాసము ప్రసక్తమగును.

వివ :— సుప్పనుదానికి తదన్తవిధిచే సుబన్తమనునర్థము లభించును. సుప్సుపా సూత్రమునుండి సుప్పనునదనువర్తించుచుండ మరల సూత్రమున సుప్గ్రహణము సన్నిహితమగు "అవ్యయమ్" అనునది యీసూత్రములోనికనువర్తించదని తెలుపును.

668. అక్షశలాకాసంఖ్యాః పరిణా. 2-1-10. అక్షశలాకా సంఖ్యాః, పరిణా।

ద్యూతవ్యవహారే పరాజయఏవాయం సమాసః। అక్షేణ విపరీతం వృత్తం అక్షపరి। శలాకాపరి। ఏకపరి॥

668. అక్షశబ్దము శలాకాశబ్దము ఏకాదిసంఖ్యాశబ్దములును పరి అను దానితో అవ్యయీభావసంజ్ఞకమగును. ఈసూత్రముచే విధింపబడు సమాసము ద్యూతక్రీడయందగుసపజయరూపార్థమందేయగును. అక్షపరి (అక్షేణవిపరీతం వృత్తమ్) అక్షశబ్దము పరి అనుదానితో సమసించినది. ఒకయక్షము (పాచిక) తిరుగబడినందుననాట చెడినదని యర్థము. ఇట్లే శలాకాపరి ఏకపరి ఇత్యాదులు.

వివ:— పాచికలచేగాని శలాకలచేగాని ద్యూతక్రీడను సల్పుదురు. అట్టిక్రీడలందుగల నియమముల ననుసరించి యెట్లుపాచికపడిన జయమగునో దానికివిపరీతముగానొకపాచిక పడినదని "అక్షపరి" అను దానికర్థము. అట్లు పడుటచేనపజయము వచ్చినదని యాశయము. ఇట్టి యర్థమందే యీసమాసము ప్రవర్తించును. ఇవి నిత్యసమాసములు గావున వీనికస్వపదవిగ్రహములను చూపవలయును. ఏకపరి అనుచోట "ఏకేన విపరీతంవృత్తమ్" అని విగ్రహము.

విభాషా. 2-1-1.

అధికారోఽయమ్। ఏతత్సామర్థ్యాదేవ ప్రాచీనానాం నిత్య సమాసత్వమ్। "సుప్సుపా" ఇతి తు న నిత్యసమాసః। అవ్యయమిత్యాదిసమాసవిధానాద్జ్ఞాపకాత్॥

669. ఇది యధికారసూత్రము. సూత్రమునిచటపఠించుటవలన దీనికి పూర్వమున విధింపబడు సమాసములకు నిత్యత్వము సిద్ధించును. అవ్యయమ్ (666) ఇత్యాదిసూత్రములచే తిరుగసమాసమును విధించుటవలన "సుప్సుపా" అనుసూత్రముచే విధింపబడు సమాసముమాత్రము నిత్యము గావేరదు.

వివ:— ఇదియధికారసూత్రము గావునను త్తరసూత్రములలోని కధికృతమై వానిచేవిధింపబడువానికి వికల్పమును బోధించును. "ప్రాక్కడా

ర్వమాసః" (651) అనుసూత్రమునకు పూర్వమందే యీసూత్రమును సూత్రించిన సమాసవిధాయకములు ప్రతిసూత్రమందధికృతమై విభాషగ సమాసమగు ననుసర్థమును బోధించును. అట్లుచేయక సమాసవిధాయక సూత్రములమధ్య నీవిభాషాసూత్రమును పఠించినందున నీసూత్రముకంటె ముందుండుసూత్రములచే విధింపబడు సమాసము నిత్యమని తెలియవలెను. అనగా పూర్వసూత్రోదాహరణములందేకార్థీభావమునకు నిత్యత్వమని యూహనీయము. ఇతరస్థలములందేకార్థీభావమందు సమాసము, వ్యపేక్షయందు వాక్యముసుండును. అందువలననే నిత్యసమాసములకు స్వపదములతో విగ్రహము సంభవింపదని యెఱుగనది.

ఈసూత్రమునకుపూర్వమే "సుప్సుపా" అనుసూత్రమున్నది గాన తత్సూత్రవిహితమగు సమాసమునకును నిత్యత్వము న్యాయ్యము. అట్లైన భాష్యమున తత్సూత్రోదాహరణసందర్భమున చూపబడిన విస్పష్టంపటుః (విస్పష్టపటుః) అను విగ్రహప్రదర్శనము విరోధించును. కావున నాసూత్ర విహితమగు సమాసముమాత్రము నిత్యముగాదని నిరూపింపవలయును. తత్ప్రకారమెట్టిదన :— ప్రాక్కడారా త్తనుసూత్రమున "ప్రాక్" గ్రహణ మువలన సమాససంజ్ఞకవ్యయీభావాదిసంజ్ఞలతో సమావేశముండునని యీ వరలో తెలుపబడినది. "సుప్సుపా" అనుసూత్రముచే విధింపబడుసమాస మునను పదించి కేవలములగునవ్యయీభావాదిసంజ్ఞలను విధించుటవలననే సంజ్ఞాద్వయసమావేశము సిద్ధమగుచుండ మరల అవ్యయంవిభక్తీత్యాది సూత్రములచే చేయుసమాసవిధానమువలన అవ్యయమిత్యాదిసూత్రమునకు ప్రాచీనమగు "సుప్సుపా" అనుసమాసము వైకల్పికమని జ్ఞాపనము చేయ బడును. ఈసూత్రమున "విస్పష్టంపటుః" అనువిగ్రహప్రదర్శనరూపమగు భాష్యముగూడనీవిషయమున ప్రమాణమగును. ఈరీతిని "సుప్సుపా" సూత్రవిహితసమాసము నిత్యముకాదని యెరుగవలయును.

670. అపపరిబహిరఞ్చవః పఞ్చమ్యా. 2-1-12. అప....
రఞ్చవః. పఞ్చమ్యా॥

అపవిష్ణు సంసారః॥ అపవిష్ణోః॥ పరివిష్ణు॥ పరివిష్ణోః॥

బహిర్వనమ్। బహిర్వనాత్। ప్రాగ్వనమ్। ప్రాగ్వనాత్॥

670. అప పరి అనుఉపసర్గములు బహిః అనుఅవ్యయము అఞ్చు ధాత్వన్తము ఇవి పంచమ్యన్తములతో వికల్పముగ సమసించును; అదియు నవ్యయీభావసంజ్ఞకమగును.అపవిష్ణు(సంసారః)ఇత్యాదులుదాహరణములు.

వివ : అపవిష్ణు ఇచట అప అనుదానికి "విడిచిపెట్టుట" అని యర్థము. కృష్ణుని విడిచి సంసారబంధమని ఫలితార్థము. "అపపరీ వర్జనే" (599) సూ. చే అప అనుదానికి కర్మప్రవచనీయసంజ్ఞయుండుట వలన దానితోగూడినపుడు విష్ణుశబ్దమునకు పఞ్చమ్యపాఙ్పరిభిః (601) సూ. చే పంచమి యగును. ఈసూత్రముచే పంచమ్యన్తముతో సమాసము "సుపోధాతు" (654) సూ. చే పంచమికి లుక్కు వచ్చును. సమాసశాస్త్ర ప్రథమానిర్దిష్టమగుటచే అప అనుదానికి పూర్వనిపాతము. సమాసముకంటె నుత్పన్నమగు సుప్పునకు "అవ్యయాదాప్సుపః" (455) సూ. చే లుక్కగును. ఈరీతిగ "అపవిష్ణు" అని సిద్ధమగును. తక్కినస్థలములందునిట్లే ప్రక్రియనూహింపవలయును. అపవిష్ణోః అనునది లౌకికవిగ్రహము. బహిర్వనమ్. ప్రక్రియసమానమే. అదన్తముగాననమ్భావమయ్యెను. బహిర్వనాత్. బహిశ్శబ్దయోగమున పంచమి యీసూత్రముచే సమాసవిధానరూపమగు జ్ఞాపనమువలన సిద్ధమగును. కాకున్న సూత్రమున బహిశ్శబ్దము వ్యర్థము గావలయును. ప్రాగ్వనమ్. ప్రాగ్వనాత్. అఞ్చుధాతువుత్తరపదమందుగల ప్రాకచ్ఛబ్దయోగమున "అన్యారాత్" (598) సూ. చే పంచమి విహితమయ్యెను.

671. ఆఙ్మర్యాదాభివిధ్యోః. 2-1-13. ఆఙ్, మర్యాదాభివిధ్యోః। (పఞ్చమ్యా)

ఏతయోరాఙ్ పఞ్చమ్యన్తేన వా సమస్యతే, సోఽవ్యయీభావః। ఆముక్తి సంసారః। ఆముక్తేః। ఆబాలం హరిభక్తిః ఆబాలేభ్యః॥

671. మర్యాద అభివిధి అనువర్థములను ద్యోతనజేయు ఆఙ్ అనుపసర్గము పంచమ్యన్తముతో వికల్పముగ సమసించును అదియవ్యయీభావమగును. ఆముక్తి (సంసారః) ఇత్యాదులుదాహరణములు.

వివ :— ఆముక్తి. ఇది మర్యాదయందుదాహరణము. మోక్షము నకు పూర్వము సంసారమనియర్థము. ఇచ్చట "ఆఙ్మర్యాదావచనే" (600) సూ. చే ఆఙ్ అనునకు కర్మప్రవచనీయసంజ్ఞ యుండుటవలన "పఞ్చమ్యాః" (601) సూ. చే పంచమి సిద్ధమగును. అభివిధ్యర్థమున ఆబాలమ్ అని యుదాహరణము. బాలురు మొదలుకొని అని యర్థము. అవ్యయీభావము విశేషము. ఇచటను పైసూత్రముచేతనే పంచమి యగును. "ఆఙ్మర్యాదావచనే" అనుసూత్రమున వచనగ్రహణమువలననభివిధ్యర్థ మందును ఆఙ్ అనునకు కర్మప్రవచనీయసంజ్ఞ యుండును.

672. లక్షణేనాభిప్రతీ ఆభిముఖ్యే. 2-1-14. లక్షణేన, అభిప్రతీ, ఆభిముఖ్యే।

ఆభిముఖ్యద్యోతకావభిప్రతీ చిహ్నవాచినా సహ ప్రాగ్వత్। అభ్యగ్ని శలభాః పతన్తి। అగ్నిమభి। ప్రత్యగ్ని। అగ్నింప్రతి॥

672. ఆభిముఖ్యార్థమును ద్యోతనచేయు అభి ప్రతి అనునుపసర్గములు చిహ్నవాచకముతో వికల్పముగ సమసించును అది యవ్యయీభావమగును. అభ్యగ్ని (శలభాఃపతన్తి) ఇత్యాదులుదాహరణములు. లక్షణేన అనుదానికి "చిహ్నవాచినా" అనునది వివరణము. అభ్యగ్ని = శలభములన మిడుతలు. అవి యగ్నికభిముఖముగ పడుచున్నవని యర్థము. ఇచట అభి అనునది యాభిముఖ్యద్యోతకము. అగ్నికెదురుగపడుచున్నవనుటచేనగ్ని చిహ్నము కాననగ్నిశబ్దము చిహ్నవాచి యగును. సమాసాభావపక్షమందు "అగ్నిమభి" అని యగును. అభిరభాగే (556) సూ. చే అభి అనునది కర్మప్రవచనీయమగుటవలన తద్యోగమందు "కర్మప్రవచనీయయుక్తే" (551) సూ. చే ద్వితీయ యగును. ప్రత్యగ్ని. అగ్నింప్రతి. "లక్షణేత్థంభూతాఖ్యాన" (555) సూ. చే ప్రతి అనునది కర్మప్రవచనీయమగుటవలన తద్యోగమున ద్వితీయయగును.

673. అనుర్యత్సమయా. 2-1-15. అనుః, యత్, సమయా।

యం పదార్థం సమయా ద్యోత్యతే తేన లక్షణభూతే

నానుః సమస్యతే। సోఽవ్యయీభావః। అనువనమశనిర్గతః।
వనస్య సమీపం గత ఇత్యర్థః॥

673. ఏపదార్థముయొక్క సమీపము ద్యోతనచేయబడునో అట్టి చిహ్నవాచకమగుపదముతో అను అనెడి యుపసర్గము సమసించును, అదియు నవ్యయీభావమగును. అనువనమ్ (అశనిర్గతః) "పిడుగు వనసమీపమును పొందినదని" యర్థము.

వివ :— "సమయా" అనుదానితో యోగమున్నపుడు "అభితః పరితః" అనువార్తికముచే ద్వితీయ యగును గాన సూత్రములోని యత్ అనునది ద్వితీయాన్తము. అనువనమ్ అనుచోట వనశబ్దము లక్షణచే వనసమీపమును బోధించును. అవ్యయంవిభక్తీత్యాదిసూత్రమువలననిచట సమాసము సిద్ధమగును గానివికల్పముకొఱకువిభాషాధికారమునసీసూత్రము పఠింపబడెను. కనుక "వనస్యాను" అనియునుండును. ఇచట అను అనునది వనపదార్థముయొక్క సమీపమును ద్యోతనచేయును. ఇది చిహ్నవాచియగు వనశబ్దముతో సమసించెను.

674. యస్య చాఽఽయామః. 2-1-16. యస్య, చ, ఆయామః।
(లక్షణేన, అనుః.)

యస్య దైర్ఘ్యమనునా ద్యోత్యతే తేన లక్షణభూతేనానుః సమస్యతే। అనుగఙ్గం వారాణసీ। గఙ్గాయాఅను। గఙ్గా దైర్ఘ్యసదృశదైర్ఘ్యోపలక్షితేత్యర్థః॥

674. దేనియొక్క పొడవుతో సమానమగుపొడవు, అను అనెడి యుపసర్గముచే ద్యోతనచేయబడునో చిహ్నవాచకమగునట్టి పదముతో అను అనునది సమసించును. అనుగఙ్గమ్. (వారాణసీ) గఙ్గాయా అను. వారాణసి (కాశి) గంగానదియొక్క పొడవుతో సమానమగు పొడవుగలదని యర్థము.

వివ :— అనుః అనుదానిని యనువర్తింపజేసి దానినావృత్తిజేసి అందొకదానిని తృతీయాన్తముగ విపరిణామముచేసి "ఆయామః" అను దానితో సంబంధింపచేయవలయును. ఆయామమన పొడవు. ఈరీతిగ మూలోక్తార్థము లభించును.

* 675. తిష్ఠద్గుప్రభృతీని చ. 2-1-17. తిష్ఠద్గుప్రభృతీని, చ। ఏతాని నిపాత్యన్తే। తిష్ఠన్తి గావో యస్మిన్ కాలే స తిష్ఠద్గు। దోహనకాలః। ఆయతీగవమ్। ఇహ శత్రాదేశః పుంవద్భావవిరహః సమాసాన్తశ్చ నిపాత్యతే।

675. తిష్ఠద్గు మొదలగు శబ్దస్వరూపములు శాస్త్రకారులచే నిపాతింప బడినవి. ఏకాలమందావులు నిలువబడియుండునో ఆసమయము "తిష్ఠద్గు" (తిష్ఠన్తిగావోయస్మిన్) అని చెప్పబడును. అనగా పాలుపితికెడి సమయ మని యర్థము. "ఆయతీగవమ్" అనురూపమునిట్టిదే. ఇచట శతృప్రత్యయాదేశము, పుంవద్భావమురాకుండుట, సమాసాన్తప్రత్యయము, నిపాతింప బడినవి. ఆయతీగవమ్ అనుచోట "ఆయన్త్యో గావో యస్మిన్" అని విగ్రహము.

వివ:— తిష్ఠద్గు ఆయతీగవమ్ అనెడి రెండుస్థలములందును ప్రథమాసామానాధికరణ్యముండుటచే శతృప్రత్యయము (లటశ్శతృశానచావప్రథమాసమానాధికరణే (3-2-124) సూ.చే విహితమైనది.) అప్రాప్త మగుచుండగనది నిపతింపబడెను. "ఆయతీగవమ్" అనుచోట సమాసాన్తము, (టచ్ప్రత్యయము) "స్త్రియాఃపుంవత్" (835) అను వక్ష్యమాణ సూత్రముచే పుంవద్భావము ప్రాప్తమగుచుండ దానియొక్క యభావ మును నిపతింపబడినవి. "సమాసాన్తశ్చ" అనుచోట చకారముచేనవ్యయీ భావసంజ్ఞయు నిపతింపబడెను. నపుంసకలింగమగుటవలన "తిష్ఠద్గు" అను చోట హ్రస్వోనపుంసకే (319) సూ. చే హ్రస్వమగును. ఆయతీగవమ్ అనుచోట టచ్ ప్రత్యయానన్తరమవ్యయీభావమగును. ఖలేయవమ్ ఇత్యాదు లందు నిట్లే ప్రక్రియనూహింపవలయును.

676. పారేమధ్యే షష్ఠ్యా వా. 2-1-18. పారేమధ్యే, షష్ఠ్యా, వా।

---

* తిష్ఠద్గు బృహద్గు ఆయతీగవమ్ ఖలేయవమ్ ఖలేబుసమ్ లూనయవమ్ లూయమానయవమ్ పూతయవమ్ పూయమానయవమ్ సంహృతయవమ్ సంహ్రియమాణయవమ్ సంహృతబుసమ్ సంహ్రియమాణబుసమ్ సమభూమి సమపదాతి సుషమమ్ విషమమ్ దుఃషమమ్ నిఃషమమ్ అపసమమ్ ఆయతీసమమ్ పాపసమమ్ పుణ్యసమమ్ ప్రాహ్ణమ్ ప్రరథమ్ ప్రమృగమ్ ప్రదక్షిణమ్ సంప్రతి అసంప్రతి ఇచ్ ఇతి తిష్ఠద్గ్వాదిః

పారమధ్యశబ్దౌ షష్ఠ్యన్తేన సహ వా సమస్యేతే। ఏద
న్తత్వం చానయోర్నిపాత్యతే। పక్షే షష్ఠీతత్పురుషః। పారే
గఙ్గాదానయ। గఙ్గాపారాత్। మధ్యేగఙ్గాత్। గఙ్గామధ్యాత్।
మహావిభాషయా వాక్యమపి। గఙ్గాయాః పారాత్। గఙ్గాయా
మధ్యాత్॥

676. పార మధ్యశబ్దములు షష్ఠ్యన్తముతో వికల్పముగ సమసించును
అది యవ్యయీభావమగును. ఈసూత్రముచేతనే పారమధ్యశబ్దములకేకా
రాన్తత్వము నిపతింపబడును. వాగ్రహణమువలననిది ప్రవర్తించనపుడు
ముందుచెప్పబోవు షష్ఠీతత్పురుషసమాసమగును. పారేగఙ్గాత్ (గఙ్గాయాః
పారాత్) ఈసూత్రముచే సమాసము సుప్పులకు లుక్కగును. అనంతరము
ప్రథమానిర్దిష్టమగుటచే పారశబ్దమునకు పూర్వనిపాతము, నపుంసకహ్ర
స్వము, సమాసముకంటె సుబుత్పత్తియగును. దీనికి "నావ్యయీభావాత్"
(661) సూ. చే లుక్కురాదు అమ్భావమగును. గఙ్గాపారాత్. ఇది షష్ఠీ
తత్పురుషము. ఇట్లే మధ్యేగఙ్గాత్ గఙ్గామధ్యాత్ అనురూపములగును.
విభాషా అను నధికారమువలననవ్యయీభావతత్పురుషముల యభావపక్ష
మందు గఙ్గాయాః పారాత్ గఙ్గాయా మధ్యాత్ అను వాక్యములునుండ
వచ్చును. ఈవిభాషాధికారమనేకసూత్రములందు ప్రవర్తించుటచే దీనికి
మహావిభాషయను వ్యవహారము గలదు.

వివ :— సూత్రమున వాగ్రహణములేకున్నను విభాషాధికారము
వలన వైకల్పికత్వము సిద్ధమగుచుండ మరల వాగ్రహణమువలన విశేష
విహితమగుటచే నీయవ్యయీభావసమాసము షష్ఠీతత్పురుషసమాసమును
బాధించునను శంకకవకాశముగలుగదు. విశేషవిహితమగు నవ్యయీభావ
ముచే బాధింపబడక షష్ఠీతత్పురుషముగూడ ప్రవర్తించుటకు వాగ్రహణ
మవిననట్టిదావివలన గఙ్గాయాఃపారాత్ ఇత్యాదివాక్యములు సిద్ధించకున్నవి.
అందువలన మహావిభాషాధికారముచే పక్షమందు వాక్యముగూడ సిద్ధించు
నవి చెప్పబడెను.

677. సంఖ్యా వంశ్యేన 2-1-19. సంఖ్యా, వంశ్యేన।
వంశో ద్వివిధా। విద్యయా జన్మనా చ। తత్రభవో వంశ్యః।

తద్వాచినా సహ సంఖ్యా వా సమస్యతే। ద్వౌమునీ వంశ్యౌ
ద్విముని। వా [illegible] త్రిముని। విద్యాతద్వతామభేదవివక్షా
యాం త్రిముని వ్యాకరణమ్। ఏకవింశతి భారద్వాజమ్॥

677. విద్యచేతను జన్మచేతను వంశము రెండువిధములు. ఇందు మొదటిది గురుశిష్యాదులపరంపర. రెండవది పుత్రపౌత్రాదులపరంపర. వంశములోనివాడు వంశ్యుడు. వంశ్యవాచకముతోనేకాదిసంఖ్యావాచకము వికల్పముగ సమసించును. ద్విముని. ద్వౌ చ తౌ మునీ చ అనువిగ్రహ మందు "విశేషణం విశేష్యేణ" (740) సూ. చే ప్రాప్తించు కర్మధారయ మును బాధించి దీనిచే నవ్యయీభావమగును. సుప్పులకు లుక్కగును. విశిష్టముకంటెనుత్పన్నమైన సుప్పునకు "అవ్యయాదాప్" (455) సూ. చే లుక్కగును. ఇచట వంశ్యవాచకము మునిశబ్దము. ద్వౌమునీ వంశ్యౌ అనునది విగ్రహము. త్రిముని. (త్రయోమునయః) వ్యాకరణమునకు ప్రవర్తకులు ముగ్గురు మునులు. (పాణినికాత్యాయునపతంజలులు) ఇచట మునిశబ్దము విద్యావంశ్యవాచకము. విద్యకు విద్యగలవారలకునభేదము వివక్షితమగునపుడు "త్రిముని వ్యాకరణమ్" అనెడి సామానాధికరణ్యముప పన్నమగును. ఏకవింశతిభారద్వాజమ్। ఇది జన్మచే వంశ్యవాచియగుదానితో సమాసమునకుదాహరణము "ఏకవింశతిర్భారద్వాజాః" (భరద్వాజవంశము లోనివారు) అని విగ్రహము.

678. నదీభిశ్చ. 2-1-20. నదీభిః, చ (సంఖ్యా)

నదీభిస్సహ సంఖ్యా ప్రాగ్వత్। (వా) సమాహారే చాయ
మిష్యతే। సప్తగఙ్గమ్। ద్వియమునమ్॥

678. నదీవాచకములతో సంఖ్యావాచకము సమసించునదియునవ్య యీభావమగును. (వా) సమాసార్థము సమూహమగునపుడే యీసమాసము ప్రవర్తించును. సప్తగఙ్గమ్. (సప్తానాం గఙ్గానాం సమాహారః) వక్ష్యమాణ మగు ద్విగుసమాసమును బాధించి దీనిచేనవ్యయీభావము. సప్తగఙ్గాసమూ హమని యర్థము. ద్వియమునమ్. (ద్వయోః యమునయోః సమాహారః) యమునాద్వయసముదాయము. ఇచట సుప్పులకు లుగభావాదుల నూహిం చునది.

విశే:— భాష్యప్రామాణ్యమువలనసూత్రమందు నదీపదముచే నదీవిశేషవాచకములను నదీసామాన్యవాచకములను గ్రహింపవలెను. కనుక "పఞ్చనదమ్" మొదలగునవి సిద్ధించును. "సమాహారే చాయ మిష్యతే" అను వార్తికమున చకారమేవకారార్థకము గాన సమాహారము నందే యనెడి యర్థము లభించును.

679. అన్యపదార్థే చ సంజ్ఞాయామ్. 2-1-21. అన్యపదార్థే, చ, సంజ్ఞాయామ్। (సుప్, నదీభిః)

అన్యపదార్థే విద్యమానం సుబన్తం నదీభిస్సహ నిత్యం సమస్యతే సంజ్ఞాయామ్। విభాషాఽధికారేఽపి వాక్యేన సంజ్ఞానవగమాదిహ నిత్యసమాసః। ఉన్మత్తగఙ్గం నామ దేశః। లోహితగఙ్గమ్॥

679. అన్యపదార్థమున వర్తమానమగు సుప్ప్రత్యయాన్తము నదీవాచకములతో సంజ్ఞ గమ్యమానమైనపుడు నిత్యముగ సమసించును. అది యవ్యయీభావమగును. ఈసూత్రమువిభాషాధికారస్థమయినను సమాసము వలననే సంజ్ఞ గమ్యమానమగును గాననీసూత్రముచే విధింపబడు సమాసము నిత్యమగును. వాక్యము నివృత్తమగును. ఉన్మత్తగఙ్గమ్. (ఉన్మత్తా గఙ్గాయస్మిన్) ఇది యొకదేశమునకు సంజ్ఞ। ఇట్లే "లోహితగఙ్గమ్" అను నదియును.

680. సమాసాన్తాః. 5-4-69.

ఇత్యధికృత్య॥

680. ఇది యధికారసూత్రము. అయిదవయధ్యాయమున నాల్గవపాదాన్తమువరకునీసూత్రమధికృతమగును. సూత్రమున సమాసపదము భాష్యప్రామాణ్యమువలననలౌకికవిగ్రహవాక్యబోధకమని గ్రహించునది. కాన నలౌకికవిగ్రహమందు సమాససంజ్ఞతో సమముగనే టజాదిసమాసాన్తప్రత్యయములగును. అన్తశబ్దము తుదియవయవమును బోధించును. కావున సమాసాన్తములు సమాసావయవములగును.

681. అవ్యయీభావే శరత్ప్రభృతిభ్యః. 5-4-107. అవ్యయీభావే, శరత్ప్రభృతిభ్యః (టచ్)

శరదాదిభ్యష్టచ్స్యాత్సమాసాన్తోఽవ్యయీభావే। శరదస్సమీపముపశరదమ్। ప్రతివిపాశమ్। శరద్, విపాశ్, అనస్, మనస్, ఉపానహ్, దివ్, హిమవత్, అనడుహ్, దిశ్, దృశ్, విశ్, చేతస్, చతుర్, త్యద్, తద్, యద్, కియత్। జరాయాజరస్చ। ఉపజరసమ్। ప్రతిపరసమనుభ్యోఽక్ష్ణః। యస్యేతిచ। ప్రత్యక్షమ్। అక్ష్ణః పరమితివిగ్రహే సమాసాన్త విధానసామర్థ్యాదవ్యయీభావః। పరోక్షేలిడితినిపాతనాత్పర స్యాకారాదేశః। పరోక్షమ్। పరోక్షాక్రియేత్యాది తు అర్శఆద్యచి। సమక్షమ్। అన్వక్షమ్॥

681. శరదాదిగణమున పఠింపబడిన శరద్ విపాశ్ మొదలగుశబ్దములన్తమునగలయవ్యయీభావముకంటె టచ్ప్రత్యయము (సమాసమునకన్తావయవమై) వచ్చును. ఉపశరదమ్। (శరదఃసమీపమ్) సామీప్యార్థమునందవ్యయీభావము. టచ్ప్రత్యయము. అమ్భావము ప్రతివిపాశమ్. "లక్షణేనాభిప్రతీ" (672) సూ. చే సమాసము. టచ్ప్రత్యయము. సుబ్లుక్కు. సుబుత్పత్తి. టచ్ప్రత్యయము సమాసావయవమే గాన "నావ్యయీభావాత్" (661) సూ.చే నమ్భావము. శరదాదిగణమును చూపుచున్నాడు:— శరద్ విపాశ్ అనస్ మనస్ ఉపానహ్ దివ్ హిమవత్ అనడుహ్ దిశ్ దృశ్ విశ్ చేతస్ చతుర్ త్యద్ తద్ కియత్. "జరాయా జరస్చ" జరాశబ్దమునకు జరసాదేశమగును. ఇది గణసూత్రము. విభక్తిపరముగ లేనపుడు "జరాయాజరసన్యతరస్యామ్" (228) సూ. చే జరసాదేశము ప్రాప్తమగుచుండ దీనిచేనది విధింపబడెను. ఉపజరసమ్. (జరాయాస్సమీపమ్) సామీప్యార్థముననవ్యయీభావము టచ్ప్రత్యయము జరసాదేశము అమ్భావమునగును,

"ప్రతిపరసమనుభ్యోఽక్ష్ణః" ఇదియు గణసూత్రము, ప్రతి పర సమ్ అను వీనికంటె పరమగునక్షిశబ్దమునకు గణమున పాఠమును చేయవలయును, "యస్యేతిచ" (టచ్ప్రత్యయము తద్ధితము గావునవది పరమగునపుడికారలోపమగునని సూచించుటకు చూపబడినసూత్రము) ప్రత్యక్షమ్. (అక్షిణీప్రతి) కన్నులకెదురుగనని యర్థము. "లక్షణేనాభిప్రతీ"

(672) సూ. చే సమాసము. టచ్ప్రత్యయము సుబ్లుక్కు. ప్రత్యక్షి+అ అని యుండనికారలోపము. మరలసుప్పు. అమ్భావము. అవ్యయము గానట్టి పరశబ్దముకంటె పరమగుసక్షిశబ్దముసకునీగణమున పాఠము చెప్ప బడెను. గణపాఠమునకు టచ్ప్రత్యయము ఫలము. కనుకనట్టిపాఠసామ ర్థ్యమువలన అనవ్యయమగు పరశబ్దము "అక్ష్ణః పరమ్" అనువిగ్రహమున నక్షిశబ్దముతో నవ్యయీభావసమాసమొందునని చెప్పవలయును. పరోక్షమ్. (అక్ష్ణఃపరమ్) అవ్యయీభావసమాసము. టచ్ప్రత్యయము. సుప్పులకు లుక్కు. "పరోక్షేలిట్" (3-2-115) అనుసూత్రమున "పరోక్షే" అను పాణిని నిర్దేశమువలన పరశబ్దమునకన్త్యాదేశముగనోకారమాదేశమగును. "ఏఙః పదాన్తాదతి" (87) సూ. చే పూర్వరూపము. విశిష్టముకంటెనుబుత్పత్తి. అమ్భావము. ఇంద్రియములకవిషయమని యర్థము. పరోక్షాక్రియా ఇత్యా ద్యుక్తులందు "పరోక్ష" అనురూపము "పరోక్షమస్యాస్తి" అనునర్థమున "అర్శఆదిభ్యోఽచ్ (5-2-127) సూ. చే అచ్ప్రత్యయమును పిదప టాప్ ప్రత్యయముచేసిన సిద్ధమగును. సమక్షమ్ (అక్ష్ణోర్యోగ్యమ్) అన్వక్షమ్ (అక్ష్ణఃపశ్చాత్) అనురూపములప్రక్రియను యథాపూర్వముగ నెరుగవల యును.

682. అనశ్చ. 5-4-108. అనః, చ (టచ్, అవ్యయీభావే)

అన్నన్తాదవ్యయీభావాట్టచ్స్యాత్॥

682. అన్అన్తమందుగల అవ్యయీభావసమాసముకంటె టచ్ప్రత్య యము సమాసాన్తమగును.

683. నస్తద్ధితే. 6-4-144. నః, తద్ధితే (భస్య, లోపః, టేః)

నాన్తస్య భస్య టేర్లోపః స్యాత్తద్ధితే। ఉపరాజమ్। అధ్యా త్మమ్॥

683. తద్ధితప్రత్యయముపరమగునపుడు నకారాన్తము భసంజ్ఞకమునగు దానియొక్క టిసంజ్ఞకమునకు లోపమగును. ఉపరాజమ్. (రాజ్ఞః సమీ పమ్) సామీప్యార్థమునసవ్యయీభావసమాసము. అనశ్చ (682) సూ. చే టచ్ప్రత్యయము. సుప్పులకు లుక్కు. ఉపరాజన్+అ అనియుండనీసూత్ర ముచే అన్ అనుదానికి లోపమగును. ఉపరాజ శబ్దముకంటె మబుత్పత్తి.

అమ్భావము. ఇట్లే "అధ్యాత్మమ్" అనుచోటున ప్రక్రియనెరుగవలయును. విభక్త్యర్థమందవ్యయీభావము ఆత్మనిఅనునది విగ్రహవాక్యము.

684. నపుంసకాదన్యతరస్యామ్. 5-4-109. నపుంసకాత్, అన్యతరస్యామ్ (అనః, అవ్యయీభావే, టచ్)

అన్నన్తం యత్ క్లీబం తదన్తాదవ్యయీభావాట్టజ్వాస్యాత్। ఉపచర్మమ్। ఉపచర్మ॥

684. అన్నన్తమగునపుంసకలింగశబ్దము న్తమందుగల యవ్యయీభావ సమాసముకంటె వికల్పముగ టచ్ప్రత్యయమగును. ఉపచర్మమ్-ఉపచర్మ. (చర్మణఃసమీపమ్) సామీప్యార్థమునందవ్యయీభావము. టచ్ప్రత్యయము. పూర్వసూత్రముచే టిలోపము. అమ్భావము. టజభావమందు ఉపచర్మ అని యగును.

685. నదీపౌర్ణమాస్యాగ్రహాయణీభ్యః. 5-4-110. (టచ్, అన్యతరస్యామ్).

వా టచ్ స్యాత్। ఉపనదమ్। ఉపనది। ఉపపౌర్ణమాసమ్। ఉపపౌర్ణమాసి। ఉపాగ్రహాయణమ్। ఉపాగ్రహాయణి॥

685. నదీ పౌర్ణమాసీ ఆగ్రహాయణీ వీనిలోనేదయిననొకశబ్దము న్త మందుగల యవ్యయీభావసమాసముకంటె టచ్ప్రత్యయము వికల్పముగ నగును. ఉపనదమ్। ఉపనది। (నద్యాస్సమీపమ్) టచ్ప్రత్యయము. సుప్పు లకు లుక్కు. ఉపనదీ+అ అనియుండ "యస్యేతిచ" (312) సూ. చే నీకారలోపము. విశిష్టముకంటెనుప్పు అమ్భావము. ఉపనది. ఇది టచ్చు రానట్టిరూపము. ఉపనదీ అనుచోట "హ్రస్వోనపుంసకే" (313) సూ. చే. హ్రస్వము. విశిష్టముకంటెనుత్పన్నమైన సుప్పునకు "అవ్యయాదాప్" (455) సూ.చే లుక్కగును. ఇట్లే ఉపపౌర్ణమాసమ్ ఉపపౌర్ణమాసి మొద లగురూపములప్రక్రియనెరుంగునది.

686. ఝయః. 5-4-111. (టచ్, అవ్యయీభావే,అన్యతరస్యామ్)

ఝయన్తాదవ్యయీభావాట్టజ్వాస్యాత్। ఉపసమిధమ్। ఉపసమిత్॥

686. ఝయ్ప్రత్యాహారవర్ణమంతమందుగల యవ్యయీభావసమాసముకంటె టచ్ప్రత్యయము వికల్పముగనగును. ఉపసమిధమ్. సామీప్యార్థమందవ్యయీభావము. టచ్చు. సుబ్లుక్కు. విశిష్టముకంటెనుప్పు. అమ్భావము. టచ్చురానపుడు ఉపసమిత్ అని యగును.

వివ :— ఈసూత్రముచే వికల్పముగటచ్ప్రత్యయము ప్రాప్తించుచుండ నిత్యముగ టచ్ప్రత్యయముకొఱకు శరదాదిగణమున ఝయంతములకు పాఠము చేయబడెనని తెలియునది.

687. గిరేశ్చ సేనకస్య. 5-4-112. గిరేః, చ, సేనకస్య (టచ్, అవ్యయీభావే, అన్యతరస్యామ్.)

గిర్యన్తాదవ్యయీభావాట్టజ్వా స్యాత్। సేనకగ్రహణం పూజార్థమ్। ఉపగిరమ్। ఉపగిరి॥

687. గిరిశబ్దమంతమందుగల యవ్యయీభావముకంటె టచ్చు విభాషగనగును. "అన్యతరస్యామ్" అనునదనువర్తించుటచేతనే వికల్పము సిద్ధమగును గానసూత్రమున సేనకగ్రహణము ఋషిస్మరణముపలనగలుగు పుణ్యముకొఱకగును. సేనకుడనునొకవైయాకరణాచార్యుడు. ఉపగిరమ్. సామీప్యమునందవ్యయీభావము. టచ్చు. టజభావమందు "ఉపగిరి" అని యగును.

అవ్యయీభావప్రకరణముసమాప్తము.



17 తత్పురుషప్రకరణము.

688 తత్పురుషః. 2-1-22.

అధికారోఽయం ప్రాగ్బహువ్రీహేః॥

688. ఈసూత్రము "శేషో బహువ్రీహిః" అనుసూత్రముపరకధికృతమగును. ఉత్తరసూత్రములందుపస్థితమై వానిచే విధింపబడు సమాసమునకు తత్పురుషసంజ్ఞను బోధించుచుండును.

689. ద్విగుశ్చ. 2-1-23. ద్విగుః। చ। (తత్పురుషః)

ద్విగురపి తత్పురుషసంజ్ఞస్స్యాత్। ఇదం సూత్రం త్యక్తుం శక్యమ్। సంఖ్యాపూర్వోద్విగుశ్చేతిపఠిత్వా సంజ్ఞాద్వయసమావేశస్య సువచత్వాత్। సమాసాన్తః ప్రయోజనమ్। పఞ్చరాజమ్॥

689. ద్విగుసమాసముగూడ తత్పురుషసంజ్ఞకమగును. "సంఖ్యాపూర్వోద్విగుః" (734) అను వక్ష్యమాణద్విగుసంజ్ఞావిధాయకసూత్రముననే సముచ్చయార్థకచకారమును పఠించినచో ద్విగుతత్పురుషసంజ్ఞలకు సమావేశము సిద్ధమగును గాననీసూత్రమునకావశ్యకత లేదు. ద్విగువునకు తత్పురుషసంజ్ఞను విధించుటవలన పఞ్చానాం రాజ్ఞాం సమాహారః అను నర్థమున విధింపబడు ద్విగుసమాసమునకును "రాజాహస్సఖిభ్యష్టచ్" (792) సూ. చే తత్పురుషసమాసమునకు విధింపబోవు సమాసాన్తటచ్ ప్రత్యయము సిద్ధమగును. పఞ్చరాజమ్.

వివ :— "ఆకడారాదేకా సంజ్ఞా" (233) సూ. చే ద్విగుసంజ్ఞ తత్పురుషసంజ్ఞను బాధించును గానసంజ్ఞాద్వయసిద్ధికై వేరుగసూత్రముండవలయుననెడి భావముతోనీసూత్రము రచింపబడియెను. అట్టిసంజ్ఞాద్వయసమావేశము ద్విగుసంజ్ఞావిధాయకసూత్రమున సముచ్చయార్థకచకారమును పఠించుటవలననే సిద్ధించును గాన వేరుగసూత్రమావశ్యకము గాదని యాశయము. "సంఖ్యాపూర్వోద్విగుః" అనుసూత్రమును విశదీకరించి "సంఖ్యా

పూర్వా" అను యోగముచే "తద్ధితార్థ" అను సూ.చే విహితమగుదానికి తత్పురుషసంజ్ఞను విధించి, ద్విగుః అను రెండవయోగముచే దానికి ద్విగు సంజ్ఞను విధించినను రెండుసంజ్ఞలకు పర్యాయము సిద్ధమగుచుండ చకారమీసంజ్ఞలకు సమావేశమును బోధించునని గ్రహింపనది.

690. ద్వితీయా శ్రితాతీతపతితగతాత్యస్తప్రాప్తాపన్నైః।
2-1-21. ద్వితీయా, శ్రితా.......పన్నైః (తత్పురుషః, విభాషా, సమాసః, సుపా.)

ద్వితీయాన్తం శ్రితాదిప్రకృతికైస్సుబన్తైస్సహ వా సమస్యతే, స తత్పురుషః। కృష్ణం శ్రితః। కృష్ణశ్రితః। దుఃఖమతీతో దుఃఖాతీతః। (వా) గమ్యాదీనాముపసంఖ్యానమ్। గ్రామం గమీ। గ్రామగమీ। అన్నం బుభుక్షుః। అన్నబుభుక్షుః॥

690. ప్రత్యయగ్రహణపరిభాషచే ద్వితీయా అనుదానికి ద్వితీయాన్తమనునర్థము లభించును. సుపా అనునది "శ్రితా.....పన్నైః అనుదానికి విశేష్యమగుటవలన బహువచనాన్తముగ విపరిణామమునొందును. తదన్తవిధివలన "సుబన్తైః" అనునర్థము గలుగును. అందుచే శ్రితాదిశబ్దములు శ్రితాదిశబ్దఘటితసముదాయములందు లాక్షణికములని గ్రహించవలయును. ద్వితీయావిభక్త్యన్తమగుపదము శ్రితాదిశబ్దములు ప్రకృతులుగగల సుబన్తములతో వికల్పముగ సమసించును అదియు తత్పురుషసంజ్ఞకమగును అని సూత్రార్థము. కృష్ణశ్రితః. (కృష్ణంశ్రితః) దుఃఖాతీతః. (దుఃఖమతీతః) కృష్ణ+అమ్, శ్రిత+సు అనియు, దుఃఖ+అమ్, అతీత+సు అనియు క్రమముగనలౌకికవిగ్రహములు. ఇచటి కృష్ణమ్ దుఃఖమ్ మొదలగు ద్వితీయాన్తములు శ్రితః అతీతః మొదలగు సుబన్తములతో సమసించినవి. అలౌకికవిగ్రహమందే సమాససంజ్ఞ ప్రవర్తించుటచే సమాసావయవములగు సుప్ప్రత్యయములకు "సుపోధాతు" (654) సూ. చే లుక్కగును. సూత్రమున ద్వితీయాన్తము ప్రథమానిర్దిష్టమగుటచే ద్వితీయాన్తమునకుపసర్జనసంజ్ఞయుండుటను గాన "ఉపసర్జనం పూర్వమ్" (658) సూ.చే. పూర్వనిపాతమగును. సమాసమునకు "కృత్తద్ధిత" సూత్రముచే ప్రాతి

పదికసంజ్ఞ యుండుటవలన సముదాయముకంటె సుబుత్పత్తియగును. మహావిభాషాధికారమువలన పక్షమందు "కష్టంశ్రితః" ఇత్యాదివాక్యములు నుండును. (వా) గమి బుభుక్షుః ఇత్యాదులను గమ్యాదిప్రకృతికసుబంతములతోగూడ ద్వితీయాంతము సమసించునని చెప్పవలయును. గ్రామగమీ (గ్రామంగమీ) అన్నబుభుక్షుః (అన్నంబుభుక్షుః) ఇత్యాదులుదాహరణములు.

691. స్వయం క్తేన. 2-1-25. స్వయమ్, క్తేన, (సుపా, తత్పురుషః)

ద్వితీయేతి న సంబధ్యతే। అయోగ్యత్వాత్। స్వయం కృతస్యాపత్యం స్వాయంకృతిః॥

691. స్వయమ్ అనునవ్యయము క్తప్రత్యయాంతముప్రకృతిగగల సుబంతముతో సమసించునదియుతత్పురుషసంజ్ఞకమగును. ఆత్మనా అను నర్థముగల స్వయమ్ అనునవ్యయము కర్తృర్థకమగుటచే ద్వితీయాంతమగుట సంభవింపదు గానపూర్వసూత్రోపాత్తమగు ద్వితీయాపదమీసూత్రముననువర్తింపదు. స్వాయంకృతిః. (స్వయంకృతస్యాపత్యమ్) ఇచట కృతః అను క్తప్రత్యయాంతప్రకృతికసుబంతముతో స్వయమ్ అనునవ్యయము సమసించినది. సుప్లుక్కుమొదలగువానిని యథాపూర్వముగ తెలియదగును. స్వయంకృతః అనియగును. దీనికంటె స్వయంకృతస్యాపత్యమ్ అనునర్థమున షష్ఠ్యంతమగు స్వయంకృతశబ్దముకంటె "అతఇఞ్" (4-1-95) అనుసూత్రముచే ఇఞ్ప్రత్యయమగును. స్వయంకృత + ఙస్ + ఇ అనియుండును. ప్రాతిపదికావయవమగుసుప్పునకు లుక్కగును. స్వయంకృత + ఇ అనియుండ "యస్యేతి చ" (312) సూ. చే అకార లోపము. "తద్ధితేష్వచామాదేః" (7-2-117) సూ.చే నాదివృద్ధి యగును. స్వాయంకృతి అనికాగా తద్ధితాంతమగుటచే విశిష్టమునకు ప్రాతిపదికసంజ్ఞ యుండుటవలన సముదాయముకంటె సుబుత్పత్తియగును. స్వాయంకృతిః అని సిద్ధించును.

వివ :— స్వయమ్ అనునవ్యయమునకు పైరీతిగ సమాసమును విధింపనిచో కృత మొదలగు శబ్దములకంటెనే ఇఞ్ ప్రత్యయము మొద

లగునవి వచ్చియుండును. స్వయంకార్తిః మొదలగుననిష్టరూపములు కావలసివచ్చును. సమాసమును విధించినచో సమస్తపదముకంటె తద్ధితప్రత్యయమువచ్చును గాని తదన్తర్భూతములగు కృతాదిశబ్దములకంటె రావు గాననిష్టసిద్ధియగునని భావము.

692. ఖట్వా క్షేపే. 2-1-26. ఖట్వా, క్షేపే (క్తేన, సుపా, ద్వితీయా।)

ఖట్వాప్రకృతికం ద్వితీయాన్తం క్తాన్తప్రకృతికేన సుబన్తేన సమస్యతే, నిందాయామ్। ఖట్వారూఢో జాల్మః। నిత్యసమాసోఽయమ్। న హి వాక్యేన నిందా గమ్యతే॥

692. ద్వితీయా క్తేన సుపా అనునవి ప్రత్యయగ్రహణపరిభాషచే తదన్తబోధకములగును. ఖట్వాశబ్దము ఖట్వాప్రకృతికమందు లాక్షణికము. ఖట్వాశబ్దప్రకృతికద్వితీయాన్తము క్తాన్తప్రకృతికసుబన్తముతో నింద ప్రతీయమానమగునపుడు సమసించునని సూత్రార్థము. ఖట్వారూఢః జాల్మడు. (ఖట్వా+అమ్ ఆరూఢ+సు) ఆరూఢ+సు అను క్తాన్తప్రకృతిక సుబన్తముతో ఖట్వా+అమ్ అను ద్వితీయాన్తము సమసించినది. సుబ్లుగాదులూహ్యంబులు. జాల్మడననాలోచనము లేకుండ పనిచేయువాడు. ఇట్టి నింద సమాసమువలననే గమ్యమానమగును. ఈసూత్రముచే విధింపబడు సమాసమును నిత్యసమాసముగనెరుగునది. నింద ప్రతీయమానమగునపుడే యీసూత్రముచే సమాసము ప్రవర్తించును గాన "ఖట్వారూఢః" అనుసముదాయముచేతనేగాని వాక్యముచేనసమీక్ష్యకారిత్వరూపమగు నింద ప్రతీయమానము గాకపోవుటచే సమాసము వైకల్పికమనుటకవకాశము లేదు. అనగా లౌకికవిగ్రహవాక్యము లేదని యాశయము.

వివ:—బ్రహ్మచారి స్వాశ్రమవిహితములగు నియములనన్నిటిని సలిపి గృహస్థాశ్రమమును స్వీకరించునపుడు మంచముపై పండుకొనవలయును. అంతవరకధశ్శయనమే వానికి విహితము. అట్టి నియమము నతిక్రమించి బ్రహ్మచర్యమునందే ఖట్వారోహణమును చేసినవాడు ఖట్వారూఢుడగును. కనుకనాపదమువలననట్టి నింద ప్రతీయమానమగును. ఇది రూఢశబ్దమగుటచే ఖట్వారోహణము లేకున్నను నిషిద్ధాచారమును జేయు

వారినందరిని బోధించును.

693. సామి. 2-1-27. (క్తేన, సుపా)

సామికృతమ్॥

693. సామి అనునది సగమనునర్థమును బోధించునవ్యయము. సామి అనునవ్యయము క్తాన్తప్రకృతికసుబన్తముతో సమసించును. సామికృతమ్ సమాసముగాన దీనికి తద్ధితాన్తము "సామికృతిః" (సామికృతస్యాపత్యమ్) అని యగును. సమాసముగానిచో సామికార్తిః అని యయ్యెడిని.

694. కాలాః. 2-1-28. (క్తేన, ద్వితీయా.)

క్తేనేత్యేవ। అనత్యన్తసంయోగార్థం వచనమ్। మాసప్రమితః ప్రతిపచ్చన్ద్రః। మాసం పరిచ్ఛేత్తుమారబ్ధవానిత్యర్థః॥

694. కాలాః అనుచోట బహువచనముండుటచే కాలశబ్దము స్వరూపమునకుగాక కాలవాచకములకు గ్రహణమునుబోధించును. కాలవాచకములు ప్రకృతిగలద్వితీయాన్తములు క్తప్రత్యయాన్తప్రకత్రికసుబన్తములతో వికల్పముగ సమసించును. క్తేన అనుపదముననువర్తింపక "కాలా అత్యన్తసంయోగేచ" అని యేకసూత్రమునే చేయవలసియుండ "కాలాః" అని యోగవిభాగమును చేయుటవలననీసూత్రమునమాత్రము "క్తేన" అనునదనువర్తించుననియు అత్యన్తసంయోగములేనపుడు సమసించుననియు నర్థమును తెలియదగును. మాసప్రమితః. (మాసంప్రమితః) కాలవాచకప్రకృతికద్వితీయాన్తమగు "మాసమ్" అనునది ప్రమితః అను క్తప్రత్యయాన్తప్రకృతికసుబన్తముతో సమసించినది. సుబ్లుగాదులగును. పాడ్యమినాటి చంద్రుడు మాసపరిచ్ఛేదమునకారంభించినాడని యర్థము. ఇట్టి చంద్రునకు మాసముతోనత్యన్తసంయోగములేకున్నను సమాసము సిద్ధమగును.

695. అత్యన్తసంయోగే చ. 2-1-29. అత్యన్తసంయోగే, చ (కాలాః, సుపా.)

కాలా ఇత్యేవ। అక్తాన్తార్థం వచనమ్। ముహూర్తం సుఖమ్। ముహూర్తసుఖమ్॥

695. క్తేన అనునది యీసూత్రములోనికనువర్తించదు. కాలవాచక ప్రకృతికములగు ద్వితీయాన్తములు సుబన్తముతో అత్యన్తసంయోగము గమ్యమానమైనపుడు సమసించును. క్తప్రత్యయాన్తప్రకృతికముకంటె నన్యమగు సుబన్తముతో సమాసమువచ్చుటకీసూత్రము. (యోగవిభాగము) ముహూర్తసుఖమ్. (ముహూర్తం సుఖమ్) ముహూర్తపరిమితకాల మంతయును వ్యాపించు సుఖమని యర్థము. కావున సమస్యమానపదార్థ ములకత్యన్తసంయోగమున్నది.

ఇది ద్వితీయాతత్పురుషము.

696. తృతీయా తత్కృతార్థేన గుణవచనేన. 2-1-30.

తృతీయా, తత్కృత, అర్థేన, గుణవచనేన (సుప్, సుపా.)

తత్కృతేతి లుప్తతృతీయాకమ్। తృతీయాన్తం తృతీయాన్తార్థకృతగుణవచనేన, అర్థశబ్దేన చ, సహ ప్రాగ్వత్। శఙ్కులయా ఖణ్డః। శఙ్కులాఖణ్డః। ధాన్యేనార్థో ధాన్యార్థః। తత్కృతేతి కిమ్। అక్ష్ణా కాణః।

696. సూత్రమున "తత్కృత" అనునది లోపించినతృతీయావిభక్తి గలది. (తత్కృతేన) తృతీయా అనునది తదన్తవిధిచే తృతీయాన్తమును బోధించును. "తత్కృత" అనునది "గుణవచనేన" అను దానికి విశేషణము. "తత్కృతేన గుణవచనేన" అని యన్వయమును చేయవలయును. తృతీయాన్తమును పరామర్శించు తచ్ఛబ్దము లక్షణచే తృతీయాన్తము యొక్క యర్థమును బోధించును. కాన "తత్కృతేన" అనుదానికి "తృతీయాన్తార్థముతో చేయబడినదనునర్థము ఫలించును. గుణవచనమనుచోట వచనగ్రహణమువలన గుణోపసర్జనద్రవ్యవాచకమునకు గ్రహణము. తృతీయాన్తము తృతీయాన్తార్థముచే చేయబడిన గుణమును బోధించుశబ్దము తోను ధనవాచకమగునర్థశబ్దముతోను సమసించును. శఙ్కులాఖణ్డః. (శఙ్కులయా ఖణ్డః) ఖణ్డః (శకలము) అనునది ఖండనమను గుణముప సర్జనముగగల ద్రవ్యమును బోధించును. శఙ్కుల అనునది ఆయుధవిశేషమునకొసంజ్ఞ. శఙ్కులయా అను తృతీయాన్తము స్వార్థమగునాయుధ విశేషముచే చేయబడిన ఖండనగుణవాచకమగు ఖణ్డశబ్దముతోసమసించినది.

ధాన్యార్థః. (ధాన్యేనార్థః) ధాన్యేన అను తృతీయాన్తామర్థశబ్దముతో సమ సించినది. తత్కృతేతి కిమ్। శఙ్కులాఖణ్డః ఇత్యాదులు వక్ష్యమాణమగు "కర్తృకరణే కృతా బహులమ్" (698) అనుసూత్రముచేతనే సిద్ధించును గాననీసూత్రమున "తత్కృత" అనుదానికి ప్రయోజనమేమని ప్రశ్నాశ యము. తృతీయాన్తము గుణవచనముతో సమసించినచో తత్కృతమగు గుణమునుబోధించుశబ్దముతోనే సమసించును గానియితరముతో సమసించ దను నియమమును జెప్పుటకు "తత్కృత" అనునది సూత్రోపాత్తమైనది. అందువలన "అక్ష్ణా కాణః" అనుచోట సమాసము వారితమగును. దుష్క ర్మాదులచేనంధత్వగుణము గల్గినది గానితృతీయాన్తార్థమగు నేత్రముచే గలుగలేదు. అని సమాధానాశయము.

697. పూర్వసదృశసమోనార్థకలహనిపుణమిశ్రశ్లక్ష్ణైః.

2-1-31. (తృతీయా)

తృతీయాన్తమేతైః ప్రాగ్వత్। మాసపూర్వః। మాతృ సదృశః। పితృసమః। ఊనార్థే। మాషోనం కార్షాపణమ్। మాషవికలమ్। వాక్కలహః। ఆచారనిపుణః। గుణమిశ్రః। ఆచారశ్లక్ష్ణః। మిశ్రగ్రహణే సోపసర్గస్యాఽపి గ్రహణమ్। మిశ్రంచానుపసర్గమసన్ధావిత్యత్రాఽనుపసర్గగ్రహణాత్।గుడ సమ్మిశ్రా ధానాః। (వా) అవరస్యోపసంఖ్యానమ్। మాసే నావరో మాసావరః॥

697. పూర్వ....శ్లక్ష్ణైః అనునది పూర్వాదిశ్లక్ష్ణాన్తశబ్దములకు ద్వంద్వ సమాసము. తృతీయాన్తము పూర్వ సదృశ సమ ఊనార్థ కలహ నిపుణ మిశ్ర శ్లక్ష్ణ అను శబ్దములతో వికల్పముగ సమసించును. ఊనార్థ అను పదముచే ఊనశబ్దార్థవాచకములగు వికల హీన మొదలగు శబ్దములు గ్రహింపబడును. మాసపూర్వః. (మాసేన పూర్వః) మాతృసదృశః. (మాత్రా సదృశః) పితృసమః. (పిత్రా సమః) ఊనార్థములు :—మాషో నమ్. (కార్షాపణమ్) (మాషేణోనమ్) మాసమను పేరుగల పరిమాణ ముచే తక్కువైనది. మాషవికలమ్. (మాషేణ వికలమ్) వాక్కలహః.

(వాచా కలహః) ఆచారనిపుణః. (ఆచారేణ నిపుణః) గుడమిశ్రః. (గుడేన మిశ్రః) ఆచారశ్లక్ష్ణః. (ఆచారేణ శ్లక్ష్ణః) ఇచట సమసదృశశబ్దయోగమందు "తుల్యార్థైరతులోపమాభ్యామ్" (633) అనుసూత్రముచేతను, పూర్వాదిశబ్దములయోగమందీసమాసవిధానసామర్థ్యమువలనను మాసాదిశబ్దములకంటె తృతీయ వచ్చునని తెలియనగును. సూత్రమున మిశ్రపదముచేనుపసర్గసహితమగు మిశ్రశబ్దమునకును గ్రహణము కల్గును. తృతీయాన్తముకంటె పరము ఉపసర్గరహితమునగు మిశ్రశబ్దము సంధిభిన్నార్థమందన్తోదాత్తమగునను నర్థముగల "మిశ్రం చానుపసర్గమసన్ధౌ" (6-2-154) అను సూత్రమందలి యనుపసర్గగ్రహణము తద్భిన్నస్థలములందు మిశ్రశబ్దముచేనుపసర్గసహితమగుదానికిని గ్రహణము కల్గునని బోధించును. కావున "గుడసమ్మిశ్రాః ధానాః" (గుడేన సమ్మిశ్రాః) అనుచోట సమ్ అనునుపసర్గపూర్వకమిశ్రశబ్దముతో తృతీయాన్తము సమసించినది. (వా) అవరశబ్దమునకును తృతీయాన్తముతో సమాసమును చెప్పవలయును. మాసావరః. (మాసేన అవరః.)

698. కర్తృకరణే కృతా బహులమ్. 2-2-32. కర్తృకరణే కృతా, బహులమ్ (తృతీయా)

కర్తరి కరణే చ తృతీయా కృదన్తేన బహులం ప్రాగ్వత్। హరిణా త్రాతో హరిత్రాతః। నఖైర్భిన్నో నఖభిన్నః। కృద్గ్రహణే గతికారకపూర్వస్యాపి గ్రహణమ్। నఖనిర్భిన్నః। కర్తృకరణే ఇతి కిమ్। భిక్షాభిరుషితః। హేతావేషా తృతీయా। బహులగ్రహణం సర్వోపాధివ్యభిచారార్థమ్। తేన దాత్రేణ లూనవానిత్యాదౌ న। కృతా కిమ్। కాష్ఠైః పచతితరామ్॥

698. కృతా అనునది తదన్తబోధకమగును. కర్తృకరణశబ్దములకు సమాహారద్వంద్వముచేసి సప్తమీవిభక్తిని చేసిన కర్తృకరణే అని సిద్ధమగును. కర్త్రర్థమందుగాని కరణార్థమందుగాని విహితమగు తృతీయావిభక్తి యన్తమందుగల శబ్దము కృదన్తముతో బహులముగ సమసించును

అదియు తత్పురుషసంజ్ఞకమగును. హరిత్రాతః. (హరిణా త్రాతః) ఇచట హరిణా అను కర్త్రర్థకతృతీయాన్తము త్రాత అను కృదన్తముతో సమసించెను. నఖభిన్నః. (నఖైః భిన్నః). కృత్ప్రత్యయము గ్రహింపబడునపుడు గతిసంజ్ఞకముగాని కారకముగాని పూర్వమందున్నచో తద్విశిష్టమే కృదన్తమగును, గతికారకసమభివ్యాహారములేనపుడు కేవలమే కృదన్తమగును అనునర్థముగల "కృద్గ్రహణపరిభాష" చే గతికారకపూర్వకమగు కృదన్తముతోగూడ సమాసమగును. కాన "నిర్భిన్నం" అనుదానితో తృతీయాన్తము సమసించును. నఖనిర్భిన్నః. (నఖైర్నిర్భిన్నః). కర్తృకరణే అనుపదమును తీసివైచి తృతీయాన్తము కృదన్తముతో సమసించునని యర్థమును చెప్పినచో "హేతౌ" (571) అను సూ. చే విధింపబడు తృతీయాన్తముగూడకృదన్తముతోసమసింపవలసివచ్చును. కాననట్టిచోటులందు సమాసమును వారించుటకై "కర్తృకరణే" అనునది యావశ్యకము. అందువలన "భిక్షాభిరుషితః" అనుచోట హేతుతృతీయాన్తమునకు సమాసము వారింపబడును. [బహులగ్రహణమువలన కర్తృకరణార్థములందు విహితమగు తృతీయయన్తమందుగలదిగూడ నొక్కచోట కృదన్తముతో సమసించదు, ఒక్కచోట మరియొకవిభక్త్యన్తముగూడ కృదన్తముతో సమసించుననునర్థము లభించును.] అందువలన "దాత్రేణ లూనవాన్" అనుచోట కరణతృతీయాన్తము క్తవతుప్రత్యయాన్తముతో సమసించదు. కృతా కిమ్‌। సుపా అనునది యధికృతమగుటచే తిఙన్తముతో సమాసము ప్రసక్తముగాదు. కర్త్రాదులచేనాక్షిప్తమగు ధాత్వర్థబోధకకృదన్తముతోనే సమాసము సిద్ధమగునని శంకాశయము. తిఙన్తప్రకృతికతద్ధితాన్తముతో (పచతితరామ్) సమాసమును వారించుటకై "కృతా" అనునదావశ్యకమని సమాధానాశయము. కాష్ఠైః పచతితరామ్.

699. కృత్యైరధికార్థవచనే. 2-1-33. కృత్యైః, అధికార్థవచనే (పూర్వసూత్రమ్, సుపా)

స్తుతినిన్దాఫలకమర్థవాదవచనమధికార్థవచనమ్। తత్ర కర్తరి కరణే చ తృతీయా కృత్యైః సహ ప్రాగ్వత్। వాత

చ్ఛేద్యం తృణమ్। కాకపేయా నదీ॥

699. స్తోత్రముగాని నిందగాని ఫలితముగగల యర్థవాదము (ఆరోపితార్థము) అధికార్థమనబడును. అధికార్థవచనమందు కర్త్రర్థకతృతీయాన్తము కరణార్థకతృతీయాన్తముగూడ కృత్యప్రత్యయాన్తప్రకృతికసుబన్తములతో సమసించునదియు తత్పురుషసంజ్ఞకమగును. వాతచ్ఛేద్యమ్. (వాతేన ఛేద్యమ్) తృణము. ఛేద్యశబ్దము శక్యార్థకకృత్యప్రత్యయాన్తము. గాలిచేతను ఛేదించుటకర్హమైనదని యర్థము. కోమలమైనదనుస్తుతియు బలహీనమైనదను నిందయునీవాక్యమువలన గమ్యమానమగును. కాననిది యధికార్థవచనమగును. కాకపేయా. (కాకైః పేయా) నదీ. పేయశబ్దము గూడ శక్యార్థకకృత్యప్రత్యయాన్తము. కాకులచే త్రాగుటకర్హమైనదని యర్థము. నది కూలంకషముగ పారుచుండుటచేనొడ్డునుండియే సులభముగ కాకులకును త్రాగుటకు యోగ్యమైనదనుస్తుతియు, కాకులచే త్రాగుటకు యోగ్యమైనది గానచాలతక్కువనీరుగలదనునిందయు ప్రతీయమానమగును. కాననిదియునధికార్థవచనమగును. ఈరెండువచనములు పైరీతిగ స్తుతిఫలకములు నిందాఫలకములునగునని గ్రహించునది.

700. అన్నేన వ్యఞ్జనమ్. 2-1-34. అన్నేన, వ్యఞ్జనమ్ (తృతీయా)

సంస్కారకద్రవ్యవాచకం తృతీయాన్తమన్నేన ప్రాగ్వత్। దధ్నా ఓదనో దధ్యోదనః। ఇహాన్తర్భూతోపసేకక్రియాద్వారా సామర్థ్యమ్॥

700. వ్యంజనమన సంస్కారకద్రవ్యవాచకము. అన్నశబ్దమునకు సముదాయశక్తిచే ఓదనమనియే యర్థము. సంస్కారకద్రవ్యవాచకమగు తృతీయాన్తము అన్నవాచకముతో విభాషగ సమసించును. దధ్యోదనః. (దధ్నా ఉపసిక్తః ఓదనః) దధిచేనుపసిక్తమైన (తడుపబడిన) నన్నమని యర్థము. దధ్యోదనములకన్తర్భూతమగునుపసేకక్రియాద్వారా సామర్థ్యము నూహించవలయును. లేనిచో దధికి సంస్కారకత్వము ప్రతీయమానము గానేరదు.

701. భక్ష్యేణ మిశ్రీకరణమ్. 2-1-35. భక్ష్యేణ, మిశ్రీకరణమ్ (తృతీయా)

గుడేన ధానాః గుడధానాః। మిశ్రణక్రియాద్వారా సామర్థ్యమ్॥

701. "మిశ్రీక్రియతేఽనేన (తినుబడివస్తువు దేనిచే కలుపబడునో యది) అనువృత్తివలన గుడాదులు మిశ్రీకరణములగును. కఠినము విభక్తావయవములుగలది భక్షణార్హమగు వస్తువు భక్ష్యమనబడును. మిశ్రీకరణవాచకమగు తృతీయాన్తము భక్ష్యవాచకముతో విభాషగసమసించును. గుడధానాః. (గుడేన సమ్మిశ్రితాః ధానాః) శరావమున వేచబడిన ధాన్యసముదాయము ధానాశబ్దార్థము. ఇది భక్ష్యమగును. గుడధానాః అనుదానికి బెల్లముతోకలసిన అటుకులని యర్థము. గుడధానములకు మిశ్రణక్రియాద్వారా సామర్థ్యముండుటవలన సమాసము నిశ్శంకముగ ప్రవర్తించును.

ఇది తృతీయాతత్పురుషము.

702. చతుర్థీ తదర్థార్థబలిహితసుఖరక్షితైః. 2-1-36. చతుర్థీ, తదర్థార్థ........తైః, (సుప్, సుపా.)

చతుర్థ్యన్తార్థాయ యత్తద్వాచినాఽర్థాదిభిశ్చ చతుర్థ్యన్తం వా ప్రాగ్వత్। తదర్థేన ప్రకృతివికృతిభావఏవ గృహ్యతే। బలిరక్షితగ్రహణాజ్జ్ఞాపకాత్,యూపాయ దారు।యూపదారు। నేహ। రన్ధనాయ స్థాలీ। అశ్వఘాసాదయస్తు షష్ఠీసమాసాః। (వా) అర్థేన నిత్యసమాసో విశేష్యలిఙ్గతా చేతి వక్తవ్యమ్। ద్విజాయాఽయం ద్విజార్థః సూపః। ద్విజార్థా యవాగూః। ద్విజార్థం పయః। భూతబలిః। గోహితమ్। గోసుఖమ్। గోరక్షితమ్॥

702. తదర్థమనుచోట తచ్ఛబ్దముచే చతుర్థ్యన్తబోధ్యమగునర్థము వివక్షితమగును. చతుర్థ్యన్తార్థముకొఱకగునది తదర్థమగును. ప్రత్యయగ్రహణపరిభాషచే "చతుర్థీ" అనునది చతుర్థ్యన్తబోధకమగును. "తదర్థార్థ......తైః" అనునది ద్వంద్వముకంటె తృతీయాన్తము. చతుర్థ్యన్తము, చతుర్థ్య

న్యార్థమునకై యగు వస్తువును బోధించు సుబన్తములతోను అర్థ బలి హిత సుఖ రక్షిత ఇవి ప్రకృతిగగల సుబన్తములతోను వికల్పముగ సమసించు నదియు తత్పురుషసంజ్ఞకమగును. భూతబలిః (భూతేభ్యో బలిః) గోరక్షితమ్ (గోభ్యో రక్షితమ్) ఇత్యాదిసమాసములందు బల్యాదులు చతుర్థ్యన్తార్థములగుభూతాదులకొఱకగుచున్నవి గాన "తదర్థ" పదముచేతనే "భూతబలిః" ఇత్యాదిసమాసములు సిద్ధించుచుండ సూత్రమున వేరుగ బలిరక్షిత శబ్దములగ్రహణము వ్యర్థమై తదర్థపదముచే ప్రకృతివికృతిభావమే(చతుర్థ్యన్తార్థమగువస్తువు వికృతియు తదర్థమగువస్తువు ప్రకృతియునై యుండవలయును.) గ్రహింపబడునని జ్ఞాపనము చేయును. "భూతబలిః" ఇత్యాదులలో భూతాదులకు బల్యాదులకును ప్రకృతివికృతిభావము లేకపోవుటచే తదర్థపదమువలన గతార్థముకాదు గానబలిరక్షితగ్రహణమావశ్యకమగును. ఇట్లు చెప్పుటచే రన్ధనాయ స్థాలీ ఇత్యాదులలో చతుర్థ్యన్తార్థమగు పాకమునకు స్థాలీపదార్థమగుపాత్రకును ప్రకృతివికృతిభావము లేనందున సమాసాభావము సిద్ధమగును. యూపదారు. (యూపాయ దారు) ఇచట యూపాయ అనుచతుర్థ్యన్తమునకర్థమగు యూపస్తంభముకొఱకు (యజ్ఞమందలి పశువును గట్టుకొయ్య) దారుపదార్థము (కఱ్ఱ) అగుటచే యూపదారువులకు ప్రకృతివికృతిభావమున్నది గానసమాసము సిద్ధమగును. అశ్వఘాసః ఇత్యాదులను చెప్పబోవు "షష్ఠీ" (706) అనుసూత్రముచే విధింపబడు షష్ఠీసమాసముచేతనే (అశ్వానాంఘాసః) సిద్ధింపచేసికొనవలయును గాని "అశ్వేభ్యోఘాసః" ఇత్యాదివిగ్రహములనుజూపి యీసూత్రమందలి తదర్థపదముచే సమాసము వచ్చుననుటకు వలనుపడదు. ఘాసాదులు తదర్థములైనను (అశ్వార్థములు) అశ్వఘాసాదులకు ప్రకృతివికృతిభావము లేకుండుటచే నేతత్సూత్రవిహితసమాసము ప్రవర్తించదని గ్రహించునది.

(వా) చతుర్థ్యన్తమునకు అర్థశబ్దముతో నిత్యముగ సమాసమగుననియు విశేష్యముయొక్క లింగమే యీసమాసమునకునగుననియును జెప్పవలయును. మహావిభాషాధికారమువలననర్థపదముతో వికల్పముగనే సమాసము రావలసియుండ తన్నివారణమునకై నిత్యసమాసము చెప్పబడెను. అర్థశబ్దము (ఉత్తరపదము) పుంలిఙ్గమగుటవలన (విశేష్యమే

లిఙ్గమైనను) "పరవల్లిఙ్గం ద్వంద్వతత్పురుషయోః" (816) అను సూ. చే సమాసము నిత్యపుంలిఙ్గముగావలసివచ్చునను యాశయముతో విశేష్య లిఙ్గము విధింపబడెను. ద్విజాయాయం ద్విజార్థః (సూపః) నిత్యసమాస మగుట నస్వపదవిగ్రహము చూపబడెను. సూపః అను విశేష్యము పుంలిఙ్గ మగుటచే సమాసముగూడ తల్లిఙ్గమే యగును. విశేష్యలిఙ్గమును చెప్పి నందులకు ప్రయోజనమును జూపుచున్నాడు :— ద్విజార్థా (యవాగూః) విశేష్యమగు యవాగు స్త్రీలిఙ్గమగుటచే సమాసము స్త్రీలిఙ్గమగును. ద్విజార్థమ్. (పయః) విశేష్యము నపుంసకలిఙ్గము గాననసమాసము నపుంసకమైనది. భూతబలిః (భూతేభ్యో బలిః) గోహితమ్. (గోభ్యో హితమ్) గోసుఖమ్. (గోభ్యస్సుఖమ్) గోరక్షితమ్ (గోభ్యో రక్షితమ్).

ఇది చతుర్థీతత్పురుషము.

703. పఞ్చమీ భయేన, 2-1-37. పఞ్చమీ, భయేన.

చోరాద్భయమ్। చోరభయమ్। (వా) భయభీతభీతిభీభి రితి వాచ్యమ్। వృకభీతః। వృకభీతిః। వృకభీః॥

703. సూత్రమున భయశబ్దముచే స్వరూపమునకే గ్రహణము గాని భయార్థకములగు శబ్దములకన్నిటికిని గ్రహణము లేదు. అట్లైన "భయ భీత" అనువార్తికమనావశ్యకము గావలయును. పంచమ్యన్తము భయ శబ్దముతో సమసించును. చోరభయమ్. (చోరాద్భయమ్) చోర+ఙసి భయ+సు అని యలౌకికవిగ్రహము. (వా) పంచమ్యన్తము భయ భీత భీతి భీ శబ్దములతో సమసించును. వృకభీతః (వృకాద్భీతః) వృకభీతిః. (వృకాద్భీతిః) వృకభీః. (వృకాద్భీః)

704. అపేతాపోఢముక్తపతితాపత్రస్తైరల్పశః. 2-1-38

అపేతా........పత్రస్తైః, అల్పశః, (పఞ్చమీ).

ఏతైః సహాల్పం పఞ్చమ్యన్తం సమస్యతే స తత్పురుషః। సుఖాపేతః। కల్పనాపోఢః। చక్రముక్తః। స్వర్గపతితః। తరఙ్గాపత్రస్తః। అల్పశః కిమ్। ప్రాసాదాత్పతితః॥

704. "అపేతా.........స్తైః" అనునది ద్వంద్వము. అపేత అపోఢ

ము_క్త పతిత అపత్ర_స్త యీశబ్దములతో కొన్ని పంచమ్య_న్తములే సమసించునదియు తత్పురుషసంజ్ఞకమగునని యర్థము. సుఖాపేతః. (సుఖాదపేతః) కల్పనాపోఢః. (కల్పనాయాః అపోఢః) చక్రము_క్తః. (చక్రాన్ము_క్తః) తరఙ్గాపత్ర_స్తః (తరఙ్గాదపత్ర_స్తః) అల్పశః అనునది లేనిచో ప్రాసాదాత్పతితః అనుచోట పంచమ్య_న్తమునకు సమాసము ప్రస_క్తమగును. కొన్ని పంచమ్య_న్తములే సమసించుననుటవలన నిచట రాదని తెలియునది.

705. స్తోకా_న్తికదూరార్థకృచ్ఛ్రాణి _క్తేన. 2-1-39. స్తోకా_న్తికదూరార్థకృచ్ఛ్రాణి, _క్తేన (పఞ్చమీ.)

స్తోకాన్ము_క్తః। అల్పాన్ము_క్తః। అ_న్తికాదాగతః। అభ్యాశాదాగతః। దూరాదాగతః। విప్రకృష్టాదాగతః। కృచ్ఛ్రాదాగతః। పఞ్చమ్యాః స్తోకాదిభ్య ఇత్యలుక్॥

705. సూత్రమున స్తోకమ్ అ_న్తికమ్ దూరమ్ యీశబ్దములకు అర్థశబ్దముతో బహువ్రీహి. పంచమ్య_న్తములగు స్తోకార్థకములు అ_న్తికార్థకములు దూరార్థకములు పంచమ్య_న్తమగు కృచ్ఛ్రశబ్దము ఇవి _క్తప్రత్యయా_న్తముతో సమసించును. స్తోకాన్ము_క్తః (స్తోకాన్ము_క్తః) అల్పాన్ము_క్తః. అల్పాత్ అను స్తోకార్థకపంచమ్య_న్తము ము_క్తశబ్దముతో సమసించెను. అ_న్తికాదాగతః। అభ్యాశాదాగతః। దూరాదాగతః। విప్రకృష్టాదాగతః। కృచ్ఛ్రాదాగతః। ఈయుదాహరణములందు సమాసము వచ్చిన పిదప "సుపోధాతుప్రాతిపదికయోః" అనుసూత్రముచే ప్రా_ప్తమగుపంచమీ లుక్కు "పఞ్చమ్యాః స్తోకాదిభ్యః" (964) అను సూ.చే నిషేధింపబడెను. అందుచే పంచమి శ్రూయమాణమగును.

ఇది పఞ్చమీతత్పురుషము.

706. షష్ఠీ. 2-2-8, (సుపా)

రాజ్ఞః పురుషో రాజపురుషః॥

706. షష్ఠీవిభ_క్త్య_న్తము సమర్థమగు సుబ_న్తముతో సమసించునదియు తత్పురుషమగును. రాజపురుషః. (రాజ్ఞః పురుషః) రాజన్ + ఙస్, పురుష + సు. అవి యలౌకికవిగ్రహము. సుప్పులకు లుక్కువచ్చిన

పిదప ప్రత్యయలక్షణముచే రాజన్‌శబ్దము పదమగుటవలన నలోపమగును.

* 707. యాజకాదిభిశ్చ. 2-2-9. యాజకాదిభిః, చ (షష్ఠీ)

ఏభిః షష్ఠ్యన్తం సమస్యతే। తృజకాభ్యాం కర్తరీత్యస్య ప్రతిప్రసవోఽయమ్। బ్రాహ్మణయాజకః। దేవపూజకః। (వా) గుణాత్తరేణ తరలోపశ్చేతి వక్తవ్యమ్। తరబన్తం యద్గుణవాచి తేనసహ సమాసస్తరప్ప్రత్యయలోపశ్చ। నని ర్ధారణఇతి పూరణగుణేతి చ నిషేధస్య ప్రతిప్రసవోఽయమ్। సర్వేషాం శ్వేతతరః సర్వశ్వేతః। సర్వేషాం మహత్తరః సర్వమహాన్। (వా) కృద్యోగా చ షష్ఠీ సమస్యత ఇతి వాచ్యమ్। ఇధ్మస్య వ్రశ్చనః ఇధ్మవ్రశ్చనః॥

707. యాజకాదిగణమున పఠింపబడు శబ్దములతో షష్ఠ్యన్తము సమసించును. కర్త్రర్థమున విహితములగు తృచ్ప్రత్యయాన్తముతోను అకప్రత్యయాన్తముతోడను షష్ఠ్యన్తము సమసించదనునర్థముగల "తృజకాభ్యాం కర్తరి" (713) అను షష్ఠీసమాసనిషేధమునకిది ప్రతిప్రసవము. (నిషేధమును బాధించి తిరుగకార్యమును విధించునది) బ్రాహ్మణయాజకః. (బ్రాహ్మణస్య యాజకః) యాజకః అనునది కర్త్రర్థకమగు అక ప్రత్యయాన్తము. దేవపూజకః అనునదియునిట్లే (వా) తరప్ప్రత్యయాన్తమగు గుణవాచకముతో షష్ఠ్యన్తమగు సర్వశబ్దము సమసించును గుణవాచకము కంటె విహితమగు తరప్ప్రత్యయము లోపించును. వార్తికమున సర్వశబ్దమనువృత్తమగుటచేనిట్టియర్థము లభించెను. నిర్ధారణమర్థముగల షష్ఠ్యన్తము సమసించదనునర్థముగల "న నిర్ధారణే" (708) అను సూత్రమునకు గుణవాచకశబ్దముతో షష్ఠ్యన్తము సమసించదనునర్థముగల "పూరణగుణ" (709) అనుసూత్రమునకునీవార్తికము ప్రతిప్రసవము. సర్వశ్వేతః. (సర్వేషాం శ్వేతతరః) శ్వేత అను గుణవాచకముకంటె తరప్ప్రత్యయము విహితమయ్యెను. దీనికి సర్వేషామ్ అను షష్ఠ్యన్తముతో సమాసము తరప్ప్రత్యయలోపము పైవార్తికముచే సిద్ధములగును. వార్తికము లేకున్న

* యాజక పూజక పరిచారక పరిషేచక పరివేషక స్నాపక అధ్యాపక ఉత్సాదక ఉద్వర్తక హోతృ భర్తృ రథగణక పత్తిగణక ఇతియాజకాదిగణము.

నిచట "పూరణగుణ" సూత్రముచే సమాసనిషేధము ప్రసక్తమగునని తెలియునది. సర్వమహాన్. ఇచట మహత్తరః అను తరబన్తముతో సర్వ శబ్దమునకుసమాసము తరప్ప్రత్యయలోపమును సిద్ధమగును. (వా) "కర్తృకర్మణోః కృతి" (626) సూ.చే విధింపబడు షష్ఠ్యన్తమునకు సమర్థమగు పదముతో సమాసమును చెప్పవలయును. ఇధ్మవ్రశ్చనః. (ఇధ్మస్య వ్రశ్చనః) వ్రశ్చనః అనునది ల్యుట్ప్రత్యయాన్తము. కుఠారమర్థము. తద్యోగమున "కర్తృకర్మణోః" సూ. చే షష్ఠి వచ్చెను. "ప్రతిపదవిధానా షష్ఠీ న సమస్యతే" అను వక్ష్యమాణవార్తికమునకిది యపవాదము.

వివ:—దేనినుండి యేకదేశము వేరుచేయబడునో ఏది వేరుచేయబడునో వేరుచేయుటకెయ్యది కారణమో యీమూడును ప్రయుక్తములగునపుడే నిర్ధారణషష్ఠీవిభక్తియు "ననిర్ధారాణే" అనుసమాసనిషేధముగూడ ప్రవర్తించును. (నృణాం ద్విజః శ్రేష్ఠః) సర్వశ్వేతః అనుచోట పైమూడును లేనందున "ననిర్ధారణే" అను సూత్రమునకు ప్రసక్తి లేదు. ఇట్టి యస్వరసమును మనసునందుంచుకొని దీనిని విడిచి "పూరణగుణ" అను నిషేధమునకిది ప్రతిప్రసవమనిమూలమున చెప్పబడెను.

708. న నిర్ధారణే. 2-2-10. న, నిర్ధారణే (షష్ఠీ)

నిర్ధారణే యా షష్ఠీ సా న సమస్యతే। నృణాం ద్విజః శ్రేష్ఠః। (వా) ప్రతిపదవిధానా షష్ఠీ న సమస్యత ఇతి వాచ్యమ్। సర్పిషో జ్ఞానమ్॥

708. నిర్ధారణమున విధింపబడు షష్ఠ్యన్తమునకు సమాసము రాదు. నృణాం ద్విజః (శ్రేష్ఠః) "యతశ్చ నిర్ధారణమ్" (641) సూ.చే నృణామ్ అనుచోట షష్ఠి విహితమయ్యెను. కాన నది ద్విజపదముతో సమసించదు. (వా) ప్రతిపదమునుద్దేశించి విధింపబడు షష్ఠ్యన్తము సమసించదు. శేషపదసంబంధముగల షష్ఠిని విడిచి మిగిలినసూత్రములచే ("జ్ఞోఽవిదర్థస్య" (615) సూత్రము మొదలు "కృత్యోఽర్థ" (625) సూత్రమువరకునుండు సూత్రములచే) విహితమగు షష్ఠియంతయు ప్రతిపదవిధానమగును. సర్పిషో జ్ఞానమ్. ఇచట షష్ఠి "జ్ఞోఽవిదర్థస్యకరణే" సూత్రముచే విహితము.

వివ:— పురుషోత్తమః. (పురుషాణాముత్తమః) ఇచట "ననిర్ధా

రణే" అనునిషేధము ప్రవర్తించును గాననీరూపమెట్లు సాధువగుననిన సప్తమీతత్పురుషముచే (పురుషేషూత్తమః అనువిగ్రహమున "సంజ్ఞాయామ్" 725 సూ. చే) సాధువగునని గ్రహించునది.

709. పూరణగుణసుహితార్థసదవ్యయతవ్యసమానాధికరణేన. 2-2-11. (న, షష్ఠీ)

పూరణాద్యర్థైస్సదాదిభిశ్చ షష్ఠీ న సమస్యతే। పూరణే। సతాం షష్ఠః। గుణే। కాకస్య కార్ష్ణ్యమ్। బ్రాహ్మణస్య శుక్లాః। యదా ప్రకరణాదినా దన్తా ఇతి విశేష్యం జ్ఞాతం తదేద ముదాహరణం। అనిత్యోఽయం గుణేన నిషేధః। తద శిష్యం సంజ్ఞాప్రమాణత్వాదిత్యాదినిర్దేశాత్। తేన అర్థగౌరవం బుద్ధిమాన్ద్యమిత్యాది సిద్ధమ్। సుహితార్థాస్తృప్త్యర్థాః। ఫలానాం సుహితః। తృతీయాసమాసస్తు స్యాదేవ। స్వరే విశేషః। సత్। ద్విజస్య కుర్వన్ కుర్వాణో వా। కిఙ్కర ఇత్యర్థః। అవ్యయమ్। బ్రాహ్మణస్య కృత్వా। పూర్వోత్తరసాహచర్యాత్కృదవ్యయమేవ గృహ్యతే। తేన తదుపరీత్యాది సిద్ధమితి రక్షితః। తవ్యః। బ్రాహ్మణస్య కర్తవ్యమ్। తవ్యతా తు భవత్యేవ। స్వకర్తవ్యమ్। స్వరే భేదః। సమానాధికరణే। తక్షకస్య సర్పస్య। విశేషణసమాసస్త్విహ బహులగ్రహణాన్న। గోర్థేనోరిత్యాదిషు పోటాయువతీత్యాదీనాం విభక్త్యన్తరే చరితార్థానాం పరత్వాద్బాధకః షష్ఠీసమాసః ప్రాప్తః। సోఽప్యనేన వార్యతే॥

709. సూత్రమున అర్థశబ్దము పూరణగుణసుహితశబ్దములతో సంబంధించును. సచ్ఛబ్దము శతృశానచ్ప్రత్యయములను బోధించును. తదన్తవిధి గల్గును. తవ్యశబ్దము తవ్యప్రత్యయమునే గ్రహించును గానితవ్యత్ప్రత్యయమును గ్రహించదు. పూరణార్థమున విధింపబడు ప్రత్యయములన్తమందుగలశబ్దములతోను గుణార్థకములతోను సుహితార్థకములతోను (తృప్త్యర్థకములతో) శతృశానచ్ప్రత్యయాన్తములతోను అవ్యయము

తోను తవ్యప్రత్యయాన్తముతోను సమానాధికరణషష్ఠ్యన్తముతోను షష్ఠ్యన్తము సమసించదని సూత్రార్థము. ఈసూత్రము సంబంధార్థకషష్ఠ్యన్తమునకు సమాసనిషేధకము. సతాం షష్ఠః। పూరణార్థకప్రత్యయాన్తమగు షష్ఠః అనుదానితో సతామ్ అనుషష్ఠ్యన్తము సమసించదు. గుణార్థశబ్దము నమును గూడ బోధించును. కాకస్య కార్ష్ణ్యమ్. కార్ష్ణ్యమనునది భావప్రత్యయాన్తము. (కృష్ణస్య భావః) గుణార్థకమునకు మరియొకయుదాహరణము :—బ్రాహ్మణస్య శుక్లాః. శుక్లశబ్దము గుణోపసర్జనద్రవ్యవాచకము. బ్రాహ్మణునికి దంతములతో నన్వయము గానశుక్లశబ్దముతో సామర్థ్యములేకుండుటవలన సమాసప్రసక్తియే లేదు. (బ్రాహ్మణస్య యే దన్తాస్తే శుక్లాః) కావున ప్రకరణాదులచే దన్తములు (దన్తాః) అనువిశేష్యము జ్ఞాతమగునపుడే యిది యీనిషేదమునకుదాహరణమగునని గ్రహించునది. సంజ్ఞాయాః ప్రమాణత్వమ్ అనుచోట ప్రమాణత్వపదము గుణవాచకమగుటచే దీనితో సంజ్ఞాపదమునకు సమాసనిషేధము ప్రసక్తమగుచున్నది. కాని "తదశిష్యం సంజ్ఞాప్రమాణత్వాత్" (1-2-53) అనుసూత్రమునందలి పాణిని నిర్దేశప్రమాణమువలననీసూత్రముచే విధింపబడు గుణవాచకముతో నిషేధమనిత్యమని చెప్పవలయును. ఇట్లు చెప్పినందున అర్థగౌరవమ్ (అర్థస్య గౌరవమ్) బుద్ధిమాన్ద్యమ్ (బుద్ధేర్మాన్ద్యమ్) ఇత్యాదులందు గౌరవమాన్ద్యాది గుణవాచకములతో షష్ఠ్యన్తములకు సమాసము సిద్ధమగును. సుహితార్థములన తృప్త్యర్థకములని యర్థము. ఫలానాం సుహితః. తృప్త్యర్థకమగు సుహితశబ్దముతో ఫలానామ్ అనుషష్ఠ్యన్తము సమసించదు. ఇచట కరణము (ఫలములు) శేషముగ వివక్షితమగుటచే షష్ఠి వచ్చెను. ఫలైః సుహితః ఇచట ఫలములకు కరణత్వము వివక్షితమగునపుడుమాత్రము "కర్తృకరణే కృతా" (698) సూ.చే సమాసమగును. షష్ఠీసమాసమునకు ఫలసంబంధి తృప్తిగలవాడని యర్థము. తృతీయాసమాసమునకు ఫలకరణకతృప్తి గలవాడని యర్థము. ఫలసుహితశబ్దములకేదోరీతిగ సమాసము సిద్ధమగును గానషష్ఠీసమాసనిషేధము వ్యర్థమనిమాత్రము శంకింపవీలు

లేదు. తృతీయాసమాసమున పూర్వపదప్రకృతిస్వరమగుటయు షష్ఠీసమాసమునందన్తోదాత్తస్వరమగుటయునీరీతిని స్వరభేదము ఫలమగుటచే సమాసనిషేధము సార్థకమగును. శతృశానచ్ప్రత్యయాన్తములతో షష్ఠ్యన్తము సమసించదనుటకుదాహరణము :— ద్విజస్య కుర్వన్. ద్విజస్య కుర్వాణః బ్రాహ్మణునికి సేవకుడని యర్థము. కుర్వన్ అనునది శతృప్రత్యయాన్తము. కుర్వాణః అనునది శానచ్ప్రత్యయాన్తము. "ద్విజస్య ఘటం కుర్వన్" ద్విజస్య అనుచోట షష్ఠి ద్విజునికి ఘటమునకుగల సంబంధమును బోధింపదు. అట్లయిన ద్విజునికి కుర్వన్శబ్దార్థముతో సామర్థ్యము లేనందున సమాసప్రాప్తియేలేదు. కావున కుర్వన్శబ్దమునకు సేవకుడర్థమని చెప్పిద్విజకింకరులకుగల సంబంధమును బోధించు షష్ఠి ద్విజశబ్దమునకగునని చెప్పవలెను. ఈయర్థమును సూచించుటకే కుర్వన్శబ్దమునకు కింకరః అని యర్థము వ్రాయబడెను. అవ్యయముతో సమాసనిషేధమునకుదాహరణము,— బ్రాహ్మణస్య కృత్వా. కృత్వా అనునవ్యయముతో షష్ఠ్యన్తము సమసించదు. సూత్రముననవ్యయపదమునకు పూర్వమందున్న సత్తనుకృత్ప్రత్యయనిర్దేశమువలన, పరమందున్న తవ్య అను కృత్ప్రత్యయనిర్దేశమువలనను (సహచరితపరిభాషచే) వానిమధ్యనుండు నవ్యయపదముచే కృదన్తావ్యయమే గ్రహింపబడును గానితదితరమగు నవ్యయము గ్రహింపబడదు. కావున తదుపరి (తస్య ఉపరి) ఇత్యాదులందు ఉపరి మొదలగు కృద్భిన్నావ్యయములతో షష్ఠ్యన్తమునకు సమాసము సిద్ధమగునని రక్షితుడనువైయాకరణుడు చెప్పెను. ఇట్లు చెప్పుటలో "సర్వపశ్చాత్" అను భాష్యప్రయోగము ప్రమాణమని తెలియునది. తవ్యప్రత్యయాన్తముతో సమాసనిషేధమునకుదాహరణము,— బ్రాహ్మణస్య కర్తవ్యమ్. కర్తవ్యమనునది తవ్యప్రత్యయాన్తము. సూత్రమున తవ్య అని అనుబంధవినిర్ముక్తమును గ్రహించుటవలన ననుబంధసహితమగు తవ్యత్ప్రత్యయాన్తమునకు గ్రహణము కలుగదు. కావున స్వకర్తవ్యమ్ (స్వస్యకర్తవ్యమ్. కర్త్రర్థకషష్ఠ్యన్తముతో సమాసము) ఇత్యాదులందు తవ్యదన్తములతో షష్ఠ్యన్తములకు సమాసము సిద్ధమగును. "బ్రాహ్మణస్య కర్తవ్యమ్" ఇత్యాదులందును తవ్యత్ప్రత్యయాన్తమునే గ్రహించు

టచే సమాసముసంభవించును, గానసూత్రమున తవ్యగ్రహణమనావశ్యక మనుటకు వలనుపడదు. తవ్యత్ప్రత్యయా_న్త తవ్యప్రత్యయా_న్తములకు స్వరభేదముండుట యిందు గారణము. సమానాధికరణమగుదానితో షష్ఠ్య_న్తము సమసించదనుటకుదాహరణము :— తక్షకస్య సర్పస్య. సమానాధికరణమన (సమానం అధికరణం=ద్రవ్యం యస్య) ఏకార్థబోధకము. విశేషణము విశేష్యముతో బహులముగ సమసించుననునర్థముగల "విశేషణం విశేష్యేణ బహులమ్" (740) అను చెప్పబోవు విశేషణసమాసవిధాయకసూత్రమున "క్వచిత్ప్రవృ_త్తిః క్వచిదప్రవృ_త్తిః క్వచిద్విభాషా క్వచిదన్యదేవ" అనురీతిననేకములగునర్థములబోధించు బహుళగ్రహణముండుటచే తత్సామర్థ్యమువలననావిశేషణసమాసముగూడ "తక్షకస్య సర్పస్య" ఇత్యాదులందు ప్రవ_ర్తించదని గ్రహించునది. సమానాధికరణముతో షష్ఠ్య_న్తము సమసించదనుటకు మరియొక యుదాహరణము :— గోః ధేనోః। ఇచట "పోటాయువతి" (748) సూ. చే విధించు కర్మధారయసమాసము విశేషవిహితమగుటచే "షష్ఠీ" (706) సూత్రవిహితమగు సమాసమును బాధింపవలసియున్నది. కాని "గౌఃధేనుః" ఇత్యాదిప్రథమావిభ_క్త్య_న్తములందు చరితార్థమైన (సావకాశమైన) "పోటాయువతి" అను సూత్రమును "గోర్ధేనోః" ఇత్యాదులందును పరమగు (రాజ్ఞః పురుషః. ఇత్యాదులందు సావకాశమైన) "షష్ఠీ" అనుసూత్రముచే విహితమగు సమాసము బాధించి ప్రవ_ర్తింపవలసియున్నది. "షష్ఠీ" అనుసూత్రముచే ప్రా_ప్తించునట్టిసమాసముగూడనీసూత్రముచే వారింపబడును.

710. _క్తేన చ పూజాయామ్. 2-2-12. _క్తేన, చ, పూజాయామ్ (షష్ఠీ, న)

మతిబుద్ధీతిసూత్రేణ విహితో యః _క్తః తద_న్తేన షష్ఠీ న సమస్యతే। రాజ్ఞాం మతో బుద్ధః పూజితో వా। రాజపూజిత ఇత్యాదౌ తు భూతే _క్తా_న్తేన సహ తృతీయాసమాసః॥

710. సూత్రమున పూజాయామ్ అనుపదము "మతిబుద్ధిపూజార్థేభ్యశ్చ" (3-2-188) అను సూత్రమునకుపలక్షణము. _క్తేన అనుదానికి తద_న్తవిధిచే

క్తాన్తేన అని యర్థము. "మతిబుద్ధిపూజార్థేభ్యశ్చ" అనుసూత్రముచే విధింపబడు క్తప్రత్యయాన్తముతో షష్ఠ్యన్తము సమసించదని యర్థము. ఇది శేషషష్ఠ్యన్తమునకు కారకషష్ఠ్యన్తమునకును సమాసనిషేధమును విధించును. రాజ్ఞాం మతః. మనధాతువుకంటె మతిబుద్ధీత్యాదిసూత్రముచే వర్తమానకాలమున క్తప్రత్యయము విధింపబడెను. (మతః) "క్తస్య చ వర్తమానే" (628) సూ. చే రాజన్‌శబ్దముకంటె షష్ఠి వచ్చెను. రాజ్ఞాం బుద్ధః రాజ్ఞాం పూజితః ఇత్యాదులు నిట్లే. ఇచట మతః మొదలగు పదములకు ఇష్టపడుచున్నవాడనురీతిని వర్తమానకాలమర్థమును చెప్పవలయును. వ్యవహారముననగపడు రాజపూజితః" ఇత్యాదిసమాసములు భూతకాలమున విధింపబడిన క్తప్రత్యయాన్తముతో రాజ్ఞా ఇత్యాదితృతీయాన్తములకు ("కర్తృకరణే" సూ.చే) సమాసముచేసిన సిద్ధములగును. రాజుచే పూజింపబడినవాడని యర్థము.

711. అధికరణవాచినా చ. 2-2-13. అధికరణవాచినా, చ (క్తేన, షష్ఠీ, న.)

క్తేన షష్ఠీ న సమస్యతే। ఇదమేషామాసితం గతం భుక్తం వా।

711. అధికరణార్థమున విధింపబడు క్తప్రత్యయాన్తముతో షష్ఠ్యన్తముసమసించదు. (ఇదమ్) ఏషామ్ ఆసితమ్. (గతమ్ భుక్తమ్). ఆసితమ్ మొదలగురూపములు "క్తోఽధికరణే" (3-4-76) అను సూత్రముచేనధికరణార్థమున విధింపబడు క్తప్రత్యయాన్తములు. తద్యోగమందు "అధికరణవాచినశ్చ" (629) సూ. చే షష్ఠి వచ్చును.

712. కర్మణి చ. 2-2-14. కర్మణి, చ. (షష్ఠీ, న.)

ఉభయప్రాప్తౌ కర్మణీతి యా షష్ఠీ సా న సమస్యతే। ఆశ్చర్యో గవాం దోహోఽగోపేన॥

712. "క్తేన చ పూజాయామ్" అను నిషేధము వ్యర్థమగును గాన నీసూత్రమున క్తేన అను పదమనువర్తించదు. సూత్రమున చ అనునిపాతము ఇతిశబ్దముయొక్క యర్థమును బోధించును. కావున "కర్మణి" అను సప్తమ్యేకవచనాన్తమనుచ్చరింపబడి యేసూత్రముచే షష్ఠి విధింపబడునో

ఆషష్ఠ్యన్తము (ఉభయప్రాప్తౌ కర్మణి అనుసూత్రవిహితషష్ఠ్యన్తము) సమర్థమగుదానితో సమసించదని సూత్రార్థము. అంతియకాని కర్మార్థమున విధింపబడు షష్ఠ్యన్తముసమసించదని యర్థమునుచెప్పరాదు. అట్లైన అపాం స్రష్టా ఇత్యాదులందునీసూత్రముచేతనేనిషేధము సిద్ధమగును గావున తదర్థమగు "తృజకాభ్యాం కర్తరి" అనుసూత్రము వ్యర్థమయ్యెడిని. ఆశ్చర్యో గవాం దోహోఽగోపేన. గవామ్ అనుచోట "ఉభయప్రాప్తౌ" (627) సూ. చే షష్ఠి వచ్చెను. కాన సమాసనిషేధము ప్రవర్తించును.

713. తృజకాభ్యాం కర్తరి. 2-2-15. తృజకాభ్యామ్, కర్తరి, (షష్ఠీ, న)

కర్త్రర్థతృజకాభ్యాం షష్ఠ్యా న సమాసః। అపాం స్రష్టా। వజ్రస్య భర్తా। ఓదనస్య పాచకః। కర్తరి కిమ్। ఇక్షూణాం భక్షణమితిభక్షికా। పత్యర్థభర్తృశబ్దస్య యాజకాదిత్వాత్సమాసః। భూభర్తా। కథం తర్హి ఘటానాం నిర్మాతుస్త్రిభువనవిధాతుశ్చ కలహః। ఇతి। శేషషష్ఠ్యా సమాస ఇతి కైయటః॥

713. కర్తరి అనునది తృజకాభ్యామ్ అనుదానితోనన్వయించును. కర్త్రర్థమున విహితములగు తృచ్ప్రత్యయాన్తముతోను అక (ణ్వుల్) ప్రత్యయాన్తముతోను షష్ఠ్యన్తమునకు సమాసము రాదు. అపాం స్రష్టా. వజ్రస్య భర్తా. క్రమముగ సృజ్భృధాతువులకంటె కర్త్రర్థమందు తృచ్ప్రత్యయముచేనీరూపములుసిద్ధములగును. తద్యోగమున "కర్తృకర్మణోః కృతి" (626) సూ. చే షష్ఠి వచ్చును. ఓదనస్య పాచకః. పచధాతువుకంటె కర్త్రర్థమున ణ్వుల్ప్రత్యయము. దీనికి అక అనునదాదేశమగును. భక్షణమను ధాత్వర్థమును నిర్దేశించునపుడు భక్షధాతువుకంటె భావార్థమున ణ్వుల్ప్రత్యయముచేసిన భక్షికా అని యగును. ఇక్షూణాం భక్షికా అను విగ్రహమందు కర్మవాచకముకంటె విహితమగు షష్ఠ్యన్తమునకు సమాసము ప్రవర్తించెను. సూత్రమున కర్తరి అనుపదము లేనిచోనిచటను నిషేధము ప్రసక్తమగును. ప్రసిద్ధమగుటచే పతిశబ్దార్థకమగు భర్తృ

శబ్దమే యాజకాదిగణమున పఠింపబడుటవలననట్టిభర్తృశబ్దముతో షష్ఠ్యన్తమునకు "యాజకాదిభిశ్చ" (707) సూ. చే సమాసమగును. భూభర్తా. (భువో భర్తా) భూపతియని యర్థము. "ఘటానాం........త్రిభువనవిధాతుశ్చ....హః". అనుశ్లోకమున త్రిభువనవిధాతుః అనుస్థలమున తృజన్తమగు విధాతృశబ్దముతో త్రిభువనస్య అనుషష్ఠ్యన్తమునకు సమాసమగపడుచున్నది. అది యెట్లు సాధువగునని కథంతర్హి అను శంకకాశయము. ఈ సూత్రముచే విధింపబడు నిషేధము సాన్నిధ్యముచే కారకషష్ఠ్యన్తమునకే యగును. "షష్ఠీ శేషే" (609) సూ. చే విధింపబడు షష్ఠ్యన్తమునకు ప్రవర్తింపదు. పైస్థలమున శేషషష్ఠ్యన్తమనిన సమాసము సిద్ధమగునని కైయటుడు చెప్పెను. ఇది సమాధానాయాశయము.

714. కర్తరి చ. 2-2-16. కర్తరి, చ। (షష్ఠీ, అకేన, న)

కర్తరిషష్ఠ్యా అకేన న సమాసః। భవతః శాయికా। నేహ తృజనువర్తతే। తద్యోగే కర్తురభిహితత్వేన కర్తృషష్ఠ్యా అభావాత్॥

714. కర్తరి అనునది షష్ఠీ అనుదానితోనన్వయించును. కర్త్రర్థమున విధింపబడు షష్ఠ్యన్తమునకు అకప్రత్యయాన్తముతో సమాసము రాదు. భవతః శాయికా. ధాత్వర్థనిర్దేశమున శీఙ్ (శయనే) ధాతువుకంటె అకప్రత్యయమువలన శాయికా అని సిద్ధించును. భవతః అనునది కర్త్రర్థకషష్ఠ్యన్తము. తృచ్ప్రత్యయము కర్త్రర్థమందే విధింపబడుటచే దానిచే కర్తయభిహితుడగును గాననట్టిశబ్దములతో సంబంధమున్నపుడు కర్త్రర్థమందు షష్ఠికి ప్రాప్తియేలేకపోవుటవలన పూర్వసూత్రమునుండి తృచ్పదమీసూత్రములోనికనువర్తించదు. తృజకాభ్యామ్ అనుచోటనేకదేశమందు స్వరితత్వమనుదోషమునంగీకరించుటవలన అకపదముమాత్రమనువర్తించును.

715. నిత్యం క్రీడాజీవికయోః. 2-2-17. నిత్యమ్, క్రీడాజీవికయోః (షష్ఠీ, అకేన)

ఏతయోరర్థయోరకేన షష్ఠీ నిత్యం సమస్యతే। ఉద్దాలకపుష్పభంజికా। క్రీడావిశేషస్య సంజ్ఞా। సంజ్ఞాయామితి భావే ణ్వుల్। జీవికాయాం। దన్తలేఖకః। తత్ర క్రీడాయాం వికల్పే

జీవికాయాం తృజకాభ్యాంకర్తరీతి నిషేధే ప్రాప్తే వచనమ్॥

715. క్రీడార్థమందు జీవికా (వృత్తి) ర్థమందును విహితమగు అక ప్రత్యయమన్తమందుగలదానితో షష్ఠ్యన్తము నిత్యముగ సమసించును. ఉద్దాలకపుష్పభఞ్జికా. (ఉద్దాలకపుష్పాణి భజ్యన్తే యస్యాం) భఞ్జధాతువు కంటె "సంజ్ఞాయామ్" (3-3-109) సూ. చే భావార్థమున ణ్వుల్ ప్రత్యయమగును. దీనికి అకాదేశము. ఇదొకవిధమగు ఖేలనమునకు సంకేతము. సమాసమువలననే యట్టిక్రీడారూపమగునర్థమవగతమగును. జీవికార్థమందుదాహరణము :— దన్తలేఖకః. దన్తలేఖనముచే జీవించువాడని యర్థము. లిఖధాతువుకంటె కర్త్రర్థమందు ణ్వుల్ ప్రత్యయము. అకాదేశము. విశిష్టము వలన జీవిక గమ్యమానమగును. ఉద్దాలకపుష్పభఞ్జికా అనుస్థలమున ణ్వుల్ ప్రత్యయము కర్త్రర్థమందు విహితమగునది కాదు గావున "తృజకాభ్యాం కర్తరి" అనుసూత్రముచే నిషేధము ప్రవర్తింపకున్నను "షష్ఠీ" (706) సూ. చే వికల్పసమాసము ప్రాప్తించుచుండ దన్తలేఖకః అను చోట ణ్వుల్ ప్రత్యయము కర్త్రర్థమున విహితమగుటచే "తృజకాభ్యాం" సూ. చే నిషేధము ప్రాప్తించుచుండ నీరెండుస్థలములందును నిత్యసమాసముకొఱకీసూత్రమారంభింపబడియెను.

716. పూర్వాపరాధరోత్తరమేకదేశినైకాధికరణే. 2-2-1.

పూర్వాపరాధరోత్తరమ్, ఏకదేశినా, ఏకాధికరణే।

అవయవినా సహ పూర్వాదయః సమస్యన్తే, ఏకత్వసంఖ్యావిశిష్టశ్చేదవయవీ। షష్ఠీసమాసాఽపవాదః। పూర్వం కాయస్య పూర్వకాయః। అపరకాయః। ఏకదేశినా కిమ్। పూర్వం నాభేః కాయస్య। ఏకాధికరణే కిమ్। పూర్వశ్ఛాత్రాణాం। సర్వోఽప్యేకదేశోఽహ్నా సమస్యతే। సంఖ్యావిసాయేతి జ్ఞాపకాత్। మధ్యాహ్నః సాయాహ్నః। కేచిత్తు సర్వోఽప్యేకదేశః కాలేన సమస్యతే। నత్వహ్నైవ। జ్ఞాపకస్య సామాన్యాపేక్షత్వాత్। తేన మధ్యరాత్రః "ఉపారతాః పశ్చిమరాత్రగోచరాః" ఇత్యాది సిద్ధమిత్యాహుః॥

716. ఏకదేశశబ్దమవయవవాచకము. ఏకదేశినా అనుశబ్దమువలన

అవయవినా అనునర్థము లభించును. ఏకాధికరణే=అధికరణమన ద్రవ్యము, ఏకత్వసంఖ్యాసహితమగు ద్రవ్యమందని యర్థము. పూర్వాపరాధరో_త్తరమ్ అనునది సమాహారద్వన్ద్వము. (పూర్వం చ అపరం చ అధరం చ ఉ_త్తరం చ ఏషాం సమాహారః) ఏకత్వసంఖ్యాసహితమగు ద్రవ్యమును బోధించు అవయవివాచకముతో పూర్వాదిశబ్దములు సమసించును. పూర్వకాయః. (పూర్వం కాయస్య) కాయశబ్దమేకత్వసంఖ్యావిశిష్టమగు ద్రవ్యమును బోధించుయవయవివాచకమగుటచే నద్దానితో పూర్వశబ్దము సమసించెను. సూత్రమున పూర్వాదులు ప్రథమానిర్దిష్టములగుటచే వానికి పూర్వనిపాతమగును. పూర్వశ్చాసౌ కాయశ్చ అని కర్మధారయసమాసమును చేసినను పూర్వకాయః మొదలగు రూపములు సిద్ధించును గాని "పూర్వం కాయస్య" అనురీతిని విగ్రహమును చెప్పునపుడు "షష్ఠీ" (706) సూ. చే సమాసము ప్రస_క్తమగుటవలననాసూత్రమున షష్ఠ్య_న్తము ప్రథమానిర్దిష్టమగుటవలనను కాయాదిశబ్దములకు పూర్వనిపాతము ప్రస_క్తమయ్యెడిని. అట్టి విగ్రహములందును పూర్వాదిశబ్దములకే పూర్వనిపాతముకొఱకీ సూత్రము షష్ఠీసమాసమునకపవాదముగ రచింపబడినది. అపరకాయః (అపరం కాయస్య) అధరకాయః మొదలగురూములనిట్లే యూహించునది. సూత్రమున "ఏకదేశినా" అనుపదము లేనిచో ఏకత్వసంఖ్యావిశిష్టద్రవ్యవాచకముతో సమాసమగుననునర్థము సంభవించును గాన "పూర్వం నాభేః కాయస్య" అనుచోట నాభిశబ్దముతోగూడ సమాసము ప్రస_క్తమగును. శరీరమునకవయవభూతమగు నాభికి పూర్వభాగమని ఆవాక్యమునకర్థము. నాభిశబ్దమేకద్రవ్యవాచకమైననవయవివాచకము గాదు. కాననచట పూర్వనాభిశబ్దములకు సమాసమును వారింపనేకదేశినా అనుపదమావశ్యకము. పూర్వః ఛాత్రాణామ్ అనుచోట ఛాత్రశబ్దము సముదాయవాచకము. సముదాయముననుండునవయవభేదము వివక్షింపబడుటవలన బహువచనము ప్రవ_ర్తించెను. శిష్యసమూహమున పూర్వభాగమని యర్థము. ఛాత్రశబ్దమిచట సమూహబోధకము గాననేకదేశియైనది. కాని యవయవభేదమును వివక్షించుటచేనేకత్వసంఖ్యావిశిష్టముకాదు గానసమాసమురాదు. సూత్రమున నేకాధికరణపదములేకున్ననీస్థలమందును సమాసము ప్రస_క్తమయ్యెడిని.

"సంఖ్యావిసాయపూర్వస్య" (239) సూ. చే సాయపూర్వకమగు అహ్నశబ్దమునకు జిప్రత్యయముపరమగునపుడహన్నాదేశము వికల్పముగ విధింపబడెను. (సాయాహ్ని—సాయాహని) సాయాహ్నశబ్దము సిద్ధమయినపిదప సంఖ్యావిసాయసూత్రము ప్రవర్తింపవలయును గదా! అహ్నః సాయః అను విగ్రహమున షష్ఠీసమాసము ప్రవర్తించినచో అహ్నశబ్దమునకు పూర్వనిపాతమగును. సాయాహ్నశబ్దము సిద్ధింపక పోవును. సాయాహ్నశబ్దములకేకదేశిసమాసమును చేయుదమనిన సాయశబ్దమేకదేశిసమాసవిధాయకశాస్త్రమున లేకుండుటచేనది సంభవింపదు. కాన సాయపూర్వకమగు అహ్నశబ్దము లభింపకపోవుటచే నాయహన్నాదేశవిధానము వ్యర్థమై "సర్వోఽప్యేకదేశోఽహ్నా సమస్యతే" (ఏకదేశవాచకములన్నియు నహన్శబ్దముతో సమసించును.) అని జ్ఞాపనముచేయును. ఇట్లు సాయాహ్నశబ్దము లభించుటవలననహన్నాదేశవిధానము సఫలమగును. ఇట్లు జ్ఞాపనముచేయుటవలన "మధ్యాహ్నః" (అహ్నో మధ్యమ్) ఇత్యాదులందేకదేశిసమాసము సిద్ధించును. సాయాహ్నః మధ్యాహ్నః ఇత్యాదులందేకదేశిసమాసము ప్రవర్తించినపిదప "రాజాహస్సఖిభ్యష్టచ్" (792) సూ. చే సమాసాన్తమగు టచ్ప్రత్యయము "అహ్నోఽహ్న ఏతేభ్యః" (794) సూ. చే అహ్నదేశమునగునని యెరుగవలయును.

సంఖ్యావిసాయ సూత్రముచే "సర్వోఽప్యేకదేశః అహ్నా సమస్యతే" అనురీతిని విశేషాపేక్షమగు జ్ఞాపనమును చేయక సామాన్యముగ "సర్వ ఏకదేశః కాలేన (కాలవాచకశబ్దేన) సమస్యతే, నత్వహ్నైవ" అని జ్ఞాపనముచేయవలయును. అనగా కాలవిశేషవాచకమగు అహన్శబ్దముతోనే యనిగాక కాలసామాన్యవాచకములతోనేకదేశము సమసించునని చెప్పవలయునని యాశయము. కనుక మధ్యరాత్రః (రాత్రేర్మధ్యమ్) "ఉపారతాః పశ్చిమరాత్రగోచరాః" ఇత్యాదిస్థలములందేకదేశిసమాసము సిద్ధించును. ఇట్లు చెప్పకున్న పైస్థలములందహ్నశబ్దము లేదుగావుననేకదేశిసమాసము రాకుండుటచే నీప్రయోగములు సిద్ధింపకుండునని కొందఱు వైయాకరణులు చెప్పిరి.

717. అర్ధం నపుంసకమ్. 2-2-2. అర్ధమ్, నపుంసకమ్।

సమాంశవాచ్యర్ధశబ్దో నిత్యం క్లీబే స ప్రాగ్వత్ (వా)
ఏకవిభక్తావషష్ఠ్యన్తవచనమ్। ఏకదేశిసమాసవిషయకోఽయ
ముపసర్జనసంజ్ఞానిషేధః। తేన పంచఖట్వీత్యాది సిద్ధ్యతి।
అర్ధం పిప్పల్యా అర్ధపిప్పలీ। క్లీబే కిమ్। గ్రామార్ధః। ద్ర
వ్యైక్యఏవ। అర్ధం పిప్పలీనామ్॥

717. సూత్రమున అర్ధమనునపుంసకలింగనిర్దేశమువలననే అర్ధశబ్దము నకు నపుంసకలింగము సిద్ధమగుచుండ మరలనపుంసకపదగ్రహణము నిత్యముగ నపుంసకలిఙ్గముగలదనునర్థమును బోధించును. ఖండసామాన్య వాచకమగునర్ధశబ్దము పున్నపుంసకలింగములందుండవచ్చును. సమాంశ వాచియగునర్ధశబ్దముమాత్రము నిత్యనపుంసకమగును. నిత్యనపుంసలింగ మగునర్ధశబ్దము అవయవివాచకముతో సమసించునని సూత్రార్థము. ఈసూత్రమునకుదాహరణభూతమైన అర్ధపిప్పలీయనుస్థలమున అర్ధం పిప్పల్యాః అర్ధస్య పిప్పల్యాః ఇత్యాదివిగ్రహములందు పిప్పలీశబ్దము నియత విభక్తికమగుటచే "ఏకవిభక్తిచాఽపూర్వనిపాతే" (659) అనుసూత్రముచే నద్దానికుపసర్జనసంజ్ఞయుండుటవలన "గోస్త్రియోరుపసర్జనస్య" (660) సూత్రముచే పిప్పలీశబ్దమునకు హ్రస్వము ప్రాప్తించుచుండ తన్నివారణ మునకై ఉపసర్జనసంజ్ఞానిషేధకమగు (వా) ఏకవిభక్తావషష్ఠ్యన్తవచనమను వార్తికమారబ్ధమాయెను. "ఏకవిభక్తిచ" (659) అనుసూత్రమునందు అషష్ఠ్యన్తమ్ (విగ్రహమున షష్ఠ్యన్తము నియతముగనున్నను దానికుప సర్జనసంజ్ఞ యుండదు) అని చెప్పవలయును. పైస్థలమున షష్ఠ్యన్తమే నియతముగనుండుటవలన దానికుపసర్జనసంజ్ఞ లేకుపోవుటచేఅర్ధపిప్పలీ యనుస్థలమున నభీష్టమగు హ్రస్వాభావము సిద్ధమగును. పైవార్తికముచే జేయబడిన నుపసర్జనసంజ్ఞానిషేధమేకదేశిసమాసమునందే ప్రవర్తించును గానపంచఖట్వీ ఇత్యాదిసమాసములందు పంచానాం ఖట్వానాం సమాహారః సమాహారేణ సమాహారాత్ అనురీతిగ విగ్రహములను చెప్పినపుడు ఖట్వానామ్ అనునది నియతముగ షష్ఠీవిభక్తికమైనను ఏకదేశిసమాసము గానందుననుపసర్జనసంజ్ఞానిషేధము ప్రవర్తించదు గానవిచట హ్రస్వాదులు ప్రవర్తించును. పంచఖట్వ అనియగును. పిదప జీబాదులచే పంచఖట్వీ

అనియగును. షష్ఠీసమాసమునకీసూత్రమపవాదము. అర్ధపిప్పలీ. (అర్ధం పిప్పల్యాః) అవయవివాచకమగు పిప్పలీశబ్దముతో నిత్యనపుంసకమగు అర్ధశబ్దము సమసించినది. గ్రామార్ధః (గ్రామస్యార్ధః) అనుచోటనర్ధశబ్దము సమాంశవాచకముగానందున నది నిత్యనపుంసకముగాకపోవుటచే నీసూత్రముచే సమాసము ప్రవర్తించదు. ఈసూత్రములోనికిగూడ ఏకాధికరణే యనునదనువర్తించును. కావుననే అర్ధం పిప్పలీనామ్ అనుస్థలమున ద్రవ్యైక్యము లేకపోవుటచే సమాసము రాదు.

వివ :— ఇచటినపుంసకగ్రహణము సూత్రనిర్దేశమందు లిఙ్గవివక్ష లేదని జ్ఞాపకముకొఱకగును. "ఏచఇక్" (324) అను సూత్రమున "అర్ధః ఏకారోఽర్ధ ఓకారో వాస్తి" అని భాష్యకారుడు సమాంశవాచకార్ధశబ్దమును పుంలిఙ్గమునగూడ ప్రయోగించుటవలననీసూత్రములోని నపుంసకపదగ్రహణము సమాంశవాచ్యర్ధశబ్దమునకు నిత్యనపుంసకగ్రహణార్ధమనుటకు వలను పడదు. అవయవవాచకముమాత్రము పుంలిఙ్గమే। గ్రామార్ధమ్ఇత్యాదులు గూడ సమప్రవిభాగమందే సాధువులగునని కొందరియాశయము.

718. ద్వితీయతృతీయచతుర్థతుర్యాణ్యన్యతరస్యామ్.

2-2-3. ద్వితీయతృతీయచతుర్థతుర్యాణి, అన్యతరస్యామ్।

ఏతాన్యేకదేశినాసహ ప్రాగ్వద్వా। ద్వితీయం భిక్షాయాః ద్వితీయభిక్షా। ఏకదేశినా కిమ్। ద్వితీయం భిక్షాయా భిక్షుకస్య। అన్యతరస్యాంగ్రహణసామర్థ్యాత్ పూరణగుణేతి నిషేధం బాధిత్వా పక్షే షష్ఠీసమాసః। భిక్షాద్వితీయా॥

718. ఏకదేశినాఅనుపదమనువర్తించును. ద్వితీయ తృతీయ చతుర్థ తుర్యశబ్దములు అవయవివాచకమగుపదముతో వికల్పముగ సమసించును. ద్వితీయభిక్షా। (ద్వితీయం భిక్షాయాః) అవయవివాచకమగు భిక్షాపదముతో ద్వితీయశబ్దము సమసించినది. ద్వితీయాదిశబ్దములు ప్రథమానిర్దిష్టములగుటచే వానికే పూర్వనిపాతము. భిక్షయొక్క రెండవభాగమని యర్థము. ఇట్లే తృతీయభిక్షా ఇత్యాదులనెరుగవలయును. "ద్వితీయం భిక్షాయా భిక్షుకస్య" అనుచోట భిక్షాయా ద్వితీయం (భాగం) భిక్షుకస్య (జ్ఞేయం) (భిక్షయొక్క రెండవభాగము భిక్షుకునిది) అనురీతిగ ద్వితీయపదము భిక్షుక

పదముతోనన్వయించుచున్నది. కాని ద్వితీయపదార్థము భిక్షాపదార్థము యొక్కయవయవమగుటచే భిక్షాపదమే యవయవివాచకము కాని భిక్షుక పదము కాదుగావున ద్వితీయభిక్షుకపదములకు సమాసము వారితమగును. ఏకదేశినా అనుపదమనువర్తింపకపోయినచో పైస్థలమున సమాసము ప్రవర్తించెడిని. మహావిభాషాధికారమువలననే యీసూత్రముచే విధింపబడు సమాసమునకు వైకల్పికత్వము సిద్ధమగుచుండ మరలసూత్రమునన్యతరస్యామ్ అను పదముయొక్కగ్రహణరూపమగు సామర్థ్యమువలన షష్ఠీసమాసాపవాదమగునీసూత్రముచే సమాసమురానిపక్షమందు ద్వితీయం భిక్షాయాః ఇత్యాదులందు ప్రాప్తమగు "పూరణగుణసహితార్థ" (709) అను సూత్రవిహితమగు నిషేధమును బాధించి "షష్ఠీ" (706) అను సూత్రముచే విహితమగు షష్ఠీసమాసము వచ్చునని తెలియదగును. షష్ఠ్యంతమునకు పూర్వనిపాతము వచ్చును. భిక్షాద్వితీయమ్ ఇత్యాదిరూపములగును.

(ఏకదేశిసమాసము సమాప్తము)

719. ప్రాప్తాపన్నే చ ద్వితీయయా. 2-2-4. ప్రాప్తాపన్నే, చ, ద్వితీయయా (అన్యతరస్యామ్).

పక్షే ద్వితీయాశ్రితేత్యాదినాసమాసః। ప్రాప్తో జీవికాం ప్రాప్తజీవికః। జీవికాప్రాప్తః। ఆపన్నజీవికః। జీవికాపన్నః। ఇహసూత్రే ద్వితీయయా, అ, ఇతి ఛిత్వా అకారోఽపి విధీయతే। తేన జీవికాం ప్రాప్తా స్త్రీ ప్రాప్తజీవికా। ఆపన్నజీవికా॥

719. ద్వితీయయా అనుదానికి ప్రత్యయగ్రహణపరిభాషచే తదన్తవిధి వలన ద్వితీయాన్తేన అనునర్థము లభించును. ప్రాప్త ఆపన్న ఈరెండు శబ్దములు ద్వితీయావిభక్త్యన్తముతో వికల్పముగ సమసించును. పక్షమందు ద్వితీయాశ్రితాతీత (690) సూత్రవిహితమగు ద్వితీయాతత్పురుష సమాసము ప్రవర్తించును. ఈసూత్రమున ప్రాప్తాపన్నశబ్దములు ప్రథమాన్తములుగనిర్దేశింపబడుటచే వానికే పూర్వనిపాతము వచ్చును. ప్రాప్తజీవికః (ప్రాప్తో జీవికామ్) ఆపన్నజీవికః (ఆపన్నో జీవికాం) జీవికామ్ అనుద్వితీయాన్తముతో ప్రాప్తాపన్నశబ్దములు సమసించినవి. జీవికాశబ్ద

నకు "గోస్త్రియోరుపసర్జనస్య" (660) అనుసూత్రముచే హ్రస్వమగును. ద్వితీయాతత్పురుషము వచ్చునపుడు ద్వితీయాన్తము ప్రథమానిర్దిష్టమగుటచే ద్వితీయాన్తమునకు బూర్వనిపాతమగును. జీవికాప్రాప్తః। జీవికాపన్నః। ఈసూత్రమందు ద్వితీయయా అనుచోట కృతసంధినిర్దేశమనుకొని ద్వితీయయా+అ=అని చ్ఛేదమునుచేసి ప్రాప్తాపన్నశబ్దములు ద్వితీయాన్తముతోసమసించును ఆశబ్దములకన్తాదేశముగనకారముగూడ వచ్చునని యర్థమును చెప్పవలయును. ఇట్లు చెప్పుటచే జీవికాం ప్రాప్తా (స్త్రీ) అను విగ్రహమున ప్రాప్తాఅను టాబన్తముతో సమాసమునుచేయునపుడు ప్రాప్తాపన్నాశబ్దములకు అన్తాదేశముగనకారము ప్రవర్తించుటచే ప్రాప్తజీవికా ఆపన్నజీవికా అను రూపములగును.

వివ:—సూత్రములోని విధేయసముచ్చయార్థకచకారము సూత్రమందకారప్రశ్లేషమున మానమగును. ప్రాప్తాపన్నశబ్దములకు సమాసము వానికన్తాదేశముగనకారముయీరెండును సూత్రవిధేయములనిబోధించును. ప్రాప్తాపన్నశబ్దములు టాబన్తములయినను పూర్వాన్తవద్భావముచే సమాసము గలవగునని తెలియనగును.

720. కాలాః పరిమాణినా. 2-2-5. కాలాః, పరిమాణినా।

పరిచ్ఛేద్యవాచినా సుబన్తేనసహ కాలాః సమస్యంతే। మాసోజాతస్య యస్య స మాసజాతః। ద్వ్యహజాతః। ద్వయోరహ్నోస్సమాహారో ద్వ్యహః। ద్వ్యహో జాతస్య యస్యేతి విగ్రహః। (వా) ఉత్తరపదేన పరిమాణినా ద్విగోస్సిద్ధయే బహూనాంతత్పురుషస్యోపసంఖ్యానమ్। ద్వే అహనీ జాతస్య యస్యసః ద్వ్యహ్నజాతః। అహ్నోఽహ్న ఇతి వక్ష్యమాణోఽహ్నాదేశః। పూర్వత్రతు నసంఖ్యాదేస్సమాహారేఇతి నిషేధః॥

720. పరిమీయతే యేన అనువృత్తిచే పరిమాణశబ్దమునకు కొలచునదిఅనియర్థము. పరిమాణముకలది (పరిమాణం అస్యాస్తి) పరిమాణి యనబడును. అనగా కొలవబడుచునది. పరిచ్ఛేద్యమనియర్థము. పరిచ్ఛేద్యవాచకమగు సుబన్తముతో కాలవిశేషవాచకములు సమసించునని సూత్రా

ర్థము. మాసజాతః. ఇచట మాసో జాతస్య యస్యఅనునది లౌకికవిగ్రహము. పరిచ్ఛేద్యవాచకమగు జాతశబ్దముతో కాలవిశేషవాచకమగు మాసశబ్దము సమసించినది. షష్ఠీసమాసము ప్రాప్తించుచుండ దానినిబాధించి కాలవాచకములకు పూర్వనిపాతనమునకై యీసూత్రమారంభింపబడియె. మాసజాతుడన పుట్టినతరువాత నెలరోజులుగడచినబాలుడని యర్థము. కావున జాతునకు మాసము పరిచ్ఛేదకమైనది. సమాసమునగూడ జాతునకే ప్రాధాన్యమని "యస్యసః" అనుదానివలన తెలియును.అలౌకికవిగ్రహవాక్యమందుమాత్రము యస్యసఃఅనుదానికి ప్రవేశములేదు. ద్వ్యహజాతః = ద్వ్యహో జాతస్య యస్యసః అనునది లౌకికవిగ్రహము. కాలవిశేషవాచకమైన ద్వ్యహశబ్దము జాతశబ్దముతో సమసించినది. ద్వయోరహ్నోస్సమాహారః అనువిగ్రహమున "తద్ధితార్థోత్తరపదసమాహారేచ" అనువక్ష్యమాణసూత్రముచే సమాహారమునందు ద్విగుసమాసము. టచ్ప్రత్యయాదులవలన ద్వ్యహఃఅనురూపమగును.

వా = ఉత్తరపదమన సమాసముయొక్క తుదియవయవము. ఉత్తరపదమగు పరిచ్ఛేద్యవాచకముతో ద్విగుసమాసము సిద్ధించుటకై బహుపదములకు తత్పురుషసమాసము చెప్పవలయునని వార్తికార్థము. ఉదా: ద్వ్యహ్నజాతః। ద్వే అహనీ జాతస్య యస్యసః అనునది లౌకికవిగ్రహవాక్యము. ఇచట పైవార్తికముచే మూడుపదములకు తత్పురుషము సిద్ధించును. సుబ్లుగనంతరమున ద్వ్యహన్‌జాతఅనురూపమగును. ఇపుడిచట జాతశబ్దము పరిచ్ఛేద్యవాచకమగునుత్తరపదమైనందున "తద్ధితార్థేత్యాదివక్ష్యమాణసూత్రవిహితమగు ద్విగుసమాసము ద్వ్యహన్‌శబ్దములకు సిద్ధించును. తరువాత సమాసాన్తమగు టచ్ప్రత్యయము (792) అహ్నోఽహ్న ఏతేభ్యః (794) అనుసూత్రముచే అహ్నాదేశమును ప్రవర్తించును. ద్వ్యహ్నజాతః అనియగును. పైవార్తికములేనపుడు తద్ధితార్థేత్యాదిసూత్రముచేనుత్తరపదము పరమగునపుడు దిక్సంఖ్యావాచకములకు సుబన్తముతో సమాసము విధించినందున, ద్వే అహనీ జాతస్య ఇత్యాదివిగ్రహములందు, సుప్సుపాఅనుచోటనేకవచనసామర్థ్యముచేతను, కాలాః పరిమాణినాఇత్యాదిసూత్రములచే బహుపదములకు తత్పురుషము రాకపోవుట

చేతను, ప్రదర్శితమగు ద్వ్యహ్నాజాతః అనునది సిద్ధింపకపోయెడిని. "న సంఖ్యాదేస్సమాహారే" (797) అనువక్ష్యమాణసూత్రముచే సమాహారమందుండు అహన్శబ్దమునకు అహ్నాదేశనిషేధము విధింపబడినందున ద్వ్యహజాతఃఅనుచోట అహ్నాదేశము రాదని తెలియునది.

(ఇది షష్ఠీతత్పురుషము)

721. సప్తమీ * శౌణ్డైః. 2-1-50. సప్తమీ, శౌణ్డైః।

సప్తమ్యన్తం శౌణ్డాదిభిః ప్రాగ్వద్వా। అక్షేషు శౌణ్డః। అక్షశౌణ్డః। అధిశబ్దోఽత్ర పఠ్యతే। అధ్యుత్తరపదాదితి ఖః। ఈశ్వరాధీనః॥

721. సప్తమ్యన్తము, శౌణ్డాదిగణపఠితములైన సుబన్తములతో వికల్పముగ సమసించును. అక్షశౌణ్డః. (అక్షేషుశౌణ్డః) శౌండుడన కుశలుడనియర్థము. శౌణ్డాదిగణమున అధిశబ్దము పఠించబడినది. సప్తమ్యంతము అధిశబ్దముతోగూడ సమసించును. ఈశ్వరాధీనః। (ఈశ్వరేఅధి) సమాసము అధిశబ్దముత్తరపదమందుగలదగుటచే "అషడక్ష" (5-4-7) అను సూత్రముచే ఖప్రత్యయము వచ్చును. దానికి "ఆయనేయీనీ" (478) సూత్రముచే ఈనాదేశమగును.

722. సిద్ధశుష్కపక్వబన్ధైశ్చ. 2-1-41. సిద్ధశుష్కపక్వబన్ధైః, చ, (సప్తమీ).

ఏతైస్సప్తమ్యన్తం ప్రాగ్వత్। సాంకాశ్యసిద్ధః। ఆతపశుష్కః। స్థాలీపక్వః। చక్రబన్ధః॥

722. సప్తమ్యన్తము, సిద్ధ శుష్క పక్వ బన్ధ యీశబ్దములతో సమసించును. యథాక్రమముగనుదాహరణములు. సాంకాశ్యసిద్ధః (సాంకాశ్యే సిద్ధః) సాంకాశ్యనగరమందు పుట్టినవాడనియర్థము. ఆతపశుష్కః. (ఆతపేశుష్కః) స్థాలీపక్వః (స్థాల్యాంపక్వః) చక్రబన్ధః (చక్రేబన్ధః).

* శౌణ్డ ధూర్త కితవ వ్యాడ ప్రవీణ సంవీత అన్తర అధి పటు పణ్డిత కుశల చపల నిపుణ ఇతిశౌణ్డాదిః.

723. ధ్వాంక్షేణ క్షేపే. 2-1-42. ధ్వాంక్షేణ, క్షేపే, (సప్తమీ)
ధ్వాంక్షవాచినాసహ సప్తమ్యన్తం సమస్యతే నిందా
యామ్। తీర్థే ధ్వాంక్షఇవ తీర్థధ్వాంక్షః। తీర్థకాకఇత్యర్థః॥

726. సూత్రములోని ధ్వాంక్షశబ్దమువలన తదర్థమును గ్రహింపవల యును. ధ్వాంక్షపర్యాయములకు గ్రహణము సిద్ధమగును. క్షేపమన నింద యనియర్థము. సప్తమ్యన్తము ధ్వాంక్షవాచియగుశబ్దముతో నిందగమ్యమానమగునపుడు సమసించును. తీర్థధ్వాంక్ష। (తేర్థే ధ్వాంక్షఇవ) ధ్వాంక్షమన కాకము. తీర్థమందుకాకివలె గురుకులమందు చిరకాలమెవడుండడో వాడుతీర్థధ్వాంక్షుడని వ్యవహరింపబడును. ఈరీతినిచట నింద ప్రతీయమానమగును. ధ్వాంక్షశబ్దముచే ధ్వాంక్షపర్యాయములకు గ్రహణమనుటవలన తీర్థకాకఃఇత్యాదులుగూడ సాధువులగును.

724. కృత్యైర్ఋణే. 2-1-43. కృత్యైః, ఋణే, (సప్తమీ)
సప్తమ్యన్తం కృత్యప్రత్యయాన్తైస్సహ ప్రాగ్వదావ
శ్యకే। మాసేదేయం ఋణమ్। పూర్వాహ్ణేగేయం సామ॥

724. ప్రత్యయగ్రహణపరిభాషచే కృత్యైఃఅనుపదము కృత్యప్రత్యయాన్తములకు గ్రాహకమగును. ఋణపదము ఆవశ్యకమనునర్థమునకుపలక్షణము. సప్తమ్యన్తము కృత్యప్రత్యయాన్తములతో ఆవశ్యకార్థమందు సమసించును. మాసేదేయమ్ (ఋణమ్) దేయమనునది కృత్యసంజ్ఞకమగు యత్ప్రత్యయాన్తము. "తత్పురుషే కృతిబహులమ్" (977) అనువక్ష్యమాణసూత్రముచే సప్తమీవిభక్తికి లుగభావము. మాసములోపున నవశ్యముగ నీయవలసిన ఋణమనియర్థము. పూర్వాహ్ణేగేయం (సామ) గేయమనునది యత్ప్రత్యయాన్తము. పూర్వాహ్ణమందవశ్యముగ గానము చేయవలసిన సామమనియర్థము. ఇచటగూడ ప్రదర్శితసూత్రముచే సప్తమికి లుగభావము. ఋణగ్రహణమావశ్యకోపలక్షణముగనుకనే యిచట సమాసము సిద్ధించినది.

725. సంజ్ఞాయామ్. 2-1-44. (సుపా, సప్తమ్యన్తమ్)
సప్తమ్యన్తం సుపా ప్రాగ్వత్సంజ్ఞాయామ్। వాక్యేన
సంజ్ఞాఽనవగమాన్నిత్యసమాసోఽయమ్। అరణ్యేతిలకాః।

వనేకసేరుకాః। హలదన్తాత్సప్తమ్యాఇత్యలుక్॥

725. సంజ్ఞయందు సప్తమ్యంతము సుబన్తముతో సమసించును. అరణ్యేతిలకాః। వనేకసేరుకాః। ఈరెండును సంజ్ఞాశబ్దములు. వాక్యమువలన పైస్థలములందు సంజ్ఞప్రతీయమానముకాదుగాన నీసూత్రము విభాషాధికారమున పఠింపబడినదైన నీసూత్రవిహితమగు సమాసము నిత్యమని యెరుగవలయును. సమాసమున "హలదన్తాత్సప్తమ్యాస్సంజ్ఞాయామ్" (971) అనుసూత్రముచే సప్తమికి లుగభావము.

726. క్తేనాహోరాత్రావయవాః. 2-1-46. క్తేన, అహోరాత్రావయవాః (సప్తమీ.)

అహ్నోరాత్రేశ్చావయవాస్సప్తమ్యన్తాః క్తాన్తేనసహ ప్రాగ్వత్। పూర్వాహ్ణకృతమ్। అపరరాత్రకృతమ్। అవయవగ్రహణంకిమ్। అహ్నిదృష్టమ్॥

726. క్తేనఅనుపదము క్తప్రత్యయాన్తమునకు బోధకము. అహోరాత్రయోరవయవాః అహోరాత్రావయవాః। సప్తమ్యన్తములగు అహస్సు (పగలు) యొక్కయు, రాత్రియొక్కయు అవయవవాచకశబ్దములు క్తప్రత్యయాన్తముతో సమసించును. పూర్వాహ్ణకృతమ్। (పూర్వాహ్ణేకృతమ్) ఇది అహస్సుయొక్క అవయవమునకుదాహరణము. పూర్వాహ్ణశబ్దము (పగటియందు పూర్వభాగము) అహస్సుయొక్క అవయవమును బోధించును. కృతమనునది క్తప్రత్యయాన్తము. అపరరాత్రకృతమ్. రాత్రియొక్క అవయవమునకుదాహరణము. అపరరాత్రశబ్దము (రాత్రియొక్కఅపరభాగము) రాత్రియొక్క అవయవమును బోధించును. సూత్రమున నవయవగ్రహణములేకున్న అహ్నిదృష్టమ్ అనుచోట పగటినంతయుబోధించెడి అహ్ని అనుసప్తమ్యన్తము దృష్టమనుక్తప్రత్యయాన్తముతో సమసించెడిని.

727. తత్ర. 2-1-46. (సప్తమీ, క్తేన)

తత్రేత్యేతత్సప్తమ్యన్తం క్తాన్తేనసహ ప్రాగ్వత్। తత్రభుక్తమ్।

727. తత్రఅనుసప్తమ్యన్తము క్తప్రత్యయాన్తముతో సమసించును. తత్రభుక్తమ్। భుక్తమనునది క్తప్రత్యయాన్తము. తత్రభుక్తంమొదలగు

నవి తత్పురుషసమాసములనుటవలన పూర్వపదప్రకృతిస్వరముసిద్ధమగును. అవ్యయే నఞ్కునిపాతానామనిపరిగణనము చేయుటచే నవ్యయమగుట వలననిచటనిష్టస్వరసిద్ధికాకుండునని తెలియునది.

728. క్షేపే. 2-1-47. (సప్తమీ, క్తేన)

సప్తమ్యన్తం క్తాన్తేన ప్రాగ్వన్నిందాయామ్। అవతప్తే నకులస్థితం

728. క్షేపమన నింద. నిందయందు సప్తమ్యన్తము క్తప్రత్యయాన్తముతో సమసించును. అవతప్తే నకులస్థితమ్। (తఏతత్) నకులేన స్థితం, నకులస్థితమ్। ఇచట కర్తృకరణే (802) అనుసూత్రముచే సమాసము. నకులస్థితమనునది కారకపూర్వకముగావున కృద్గ్రహణపరిభాషచే క్తప్రత్యయాన్తమగును. ఇట్టిపదముతో అవతప్తేఅనుసప్తమ్యన్తము సమసించినది. తత్పురుషేకృతి (977) అనుసూత్రముచే సప్తమికి లుగభావము. అవతప్తప్రదేశమందు నకులములస్థితియెట్లుచంచలమో యట్లేకార్యములను ప్రారంభించి సంపూర్తినిచేయకనిటునటుతిరుగుటయని యొకానొకయవ్యవస్థితచిత్తునిగూర్చిన నింద ఈవాక్యమువలన ప్రతీయమానమగును.

729. * పాత్రేసమితాదయశ్చ. 2-1-48. పాత్రేసమితాదయః, చ।

ఏతే నిపాత్యంతే క్షేపే।పాత్రేసమితాః।భోజనసమయఏవ సంగతా నతుకార్యే। గేహేశూరః। గేహేనర్దీ। ఆకృతిగణోఽయమ్। చకారోఽవధారణార్థః। తేనైషాం సమాసాంతరే ఘటకతయా ప్రవేశో న। పరమాః పాత్రేసమితాః॥

729. పాత్రేసమితాదిగణపఠితములగు శబ్దములు సమాసాది కార్య

* పాత్రేసమితాః పాత్రేబహులాః ఉదుమ్బరకృమిః కూపకచ్ఛపః అవటకచ్ఛపః ఉదుమ్బరమశకః కూపమణ్డూకః కుమ్భమణ్డూకః ఉదపానమణ్డూకః నగరకాకః నగరవాయసః మాతరిపురుషః పిణ్డీశూరః పితరిశూరః గేహేశూరః గేహేనర్దీ గేహేవిజితీ గేహేవ్యాడః గేహేమేహీ గేహేదాహీ గేహేదృప్తః గేహేధృష్టః గర్భేతృప్తః ఆఖనికబకః గోష్ఠేశూరః గోష్ఠేవిజితీ గోష్ఠేక్ష్వేడీ గోష్ఠేపటుః గోష్ఠేపణ్డితః గోష్ఠేప్రగల్భః కర్ణేటిరిటిరా కర్ణేచురుచురా ఇతిపాత్రేసమితాదిరాకృతిగణః॥

సహితములుగ నిపతింపబడినవి. పాత్రేసమితాః। నిపాతనమువలననే సప్తమికి లుగభావము సిద్ధించును. భోజనపాత్రము సిద్ధముగచేయబడినదగుచుండనచట సన్నిహితులగువారేగాని కార్యసమయమున సన్నిహితులు కారనునింద ప్రతీయమానమగుచున్నది. ఇట్లే గేహేశూరఃఇత్యాదులందు, గృహములందే ప్రగల్భములుపలుకువారుకాని యుద్ధాదులందట్టివారుకారను రీతిగ నిందనూహించవలయును. గేహేనర్దీ। పాత్రేసమితాదిగణమాకృతి గణము. సూత్రముననుండు చకారము నిశ్చయార్థకము. కావున నాయా శబ్దములు గణముననెట్లు పఠింపబడినవోయట్లే యుండునుగాని యితరసమాసములందు ప్రవేశమును పొందవనునర్థము లభించును. అందుచే పరమాః పాత్రేసమితాఃఅనుచోట కర్మధారయసమాసము నివృత్తమగును.

730. పూర్వకాలైకసర్వజరత్పురాణనవకేవలాస్సమానాధికరణేన. 2-1-49. పూర్వకాలైక........కేవలాః, సమానాధికరణేన।

విశేషణం విశేష్యేణేతిసిద్ధే పూర్వనిపాతనియమార్థం సూత్రమ్। ఏకశబ్దస్య దిక్సంఖ్యేసంజ్ఞాయామితి నియమబాధనార్థంచ। పూర్వంస్నాతః పశ్చాదనులిప్తః=స్నాతానులిప్తః। ఏకనాథః। సర్వయాజ్ఞికాః। జరన్నైయాయికాః। పురాణమీమాంసకాః। నవపాఠకాః। కేవలవైయాకరణాః॥

730. పూర్వకాలశబ్దము పూర్వకాలికమగునర్థమును బోధించుశబ్దమునుబోధించును. ఏక సర్వ జరత్ పురాణ నవ కేవల ఈయారుశబ్దములు తత్తత్స్వరూపపరములు. సమానం (ఒకటియైన) అధికరణమ్ (అర్థము) యస్యసఃఅనువిగ్రహముచే సమానాధికరణపదమునకు ఏకార్థబోధకమని యర్థము. పూర్వకాలాదిసుబన్తములు సమానాధికరణమగు సుబన్తముతో సమసించుననిసూత్రార్థము ఫలించును. యథాక్రమముగనుదా :—స్నాతానులిప్తః (పూర్వంస్నాతః పశ్చాదనులిప్తః) (మొదట స్నానముచేసినవాడు మరల మైపూతగలవాడునగుమనుజుడు) పూర్వకాలవృత్తియగు స్నాతశబ్దము ఏకార్థబోధకమగుఅనులిప్తశబ్దముతో సమసించినది. ఏకనాథః (ఏకశ్చాసౌనాథశ్చ) ఇచట సంఖ్యావాచకమగునేకశబ్దమునేగ్రహించునది.

సర్వేయాజ్ఞికాః। (సర్వేచతేయాజ్ఞికాశ్చ) యాజ్ఞికులన యజ్ఞమును దెలిసినవారు) జరన్నైయాయికాః। (జరన్తశ్చతే నైయాయికాః) పురాణమీమాంసకాః। నవపాఠకాః। పురాణశబ్దసాహచర్యమువలన నూతనార్థకనవశబ్దమునకే గ్రహణముగాని సంఖ్యావాచకమునకుగ్రహణములేదు. కేవలవైయాకరణాః। పైఉదాహరణములందు "విశేషణంవిశేష్యేణ బహులమ్" (740) అనుసూత్రముచే సమాసము సిద్ధమగుచున్నది. అయినను పైస్థలములందు విశేషణవిశేష్యభావమనియతమగుటచేనాసూత్రముచే సమాసము ప్రవర్తించిన పూర్వనిపాతమాయాశబ్దములకు నియతముగసంభవింపదుగాన నాయాశబ్దములకు పూర్వనిపాతనియమమునకై యీసూత్రమారంభింపబడెను. మఱియునేకశబ్దమునకు "దిక్సంఖ్యేసంజ్ఞాయామ్" అనుఅనన్తరసూత్రముచే విధింపబడునియమమునుబాధించుటకై గూడ సూత్రారంభమనియెరుగవలయును.

731. దిక్సంఖ్యే సంజ్ఞాయామ్. 2-1-50. దిక్సంఖ్యే, సంజ్ఞాయామ్॥

సమానాధికరణేనేత్యాపాదపరిసమాప్తేరధికారః। సంజ్ఞాయామేవేతి నియమార్థంసూత్రమ్। పూర్వేషుకామశమీ। సప్తర్షయః। నేహ। ఉత్తరావృక్షాః। పంచబ్రాహ్మణాః॥

731. పూర్వకాలైకసూత్రమందలి సమానాధికరణేనఅనునది పాదసమాప్తిపర్యంతమనువర్తించును. దిగ్వాచకసంఖ్యావాచకశబ్దములు సంజ్ఞయందు సమానాధికరణమగుసుబన్తముతో సమసించునని సూత్రార్థము. "విశేషణం విశేష్యేణ" (740) అనుసూత్రముచేతనే యీసూత్రోదాహరణములందు సమాసముసిద్ధించుచుండనీసూత్రము దిక్సంఖ్యావాచకములు సంజ్ఞయందే సమసించుననునియమార్థమగును. పూర్వేషుకామశమీ। దిగ్వాచకశబ్దము (పూర్వ) ఇషుకామశమీశబ్దముతో సమసించినది. ఇదియొకదేశమునకు సంజ్ఞ. సంఖ్యావాచకమునకుదాహరణము :— సప్తర్షయః। అత్ర్యాదిసప్తర్షులకిదిసంజ్ఞ. ఉత్తరా వృక్షాః। ఇదిసంజ్ఞకానందునఉత్తరశబ్దము వృక్షశబ్దముతో సమసించుటలేదు. పంచబ్రాహ్మణాః। ఇదికూడసంజ్ఞకాకపోవుటచే సంఖ్యావాచకము బ్రాహ్మణశబ్దముతో సమసించలేదు.

732. తద్ధితార్థోత్తరపదసమాహారే చ. 2-1-51. తద్ధితార్థో....
....సమాహారే, చ (దిక్సంఖ్యే)

తద్ధితార్థే విషయే, ఉత్తరపదేచ పరతః, సమాహారేచ వాచ్యే, దిక్సంఖ్యే ప్రాగ్వద్వా। పూర్వస్యాంశాలాయాం భవః పౌర్వశాలః। సమాసేకృతే దిక్పూర్వపదాదసంజ్ఞాయాంఞ ఇతి ఞః (వా) సర్వనామ్నోవృత్తిమాత్రే పుంవద్భావః। ఆపరశాలః। పూర్వాశాలా ప్రియాయస్యేతి, త్రిపదే బహువ్రీహౌకృతే ప్రియాశబ్దేఉత్తరపదే పూర్వయోస్తత్పురుషః। తేన శాలాశబ్దేఆకార ఉదాత్తః। పూర్వశాలాప్రియః। దిక్షు సమాహారోనాస్త్యనభిధానాత్। సంఖ్యాయాస్తద్ధితార్థే। షణ్ణాం మాతౄణామపత్యం షాణ్మాతురః। పఞ్చగావో ధనం యస్యేతి త్రిపదేబహువ్రీహౌ అవాన్తరతత్పురుషస్య వికల్పే ప్రాప్తే, ద్వన్ద్వతత్పురుషయోరుత్తరపదేనిత్యసమాసవచనమ్॥

732. సూత్రమున తద్ధితార్థము ఉత్తరపదము సమాహారము వీనికి ద్వన్ద్వము. ఇచట సప్తమివైషయికాధారబోధకము. విషయత్వమనేకవిధము. తద్ధితప్రత్యయార్థము విషయమగునపుడు (అనగాతద్ధితప్రత్యయము వివక్షితమగునపుడు) ఉత్తరపదము పరముగనున్నపుడు, సమాహారము (సమూహము) వాచ్యమగునపుడును, దిగ్వాచకసంఖ్యావాచకములు సమానాధికరణమగుసుబన్తముతో సమసించును. దిగ్వాచకశబ్దమునకు తద్ధితార్థమందుదాహరణము. పౌర్వశాలః। (పూర్వస్యాంశాలాయాంభవః) సమాసానన్తరము "దిక్పూర్వపదాదసంజ్ఞాయాంఞః"(4-2-107)అనుసూత్రముచే ఞప్రత్యయము (తద్ధిత) ప్రవర్తించును. ఆదివృద్ధిమొదలగు తద్ధితప్రత్యయనిమిత్తకకార్యములు ప్రవర్తించును, (వా) కృత్తద్ధితసమాసైకశేషసనాద్యన్తధాతురూపములయిదును వృత్తులనిముందుచెప్పబడును. అట్టి వృత్తులలోనుండు సర్వనామశబ్దమునకు పుంవద్భావమగును. ప్రకృతమున సమాసవృత్తియందున్న పూర్వాశబ్దమునకు పుంవద్భావము. ఇట్లే ఆపరశాలః। (అపరస్యాంశాలాయాంభవః) పుంవద్భావమిచటగూడ ప్రవ

ర్తించును. ఉత్తరపదముపరమగునపుడు దిక్శబ్దము సమానాధికరణముతో సమసించుననుటకుదాహరణము. పూర్వశాలాప్రియః। ఇచట పూర్వా శాలా ప్రియాయస్యసః అనువిగ్రహమున త్రిపదబహువ్రీహిచేసిన తరువాత సుబ్లుగాద్యనన్తరము ప్రియాశబ్దముత్తరపదమగుచుండ పూర్వాశబ్దశాలా శబ్దములకీసూత్రముచే తత్పురుషసమాసము. ఇట్లవాంతరతత్పురుషముచేసి నందున సమాసముయొక్క అంతముదాత్తమగునుగాన శాలాశబ్దమందలి ఆకారమునకుదాత్తస్వరము సిద్ధమగును. బహువ్రీహిసమాసముచేతనే సిద్ధించుచుండమరలదీనిచేనవాంతరతత్పురుషసమాసమునకిదియే ప్రయోజ నము అనభిధానము (శిష్టప్రయోగములేకుండుట) వలన దిగ్వాచకములకు సమాహారమందు సమాసములేదని గ్రహించునది. సంఖ్యావాచకమునకు తద్ధితార్థమందుదాహరణము :—షాణ్మాతురః। (షణ్ణాంమాతౄణామపత్యం) సమాసానన్తరము "మాతురుత్సంఖ్యాసంభద్రపూర్వాయాః" (4-1-115) అనుసూత్రముచే అణాదులు. ఆదివృద్ధి. సంఖ్యావాచకమగు షట్శబ్దము తద్ధితార్థమందు సమానాధికరణమగు మాతృశబ్దముతో సమసించెను. ఉత్తరపదముపరమగునపుడు సంఖ్యావాచకమునకుదాహరణము. పంచగ వధనః। ఇచట పఞ్చగావోధనంయస్యఅనువిగ్రహమందు త్రిపదబహు వ్రీహిచేసినపిమ్మట ధనశబ్దముత్తరపదమగుచుండ పూర్వమందుండు పఞ్చన్శబ్దగోశబ్దములకీసూత్రముచే విధింపబడుసమాసము మహావిభాషాధి కారవిహితమగుటవలన వికల్పముగ ప్రాప్తించుచున్నది. అట్లయిన తత్పు రుషములేనిపక్షమందు,విధింపబోవు టచ్ప్రత్యయముప్రవర్తించదుగాన పఞ్చ గోధనః అనురూపముగూడ కావలసివచ్చును. కావుననిచ్చోట సమాస నిత్యత్వమున్నకై వార్త్తికమును జూపుచున్నాడు. (వా) "ద్వన్ద్వ........ వచనమ్" ఉత్తరపదముపరమగునపుడు ద్వన్ద్వతత్పురుషసమాసములు నిత్యములగుననిచెప్పవలయుననివార్తికార్థము.

733. గోరతద్ధితలుకి. 5-4-92. గోః, అతద్ధితలుకి, (తత్పు రుషస్య, టచ్.)

గోఽన్తాత్తత్పురుషాట్టచ్స్యాత్సమాసాంతో నతద్ధితలుకి।

పఞ్చగవధనః। పంచానాంగవాంసమాహారః॥

733. తత్పురుషస్యఅనునది పంచమ్యన్తముగ విపరిణామమునొందును. గోః అనుదానికది విశేష్యము. తదన్తవిధి. గోశబ్దాన్తమగు తత్పురుషము కంటె పరముగ సమాసాన్తమగు (సమాసాన్తాఃఅనిఅధికారము) టచ్ ప్రత్యయమగును, తద్ధితలుక్కునకు విషయమగునపుడుమాత్రమది ప్రవర్తించదు. ప్రకృతమున "పఞ్చగోధనః" అనుచోట గోశబ్దముకంటె పరముగటచ్ప్రత్యయము వచ్చును. అవాదేశము ప్రవర్తించును. పంచగవధనః అనియగును. సమాహారమందు సంఖ్యావాచకపూర్వపదసమాసమునకుదాహరణము :— పఞ్చగవమ్। (పఞ్చానాంగవాంసమాహారః) ఇచట సమాసమువచ్చినపిదప ఈసూత్రముచే టచ్ప్రత్యయము, అవాదేశముప్రవర్తించిన పఞ్చగవమనురూపము సిద్ధించును.

734. సంఖ్యాపూర్వో ద్విగుః. 2-1-52. సంఖ్యాపూర్వః, ద్విగుః।

తద్ధితార్థేత్యత్రోక్తస్సంఖ్యాపూర్వోద్విగుస్స్యాత్॥

734. తద్ధితార్థోత్తరపదసమాహారేచ అనుసూత్రముచే తద్ధితార్థము విషయమగునపుడు ఉత్తరపదము పరమగునపుడు సమాహారము వాచ్యమగునపుడును విధింపబడినసంఖ్యాపూర్వకసమాసము ద్విగుసంజ్ఞకమగును.

735. ద్విగురేకవచనమ్. 2-4-1. ద్విగుః, ఏకవచనమ్।

ద్విగ్వర్థస్సమాహార ఏకవత్స్యాత్। సనపుంసకమితి నపుంసకత్వమ్। పఞ్చానాంగవాంసమాహారః పఞ్చగవమ్॥

735. ద్విగుసమాసమునకర్థమైన సమాహారమేకవద్భావమునొందును. సమాహారద్విగుసమాసమేకార్థప్రతిపాదకమగునని ఫలితమగును. అపూర్వముగ ద్విగుసమాససామాన్యమునకీసూత్ర మేకవద్భావమును విధించుననుటకంటె సమాహారమందుండుయేకత్వముననువదించి సమాహారద్విగువునకే యేకవద్భావమువిధించుననిన లాఘవము సంభవించును. ఇట్లుసిద్ధమైనదే మూలమున "సమాహారః" అనునదని గ్రహించునది. పఞ్చగవఅనుదానికి పూర్వసూత్రముచే ద్విగుసంజ్ఞయు నీసూత్రముచే తదర్థమగు సమాహారమునకేకవద్భావమును సిద్ధింప "సనపుంసకం" (825) అనుసూత్రముచే నపుంసకలిఙ్గమువచ్చును. పఞ్చగవమ్అనురూపము ఫలితమగును.

736. కుత్సితాని కుత్సనైః. 2-1-53. కుత్సితాని, కుత్సనైః।

కుత్స్యమానాని కుత్సనైస్సహ ప్రాగ్వత్। వైయాకరణ ఖసూచిః। మీమాంసకదుర్దురూఢః॥

736. కుత్సయన నింద. కుత్స్యమానబోధకములగు శబ్దములు (నిందింపబడువ్యక్తిని ప్రతిపాదించుశబ్దములు) సమానాధికరణములగు కుత్సనశబ్దములతో (నిందాహేతుకశబ్దములతో) సమసించును. ఉదా:— వైయాకరణఖసూచిః। (వైయాకరణశ్చాసౌ ఖసూచిశ్చ) ఇచట నిందింపబడువ్యక్తి వైయాకరణుడు తత్ప్రతిపాదకము వైయాకరణశబ్దము. అది నిందాహేతుకమగు ఖసూచిశబ్దముతో సమసించినది. ప్రశ్నడిగినవెంటనే సమాధానము తెలియక దానిని మరపింపజేయుటకెవడాకసమును జూచునో వాడు ఖసూచియనబడును. ఇట్టి ఖసూచనము నిందాకారణము. మీమాంసక దుర్దురూఢః। దుర్దురూఢపదము దుష్టకర్మనుచేయువానియందు రూఢము. విశేష్యమునకు పూర్వనిపాతము కొఱకీసూత్రమారంభింపబడెను.

737. పాపాణకేకుత్సితైః. 2-1-54. పాపాణకే, కుత్సితైః।

పూర్వసూత్రాపవాదః। పాపనాపితః। అణకకులాలః॥

737. పాపశబ్దము అణకశబ్దమును సమాధికరణములగు కుత్స్యమాన శబ్దములతో సమసించును. పూర్వసూత్రమునకిదియపవాదము. పాప శబ్దము పాపముగలవానిని బోధించును. అణకశబ్దము కురూపిని బోధించును. కనుకనీరెండుశబ్దములు కుత్సనశబ్దములగుటచే పూర్వసూత్రముచే సమాసమువచ్చినచో వీనికి పరనిపాతము ప్రాప్తించును. అందువలన పూర్వసూత్రమునుబాధించి యీశబ్దములకు పూర్వనిపాతముకొఱకై యీ సూత్రమారంభింపబడినదని భావము, ఉదా :— పాపనాపితః (పాపశ్చాసౌ నాపితశ్చ) (పాపముగలమంగలి) అణకకులాలః (కురూపియైన కుమ్మరి)

738. ఉపమానాని సామాన్యవచనైః. 2-5-55. ఉపమానాని, సామాన్యవచనైః।

ఘనఇవశ్యామో ఘనశ్యామః। ఇహ పూర్వపదంతత్స

దృశే లాక్షణికమితిద్యోతయితుం లౌకికవిగ్రహేఽఇవశబ్దః ప్రయుజ్యతే। పూర్వనిపాతనియమార్థంసూత్రమ్॥

738. ఉపమానమన సాదృశ్యనిరూపకము. ఉపమీయతేయేన వస్త్వన్తరం అనువ్యుత్పత్తివలననుపమానశబ్దమునకు, ఏదిస్వవృత్తిధర్మముచే మరియొకవస్తువును పరిచ్ఛిన్నమగునట్లుచేయునో అట్టిపరిచ్ఛేదకమగు వస్తువర్థమనిలభించును. "చన్ద్రఇవముఖం" అనుచోట చంద్రునిచే స్వవృత్తిధర్మము (వర్తులత్వం) వలన ముఖము పరిచ్ఛిన్నమగుచున్నదిగాన చంద్రుడుపమానమగును. ఉపమానమునుబోధించు శబ్దములనీసూత్రములోనిఉపమానపదమువలన గ్రహింపవలయును. సాదృశ్యముచే పరిఛేద్యమగు వస్తువు ఉపమేయము. (సాదృశ్యాశ్రయము) చంద్రఇవముఖమనుస్థలమందు ముఖముపమేయమగును. ఉపమానమందునుపమేయమునందునుండునట్టి సమానధర్మము సామాన్యమనబడును. సామాన్యమును ప్రతిపాదించుశబ్దములు సామాన్యవచనములు. ఉపమానశబ్దములు (ఉపమానత్వేన బోధకాని) సమానధర్మమును చెప్పునట్టియు ప్రకృతముననట్టిధర్మసహితమగువ్యక్తిని బోధించునట్టియునగు సమానాధికరణశబ్దములతో సమసించునని సూత్రార్థముఫలితమగును. ఉదా :— ఘనశ్యామః। (ఘనఇవశ్యామః) పురుషుడు. ఇచట ఘనశబ్దముపమానవాచకము. శ్యామత్వము సామాన్యధర్మము. శ్యామశబ్దము సామాన్యధర్మముతో కూడుకొన్నవ్యక్తిని బోధించుచున్నది, గానసామాన్యవచనమైనది. లౌకికవిగ్రహమున ఇవశబ్దము, పూర్వపదము తత్సదృశమందు లాక్షణికమని తెలుపుటకుప్రయోగింపబడినది. కాన ఘనశబ్దము ఘనసదృశమునులక్షణచే బోధించును. అందుచే ఘనశ్యామశబ్దములకు సామానాధికరణ్యము నిర్బాధమగును. విశేషణంవిశేష్యేణబహులమ్ (740) అను సూత్రముచేతనే ఏతత్సూత్రోదాహరణములందు సమాసము సిద్ధించుచుండ మరలనీసూత్రారంభము ఉపమానమునకు పూర్వనిపాతార్థమగును. లేకున్న ఘనశ్యామఃఇత్యాదులలోనుపమానసామాన్యవాచకములు రెండును గుణవాచకములగుటచే విశేషణవిశేష్యభావమనియతమగునుగాన ఉపమానమునకే పూర్వనిపాతమనునియమమునకవకాశములేకపోవును.

739. ఉపమితం * వ్యాఘ్రాదిభిః సామాన్యాప్రయోగే. 2-1-56. ఉపమితం, వ్యాఘ్రాదిభిః, సామాన్యాప్రయోగే,
ఉపమేయం వ్యాఘ్రాదిభిస్సహ ప్రాగ్వత్సాధారణధర్మస్యాఽప్రయోగేసతి। విశేష్యస్య పూర్వనిపాతార్థం సూత్రం। పురుషవ్యాఘ్రః। నృసోమః। వ్యాఘ్రాదిరాకృతిగణః। సామాన్యాఽప్రయోగేకిమ్। పురుషోవ్యాఘ్రఇవశూరః।

739. ఉపమితమనను పమేయము, ఉపమానముచే పరిచ్ఛేద్యము. (సాదృశ్యాశ్రయము) ఉపమేయవాచకము సమానాధికరణమగు వ్యాఘ్రాది గణపఠితశబ్దములతోనుపమానోపమేయసాధారణమగుధర్మమును బోధించు పదము ప్రయోగింపబడనపుడు సమసించును. ఉపమేయమునకు నిత్యము గనుపమానాకాంక్షయుండును గాన "వ్యాఘ్రాదిభిః" అను పదమువలన నుపమానభూతములగు వ్యాఘ్రాదులతోననెడియర్థము ఫలించును. ఉపమానోపమేయసమభివ్యాహారముననుపమానము విశేషణమగునను నియమము కలదు. దీనిచేనుపమేయము విశేష్యమగును గాన "విశేషణం విశేష్యేణ బహులమ్" (740) సూ. చే సమాసము ప్రవర్తించిననుపమేయమునకు పూర్వనిపాతము లభింపదు కావున తల్లాభమునకై యీసూత్రమారంభింపబడెనని యెఱుంగవలయును. ఉదా :— పురుషవ్యాఘ్రః। (పురుషోవ్యాఘ్రఇవ) పెద్దపులివంటి మనుజుడు. వ్యాఘ్రముపమానము పురుషుడుపమేయము. ఉపమానోపమేయసాధారణధర్మవాచకములగు శూరః క్రూరః ఇత్యాదిపదములేవియు ప్రయోగింపబడలేదు. నృసోమః (నా సోమ ఇవ) వ్యాఘ్రాదిగణమాకృతిగణము. సామాన్యాప్రయోగే అనునది లేనిచో పురుషో వ్యాఘ్ర ఇవ శూరః। అను సామాన్యధర్మము ప్రయోగింపబడిన స్థలములందును సమాసము ప్రసక్తమయ్యెడిని.

740. విశేషణం విశేష్యేణ బహులమ్. 2-1-52. విశేషణం, విశేష్యేణ, బహులమ్।

* వ్యాఘ్ర సింహ ఋక్ష ఋషభ చన్దన వృక వృష వరాహ హస్తిన్ తరు వృషత్ పుణ్డరీక పలాశ కితవ ఇతివ్యాఘ్రాదిరాకృతిగణః; తేన ఘనశ్యామః నృసోమః ముఖపద్మమ్ ముఖకమలమ్ కరకిసలయమ్ పార్థివచన్ద్రఇత్యాదిసిద్ధమ్॥

భేదకం సమానాధికరణేన భేద్యేన బహులం ప్రాగ్వత్। నీలముత్పలం నీలోత్పలమ్। బహులగ్రహణాత్క్వచిన్నిత్యమ్। కృష్ణసర్పః। క్వచిన్న। రామో జామదగ్న్యః॥

740. ఇతరవస్తువునుండి భేదింపజేయునది విశేషణము (విశిష్యతేఽనేన) భేదింపబడునది విశేష్యము. అందువలననే వ్యావర్తకం భేదకమ్ మొదలగు విశేషణపర్యాయములును, వ్యావర్త్యం భేద్యం మొదలగు విశేష్యపర్యాయములును యుక్తములగుచున్నవి. విశేషణము (వ్యావర్తక వాచకము) సమానాధికరణమగువిశేష్యముతో (వ్యావర్త్యవాచకముతో) బహులముగ సమసించునని సూత్రార్థము. ఉదా :— నీలోత్పలమ్ (నీలం చ తదుత్పలం చ) అని విగ్రహము. ఇచట నీలపదము, ఉత్పలమును (కలువ) నీలభిన్నములగువానినుండి వేరుచేయుచున్నది గాన నదివిశేషణము. ఉత్పలమువేరుచేయబడునుగానతద్వాచకము విశేష్యము. రెండు పదములునేకార్థవృత్తులగుటంజేసి సమానాధికరణములగును. విశేషణము ప్రథమానిర్దిష్టమగుటనద్దానికి పూర్వనిపాతము. వాగ్రహణమువలననే వికల్పము సిద్ధించుచుండ దానిని విడిచి బహూనర్థాన్‌లాతి (అనేకములగు నర్థములను గ్రహించునది) అనునర్థముగల బహులగ్రహణమువలన నీసమాసము కొన్నిచోటులందు నిత్యముగవచ్చుననియు కొన్నిస్థలములందు రానేరాదనియు తెలియనగును. కృష్ణసర్పః। (కృష్ణస్సర్పః = నల్లనిపాము) ఇచ్చోట సమాసము నిత్యము. రామో జామదగ్న్యః అనుచోట సమాసము ప్రవర్తింపదు.

741. పూర్వాపరప్రథమచరమజఘన్యసమానమధ్యమధ్యమవీరాశ్చ. 2-1-58. పూర్వాపర............వీరాః, చ (బహుళమ్)

పూర్వనిపాతనియమార్థమిదమ్। పూర్వవైయాకరణః। అపరాధ్యాపకః (వా) అపరస్యార్ధే పశ్చభావో వక్తవ్యః। అపరశ్చాసావర్ధశ్చ పశ్చార్ధః। కథమేకవీర ఇతి। పూర్వకాలైక ఇతి బాధిత్వా పరత్వాదనేన సమాసే వీరైక ఇతి హి స్యాత్। బహులగ్రహణాద్భవిష్యతి॥

741. పూర్వ అపర ప్రథమ చరమ జఘన్య సమాన మధ్య మధ్యమ వీర యీశబ్దములు సమానాధికరణమగు సుబన్తముతో బహుంలముగ సమసించును. పూర్వసూత్రముచేతనే సమాసము సిద్ధించుచుండ నీసూత్రారంభము పూర్వాదులకు పూర్వనిపాతార్థము. ఉదా :— పూర్వవైయాకరణః। (పూర్వశ్చాసౌ వైయాకరణశ్చ) ఇట్లే అపరాధ్యాపకః అనునది (వా) అపరశబ్దమునకర్ధశబ్దము పరమగునపుడు పశ్చాదేశమగును. పశ్చార్ధః (అపరశ్చాసావర్ధశ్చ) అపరశబ్దమునకర్ధశబ్దముతో సమాసము. అపరశబ్దమునకు పశ్చాదేశము. ప్రథమవైయాయికః। మొదలగునుదాహరణముల నిట్లే యూహింపవలయును. వీరశ్చాసావేకశ్చ అనువిగ్రహమున నీసూత్రముచే వీరశబ్దమునకు సమానాధికరణమగునేకశబ్దముతో సమాసమువచ్చిన వీరశబ్దమునకు పూర్వనిపాతమువలన "వీరైకః" అనురూపము కావలయును. అంతియకాని ఏకవీరః యనిసిద్ధింపదు. ఈసూత్రము పరమగుటచే పూర్వకాలైకేత్యాదిసూత్రమును బాధించును గాన పూర్వకాలైకసర్వజరదిత్యాదిసూత్రముచే నేకశబ్దమునకు వీరశబ్దముతో సమాసముచేసిన పై రూపము సిద్ధించునని చెప్పుటకవకాశములేదు. కావున ఏకవీరః అనురూపమెట్లుసాధువగునని శంక కల్గును. పైసూత్రమునుండి యనువృత్తమైన బహుంలగ్రహణముచే కొన్నిస్థలములందీసూత్రము ప్రవర్తింపదనునర్థము లభించును గాన పైస్థలమునందీసూత్రము ప్రవర్తింపదు. అపుడు పూర్వకాలైకేత్యాదిసూత్రముచే సమాసమును చేసినన భీష్టరూపము సిద్ధమగునని సమాధానాశయము.

వివ :— బహుంళగ్రహణానువృత్తివలన పూర్వాదులకు క్రియాశబ్దములగు పాచకాదులతో సమాసము రాదని సమర్థసూత్రభాష్యమున చెప్పబడెను. అధ్యాపకశబ్దము క్రియావాచకమగుటచే నపరాధ్యాపకః అనునుదాహరణముచితముగాదు. అపరమీమాంసకః అనునుదాహరణముచితమని గ్రహించునది.

742. * శ్రేణ్యాదయః † కృతాదిభిః. 2-1-59. శ్రేణ్యాదయః,

(వా) శ్రేణ్యాదిషు చ్వ్యర్థవచనం కర్తవ్యమ్। అశ్రేణయః శ్రేణయః కృతాః శ్రేణీకృతాః॥

742. శ్రేణ్యాదిగణపఠితములగు శబ్దములు సమానాధికరణములగు కృతాదిగణపఠితశబ్దములతో సమసించును. (వా) చ్విప్రత్యయార్థమగు అభూతతద్భావము ప్రతీయమానమగునపుడు శ్రేణ్యాదులకు సమాసమగునని చెప్పవలయును. ఉదా:— శ్రేణీకృతాః (అశ్రేణయః శ్రేణయః కృతాః) శ్రేణియన నొకశిల్పముచే జీవించువారిసంఘము. ఇదివరకు శ్రేణులుకానివారు ప్రస్తుతమట్టివారుగ జేయబడిరి అనెడిచ్విప్రత్యయార్థము గమ్యమానమగుచున్నందున సమాసము ప్రవర్తించినది. ఇట్లే తద్గణపఠితములైనవానికుదాహరణములనూహింపవలయును. కృతాదిగణమాకృతిగణము.

743. క్తేన నఞ్విశిష్టేనాఽనఞ్. 2-1-60. క్తేన, నఞ్విశిష్టేన, అనఞ్।

నఞ్విశిష్టేన క్తాన్తేనాఽనఞ్ క్తాన్తం సమస్యతే। కృతం చ తదకృతం చ కృతాకృతం। (వా) ‡ శాకపార్థివాదీనాం సిద్ధయే ఉత్తరపదలోపస్యోపసంఖ్యానమ్। శాకప్రియః పార్థివః శాకపార్థివః। దేవబ్రాహ్మణః॥

743. నఞ్విశిష్టేన అనునది క్తేన అనుదానికి విశేషణము. విశిష్ట

* శ్రేణీ ఏక పూగ ముకున్ద రాశి విషయ నిచయ నిధన పర ఇన్ద్ర దేవ ముణ్డ భూత శ్రవణ వదాన్య అధ్యాపక అభిరూపక బ్రాహ్మణ క్షత్రియ పటు పణ్డిత కుశల చపల నిపుణ కృపణ ఇతిశ్రేణ్యాదయః॥

† కృత మిత భూత మత ఉక్త సమాజ్ఞాత సమామ్నాత సమాఖ్యాత సంభావిత అవధారిత నిరాకృత అవకల్పిత ఉపకృత ఉపాకృత। ఇతికృతాదిరాకృతిగణః॥ తేన దృష్ట కలిత దళిత ఉదాహృత విశ్రుత ఉదిత ఏతే జ్ఞేయాః॥

‡ శాకపార్థివ కుతపసౌశ్రుత అజాతౌల్వలి. ఆకృతిగణోఽయమ్। తేనకృతాఽపకృత భుక్తవిభుక్త పీతవిపీత గతప్రత్యాగత యాతానుయాత క్రయాక్రయిక పుటాపుటికా ఫలాఽఫలికా మనోన్మానికా ఇత్యాదిజ్ఞేయాః॥

శబ్దమధికార్థకము. నఞ్మాత్రముచేనధికమగు క్తాన్తముతో నఞ్రహిత మగు క్తప్రత్యయాన్తము సమసించును. కృతాకృతమ్। (కృతం చ తద కృతం చ) పూర్వనిపాతనియమమునకీసూత్రారంభము. (వా) శాకపార్థివః దేవబ్రాహ్మణః మొదలగురూపములసిద్ధికై ఉత్తరపదలోపమును చెప్ప వలయును. శాకపార్థివః (శాకప్రియశ్చాసౌ పార్థివశ్చ) "విశేషణం విశే ష్యేణ" అనుసూత్రముచే సమాసము. శాకప్రియః అనునది బహువ్రీహి సమాసము. పిదప దీనికి పార్థివశబ్దముతో తత్పురుషము. ఉత్తరపదమగు ప్రియశబ్దమునకు లోపము ప్రవర్తించునని యెరుగవలయును. ఇట్లే దేవ పూజకో బ్రాహ్మణః దేవబ్రాహ్మణః మొదలగు రూపములందును ప్రక్రియ నెఱుగునది.

వివ :---- క్తేన అనునది విభక్తివిపరిణామముచే అనఞ్ అను దానితోగూడ నన్వయించును. కావుననీసమాసము పూర్వోత్తరపదములేక ప్రకృతిక క్తాన్తములయినపుడే ప్రవర్తించును. కృతాభుక్తమిత్యాదిసమా సము లసాధువులని యెరుగవలయును.

744. సన్మహత్పరమోత్తమోత్కృష్టాః పూజ్యమానైః.

2-1-61. సన్మహత్పరమోత్తమోత్కృష్టాః,పూజ్యమానైః। సద్వైద్యః। వక్ష్యమాణేన మహత ఆకారః। మహా వైయాకరణః। పూజ్యమానైః కిమ్। ఉత్కృష్టో గౌః। పఙ్కాదుద్ధృత ఇత్యర్థః॥

744. సత్ మహత్ పరమ ఉత్తమ ఉత్కృష్ట ఈశబ్దములు పూజ్య మానబోధకశబ్దములతో సమసించును. సద్వైద్యః। (సంశ్చాసౌ వైద్యశ్చ) మంచివైద్యుడనగా చికిత్సాజ్ఞానము బాగుగనున్నవాడని యర్థము. వైద్య శబ్దము పూజ్యమానవ్యక్తిబోధకము. మహావైయాకరణః। (మహాంశ్చాసౌ వైయాకరణశ్చ)సమాసానంతరముమహచ్ఛబ్దమునకు"ఆన్మహతః"(811) సూ. చే ఆకారమన్తాదేశమగును. ఇట్లే ఉత్కృష్టమీమాంసకః మొదలగు వానినూహింపవలయును. సూత్రమున పూజ్యమానైః అనునది లేనిచో ఉత్కృష్టో గౌఃఅనుచోట నతిశయవాచిగాక పంకమునుండి పైకితీయబడి నదనునర్థమును బోధించునుత్కృష్టశబ్దమునకు గోశబ్దముతో సమాసము

ప్రసక్తమయ్యెడిని. సదాదిశబ్దములకు పూర్వనిపాతమునకై యీసూత్రారంభము.

745. బృన్దారకనాగకుఞ్జరైః పూజ్యమానమ్. 2-1-62.
బృన్దారకనాగకుఞ్జరైః, పూజ్యమానమ్।
గోబృన్దారకః। వ్యాఘ్రాదేరాకృతిగణత్వాదేవ సిద్ధే సామాన్యప్రయోగార్థం వచనమ్॥

745. పూజ్యమానవ్యక్తిబోధకమగుశబ్దము (పూజింపబడునట్టి వ్యక్తిని బోధించునది) సమానాధికరణములగు బృందారకనాగకుంజరశబ్దములతో సమసించును. గోబృందారకః। (గౌః బృందారక ఇవ) బృందారకశబ్దము దేవజాతివాచకము. బృందారకశబ్దముచే గోవునకుత్తమత్వము గమ్యమానమగుచున్నది. ఇట్లే గోనాగః పురుషకుంజరః। ఇత్యాదులనూహింపవలయును. కుంజరాదిశబ్దములచే శ్రైష్ఠ్యము ప్రతీయమానమగును గాన పురుషాదిశబ్దములు పూజ్యమానబోధకములగును. వ్యాఘ్రాదిగణమాకృతిగణము గావున "ఉపమితం వ్యాఘ్రాదిభిః" (739) అనుసూత్రముచేతనే పైచోటులందు సమాసము సిద్ధమగుచుండనీసూత్రారంభము సామాన్యధర్మవాచకములకు ప్రయోగమున్నను సమాససిద్ధికొఱకని యెఱుంగునది. (గోకుంజరః స్థూలః).

746. కతరకతమౌ జాతిపరిప్రశ్నే. 2-1-63. కతరకతమౌ, జాతిపరిప్రశ్నే॥
కతరకఠః। కతమకలాపః। గోత్రం చ చరణైస్సహ

746. జాతిపరిప్రశ్నము గమ్యమానమగునపుడు కతరకతమశబ్దములు సమానాధికరణమగు సుబన్తముతో సమసించును. కతరకఠః। (కతరః కఠః) కఠప్రోక్తమగుదానినధ్యయనముచేయువాడు కఠుడనబడును. కతమకలాపః। (కతమః కలాపః) కలాపిప్రోక్తమగుదానినధ్యయనము చేయువాడు కలాపుడు. ఇరువురువ్యక్తులందు కఠశాఖాధ్యేతయెవడనియు బహువ్యక్తులందు కలాపశాఖాధ్యేత యెవడనియు పైరెండుస్థలములందు జాతిప్రశ్నము గమ్యమానమగుచున్నది. గోత్రం చ చరణైస్సహ అనుజాతి

లక్షణముచే కఠకలాపశాఖాధ్యేతృత్వమునకు జాతిత్వముసిద్ధమగును.కతమో భవతాం పండితః ఇత్యాదులందు సమాసమును వారింపజాతిపరిప్రశ్నే అనునదావశ్యకమగును.

747. కిం క్షేపే. 2-1-64. కిమ్, క్షేపే।

కుత్సితో రాజా కింరాజా। యో న రక్షతి॥

747. నిందార్థకమగు కిమ్అనునవ్యయము సమానాధికరణమగు సుబన్తముతో సమసించును. కింరాజా। (కుత్సితో రాజా) వాక్యమువలన నింద గమ్యమానము కాదు గాననీరీతినస్వపదవిగ్రహమును చెప్పవలయును. రక్షింపనట్టిరాజని పైసమాసమునకర్థము. కో రాజా పాటలిపుత్రే (కిం శబ్దము ప్రశ్నార్థకము) ఇచట సమాసనివృత్తికై క్షేపే అనునది సూత్రమున యావశ్యకమగును.

748. పోటాయువతిస్తోకకతిపయగృష్టిధేనువశావేహద్బష్కయణీప్రవక్తృశ్రోత్రియాధ్యాపకధూర్తైర్జాతిః. 2-1-65. పోటాయువతి.........ధూర్తైః, జాతిః॥

748. జాతివాచకము, పోటా యువతి స్తోక కతిపయ గృష్టి ధేను వశా వేహత్ బష్కయణీ ప్రవక్తృ శ్రోత్రియ అధ్యాపక ధూర్త ఈశబ్దములతో సమసించునదియు తత్పురుషసంజ్ఞకమగును. జాతివాచకమునకు పూర్వనిపాతమునకై యీసూత్రము.

749. తత్పురుషస్సమానాధికరణః కర్మధారయః. 1-4-42.

750. పుంవత్కర్మధారయజాతీయదేశీయేషు. 7-3-42.

కర్మధారయే జాతీయదేశీయయోశ్చ పరతః భాషితపుంస్కాత్పరఊఙభావోయస్మిం స్తథాభూతం పూర్వం పుంవత్। పూరణీప్రియాదిష్వప్రాప్తః పుంవద్భావో విధీయతే। మహానవమీ। కృష్ణచతుర్దశీ। మహాప్రియా। తథా కోపధాదేః ప్రతిషిద్ధః పుంవద్భావః కర్మధారయాదౌ ప్రతిప్రసూయతే। పాచకస్త్రీ। దత్తభార్యా। స్రౌఘ్నభార్యా। సుకేశభార్యా। బ్రాహ్మణభార్యా। ఏవం పాచకజాతీయా, పాచకదేశీయా,

ఇత్యాది। ఇభపోటా। పోటా స్త్రీపుంసలక్షణా। ఇభయువతిః।
అగ్నిస్తోకః। ఉదశ్విత్కతిపయమ్। గృష్టిస్సకృత్ప్రసూతా।
గోగృష్టిః। ధేనుర్నవప్రసూతికా। గోధేనుః। వశా వంధ్యా।
గోవశా। వేహద్గర్భఘాతినీ। గోవేహత్। బష్కయణ్యతరుణ
వత్సా। గోబష్కయణీ। కఠప్రవక్తా। కఠశ్రోత్రియః। కఠా
ధ్యాపకః। కఠధూర్తః॥

749. పోటాయువతీత్యాదిసూత్రవిహితమగు సమాసమునందు కర్మ ధారయకార్యమును విధింప కర్మధారయమును నిర్వచించుచున్నాడు. సమా నాధికరణః అనునది తత్పురుషః అనుదానికి విశేషణము. సమానాధికరణః అనుపదమునకు సమానేఽధికరణే (పదే) అస్మిం స్తః అను వ్యుత్పత్తివలన సమానాధికరణములగు (ఏకార్థబోధకములు) పదములుగలది యనునర్థము లభించును. సమానాధికరణములగు పదములవయవములుగగల తత్పురు షము కర్మధారయసంజ్ఞకమగునని సూత్రార్థము.

750. "స్త్రియాః పుంవద్భాషితపుంస్కాదనూఙ్ సమానాధికరణే స్త్రియామపూరణీప్రియాదిషు" (835) అను వక్ష్యమాణసూత్రమునుండి స్త్రియాఃభాషితపుంస్కాదనూఙ్ అనుపదములనువర్తించును. భాషిత పుంస్కాదనూఙ్ అనునది సమస్తపదము, స్త్రియాఃఅనుదానికి విశే షణము. భాషితపుంస్కశబ్దము బహువ్రీహి (భాషితః పుమాన్ యేన శబ్దేన) అనూఙనునది తత్పురుషము. (నఊఙ్) ఊఙ్ అనునది స్త్రీ ప్రత్యయము. భాషితపుంస్కాదనూఙనునది బహువ్రీహి (భాషితపుంస్కా దనూఙ్ యస్యాః) ఈసూత్రమున నిర్దేశమువలననే పుంస్కశబ్దము కంటెపరమగు పంచమికి అలుక్కు విశిష్టసమాసముకంటె పరమగు షష్ఠికి లోపమును సిద్ధములగును. పుంవత్తనునది రూపాతిదేశమనుటచే "పుంసఇవ" అను విగ్రహముకల్గి పుంలిఙ్గశబ్దముయొక్క రూపముగునను నర్థమును బోధించును. కర్మధారయమందు జాతీయదేశీయప్రత్యయములు పరమగునప్పుడును పుంలిఙ్గమునుగూడ బోధించుశబ్దముకంటె పరమగు ఊఙభావముగల స్త్రీలిఙ్గపూర్వపదమునకు పుంవద్భావమగునని సూత్రార్థము ఫలితమగును. కర్మధారయమునందు "స్త్రియాః పుంవత్". (835) అను

సూత్రముచేతను, జాతీయదేశీయప్రత్యయములు పరములగునపుడు "తసిలాదిష్వాకృత్వసుచః" (840) అనుసూత్రముచేతను, పుంవద్భావము సిద్ధమగుచుండ, "స్త్రియాః పుంవత్" సూత్రమున అపూరణీప్రియాదిషు అను పర్యుదాసమువలన స్త్రీలింగములగుపూరణప్రత్యయాన్తములుపరములగునపుడును నిషేధింపబడిన పుంవద్భావమును విధించుటకై యీసూత్రమారంభింపబడెను. మహానవమీ। (మహతీ చాసౌ నవమీ చ) నవమీశబ్దము స్త్రీలింగమగు పూరణప్రత్యయాన్తము. "సన్మహత్" (744) సూ. చే సమాసము. సమానాధికరణతత్పురుషమైనందున కర్మధారయసంజ్ఞకమైనది. ఈసూత్రముచే పుంవద్భావమువచ్చినపిదప "ఆన్మహతః" (811) సూ. చే మహచ్ఛబ్దమునకాకారాదేశము. ఇట్లే కృష్ణచతుర్దశీ (కృష్ణా చాసౌ చతుర్దశీ చ) యనుచోటగూడ సమాసానంతరము చతుర్దశీశబ్దము పూరణప్రత్యయాన్తమైనను యీసూత్రముచే పుంవద్భావము ప్రవర్తించుటచేనభీష్టసిద్ధి యగును. మహాప్రియా (మహతీ చాసౌ ప్రియా చ) ప్రియాశబ్దము ప్రియాదిగణపఠితము. ఈసూత్రముచే పుంవద్భావము. ఆకారాదేశము. ఇట్లే "న కోపధాయాః" (842) సంజ్ఞాపూరణ్యోశ్చ (843) వృద్ధినిమిత్తస్య చ తద్ధితస్యారక్తవికారే (844) స్వాఙ్గాచ్చేతః (845) జాతేశ్చ (846) అనువక్ష్యమాణములగునైదుసూత్రములచే నిషేధింపబడిన పుంవద్భావమును కర్మధారయమందు జాతీయదేశీయప్రత్యయములుపరములగునున్నప్పుడును తిరుగ విధించుటకై గూడనీసూత్రారంభమని తెలియనగును. పాచకస్త్రీ। (పాచికా చాసౌ స్త్రీ చ) ఇది కర్మధారయము కావున "న కోపధాయాః" అనుసూత్రప్రాప్తమగు నిషేధమును బాధించి యీసూత్రముచే పుంవద్భావము ప్రవర్తించును. దత్తభార్యా (దత్తా చాసౌ భార్యా చ) పంచమభార్యా (పంచమీ చాసౌ భార్యా చ) ఈ రెండుస్థలములందును "సంజ్ఞాపూరణ్యోశ్చ" అను సూ. చే నిషేధము ప్రాప్తమగుచున్నది. స్రౌఘ్నభార్యా (స్రౌఘ్నీ చాసౌ భార్యా చ) వృద్ధినిమిత్తస్యేత్యాదిసూత్రప్రాప్తమగు నిషేధమును బాధించి యీసూత్రముచే పుంవద్భావము. సుకేశభార్యా (సుకేశీచాసౌభార్యాచ) ఇచట "స్వాఙ్గాచ్చేతః" అనుసూత్రముచే నిషేధము ప్రాప్తించుచున్నది. బ్రాహ్మణభార్యా "జాతేశ్చ"

సూత్రప్రాప్తమగు నిషేధమునీసూత్రము బాధించును. ఇష్ఠే జాతీయ దేశీయ ప్రత్యయములు పరములగునపుడు పాచకజాతీయా పాచకదేశీయా ఇత్యాదులనుదాహరణముగనూహించునది. పోటాయువతీత్యాది సూత్రమునకు వరుసగనుదాహరణములు. ఇభపోటా। (పోటాచాసౌ ఇభీ చ) పుంవద్భావము. జాతివాచకమగునిభశబ్దమునకు పూర్వనిపాతము. పోటయన స్త్రీ పురుషలక్షణములుగలది. "పోటా స్త్రీపుంసలక్షణా" అను నిఘంటువిందు ప్రమాణము. ఇభయువతిః। (యువతిశ్చాసౌ ఇభీ చ) అగ్నిస్తోకః (స్తోకశ్చాసావగ్నిశ్చ) ఉదశ్విత్కతిపయమ్ (కతిపయం చ తదుదశ్విచ్చ) ఉదశ్విచ్ఛబ్దమునకు మజ్జిగయని యర్థము. గృష్టియననొకమారే ప్రసవించినది. "గృష్టిస్సకృత్ప్రసూతా" (నిఘంటువు) గోగృష్టిః (గృష్టిశ్చాసౌ గౌశ్చ) నూతనప్రసూతిక ధేనువనబడును. "ధేనుర్నవప్రసూతికా" (నిఘంటువు) గోధేనుః. (ధేనుశ్చాసౌ గౌశ్చ) వశయన వంధ్య (గొడ్డురాలు) గోవశా (వశా చాసౌ గౌశ్చ) గర్భనాశకురాలు వేహత్తనబడును. గోవేహత్ (వేహచ్చాసౌ గౌశ్చ) చిరప్రసూతము బష్కయణి యనబడును. "చిరసూతా బష్కయణీ" అనునమరమిందుమానము. గోబష్కయణీ (బష్కయణీ చాసౌ గౌశ్చ) కఠప్రవక్తా (ప్రవక్తా చాసౌ కఠశ్చ) కఠశ్రోత్రియః (శ్రోత్రియశ్చాసౌ కఠశ్చ) కఠాధ్యాపకః (అధ్యాపకశ్చాసౌ కఠశ్చ) కఠధూర్తః (ధూర్తశ్చాసౌ కఠశ్చ)

751 . ప్రశంసావచనైశ్చ. 2-1-66. ప్రశంసావచనైః, చ। (జాతిః)

ఏతైస్సహ జాతిః ప్రాగ్వత్। గోమతల్లికా, గోమచర్చికా। గోప్రకాణ్డమ్। గవోద్ఘః। గోతల్లజః। ప్రశస్తా గౌరిత్యర్థః। మతల్లికాదయో నియతలింగా న తు విశేష్యనిఘ్నాః। జాతిః కిమ్। కుమారీ మతల్లికా॥

751. రూఢములగు ప్రశంసావాచకశబ్దములతో జాతివాచకము సమసించును. గోమతల్లికా। (మతల్లికా చాసౌ గౌశ్చ) జాతిశబ్దమునకు పూర్వనిపాతము. గోమచర్చికా। (మచర్చికా చాసౌ గౌశ్చ) గోప్రకాణ్డమ్. (ప్రకాణ్డం చ తత్ గౌశ్చ) గవోద్ఘః (ఉద్ఘశ్చాసౌ గౌశ్చ) సమానాస్త

రము "అవజ్ స్ఫోటాయనస్య" (89) సూ. చే గోశబ్దమునకవజాదేశము. గోతల్లజః। (తల్లజశ్చాసౌ గౌశ్చ) మతల్లికాదిశబ్దములు సముదాయశక్తిచే ప్రశంసావాచకములు. కాన పైయుదాహరణములన్నిటికి ప్రశస్తమగు గోవనియే యర్థము. మతల్లికా మచర్చికామొదలగుశబ్దములు నియతలిఙ్గకములు గానివిశేష్యాయత్తములు కావు. కాన విశేష్యము పుంలిఙ్గమైననవియు పుంలిఙ్గములుకావలెననిగాని స్త్రీలింగమైననవియు స్త్రీలింగములు గావలెననిగాని నియమముండదని భావము. కుమారీశబ్దము వయసును బోధించుశబ్దము కానిజాతిశబ్దము కాదు గానకుమారీమతల్లికాశబ్దములకు సమాసము రాదు. జాతిః అనునది లేనిచోనిచట సమాసము ప్రసక్త

752. యువా ఖలతిపలితవలినజరతీభిః. 2-1-67. యువా,

81

పూర్వనిపాతనియమార్థం సూత్రం। లిఙ్గవిశిష్టపరిభాషయా యువతిశబ్దోపి సమస్యతే। యువా ఖలతిః యువఖలతిః। యువతిః ఖలతీ యువఖలతీ। యువజరతీ। యువత్యామేవ జరతీధర్మోపాలంభేన తద్రూపారోపాత్సామానాధికరణ్యమ్॥

752. యువన్‌శబ్దము, ఖలతి పలిత వలిన జరతీ అను శబ్దములతో సమసించును. వీనికి "విశేషణం" (740) సూ. చే సమాసము సిద్ధించునని చెప్పినచో ఖలతి పలిత మొదలగుశబ్దములు యువన్‌శబ్దముగూడ గుణవాచకములేఅయినందున విశేష్యవిశేషణభావమనియతమగుటచే పూర్వనిపాతనియమము సంభవింపదు గాన యువన్‌శబ్దమునకు పూర్వనిపాతనియమమునకై యీసూత్రారంభమని యెఱుంగునది. సూత్రమున యువా అని పుంలిఙ్గనిర్దేశమున్నను "ప్రాతిపదికగ్రహణే లిఙ్గవిశిష్టస్యాపి గ్రహణమ్" అనుపరిభాషచే యువతిశబ్దమునకును ఖలత్యాదులతో సమాసము సిద్ధమగును. యువఖలతిః। (యువా చాసౌ ఖలతిశ్చ) సుబ్లుగాద్యనన్తరము యువన్‌శబ్దములోని నకారమునకు లోపము. ఖలతియన బట్టతలవాడని యర్థము. యువఖలతీ (యువతిశ్చాసౌ ఖలతీ చ) "పుంవత్కర్మధారయ" (750) సూ. చే పుంవద్భావము. ఇట్లే యువపలితః ఇత్యాదులు.

పలితుడన ముదిమిచేనైన తెల్లదనముగలవాడు. యువజరతీ (యువతి శ్చాసౌ జరతీ చ) పుంవద్భావము. జరతియన ముదుసలి। నడిమివయసు గలస్త్రీయందే ముదుసలియొక్క గుణములుపలబ్ధములగుటవలన జరతీ రూపారోపముచేనిచట యువతిజరతీశబ్దములకు సామానాధికరణ్యము నిర్బాధమని యెరుంగునది.

753. కృత్యతుల్యాఖ్యా అజాత్యా. 2-1-68. కృత్యతుల్యాఖ్యాః, అజాత్యా।

భోజ్యోష్ణమ్। తుల్యశ్వేతః। సదృశశ్వేతః। అజాత్యా కిమ్। భోజ్య ఓదనః। ప్రతిషేధసామర్థ్యాద్విశేషణసమాసోపి న॥

753. కృత్యప్రత్యయాన్తములు తుల్యావాచకములును (తుల్యపర్యాయములు) సమానాధికరణము జాతిభిన్నవాచకమునగుసుబన్తముతో సమసించును. భోజ్యోష్ణం। (భోజ్యం చ తదుష్ణం చ) భోజ్యశబ్దము కృత్యప్రత్యయాన్తము. (ణ్యత్) ఉష్ణశబ్దము గుణవాచకము. పూర్వనిపాత నియమమునకై సూత్రారంభము. తుల్యశ్వేతః। (తుల్యశ్చాసౌ శ్వేతశ్చ) సదృశశ్వేతః। సదృశశబ్దము తుల్యపర్యాయము కానసమాసము ప్రవర్తించినది. భోజ్య ఓదనః అనుచోట భోజ్యశబ్దము కృత్యప్రత్యయాన్తమైనను ఓదనశబ్దము జాతివాచకమైనందున సమాసము ప్రవర్తింపదు. అజాత్యా అను ప్రతిషేధసామర్థ్యముచే నిచ్చోట విశేషణసమాసముగూడ ప్రవర్తించదు. జాతిభిన్నవాచకముతో సమాసమునందు పూర్వోత్తరపదములు గుణశబ్దములుగాని క్రియాశబ్దగుణశబ్దములుగానియగును. కానవిశేషణవిశేష్యభావమనియతమగుటచే పూర్వనిపాతమునకనియమము ప్రాప్తించుచుండ కృత్యాన్తాదులకు పూర్వనిపాతనియమమునకై సూత్రమావశ్యకమగును గాన అజాత్యా అనునది సార్థకమగును. పైస్థలమున విశేషణసమాసము ప్రవర్తించినను విశేషణమగుటచే భోజ్యశబ్దమునకే పూర్వనిపాతమగును గాన అజాత్యా అనుపదము వ్యర్థము గావలసివచ్చును. తత్సామర్థ్యమువలన జాతివాచకముతో విశేషణసమాసముగూడ నిషేధింపబడెనని యాశయము.

వివ :— అజాత్యా అనునది కృత్యప్రత్యయాంతాదులకే పూర్వ

నిపాతమనుటకు సూత్రారంభమనునర్థమును స్పష్టముగ బోధించును. కాని జాతివాచకముతో విశేషణసమాసమును వారింపదు. కావుననే "కురుగార్హపత" (6-2-42) సూత్రభాష్యములోని "పణ్యాకంబలః పణ్యాహస్తీ" మొదలగుసమాసములు సిద్ధములగును. భోజ్య ఓదనః అనుచోట సమాసాభావమిష్టమైనయెడల బహులగ్రహణానువృత్తివలననది సిద్ధమగును. జాతివాచకముతో కృత్యాన్తాదులకు విశేషణసమాసమురాదని ప్రాచీనులననుసరించి దీక్షితులు వ్రాసెనని నవీనులయాశయము.

754. వర్ణో వర్ణేన. 2-1-69. వర్ణః, వర్ణేన।
సమానాధికరణేనసహ ప్రాగ్వత్॥

754. వర్ణవాచకము సమానాధికరణమగు వర్ణవాచకముతో సమసించును. కృష్ణసారంగః (కృష్ణశ్చాసౌ సారంగశ్చ) కృష్ణశబ్దము వర్ణవాచకము. లక్షణచేనిది కృష్ణవర్ణముగలయవయవములుగలదానిని బోధించును. సారంగశబ్దము చిత్రవర్ణవాచకము. ఈరీతిని సామానాధికరణ్యము సిద్ధించును.

వివ :— వర్ణవాచకములకు విశేషణసమాసము సిద్ధమగును గాన నీసూత్రము దృష్టఫలరహితమైనదని గ్రహించునది.

755. * కడారాః కర్మధారయే. 2-2-38. కడారాః, కర్మధారయే, (వా, పూర్వమ్.)
కడారాదయః శబ్దాః కర్మధారయే వా పూర్వం ప్రయోజ్యాః। కడారజైమినిః। జైమినికడారః॥

755. కడారాః అనుబహువచననిర్దేశమువలన కడారాదులకు గ్రహణము. కడారాదిశబ్దములు కర్మధారయసమాసమునందు వికల్పముగ పూర్వప్రయోగార్హములగును. "ఉపసర్జనం పూర్వ" మను సూత్రముచే పూర్వనిపాతము నిత్యముగ ప్రాప్తించుచుండ వికల్పమునకై యీసూత్రము. కడారజైమినిః। జైమినికడారః। (కడారశ్చాసౌ జైమినిశ్చ)

---

* కడార గడుల ఖఞ్జా ఖాడ కాణ కుణ్ఠ ఖలతి గౌర వృత్త భిక్షుక పిఙ్గ పిఙ్గల తను జఠర బధిర మఠర కుబ్జ బర్బర ఇతికడారాదిః॥ క్వచిత్తు। నౌ కాక అన్న శుక శృగాల ప్రకృతి ప్రాయ గోత్ర సమ విషమ ద్విద్రోణ పఞ్చక సాహస్ర ప్రతి పరి అను ఏతేఽపిదృశ్యన్తే॥

756. కుమారః * శ్రమణాదిభిః. 2-1-70. కుమారః, శ్రమణాదిభిః।

కుమారీ శ్రమణా, కుమారశ్రమణా। ఇహ గణే, శ్రమణా, ప్రవ్రజితా, గర్భిణీత్యాదయః, స్త్రీలిఙ్గాఃపఠ్యన్తే। లిఙ్గవిశిష్టపరిభాషాయా ఏతదేవ జ్ఞాపకం బోధ్యమ్॥

756. కుమారశబ్దము శ్రమణాదిగణపఠితశబ్దములతో సమసించును. కుమారశ్రమణా (కుమారీ చాసౌ శ్రమణా చ) పుంవద్భావము. శ్రమణులన బుద్ధసన్యాసులు. శ్రమణాదిగణమునందు శ్రమణా గర్భిణీ మొదలగు స్త్రీలింగశబ్దములు పఠింపబడినవి. పుంలిఙ్గకుమారశబ్దము సూత్రమున పఠింపబడినది. సామానాధికరణ్యము కుదురదు. కాన నీగణమున స్త్రీలిఙ్గపాఠముగూడ "ప్రాతిపదికగ్రహణే లిఙ్గవిశిష్టస్యాపి గ్రహణం" అను పరిభాషకు జ్ఞాపకమని యెరుగునది. "యువాఖలతీ"త్యాదిసూత్రమందలి జరతీశబ్దము పైపరిభాషయందు జ్ఞాపకమనుటచే "ఏతదేవ" అనుచోట నేవకారమపిశబ్దార్థకమని యెఱుంగునది.

757. చతుష్పాదో గర్భిణ్యా. 2-1-71. చతుష్పాదః, గర్భిణ్యా।

చతుష్పాజ్జాతివాచినో గర్భిణీశబ్దేనసహ ప్రాగ్వత్। గోగర్భిణీ॥

757. "జాతిగ్రహణం కర్తవ్య" మనువార్తికమువలన జాతిః అనునది లభించును. చతుష్పాజ్జాతివాచకములు (నాల్గుపాదములుగల జంతువును బోధించునవి.) గర్భిణీశబ్దముతో సమసించును. గోగర్భిణీ। (గర్భిణీ చాసౌ గౌశ్చ)

758. † మయూరవ్యంసకాదయశ్చ. 2-1-72. మయూరవ్యంసకాదయః, చ॥

---

* శ్రమణా ప్రవ్రజితా కులటా గర్భిణీ తాపసీ దాసీ బన్ధకీ అధ్యాపక అభిరూపక పణ్డిత పటు మృదు కుశల చపల నిపుణ ఇతి శ్రమణాదిః॥

† మయూరవ్యంసక ఛాత్రవ్యంసక కమ్బోజముణ్డః యవనముణ్డః ఛన్దసి। హస్తేగృహ్య పాదేగృహ్య లాఙ్గూలేగృహ్య పునర్దాయ ఏహీడాదయోన్యపదార్థే। ఏహీడమ్ ఏహిపచమ్। ఏహివాణిజా। క్రియా। అపేహివాణిజా ప్రేహివాణిజా ఏహిస్వాగతా అపేహిస్వాగతా

ఏతే నిపాత్యంతే। మయూరో వ్యంసకః। మయూరవ్యంసకః। వ్యంసకో ధూర్తః। ఉదక్చావక్చ = ఉచ్చావచమ్। నిశ్చితం చ ప్రచితం చ నిశ్చప్రచమ్। నాస్తి కించన యస్య సః అకించనః (వా) ఆఖ్యాతమాఖ్యాతేన క్రియాసాతత్యే। అశ్నీతపిబతేత్యేవం సతతం యత్రాభిధీయతే సా అశ్నీతపిబతా। పచతభృజ్జతా। ఖాదతమోదతా (వా) ఏహీడాదయోఽన్యపదార్థే। ఏహీడ ఇతి యస్మిన్కర్మణితదేహీడం। ఏహిపచమ్। ఉద్ధర కోష్ఠాదుత్సృజ దేహీతి యస్యాం క్రియాయాం సా ఉద్ధరోత్సృజా॥ ఉద్ధమవిధమా। అసాతత్యార్థమిహ పాఠః (వా) జహికర్మణా బహులమాభీక్ష్ణ్యే కర్తారం చాభిదధాతి। జహీత్యేతత్కర్మణా బహులం సమస్యతే ఆభీక్ష్ణ్యే గమ్యే సమాసేన చేత్కర్తాఽభిధీయత ఇత్యర్థః। జహిజోడః। జహిస్తంబః। నాస్తి కుతో భయం యస్య సః అకుతోభయః। అన్యో రాజా రాజాన్తరం। చిదేవ చిన్మాత్రమ్॥

758 మయూరవ్యంసకాదిగణపఠితములగు మయూరవ్యంసకః మొదలగునవి సమాసకార్యసహితములుగ నిపతింపబడినవి. మయూరవ్యంసకః (వ్యంసకశ్చాసౌ మయూరశ్చ) వ్యంసకమన ధూర్తము. ఉచ్చావచమ్ (ఉదక్చఅవక్చ) ఉదక్శబ్దావాక్శబ్దములకుచ్చావచాదేశము నిపాతనము

ఏహిద్వితీయా అపేహిద్వితీయా ప్రేహిద్వితీయా ఏహికటా అపేహికటా ప్రేహికటా ఆహరకరటా ప్రేహికరటా ప్రేహికర్దమా ప్రోహికర్దమా విధమచూడా ఉద్ధమచూడా అహరచేలా ఆహరవనితా ఆహరవసనా కృన్తవిచక్షణా ఉద్ధరోత్సృజా ఉద్ధరావసృజా ఉద్ధమవిధమా ఉత్పచనిపచా ఉత్పతనిపతా ఉచ్చావచమ్ ఉచ్చనీచమ్ ఆచోపచమ్ ఆచపరాచమ్ నిశ్చప్రచమ్ అకించనః స్నాత్వాకాలకః పీత్వాస్థిరకః భుక్త్వాసుహితః ప్రోష్యపాపీయాన్ ఉత్పత్యపాకలా నిపత్యరోహిణీ నిషణ్ణశ్యామా అపేహిప్రఘసా ఏహివిఘసా ఇహపఞ్చమీ ఇహద్వితీయా జహికర్మణాబహులమాభీక్ష్ణ్యేకర్తారంచాభిదధాతి। జహిజోడః జహిస్తమ్బః ఆఖ్యాతమాఖ్యేతేన క్రియాసాతత్యే। అశ్నీతపిబతా పచతభృజ్జతా ఖాదతమోదతా ఖాదతరమతా ఆహరనివపా ఆహరనిష్కిరా భిన్ధిలవణా కృన్ధివిచక్షణా పచలవణా పచప్రకూటా। ఆకృతిగణోఽయమ్। తేన। అకుతోభయ కాన్దిశీక ఆహోపురుషికా అహమహమికా యదృచ్ఛా ఏహిరేయాహిరా ఉన్మృజలిమ్పృజా ద్రవ్యాన్తరమ్ అవశ్యకార్యమిత్యాదిసిద్ధమ్॥

వలన కలుగును. నిశ్చప్రచమ్ (నిశ్చితం చ ప్రచితం చ) నిశ్చితప్రచిత శబ్దములకు నిశ్చప్రచాదేశము. అకిఞ్చనః (నాస్తి కిఞ్చన యస్యసః) (గ 1 సూ) "ఆఖ్యాత............సాతత్యే" క్రియయొక్క సాతత్యము గమ్యమానమగుచు అన్యపదార్థము (సమస్యమానపదార్థముకంటెనితరము) ప్రధానమగునపుడు తిఙ్ప్రత్యయాన్తము (క్రియాప్రధానము) తిఙ్ప్రత్యయాన్తముతో సమసించును. గణమున పూర్వము పఠింపబడిన "ఏహీడాదయోఽన్యపదార్థే" అనువచనమునుండి అన్యపదార్థే అనునది యిచట కనువర్తించును. ఏహీడాదులకు క్రియాసాతత్యమపేక్షితము గాదనిద్యోతన చేయుటకై వార్తికములు వ్యుత్క్రమముగ వ్యాఖ్యాతములయ్యెను. అశ్నీత పిబతా। ఏక్రీడయందెల్లప్పుడు అశ్నీత (తినుడు) పిబత (త్రావుడు) అని చెప్పబడుచుండునో ఆక్రీడ అశ్నీతపిబతయనబడును. ఇచట క్రియాసాతత్యము ప్రతీయమానమగుచున్నది. ఇట్లే పచతభృజ్జతా (పచత భృజ్జతేతి సతతం యత్రాభిధీయతే సా) ఖాదతమోదతా (ఖాదతమోదతేతి సతతం యత్రాభిధీయతే సా) ఇత్యాదులనూహింపవలయును. పైస్థలములందు క్రీడాదిక్రియప్రధానము గానస్త్రీత్వమువలన ప్రాతిపదికమగుసమాసముకంటె టాప్ప్రత్యయము ప్రవర్తించును. (2 సూ.) "ఏహీడాదయోఽన్యపదార్థే" ఏహీడాదులన్యపదార్థమునందు నిపతింపబడుచున్నవి. ఏహీడమ్ ఏహిఈడే అని ఏపనియందు జెప్పబడునో ఆపని ఏహీడమగును. (ఏహీడేతి యస్మిన్కర్మణి తత్) ఏహిపచమ్ (ఏహి, పచ ఇతి యస్మిన్కర్మణి తత్) ఉద్ధరోత్సృజా (ఉద్ధర ఉత్సృజేతి యస్యాం క్రియాయాం సా) మూలమున దేహి అనునది ఉత్సృజ అనుదానికి వివరణము. కోష్ఠమన ధాన్యాదులుండు స్థలము. ఉద్ధమవిధమా। క్రియయొక్క అసాతత్యమందుగూడ సమాసము నకై యీరెండునేహీడాదులందు పఠింపబడినవి. (3 సూ.) జహికర్మణా.... ....చాభిదధాతి। జహిఅనునది పౌనఃపున్యము ప్రతీయమానమగు నపుడు కర్మవాచకముతో బహులముగ సమసించును సమాసముచే కర్త చెప్పబడవలయును. జహిజోడః। "జహి జోడం" అనిపలుమారెవడు చెప్పునో వాడు (కర్త) జహిజోడుడగును. జోడం అనునది కర్మవాచకము. జోడుడని యొకానొకనిపేరు. ఇట్లే జహిస్తమ్బః అనునది. అకుతో

భయః (నాస్తికుతో భయం యస్య) ఎవరివలనను భయములేనివాడు. రాజాన్తరమ్ (అన్యో రాజా) చిన్మాత్రమ్ (చిదేవ) అన్తరమాత్రశబ్దములతో నిత్యసమాసమని దెల్పుటకై యీరెండుచోటులందునస్వపదవిగ్రహములు చూపబడెను. మాత్రశబ్దమేవార్థకము. అన్తరశబ్దము భిన్నవాచకము.

వివ :— సూత్రమున చకార్థము ఏవకారార్థకము. కావున మయూరవ్యంసకాదిసమాసములకు సమాసాన్తరప్రవేశములేదని తెలియదగును. పరమో మయూరవ్యంసకః। అనుచోట వాక్యమే యుండును గానిసమాసము ప్రవర్తించదు.

759. ఈషదకృతా. 2-2-7. ఈషత్, అకృతా।

ఈషత్పిఙ్గలః। (వా) ఈషద్గుణవచనేనేతి వాచ్యమ్।
ఈషద్రక్తమ్॥

759. ఈషత్ అనుశబ్దము కృదన్తప్రకృతికముగానట్టి సుబన్తముతో సమసించును. ఈషత్పిఙ్గలః। పింగలశబ్దమవ్యుత్పన్నము గానకృదన్తము కాదు. (వా) సూత్రమున అకృతా అనుదానిని విడిచి గుణవచనేన అని చెప్పవలయును. గుణవాచకముతో సమాసమగునని యర్థము. ఈషద్రక్తమ్। రక్తశబ్దము గుణవాచకమగుటచే కృదన్తమైనను సమసించెను.

760. నఞ్. 2-2-6. (సుపా)

నఞ్ సుపాసహ సమస్యతే॥

760. నఞ్ (ఞకారేత్సంజ్ఞకనశబ్దము) సుబన్తముతో సమసించును.

వివ :— ఇచటను "నలోపోనఞః" అనుసూత్రమందును ఞకారము విశేషణార్థము. నిషేధార్థకనశబ్దమునకు తత్పురుషము రాకుండుట యిందుకు ఫలము. నైకధా మొదలగు చోటులందు తత్పురుషస్వరము వారితమగును. ఇచట నలోపవారణముగూడ దానికిప్రయోజనమగును.

ఈనఞ్సమాసమునను త్తరపదార్థము ప్రధానము ఆరోపితత్వము నఞ్ద్యోత్యము. అబ్రాహ్మణః ఇత్యాదులందు ఆరోపితో బ్రాహ్మణః అని బోధకల్గును. బ్రాహ్మణభిన్నుడనునర్థము పర్యవసితమగును. అతస్మిన్ ఇత్యాదులలో తచ్ఛబ్దమనుపసర్జనమగుటచే సర్వనామసంజ్ఞాకార్యములు సిద్ధములగును. తత్పురుషము త్తరపదార్థప్రధానమనుప్రాయోవాదము నిర్బాధ

మగును. కొందరు నఞర్థము. 1 తత్సాదృశ్యము 2 తదభావము 3 తదన్యత్వము 4 తదల్పత 5 అప్రాశస్త్యము 6 విరోధము ఆరువిధములనిచెప్పి క్రమముగ అబ్రాహ్మణః అపాపమ్ అనశ్వః అనుదరా (కన్యా) అపశవోవా అన్యేగోఅశ్వేభ్యః। అధర్మః। వీనినుదాహరించిరి. కాని యీయర్థములర్థసిద్ధములగుననియు ఆరోపితత్వముమాత్రము నఞ్ద్యోత్యమనియును దీక్షితాశయము.

761. న లోపో నఞః. 6-3-73. న, లోపః, నఞః (ఉత్తరపదే)

నఞోనస్యలోపస్స్యాదుత్తరపదే। నబ్రాహ్మణః, అబ్రాహ్మణః॥

761. ఉత్తరపదము పరమగునపుడు నఞ్యొక్క నకారమునకు లోపము వచ్చును. అబ్రాహ్మణః (న బ్రాహ్మణః) నఞ్ సుబన్తముతో సమసించినది. అనన్తరమీసూత్రముచే నకారలోపము ప్రవర్తించెను.

762. తస్మాన్నుడచి. 6-3-74. తస్మాత్, నుట్, అచి. (ఉత్తరపదే)

లుప్తనకారాన్నఞ ఉత్తరస్యాజాదేర్నుడాగమస్స్యాత్। అనశ్వః। అర్థాఽభావేఽవ్యయీభావేన సహాయం వికల్ప్యతే। రక్షోహాగమలఘ్వసందేహాః ప్రయోజనమ్। ఇతి, అద్రుతాయామసంహితాయామ్, ఇతి చ భాష్యవార్తికప్రయోగాత్। తేన అనులబ్ధిః। అవివాదః। అవిఘ్నమిత్యాది సిద్ధమ్ (వా) నఞో నలోపస్తిఙి క్షేపే। అపచసి త్వం జాల్మ। నైకధేత్యాదౌతు నశబ్దేనసహ సుప్సుపేతి సమాసః.

762. తస్మాత్తనుచోట తచ్ఛబ్దము పూర్వసూత్రముచే విధింపబడిన నకారలోపముగల నఞ్ అనుబానిని పరామర్శించును. అచి అనునది యనువృత్తమగుఉత్తరపదే అనుదానికి విశేషణము. తదాదివిధివలననజాదావుత్తరపదే అనునర్థము లభించును. అచి అనునది షష్ఠ్యన్తముగ విపరిణామమునొందును. నకారలోపముగల నఞ్కంటెపరమగు అజాద్యుత్తరపదమునకు నుడాగమమగునని సూత్రార్థము. అనశ్వః (నఅశ్వః) "నఞ్" అనుసూత్రముచే విధింపబడు తత్పురుషము అర్థాభావమందు "అవ్యయం

విభక్తి"త్యాదిసూత్రముచే విధింపబడు సమాసముతో వికల్పితమగును. పూర్వపదార్థము ప్రధానమైనపుడవ్యయీభావము. ఉత్తరపదార్థము ప్రధానమైనపుడు తత్పురుషము. లేకున్నన విఘ్నమిత్యాదులలో విఘ్నానామభావః అనునర్థమునందు (అర్థాభావమందవ్యయీభావము, నిర్మక్షికం (మక్షికాణామభావః) ఇత్యాదులందవకాశముగలదిగావున) అవ్యయీభావమును బాధించి పరమగు తత్పురుషమే ప్రవర్తింపవలసివచ్చును. అట్లయిన తత్పురుషమున పరపదముయొక్క లింగము సమాసమునకు వచ్చును గానఅవిఘ్నః ఇత్యాదిప్రయోగములే యుండవలసివచ్చును గానిఅవిఘ్నమిత్యాదిప్రయోగములకవకాశము లేకపోవును. ఇపుడవిఘ్నమిత్యాదిప్రయోగములు నిశ్శంకముగ సిద్ధించును. ఈవిషయమున "రక్షోహాగమలఘ్వసందేహాః ప్రయోజనమ్" అనుభాష్యము "అద్రుతాయామసంహితమ్" అనువార్తికమును ప్రమాణములు. భాష్యమున సందేహస్యాభావః అనునర్థమందు అసందేహః అనునది పుంలింగముగ ప్రయోగింపబడినది (రక్షోహాగమ......హాః అనునదిద్వంద్వము) కావుననచట అసందేహః అనునది నఞ్తత్పురుషమని తెలియుచున్నది. అవ్యయీభావమగుచో అసందేహమని యుండవలయును. వార్తికకారునిచే సంహితాభావమనునర్థమునందు అసంహితం అని ప్రయోగింపబడినది. అచటనర్థాభావమందవ్యయీభావమని చెప్పవలయును. లేకున్ననసంహితః అనిగావలసివచ్చును. అందుచే పైభాష్యవార్తికప్రయోగములవలన రెండుసమాసములకు వికల్పమని ఫలించును. ఇట్లు చెప్పుటవలన అనుపలబ్ధిః అవివాదః ఇత్యాదులు నఞ్తత్పురుషమువలనను అవిఘ్నమిత్యాదులవ్యయీభావమువలనను సిద్ధములగును.

(వా) నఞో నలోపస్తిఙి క్షేపే। నింద గమ్యమానమగునపుడు నఞ్యొక్క నకారమునకు తిఙ్ప్రత్యయాంతము పరమగునపుడు లోపమగును. అపచసి (త్వం జాల్మ) తిఙన్తముతో సమాసము లేనందున "నలోపోనఞః" సూ. చే నలోపమప్రాప్తమగుచుండనీవార్తికము రచింపబడెను. నైకధా ఇత్యాదులందు నిషేధార్థకనశబ్దమునకు "సహ సుపా" అను సూ. చే ఏకధాశబ్దముతో సమాసము. ఇది నఞ్తత్పురుషమనిన అనేకధా అనిగావలసివచ్చును.

763. నభ్రాణ్ణపాన్నవేదా నాఽసత్యా నముచినకులనఖ నపుంసకనక్షత్రనక్రనాకేషు ప్రకృత్యా. 6-3-75.
నభ్రాట్, నపాత్, నవేదాః, నాసత్యాః, నముచినకుల......
.........నాకేషు, ప్రకృత్యా॥

పాదితిశత్రన్తః। వేదా ఇత్యసున్నన్తః। న సత్యా అసత్యాః। న అసత్యా నాఽసత్యాః। నముఞ్చతీతి నముచిః, న కులమస్య నకులమ్। న ఖమస్య నఖమ్। న స్త్రీ పుమాన్ నపుంసకమ్। స్త్రీపుంసయోః పుంసకభావో నిపాతనాత్। న క్షరతీతి నక్షత్రమ్। క్షీయతేః క్షరతేర్వా క్షత్రమితి నిపాత్యతే। న క్రామతీతి నక్రః। క్రమేర్డః। న అకమస్మిన్నితి నాకః॥

763. సూత్రమున నభ్రాట్ నపాత్ నవేదాః నాసత్యాః ఇవి పృథక్పదములు. సమాసమనిన "నవేదోనాసత్యాః" అని గావలయును. నముచి నకుల నఖ నపుంసక నక్షత్ర నక్ర నాక యీశబ్దములకు ద్వంద్వము. ఇవి నఞ్సమాసములు. వీనియందున్న నఞ్యొక్క నకారమునకు లోపము రాక స్వరూపముతోనే యుండును. వీనిలో పాత్తనునది శతృప్రత్యయాన్తము. వేదాః అనునది అసున్ప్రత్యయాన్తము. న సత్యాః అసత్యాః। న అసత్యాః నాసత్యాః। అని నాసత్యాః అనుచోట విగ్రహమును చెప్పవలయును. న స్త్రీ పుమాన్ నపుంసకమ్। నిపాతనమువలన స్త్రీపుంస్శబ్దములకు పుంసకాదేశమగును. నక్షత్రమ్ (న క్షరతి న క్షీయతేవా) క్షర సంచలనే (భ్వాదిః) క్షీష్ హింసాయామ్ (దివాదిః) వీనిలోనేదైననొకధాతువునకు క్షత్రమని నిపాతనము చేయబడెను, నక్రః (న క్రామతి) క్రముధాతువునకు డప్రత్యయమును చేసిన క్రః అనురూపము సిద్ధమగును. నాకః (న అకమస్మిన్) అకమన పాపము. నాకమన స్వర్గము. శేషము సుగమము.

764. నగోఽప్రాణిష్వన్యతరస్యామ్. 6-3-77. నగః,అప్రాణిషు, అన్యతరస్యామ్॥

నగ ఇత్యత్ర నఞ్ ప్రకృత్యా వా। నగాః, అగాః పర్వతాః। అప్రాణిష్వితి కిమ్। అగో వృషలశ్శీతేన। నిత్యం క్రీడేత్యతో నిత్యమిత్యనువర్తమానే॥

764. నగఃఅనుదానికి ప్రాణిభిన్నమర్థమగునపుడచటనుండునఞ్ వికల్పముగ ప్రకృతిభావమునొందును. నలోపవికల్పము ఫలితమగును. నగాః అగాః (నగచ్ఛంతి) అప్రాణులగు పర్వతములు నగశబ్దవాచ్యములు. సూత్రమున అప్రాణిషు అనునది లేనిచో అగః (చలిచే వెలుపలకు వెళ్లుటకవకాశములేని శూద్రుడు) అనుచోటగూడ నలోపవికల్పము ప్రసక్తమయ్యెడిని.

"నిత్యం క్రీడాజీవికయోః" (715) అనుసూత్రమునుండి నిత్యమ్ అనుపదమనువర్తించుచుండ :—

765. కుగతిప్రాదయః. 2-2-18.

ఏతే సమర్థేన నిత్యం సమస్యంతే। కుత్సితః పురుషః కుపురుషః। గతిశ్చేత్యనువర్తమానే॥

765. కు అనునవ్యయము గతిసంజ్ఞకము ప్రాదులును సమర్థమగు దానితో నిత్యముగ సమసించునదియు తత్పురుషమగును. గతిసాహచర్యము వలన కుశబ్దముచే నిందార్థకమగునవ్యయమే గ్రహింపవలయును. కాని పృథివీవాచకము గ్రహింపబడదు. కుపురుషః (కుత్సితః పురుషః) నిత్యసమాసమగుటవలన నస్వపదవిగ్రహము చూపబడెను,

"గతిశ్చ" (24) అనుసూత్రము త్తరసూత్రములందనువర్తించుచుండ :—

766. * ఊర్యాదిచ్విడాచశ్చ. 1-4-61. ఊర్యాదిచ్విడాచః, చ (క్రియాయోగే)

ఎతే క్రియాయోగే గతిసంజ్ఞాః స్యుః। ఊరీకృత్య। ఉరరీకృత్య। శుక్లీకృత్య। పటపటాకృత్య। (వా) కారికాశబ్దస్యోపసంఖ్యానమ్। కారికా క్రియా। కారికాకృత్య॥

766. ఊర్యాదిచ్విడాచ్ శబ్దములకు ద్వంద్వము. ఊర్యాదిగణపఠితములగు ఊరీ ఉరరీ మొదలగుశబ్దములు, చ్విప్రత్యయాన్తములు, డాచ్ ప్రత్యయాన్తములును క్రియాయోగమందు గతిసంజ్ఞకములగుననియర్థము.

* ఊరీ ఉరరీ వేతాళీ ధూసీ శకలా స్రంసకలా ధ్వంసకలా భ్రంసకలా గులుగుధా సజూః ఫల ఫలీ విక్లీ ఆక్లీ ఆలోష్టీ కేవాలీ సేవాలీ శేవాలీ వర్షాలీ మసమసా భస్మసా వౌషట్ వషట్ శ్రౌషట్ స్వాహా స్వధా పాంప్రాదుః శ్రత్ ఆవిస్ ఇత్యూర్యాదిః॥

చ్విప్రత్యయడాచ్ప్రత్యయములు కృ భూ అస్ధాతువులయొక్క సంబంధము నందే విధింపబడినవి. కాన వీనిసాహచర్యమువలన నూర్యాదిశబ్దములకును కృభ్వస్తియోగమునందే గతిసంజ్ఞయని యెరుగవలయును. ఈ సూత్రముచే గతిసంజ్ఞానన్తరము "కుగతిప్రాదయః" సూ. చే గతిసమాసము ప్రవర్తించును. అంగీకారార్థకమగు ఊరీఅనునదవ్యయము. కృఞ్ధాతువుకంటె క్త్వాప్రత్యయముచేసినచో కృత్వా అనురూపము సిద్ధించును. తద్యోగమందు ఊరీఅనునది గతిసంజ్ఞకమగును. గతిసమాసము. అనన్తరము ల్యప్ప్రత్యయము. ఊరీకృత్య। ఇట్లే ఉరరీకృత్య అనునది. శుక్లీకృత్య (అశుక్లం శుక్లం కృత్వా) అభూతతద్భావమందు శుక్లశబ్దముకంటె చ్విప్రత్యయము విహితమయ్యెను, శుక్లీఅనునది గతిసంజ్ఞకము. సమాసల్యప్ప్రత్యయములు. పటపటాకృత్య। పటత్శబ్దము (అనుకరణము) కంటె డాచ్ప్రత్యయము పటచ్ఛబ్దమునకు ద్విత్వము విధింపబడినవి. పటపటా అని యగును. కృత్వాశబ్దముతో సమాసము. ల్యప్ప్రత్యయము (వా) కారికాశబ్దమునకు గతిసంజ్ఞను చెప్పవలయును. కారికాశబ్దమునకు క్రియ యని యర్థము. కారికాకృత్య (కారికాం కృత్వా) సమాసల్యప్ప్రత్యయములు.

వివ :— (1) సూత్రములోని చకారము నిపాతసంజ్ఞతో నీగతిసంజ్ఞకు సమావేశముకొఱకగును. ఊర్యాదులు నిపాతములు గతిసంజ్ఞకములునగునని యర్థము. ఊరీకృతమనుచోట నిపాతప్రయుక్తమగునాద్యోదాత్తస్వరము నిపాతసంజ్ఞకు ఫలమగును.

767. అనుకరణం చానితిపరమ్. 1-4-62. అనుకరణం, చ, అనితిపరమ్।

ఖాట్కృత్య। అనితిపరం కిమ్। ఖాడితికృత్వా నిరష్ఠీవత్॥

767. ఇతిశబ్దము పరమందులేనట్టి అనుకరణశబ్దము క్రియాయోగమున గతిసంజ్ఞకమగును. ఖాట్కృత్య। ఖాట్టనునది అనుకరణశబ్దము. (ఖాట్ అను ధ్వనినిచేసి) ఖాడితికృత్యా నిరష్ఠీవత్। ఇచటనితిశబ్దము పరమందుగల ఖాట్టనుదానికి గతిసంజ్ఞావారణమునకై అనితిపరమ్ అనునదావశ్యకము.

768. ఆదరాఽనాదరయోస్సదసతీ. 1-4-63. ఆదరానాదరయోః, సదసతీ।

సత్కృత్య। అసత్కృత్య॥

768. క్రమముగనాదరము అనాదరమనునర్థములందు వర్తించు సదసచ్ఛబ్దములు క్రియాయోగమునందు గతిసంజ్ఞకములగును. సత్కృత్య (సత్కృత్వా) సమాసల్యప్ప్రత్యయములు. ఆదరించియని యర్థము. అసత్కృత్య. (అసత్కృత్వా) ఆదరింపకయని యర్థము.

769. భూషణేఽలమ్. 1-4-64. భూషణే, అలమ్।

అలంకృత్య। భూషణే కిమ్। అలంకృత్వోదనం గతః। పర్యాప్తమిత్యర్థః। అనుకరణమిత్యాదిత్రిసూత్రీ స్వభావాత్ కృఞ్విషయా॥

769. భూషణార్థకమగు అలమ్ అనునవ్యయము క్రియాయోగమున గతిసంజ్ఞకమగును. అలంకృత్య (అలంకృత్వా) నూపురాదులచేనలంకరించి యని యర్థము. సూత్రమున భూషణే అనునది లేనిచో అలంకృత్వోదనం గతః అనుచోట పర్యాప్త్యర్థకమగు అలం అనుదానికిని గతిసంజ్ఞ ప్రసక్తమగును. "అనుకరణంచానితిపరమ్" "ఆదరానాదరయోస్సదసతీ" "భూషణేలమ్" అనునీమూడుసూత్రములును సహజముగ కృఞ్ధాతుయోగమునందే ప్రవర్తించును. ఇతరధాతువులయోగమందవి గతిసంజ్ఞను విధింపవని తాత్పర్యము.

770. అన్తరపరిగ్రహే. 1-4-65. అన్తః, అపరిగ్రహే।

అన్తర్హత్య। మధ్యే హత్వేత్యర్థః। అపరిగ్రహే కిమ్। అన్తర్హత్వా గతః। హతం పరిగృహ్య గత ఇత్యర్థః॥

770. పరిగ్రహమన స్వీకారము. అదిలేనపుడు అన్తఃఅనునవ్యయము గతిసంజ్ఞకమగును. అన్తర్హత్య (అన్తః హత్వా) సమాసల్యప్ప్రత్యయములు. మధ్యయందు చంపియని యర్థము. అపరిగ్రహే అనునది లేనిచో అన్తర్హత్వాగతః అనుచోట అన్తఃఅనుదానికిని గతిసంజ్ఞప్రసక్తమయ్యెడిని. చంపినవానిని తీసికొనివెళ్లినవాడని యర్థము. ఒకనిని చంపినపిదప చంపినవానినచటవిడుచుటగాని దేశాంతరమునకు తీసికొనివెళ్లుటగాని సంభవింపవచ్చును. విడువబడినపుడుదాహరణము. తీసికొనిపోవునపుడు ప్రత్యుదాహరణమగునని గ్రహించునది.

771. కణేమనసీ శ్రద్ధాప్రతీఘాతే. 1-4-66. కణేమనసీ,శ్రద్ధాప్రతీఘ

కణేహత్య పయః పిబతి। మనోహత్య। కణేశబ్దస్సప్తమీప్రతిరూపకో నిపాతోఽభిలాషాతిశయే వర్తతే। మనశ్శబ్దోప్యత్రైవ॥

771. కణేమనసీ=కణేమనశ్శబ్దములకు ద్వన్ద్వము. శ్రద్ధయననధికమగునభిలాషము. దానియొక్క ప్రతీఘాతము=నివృత్తి, శ్రద్ధాప్రతీఘాతమగును. శ్రద్ధాప్రతీఘాతమునందు కణేశబ్దమనశ్శబ్దములు గతిసంజ్ఞకములగును. కణేహత్య పయః పిబతి। (కణేహత్వా) ఇట్లే మనోహత్య పయః పిబతి। జలమునత్యంతమభిలషించి యభిలాషముతీరువరకు త్రాగుచున్నాడని యర్థము. కావున శ్రద్ధాప్రతీఘాతమిచట స్పష్టమగుచున్నది. కణేశబ్దము సప్తమ్యన్తసదృశమగునిపాతము. ఇది అధికమగునభిలాషను బోధించును. మనశ్శబ్దమునట్టిదే. కావునకణేహత్య అనుచోట సమాసానన్తరము సప్తమికి లుగభావమెట్లగునని శంకింపరాదు.

772. పురోవ్యయమ్. 1-4-67. పురః, అవ్యయమ్।

పురస్కృత్య॥

772. పురః అనునవ్యయము గతిసంజ్ఞకమగును. పురస్కృత్య (పురః కృత్వా) "నమస్పురసోర్గత్యోః" అనుసూత్రముచే విసర్గమునకు సత్వమగును. (పూః, పురౌ) పురఃకృత్వా అనుచోట పురశ్శబ్దమునకు గతిసంజ్ఞానివృత్తికై అవ్యయగ్రహణమావశ్యకము. ఈసూత్రమున కృఞ్యోగమందే అనునియమము లేదు. కాన పురోభూయ పురోగత్య మొదలగునవిగూడనుదాహరణములగును.

773. అస్తంచ. 1-4-68. అస్తమ్, చ (అవ్యయమ్)

అస్తమితిమాన్తమవ్యయం గతిసంజ్ఞం స్యాత్। అస్తం

773. మకారాన్తమగు అస్తమ్ అనునవ్యయము క్రియాయోగమునందు గతిసంజ్ఞకమగును. అస్తంగత్య (అస్తం గత్వా) అంతర్ధానమును

పొంది అనియర్థము. అవ్యయగ్రహణమనువర్తింపకున్న నర్థాంతరమందు అవ్యయముగానట్టిఅస్తమనుదానికిని గతిసంజ్ఞ ప్రవర్తింపవలసివచ్చును. అస్తం కృత్వా కాండం గతః। ఇచట అస్తమనునది యవ్యయముగాదు; అస్తమ్=క్షిప్తము. కాండమును క్షిప్తమైనదానినిగజేసి వెళ్లినవాడని యర్థము.

774. అచ్ఛ గత్యర్థవదేషు. 1-4-69. అచ్ఛ, గత్యర్థవదేషు, (అవ్యయమ్)

అవ్యయమిత్యేవ। అచ్ఛగత్య। అచ్ఛోద్య। అభిముఖం గత్వా ఉక్త్వా చేత్యర్థః। అవ్యయం కిమ్। జలమచ్ఛం గచ్ఛతి॥

774. అచ్ఛ అనునవ్యయము, గత్యర్థకమగు ధాతువులు, వదధాతువు వీనితో యోగమున్నపుడు గతిసంజ్ఞకమగును. అచ్ఛగత్య (అచ్ఛ గత్వా) అచ్ఛ అనునవ్యయమభిముఖవాచకము. ఎదురుగవెళ్లి యనియర్థము. అచ్ఛోద్య। ఇది వదధాతువుతోయోగమున్నపుడుదాహరణము. వదధాతువు కంటె క్త్వాప్రత్యయము. సమాసానన్తరము ల్యప్ప్రత్యయము. అభిముఖముగ చెప్పియని యర్థము. అవ్యయమనునదిలేనిచో జలమచ్ఛం గచ్ఛతి అనుచోట స్వచ్ఛమనునర్థమును బోధించుఅచ్ఛమను జలవిశేషణవాచకమునకును గతిసంజ్ఞ ప్రసక్తమయ్యెడిని. గతిసంజ్ఞయున్నచో నవ్యయమగును గానసుప్ప్రత్యయమునకు లుక్కు ప్రసక్తమగును.

775. అదోఽనుపదేశే. 1-4-60. అదః, అనుపదేశే.

అదఃకృత్య, అదఃకృతమ్। పరంప్రత్యుపదేశే ప్రత్యుదాహరణమ్। అదః కృత్వా॥

775. ఉపదేశముకంటెభిన్నమగునర్థమందు అదశ్శబ్దము గతిసంజ్ఞకమగును. అదఃకృత్య (అదఃకృత్వా) దీనిని చేసి యనియర్థము. అదః కృతమ్। ఈరెండునుదాహరణములు. అదఃకృత్య అనుచోట గతిసంజ్ఞకు సమాసల్యబాదులు ఫలము. అదఃకృతమనుచోట అదః అనుదానికి "గతిరనన్తరః" (6-2-49) సూ. చే విహితమగు స్వరము ప్రవర్తించుట గతిసంజ్ఞకు ఫలము. ఇతరులకుపదేశింపక తనంతటతానాలోచించునపుడుదా

హరణము. పరులకుపదేశముచేయునపుడు ప్రత్యుదాహరణము. అదః కృత్వా॥

776. తిరో<u>న్తర్ధౌ</u>. 1-4-71. తిరః, అ<u>న్తర్ధౌ</u>।
తిరోభూయ॥

776. తిరస్అనునవ్యయము వ్యవధానమనునర్థమందు గతిసంజ్ఞక మగును. తిరోభూయ (తిరః భూత్వా)

777. విభాషా కృఞి. 1-4-72. విభాషా, కృఞి (తిరః)
తిరస్కృత్య। తిరఃకృత్య। తిరఃకృత్వా॥

777. తిరస్అనునవ్యయము కృఞ్ధాతువుతో యోగమున్నపుడు వికల్పముగ గతిసంజ్ఞకమగును. తిరస్కృత్య। తిరఃకృత్య। తిరఃకృత్వా। గతిసంజ్ఞాపక్షమందు గతిసమాసము. ల్యప్ప్రత్యయము. "తిరసోఽన్యతరస్యామ్" (157) సూ. చే సత్వవికల్పమునగును. సత్వవిధాయకసూత్రమున గతిగ్రహణానువృత్తియుండుటచే గతిసంజ్ఞలేనిపక్షమందు సత్వము గూడ ప్రవర్తింపదు. కావున మూడురూపములగును.

వివ :— పరాభవరూపార్థమున తిరస్కారశబ్దప్రయోగముననుసరించి కొందఱు సత్వవిధాయకసూత్రమున గతిగ్రహణానువృత్తిచేయలేదని మాధవాచార్యులు ధాతువృత్తిఅనుగ్రన్థమున వ్రాసెను.

778. ఉపాజేఽన్వాజే. 1-4-73. ఉపాజే, అన్వాజే (విభాషా, కృఞి)
ఏతౌ కృఞి వా గతిసంజ్ఞౌ స్తః। ఉపాజేకృత్య, ఉపాజే కృత్వా। అన్వాజేకృత్య। అన్వాజే కృత్వా। దుర్బలస్య బలమాధాయేత్యర్థః॥

778. ఉపాజఅన్వాజే అనునీరెండును ఏదన్తములు విభక్తి ప్రతిరూపకములునగునిపాతములు. ఇవి బలహీనునకు బలమును సమకూర్చుటయనునర్థమును బోధించును. ఉపాజే అన్వాజే అనునీరెండునిపాతములు కృఞ్ధాతుయోగమున వికల్పముగ గతిసంజ్ఞకములగును. ఉపాజేకృత్య। ఉపాజేకృత్వా। గతిసంజ్ఞాభావపక్షమందు సమాసము ప్రవర్తింపకుండుటచే

ల్యప్ప్రత్యయమురాదు. ఇట్లే అన్వాజేకృత్య, అన్వాజేకృత్వా। అనియగును. దుర్బలునకు బలమును సమకూర్చియని యర్థము.

779. * సాక్షాత్ప్రభృతీని చ. 1-4-74. సాక్షాత్ప్రభృతీని, చ, (విభాషా, కృఞి)

కృఞి వా గతిసంజ్ఞాని స్యుః। (వా) చ్వ్యర్థ ఇతి వాచ్యమ్। సాక్షాత్కృత్య। సాక్షాత్కృత్వా। లవణంకృత్య। లవణంకృత్వా। మాన్తత్వం నిపాతనాత్॥

779. సాక్షాత్ప్రభృతిగణమున పఠింపబడు సాక్షాత్ మిథ్యా చిన్తా మొదలగునవి కృఞ్ ధాతువుతో యోగమున్నపుడు వికల్పముగ గతిసంజ్ఞగలవగును. (వా) ఈసూత్రముచే గతిసంజ్ఞ చ్విప్రత్యయార్థము (అభూతతద్భావము) గమ్యమానమగునపుడు ప్రవర్తించునని చెప్పవలయును. సాక్షాత్కృత్య। సాక్షాత్కృత్వా। ఇచట అసాక్షాత్సాక్షాత్కృత్వా అనుచ్వ్యర్థము (అభూతతద్భావము) గమ్యమానమగును, ఇట్లే లవణంకృత్య। లవణంకృత్వా। ఈగణమున, లవణమ్ ఉష్ణమ్ శీతమ్ ఉదకమ్ ఆర్ద్రమ్ ఈఅయిదు శబ్దములకు గతిసంజ్ఞయున్నపుడు మకారాన్తత్వము నిపతింపబడెను.

780. అనత్యాధాన ఉరసిమనసీ. 1-4-75. అనత్యాధానే, ఉరసిమనసీ, (విభాషా, కృఞి)

ఉరసికృత్య। ఉరసి కృత్వా। అభ్యుపగమ్యేత్యర్థః। మనసికృత్య। మనసి కృత్వా। నిశ్చిత్యేత్యర్థః। అత్యాధానముపశ్లేషణం తత్ర న। ఉరసి కృత్వా పాణిం శేతే॥

780. ఉరసి మనసి అనునవి సప్తమ్యన్తసదృశములగునవ్యయములు. అత్యాధానమననుపశ్లేషణము. తదభావమందు ఉరసి మనసి అనునవి కృఞ్ ధాతుయోగమున వికల్పముగ గతిసంజ్ఞకములగును. ఉరసికృత్య। ఉరసి కృత్వా। అంగీకరించియని యర్థము. మనసికృత్య। మనసి కృత్వా। నిశ్చయించియని యర్థము. ఈరెండుస్థలములందునత్యాధానము గమ్యమానము

---

* సాక్షాత్ మిథ్యా చిన్తా భద్రా రోచనా ఆస్థా అమా అర్ధా ప్రాజర్యా ప్రాజరుహా బీజర్యా బీజరుహా సంసర్యా అర్థే లవణమ్ ఉష్ణమ్ శీతమ్ ఉదకమ్ ఆర్ద్రమ్ అగ్నౌ వశే వికసనే విహసనే ప్రతపనే ప్రాదుస్ నమస్ ఆవిస్ ఆకృతిగణోఽయమ్.

కాదు. ఉపశ్లేషణమన సంయోగము. అది ప్రతీయమానమగునపుడు గతి సంజ్ఞ రాదు. ఉరసి కృత్వా పాణిం శేతే। వక్షస్స్థలమందు హ_స్తమునుంచి నిద్రించుచున్నాడని యర్థము. ఇచట హ_స్తసంయోగము గమ్యమానమగు చున్నందున గతిసంజ్ఞ ప్రవ_ర్తింపదు.

781. మధ్యే పదే నివచనే చ. 1-4-76. మధ్యే, పదే, నివచనే, చ, (విభాషా, కృఞి, అనత్యాధానే)

ఏతే కృఞి వా గతిసంజ్ఞాః స్యురనత్యాధానే। మధ్యేకృత్య। మధ్యేకృత్వా। పదేకృత్య। పదే కృత్వా। నివచనేకృత్య। నివచనే కృత్వా। వాచం నియమ్యేత్యర్థః॥

781. మధ్యే పదే నివచనే ఇవి ఏద_న్తములుగ నిపతింపబడినవి. ఈ మూడును అనత్యాధానమందు కృఞ్ధాతుయోగమున్నప్పుడు వికల్పముగ గతిసంజ్ఞకలవగును. మధ్యేకృత్య। మధ్యే కృత్వా। పదేకృత్య। పదే కృత్వా। నివచనేకృత్య। నివచనే కృత్వా। నివచనేకృత్య అనుదానికి వాచంనియమ్య (మాటలను విడిచి) అని యర్థము. వచనస్యాభావః అనునర్థముననవ్యయీభావముచే నివచనమని సిద్ధమగుటవలన నిట్టియర్థము లభించును.

782. నిత్యం హ_స్తే పాణావుపయమనే. 1-4-77. నిత్యమ్, హ_స్తే, పాణౌ, ఉపయమనే, (కృఞి)

కృఞి। ఉపయమనం వివాహః। స్వీకారమాత్రమిత్యన్యే। హ_స్తే కృత్య। పాణౌకృత్య॥

782. హస్తే పాణౌ అను రెండుశబ్దములు ఉపయమనార్థమందు కృఞ్ధాతుయోగమున్నపుడు నిత్యముగ గతిసంజ్ఞకములగును. ఉపయమనమన వివాహము. స్వీకారమాత్రమని కొందరనిరి. ఉపయమనార్థమందీరెండును క్రమముగనేకారా_న్తముగను ఔకారా_న్తముగను నిపతింపబడినవి. హ_స్తే కృత్య। పాణౌకృత్య। వివాహముచేసికొని యనియర్థము.

783. ప్రాధ్వం బన్ధనే. 1-4-78. ప్రాధ్వమ్। బన్ధనే। (కృఞి)

ప్రాధ్వమిత్యవ్యయమ్। ప్రాధ్వంకృత్య। బన్ధనేనాఽను కూల్యం కృత్వేత్యర్థః। ప్రార్థనాదినాత్వానుకూల్యకరణే। ప్రాధ్వంకృత్వా॥

783. ప్రాధ్వమ్ అనునది మాన్తమగునవ్యయము. ఇది బన్ధనముచే నానుకూల్యమును బోధించును. ప్రాధ్వమ్అనునది బన్ధనముచేనానుకూల్యము గమ్యమానమగునపుడు కృఞ్ధాతుయోగమునందు గతిసంజ్ఞకమగును. ప్రాధ్వంకృత్య। బన్ధనముచేననుకూలముగజేసి అనియర్థము. బన్ధనముచేగాక ప్రార్థనాదులచేనానుకూల్యము గమ్యమానమగునపుడుమాత్ర మీసూత్రము ప్రవర్తింపదు. ప్రాధ్వంకృత్వా॥

784. జీవికోపనిషదావౌపమ్యే. 1-4-79. జీవికోపనిషదౌ, ఔపమ్యే (కృఞి)

జీవికామివ కృత్వా జీవికాకృత్య। ఉపనిషదమివ కృత్వా ఉపనిషత్కృత్య। ఔపమ్యే కిమ్। జీవికాం కృత్వా। ప్రాది గ్రహణమగత్యర్థమ్। సుపురుషః। అత్రవార్తికాని। (1) ప్రాదయో గతాద్యర్థే ప్రథమయా। ప్రగతఆచార్యః ప్రాచార్యః। (2) అత్యాదయః క్రాన్తాద్యర్థే ద్వితీయయా। అతిక్రాన్తో మాలామతిమాలః। (3) అవాదయః కృష్టాద్యర్థే తృతీయయా। అవకృష్టః కోకిలయా అవకోకిలః। పర్యాదయో గ్లానాద్యర్థే చతుర్థ్యా। పరిగ్లానోఽధ్యయనాయ పర్యధ్యయనః। (5) నిరాదయః క్రాన్తాద్యర్థే పంచమ్యా। నిష్క్రాన్తః కౌశాంబ్యా నిష్కౌశాంబిః। (వా) కర్మప్రవచనీయానాం ప్రతిషేధః। వృక్షంప్రతి॥

784. జీవికా ఉపనిషత్ అనురెండుశబ్దములును సాదృశ్యము గమ్యమానమగునపుడు కృఞ్ధాతుయోగమందు గతిసంజ్ఞకములగును. జీవికాకృత్య (జీవికామివ కృత్వా) గతిసమాసల్యప్ప్రత్యయములు. జీవనోపాయము జీవికయనంబడు. జీవికవలెనవశ్యముగజేసి యనియర్థము. ఉపనిషత్కృత్య। (ఉపనిషదమివ కృత్వా) వేదాన్తముపనిషచ్ఛబ్దార్థము. దానిని వలెజేసి యనియర్థము. జీవికాం కృత్వా। ఇచటనౌపమ్యముప్రతీయమానముగానందున గతిసంజ్ఞ రానేరదు. ఇది గతిసమాసనిరూపణము. ప్రాదిసమాసములు :— కుగతిప్రాదయః, అనుసూత్రములోని ప్రాదిగ్రహణము, ప్రాదులకు గతిసంజ్ఞలేకున్నను సమర్థముగుదానితో సమాసము సిద్ధించుట

కగును. కనుకనే సుపురుషః అనుచోట క్రియాయోగములేనందున సుఅను దానికి గతిసంజ్ఞలేకున్నను ప్రాదిసమాసము సిద్ధించును. వ్యవస్థలేకుండ ప్రాప్తమగు ప్రాదిసమాసముయొక్క వ్యవస్థకొఱకు వార్తికములిచట ప్రదర్శింపబడుచున్నవి. (1) ప్రాదులు గతాద్యర్థమందు ప్రథమాన్తముతో సమసించును. ప్రాచార్యః। నిత్యసమాసమగుటచే ప్రగతః ఆచార్యః అని యస్వపదవిగ్రహమును చెప్పవలయును. ప్రఅనునది "గతః" అనునర్థమందు వర్తించును. ప్రపితామహః। ఇత్యాదులనిట్లే యూహింపవలయును. (2) అత్యాదులు క్రాన్తాద్యర్థమందు ద్వితీయాన్తముతో సమసించును. అతిమాలః (అతిక్రాన్తో మాలామ్) అతిఅనునది క్రాన్తార్థమును బోధించును. మాలాశబ్దముపసర్జనమగుటచే "గోస్త్రియోః" (660) సూ. చే హ్రస్వము వచ్చును. (3) తృతీయాన్తముతో అవాదులు కృష్టాద్యర్థమందు సమసించును. అవకోకిలః। (అవకృష్టః కోకిలయా) కృష్టఃఅనుదానికి ఆహూతః (పిలువబడినవాడు) అని యర్థము. (4) చతుర్థ్యన్తముతో గ్లానాద్యర్థమందు పరిమొదలగునవి సమసించును. పర్యధ్యయనః। (పరిగ్లానోఽధ్యయనాయ) అధ్యయనముకొఱకు అలసినవాడని యర్థము. (5) పంచమ్యన్తముతో నిరాదులు క్రాన్తాద్యర్థమందు సమసించును. నిష్కౌశాంబిః (నిష్క్రాన్తః కౌశామ్బ్యాః) కౌశాంబినుండి వెడలినవాడని యర్థము. నిర్ అనునవ్యయము క్రాన్తార్థమందు వర్తించును. కౌశాంబీశబ్దమునకుపసర్జన హ్రస్వమగును.

(వా) కర్మప్రవచనీయానాం ప్రతిషేధః = కర్మప్రవచనీయసంజ్ఞకములగుప్రాదులకీసమాసము రాదు. వృక్షంప్రతి। ఇచట ప్రతిఅనునది "లక్షణేత్థంభూతాఖ్యాన" (555) సూ. చే కర్మప్రవచనీయసంజ్ఞకము గానప్రాది సమాసము ప్రవర్తింపదు. (సురాజా అతిసఖా అనుభాష్యప్రయోగమువలన సు అతి వీనికంటె భిన్నములగు కర్మప్రవచనీయములకే ప్రాదిసమాస నిషేధమని గ్రహించునది.) ఇది ప్రాదిసమాసము.

ఇటుపై. ఉపపదసమాసమును చెప్పబోవుచునుపపదసంజ్ఞాసూత్రమును వ్యాఖ్యానముచేయుచున్నాడు :—

785. తత్రోపపదం సప్తమీస్థమ్. 3-1-92. తత్ర, ఉపపదమ్, సప్తమీస్థమ్।

సప్తమ్యన్తే పదే కర్మణీత్యాదౌ వాచ్యత్వేన స్థితమ్ కుమ్భాది తద్వాచకం పదముపపదసంజ్ఞం స్యాత్తస్మింశ్చ సత్యేవ వక్ష్యమాణః ప్రత్యయః॥

785. ఇది అధికారసూత్రము. ఈసూత్రమున సప్తమీఅనుపదముచే సప్తమ్యన్తము గ్రహింపబడును. సప్తమ్యన్తే (వాచ్యవాచకభావసంబంధముచే) తిష్ఠతి అనువ్యుత్పత్తిచే సప్తమీస్థమనుదానికి సప్తమ్యన్తపదవాచ్యమనునర్థము ఫలించును. ధాతోః అనునధికారమున "కర్మణ్యణ్" (3-2-1) ఇత్యాదిసూత్రములందు కర్మణి ఇత్యాదిసప్తమ్యన్తములకు వాచ్యమగునదని యర్థము. అందుచే కర్మణ్యణ్ ఇత్యాదిసూత్రములకుదాహరణములగు కుంభకారః ఇత్యాదులందు కుంభంకరోతి అనునవస్థయందు సప్తమ్యన్తపదవాచ్యములు కుంభాదులగును. కుంభాదులకుపపదసంజ్ఞవలన ప్రయోజనములేకుండుటచేతను ఉపపదమనుమహాసంజ్ఞాబలముచేతను తద్వాచకములందు సంజ్ఞ పర్యవసన్నమగును. కావున కర్మణీత్యాదిసప్తమ్యన్తముల కర్థములగు కుంభాదులను బోధించుపదములుపపదసంజ్ఞకములగుననిసూత్రార్థము. "తస్మింశ్చసత్యేవ వక్ష్యమాణః ప్రత్యయః" అనునది తత్ర అనుదానికివివరణము. ఉపపదమున్నపుడే అణ్ప్రత్యయాదులు ప్రవర్తించునని యర్థము. అట్లుకాకున్ననుపపదములేనపుడును కేవలధాతువుకంటెగూడనణ్ ప్రత్యయాదులు ప్రవర్తింపవలసివచ్చును.

వివ :— "కర్మణ్యణ్" ఇత్యాదిసూత్రములందు "కర్మణి" మొదలగునవి ప్రథమార్థమందు సప్తమ్యన్తములు. ధాతోః అనునధికారమువలన ధాతువునకణ్ప్రత్యయము వచ్చును, కర్మవాచకముపపదసంజ్ఞకమగుననునర్థము లభించుచుండును. కుంభకారః మొదలగునవి యుదాహరణములు. కుంభకరోతి అనునర్థమందు "కర్మణ్యణ్" సూత్రముచే కృఞ్ ధాతువునకణ్ ప్రత్యయమగును. కర్మవాచకమగుకుంభమనునదియుపపదమగును. ఉపపదమున్నపుడే అణాదులు ప్రవర్తించును. కర్మణీత్యాది

సప్తమీనిర్దేశముపపదసంజ్ఞాప్రవృత్తికొఱకగును. "ధాతోః సమానకర్తృకాదిచ్ఛాయాం"। (2) "ధాతోరేకాచో హలాదేః క్రియాసమభిహారే యఙ్" (3) ధాతోః" అనునీమూడు ధాత్వధికారములలో సామీప్యముచే మూడవ ధాత్వధికారమే యిచట గ్రహింపబడును. కావున ధాతోరేకాచో అనుధాత్వధికారమందలి "చ్లిలుఙి" ఇత్యాదిసూత్రములలోని సప్తమ్యన్తములిచట సప్తమీశబ్దముచే గ్రహింపబడవు.

786. ఉపపదమతిఙ్. 2-2-19. ఉపపదమ్, అతిఙ్ (సుప్)

ఉపపదం సుబన్తం సమర్థేన నిత్యం సమస్యతే। అతిఙన్తశ్చాయం సమాసః। కుమ్భంకరోతీతి కుమ్భకారః। ఇహకుమ్భఅస్ కార ఇత్యలౌకికం ప్రక్రియావాక్యమ్।అతిఙ్ కిమ్। మా భవాన్ భూత్। మాఙి లుఙీతిసప్తమీనిర్దేశాన్మాఙుపపదమ్। అతిఙ్గ్రహణం జ్ఞాపయతి సుపేత్యేతన్నేహాఽనువర్తతఇతి। పూర్వసూత్రేఽపి గతిగ్రహణం పృథక్కృత్య అతిఙ్గ్రహణం తత్రాపకృష్యతే। సుపేతి చ నివృత్తమ్। తథా చ। గతికారకోపపదానాం కృద్భిస్సహ సమాసవచనం ప్రాక్సుబుత్పత్తేరితి సిద్ధమ్। వ్యాఘ్రీ। అశ్వక్రీతీ। కచ్ఛపీ॥

786. సమర్థపరిభాషవలన సమర్థేన అనునది లభించును. ఉపపదసంజ్ఞకమగు సుబన్తము సమర్థమగుదానితో సమసించును. అతిఙ్ అనుచోట తిఙ్పదముచే తిఙన్తము గ్రహింపబడును. అతిఙ్అనునది బహువ్రీహియగుటచే నీసమాసము తిఙన్తముగలది కాదనునర్థము లభించును. కుంభకారః। కుంభంకరోతి అనునర్థమందు "కర్మణ్యణ్" (3-2-1) సూత్రముచే కర్మవాచకమగు కుంభపదముపపదమగుచుండ కృఞ్ధాతువుకంటె కర్త్రర్థమున అణ్ప్రత్యయమగును. "అచోఞ్ణితి" (255) సూత్రముచే వృద్ధి ప్రవర్తింప కారఅనుశబ్దము సిద్ధించును. కారశబ్దముతో కుంభశబ్దమునకీసూత్రముచే సమాసము. ఇచట కుంభ+అస్+కార అనునది లోకమున ప్రయోగార్హ్మముగానట్టి (అలౌకికము) ప్రక్రియావాక్యము. ఈయలౌకికవాక్యమునందే సమాసము మొదలగునవి ప్రవర్తించును. కుంభంకరోతి అనువదర్థప్రదర్శనము గానివిగ్రహవాక్యము కాదు. కావున సమా

సము తిఙన్తరహితమగునని చెప్పునపుడు కుంభంకరోతిఅనువిగ్రహప్రదర్శనమయుక్తమని చెప్పుటకవకాశములేదు. కృద్యోగమందు షష్ఠి విధింపబడుటచే కుంభ+అమ్ కార అని అలౌకికవాక్యమును చూపకూడదు. అతిఙ్ కిమ్। సుపా అనుతృతీయాన్తమనువృత్తమగుటచే తిఙన్తముతో సమాసము ప్రసక్తము కానందున దీనికేమి ఫలమని ప్రశ్నాశయము. "మాఙి లుఙ్" (3-3-175) (మాఙ్ ఉపపదమైనపుడు లుఙ్ వచ్చును) అనుసూత్రమందు సప్తమీనిర్దేశమువలన మాఙుపపదమగును గాన "మాభూత్" అనుచోట మాఙునకు భూత్ అను తిఙన్తముతో సమాసము రాకుండుటకై సూత్రమున అతిఙ్గ్రహణమావశ్యకమని సమాధానాశయము. భవాన్ అనునది సమాసాభావమును సూచించుటకై ప్రయోగింపబడినది. ఈసూత్రమున "సుపా" అనుదానికనువృత్తిచేసినందుననే "మాభూత్" అనుచోట తిఙన్తముతోనుపపదమునకు సమాసము నివృత్తమగుచుండనచట సమాసనివృత్తికొరకుచేయబడిన "అతిఙ్పదము వ్యర్థమయి ఈసూత్రమున "సుపా" అనుదానికి సంబంధము లేదనునర్థమును జ్ఞాపనము చేయును. అందుచేనుపపదసమాసము తిఙన్తభిన్నోత్తరపదకమగునని సూత్రార్థము ఫలించును. అనన్తరము "మాభూత్" అనుచోట సమాసనివృత్తికొరకు అతిఙ్గ్రహణమావశ్యకమగును. ఇందువలననుపపదము సుబుత్పత్తిగాకపూర్వముకృదన్తముతోసమసించుననిఫలితమగును. ఈసూత్రమునకు పూర్వమందున్న "కుగతిప్రాదయః" అనుసూత్రమున గతిగ్రహణమును విభాగముచేసి (కుప్రాదయః—గతిః అని యోగవిభాగమునుచేసి) ఈసూత్రమునుండి అతిఙ్గ్రహణము విభక్తమగు గతిః అనుసూత్రములోనికపకర్షము చేయబడును. ఇచటను సుపాఅనుదానికి నివృత్తి బోధితమగును. (ఉత్తరసూత్రమునుండి పూర్వసూత్రములోనికనువృత్తి యపకర్షమనబడును) అందువలన గతిసమాసముగూడ తిఙన్తభిన్నోత్తరపదకమగునని సిద్ధించును. ఇందువలన గతిసంజ్ఞకము సుబుత్పత్తిగాకపూర్వము కృదన్తముతో సమసించునని ఫలితమగును. ఈరీతిని గతికారకోపపదానాం కృద్భిస్సహ సమాసవచనం ప్రాక్సుబుత్పత్తేః అనుప్రాచీనపఠితమగు పరిభాష సిద్ధించును. గతిసంజ్ఞకములకు, కారకములకు, ఉపపద

ములకును, కృదన్తములతో సుబుత్పత్తిగాకపూర్వము సమాసమును చెప్ప వలయునని పైపరిభాషకర్థము. ఆలోచింప పైజూపినవిధముచే గత్యుప పదములకే కృదన్తములతో సుబుత్పత్తికిపూర్వము సమాసమనిలభించును. అయినను కారకవిషయకముగూడనగునీప్రాచీనులపరిభాషకు "ఏకదేశాను మత్యా సర్వానుమతిః" (ప్రామాణికులచేనంగీకరింపబడు విషయములందు కొన్నిప్రమాణసహితములగునపుడు మిగిలినవియు సప్రమాణములేయని యూహింపదగును) అనున్యాయముచే కారకవిషయమునగూడప్రవృత్తి సిద్ధమగునని గ్రహించునది. ఈపరిభాషకు ఫలములు జూపబడుచున్నవి.

(1) గతిసమాసమునకు :— వ్యాఘ్రీ=ఘ్రఅనునది ఘ్రా (గంధో పాదానే) ధాతుప్రకృతికమగు కప్రత్యయాన్తము. కృదన్తమగు దీనితో గతిసంజ్ఞకమగు ఆఙునకున్ను ఆఘ్రశబ్దముతో వి అనుదానికిని గతిసమా సమునుచేసిన వ్యాఘ్ర అను ప్రాతిపదికమేర్పడును. పిదపనిది జాతివాచ కమునదన్తమగుటచే "జాతేరస్త్రీ" అను సూ. చే ఙీషు ప్రవర్తించిన వ్యాఘ్రీ అనునది సిద్ధమగును. గతిసంజ్ఞకము సుబన్తముతో సమసించుననిన ఘ్ర శబ్దముకంటె సుబుత్పత్తిగావలయును. అది సంఖ్యాదులనపేక్షించును. అట్లయిన స్వార్థద్రవ్యలిఙ్గసంఖ్యాకారకప్రయుక్తకార్యములకు క్రమి కత్వనియమముండుటవలన ప్రథమమున ఘ్రశబ్దముకంటె స్త్రీలిఙ్గబోధక టాప్ప్రత్యయము రావలసివచ్చును. కేవలమగు ఘ్రశబ్దము జాతివాచకము గాకపోవుటచే టాప్పునకపవాదమగు జాతిలక్షణఙీషునకు ప్రాప్తియుండదు. కావుననభీష్టరూపసిద్ధి గాకపోవును. పరిభాషనంగీకరించినచో కృదన్తమగు ఘ్రశబ్దముకంటె సుబుత్పత్తిగాకపూర్వమే గతిసమాసము ప్రవర్తించును. అనన్తరము వ్యాఘ్రశబ్దము జాతివాచకమునదన్తమునగుటవలన టాపును బాధించి ఙీష్ప్రత్యయము వచ్చుటచేనిష్టసిద్ధియగును.

(2) కారకమునకు :— అశ్వక్రీతీ అశ్వేనక్రీతాఅనువిగ్రహమున అశ్వశబ్దక్రీతశబ్దములకు "కర్తృకరణే కృతా బహులమ్" (698) అనుసూత్ర ముచే సమాసము. క్రీతాత్కరణపూర్వాత్ (509) అను సూ. చే ఙీష్ ప్రత్యయము ప్రవర్తించిన పైరూపము సిద్ధమగును ఇచటగూడ అశ్వేన అను కరణవాచకమునకు సుబన్తముతో సమాసమనిన పూర్వమువలె క్రీత

శబ్దముకంటె మొదట టాప్ప్రత్యయమే ప్రవర్తింపవలసివచ్చును. సమాసానన్తరము క్రీతశబ్దమదన్తముగానందున జీషు రాకుండును. పరిభాష యున్నపుడు సుబుత్పత్తికి పూర్వమేసమాసము ప్రవర్తించుటచే కరణ పూర్వకమగు క్రీతశబ్దమదన్తమగును గానజీష్ప్రత్యయము నిశ్శంకముగ ప్రవర్తించును.

(3) ఉపపదసమాసమునకు :— కచ్ఛపీ। కచ్ఛే పిబతి అనునర్థమందు "సుపి స్థః" (3-2-4) అనుసూత్రమున సుపి అనుయోగవిభాగముచే పాధాతువునకు కప్రత్యయము. కచ్ఛశబ్దముపపదమగుటవలననీసూత్రముచేనుపపదసమాసము. ఇచటగూడ సుబన్తముతో సమాసమనిన పైరీతిని టాప్ప్రత్యయమే ప్రవర్తింపవలసివచ్చును. సుబుత్పత్తికి పూర్వముపపదసమాసమనిన కచ్ఛపశబ్దము జాతివాచకమగును గానటాపును బాధించి జీష్ప్రత్యయము నిర్బాధముగనగును.

787. అమైవావ్యయేన. 2-2-20. అమా, ఏవ, అవ్యయేన।

అమైవ తుల్యవిధానం యదుపపదం తదేవాఽవ్యయేన సహ సమస్యతే। స్వాదుఙ్కారమ్। నేహ। కాలసమయవేలాసు తుమున్। కాల స్సమయో వేలా వా భోక్తుమ్। అమైవేతి కిమ్। అగ్రే భోజమ్। అగ్రే భుక్త్వా। విభాషాఽగ్రేప్రథమపూర్వేష్వితి క్త్వాణములౌ। అమాచాన్యేన చ తుల్యవిధానమేతత్॥

787. అధ్యాహారమువలన తుల్యవిధానమనునది లభించును. అమ్ప్రత్యయముతోనే సమానమగు విధానముగల ఉపపదమే అవ్యయముతో సమసించును. అమ్ప్రత్యయమును (ణముల్ ఖముఞ్) మాత్రము విధించు శాస్త్రముచే దేనికి అమ్ప్రత్యయముతోగూడనుపపదసంజ్ఞ విధింపబడునో ఆయుపపదమే అవ్యయముతో సమసించునని ఫలితము. పూర్వసూత్రముచే సమాసము సిద్ధించుచుండనీసూత్రము నియమార్థమగును. ఉదా :— స్వాదుఙ్కారమ్। (స్వాదుం కృత్వా) "స్వాదుమిణముల్", (3-4-26) అనుసూత్రముచేణమ్ప్రత్యయముతో (ణముల్) సమానముగనే స్వాదుమ్ అనుదానికుపపదసంజ్ఞవిధింపబడెను.స్వాదుమ్అనునది నిపాతనమువలన మాన్త

మగును. ఇది కారమనునవ్యయముతో సమసించును. ఇది అమాతుల్య విధానమనుటకు ఫలము. "కాలసమయవేలాసు తుమున్" (3-3-167) అను సూత్రమున కాలసమయవేలాసు అనుసప్తమీనిర్దేశమువలన కాలసమయ వేలాశబ్దములకుపపదసంజ్ఞయున్నను వానికి తుమున్ప్రత్యయముతో తుల్యవిధానమున్నది గానిఅమ్ప్రత్యయముతో తుల్యవిధానము లేనందున నాసూత్రోదాహరణములగు కాలోభోక్తుమ్ సమయోభోక్తుమ్ ఇత్యాదు లందీసూత్రముచేనుపపదసమాసము ప్రవర్తింపదు. అగ్రేభోజమ్ అగ్రే భుక్త్వా అనుచోట "విభాషాగ్రేప్రథమపూర్వేషు" (3-4-124) అను సూ.చే క్త్వాప్రత్యయణముల్ప్రత్యయములతో సమానముగ అగ్రేప్రథమపూర్వ శబ్దములకుపపదసంజ్ఞ విధింపబడినది గానిఅమ్ప్రత్యయముతోనే అది విధింపబడలేదు గానఅగ్రేశబ్దభోజశబ్దములకుపపదసమాసమురాదు. అమైవ అనునియమమునకిదియే ఫలము.

788. తృతీయాప్రభృతీన్యన్యతరస్యామ్. 2-2-21. తృతీయాప్రభృతీని, అన్యతరస్యామ్।

ఉపదంశస్తృతీయాయామిత్యాదీన్యుపపదాన్యమన్తేనాఽవ్యయేన సహ వా సమస్యంతే। మూలకేనోపదంశం భుఙ్క్తే। మూలకోపదంశమ్॥

788. ఏవకారమునువిడిచి పైసూత్రమనువర్తించును. అమా అనునది అవ్యయేన అనుదానికి విశేషణము. తృతీయాప్రభృతీని అనుచోట తృతీయా శబ్దము "ఉపదంశస్తృతీయాయామ్" (3-4-47) అనుసూత్రమును గ్రహించును. ప్రభృతిగ్రహణముచేనాసూత్రము మొదలు "అన్వచ్యానులోమ్యే" (3-4-64) అనుసూత్రాన్తమువరకున్న సూత్రములు వివక్షితములు. కావున ఉపదంశస్తృతీయాయామ్ అనుసూత్రము మొదలు అన్వచ్యానులోమ్యే అనుసూత్రాన్తమువరకునున్న సూత్రములచే బోధింపబడిన నుపపదసంజ్ఞకములు అమన్తమగునవ్యయముతో వికల్పముగసమసించును. మూలకోపదంశమ్ (మూలకేన ఉపదంశం భుఙ్క్తే।) ఉపదంశస్తృతీయాయామ్ అనుసూత్రముచే దంశధాతువునకు ణముల్ప్రత్యయము, మూలకేన అనుతృతీయాన్తమునకుపపదసంజ్ఞయునగును.సమాసాభావమందు మూలకే

నోపదంశమ్ అనియుండును.

వివ :—మూలకోపదంశమ్। ఇచట ఉపపదసంజ్ఞ అమ్‌ప్రత్యయము తోనే తుల్యవిధానముగలది గానపూర్వసూత్రముచే సమాసము నిత్యముగ ప్రాప్తించుచుండ, ఉచ్చైఃకారమ్ ఇత్యాదులందు "అవ్యయేయథాభిప్రేతే" త్యాదిసూత్రముచే క్త్వాప్రత్యయణముల్ ప్రత్యయములు విధింపబడుచున్నవి గానపూర్వసూత్రముచే సమాసమప్రాప్తమగుచుండ నీసూత్రమారంభింప బడుటవలననిది యుభయత్రవిభాషయని యెరుగవలయును. ఉచ్చైఃకార మిత్యాదులందుపపదసమాసమునకు సమాసస్వరము ఫలమగుననియూహిం చునది.

789. క్త్వాచ. 2-2-22. క్త్వా,చ,(పూర్వసూత్రమనువృత్తమగును) తృతీయాప్రభృతీన్యుపపదాని క్త్వాన్తేన సహ వా సమస్యంతే। ఉచ్చైఃకృత్య। ఉచ్చైః కృత్వా। అవ్యయేయథాభిప్రేతేతి క్త్వా। తృతీయాప్రభృతీనీతి కిమ్। అలం కృత్వా। ఖలు కృత్వా॥

789. క్త్వాఅనునది తృతీయాన్తము. "ఉపదంశస్తృతీయాయామ్" మొదలగుసూత్రములచే విహితములగు ఉపపదసంజ్ఞగలవి క్త్వాప్రత్యయాన్తముతోగూడ వికల్పముగ సమసించును. ఉచ్చైఃకృత్య। ఉచ్చైః కృత్వా। ఇచట "అవ్యయేయథాభిప్రేతాఖ్యానేకృఞః క్త్వాణములౌ"। అను సూ. చే క్త్వాప్రత్యయము విధింపబడెను. ఈసూత్రము తృతీయాప్రభృతులలోనిది. ఉచ్చైః అనునవ్యయముపపదము. సమాసపక్షమందు ల్యప్ ప్రత్యయము. సమాసాభావమందు ల్యప్‌ప్రత్యయము ప్రవర్తింపదు. అలం కృత్వా। ఖలు కృత్వా। ఈస్థలములందు "ఉపదంశస్తృతీయాయామ" ను సూత్రమునకు పూర్వముననున్న "అలంఖల్వోః ప్రతిషేధయోః ప్రాచాం క్త్వా" (3-4-18) అనుసూత్రముచే క్త్వాప్రత్యయము విధింపబడినందున సమాసము ప్రవర్తింపదు. ఇట్టి స్థలములందు సమాసము ప్రవర్తింపకుండుటకై తృతీయాప్రభృతీని అనునదావశ్యకము. ఇది ఉపపదసమాసము.

అవ :— తత్పురుషమందుమాత్రము ప్రవర్తించుసమాసాన్తప్రత్యయములను ప్రదర్శింపుచున్నాడు.

790. తత్పురుషస్యాఙ్గులేః సఙ్ఖ్యాఽవ్యయాదేః. 5-4-86.
తత్పురుషస్య, అఙ్గులేః, సఙ్ఖ్యావ్యయాదేః। (అచ్, సమాసాన్తాః)

సఙ్ఖ్యాఽవ్యయాదేరఙ్గుల్యన్తస్య తత్పురుషస్య సమాసాన్తోఽచ్ స్యాత్। ద్వే అఙ్గులీ ప్రమాణమస్య ద్వ్యఙ్గులం దారు। నిర్గతమఙ్గులిభ్యో నిరఙ్గులమ్॥

790. సంఖ్యావ్యయాదేః అనుదానికి సంఖ్యాఽవ్యయే ఆదీ యస్యస సంఖ్యాఽవ్యయాదిః తస్యఅని విగ్రహము. అఙ్గులేఃఅనునది తత్పురుషస్య అనుదానికి విశేషణము. సంఖ్యావాచకముగాని అవ్యయముగాని ఆదియందు గల్గి అఙ్గులిశబ్దమన్తమందుగల తత్పురుషసమాసముకంటెపరమై సమాసాన్తమగు అచ్ప్రత్యయము వచ్చునని యర్థము. సమాసాన్తముకావున సమాసమునకన్తావయవమగును. ప్రత్యయముకావున ప్రత్యయః పరశ్చఅను సూత్రములచే తత్పురుషముకంటెపరముగ వచ్చునని గ్రహించునది. ద్వ్యఙ్గులమ్ (దారు) ద్వే అఙ్గులీ ప్రమాణమస్య అనువిగ్రహమున "తద్ధితార్థోత్తరపదేత్యాది" సూత్రముచే ద్విగుసమాసము. ప్రమాణమందు "ప్రమాణేద్వయసజ్దఘ్నఞ్ మాత్రచః" (5-2-37) అను సూ.చే విధింపబడిన ద్వయసచ్ ప్రత్యయమునకు "ద్విగోర్లుగనపత్యే" (411-88) అను సూ. చే లుక్కగును. ఈసూత్రముచే ద్వ్యఙ్గులిశబ్దముకంటె అచ్ప్రత్యయము ప్రవర్తించును. అదిపరమగునపుడు "యస్యేతిచ" అను సూ. చే నికారము లోపించును. ద్వ్యఙ్గులమని సిద్ధించును. అవ్యయాదియగు తత్పురుషమునకుదాహరణము. నిరఙ్గులమ్। (నిర్గతమఙ్గులిభ్యః) ఇచట "నిరాదయఃక్రాన్తాద్యర్థే" అనుదానిచే(ప్రాదిసమాసము) ఈసూత్రముచే సమాసాన్తము "యస్యేతిచ" సూత్రముచేనికారలోపమునూహించునది.

791. అహస్సర్వైకదేశసంఖ్యాతపుణ్యాచ్చ రాత్రేః.
5-4-87. అహస్సర్వైకదేశసంఖ్యాతపుణ్యాత్, చ, రాత్రేః
(అచ్, సంఖ్యావ్యయాదేః)

ఏభ్యో రాత్రేరచ్ స్యాచ్చాత్సంఖ్యావ్యయాదేః। అహర్గ్రహణం ద్వన్ద్వార్థమ్। అహశ్చ రాత్రిశ్చాహోరాత్రః। సర్వా

రాత్రిస్సర్వరాత్రః। పూర్వం రాత్రేః పూర్వరాత్రః। సంఖ్యాతరాత్రః। ద్వయోరాత్ర్యోస్సమాహారో ద్విరాత్రమ్। అతిక్రాన్తో రాత్రిమతిరాత్రః॥

791. అహన్ సర్వ ఏకదేశ (పూర్వాదులు) సంఖ్యాత పుణ్య ఈశబ్దములలోనేదైనగాని, సంఖ్యావాచకముగాని, అవ్యయముగాని, ఆదియందు గల్గి రాత్రిశబ్దమన్తమందుగల తత్పురుషముకంటె అచ్ ప్రత్యయమగును. సూత్రములోని చకారమువలన "సంఖ్యావ్యయాదేః" అనునది యనువర్తించును. ఈసూత్రమున అహన్ శబ్దము ద్వన్ద్వసమాసమున అచ్ ప్రత్యయము ప్రవర్తించుటకు గ్రహింపబడినది. అహన్ శబ్దపూర్వకము రాత్రిశబ్దాన్తమునగు తత్పురుషమునకు సంభవములేదని గ్రహించునది. క్రమముగ నుదాహరణములు :— అహోరాత్రః అనునది (అహశ్చరాత్రిశ్చ అనయోః సమాహారః) ద్వన్ద్వసమాసము. అహోరాత్రి అనుసమాసముకంటె అచ్ ప్రత్యయము. యస్యేతిచ అను సూ. చే నికారలోపము. "జాతిరప్రాణినామ్" (915) అను సూ. చే నేకవద్భావము. "రాత్రాహ్నాహాః పుంసి" (818) అను సూ. చే పుంలిఙ్గము. (2) సర్వరాత్రః (సర్వా రాత్రిః) "పూర్వకాలైకసర్వ" (730) అను సూ.చే సమాసము. అచ్ ప్రత్యయము. ఇకారలోపము. "రాత్రాహ్నాహాఃపుంసి" అను సూ. చే పుంస్త్వము. సర్వనామ్నోవృత్తిమాత్రే పుంవద్భావః అనువచనముచే సర్వాశబ్దమునకు పుంవద్భావము. (3) పూర్వరాత్రః। (పూర్వం రాత్రేః) "పూర్వాఽపరాధరోత్తరమేకదేశినైకాధికరణే" (716) అను సూ. చే నేకదేశిసమాసము. అచ్ ప్రత్యయము. ఇకారలోపము. పుంస్త్వము. (4) సంఖ్యాతరాత్రః (సంఖ్యాతా రాత్రిః) కర్మధారయసమాసము. "పుంవత్కర్మధారయ" (750) అను, సూ.చే పుంవద్భావము. శేషప్రక్రియ సుగమము. (5) పుణ్యారాత్రః। (పుణ్యా రాత్రిః) పుంవద్భావము మొదలగుకార్యములనూహించునది. సంఖ్యాదియగుదానికుదాహరణము :—ద్విరాత్రమ్ (ద్వయోరాత్ర్యోస్సమాహారః) ""తద్ధితార్థోత్తరపద" సూ.చే ద్విగుసమాసము. అచ్ ప్రత్యయము. ఇకారలోపము. "సంఖ్యాపూర్వంరాత్రంక్లీబమ్" అనువార్తికముచే నపుంసకలిఙ్గము. అవ్యయాదియగుదానికి అతిరాత్రః (అతిక్రాన్తో

రాత్రిమ్) "అత్యాదయః" ఇత్యాదివచనముచే ప్రాదిసమాసము. మిగిలిన కార్యజాతమూహ్యంబు.

792. రాజాహఃసఖిభ్యష్టచ్. 5-4-91. రాజాహఃసఖిభ్యః, టచ్, (తత్పురుషస్య)

ఏతదన్తాత్తత్పురుషాట్టచ్ స్యాత్। పరమరాజః। అతిరాజీ। కృష్ణసఖః॥

792. తత్పురుషస్య అనునది పంచమ్యన్తముగ విపరిణామము నొందును. దీనికి రాజాహఃసఖిభ్యః అనునది విశేషణము. తదన్తవిధి. రాజన్‌శబ్దము, అహన్‌శబ్దము, సఖిశబ్దము ఇవి యంతమందుగల తత్పురుష సమాసముకంటె టచ్‌ప్రత్యయము ప్రవర్తించునని సూత్రార్థము. పరమరాజః (పరమశ్చాసౌ రాజా చ) కర్మధారయము. టచ్‌ప్రతయము. (పరమరాజన్+అ) "నస్తద్ధితే" (683) అను సూ. చే టిలోపము, ఇట్లు పైరూపము సిద్ధమగును. అతిరాజీ (అతిక్రాన్తా రాజానం) "అత్యాదయః" అనువచనముచే సమాసము. టచ్‌ప్రత్యయము. టిలోపము. టిత్త్వము వలన "టిడ్ఢాణఞ్" (473) ఇత్యాదిసూత్రముచే జీపు। కృష్ణసఖః (కృష్ణస్య సఖా) షష్ఠీతత్పురుషము. టచ్‌ప్రత్యయము. (కృష్ణసఖి+అ) ఇకారలోపము.

793. అహ్నష్టఖోరేవ. 6-4-145. అహ్నః, టఖోః, ఏవ (టేః, లోపః)

టిలోపః స్యాన్నాన్యత్ర। ఉత్తమాహః। ద్వేఅహనీభృతో ద్వ్యహీనః క్రతుః। తద్ధితార్థే ద్విగుః। తమధీష్టఇత్యధికారే ద్విగోర్వేత్యనువృత్తౌ రాత్ర్యహస్సంవత్సరాచ్చేతిఖః। లిఙ్గవిశిష్టపరిభాషాయా అనిత్యత్వాన్నేహ। మద్రాణాం రాజ్ఞీ మద్రరాజ్ఞీ॥

793. అహన్‌శబ్దమునకు టప్రత్యయఖప్రత్యయములు పరములగు నపుడే టిలోపమగును. ఇతరము పరమగునపుడు ప్రవర్తింపదని ఫలితార్థము. ఈసూత్రము "నస్తద్ధితే" అనుసూత్రమునకు నియామకమగును. టప్రత్యయముపరమగునపుడుదాహరణము :—ఉత్తమాహః (ఉత్తమం చ

తదహాశ్చ) పూర్వసూత్రముచే టచ్ప్రత్యయము. ఈసూత్రముచే టిలోపము. "రాత్రాహ్నాహాః పుంసి" (818) అనుసూత్రముచే పుంలింగము. ఖప్రత్యయముపరమగునవుడుదాహరణము :— ద్వహీనః (ద్వే అహనీ భృతః) తద్ధితార్థోత్తరపద ఇత్యాదిసూత్రముచే తద్ధితార్థమునందు ద్విగుసమాసము. ఇచట "తమధీష్టే" అనునధికారమున "ద్విగోర్వా" అనియనువర్తింప "రాత్ర్యహస్సంవత్సరాచ్చ" (5-1-87) అనుసూత్రముచే తద్ధితమగు ఖప్రత్యయము ప్రవర్తించును. "ఆయనేయీనీయీయః" (478) అనుసూత్రముచే ఖప్రత్యయమునకు ఈనాదేశము. ఈసూత్రముచే టిలోపము. ద్వ్యహీనః అనురూపము సిద్ధమగును. సమాసాన్తవిధానమ నిత్యమగుటచేనిచట టచ్ప్రత్యయము రాదు. లిఙ్గవిశిష్టపరిభాష యనిత్యమగుటవలన రాజాహస్సఖిభ్యష్టచ్ అనుసూత్రములోని రాజన్శబ్దము స్త్రీప్రత్యయవిశిష్టమగు రాజ్ఞీశబ్దమును గ్రహించదు. కాన మద్రరాజ్ఞీ (మద్రాణాం రాజ్ఞీ। షష్ఠీతత్పురుషము) రాజ్ఞీశబ్దాన్తమగు తత్పురుషముకంటె టచ్ప్రత్యయము రాదు. టచ్ప్రత్యయము ప్రవర్తించినచో "భస్యాఽఢేతద్ధితే" అనువార్తికముచే పుంవద్భావము, "నస్తద్ధితే" సూ. చే టిలోపమును, ప్రసక్తములగును. అపుడు మద్రరాజీ అనుననిష్టరూపము గావలసివచ్చును.

794. అహ్నోఽహ్న ఏతేభ్యః. 5-4-88. అహ్నః, అహ్నః, ఏతేభ్యః।

సర్వాదిభ్యః పరస్యాహన్శబ్దస్యాహ్నాదేశస్స్యాత్సమాసాన్తేపరే॥

794. ఏతచ్ఛబ్దమువలన దీనికి పూర్వసూత్రమగు "అహస్సర్వైకదేశసంఖ్యాతపుణ్యాచ్చరాత్రేః" అనుసూత్రములోని సర్వాదులు చకారమువలన లబ్ధములగు సంఖ్యావ్యయములును పరామృష్టములగును. అహశ్శబ్దముకంటెపరమగు అహన్శబ్దము తత్పురుషమందు సంభవింపదు గాననహశ్శబ్దము పరామర్శింపబడదు. ఈరీతిని సర్వాదులకంటెపరమగు అహన్శబ్దమునకు అహ్నాఅనునాదేశము సమాసాన్తముపరమగునపుడు వచ్చునని సూత్రమునకర్థము. సమాసాన్తప్రకరణముగాన సమాసాన్తముపరమగునపుడనునర్థము లభించును.

795. అహ్నోఽదన్తాత్. 8-4-71. అహ్నః, అదన్తాత్, (పూర్వపదాత్, రషాభ్యాంనోణః)

అదన్తపూర్వపదస్థాద్రేఫాత్పరస్యాఽహ్నాదేశస్య నస్య ణః స్యాత్। సర్వాహ్ణః। పూర్వాహ్ణః। సంఖ్యాతాహ్నః। ద్వయోరహ్నోర్భవః। కాలాఠఞ్। ద్విగోర్లుగనపత్యఇతి ఠఞో లుక్।ద్వ్యహ్నః। స్త్రియామదన్తత్వాట్టాప్।ద్వ్యహ్నా। ద్వ్యహ్నప్రియః। అత్యహ్నః॥

795. పూర్వపదాత్ అనునది అదన్తాత్ అనుదానికి విశేష్యమగును. పూర్వపదాత్తనుదానివలన పూర్వపదస్థాత్ అనునర్థము వివక్షితము. అకారాన్తమగు పూర్వపదమందుండు రేఫముకంటెపరమగు అహ్నాదేశములోని నకారమునకు ణకారమగును. సర్వాహ్ణః (సర్వమహః) పూర్వకాలైకేత్యాదిసూత్రముచే సమాసము. టచ్ప్రత్యయము. అహ్నాదేశణత్వములు. "రాత్రాహ్నాహాఃపుంసి" అను సూ.చే పుంలిఙ్గము. పూర్వాహ్ణః। పూర్వమువలె ప్రక్రియనూహించునది. సంఖ్యాతాహ్నః। (సంఖ్యాతమహః) "విశేషణం" సూ. చే సమాసము. టచ్ప్రత్యయము. అహ్నాదేశము. ణత్వనిమిత్తములేకపోవుటచే ణత్వము రాదు. ద్వ్యహ్నః (ద్వయోరహ్నోర్భవః) తద్ధితార్థమందు ద్విగుసమాసము. ఇచట "కాలాఠఞ్" (4-3-11) సూ.చే ఠఞ్ప్రత్యయమగును. "ద్విగోర్లుగనపత్యే" (4-1-88) సూ. చే నద్దానికి లుక్కగును. టచ్ప్రత్యయము. అహ్నాదేశము. నిత్తములేకపోవుటచే ణత్వము రాదు. ద్వయోరహ్నోర్భవా అని స్త్రీత్వము వివక్షితమగునపుడును ప్రక్రియ సమానమే గానిఅదన్తమగుటవలన టాప్ప్రత్యయముప్రవర్తించును. ద్వ్యహ్నా అనియగును. ద్వ్యహ్నప్రియః ఇది సంఖ్యాపూర్వమగుదానికి మరియొక యుదాహరణము ఉత్తరపదముపరమగునపుడు ద్విగుసమాసము, టచ్చు, అహ్నాదేశము. అత్యహ్నః। అవ్యయపూర్వకమునకుదాహరణము. "అత్యాదయః అనువచనముచే ప్రాదిసమాసము. టచ్ప్రత్యయము. అహ్నాదేశము.

వివ :— ద్వ్యహ్నశబ్దమునకు స్త్రీలిఙ్గమున టాపువచ్చునని మూలమున చెప్పబడెను. ఠఞ్ప్రత్యయము లుక్కుచేనపహృతమైనందున టిడ్ఢాణఞ్

సూత్రమునకు ప్రసక్తిలేదు. అపరిమాణే అనునిషేధముండుటవలన ద్విగోః అనుసూత్రము ప్రవర్తించదు. ఉక్తతద్ధితాన్తమగునిట్టిస్థలములందు "రాత్రాహ్నాహాఃపుంసి" అను సూత్రము ప్రవర్తించదు. ఇట్టిరూపములెప్పుడును విశేష్యనిఘ్నములే యగును, గావున ద్వ్యహ్నా అనుప్రయోగమసాధువని దీక్షితాశయము. "రాత్రాహ్నాహాఃపుంసి" అను సూత్రముండుటచే ద్వ్యహ్నాశబ్దము స్త్రీలిఙ్గమేగాదని నాగేశాదులమతము.

796. * క్షుభ్నాదిషు చ. 8-4-39. క్షుభ్నాదిషు, చ (ణః, న)

ఏషు ణత్వం న స్యాత్। దీర్ఘాహ్నీ ప్రావృట్। ఏవం చై తదర్థమహ్నఇత్యదన్తానుకరణక్లేశో న కర్తవ్యః। ప్రాతిపదికాన్తఇతి ణత్వవారణాయ క్షుభ్నాదిషు పాఠస్యావశ్యకత్వాత్। అదన్తాదితితపరకరణాన్నేహ। పరాగతమహః పరాహ్నః॥

796. క్షుభ్నాదిగణపఠితములగు క్షుభ్న మొదలగుశబ్దములందు నకారమునకు ణత్వము రాదు. దీర్ఘాహ్నీ (ప్రావృట్) దీర్ఘాణ్యహాని యస్యాం అనువిగ్రహమున బహువ్రీహిసమాసము. "అల్లోపోనః" సూ. చే అకారలోపము. "అనఉపధాలోపినః" సూత్రముచే జీప్ప్రత్యయము. క్షుభ్నాదిగణమాకృతిగణమగుటవలననాగణమున దీఘాఽహ్నాశబ్దము గ్రహింపబడుటచే దీనికి "అహ్నోదన్తాత్" సూ. చే ణత్వము ప్రవర్తించదు. అహ్నోఽదన్తాత్ అనుసూత్రమున అహ్నః అనునది యదన్తమగు అహ్నశబ్దమునకనుకరణము. అట్టి అహ్నశబ్దముకంటె షష్ఠ్యర్థమందు ప్రథమావిభక్తి. కావున అదన్తపూర్వపదస్థమగురేఫముకంటె పరమగుఅదన్తాహ్నశబ్దముయొక్క నకారమునకు ణత్వమగుననునర్థము లభించును. దీర్ఘాహ్నీ అనుచోట "అహ్నోహ్నఏతేభ్యః" సూ.చే అహ్నాదేశము ప్రవర్తించనందున "అహ్నోఽదన్తాత్" సూత్రముచే ణత్వము ప్రవర్తింపదు. కావున దీర్ఘాహ్నీ

* క్షుభ్న నృనమన నన్దిన్ నన్దన నగర। ఏతాని త్రీణ్యుత్తరపదానిసంజ్ఞాయాం ప్రయోజయన్తి। హరినన్దీ హరినన్దః గిరినగరమ్। నృతిర్యఙ్ప్రయోజయతి। నరీనృత్యతే। నర్తన గహన నన్దన నివేశ నివాస అగ్ని అనూప। ఏతానిసప్తోత్తరపదానిప్రయోజయన్తి। పరినర్తనమిత్యాది। ఆచార్యాదణత్వంచ। ఆకృతిగణోఽయమ్॥

శబ్దమున ణత్వనివృత్తికై క్షుభ్నాదిగణపాఠమావశ్యకము గాదు. కాని "ప్రాతి పదికాన్తనుమ్విభక్తిషు చ" (1067) అనుసూత్రముచేనచట ప్రాప్తించు ణత్వమును వారించుటకై దీర్ఘాహ్నిశబ్దమునకు క్షుభ్నాదిగణమునపాఠమావ శ్యకమే యగును. ఈపాఠముచేతనే "అహ్నోఽదన్తాత్" అనుసూత్రముచే ప్రాప్తించుణత్వముగూడ వారింపబడుటచేనిచట ణత్వనివృత్తికొఱకు పైని జూపబడినరీతిని అహ్నఅనునది అదన్తానుకరణమనియు షష్ఠ్యర్థమందు ప్రథమయనియునిట్టిక్లేశహేతువగు పద్ధతిననుసరించుటయావశ్యకముగాదు. పరాహ్ణః (పరాగతమహః) "ప్రాదయోగతాద్యర్థేప్రథమయా" అను వచనముచే ప్రాదిసమాసము. టచ్ప్రత్యయము. అవ్యయపూర్వకమగుటచే నహ్నాదేశమగును. "అహ్నోఽదన్తాత్" అనుసూత్రమున అదన్తాత్ అను తపరకరణమువలన (పరాఅనెడిపూర్వపదముదీర్ఘాన్తము) నిచటణత్వము రాదు,

797. న సంఖ్యాదేస్సమాహారే. 5-4-89. న, సంఖ్యాదేః, సమాహారే, (అహ్నః, అహ్నః)

సమాహారే వర్తమానస్య సంఖ్యాదేరహ్నాదేశో న స్యాత్। సంఖ్యాదేరితి స్పష్టార్థమ్। ద్వయోరహ్నోస్సమాహారో ద్వ్యహః। త్ర్యహః॥

797. సమాహారమందలి సంఖ్యాదియగు తత్పురుషములోని అహన్ శబ్దమునకు అహ్నాదేశము రాదు. సంఖ్యాదిభిన్నమగు తత్పురుషమునకు సమాహారమున సంభవములేకపోవుటచేనీసూత్రమున సంఖ్యాదేః అనునది లభించుచుండ సంఖ్యాదేః అనునది స్పష్టార్థమగును. ద్వ్యహః (ద్వయో రహ్నోస్సమాహారః) సమాహారమందు ద్విగుసమాసము. టచ్ప్రత్య యము. సంఖ్యాదియగుటచే ప్రాప్తించుచున్న అహ్నాదేశమీసూత్రముచే నిషేధింపబడినది. త్ర్యహః। పూర్వమువలె ప్రక్రియనూహించునది.

798. ఉత్తమైకాభ్యాం చ. 5-4-90. ఉత్తమైకాభ్యామ్, చ (న, అహ్నః)

ఆభ్యాం అహ్నాదేశో న। ఉత్తమశబ్దోఽన్త్యార్థః, పుణ్య శబ్దమాహ। పుణ్యైకాభ్యామిత్యేవ సూత్రయితుముచితమ్।

పుణ్యాహమ్। సుదినాహమ్। సుదినశబ్దః ప్రశస్తవాచీ। ఏకాహః। ఉత్తమగ్రహణముపాన్త్యస్యాపి గ్రహణార్థ మిత్యేకే। సంఖ్యాతాహః॥

798. ఉత్తమశబ్దైకశబ్దములకంటెపరమగు అహన్‌శబ్దమునకు అహ్నాదేశము రాదు. సూత్రమున నుత్తమశబ్దమన్త్యార్థకము గానఅహస్సర్వైక దేశేత్యాదిసూత్రమందన్త్యమగు పుణ్యశబ్దమును బోధించును. పుణ్యైకాభ్యాం చ అని సూత్రమునురచించిన లాఘవముసంభవించును గాననది యుచితము. పుణ్యాహమ్। విశేషణసమాసము. టచ్ ప్రత్యయము. "అహ్నష్టఖోరేవ" అను సూ. చే టిలోపము. "పుణ్యసుదినాభ్యామహ్నః క్లీబతేష్టా" అనువార్తికముచే నపుంసకత్వము. సుదినాహమ్ అనునది పుణ్యాహమనుచోట విధింపబడు నపుంసకలింగమునకు దృష్టాన్తముగ ప్రదర్శింపబడెను. ఏకాహః। "పూర్వకాలైకే" త్యాదిసూత్రముచే సమాసము. టచ్‌ప్రత్యయము. టిలోపము. "రాత్రాహ్నాహాః పుంసి" అను సూ. చే పుంస్త్వము. ఉత్తమశబ్దము "అహస్సర్వ" అనుసూత్రమున నన్త్యమగు పుణ్యశబ్దమునుమాత్రము బోధించుటకనిన "అన్త్యైకాభ్యాం చ అనుటవలననే పైయర్థము సిద్ధమగుచుండ ఉత్తమగ్రహణసామర్థ్యము వలన అన్త్యసమీపమందున్న సంఖ్యాతశబ్దముగూడ గ్రహింపబడునని కొందరనిరి. "ప్రథమయోః పూర్వసవర్ణః" అనుచోట ప్రథమయోః అను ద్వివచనమువలననెట్లు ప్రథమాద్వితీయలకు గ్రహణమో యట్లే ఉత్తమ శబ్దమందు ద్వివచనమువలనన న్త్యోపాన్త్యములరెంటికి గ్రహణమనియు ఉత్తమైకాభ్యామనుచోట ఉత్తమౌచ ఏకశ్చ అనివిగ్రహమనియు ఉత్తమైకాభ్యామ్ అనుద్వివచనము సౌత్రమనియునువారియాశయము. సంఖ్యాతాహః॥

799. అగ్ర్యాఖ్యాయామురసః. 5-4-93. అగ్ర్యాఖ్యాయామ్, ఉరసః (టచ్, తత్పురుషస్య)

టచ్ స్యాత్, అశ్వానామురఇవ అశ్వోరసమ్। ముఖ్యోఽశ్వ. ఇత్యర్థః॥

799. అగ్ర్యాఖ్యాయామనుచోట సప్తమి పంచమ్యర్థకము. అగ్ర్య

శబ్దము ముఖ్యార్థకము. (అగ్రేభవో౽గ్ర్యః) ముఖ్యార్థకమగునురస్శబ్ద మ_స్తమందుగల తత్పురుషముకంటె టచ్ప్రత్యయమగును. అశ్వోరసమ్ (అశ్వానాముర ఇవ) షష్ఠీసమాసము. టచ్ప్రత్యయము. ఇచటనురశ్శబ్దము ప్రధానవాచకము. ముఖ్యమగునశ్వమని యర్థము. "పరవల్లిజ్గం ద్వన్ద్వ తత్పురుషయోః" అనుసూత్రముచే సమాసమునకు నపుంసకత్వము.

800. అనోశ్మాయస్సరసాం జాతిసంజ్ఞయోః. 5-4-94. అనో శ్మాయఃసరసామ్, జాతిసంజ్ఞయోః। (టచ్)

టచ్ స్యాజ్జాతౌ సంజ్ఞాయాం చ। ఉపానసమ్। అమృ తాశ్మః. కాలాయసమ్।మండూకసరసమ్। ఇతి జాతిః। మహా నసమ్. పిండాశ్మః।లోహితాయసమ్। జలసరసమితి సంజ్ఞా॥

800. అనస్ అశ్మన్ అయస్ సరస్ ఈశబ్దములంతమందుగల తత్పు రుషముకంటె జాతియందును సంజ్ఞయందును టచ్ప్రత్యయమగును. ఉపా నసమ్ (ఉపగతమనః) ప్రాదిసమాసము. టచ్ప్రత్యయము. అనశ్శబ్దము నపుంసకమగుటచే సముదాయము నపుంసకమగును. అమృతాశ్మః। విశే షణసమాసము. టచ్ప్రత్యయము. "న_స్తద్ధితే" సూత్రముచే టిలోపము. అశ్మన్శబ్దము పుంలిజ్గమగుటచే సమాసము పుంలిజ్గమగును. కాలాయసమ్। (కాలమయః) టచ్ప్రత్యయము. మండూకసరసమ్। షష్ఠీసమాసము, టచ్ ప్రత్యయము. ఈశబ్దములు జాతివిశేషవాచకములు. (జాతిప్రవృ_త్తినిమి _త్తకములు) ఇట్లే మహానసమ్. పిండాశ్మః। లోహితాయసమ్। జలసరసమ్। ఈస్థలములందుగూడ ప్రక్రియనూహించవలయును. ఈశబ్దములు సంజ్ఞా వాచకములు. (సంజ్ఞాప్రవృ_త్తినిమి_త్తకములు.)

801. గ్రామకౌటాభ్యాం చ తక్ష్ణః. 5-4-95. గ్రామకౌటా భ్యాం, చ తక్ష్ణః। (టచ్)

గ్రామస్య తక్షా గ్రామతక్షః। సాధారణ ఇత్యర్థః। కుట్యాం భవః కౌటః। స్వతంత్రః సచాసౌ తక్షా చ కౌటతక్షః॥

801. గ్రామకౌటశబ్దములకంటెపరమగు తక్షన్శబ్దమంతమందుగల తత్పురుషముకంటె టచ్ప్రత్యయమగును. గ్రామతక్షః (గ్రామస్య తక్షా) టచ్ప్రత్యయము (గ్రామతక్షన్+అ) టిలోపము. గ్రామస్థులకందఱకు

సంబంధించినవాడని యర్థము. కుటి (చిన్నయిల్లు) యందుండువాడు కౌటుడనబడును. ఇతరులగృహమునమండక స్వయముగనొకగృహమును సంపాదించి అందునివసించువాడనునర్థము లభించుటచే కౌటశబ్దమునకు స్వతంత్రుడనునర్థము ఫలితమగును. కౌటశ్చాసౌ తక్షా చ అనువిగ్రహమున కౌటతక్షః అనియగును.

802. అతేశ్శునః. 5-4-96. అతేః, శునః (టచ్)

అతిశ్వో వరాహః। అతిశ్వీ సేవా॥

802. అతి అనునవ్యయముకంటెపరమగు శ్వన్‌శబ్దమంతమందుగల తత్పురుషముకంటె టచ్‌ప్రత్యయమగును. అతిశ్వః (వరాహము) శ్వానమతిక్రాన్తః అనువిగ్రహమున అత్యాదయఃఅనువచనముచే సమాసము. టచ్‌ప్రత్యయము. టిలోపము. వేగముచే శునకమునుమించినదని యర్థము. అతిశ్వీ (సేవ) శ్వానమతిక్రాన్తా అనివిగ్రహము. టచ్‌ప్రత్యయము. టిలోపము. "టిడ్ఢాణఞ్" (473) సూ. చే ఙీప్ప్రత్యయము. సేవ శునకముకంటె నీచమైనదని యర్థము.

803. ఉపమానాదప్రాణిషు. 5-4-77. ఉపమానాత్, అప్రాణిషు, (శునః, టచ్)

అప్రాణివిషయకోపమానవాచినశ్శునష్టచ్ స్యాత్।ఆకర్షః శ్వేవ ఆకర్షశ్వః। అప్రాణిషు కిమ్। వానరః శ్వేవ వానరశ్వా॥

803. ప్రాణిభిన్నముపమేయమై దానికి ఉపమానమును బోధించు శ్వన్‌శబ్దమంతమందుగల తత్పురుషమునకు టచ్‌ప్రత్యయమగును. ఆకర్షశ్వః। (ఆకర్షః శ్వేవ) ఉపమితసమాసము. ఆకృష్యతేఽనేన అనువ్యుత్పత్తి వలన ఆకర్షశబ్దమునకు వ్రేళ్లవంటి అయిదుకఱ్ఱముక్కలుగల్గి కళ్లములోని ధాన్యాదులప్రోగుచేసికొనుటకుపయోగించు కఱ్ఱయని యర్థము. కాన నిచట శ్వన్‌శబ్దమప్రాణివిషయకమగునుపమానమును బోధించుచున్నది. వానరశ్వా (వానరః శ్వేవ) అనుచోట శ్వన్‌శబ్దము ప్రాణియగు వానరమునకుపమానమును బోధించుచున్నందున టచ్‌ప్రత్యయము ప్రవర్తించదు. అప్రాణిషు అనునది సూత్రమునలేకున్న నీస్థలమునందనిష్టము ప్రసక్తమయ్యెడిని.

804. ఉత్తరమృగపూర్వాచ్చ సక్థ్నః. 5-4-98. ఉత్తరమృగ పూర్వాత్ చ, సక్థ్నః॥

చాదుపమానాత్। ఉత్తరసక్థమ్। మృగసక్థమ్। పూర్వ సక్థమ్। ఫలకమివ సక్థి ఫలకసక్థమ్॥

804. చకారమువలన పూర్వసూత్రముననుండు ఉపమానాదనునదను వృత్తమగును. ఉత్తరమృగపూర్వశబ్దములు ఉపమానవాచకము వీనిలో నొకటి పూర్వమందుగల్గి సక్థిశబ్దమంతమందుగల తత్పురుషమునకు టచ్ప్రత్యయమగును. ఉత్తరసక్థమ్। (ఉత్తరం చ తత్ సక్థి చ) టచ్ ప్రత్యయము. టిలోపము. మృగసక్థమ్। (మృగస్య సక్థి) షష్ఠీసమాసము. శేషమగు ప్రక్రియనూహ్యంబు। పూర్వసక్థమ్। పూర్వకాలైకేత్యాదిసూత్ర ముచే సమాసము. ఫలకసక్థమ్। (ఫలకమివ సక్థి) "మయూరవ్యంసకాద యశ్చ" అను సూ. చే సమాసము. ప్రక్రియావిశేషము లేదు.

805. నావో ద్విగోః. 5-4-99. నావః, ద్విగోః (అతద్ధితలుకి)

నౌశబ్దాన్తాద్ద్విగోష్టచ్ స్యాన్నతు తద్ధితలుకి। ద్వాభ్యాం నౌభ్యామాగతః ద్వినావరూప్యః। ద్విగోర్లుగనపత్యఇత్యత్ర అచీత్యస్యాపకర్షణాద్ధలాదేర్నలుక్। పంచనావప్రియః। ద్వినావమ్। త్రినావమ్। అతద్ధితలుకీతి కిమ్। పంచభిః నౌభిః క్రీతః పంచనౌః॥

805. నౌశబ్దమంతమందుగల ద్విగువుకంటె సమాసాన్తమగు టచ్ ప్రత్యయమగును. తద్ధితమునకు లుక్కు ప్రవర్తించునపుడు రాదు. ద్వినావ రూప్యః। (ద్వాభ్యాం నౌభ్యామాగతః) తద్ధితార్థమునందు ద్విగుసమాసము. టచ్ ప్రత్యయము. ఆవాదేశము. ద్వినావ అనురూపము సిద్ధింపగా "హేతు మనుష్యేభ్యోఽన్యతరస్యామ్" (4-3-81) అనుసూత్రముచే రూప్యప్రత్య యము. ఉత్తరసూత్రమగు "గోత్రేలుగచి" (4-1-89) అనుసూత్రము నుండి అచి అనుదానినపకర్షము చేయుటచే "ద్విగోర్లుగనపత్యే" (4-1-88) అను సూ. వలన హలాదియగునీరూప్యప్రత్యయమునకు లుక్కు రాదు. పంచనావప్రియః (పంచ నావః ప్రియాః యస్య) ఉత్తరపదముపరమగు నపుడు ద్విగుసమాసము. టచ్ప్రత్యయము. ఆవాదేశము. ద్వినావమ్।

సమాహారమందు ద్విగుసమాసము. టచ్ప్రత్యయము. ఆవాదేశము. "స నపుంసకమ్" (825) అను సూ.చే నపుంసకత్వము. త్రినావమ్। (తిసృణాం నావాం సమాహారః) పంచనౌః అనుచోట పంచభిః నౌభిః క్రీతః అనువిగ్రహమున తద్ధితార్థమందు ద్విగుసమాసము. ఆర్హీయమగు ఠక్ ప్రత్యయము. దానికి అధ్యర్ధపూర్వేత్యాదిసూత్రముచే లుక్కగును. అతద్ధితలుకి అనిసూత్రమున లేకున్ననిట్టిచోటులలందును టచ్ప్రత్యయము ప్రవర్తింపవలసివచ్చును.

806. అర్ధాచ్చ. 5-4-100. అర్ధాత్, చ (నావః, తత్పురుషస్య)

అర్ధాన్నావష్టచ్స్యాత్। నావోఽర్ధమర్ధనావమ్। క్లీబత్వం లోకాత్॥

806. అర్ధశబ్దముకంటెపరమగు నౌశబ్దమంతమందుగల తత్పురుషముకంటె టచ్ప్రత్యయమగును. అర్ధనావమ్ (నావోఽర్ధః) "అర్ధం నపుంసకమ్" అను సూ.చే సమాసము. టచ్ప్రత్యయము. ఆవాదేశము. "పరవల్లిఙ్గం ద్వన్ద్వతత్పురుషయోః" (816) అను సూ. చే నిచట పరపదమగునౌశబ్దము స్త్రీలిఙ్గముగాన సమాసమునకు స్త్రీత్వము ప్రవర్తింపవలసియుండ నపుంసకత్వము లోకవ్యవహారమువలన గల్గెనని తెలియునది.

807. ఖార్యాః ప్రాచామ్. 5-4-101. ఖార్యాః, ప్రాచామ్।

(అతద్ధితలుకి, ద్విగోః, అర్ధాత్, తత్పురుషస్య)

ద్విగోరర్ధాచ్చ ఖార్యాష్టచ్ వా స్యాత్। ద్విఖారమ్। ద్విఖారి। అర్ధఖారమ్। అర్ధఖారి॥

807. ఖారీశబ్దమంతమందుగల ద్విగువుకంటెను అర్ధశబ్దముపూర్వమందుగల్గి ఖారీశబ్దాన్తమగు తత్పురుషముకంటెను వికల్పముగ టచ్ప్రత్యయమగును. ద్విఖారమ్ ద్విఖారి (ద్వయోః ఖార్యోస్సమాహారః) సమాహారమునందు ద్విగుసమాసము. టచ్ప్రత్యయము. యస్యేతిచ అను సూ. చే నికారలోపము. స నపుంసకమ్ సూ. చే నపుంసకత్వము. టజభావపక్షమందును నపుంసకముగాన "హ్రస్వో నపుంసకే" సూత్రముచే హ్రస్వము. అర్ధఖారమ్। అర్ధఖారి। "అర్ధం నపుంసకమ్" (717) అను సూ. చే సమాసము. టచ్ప్రత్యయము. ఇకారలోపము. లోకవ్యవ

హారమువలన నపుంసకత్వము. టజభావపక్షమందు నపుంసకహ్రస్వము.

808. ద్విత్రిభ్యామఞ్జలేః. 5-4-102. ద్విత్రిభ్యామ్, అఞ్జలేః, (ద్విగోః, అతద్ధితలుకి, ప్రాచామ్)

టజ్వా స్యాద్ద్విగౌ। ద్వ్యఞ్జలమ్। ద్వ్యఞ్జలి। అతద్ధితలుకీత్యేవ। ద్వాభ్యామఞ్జలిభ్యాం క్రీతో ద్వ్యఞ్జలిః॥

808. ద్విత్రిశబ్దములాదియందుగల్గి అఞ్జలిశబ్దమ న్తమందుగల ద్విగు సమాసముకంటె టచ్చువికల్పముగనగును, తద్ధితకులుక్కు వచ్చునపుడు రాదు. ద్వ్యఞ్జలమ్। ద్వ్యఞ్జలి। సమాహారమునందు ద్విగుసమాసము. టచ్ ప్రత్యయము. ఇకారలోపము. స నపుంసకమ్ అను సూ.చే నపుంసకత్వము, ఈసూత్రములోనికి అతద్ధితలుకి అనునది యనువ ర్తించును. కావున ద్వ్యఞ్జలిః (ద్వాభ్యామఞ్జలిభ్యాం క్రీతః) తద్ధితార్థమందు ద్విగుసమాసాన న్తరము ప్రవ ర్తించిన ఠఞ్ ప్రత్యయమునకు "అధ్యర్ధపూర్వే" త్యాదిసూత్రముచే లుక్కగుటచే టచ్ప్రత్యయము ప్రవ ర్తింపదు. ఇచటనఞ్జలిశబ్దమునకు అఞ్జలి (దోసిలి) పరిమితమగు ధాన్యాదులర్థము.

809. బ్రహ్మణో జానపదాఖ్యాయామ్. 5-4-104. బ్రహ్మణః. జానపదాఖ్యాయామ్। (టచ్, తత్పురుషస్య)

బ్రహ్మన్తాత్తత్పురుషాట్టచ్ స్యాత్సమాసేన జానదపత్వమాఖ్యాయతేచేత్। సురాష్ట్రేబ్రహ్మ, సురాష్ట్రబ్రహ్మః॥

809. జనపదమన దేశము. తద్భవుడు జానపదుడగును. ఇచట జానపద శబ్దము భావప్రధాననిర్దేశమగుటచే జానపదత్వమును బోధించును. బ్రహ్మన్ శబ్దమంతమందుగల తత్పురుషముకంటె టచ్ప్రత్యయమగును. సమాసముచే బ్రహ్మన్శబ్దార్థమునకు జానపదత్వము చెప్పబడవలయును. సురాష్ట్రబ్రహ్మః (సురాష్ట్రే బ్రహ్మ) స ప్తమీ అనుయోగవిభాగమువలన స ప్తమీ తత్పురుషము. టచ్ప్రత్యయటిలోపములు. బ్రహ్మన్శబ్దము పుంలిఙ్గముగాన "పరవల్లిఙ్గమ్" సూ.చే పుం స్త్వము. బ్రహ్మన్శబ్దమునకు బ్రాహ్మణుడని యర్థము. సురాష్ట్రదేశమందలిబ్రాహ్మణుడని సమాసమునకర్థమగుటచే జానపదత్వము సమాసముచే బ్రాహ్మణునికి చెప్పబడుచున్నది.

810. కుమహద్భ్యామన్యతరస్యామ్. 5-4-105, కుమహద్భ్యామ్, అన్యతరస్యామ్, (బ్రహ్మణః, టచ్)
ఆభ్యాం బ్రహ్మణో వా టచ్ స్యాత్తత్పురుషే। కుత్సితో బ్రహ్మ కుబ్రహ్మః। కుబ్రహ్మ॥

810. తత్పురుషమందు కు అనునవ్యయముకంటెను మహచ్ఛబ్దముకంటెను పరమగుబ్రహ్మన్‌శబ్దముకంటె వికల్పముగ టచ్‌ప్రత్యయమగును. కుబ్రహ్మః। కుబ్రహ్మ। (కుత్సితో బ్రహ్మ) "కుగతిప్రాదయః" సూ. చే సమాసము. టచ్‌ప్రత్యయటిలోపములు. టజభావపక్షమందు సమాసము నకారాన్తమగును. మహచ్ఛబ్దపూర్వకమగు బ్రహ్మన్‌శబ్దమునకు టచ్‌ప్రత్యయోదాహరణమును చూపబోవుచునచటకార్యవిశేషమును దెల్పుచున్నాడు.

811. ఆన్మహతస్సమానాధికరణజాతీయయోః, 6-3-46.
ఆత్,మహతః,సమానాధికరణజాతీయయోః। (ఉత్తరపదే)
మహత ఆకారోఽన్తాదేశస్స్యాత్సమానాధికరణేఉత్తరపదే జాతీయే చ పరే। మహాబ్రహ్మః। మహాబ్రహ్మ। మహాదేవః। మహాజాతీయః। సమానాధికరణే కిమ్।మహతస్సేవా మహత్సేవా। లాక్షణికం విహాయ ప్రతిపదోక్తస్సన్మహదితి సమాసో గ్రహీష్యతే చేన్మహాబాహుర్నస్యాత్। తస్మాల్లక్షణప్రతిపదోక్తయోః ప్రతిపదోక్తస్యైవ గ్రహణమితి పరిభాషా నేహ ప్రవర్తతే। సమానాధికరణగ్రహణసామర్థ్యాత్। ఆదితి యోగవిభాగాదాత్వమ్. ప్రాగేకాదశభ్య ఇతి నిర్దేశాద్వా। ఏకాదశ। మహతీశబ్దస్య పుంవత్కర్మధారయేతి పుంవద్భావే కృతే ఆత్వమ్। మహాజాతీయా। (వా) మహదాత్వే ఘాసకరవిశిష్టేషూపసంఖ్యానం, పుంవద్భావశ్చ। అసమానాధికరణార్థమిదమ్। మహతో మహత్యా వా ఘాసో మహాఘాసః। మహాకరః। మహావిశిష్టః। (వా) అష్టనః కపాలే హవిషి। అష్టాకపాలః (వా) గవి చ యుక్తే। గోశబ్దేపరే యుక్తఇత్యర్థే గమ్యేఽష్టన ఆత్వం

వక్తవ్యమిత్యర్థః। అష్టాగవమ్ శకటమ్। అచ్ప్రత్యన్వవేత్యత్రాజితియోగవిభాగాద్బహువ్రీహావప్యచ్। అష్టానాం గవాం సమాహారః అష్టగవమ్। తద్యుక్తత్వాచ్ఛకటమష్టాగవమితివా॥

811. ఉత్తరపదే అనునది సమానాధికరణముతోనన్వయించును. ఆత్ అనుచోట తకారముచ్చారణార్థము. మహచ్ఛబ్దమునకు సమానాధికరణ మగునుత్తరపదము పరమగునపుడు, జాతీయర్ప్రత్యయముపరమగునపుడును, ఆకారమన్తాదేశమగును. మహాబ్రహ్మాః। మహాబ్రహ్మా। (మహాంశ్చాసౌ బ్రహ్మా చ) "సన్మహత్పరమోత్తమోత్కృష్టాః" సూ. చే సమాసము. మహచ్ఛబ్దమునకాత్వము. సవర్ణదీర్ఘము, పూర్వసూత్రముచే టచ్ ప్రత్యయము. టిలోపము. "పరవల్లిఙ్గం" సూ. చే పుంస్త్వము. టజభావ మందాత్వమువచ్చిన మహాబ్రహ్మా అనియగును. మహాదేవః. ఇది సమానాధికరణమగునుత్తరపదముపరమగునపుడాత్వమునకు మరియొకయుదాహరణము. మహాజాతీయః। ఇది జాతీయర్ప్రత్యయముపరమగునపుడుదాహరణము. ప్రకారవచనమున జాతీయర్ప్రత్యయము. ఆత్వము. సవర్ణదీర్ఘము. మహత్సేవా (మహతః సేవా) షష్ఠీసమాసము. ఉత్తరపదమగు సేవాశబ్దము సమానాధికరణము గాకపోవుటచే మహచ్ఛబ్దమునకాకారాదేశము రాదు. ఇట్టిచోటులందాత్వము ప్రవర్తింపకుండుటకై "సమానాధికరణే" అనునదావశ్యకము. అందుచే, "అన్మహతో జాతీయే చ" అని సూత్రమును చేసినను చకారమువలననుత్తరపదము సముచ్చితమగుటవలన మహచ్ఛబ్దమునకుత్తరపదము పరమగునపుడు జాతీయర్ప్రత్యయముపరమగునపుడునాత్వము వచ్చుననునర్థము లభించును గావునమహాదేవః మొదలగురూపములు సిద్ధించును గాన "సమానాధికరణే" అనునది వ్యర్థమని శంకింపగూడదని యాశయము. "షష్ఠీ" (706) అను సూత్రము సామాన్యముగషష్ఠ్యన్తమునకు సమాసమును విధించుచున్నది, గావున దానిచేవిహితమగుసమాసము లాక్షణికమగును. "సన్మహత్పరమోత్తమోత్కృష్టాః" (744) అను సూ. చే. సమసించుపదములనుచ్చరించి సమాసమువిధింపబడినది గాన నది ప్రతిపదోక్తమగును. కావున "లక్షణప్రతిపదోక్తయోః ప్రతిపదోక్తస్యైవగ్రహణమ్" అనుపరిభాషచే లాక్షణికమగు

షష్ఠీసమాసము గ్రహింపబడక ప్రతిపదోక్తమగు సన్మహదిత్యాదిసూత్ర విహితమగు సమాసమే గ్రహింపబడును గాననీసూత్రమున సమానాధికరణ పదము లేకున్నను మహత్సేవా మొదలగుషష్ఠీసమాసములందతిప్రసక్తి యుండదు. అందుచే సమానాధికరణపదము వ్యర్థమనుటకు వలనుపడదు. ఏలయన మహత్సేవా ఇత్యాదులందాత్వమును లక్షణప్రతిపదోక్తపరిభాష నాశ్రయించి వారించినచో "మహాబాహుః" అనుబహువ్రీహియందునీపరి భాషచేనాత్వము సిద్ధింపకపోవును గాననీసూత్రమున పైపరిభాషనాశ్రయింప వలనుపడదు. ఇచటనీపరిభాష ప్రవర్తించదనుటలో సూత్రముననుండు సమానాధికరణపదమే జ్ఞాపకము. పరిభాషనిచట ప్రవర్తింపచేసిన సన్మహ దిత్యాదిసూత్రవిహితమగుసమాసము సమానాధికరణమే గాననీసూత్రమున సమానాధికరణపదము వ్యర్థమయ్యెడిని.

ఏకశ్చ దశచ అనువిగ్రహమందు ద్వంద్వసమాసముప్రవర్తించిన పిదప ఏకశబ్దమునకాత్వము వచ్చునపుడు ఏకాదశ అనురూపము సిద్ధించును. ఈసూత్రమున మహచ్ఛబ్దమే గ్రహింపబడుటవలనను "ద్వ్యష్టనస్సంఖ్యా యా" మనుఉత్తరసూత్రమునందు ద్విశబ్దాష్టన్‌శబ్దములే గ్రహింపబడి యుండుటవలనను ఏకశబ్దమునకాత్వము ప్రాప్తింపకున్నది. అందుచే నీసూత్రమున ఆత్‌అనుదానిని విభాగముచేసి దీనిచేనాత్వమును విధింప వలయును. అత్వమువలన పైరూపము సిద్ధించును. యోగవిభాగము భాష్యమందగపడకపోవుటవలననట్లుచెప్పుటకువీలులేదనినచో "ప్రాగేకాదశ భ్యః" (5-3-49) అను సూత్రమున నాత్వనిర్దేశసామర్థ్యమువలన నిటచ నాత్వము సిద్ధమగును. మహతీశబ్దమునకు జాతీయర్‌ప్రత్యయముపరమగు నపుడు "పుంవత్కర్మధారయజాతీయదేశీయేషు" అను సూ. చే పుంవద్భా వము ప్రవర్తించినపిదప నీసూత్రముచేనాత్వము ప్రవర్తించును. మహా జాతీయాఅనురూపమగును.

(1) వా॥ ఘాస కర విశిష్ట ఈశబ్దములలోనేదైనను పరమగు నపుడు మహచ్ఛబ్దమునకాత్వమును పుంవద్భావమునుగూడ జెప్పవలయును. "పుంవత్కర్మధారయేత్యాది" సూత్రవిహితమగు పుంవద్భావముచేతను "అన్మహతః" సూత్రవిహితమగునాత్వముచేతను ఈవార్తికముచే సాధింప

బోవురూపములు సిద్ధించుచుండ నీవార్తికారంభము సామానాధికర ణ్యములేకపోయినను ఆత్వపుంవద్భావములు ప్రవర్తించుటకని గ్రహింప దగును. మహాఘాసః। మహతోఘాసః అనిగాని మహత్యాఘాసః అనిగాని విగ్రహము. షష్ఠీసమాసము. ఈవార్తికముచే ఆత్వపుంవద్భావములు. మహాకరః। (మహతో మహత్యావాకరః) మహావిశిష్టః (మహతో మహత్యా వా విశిష్టః).

(2) వా॥ కపాలశబ్దముత్తరపదమగునపుడు హోమద్రవ్యము సమాసవాచ్యమగునపుడు అష్టన్‌శబ్దమునకాత్వమును చెప్పవలయును. అష్టాకపాలః (అష్టసు కపాలేషు సంస్కృతః) పురోడాశమని సమాసమున కర్థము. తద్ధితార్థమందు ద్విగుసమాసము. "సంస్కృతంభక్షాః" (4-2-16) అను సూ.చే వచ్చినఅణ్‌ప్రత్యయమునకు "ద్విగోర్లుగనపత్యే" (4-1-88) అనుసూత్రముచే లుక్కగును. అష్టన్‌శబ్దమునకాత్వము. సవర్ణదీర్ఘము.

(3) వా॥ గోశబ్దముపరమగునపుడు యుక్తమనునర్థము ప్రతీయ మానమగుచోనష్టన్‌శబ్దమునకాత్వమును చెప్పవలయును. అష్టాగవమ్ (శకటము) అష్టౌ గావః యస్య తత్ అనువిగ్రహమున బహువ్రీహిసమా సము. "గోరతద్ధితలుకి" అనుటజ్విధాయకసూత్రము తత్పురుషవిషయక మైనను "అచ్‌ప్రత్యన్వవపూర్వాత్సామలోమ్నః" (948) అనువక్ష్యమాణ సూత్రమున అచ్ అనుయోగవిభాగమువలన బహువ్రీహిసమాసమందు నచ్‌ప్రత్యయము సిద్ధించును. దీనిచే ఆత్వము. సవర్ణదీర్ఘము. ఎనిమిదెద్దు లతోకూడుకొనినబండియని యర్థము. అష్టానాం గవాంసమాహారః అను విగ్రహమున సమాహారద్విగువును చేసినచో తత్పురుషమగును గాన "గోరతద్ధితలుకి" సూత్రముచేతనే టచ్‌ప్రత్యయము వచ్చును. అష్టగవ మనురూపమగును. లక్షణచే నీశబ్దము ఎనిమిదెద్దులతోగూడినబండిని బోధించినచో యుక్తార్థము గమ్యమానమగును గాననిచటను పైవార్తిక ముచేనాత్వము ప్రవర్తించును. ఈరీతిని తత్పురుషమందుగూడనష్టాగవ మను రూపము సిద్ధమగును.

812. ద్వ్యష్టనస్సంఖ్యాయామబహువ్రీహ్యశీత్యోః. 6-3-47.

ద్వ్యష్టనః, సంఖ్యాయామ్, అబహువ్రీహ్యశీత్యోః (ఆత్).

ఆత్స్యాత్। ద్వౌ చ దశ చ ద్వాదశ। ద్వ్యధికా దశేతి వా। ద్వావింశతిః। అష్టాదశ। అష్టావింశతిః। అబహువ్రీహ్యశీత్యోః కిమ్। ద్విత్రాః। ద్వ్యశీతిః। (వా) ప్రాక్శతాదితి వక్తవ్యమ్। నేహ। ద్విశతమ్। ద్విసహస్రమ్॥

812. ద్విశబ్దమునకు అష్టన్‌శబ్దమునకును సంఖ్యావాచకము పరమగునపుడు ఆత్వమన్తాదేశమగును, బహువ్రీహియందు అశీతిశబ్దముపరమగునపుడును ఆత్వము రాదు. ద్వాదశ. ద్వౌ చ దశ చ అని గానిద్వ్యధికా దశ అనిగాని విగ్రహము. ఆత్వము. ద్వావింశతిః। (ద్వౌ చ వింశతిశ్చ) సమాహారద్వన్ద్వము. ద్వ్యధికా వింశతిః అను విగ్రహమున తత్పురుషమైనను కావచ్చును. ఆత్వము. లోకవ్యహారమువలన స్త్రీలిఙ్గము. ఇట్లే అష్టాదశ అష్టావింశతిః అనురూపములప్రక్రియనూహించునది. ద్విత్రాః (ద్వౌ వా త్రయో వా) "సంఖ్యయావ్యయాసన్నాదూరాధిక" (847) అను సూ. చే బహువ్రీహిసమాసము. కాననిచటనాత్వము రాదు. ద్వ్యశీతిః। (ద్వౌ చ అశీతిశ్చ) అనిద్వంద్వము లేక ద్వ్యధికా అశీతిః అనితత్పురుషసమాసము. అశీతిశబ్దము పరమగుటచేనాత్వమురాదు. "అబహువ్రీహ్యశీత్యోః" అనునది లేనిచో పైస్థలములందనిష్టము ప్రసక్తమగును. (వా) ఈసూత్రముచే విధింపబడిన ఆత్వము శతమునకు లోపలనుండు సంఖ్యావాచకము పరమగునపుడే వచ్చునని చెప్పవలయును. ద్విశతమ్ ద్విసహస్రమ్। ఈస్థలము లందు శతసహస్రశబ్దములు పరములగుటచేనాత్వము రాదు. శతసహస్ర శబ్దములు సంఖ్యావాచకములైనను శతమునకులోపుననుండునవి గాకుండుటచేనాత్వము ప్రవర్తించదనిభావము.

813. త్రేస్త్రయః. 7-3-48. త్రేః, త్రయః (సంఖ్యాయామ్, అబహువ్రీహ్యశీత్యోః)

త్రిశబ్దస్య త్రయస్ స్యాత్పూర్వవిషయే। త్రయోదశ। త్రయోవింశతిః। బహువ్రీహౌ తు త్రిర్దశ, త్రిదశాః। సుజన్త బహువ్రీహిః। అశీతౌ తు త్ర్యశీతిః। ప్రాక్ శతాదిత్యేవ। త్రిశతమ్, త్రిసహస్రమ్॥

813. సంఖ్యాశబ్దముత్తరపదమగునపుడు త్రిశబ్దమునకు త్రయస్ అను

నాదేశము వచ్చును, అశీతిశబ్దముపరమగునపుడును బహువ్రీహిసమాస మందునుమాత్రము త్రయసాదేశము రాదు. త్రయోదశ। (త్రయశ్చ దశ చ అనిగాని త్ర్యధికా దశ అనిగాని విగ్రహము) సుబ్లుగనన్తరము త్రయసాదేశము. సకారమునకు రుత్వము. ఉత్వగుణములు. త్రయోవింశతిః। ప్రక్రియావిశేషము లేదు. లోకమువలన స్త్రీలిఙ్గమగును. త్రిదశాః। త్రిర్దశ అనువిగ్రహమున "ద్విత్రిచతుర్భ్యస్సుచ్" (5-4-18) సూ. చే క్రియాభ్యావృత్తిగణనమందు విధింపబడిన సుచ్‌ప్రత్యయముయొక్క యర్థమును లక్షణచే బోధించు త్రిశబ్దమునకు బహువ్రీహిసమాసము. కావున ముప్పది యని సమాసమునకర్థము. బహువ్రీహియగుటచే త్రయాసాదేశము రాదు. త్ర్యశీతిః। (త్రయశ్చ అశీతిశ్చ అనిగాని త్ర్యధికా అశీతిః అనిగాని విగ్రహము) అశీతిశబ్దము పరమగుటచే త్రయసాదేశము ప్రవర్తింపదు. త్రయసాదేశముగూడ శతశబ్దమునకు పూర్వమందున్న సంఖ్యావాచకము పరమగునపుడే ప్రవర్తించును గానిశతశబ్దముగాని తత్పరములగు సంఖ్యావాచకములుగాని పరమందున్నపుడుప్రవర్తించదు. త్రిశతమ్। త్రిసహస్రమ్॥

814. విభాషా చత్వారింశత్ప్రభృతౌ సర్వేషామ్. 6-3-49.

విభాషా, చత్వారింశత్ప్రభృతౌ, సర్వేషామ్। (ద్వ్యష్టనోః, త్రేః, ఆత్, త్రయస్)

ద్వ్యష్టనోస్త్రేశ్చ ప్రాగుక్తం వా స్యాచ్చత్వారింశదాదౌ పరే। ద్విచత్వారింశత్। ద్వాచత్వారింశత్। అష్టచత్వారింశత్। అష్టాచత్వారింశత్। త్రిచత్వారింశత్। త్రయశ్చత్వారింశత్। ఏవం పఞ్చాశత్షష్టిసప్తతినవతిషు॥

814. సర్వేషాం అనుపదమువలననవ్యవహితమగు త్రేః అనునదియు వ్యవహితమగు ద్వ్యష్టనః అనునదియుననువృత్తములగును. చత్వారింశత్ మొదలగు సంఖ్యావాచకములు పరములగునపుడు ద్విశబ్దాష్టన్శబ్దముల కాత్వము త్రిశబ్దమునకు త్రయసాదేశము వికల్పముగనగును. ద్వాచత్వారింశత్ (ద్వౌ చ చత్వారింశచ్చ అనిగాని ద్వ్యధికా చత్వారింశత్ అనిగాని విగ్రహము) ఆత్వాऽభావపక్షమందు ద్విచత్వారింశత్ అనియగును. అష్టచత్వారింశత్। అష్టాచత్వారింశత్। విశేషములేదు. త్రయసాదేశము ప్రవ

ర్తించునపుడు త్రయశ్చత్వారింశత్। చేనపుడు త్రిచత్వారింశత్। ఈవిధము గనే పఞ్చాశత్‌షష్టిసప్తతినవతిశబ్దములు పరములగునపుడును రూపద్వయమునూహించవలయును. ఆత్వత్రయసాదేశవిధాయకములగు పూర్వ సూత్రములు అశీతిశబ్దము పరమగునపుడు ప్రవర్తింపవు గాననీవికల్పము గూడనచట ప్రవర్తించదు.

815. ఏకాదిశ్చైకస్య చాऽదుక్. 6-3-76. ఏకాదిః, చ, ఏకస్య చ, అదుక్ (నఞః, ప్రకృత్యా)

ఏకాదిర్నఞ్ ప్రకృత్యా స్యాదేకస్య చ అదుగాగమశ్చ। నఞో వింశత్యాసహ సమాసే కృతే ఏకశబ్దేన సహ తృతీయేతియోగవిభాగాత్సమాసః। అనునాసికవికల్పః। ఏకేన నవింశతిః। ఏకాన్నవింశతిః। ఏకాద్నవింశతిః। ఏకోనవింశతి రిత్యర్థః। (వా) షష ఉత్వం దతృదశధాసూత్తరపదాదేః ష్టుత్వం చ ధాసు వేతి వాచ్యమ్। షోడన్, షోడశ। షోఢా, షడ్ధా॥

815. అనువృత్తమగు నఞఃఅనునది ప్రథమాన్తముగ విపరిణామమునొందును. ఏకాదిః అనునది బహువ్రీహి। (ఏకః ఆదిః యస్య సః) ఏకశబ్దమాదియందుగల నఞ్ ప్రకృతిభావమునొందును, (స్వరూపముతోనుండును) ఏకశబ్దమునకు అదుక్ అనెడి యాగమమగును. కిత్తగుటచే నాగమమన్త్యావయవమగును. న వింశతిఃఅను విగ్రహమందు నఞ్‌సమాసముచే నవింశతిః అనురూపము కాగా ఏకేన నవింశతిః అనువిగ్రహమున "తృతీయా తత్కృతార్థేన" (696) అనుసూత్రమున తృతీయా అనుదానిని విభాగముచేయుటవలన నవింశతిశబ్దముతో ఏకేన అనుతృతీయాన్తమునకు సమాసము. సుబ్లుగనన్తరము ఏకనవింశతి అనియుండ నీసూత్రముచే నలోపము రాకపోవుటయు ఏకశబ్దమునకదుగాగమమును సిద్ధించును. ఏకఅద్ నవింశతి అనుచోట సవర్ణదీర్ఘానన్తరము "యరోऽనునాసికేనునాసికోవా" (117) అను సూ. చే అనునాసికవికల్పము. ఏకాన్నవింశతిః। ఏకాద్నవింశతిః। పందొమ్మిదియనియర్థము.

(వా) దతృశబ్దదశన్‌శబ్దములు పరములగునపుడు షష్‌శబ్దము

యొక్క-యన్త్యమునకుత్వమగును, ఉత్తరపదములగు దత్పృదశన్శబ్దముల యొక్క- ఆదియందున్న దకారమునకు నిత్యముగ ష్టుత్వము, ధాప్రత్యయముపరమగునపుడు షష్శబ్దమునకు వికల్పముగనుత్వము, ఉత్తరఖండమగు ధాప్రత్యయమునకాదియగు ధకారమునకు విభాషగ ష్టుత్వమును చెప్పవలయును. ఉదా :— (1) షోడన్ (షట్ దన్తా యస్య) షట్శబ్ద దన్తములకు బహువ్రీహి। "వయసిదన్తస్యదతృ" (885) అను సూ. చే దన్తశబ్దమునకు దతృాదేశము. ఆదేశములోని ఋకారమిత్సంజ్ఞకము. షష్శబ్దములోని యన్త్యషకారమునకుత్వము. గుణము. ష్టుత్వమువలన డకారము. సుప్రత్యయముపరమందున్నపుడు "ఉగిదచాం" (363) సూ. చే నుమాగమము. సులోపసంయోగాన్తలోపములు. (2) షోడశ (షట్ చ దశ చ అనిగాని షడధికా దశ అనిగాని విగ్రహము) ఉత్వము. గుణము. ష్టుత్వము. (3) షోఢా। "సంఖ్యాయావిధార్థేధా" (5-3-42) సూ. చే షష్శబ్దముకంటె ధాప్రత్యయము. ఉత్వము. గుణము. ష్టుత్వము. ఉత్వష్టుత్వములు ప్రవర్తించనపుడు షడ్ధా అని యగును. ఉత్వము వికల్పమగుటచేనుత్వము వచ్చునపుడే ష్టుత్వము వచ్చును గాననుత్వము రానపుడు ష్టుత్వమును రాదని తెలియునది.

వివ :— "ధానువా" అనుటచేనుత్వమునకే వికల్పము. ష్టుత్వము నిత్యముగనే ప్రవర్తించును. షడ్ఢా అనియేయగునని కైయటునియాశయము. షడ్ఢా అనుభాష్యప్రయోగమువలననీమతమే యుక్తమైనది. ఉత్వష్టుత్వములు రెండును వికల్పమను హరదత్తమతమునునసరించి గ్రన్థకర్త షడ్ధా అనివ్రాసెనని గ్రహించునది.

816. పరవల్లిఙ్గం ద్వన్ద్వతత్పురుషయోః. 2-4-26. పరవత్: లిఙ్గమ్, ద్వన్ద్వతత్పురుషయోః॥

ఏతయోః పరపదస్యేవ లిఙ్గం స్యాత్। కుక్కు-టమయూర్యావిమే। మయూరీకుక్కు-టావిమౌ। అర్ధపిప్పలీ (వా) ద్విగుప్రాప్తాపన్నాలంపూర్వగతిసమాసేషు ప్రతిషేధో వాచ్యః। పంచసు కపాలేషు సంస్కృతః పంచకపాలః పురోడాశః। ప్రాప్తో జీవికాం ప్రాప్తజీవికః। ఆపన్నజీవికః।

అలం కుమార్యై అలంకుమారిః। అతఏవ జ్ఞాపకాత్సమాసః। నిష్కౌశాంబిః॥

816. పరవత్ అనుచోట పరస్యేవ అని షష్ఠ్యన్తముకంటె వతిప్రత్యయము. ద్వన్ద్వతత్పురుషయోః అనునది షష్ఠ్యన్తము. ద్వన్ద్వతత్పురుషములకు పరపదముయొక్క లిఙ్గముతో సదృశమగులిఙ్గమగును. సూత్రమున ద్వన్ద్వపదముచేనితరేతరయోగద్వన్ద్వమునే గ్రహింపవలయును. సమాహారద్వన్ద్వమునకీసూత్రమునకపవాదమగు "సనపుంసకమ్" అనుసూత్రముచే నపుంసకత్వము విధింపబడును. కుక్కుటమయూర్యౌ (ఇమే) కుక్కుటశ్చ మయూరీ చ అనివిగ్రహము. ద్వన్ద్వమున పూర్వపదలిఙ్గముపరపదలిఙ్గము గూడ అనియమముగ ప్రాప్తించుచుండనీసూత్రము నియమార్థమగును. మయూరీకుక్కుటౌ (ఇమౌ) (మయూరీ చ కుక్కుటశ్చ) అర్ధపిప్పలీ। ఏకదేశిసమాసము, పూర్వపదార్థప్రధానము గానపూర్వపదలిఙ్గము సమాసమునకు ప్రాప్తించుచుండ నుత్తరపదలిఙ్గమునీసూత్రము విధించును.

(వా) ద్విగుసమాసము ప్రాప్తాన్నసమాసము అలంశబ్దపూర్వకసమాసము గతిసమాసము వీనియందు పరవల్లిఙ్గప్రతిషేధమును చెప్పవలయును. ఉదా :— (1) పఞ్చకపాలః। (పంచసు కపాలేషు సంస్కృతః) ద్విగుసమాసము. ఈనిషేధము లేనిచో పరపదమగుకపాలశబ్దము నపుంసకము గావునసమాసముగూడ నపుంసకము గావలసివచ్చును. (2) ప్రాప్తజీవికః (ప్రాప్తో జీవికామ్) ఉత్తరపదమగు జీవికాశబ్దముయొక్క లిఙ్గము సమాసమునకు రాదు. (3) అలంకుమారిః। అలంపూర్వకసమాసమునకుదాహరణము. అలం కుమార్యై అని విగ్రహము. వార్తికములేనిచో కుమారీశబ్దముయొక్క స్త్రీత్వము సమాసమునకు రావలసివచ్చును. అలం కుమార్యై అనిభాష్యమున విగ్రహమును చూపుటచే "పర్యాదయోగ్లానాద్యర్థే" అనువార్తికముచే నిత్యసమాసము ప్రవర్తింపదు. కాని యీవార్తికమునఁనలంపూర్వగ్రహణరూపమగు జ్ఞాపకముచేనీస్థలమున సమాసమునూహించునది. లేకున్న వార్తికమందలంపూర్వగ్రహణము వ్యర్థమయ్యెడిని. (4) నిష్కౌశాంబిః। గతిసమాసమునకుదాహరణము. కౌశాంబీశబ్దముయొక్క లిఙ్గము సమాసమునకు రాదు.

వివ :— సూత్రమున ద్వన్ద్వతత్పురుషయోః అనునది పరవత్తను నదియునర్థపరములు. ద్వన్ద్వతత్పురుషార్థములకు పరపదార్థలిఙ్గమగునని సూత్రార్థము. ఇట్లు చెప్పుటవలన ఇమౌ ఇమే అను అనుప్రయోగము లందును పరపదార్థలింగము సిద్ధమగునని గ్రహించునది.

817. పూర్వవదశ్వబడబౌ. 2-4-27. పూర్వవత్,అశ్వబడబౌ।
ద్వివచనమతంత్రమ్। అశ్వబడబౌ। అశ్వబడబాన్। అశ్వబడబైః॥

817. పూర్వవత్ (పూర్వస్యేవ) అనుదానికి పూర్వపదార్థగతలిఙ్గమున కతిదేశమని యర్థము. అశ్వబడబౌ అనుచోటనుండు ద్వివచనమవివక్షితము. అశ్వశ్చ బడబాచ అనువిగ్రహమున ద్వంద్వసమాసమునకు పూర్వసూత్రముచే ప్రాప్తించుపరపదార్థలిఙ్గమును బాధించి యీసూత్రముచే పూర్వపదార్థలిఙ్గము విధింపబడుచున్నది. ద్వివచనమవివక్షితమనుటచే బహువచనమందు మరియొకవిభక్తియందును పూర్వపదార్థలిఙ్గమే యతిదేశింపబడును. అశ్వబడబాః। (అశ్వాశ్చ బడబాశ్చ) అశ్వబడబైః॥

వివ :— ద్వివచనమతంత్రమ్ అనుచోట ద్వివచనపదముపలక్షణముచే విభక్తినిగూడ బోధించును. కావున విభక్త్యన్తరమందుగూడ పూర్వపదార్థలిఙ్గము సిద్ధించును. అవివక్షితమనుటలో నీసూత్రమందలి పూర్వవత్తనుపదమే మానము. ద్విచనమందే పూర్వపదార్థలిఙ్గమభిమతమైనచో "అశ్వబడబౌ" అనునిపాతనమువలన నయ్యది సిద్ధించును గాన పూర్వవద్గ్రహణము వ్యర్థము గావలసివచ్చును.

818. రాత్రాహ్నాహాః పుంసి. 2-4-29. రాత్రాహ్నాహాః, పుంసి, (ద్వంద్వతత్పురుషయోః)
ఏతదన్తౌ ద్వన్ద్వతత్పురుషౌ పుంస్యేవ। అనన్తరత్వాత్పరవల్లిఙ్గతాపవాదోఽప్యయం పరత్వాత్సమాహారనపుంసకతాం బాధతే। అహోరాత్రః। రాత్రేః పూర్వభాగః పూర్వరాత్రః। పూర్వాహ్ణః। ద్వ్యహః। సంఖ్యాపూర్వం రాత్రం క్లీబమ్। ద్విరాత్రమ్। గణరాత్రమ్॥

818. ద్వన్ద్వతత్పురుషయోః అనుదానిని ప్రథమాబహువచనాన్తముగ

విపరిణామము చేసి "రాత్రాహ్నాహాః" అనుదానికి విశేషణముగ చేయవలయును. తదన్తవిధి. రాత్రిశబ్దము అహ్నశబ్దము అన్తమందుగల ద్వన్ద్వతత్పురుషసమాసములు పుల్లిఙ్గమందే యుండునని యర్థము. ఇది పరవల్లిఙ్గమ్ అను సూత్రమునకపవాదము. పురస్తాదపవాదన్యాయముచే నీసూత్రమవ్యవహితపూర్వమగు "పరవల్లిఙ్గమ్" అనుసూత్రమునకే అపవాదమైనను పరమగుటవలన "స నపుంసకమ్" అనునపుంసకత్వవిధాయకమగు సూత్రమును గూడ బాధించును. కావున సమాహారద్వన్ద్వముగూడ నీసూత్రమునకుదాహరణమగును. ఉదా :— అహోరాత్రః। (అహశ్చ రాత్రిశ్చ తయోస్సమాహారః) పూర్వరాత్రః (రాత్రేః పూర్వభాగః) ఏకదేశిసమాసము "అహస్సర్వైకదేశ" (791) సూ.చే అచ్ ప్రత్యయము. పూర్వాహ్ణః। ఏకదేశిసమాసము. టచ్ ప్రత్యయము. "అహ్నోఽహ్నః" (794) సూ. చే అహ్నాదేశము. పుంస్త్వము. ద్వ్యహః (ద్వయోరహ్నోస్సమాహారః) సమాహారద్విగుసమాసము. "న సంఖ్యాదేః" (797) సూ. చే అహ్నాదేశ నిషేధము. పుంస్త్వము. (వ) సంఖ్యావాచకము పూర్వపదముగగలిగి రాత్రశబ్దమన్తమందుగలసమాసమునపుంసకమగును. ఈవిషయమున "అపథ పుణ్యాహౌ నపుంసకౌ, సంఖ్యాపూర్వా రాత్రిః" అను లిఙ్గానుశాసనసూత్రము "రాత్రం ప్రాక్సంఖ్యయాన్వితమ్" అనునమరము మానమని గ్రహించునది. ద్విరాత్రమ్ సమాహారద్విగుసమాసము. నపుంసకత్వము. త్రిరాత్రమ్ గణరాత్రమ్. (గణానాం = బహూనాం, రాత్రీణాం సమాహారః) గణశబ్దము బహుత్వవాచకము. గణశబ్దమునకు "బహుగణ" (259) సూ. చే సంఖ్యా సంజ్ఞ। సమాహారద్విగువు। అచ్ ప్రత్యయము. నపుంసకత్వము.

వివ :— సంఖ్యాపదము గ్రహింపబడిన చోటులందు, కృత్రిమాకృత్రిమన్యాయము ప్రవర్తించదని సూచింపుటకై, ద్విరాత్రమ్ గణరాత్రమ్ వీనినుదాహరించెను.

819. అపథం నపుంసకమ్. 2-4-30. అపథమ్, నపుంసకమ్, (తత్పురుషః)

తత్పురుష ఇత్యేవ। అన్యత్ర తు అపథో దేశః। కృతసమాసాన్తనిర్దేశాన్నేహ। అపన్థాః॥

819. అపథమనునది ద్వన్ద్వమనుటకు యోగ్యము కానందున నీ సూత్రము తత్పురుషమందే ప్రవర్తించును. తత్పురుషమందపథశబ్దము నపుంసకమగునని సూత్రార్థము. నపన్థాఃఅనువిగ్రహమున నఞ్సమాసము. నలోపము. "పథో విభాషా" (972) అను వక్ష్యమాణసూత్రముచే వికల్పముగ అప్రత్యయమగును. టిలోపము. ఇట్లు అపథశబ్దము సిద్ధమగును. ఈసూత్రము పరవల్లిఙ్గమును బాధించును. తత్పురుషమందే అనిచెప్పుట వలన అపథః (న విద్యతే పన్థాః యస్య సః) దేశము. అను బహువ్రీహియందు నపుంసకత్వము నివృత్తమగును. సూత్రమున అపథమ్ అని సమాసాన్తప్రత్యయముతోగూడినదానిని నిర్దేశించుటచే సమాసాన్తప్రత్యయము ప్రవర్తింపనపుడీసూత్రము ప్రవర్తింపదు. అపన్థాః॥

820. * అర్ధర్చాః పుంసి చ. 2-4-31. అర్ధర్చాః, పుంసి, చ।

అర్ధర్చాదయః శబ్దాః పుంసి క్లీబే చ స్యుః। అర్ధర్చః। అర్ధర్చమ్। ధ్వజః, ధ్వజమ్। ఏవం తీర్థ, శరీర, మండ, పీయూష, దేహ, అఙ్కుశ, కలశ, ఇత్యాది॥

---

* అర్ధర్చ గోమయ కషాయ కార్షాపణ కుతప కుణప కపాట శఙ్ఖ గూథ యూథ ధ్వజ కబన్ధ పద్మ గృహ సరక కంస దివస యూష అన్ధకార దణ్డ కమణ్డలు మణ్డ భూత ద్వీప ద్యూత చక్ర ధర్మ కర్మన్ మోదక శతమాన యాన నఖ నఖర చరణ పుచ్ఛ దాడిమ హిమ రజత సక్తు పిధాన సార పాత్ర ఘృత సైన్ధవ ఔషధ ఆఢక చషక ద్రోణ ఖలీన పాత్రీవ షష్ఠిక వారవాణ ప్రోథ కపిత్థ శాల శీల శుక్ల శీధు కవచ రేణు కపట శీకర ముసల సువర్ణ వర్ణ పూర్వ చమస క్షీర కర్ష ఆకాశ అష్టాపద మఙ్గల నిధన నిర్యాస జృమ్భ వృత్త పుస్త బుస్త క్ష్వేడిత శృఙ్గ నిగడ మూలక మధు మూల స్థూల శరావ నాల వప్ర విమాన ముఖ ప్రగ్రీవ శూల వజ్ర కటక కంటక శిఖర కల్కనటమక వలయ కుసుమ తృణ పఙ్క కుణ్డల కిరీట అర్బుద అఙ్కుశ తిమిర అశ్రాయ భూషణ ఇక్కస ముకుల వసన్త తటాక పిటక విటఙ్క పిణ్యాక మాష కోశ ఫలక దిన దైవత పినాక సమర స్థాణు అనీక ఉపవాస శాక కర్పాస చషాల ఖణ్డ దర విటప మృగాల హస్త ఆర్ద్ర హల త్రాణ్డవ గాణ్డీవ మణ్డప పటహ సౌధ యోధ పార్శ్వ శకీర ఫల పుర రాష్ట్ర అమ్బర బిమ్బ కుట్టిమ మణ్డల కుడవ కుకుద ఖణ్డల తోమర తోరణ మఞ్చక పఞ్చక పుఙ్ఖ మధ్య ఛాలపల్మీక వర్ష వస్త్ర వసు దేహ ఉద్యాన ఉద్యోగ స్నేహ స్తేన సఙ్గమ నిష్క క్షేమ శూక క్షత్ర పవిత్ర మాలక మూషిక కుజ విహార లోహిత విషాణ భవన అరణ్య పులిన నృఢ ఆసన ఐరారత శూర్ప తీర్థ లోమన తమాల లోహ దణ్డక శపథ ప్రతిసర ధారు ధనుస్ మాన వర్చస్క కూర్చ తణ్డక మఠ సహస్ర ఓదన ప్రవాల శకట అపరాహ్ణ నీడ శకల తణ్డుల పుస్తక ఇత్యర్ధర్చాదిః॥

820. అర్ధర్చ మొదలగు నర్ధర్చాదిగణపఠితములగు శబ్దములు పుంలిఙ్గ నపుంసకలిఙ్గములు గలవగును. అర్ధర్చః। అర్ధర్చమ్। (ఋచోఽర్ధమ్) "అర్ధం నపుంసకమ్" (717) సూ. చే నేకదేశిసమాసము. "ఋక్పూర బ్ధూః" (945) సూ. చే సమాసాన్తమగు అప్రత్యయము. పరవల్లిఙ్గమును బాధించి ఈసూత్రముచే పున్నపుంసకములగును. ధ్వజః ధ్వజమ్। ఇట్లే తీర్థ శరీర మండ పీయూష దేహ అఙ్కుశ కలశ మొదలగువానియందును పున్నపుంసకలిఙ్గములనూహించవలయును.

821. జాత్యాఖ్యాయామేకస్మిన్బహువచనమన్యతరస్యామ్.

1-2-58. జాత్యాఖ్యాయామ్, ఏకస్మిన్, బహువచనమ్, అన్యతరస్యామ్॥

ఏకోప్యర్థో వా బహువద్భవతి। బ్రాహ్మణాః పూజ్యాః,। బ్రాహ్మణః పూజ్యః॥

821. జాత్యాఖ్యాయామ్=జాతి (గోత్వము, బ్రాహ్మణత్వము) ప్రధానముగ బోధ్యమగునపుడు, ఏకస్మిన్=ఒకయర్థమును ప్రతిపాదించుశబ్దము, బహువచనమ్=బహూనామర్థానాం, వచనమ్=ప్రతిపాదనమ్, అనువ్యుత్పత్తిచే అనేకార్థములకు బోధకమగునని యర్థము. జాతిని ప్రధానముగ బోధించునపుడేకత్వసంఖ్యావిశిష్టమగునర్థముగూడ ననేకార్థమువంటిదగునని సూత్రమునకర్థము. ఇట్లు వ్యాఖ్యానముచేయుటవలన జాతివాచకములకు వీనివిశేషణములకును ఏకవచనమును ప్రయోగింపదగినచోట బహువచనముగూడ సిద్ధించును. ఉదా:—బ్రాహ్మణాః (పూజ్యాః) ఇచట బ్రాహ్మణశబ్దము ప్రధానముగ జాతిని బోధించునదగుటచే నీశబ్దముకంటె వికల్పముగ బహువచనము ప్రవర్తించెను. పక్షమందు "బ్రాహ్మణః పూజ్యః" అనుచోట జాతియందుండేకత్వమును బోధించుయేకవచనమగును.

వివ:— ఘటపటాదిశబ్దములచే జాతియొకటియే ప్రధానముగ ప్రతిపాద్యమగుటవలన దానికంటె ఏకవచనమే ప్రాప్తించుచుండ బహువచనమునకై యీసూత్రారంభము. జాతి ప్రధానముగ వివక్షితమైనపుడేకవచనము, వ్యక్తులు ప్రధానమగునపుడు బహువచనమిట్లు, జాతివాచకముల

కంటె ఏకవచనబహువచనములు వికల్పముగ సిద్ధించుచుండ నీసూత్రము నకు బ్రయోజనమేమను శఙ్క గల్గును. ఇట్లే అర్ధనావమిత్యాదులందు నపుంసకమునకై లిఙ్గము లోకాశ్రయమని యఙ్గీకరించుట యావశ్యకమయి నపుడు "అర్ధర్చాః పుంసి చ" మొదలగు లిఙ్గానుశాసనసూత్రములకేమి ఫలమను శఙ్కగూడ గల్గుచున్నది. "జాత్యాఖ్యాయామ్" మొదలగు నాల్గు సూత్రములు పైజెప్పినరీతిని వ్యర్థములు, యిట్లే లిఙ్గానుశాసనసూత్రము లును వ్యర్థములనుట యిష్టము. ఈవిషయమును సూచింపుటకే లిఙ్గవిధా యకములగు సూత్రములమధ్యను బహువచనాదివిధాయకసూత్రచతుష్ట యము వ్యాఖ్యాతమయ్యెనని గ్రంథకర్తయొక్క యాశయము గ్రహింప దగును. జాతిని ప్రధానముగ బోధించునపుడు బ్రాహ్మణాః అను సూత్ర కారాభిమతములగు బహువచనాన్తరూపములసాధువులని ప్రత్యాఖ్యాతృ భాష్యకారుని యాశయము.

822. అస్మదో ద్వయోశ్చ. 1-2-59. అస్మదః, ద్వయోః, చ।
(ఏకస్మిన్, బహువచనమ్, అన్యతరస్యామ్)

ఎకత్వే ద్విత్వే చ వివక్షితే అస్మదో బహువచనం వా స్యాత్। వయం బ్రూమః। పక్షే అహం బ్రవీమి। ఆవాం బ్రూవ ఇతి వా। (వా) సవిశేషణస్య ప్రతిషేధః। పటురహం బ్రవీమి॥

822. పూర్వసూత్రమువలెనిదియు నతిదేశసూత్రము. ద్వయోః అను దానివలన ద్విత్వే అనునర్థము లభించును. అస్మచ్ఛబ్దార్థముయొక్క ఏక త్వము వివక్షితమైనపుడు, ద్విత్వము వివక్షితమైనపుడును, అస్మచ్ఛబ్దము కంటె వికల్పముగ బహువచనమగును. ఏకత్వమందుదా = వయం బ్రూమః। బహువచనాభావపక్షమందు, అహం బ్రవీమి। ద్విత్వమందుదా = వయం బ్రూమః. పక్షమందు ఆవాం బ్రూవః అని యగును. (వా) విశేషణసహిత మగు నస్మచ్ఛబ్దమునకు బహువచనప్రతిషేధమును చెప్పవలయును. పటు రహం బ్రవీమి। ఇచట పటుః అనునది అస్మచ్ఛబ్దమునకు విశేషణము. కావున వైకల్పికబహువచనాతిదేశము ప్రవర్తింపదు.

823. ఫల్గునీప్రోష్ఠపదానాం చ నక్షత్రే. 1-2-60. ఫల్గునీప్రోష్ఠపదానాం, చ, నక్షత్రే। (ద్వయోః, బహువచనమ్, అన్యతరస్యామ్)

ద్విత్వే బహుత్వప్రయుక్తం కార్యం వా స్యాత్। పూర్వే ఫల్గున్యౌ। పూర్వాః ఫల్గున్యః। పూర్వే ప్రోష్ఠపదే। పూర్వాః ప్రోష్ఠపదాః। నక్షత్రే కిమ్। ఫల్గున్యౌ మాణవికే॥

823. నక్షత్రే అనునది ప్రథమాద్వివచనము. ప్రధానముగ నక్షత్రము లభిధీయమానములైనపుడు తద్గతద్విత్వవివక్షయందు ఫల్గునీశబ్దమునకు ప్రోష్ఠపదశబ్దమునకును బహువచనము విభాషగనగును. పూర్వే ఫల్గున్యౌ। పూర్వాః ఫల్గున్యః। పూర్వఫల్గునీనక్షత్రములభిహితములగుచున్నవి. పూర్వే ప్రోష్ఠపదే। పూర్వాఃప్రోష్ఠపదాః। ఫల్గున్యౌ (మాణవికే) "ఫల్గున్యోర్జాతే"। అనునర్థమందు ఫల్గునీశబ్దముకంటె "నక్షత్రేణ యుక్తః కాలః" (4-2-3) అను సూ. చే అణ్ప్రత్యయము. "లుబవిశేషే" (4-2-4) సూ.చే నణ్ప్రత్యయమునకు లుప్పగును. అనన్తరము "ఫల్గున్యషాఢాభ్యామ్టానౌవక్తవ్యౌ" అనువార్తికముచే టప్రత్యయము. "టిడ్ఢాణఞ్" (473) సూ. చే ఙీప్ప్రత్యయము. ఫల్గునీనక్షత్రయుక్తకాలమందు పుట్టినవారని యర్థము. ప్రధానముగ నక్షత్రమభిధీయమానము కాలేదు గాన నిచటబహువచననివారణమునకై సూత్రమున నక్షత్రే అనునదావశ్యకమని తెలియనగును.

824. తిష్యపునర్వస్వోర్నక్షత్రద్వన్ద్వే బహువచనస్య ద్వివచనం నిత్యమ్. 1-2-63. తిష్యపునర్వస్వోః, నక్షత్రద్వన్ద్వే, బహువచనస్య, ద్వివచనమ్, నిత్యమ్। (నక్షత్రే)

బహుత్వం ద్విత్వవద్భవతి। తిష్యశ్చ పునర్వసూ చ, తిష్యపునర్వసూ। తిష్యేతి కిమ్। విశాఖానూరాధాః। నక్షత్రే కిమ్। తిష్యపునర్వసవో మాణవకాః॥

824. తిష్యశబ్దపునర్వసూశబ్దములకు వాచ్యమైననక్షత్రములను ప్రధానముగ ప్రతిపాదించు శబ్దములయొక్క ద్వన్ద్వమందు బహువచనమునకు

నిత్యముగ ద్వివచనమగును. ఇట్లు అర్థము చెప్పుటవలన తిష్యపునర్వసూ శబ్దములపర్యాయములయొక్క ద్వంద్వమునగూడ నీసూత్రము ప్రవర్తించును. తిష్యపునర్వసూ। (తిష్యశ్చ పునర్వసూ చ) తిష్య మొకనక్షత్రము. పునర్వసువులు రెండు నక్షత్రములు. ఇచట బహువచనము ప్రాప్తించుచుండ నిత్యద్వివచనము విధింపబడెను. విశాఖాఽనూరాధాః। (విశాఖే చ అనూరాధాశ్చ) తిష్యపునర్వసూశబ్దవాచ్యమైన నక్షత్రములను బోధించు శబ్దములద్వన్ద్వము కాదుగాన నిచట ద్వివచనము రాదు. తిష్యపునర్వస్వోః। అనుదానికిది ఫలమని గ్రహించునది. తిష్యపునర్వసవః (మాణవకులు) ఇచట గూడ "నక్షత్రేణ యుక్తః కాలః" అను సూ.చే అణ్ప్రత్యయము. దానికి "లుబవిశేషే" సూ. చే లుప్పగును. అనన్తరము "సంధివేలా" (4-3-16) సూ. చే జాతార్థమందు అణ్ప్రత్యయము వచ్చును. "శ్రవిష్ఠాఫల్గునీ" త్యాదిసూత్రముచే దానికి లుక్కగును. తిష్యపునర్వసూనక్షత్రయుక్త కాలమందు పుట్టినవారని యర్థము. నక్షత్రే అనునది యీసూత్రములోని కనువర్తింపకపోయిన నిచట ద్వివచనము ప్రసక్తమగును.

825. స నపుంసకమ్. 2-4-17. సః, నపుంసకమ్।

సమాహారే ద్విగుర్ద్వంద్వశ్చ నపుంసకం స్యాత్। పరవల్లిఙ్గాపవాదః। పంచగవమ్। దన్తోష్ఠమ్। వా॥ (1) అకారాన్తోత్తరపదో ద్విగుః స్త్రియామిష్టః। పంచమూలీ। వా॥ (2) ఆబన్తో వా। పఞ్చఖట్వీ। పంచఖట్వమ్। వా॥ (3) అనో నలోపశ్చ వా ద్విగుః స్త్రియామ్। పఞ్చతక్షీ। పఞ్చతక్షమ్। వా॥ (4) పాత్రాద్యన్తస్య న। పఞ్చపాత్రమ్। త్రిభువనమ్। చతుర్యుగమ్।వా॥ (5) పుణ్యసుదినాభ్యామహ్నః క్లీబతేష్టా। పుణ్యాహమ్। సుదినాహమ్। వా॥ (6) పథస్సంఖ్యావ్యయాదేః। సంఖ్యాఽవ్యయాదేః పరః కృతసమాసాన్తః పథశబ్దః క్లీబమిత్యర్థః। త్రయాణామ్ పన్థాత్రిపథమ్। విరూపః పన్థాః విపథమ్। కృతసమాసాన్తనిర్దేశాన్నేహ। సుపన్థాః। అతిపన్థాః। వా॥ (7) సామాన్యే నపుంసకమ్। మృదు పచతి। ప్రాతః కమనీయమ్॥

825. సః అనుశబ్దముచే సమాహారద్విగుసమాసము సమాహార ద్వన్ద్వసమాసము పరామర్శింపబడును. సమాహారమందలి ద్విగుద్వన్ద్వ సమాసములు నపుంసకములగునని సూత్రార్థము. పరవల్లిఙ్గం ద్వన్ద్వతత్పు రుషయోః అనుసూత్రమునకిది యపవాదము. పఞ్చగవమ్ (పఞ్చానాం గవాం సమాహారః) ద్విగుసమాసము. ప్రక్రియ ఉక్తపూర్వము. దీనిచే నపుంసకత్వము. దన్తోష్ఠమ్। (దన్తాశ్చ ఓష్ఠౌ చ) "ద్వన్ద్వశ్చ ప్రాణితూర్య" (911 సూ. చే సమాహారద్వన్ద్వము. నపుంసకత్వము.

(1) వా॥ అకారాన్తం ఉత్తరపదం యస్య సః। అని విగ్రహము. అకారాన్తమగునుత్తరపదముగల ద్విగుసమాసము స్త్రీలిఙ్గమందుండుట యభిమతము. "స నపుంసకమ్" సూత్రమునకపవాదము. పఞ్చమూలీ। సమా హారద్విగుసమాసము. ఉత్తరపదమైన మూలశబ్దమకారాన్తమగుటచే దీనిచే స్త్రీత్వమగును. "ద్విగోః" (482) సూ. చే ఙీప్ప్రత్యయము.

(2) వా॥ ఆబన్తముత్తరపదముగగల ద్విగుసమాసము విభాషగ స్త్రీలిఙ్గమందుండును. పఞ్చఖట్వీ। సమాహారద్విగువు. ఖట్వాశబ్దమా బన్తము. ఉపసర్జనహ్రస్వానన్తరమదన్తమగునుగాన "ద్విగోః" (482) సూ. చే ఙీప్ప్రత్యయము. స్త్రీత్వాభావపక్షమందు నపుంసకత్వము. పఞ్చ ఖట్వమ్ అని యగును.

(3) వా॥ అనః అనుదానినావృత్తిజేసి అందొకదానిని ప్రథ మాన్తముగ విపరిణామముచేసి ద్విగువునకు విశేషణముగ చేయ వలయును. తదన్తవిధి। అన్నన్తమైన ద్విగుసమాసము స్త్రీలిఙ్గమందు వికల్పముగనుండును, అన్నులోనినకారమునకు లోపము గూడనగునని వార్తికార్థము. వార్తికములోని వాగ్రహణము స్త్రియాం అనుదానితోనే సంబంధించును. కాననలోపము స్త్రీత్వమందును స్త్రీత్వాభావమందును నిత్య ముగనగునని తాత్పర్యము. ఉదా :— పఞ్చతక్షీ—పఞ్చతక్షమ్. పఞ్చన్ శబ్దతక్షన్‌శబ్దములకు సమాహారద్విగువు. స్త్రీత్వము. నలోపము. అదన్త మగును గాన "ద్విగోః" సూత్రముచే ఙీప్ప్రత్యము. స్త్రీత్వాభావమందు సనపుంసకమ్ అను సూ. చే నపుంసకత్వము. నలోపము. పఞ్చతక్షమ్.

(4) వా॥ పాత్రాదిగణపతితములగు శబ్దములన్తమందుగల ద్విగు

సమాసమునకు స్త్రీత్వము ప్రవర్తింపదు. పఞ్చపాత్రమ్। త్రిభువనమ్। చతుర్యుగమ్। సమాహారద్విగుసమాసములు. వీనికి స్త్రీత్వనిషేధమువలన సనపుంసకమ్ అనుసూత్రముచే నపుంసకలిఙ్గమగును.

(5) వా॥ పుణ్యసుదినశబ్దములకంటె పరమగు అహన్‌శబ్దమన్తమందుగల తత్పురుషమునకు నపుంసకత్వమును చెప్పవలయును. "రాత్రాహ్నాహాః" అనుదానికిది యపవాదము. పుణ్యాహమ్। సుదినాహమ్। పుణ్యమహః సుదినమహఃఅనువిగ్రహములందు కర్మధారయసమాసములు టచ్ ప్రత్యయము. టిలోపము. పుణ్యాహమనుచోట "ఉత్తమైకాభ్యాం చ" (798) అను సూ. చే అహ్నాదేశము నిషేధింపబడెను, నపుంసకత్వము.

(6) వా॥ సంఖ్యావ్యయమ్ అనునది సమాహారద్వన్ద్వము. పథః అనునది కృతసమాసాన్తమునకనుకరణము, ప్రథమాన్తము. సంఖ్యావ్యయమ్ ఆదిః అని కర్మధారయసమాసము. సంఖ్యావాచకముగాని అవ్యయముగాని పూర్వపదముగాగలిగి సమాసాన్తప్రత్యయసహితమైన పథశబ్దమంతమందుగలసమాసము నపుంసకమగునని యర్థము. పరవల్లిఙ్గమునకపవాదము. త్రిపథమ్ (త్రయాణాం పన్థాః) "ఋక్పూరబ్ధూః" (945) సూ. చే అప్రత్యయము. టిలోపము. నపుంసకత్వము. విపథమ్ (విరూపః పన్థాః) ప్రాదయో గతాద్యర్థే అనువార్తికముచే సమాసము. పరిశిష్టమగు ప్రక్రియ నూహించునది. సుపన్థాః। అతిపన్థాః। ఈస్థలములందు "న పూజనాత్" (959) సూ. చే సమాసాన్తనిషేధము. వార్తికమున పథః అని సమాసాన్తసహితమగుదానిని నిర్దేశించుటవలన నీస్థలములందు నపుంసకత్వము ప్రవర్తించదు. ఆవశ్యకమగునీవార్తికముచేతనే అపథమ్ అనురూపముసిద్ధమగును గాన "అపథమ్ నపుంసకమ్" (819) సూత్రమనావశ్యకమని తెలియునది.

(7) వా॥ సామాన్యమందు నపుంసకమగును. సామాన్యమన సత్త్వరజస్తమోగుణములయొక్క సామ్యావస్థ। ఈవచనము అనియతలిఙ్గవిషయకము. విశేష్యవిశేషముయొక్క సన్నిధానములేనపుడు అనియతలిఙ్గశబ్దమునకు నపుంసకలిఙ్గమే వచ్చుట న్యాయ్యము. కాననీవార్తికము న్యాయసిద్ధము. ఉదా :— మృదు పచతి। ప్రాతః కమనీయమ్। క్రియావిశేషణము

లకు నీవార్త్తికముచేతనే నపుంసకత్వము సిద్ధమగును గాన "క్రియావిశేషణానాం నపుంసకత్వ" మనువచనమపూర్వము గాదని గ్రహించునది.

826. తత్పురుషోఽనఞ్కర్మధారయః. 2-4-19. తత్పురుషః, అనఞ్కర్మధారయః।

అధికారోఽయమ్॥

826. ఇది అధికారసూత్రము. పంవల్లిఙ్గమ్ అనుసూత్రమువఱకధికృతమగును. నఞ్సమాసముకంటె కర్మధారయసమాసముకంటె భిన్నమగు తత్పురుషము వక్ష్యమాణసూత్రవిహితములగు కార్యములను పొందునని యర్థము.

827. సంజ్ఞాయాం కన్థోశీనరేషు. 2-4-20. సంజ్ఞాయామ్, కన్థా, ఉశీనరేషు। (నపుంసకమ్)

కన్థాన్తస్తత్పురుషః క్లీబం స్యాత్సాచేదుశీనరదేశోత్పన్నాయాః కన్థాయాస్సంజ్ఞా। సుశమస్యాపత్యాని సౌశమయః। తేషాం కన్థా, సౌశమికన్థమ్। సంజ్ఞాయామ్ కిమ్। వీరణకన్థా। ఉశీనరేషు కిమ్। దాక్షికన్థా॥

827. కన్థాశబ్దాన్తమగు తత్పురుషము ఉశీనరదేశమందుపుట్టిన కంథకు సంజ్ఞయైనచో నపుంసకమగును. సౌశమికన్థమ్। (సుశమస్యాపత్యాని సౌశమయః తేషాం కన్థా) నపుంసకత్వము. ఉశీనరదేశమందుపుట్టినకంథకిది సంజ్ఞ. వీరణకన్థా। ఇది సంజ్ఞగాకపోవుటచేనిచట నపుంసకత్వవారణమునకై సంజ్ఞాయామ్ అనునది సూత్రముననుండవలయును. దాక్షికన్థా। ఉశీనరదేశమందుత్పన్నమైనకన్థకు సంజ్ఞ కాకపోవుటచే నిచట నపుంసకత్వవారణమునకై ఉశీనరేషు అనుపదమావశ్యకము.

వివ :— ఇచట సంజ్ఞయన అనాదిసంకేతము. ఈసంజ్ఞ ఉశీనరదేశములందు నఞ్సమాసకర్మధారయభిన్నమగుతత్పురుషమందే యుండుట వలన "తత్పురుషః" (826) అనునధికారసూత్రమునకిచటప్రయోజనము లేదని గ్రహించునది. ఈప్రకరణము పరవల్లిఙ్గమునకు విశేష్యనిఘ్నత్వమునకు నపవాదము,

828. ఉపజ్ఞోపక్రమం తదాద్యాచిఖ్యాసాయామ్. 2-4-21.
ఉపజ్ఞోపక్రమ్, తదాద్యాచిఖ్యాసాయామ్ (నపుంసకమ్)
ఉపజ్ఞాన్తః, ఉపక్రమాన్తశ్చ తత్పురుషో నపుంసకం స్యాత్, తయోరుపజ్ఞాయమానోపక్రమ్యమాణయోరాదిః ప్రాథమ్యం చేదాఖ్యాతుమిష్యతే। పాణినేరుపజ్ఞా పాణిన్యుపజ్ఞం గ్రన్థః। నన్దోపక్రమం ద్రోణః॥

828. ఉపజ్ఞోపక్రమశబ్దములు కర్మార్థకఘఞన్తములు. (ఉపజ్ఞాయతే ఉపక్రమ్యతే) వీనికి ప్రథమజ్ఞానవిషయము ప్రథమారమ్భవిషయము క్రమముగ అర్థము. ఇట్టిశబ్దములకు సమాహారద్వన్ద్వమువలన ఉపజ్ఞోపక్రమ మని యగును. ఇది అనువృత్తమగు తత్పురుషమునకు విశేషణముగాన తదన్తవిధిచే ఉపజ్ఞాశబ్దము ఉపక్రమశబ్దము అన్తమందుగల తత్పురుష మని యర్థము, లభించును. తదాద్యాచిఖ్యాసాయామ్ = తయోరాదిస్తదాదిః ఆఖ్యాతుమిచ్ఛా ఆచిఖ్యాసా తదాదేరాచిఖ్యాసా తస్యామ్। ఇచట తత్పదముచేనుపజ్ఞోపక్రమములు వివక్షితములు. ఉపజ్ఞాన్తము ఉపక్రమాన్తము నగు తత్పురుషము ఉపజ్ఞాయమానోపక్రమ్యమాణములయొక్క ప్రాథమ్యము వివక్షితమగునపుడు నపుంసకమగునని సూత్రార్థము. ఉదా:— పాణిన్యుపజ్ఞమ్ (గ్రన్థః) పాణినేరుపజ్ఞా అనివిగ్రహము. పాణినేః అను, చోట షష్ఠ్యర్థము కర్త. పాణినిచే మొదట తెలిసికొనబడినది. (పాణిని సంబన్ధ్యాద్యజ్ఞానవిషయః) అని యర్థము. నన్దోపక్రమమ్ (ద్రోణః) నన్దస్యోపక్రమః అనివిగ్రహము. నన్దునిచే మొదట నారంభింపబడినదని యర్థము.

829. ఛాయా బాహుళ్యే. 2-4-22. ఛాయా, బాహుళ్యే, (నపుంసకమ్, తత్పురుషః)
ఛాయాన్తస్తత్పురుషో నపుంసకం స్యాత్పూర్వపదార్థబాహుళ్యే। ఇక్షూణాం ఛాయా ఇక్షుచ్ఛాయమ్। విభాషాసేనేతి వికల్పస్యాయమపవాదః। ఇక్షుచ్ఛాయానిషాదిన్య ఇతితు ఆసమన్తాన్నిషాదిన్య ఇత్యాఙ్ప్రశ్లేషో బోధ్యః॥

829. పూర్వపదార్థముయొక్క బాహుళ్యమున్నపుడు గల్గెడిఛాయను

(నీడను) బోధించు ఛాయాశబ్దమన్తమందుగల తత్పురుషము నపుంసకమగును. ఇక్షుచ్ఛాయమ్ (ఇక్షూణామ్ ఛాయా) పూర్వపదార్థములగు నిక్షువుల (చెఱకుల) బాహుళ్యముండుటచేనిచట నపుంసకమగును. "విభాషా సేనా" (832) అను వక్ష్యమాణసూత్రముచే విధింపబోవు నపుంసకత్వవికల్పమునకీసూత్రమపవాదము. "ఇక్షుచ్ఛాయానిషాదిన్యః" అను కాళిదాసప్రయోగమున ఇక్షుచ్ఛాయమ్ అనునపుంసకశబ్దమునకు ఆనిషాదినీశబ్దముతో సమాసము. ఆసమన్తాన్నిషాదిన్యః అని ఆఙ్ప్రశ్లేషమును చేయవలయును. సవర్ణదీర్ఘమువలన ఇక్షుచ్ఛాయానిషాదిన్యః అని సిద్ధమగును. కావుననిచట నపుంసకలిఙ్గమేల ప్రవర్తించలేదను శంక నిరస్తమగును.

వివ:—ఛాయ ఆవరకద్రవ్యనిమిత్తకము గావున "కస్యబాహుళ్యే" అనునాకాంక్ష గల్గును. తద్బాహుళ్యే అనునది గమ్యమానమగును, తత్పదార్థము పూరపదార్థమే యగును గానమూలములోని పూర్వపదార్థబాహుళ్యే అనునది ఫలితమగును.

830. సభా రాజాఽమనుష్యపూర్వా. 2-4-23. సభా; రాజాఽమనుష్యపూర్వా। (నపుంసకమ్, తత్పురుషః)

రాజపర్యాయపూర్వోఽమనుష్యపూర్వశ్చ సభాన్తస్తత్పురుషః నపుంసకం స్యాత్। ఇనసభమ్। ఈశ్వరసభమ్ (వా) పర్యాయస్యైవేష్యతే। నేహ। రాజసభా చంద్రగుప్తసభా। అమనుష్యశబ్దో రూఢ్యా రక్షఃపిశాచాదీనాహ। రక్షస్సభమ్। పిచాచసభమ్॥

830. రాజాఽమనుష్యపూర్వా అనుచోట రాజా చ అమనుష్యశ్చ రాజామనుష్యౌ తౌపూర్వౌయస్యాస్సా అనివిగ్రహము. రాజశబ్దముచే రాజపర్యాయములు వివక్షింపబడును. అమనుష్యశబ్దము రూఢిచే పిశాచాదులను బోధించును. రాజశబ్దపర్యాయములుగాని అమనుష్య వాచకములుగాని పూర్వమందుగల్గి సభాశబ్దమన్తమందుగల తత్పురుషము నపుంసకమగునని యర్థము, ఇనసభమ్ (ఇనస్య సభా) ఇనశబ్దము రాజపర్యాయము. ఈశ్వరసభమ్ (ఈశ్వరస్య సభా) ఈశ్వరశబ్దముగూడ రాజపర్యాయము (వా) సూత్రములోని రాజశబ్దముచే తత్పర్యాయములకే గ్రహణమిష్టమని వార్తి

కార్థము. కావున "స్వంరూపం" (26) అనుసూత్రముచే రాజశబ్దమునకు (స్వరూపమునకు) గ్రహణము కలుగదు. ఏవకారమువలన రాజవిశేష వాచకములకుగూడ గ్రహణము గలుగదని ఫలితమగును. రాజసభా (రాజ్ఞః సభా) ఇచట రాజశబ్దము తత్పర్యాయము కాదు కాన నపుంసకత్వము రాదు. చంద్రగుప్తసభా (చంద్రగుప్తస్య సభా) చంద్రగుప్తశబ్దమొకరాజ విశేషమునకు బోధకము గాననిచట నపుంసకత్వము ప్రవర్తింపదు. సూత్ర మున అమనుష్యశబ్దము సముదాయశక్తిచే రక్షస్సులు, పిశాచములు మొదలైనవానిని బోధించును. రక్షస్సభమ్ (రక్షసాం సభా) పిశాచసభమ్ (పిశాచానాం సభా) అమనుష్యశబ్దమునకిట్టియర్థము వివక్షితమగుటచే దేవసభా అనుచోట దేవశబ్దమమనుష్యవాచకమైననీసూత్రము ప్రవర్తించదు.

831. అశాలా చ. 2-4-24. అశాలా, చ (నపుంసకమ్, తత్పురుషః, సభా)

సంఘాతార్థా యా సభా తదన్తస్తత్పురుషః క్లీబం స్యాత్। స్త్రీసభమ్। స్త్రీసంఘాత ఇత్యర్థః। అశాలా కిమ్। ధర్మసభా। ధర్మశాలేత్యర్థః॥

831. అశాలార్థమును (సంఘాతమును) ప్రతిపాదించు సభాశబ్దమన్తమందుగల తత్పురుషము నపుంసకమగును. స్త్రీసభమ్ (స్త్రీణాం సభా) స్త్రీసమూహమని యర్థము. అశాలాకిమ్। పూర్వసూత్రమున "సభా" అను దానిని విభాగముచేసి సభాన్తమగుతత్పురుషమునకు నపుంసకలిఙ్గమును విధింపవలయును. దీనిచే శాలార్థకసభాన్తమునకు సంఘాతార్థకసభాన్తమునకుగూడ నపుంసకత్వము విహితమగును. "రాజామనుష్యపూర్వా" అనునది నియమార్థమగును. శాలార్థకసభాన్తమునకు నపుంసకత్వమయినచో రాజామనుష్యపూర్వమగునపుడే వచ్చునని నియమాకారము. సభా అను యోగమువలననీసూత్రోదాహరణములగు "స్త్రీసభ"మిత్యాదులందు నపుంసకత్వము సిద్ధమగును. నియమమునాశ్రయించుటచే "ధర్మసభా" (శాలార్థకసభాన్తము) అనుచోటనతివ్యాప్తి వారితమగును. కావున "అశాలాచ" అనుసూత్రమునకు ప్రయోజనమేమని ప్రశ్నాశయము. ధర్మసభా। ఉక్తరీతినే నియమమునాశ్రయించుటలో వినిగమకము లేనందున సంఘాతార్థక

సభాన్తమునకు నపుంసకత్వమైనచో రాజామనుష్యపూర్వమునకే అగునను నియమముగూడ సంభవించును. శాలార్థకసభాన్తము నియమకోటిప్రవిష్టముగానందున "ధర్మసభా" (ధర్మశాల) అనుచోట "సభా" అనుయోగముచే నపుంసకత్వము ప్రసక్తమయ్యెడిని. అశాలా అనుసూత్రమున్నచో పూర్వసూత్రము శాలార్థకసభాన్తవిషయకము యీసూత్రము సంఘాతార్థకసభాన్తవిషయకమునగును. ధర్మసభా అనుచోట దోషము నివృత్తమగునని సమాధానాశయము.

832. విభాషా సేనాసురాచ్ఛాయాశాలానిశానామ్. 2-4-25.

విభాషా, సేనాసురాచ్ఛాయాశాలానిశానామ్ (నపుంసకమ్, తత్పురుషః)

ఏతదన్తస్తత్పురుషః క్లీబం వా స్యాత్। బ్రాహ్మణసేనమ్। బ్రాహ్మణసేనా। యవసురమ్। యవసురా। కుడ్యచ్ఛాయమ్। కుడ్యచ్ఛాయా। గోశాలమ్। గోశాలా। శ్వనిశమ్ శ్వనిశా। తత్పురుషోఽనఞ్కర్మధారయఇత్యనువృత్తేర్నేహ। దృఢసేనోరాజా। అసేనా। పరమసేనా॥

832. సేనా........నిశానామనుచోట షష్ఠి ప్రథమార్థకమని తెలియునది. సేనా సురా ఛాయా శాలా నిశా ఈశబ్దములన్తమందుగల తత్పురుషము వికల్పముగ నపుంసకమగును. బ్రాహ్మణసేనమ్. బ్రాహ్మణసేనా। (బ్రాహ్మణస్య సేనా) యవసురమ్। యవసురా। కుడ్యచ్ఛాయమ్। కుడ్యచ్ఛాయా। గోశాలమ్ గోశాలా। శ్వనిశమ్ శ్వనిశా। (శునో నిశా) కృష్ణచతుర్దశి అని యర్థము. కృష్ణచతుర్దశియందు శునకములుపవాసముండునని శాబరభాష్యము (పూర్వమీమాంస) యొక్క తిర్యగధికరణమున చెప్పబడెను. దృఢసేనః। (దృఢా సేనా యస్య సః) రాజని యర్థము. బహువ్రీహి। అసేనా (న సేనా) నఞ్సమాసము. పరమసేనా। (పరమా చ సేనాచ) కర్మధారయము. "తత్పురుషోనఞ్కర్మధారయః" అనునది యీసూత్రములోని కనువర్తించుటవలన నీస్థలములందు క్లీబత్వము ప్రవర్తింపదు.

వివ :— "సంజ్ఞాయాంకన్థోశీనరేషు" అనుసూత్రము మొదలు "అశాలాచ" అనుసూత్రమువరకునున్న అయిదుసూత్రములయుదాహరణములందును తత్పురుషభిన్నమగుసమాసము నఞ్సమాసకర్మధారయసమాసములును సంభవింపవు గాన "తత్పురుషోఽనఞ్కర్మధారయః" అనునధికారసూత్రమునకీసూత్రమందే ప్రయోజనమని యూహించునది.

తత్పురుషప్రకరణము సమాప్తము.



18 బహువ్రీహిప్రకరణము.

833. శేషో బహువ్రీహిః. 2-2-23. శేషః, బహువ్రీహిః।

అధికారోఽయమ్। ద్వితీయాశ్రితేత్యాదినా యస్య త్రికస్య విశిష్య సమాసో నోక్తః స శేషః ప్రథమాన్తమిత్యర్థః॥

833. ఇది యధికారసూత్రము. ద్వితీయాశ్రితేత్యాది సూత్రములచే నేవిభక్తికి ప్రత్యేకముగ సమాసము విధింపబడలేదో యది యిచటి శేషపదమునకర్థము. ఏసూత్రముచేతను ప్రథమకు సమాసము విధింపబడనందున శేషపదార్థము ప్రథమాన్తమని ఫలితమగును.

వివ :— శిష్ (అసర్వోపయోగే) ధాతువుకంటె కర్మార్థమందు ఘఞ్ప్రత్యయమువలన శేషః అనురూపము సిద్ధమగును. ఉక్తాదన్యః శేషః = ఇదివరకు చెప్పబడినదానికంటె భిన్నమైనది శేషపదార్థము. "ద్వితీయా.........పన్నైః", "తృతీయా......గుణవచనేన", "చతుర్థీ.....రక్షితైః", "పంచమీభయేన", "షష్ఠీ", "సప్తమీశౌణ్డైః", అనుసూత్రములచేనిదివరకాఱువిభక్తులకు విశేషముగ సమాసము విధింపబడినది. అట్లు ప్రథమావిభక్తినుచ్చరించి ప్రత్యేకముగ ప్రథమావిభక్తికితరముతో సమాసము విధింపబడలేదు. కావున శేషపదమునకు ప్రథమావిభక్తియనునర్థము లభించును. "విశేషణం.........బహులమ్" (740) అను సూత్రవిహితమగు సమాసము ప్రథమాన్తములకు ప్రవర్తించునదైనప్పటికి "ద్వితీయాశ్రితే" త్యాదులందువలె ప్రథమాశబ్దమునుచ్చరించి సమాసము విధింపబడకుండుటచే శేషమన ప్రథమాన్తమే యగును. ఈయధికారము వలననుత్తరసూత్రములందు, ప్రథమాన్తములకు సమాసమగువనియు నది బహువ్రీహిసంజ్ఞకలదగుననియునర్థము లభించును.

834. అనేకమన్యపదార్థే. 2-2-24. అనేకమ్, అన్యపదార్థే।

అనేకం ప్రథమాన్తమన్యస్య పదస్యార్థే వర్తమానం

వా సమస్యతే స బహువ్రీహిః। అప్రథమావిభక్త్యర్థే బహువ్రీహిరితి సమానాధికరణానామితి చ ఫలితమ్। ప్రాప్తముదకం యం ప్రాప్తోదకో గ్రామః। ఊఢరథోఽనడ్వాన్। ఉపహృతపశూ రుద్రః। ఉద్ధృతౌదనా స్థాలీ। పీతాంబరో హరిః। వీరపురుషకో గ్రామః। ప్రథమార్థేతు న। వృష్టేదేవే గతః। వ్యధికరణానామపి న। పఞ్చభిర్భుక్తమస్య। (వా) ప్రాదిభ్యో ధాతుజస్య వాచ్యో వా చోత్తరపదలోపః। ప్రపతితపర్ణః-ప్రపర్ణః। (వా) నఞోఽస్త్యర్థానాం వాచ్యో వా చోత్తరపదలోపః। అవిద్యమానపుత్రః, అపుత్రః। అస్తీతి విభక్తిప్రతిరూపకమవ్యయమ్। అస్తిక్షీరా గౌః॥

834. శేషపదానువృత్తివలన ప్రథమాన్తమనునర్థము లభించును. సమసింపబోవు ప్రథమాన్తములకంటెనన్యమగు పదముయొక్క యర్థమును బోధించునసేకములగు ప్రథమాన్తములు వికల్పముగ సమసించుననియు నదిబహువ్రీహిసంజ్ఞకమగుననియునుసూత్రార్థము. "అన్యపదార్థే" అనుచోటనన్యపదమునకు శేషపదముచేనుపస్థితమగు ప్రథమాన్తముకంటె భిన్నమగునదనునర్థము లభించును. ఇట్లు చెప్పుటచే ద్వితీయాదివిభక్త్యర్థమందు ప్రథమాన్తములకు బహువ్రీహి ప్రవర్తించును గాని ప్రథమావిభర్థమందు ప్రవర్తింపదనియు సమానాధికరణములగు పదములకే (సమానవిభక్త్యన్తములకే) బహువ్రీహి యగుననియును ఫలితమగును. ద్వితీయాదివిభక్త్యర్థములందు క్రమముగనుదాహరణములు :— ప్రాప్తోదకః। (ప్రాప్తముదకం యం సః) ద్వితీయార్థమందుండు ప్రాప్తమ్ ఉదకమ్ అను ప్రథమాన్తములు సమసించినవి. సమస్యమానపదములు సమానాధికరణములైనవి. గ్రామము విశేష్యము. సుబ్లుగాదిప్రక్రియనూహించునది. ఉదకకర్తృకప్రాప్తికర్మ గ్రామః అని సమాసార్థము. ఊఢరథః. (ఊఢో రథో యేన) వృషభము విశేష్యము. (రథకర్మకోద్వహనకర్తా) ఉపహృతపశుః। (ఉపహృతః పశుః యస్మై) రుద్రుడు. (పశుకర్మకోపహరణసంప్రదానం రుద్రః) ఉద్ధృతౌదనా। (ఉద్ధృతం ఓదనం యస్యాః) స్థాలి। (ఓదనకర్మకోద్ధరణావధిః) పీతామ్బరః। (పీతమమ్బరం యస్య) విష్ణువు.

(పీతామ్బరవాన్విష్ణుః) వీరపురుషకః। (వీరాః పురుషా యస్మిన్) గ్రామము। (వీరపురుషాధికరణకో గ్రామః) శేషాద్విభాషా। (896) సూ. చే నిచట సమాసాన్తకప్రత్యయమగును. పైని చూపబడినయుదాహరణములందు కర్మకర్తృసంప్రదానాదులుసమాసముచే నభిహితములగును గానసమాసము కంటె ప్రథమావిభక్తియే వచ్చును. ప్రథమావిభక్త్యర్థమందుమాత్రము బహువ్రీహి ప్రవర్తింపదు. వృష్టే దేవే గతః। వృష్టదేవపదములు ప్రథమాన్తములు గానందుననిచట సమాసము ప్రవర్తింపదని భావము. వ్యధికరణములగు (విభిన్నవిభక్త్యన్తములగు) పదములకును బహువ్రీహి రాదు. పఞ్చభిర్భుక్తమస్య. ఇదియు శేషగ్రహణమునకే ఫలము.

(1) వా॥ ప్రాదులకంటె పరమగు ధాతుజన్యశబ్దముప్రకృతిగాగల ప్రథమాన్తమునకు మరియొకప్రథమాన్తముతో బహువ్రీహిసమాసమును చెప్పవలయును, అందు పూర్వపదమునందన్తర్భూతము ధాతుజమునగు నుత్తరపదమునకు వికల్పముగ లోపమును చెప్పవలయును. ప్రపర్ణః। (ప్రపతితం పర్ణం యస్మాత్) పతధాతుజమగు పతితశబ్దమునకు వికల్పముగ లోపము. ప్రకృష్టం పతితమ్ అను విగ్రహమున "ప్రాదయో గతాద్యర్థే" అనువార్తికముచే సమాసమువలన ప్రపతితశబ్దము సిద్ధించును. ఉత్తరపదలోపము రానపుడు ప్రపతితపర్ణః అని యగును. ఈవార్తికము సూత్రప్రాప్తమగు సమాసముననువదించి ధాతుజమగునుత్తరపదమునకు లోపవికల్పమునుమాత్రము విధించునని గ్రహించునది.

(2) వా॥ నఞ్ కంటె పరములై అస్తిపదముయొక్క యర్థమును (విద్యమానరూపార్థమును) బోధించు పదములకు మరియొకపదముతో బహువ్రీహిసమాసమును, అస్త్యర్థకములగునుత్తరపదములకు వికల్పముగ లోపమును చెప్పవలయును. అపుత్రః। (అవిద్యమానః పుత్రో యస్య) అస్త్యర్థకమగు విద్యమానశబ్దమునకు లోపము వచ్చునపుడిట్లగును. అవిద్యమానః అనునది నఞ్సమాసము. అస్త్యర్థకమునకు లోపము రానపుడు అవిద్యమానపుత్రః అనియగును.

అస్తి అనువిభక్త్యన్తప్రతిరూపకమగునవ్యయము కలదు. కాన దానికంటెనుత్పన్నమగు సుప్రత్యయమునకు "అవ్యయాదాప్సుపః"

(455) సూ. చే లుక్కగును. అనన్తరము ప్రత్యయలక్షణముచే అస్తి అనునదియును ప్రథమాన్తమగును గాన దీనికి క్షీరశబ్దముతో నీసూత్రముచే సమాసమునుజేసిన అస్తిక్షీరా (అస్తి క్షీరాణి యస్యాః) (గౌః) మొదలగు ప్రయోగములు సిద్ధములగును. కావున సూత్రమున సుప్ అను ప్రథమాన్తమునకనువృత్తియుండుటవలన అస్తి అను తిఙన్తమునకు సమాసమెట్లు సాధువగునను శంక నివృత్తమగును

వివ :— శేషగ్రహణమువలనను అన్యపదార్థే అనుదానివలనను అప్రథమావిభక్త్యర్థమందు సమానాధికరణములకే సమాసమనునర్థము ఫలించును గాన "అప్రథమావిభక్త్యర్థే బహువ్రీహిర్వాచ్యః", "సమానాధికరణానామితి వక్తవ్యమ్" అనువార్తికములావశ్యకములు గావని తెలియదగును. బహుపదములకు బహువ్రీహి సిద్ధించుటకై (చిత్రాజరద్గుః) అనేకగ్రహణమావశ్యకము.

835. స్త్రియాః పుంవద్భాషితపుంస్కాదనూఙ్ సమానాధికరణే స్త్రియామపూరణీప్రియాదిషు. 6-3-34. స్త్రియాః, పుంవత్, భాషితపుంస్కాదనూఙ్, సమానాధికరణే, స్త్రియామ్, అపూరణీప్రియాదిషు। (ఉత్తరపదే)

భాషితపుంస్కాదనూఙ్ ఊఙోఽభావో యస్యామితి బహువ్రీహిః। నిపాతనాత్పఞ్చమ్యా అలుక్। షష్ఠ్యాశ్చలుక్. తుల్యే ప్రవృత్తినిమిత్తే యదుక్తపుంస్కం తస్మాత్పర ఊఙోఽభావో యత్ర తథాభూతస్య స్త్రీవాచకశబ్దస్య పుంవాచకస్యేవ రూపం స్యాత్సమానాధికరణే స్త్రీలిఙ్గే ఉత్తరపదే న తు పూరణ్యాం ప్రియాదౌ చ పరతః। గోస్త్రియోరితి హ్రస్వః। చిత్రాగావో యస్యేతి లౌకికవిగ్రహే చిత్రా+అస్, గో+అస్ ఇత్యలౌకికవిగ్రహే। చిత్రగుః। రూపవద్భార్యః। చిత్రా జరతీ గౌర్యస్యేతి విగ్రహే అనేకోక్తేర్బహూనామపి బహువ్రీహిః। అత్ర కేచిత్। చిత్రాజరతీగుః। జరతీచిత్రాగుర్వా। ఏవం దీర్ఘాతన్వీజఙ్ఘః। తన్వీదీర్ఘాజఙ్ఘః। త్రిపదే బహువ్రీహౌ ప్రథమం న పుంవత్। ఉత్తర

పదస్య మధ్యమేన వ్యవధానాత్। ద్వితీయమపి న పుంవత్। పూర్వపదత్వాభావాత్। ఉత్తరపదశబ్దో హి సమాసస్య చరమావయవే రూఢః। పూర్వపదశబ్దస్తు ప్రథమావయవే రూఢ ఇతి వదన్తి। వస్తుతస్తు నేహ పూర్వపదమాక్షిప్యతే। ఆనఙ్ ఋత ఇత్యత్ర యథా। తేనో పాన్త్యస్య పుంవదేవ। చిత్రాజరద్గురిత్యాది। అతఏవ చిత్రాజరత్యౌ గావౌ యస్యేతి ద్వన్ద్వగర్భేఽపి చిత్రాజరద్గురితి భాష్యమ్। కర్మధారయ పూర్వపదే తు ద్వయోరపి పుంవత్। జరచ్చిత్రగుః। కర్మధారయోత్తరపదే తు చిత్రజరద్గవీకః। స్త్రియాః కిమ్। గ్రామణి కులం దృష్టిరస్య గ్రామణిదృష్టిః। భాషితపుంస్కాత్కిమ్। గఙ్గాభార్యః। అనూఙ్ కిమ్। వామోరూభార్యః। సమానాధికరణే కిమ్। కల్యాణ్యాః మాతా కల్యాణీమాతా। స్త్రియాం కిమ్। కల్యాణీ ప్రధానం యస్య స కల్యాణీ ప్రధానః। పూరణ్యాం తు॥

835. భాషితపుంస్కాదనూఙ్ అనునది సమస్తపదము. భాషితః పుమాన్ యస్మిన్నర్థే తత్=భాషితపుంస్కమ్॥ ఏయర్థమున పురుషుడు చెప్పబడునో ఆయర్థము భాషితపుంస్కపదమునకర్థము. శబ్దప్రవృత్తి నిమిత్తమని ఫలితము. దేనిని నిమిత్తముగ గైకొని శబ్దమర్థమందు ప్రవర్తించునో దానికి ప్రవృత్తినిమిత్తమని వ్యవహారము. (జాతిగుణక్రియా సంజ్ఞలు) అనంతరము భాషితపుంస్కమస్యాస్తి అనునర్థమున "అర్శ ఆదిభ్యోచ్" (5-2-128) సూ. చే మత్వర్థీయమగునచ్ప్రత్యయమును జేసిన భాషితపుంస్కమనురూపము సిద్ధమగును. ఈరీతిగనొకే ప్రవృత్తి నిమిత్తమునను క్తపుంస్కమనునర్థము భాషితపుంస్కశబ్దమునకు లభించును. అనూఙ్ అనునది నఞ్తత్పురుషము. ఇచట నఞ్ ప్రసజ్యప్రతిషేధార్థకము. కావున అనూఙ్పదమునకు ఊఙ్ప్రత్యయముయొక్క యభావమని యర్థము. పరః అనుపదమునధ్యాహారముజేసి "భాషితపుంస్కాత్పరః అనూఙ్ యస్య" అనువిగ్రహమున బహువ్రీహిని చెప్పవలయును. ఇది స్త్రియాః అనుదానికి విశేషణము. భాషితపుంస్కాదనూఙ్

అను సూత్రకారుని నిపాతనము (అన్యథాప్రాప్తస్యాన్యథోచ్చారణమ్) వల ననే సమాసమున పంచమీవిభక్తికి లుగభావము సమాసముకంటెవిహిత మగు షష్ఠీవిభక్తికి లుక్కును సిద్ధించును.

సమానమగు ప్రవృత్తినిమిత్తమునను క్తపుంస్కమగు శబ్దము కంటె పరముగ ఊఙ్ప్రత్యయములేనట్టి స్త్రీవాచకశబ్దమునకు, సమానాధి కరణము స్త్రీలింగమునగునుత్తరపదము పరమగునపుడు పుంలిఙ్గశబ్దము యొక్క రూపమువంటిరూపమగును ; పూరణప్రత్యయాన్తమగు స్త్రీలింగ శబ్దము పరమగునపుడు, ప్రియాదిగణపఠితశబ్దములు పరములగునపుడు నీయతిదేశము ప్రవర్తించదని సూత్రార్థము. ఇచట సమానాధికరణమన నేకార్థవిశేష్యకమగు బోధను కలుగజేయునదని యర్థము.

చిత్రగుః। చిత్రా గావో యస్య అని లౌకికవిగ్రహము. చిత్రా+ అస్, గో+అస్ అనియలౌకికవిగ్రహము. బహువ్రీహి. సుబ్లుక్కు. అనేకమ్ అనునది ప్రథమానిర్దిష్టమగుటవలనగాని విగ్రహమున నియతవిభక్తిక మగుటవలన గాని గోశబ్దముపసర్జనమగును గాన "గోస్త్రియోః" (660) సూ. చే హ్రస్వము. ఈసూత్రముచే చిత్రాశబ్దమునకు పుంవద్భావము. రూపవద్భార్యః। (రూపవతీ భార్యా యస్య) బహువ్రీహి।ఉపసర్జనహ్రస్వము. రూపవతీశబ్దమునకు పుంవద్భావము. ఇచట చిత్రారూపవతీశబ్దములు విశేష ణములగుటచే "సప్తమీవిశేషణే బహువ్రీహౌ" అను సూ.చే పూర్వప్రయో గము కలవైనవని గ్రహించునది.

బహువ్రీహివిధాయకసూత్రమున ననేకపదగ్రహణమువలన రెండు ప్రథమాన్తములకునంతకధికములగు ప్రథమాన్తములకును బహువ్రీహి యగును. చిత్రా, జరతీ, గౌర్యస్య అనువిగ్రహమున మూడుపదములకును సమాసము సిద్ధమగును. ఇచట చిత్రాజరతీశబ్దార్థములు రెండును గోవునకు విశేషణములే గాన "సప్తమీవిశేషణే బహువ్రీహౌ" (903) సూ.చే చిత్రా జరతీశబ్దములకు పర్యాయముగ పూర్వప్రయోగము కలుగును. అందుచే చిత్రాజరతీగుః జరతీచిత్రాగుః అను రూపములగును. ఇష్టే దీర్ఘే తన్వ్యౌ జఙ్ఘే యస్య అనువిగ్రహమున బహువ్రీహి ప్రవర్తించునపుడు "దీర్ఘతన్వీ జఙ్ఘః", "తన్వీదీర్ఘజఙ్ఘః" అనురూపములగును.

ఈసూత్రమునను త్తరపదే అనుదానివలన పూర్వపదమాక్షి ప్త మగును. ఉ త్తరపదశబ్దము, సమాసముయొక్క తుదియవయవమందు పూర్వపదశబ్దము, సమాసముయొక్క ఆద్యవయవమందును రూఢము. అందుచే మూడుపదములకగు బహువ్రీహియందు (చిత్రాజరతీగుః మొదలగునవి.) ఉ త్తరప దమునకు మధ్యమపదముతో వ్యవధానముండును గానను త్తరపదపరత్వము లేకపోవుటవలన మొదటిపదమునకు పుంవద్భావము రాదు. రెండవపదము పూర్వపదము గానందున దానికిని పుంవద్భావము ప్రవ ర్తించదు అని కొందరు వైయాకరణులు చెప్పుచున్నారు.

వా స్తవముగనీసూత్రమున "ఆనఙ్ఋతోద్వన్ద్వే" (926) అను సూత్రమందువలెను త్తరపదముచే పూర్వపదమాక్షేపింపబడదు. ఋకారా న్త ములకు ద్వంద్వమునను త్తరపదము పరమగునపుడు ఆనఙాదేశమగునని యాసూత్రమునకర్థము. భాష్యకారునిచే ప్రయోగింపబడిన "హోతృపోతృనేష్టోద్గాతారః" (హోతా చ పోతా చ నేష్టా చ ఉద్గాతా చ) అనుస్థలమున నుద్గాతృశబ్దము త్తరపదమగుచుండ నేష్టృశబ్దమునకాసూత్రముచేనానఙాదేశ మగపడుచున్నది. ఆసూత్రమునను త్తరపదముచే పూర్వపదమునకాక్షేప మున్నచో పైస్థలమున నేష్టృశబ్దమునకు నిరు క్తపూర్వపదత్వము లేకపోవుటచేనానఙాదేశము ప్రవ ర్తించుటకవకాశము లేకపోవును. కావున భాష్యప్రయోగసామర్థ్యమువలన "ఆనఙ్ఋతోద్వన్ద్వే" (925) అను సూత్రమున పూర్వపదాక్షేపము లేదని చెప్పవలయును. అట్లే లక్ష్యానుసారముగ నీసూత్రమందును పూర్వపదాక్షేపము లేదని భావము. అందుచే త్రిపద బహువ్రీహియంద న్యపదసమీపమందుండు పదమునకు పుంవద్భావము ప్రవ ర్తించును. చిత్రాజరద్గుః. చిత్రాశబ్దమునకుమాత్రము మధ్యమపద ముతో వ్యవధానముండుటవలన పుంవద్భావము రాదు.

ఈసూత్రమందు పూర్వపదాక్షేపము లేదుగావుననే చిత్రాజరత్యౌ (చిత్రా చ జరతీ చ) గావౌ యస్య అనుద్వంద్వసమాసగర్భమగు బహువ్రీహియందును "చిత్రాజరద్గుః" అను పుంవద్భావముతోగూడిన రూపమును భాష్యకారుడు ప్రయోగించెను. ప్రథమమున "జరతీ చాసౌ చిత్రా చ" అనువిగ్రహమున "పూర్వకాలైక" (730) సూ. చే కర్మధారయమునుజేసి

యనంతరము గోపదముతో బహుమ్రీహిని జేసినచో కర్మధారయమందు జరతీపదమునకు "పుంవత్కర్మధారయ" అను సూత్రముచేతను, బహుమ్రీహి యందు జరచ్చిత్రాపదము పూర్వపదమగును గాననీసూత్రముచే చిత్రాపద మునకును పుంవద్భావముప్రవర్తించును. జరచ్చిత్రగుః అను రూపమగును. మొదట జరతీగోశబ్దములకు కర్మధారయమునుచేసిన "పుంవత్కర్మధారయ" (757) సూ. చే పుంవద్భావమువలన జరతీశబ్దమున జీప్రత్యయము నివర్తించును. "గోరతద్ధితలుకి" (733) సూ. చే టచ్ప్రత్యయము. అవాదేశము. స్త్రీలింగమగుటచే సమాసముకంటె "టిడ్ఢాణఞ్" (473) సూ,చే జీప్రత్యయము. జరద్గవీ అనురూపము సిద్ధించును. పిదప చిత్రా జరద్గవీ యస్య అనువిగ్రహమున కర్మధారయోత్తరపదమగు బహుమ్రీహినిజేసిన నీసూత్రముచే చిత్రాశబ్దమునకు పుంవద్భావము. సమాసముకంటె "నద్యృతశ్చ" (836) సూ. చే కప్ప్రత్యయము ప్రవర్తించును. చిత్రజరద్గవీకః।

గ్రామణి (కులమ్) దృష్టిరస్య అనువిగ్రహమున బహుమ్రీహిచే గ్రామణిదృష్టిః అను రూపమగును. గ్రామణీశబ్దమునకు నపుంసకలింగమున "హ్రస్వోనపుంసకే" (319) సూ. చే హ్రస్వమువలన గ్రామణి శబ్దము సిద్ధమగును. కులశబ్దము నపుంసకత్వసూచనార్థము ప్రయోగింపబడెను. స్త్రియాః అను షష్ఠ్యన్తమీసూత్రమున లేకున్న గ్రామణిశబ్దమునకును పుంవద్భావము ప్రసక్తమయ్యెడిని. (గ్రామణీదృష్టిః) గఙ్గాభార్యః (గఙ్గా భార్యా యస్య) అనుచోట గఙ్గాశబ్దము నిత్యస్త్రీలింగమగుటవలన భాషితపుంస్కముగాకపోవుటచేనిచట పుంవద్భావవారణమునకై సూత్రమున "భాషితపుంస్కాత్" అనునది యావశ్యకము. వామోరూః (వామౌ ఊరూ యస్యాః) అను బహుమ్రీహియందు "సంహితశఫలక్షణవామాదేశ్చ" (528) సూ. చే నూరుశబ్దముకంటె ఊఙ్ప్రత్యయమువలన వామోరూః అనురూపము సిద్ధించును. అనంతరము దీనికి భార్యాశబ్దముతో బహుమ్రీహి। వామోరుభార్యః। (వామోరూః భార్యా యస్య) సూత్రమున "అనూఙ్" అనునది లేనిచో వామోరూశబ్దమునకు పుంవద్భావము ప్రసక్తమగును. కల్యాణీమాతా। (కల్యాణ్యాః మాతా) షష్ఠీతత్పురుషము. సమానాధికరణే అనుపదము లేనిచోనిచట కల్యాణీశబ్దమునకు పుంవద్భావము

ప్రసక్తమగును. కల్యాణీమాతృశబ్దములిచట సమానాధికరణములు గావు. కల్యాణీప్రధానః. (కల్యాణీ ప్రధానం యస్య) షష్ఠ్యర్థబహువ్రీహి. ఇచట నుత్తరపదమగు ప్రధానశబ్దము నిత్యనపుంసకలింగము కావున కల్యాణీ శబ్దముతో సమానాధికరణమైనను స్త్రియామ్ అను సప్తమ్యన్తమీసూత్ర మునసుండుటవలన కల్యాణీశబ్దమునకు పుంవద్భావము వారితమగును.

అవ :— పూరణార్థకప్రత్యయాన్తము పరమగునపుడు పుంవద్భావ నిషేధోదాహరణము చెప్పబడుచున్నది.

836. అప్పూరణీప్రమాణ్యోః. 5-4-116. అప్, పూరణీ ప్రమాణ్యోః (బహువ్రీహౌ)

పూరణార్థప్రత్యయాన్తం యత్ స్త్రీలిఙ్గం తదన్తాత్ప్రమా ణ్యన్తాచ్చ బహువ్రీహేరప్ స్యాత్। కల్యాణీ పఞ్చమీ యా సాం రాత్రీణాం తాః కల్యాణీపఞ్చమా రాత్రయః। స్త్రీ ప్రమాణీ యస్య స స్త్రీప్రమాణః। (వా) పుంవద్భావప్రతి షేధోఽప్ప్రత్యయశ్చ ప్రధానపూరణ్యామేవ। రాత్రిః పూరణీ వాచ్యాచేత్యుక్తోదాహరణే ముఖ్యా। అన్యత్ర తు॥

836. (1) పూరణార్థకమగు ప్రత్యయమంతమందుగల స్త్రీలింగశబ్ద మన్తమందుగల బహువ్రీహికంటెను, ప్రమాణీశబ్దాన్తబహువ్రీహికంటెను అప్ప్రత్యయము సమాసాన్తమగును. కల్యాణీపఞ్చమాః। (రాత్రయః= ఉద్భూతావయవభేదముగల రాత్రులు) కల్యాణీ పఞ్చమీ యాసాం తాః అనువిగ్రహమున బహువ్రీహి. పఞ్చమీ అనునది పూరణప్రత్యయాన్తము. (పఞ్చానాం పూరణీ) పూరణప్రత్యయాన్తము పరమగుటచే కల్యాణీశబ్దము నకు "స్త్రియాః పుంవత్" అను సూత్రముచే పుంవద్భావము నిషేధింప బడెను. ఈసూత్రముచే అప్ప్రత్యయమగును. "యస్యేతి చ" (312) సూ. చే నీకారలోపము. టాప్ప్రత్యయము. ప్రమాణ్యన్తమునకుదాహర ణము :— స్త్రీప్రమాణః (స్త్రీ ప్రమాణీ యస్య) బహువ్రీహి. అప్ప్రత్య యము. "యస్యేతిచ" సూ. చే నీకారలోపము. (2) వా॥ "స్త్రియాః పుంవత్" అనుసూత్రములోని "అపూరణీప్రియాదిషు" అనుదానిచే గల్గెడి పుంవద్భావప్రతిషేధము, యీసూత్రముచే విధింపబడు అప్ప్రత్యయము

ప్రధానమగు పూరణప్రత్యయాన్తము పరమగునపుడే ప్రవర్తించును. కల్యాణీపఞ్చమాః అనుచోట పఞ్చమీపదబోధ్యము రాత్రి యగును. అన్య పదార్థములగు రాత్రులలో పఞ్చమీపదార్థమగు రాత్రియును జేరును గాన రాత్రి బహువ్రీహికి ప్రధానముగవాచ్యమగును. బహువ్రీహి అన్యపదార్థ ప్రధానమగుటచే రాత్రియును ముఖ్యమగును. పఞ్చమీపదము ప్రధానపూరణార్థకప్రత్యయాన్తమగుటచే సమాసమునకు అప్ప్రత్యయముకల్యాణీశబ్దమునకు పుంవద్భావనిషేధము సిద్ధమగును. ప్రధానపూరణార్థకప్రత్యయాన్తము పరముగలేనపుడు పుంవద్భావనిషేధముఅప్ప్రత్యయమునీరెండును ప్రవర్తించవు.

వివ:— (1) సూత్రమున "పూరణీ" అను స్త్రీలింగనిర్దేశము వలన పూరణార్థకప్రత్యయమంతమందుగల స్త్రీలింగశబ్దమే గ్రహింపబడును. అనువృత్తమగు బహువ్రీహౌ అనునది పంచమ్యన్తముగ విపరిణతమై "పూరణీప్రమాణ్యోః" అనుదానికి విశేష్యమగును. తదన్తవిధి వలన మూలోక్తార్థము లభించును. (2) కల్యాణపఞ్చమీకః అను అప్ప్రత్యయరహితమగు భాష్యోదాహరణమువలనను, ప్రధానమందు కార్యములను ప్రవర్తింపజేయుటన్యాయ్యమగుటవలన నీవార్తికమున్యాయసిద్ధమగును.

837. నద్యృతశ్చ. 5-4-153. నద్యృతః, చ। (బహువ్రీహౌ, కప్)

నద్యుత్తరపదాదృదన్తోత్తరపదాచ్చ బహువ్రీహేః కప్ స్యాత్। పుంవద్భావః॥

837. నదీసంజ్ఞకమగుశబ్దముత్తరపదముగగల బహువ్రీహికంతెను, ఋకారాన్తముత్తరపదముగగల బహువ్రీహికంతెను కప్ప్రత్యయము సమాసాన్తమగును. కల్యాణపఞ్చమీకః। (కల్యాణీ పఞ్చమీ యస్య (పక్షః) బహువ్రీహి। ఉత్తరపదమగు పఞ్చమీశబ్దము నదీసంజ్ఞకమగుటచే నీసూత్రముచే కప్ప్రత్యయమగును. ఇచటనన్యపదార్థము తిరోహితావయవభేదముగల పక్షము గాని రాత్రులు గావు. కాన పూరణప్రత్యయవాచ్యమగు రాత్రి సమాసవాచ్యముగాకుండుటచే పఞ్చమీశబ్దము ప్రధానపూరణప్రత్యయాన్తము కాదు. అందుచే "అపూరణీప్రియాదిషు" అను నిషేధము ప్రవర్తింప

నందున "స్త్రియాః పుంవత్" అనుసూత్రముచే పుంవద్భావము ప్రవర్తిం చును. పూర్వసూత్రముచేనిచటనప్ప్రత్యయముగూడప్రవర్తింపదు. కల్యాణ పఞ్చమీకః అని యగును.

వివ :— నద్యృతః అనునది సమాహారద్వంద్వము. (నదీచ ఋచ్చ) పంచమీవిభక్త్యన్తము. బహువ్రీహౌ అనునది పంచమ్యన్తముగ విపరిణామమునొందును. బహువ్రీహౌ అనుదానివలననాక్షిప్తమగునుత్తర పదము నద్యృతః అనుదానికి విశేష్యము. తదన్తవిధి. ఈరీతిగ మూలో క్తార్థము ఫలించును. ఋకారాన్తోత్తరపదమగు బహువ్రీహి సంభవింప నందున ఋతః అనుచోట తపరకరణము స్పష్టార్థము.

838. కేఽణః. 7-4-13. కే, అణః। (హ్రస్వః)

కే పరే అణో హ్రస్వస్స్యాత్। ఇతి ప్రాప్తే॥

838. కప్రత్యయము పరమగునపుడు అణ్వర్ణమునకు హ్రస్వమగును. ఈసూత్రముచే కల్యాణపఞ్చమీ+క అనుచోట హ్రస్వము ప్రాప్తించు చుండ :—

వివ :— వ్యాఖ్యానమువలన సూత్రములోని కపదముచే తద్ధిత ప్రత్యయమే గ్రహింపబడును. కావున రాకా (కృదన్తము) అనుచోట హ్రస్వము ప్రవర్తింపదు.

839. న కపి. 7-4-14. న, కపి। (అణః, హ్రస్వః)

కపిపరే హ్రస్వో న స్యాత్। కల్యాణపఞ్చమీకః పక్షః। అత్ర తిరోహితావయవభేదస్య పక్షస్యాన్యపదార్థతయా రాత్రిరప్రధానమ్। బహుకర్తృకః। అప్రియాదిషు కిమ్। కల్యాణీప్రియః। ప్రియా। మనోజ్ఞా। కల్యాణీ। సుభగా। దుర్భగా। భక్తిః। సచివా। స్వసా। కాన్తా। క్షాన్తా। సమా। చపలా। దుహితా। వామా। అబలా। తనయా। సామాన్యే నపుంసకమ్। దృఢం భక్తిర్యస్య స దృఢభక్తిః। స్త్రీత్వే వివక్షాయాం తు దృఢాభక్తిః॥

839. కప్ప్రత్యయము పరమగునపుడణ్ణునకు హ్రస్వము రాదు. కల్యాణపఞ్చమీకః అనుచోటనీసూత్రముచే హ్రస్వనిషేధమగును. కల్యాణ

పఞ్చమీకః। (పక్షః) ఇచట నవయవభేదములేనట్టి పక్షమన్యపదార్థమగు టచే పూరణీయగు రాత్రికి పక్షమున ప్రవేశములేనందున రాత్రి యప్రధాన మైనది. కాన పుంవద్భావాదికములగు కార్యములు ప్రవర్తించవని యభిప్రాయము. పక్షమన పదునైదుదినములసమూహము. అవయవభేదమిచట వివక్షితముగాదు. "నద్యృతశ్చ" అను సూత్రములోని ఋదన్తోత్తరపదమునకుదాహరణము :— బహుకర్తృకః। (బహవః కర్తారో యస్య) బహువ్రీహి ఋదన్తోత్తరపదకమగుటచే కప్ప్రత్యయము ప్రవర్తించును.

"స్త్రియాః పుంవత్" అనుసూత్రములోని అప్రియాదిషు అనునిషేధమునకు ప్రయోజనము ప్రదర్శింపబడుచున్నది. కల్యాణీప్రియః। (కల్యాణీ ప్రియా యస్య) ప్రియాశబ్దము పరమగుటచే నిచట కల్యాణీశబ్దమునకు పుంవద్భావము రాదు. ప్రియాశబ్దము ప్రియాదిగణములోనిది. అప్రియాదిషు అనునదిలేనిచో నిట్టిస్థలములందు పుంవద్భావము ప్రసక్తమగును. ప్రియామనోజ్ఞాదిశబ్దములచే ప్రియాదిగణము ప్రదర్శింపబడెను. "దృఢభక్తిః అనుప్రయోగము లోకమున నగపడుచున్నది. ఇచట భక్తిశబ్దము స్త్రీలింగము గానతద్విశేషణమగు దృఢశబ్దమును స్త్రీలింగమే గావలయును. అట్టి స్త్రీలింగమగు దృఢాశబ్దమునకు భక్తిశబ్దముతో సమాసమునుజేయునపుడు భక్తిశబ్దము ప్రియాదిగణపఠితము గావునస్త్రియాఃపుంవత్ అను సూత్రముచే పుంవద్భావము నిషిద్ధమగుటవలన దృఢాభక్తిః అనురూపమే గావలయును. దృఢభక్తిః అనుప్రయోగమనుపపన్నమగుచున్నది. అయిన నిచట దృఢశబ్దము అదార్ఢ్యముయొక్క నివృత్తినిమాత్రము బోధించునదగుటవలన లింగవిశేషము వివక్షితముగాదు. "సామాన్యే నపుంసకమ్" (పదార్థమునందు సత్త్వరజస్తమోగుణములయొక్క సామ్యావస్థ వివక్షితమగునపుడు నపుంసకమగును.) అను వార్తికముచే దృఢశబ్దము నపుంసకమగును. ఈశబ్దమునకు సమాసమునుజేసిన "దృఢభక్తిః" అనుప్రయోగము నిశ్శంకముగ సాధువగును. దృఢశబ్దమునకు స్త్రీత్వము వివక్షితమగునపుడుమాత్రము దృఢాభక్తిః అనురూపమే యగును. ఇట్టిచోటులందు పుంవద్భావమును వారించుటకై ప్రియాదిగణమున భక్తిశబ్దపాఠము సార్థకమగునని గ్రహించునది.

840. తసిలాదిష్వాకృత్వసుచః. 6-3-35. తసిలాదిషు, ఆకృత్వసుచః। (స్త్రియాః, పుంవత్)

తసిలాదిషు కృత్వసుజన్తేషు పరేషు స్త్రియాః పుంవత్స్యాత్। పరిగణనం కర్తవ్యమ్। అవ్యాప్త్యతివ్యాప్తిపరిహారాయ। త్రతసౌ। తరప్తమపౌ। చరడ్జాతీయరౌ। కల్పబ్దేశీయరౌ। రూపప్పాశపౌ। థాల్। తిల్థ్యనౌ। బహ్వీషు బహుత్ర। బహుతః। దర్శనీయతరా। దర్శనీయతమా। ఘరూపేతివక్ష్యమాణో హ్రస్వః పరత్వాత్పుంవద్భావం బాధతే। పట్వీతరా। పట్వీతమా। పటుచరీ। పటుజాతీయా। దర్శనీయకల్పా। దర్శనీయదేశీయా। దర్శనీయరూపా। దర్శనీయపాశా। బహుధా। ప్రశస్తా వృకీ వృకతిః। అజాభ్యో హితా అజథ్యా (వా) శసి బహ్వల్పార్థస్య పుంవద్భావో వక్తవ్యః। బహ్వీభ్యో దేహి బహుశః। అల్పాభ్యో దేహి అల్పశః (వా) త్వతలోర్గుణవచనస్య। శుక్లాయా భావశ్శుక్లత్వమ్। శుక్లతా। గుణవచనస్య కిమ్। కర్త్ర్యా భావః కర్త్రీత్వమ్। శరదః కృతార్థతేత్యాదౌ తు సామాన్యే నపుంసకమ్ (వా) భస్యాఢే తద్ధితే। హస్తినీనాం సమూహో హాస్తికమ్। అఢే కిమ్। రౌహిణేయః। స్త్రీభ్యో ఢగితి ఢోఽత్ర గృహ్యతే। అగ్నేర్ఢగితి ఢకి తు పుంవదేవ। అగ్నాయీ దేవతా అస్య స్థాలీపాకస్యాగ్నేయః। సపత్నీశబ్దస్త్రిధా। శత్రుపర్యాయాత్సపత్నశబ్దాచ్ఛార్ఙ్గరవాదిత్వాత్ జీన్యేకః। సమానః పతిర్యస్యా ఇతి విగ్రహే వివాహనిబన్ధనం పతిశబ్దమాశ్రిత్య నిత్యస్త్రీలిఙ్గో ద్వితీయః। స్వామిపర్యాయపతిశబ్దేన భాషితపుంస్కస్తృతీయః। ఆద్యయోశ్శివాద్యణ్। సపత్న్యా అపత్యం సాపత్నః। తృతీయాత్తు లిఙ్గవిశిష్టపరిభాషయా పత్యుత్తరపదలక్షణో ణ్య ఏవ। న త్వణ్। శివాదౌ రూఢయోరేవ గ్రహణాత్। సాపత్న్యః (వా) ఠక్ఛసోశ్చ। భవత్యాశ్ఛాత్రా భావత్కాః। భవదీయాః। ఏతద్వార్తికమేకతద్ధితేచేతి సూత్రం

చ న కర్తవ్యమ్। సర్వనామ్నో వృత్తిమాత్రే పుంవద్భావ ఇతి భాష్యకారేష్ట్యా గతార్థత్వాత్। సర్వమయః। సర్వకామ్యతి। సర్వికా భార్యా యస్య సః సర్వకభార్యః। సర్వప్రియః ఇత్యాది। పూర్వస్యైవేదమ్। భస్త్రైషాద్వేతిలిఙ్గాత్। తేనాకచి ఏకశేషవృత్తౌ చ న। సర్వికా। సర్వాః। (వా) కుక్కుట్యాదీనామణ్డాదిషు। కుక్కుట్యా అణ్డం కుక్కుటాణ్డమ్। మృగ్యాః పదం మృగపదమ్। మృగక్షీరమ్। కాకశాబః॥

840. "పఞ్చమ్యాస్తసిల్" (5-3-7) అను సూత్రము మొదలు "సంఖ్యాయాః క్రియాభ్యావృత్తిగణనే కృత్వసుచ్" (5-4-17) అను సూత్రముతుదివరకునుండు సూత్రములచే విహితములగు తసిలాదిప్రత్యయములు పరములగునపుడు స్త్రీవాచకశబ్దమునకు పుంవద్భావమగును. అభిమతస్థలమందు లక్షణము (సూత్రము) ప్రవర్తింపకుండుట యవ్యాప్తి యనబడును. అనభిమతస్థలమందు లక్షణము ప్రవర్తించుట యతివ్యాప్తి యనబడును. ఇట్టి యవ్యాప్త్యతివ్యాప్తులను నివర్తింపచేయుటకై తసిలాదులను పరిగణనము చేయవలయును :— 1 త్రల్ 2 తసిల్ప్రత్యయములు. 3 తరప్ 4 తమప్ప్రత్యయములు. 5 చరట్ 6 జాతీయర్ప్రత్యయములు. 7 కల్పప్ 8 దేశీయర్ప్రత్యయములు. 9 రూపప్ 10 పాశప్ప్రత్యయములు. 11 థాల్ప్రత్యయము. 12 తిల్ 13 థ్యన్ప్రత్యయములు. పరిగణితములగు నీప్రత్యయములు పరములగునపుడే పుంవద్భావము ప్రవర్తించును.

క్రమముగనుదాహరణములు చూపబడుచున్నవి :—(1) బహుత్ర। "బహ్వీషు" అనునర్థమున "సప్తమ్యాస్త్రల్" (5-3-10) సూ. చే బహ్వీశబ్దముకంటె త్రల్ప్రత్యయము. పుంవద్భావము. (2) బహుతః। బహ్వీభ్యః అనునర్థమున "పఞ్చమ్యాస్తసిల్" (5-3-7) సూ. చే బహ్వీశబ్దముకంటె తసిల్ప్రత్యయము. పుంవద్భావము. (3) దర్శనీయతరా। "ద్వివచనవిభజ్యోపపదే తరప్" (5-3-57) సూ. చే ఇద్దఱిస్త్రీలలోనీమె మిక్కిలి సుందరమైనది అనునర్థమున దర్శనీయాశబ్దముకంటె తరప్ప్రత్యయము. పుంవద్భావమువలన టాప్ప్రత్యయము నివృత్తమగును. (4) దర్శనీయ

తమా। దర్శనీయాశబ్దముకంటె స్త్రీలందరిలోనీమె మిక్కిలిసుందరమైనది అనునర్థమున "అతిశాయనే తమబిష్ఠనౌ" (5-3-55) సూ. చే తమప్ప్రత్యయము. పుంవద్భావము. స్త్రీలింగమగు పట్వీశబ్దముకంటె తరప్ప్రత్యయమును గానితమప్ప్రత్యయమును గానిచేయునపుడు "ఘరూపకల్పచేలడ్ బ్రువగోత్రమతహతేషు జ్యోఽనేకాచో హ్రస్వః" (990) సూ. చే విధింపబడు హ్రస్వము దీనికంటె పరమగుటవలననీపుంవద్భావమును బాధించును. కావున హ్రస్వము ప్రవర్తించిన గ్రమముగ పట్వితరా పట్వితమా అని యగును. (5) పటుచరీ। పట్వీశబ్దముకంటె, పూర్వం పట్వీ అనునర్థమున "భూతపూర్వే చరట్" (5-3-53) సూ. చే చరట్ప్రత్యయము. జీబాదుల నూహించునది. (6) పటుజాతీయా। (పటుసదృశీ) "ప్రకారవచనే జాతీయర్" (5-3-69) సూ. చే పట్వీశబ్దముకంటె సదృశరూపార్థమందు జాతీయ(ర్) ప్రత్యయము. (7) దర్శనీయకల్పా. దర్శనీయాశబ్దముకంటె "ఈషదసమాప్తౌ కల్పబ్దేశ్యదేశీయరః" (5-3-67) సూ. చే కల్పప్ప్రత్యయము. (8) దర్శనీయదేశీయా। "ఈషదసమాప్తౌ" సూ. చే దేశీయ(ర్) ప్రత్యయము. (9) దర్శనీయరూపా। "ప్రశంసాయాం రూపప్" (5-5-66) అనుసూత్రమువలన దర్శనీయాశబ్దముకంటె ప్రశంసయందు రూపప్ప్రత్యయము. (10) దర్శనీయపాశా। "యాప్యే పాశప్" (5-3-47) సూ. చే పాశప్ప్రత్యయము. కుత్సితముగ చూడతగినదని యర్థము. (11) బహుథా। (బహుప్రకారా) "ప్రకారవచనే థాల్" (5-3-23) సూ. చే బహ్వీశబ్దముకంటె థాల్ప్రత్యయము. అనేకవిధములైనదని యర్థము. (12) వృకతిః। (ప్రశస్తా వృకీ) "వృకజ్యేష్ఠాభ్యాం తిల్ తాతిలౌ చ ఛన్దసి" (5-4-41) సూ.చే వృకీశబ్దముకంటె తిల్ప్రత్యయము. ప్రశస్తమైన యాడుతోడేలని యర్థము. (13) అజథ్యా। (అజాభ్యో హితా) అజాశబ్దముకంటె "అజావిభ్యాం థ్యన్" (4-1-8) సూ. చే థ్యన్ప్రత్యయము. పుంవద్భావము. ఆడుమేకలకు హితమైన లతాదులని యర్థము.

(1) వా॥ శస్ప్రత్యయము (తద్ధితము) పరమగునపుడు బహ్వర్థకమగుశబ్దమునకును అల్పార్థకమగుశబ్దమునకును పుంవద్భావమును చెప్పవలయును. బహుశః। బహ్వీశబ్దముకంటె "బహ్వల్పార్థాచ్ఛస్ కారకాదన్యత

రస్యామ్" (5-4-42) సూ. చే "బహ్వీభ్యోదేహి" అనునర్థమందు శస్ ప్రత్యయమగును. పుంవద్భావము. అల్పశః (అల్పాభ్యో దేహి) పూర్వోక్త సూత్రముచేతనే అల్పాశబ్దముకంటె శస్ప్రత్యయము. పుంవద్భావము. (2) వా॥ త్వప్రత్యయతల్ప్రత్యయములు పరమగునపుడు స్త్రీలింగమగు గుణవచనమునకు పుంవద్భావమగును. సంజ్ఞాజాతికృదన్తతద్ధితాన్తసమాస సర్వనామసంఖ్యలకంటెనితరమగు శబ్దము గుణవచనశబ్దముచే గ్రహింపబడును. శుక్లత్వమ్। (శుక్లాయా భావః) శుక్లాశబ్దముకంటె త్వప్రత్యయము. శుక్లాశబ్దము ప్రసిద్ధగుణవాచకము. పుంవద్భావము. శుక్లతా। (శుక్లాయా భావః) శుక్లాశబ్దముకంటె తల్ప్రత్యయము. పుంవద్భావము. కర్త్రీత్వమ్। (కర్త్ర్యా భావః) కర్త్రీశబ్దముకంటె త్వప్రత్యయము. కర్త్రీశబ్దము (ఏదో యొకపనిని చేయుస్త్రీయని యర్థము) క్రియానిమిత్తకమగుటచే గుణవాచకము గాదు. కాననిచట పుంవద్భావము రాదు. వార్తికమున గుణవచనపదము లేనిచోనిచటగూడ త్వపత్ర్యయముపరమైనది గానపుంవత్త్వము ప్రవర్తింపవలసివచ్చును,

కావ్యములందు "నిరీక్ష్య మేనే శరదః కృతార్థతా" ఇత్యాదిశ్లోకములలో "కృతార్థతా" మొదలగు రూపములగపడుచున్నవి. కృతార్థాశబ్దముకంటె భావార్థమందు తల్ప్రత్యయమనవలయును. కృతార్థాశబ్దము సమాసమగుటచే (కర్తవ్యమునునిర్వర్తించినస్త్రీయనియర్థము) గుణవచనము గానందున పుంవద్భావము ప్రవర్తింపదు గానకృతార్థతా అనురూపము సిద్ధింపకున్నది. అయినను "దృఢభక్తిః" అనుస్థలమునందువలెనిచటను సామాన్యమున నపుంసకమగు కృతార్థశబ్దముకంటె తల్ప్రత్యయమును జేసిన "కృతార్థతా" అనురూపము సిద్ధించును. ఈరీతిగ సామాన్యనపుంసకత్వమునాశ్రయించుటచే "సా ముమోచ రతిదుఃఖశీలతామ్", "నేష్టం పురో ద్వారవతీత్వమాసీత్" మొదలగు ప్రయోగములును సాధువులగును.

(3) వా॥ ఠప్రత్యయము పరమగునపుడు భసంజ్ఞకమగు స్త్రీవాచకశబ్దమునకు పుంవద్భావమగును. హాస్తికమ్. (హస్తినీనాం సమూహః) హస్తినీశబ్దముకంటె "అచిత్తహస్తిధేనోః" (4-2-47) సూ.చే ఠక్ప్రత్యయమగును. ఆదివృద్ధి. ప్రత్యయమునకు "ఠస్యేకః" (7-3-50) సూ.చే

నికాదేశము. పుంవద్భావముచే ఙీప్ప్రత్యయము నివర్తించును. "నస్తద్ధితే" సూ. చే టిలోపమునగును. రౌహిణేయః। రోహితశబ్దముకంటె స్త్రీలింగమున "వర్ణాదనుదాత్తాత్" (499) సూ. చే ఙీప్ప్రత్యయనకారాదేశములగును. "రోహిణ్యా అపత్యమ్" అనునర్థమున రోహిణీశబ్దముకంటె "స్త్రీభ్యో ఢక్" (4-1-120) సూ. చే ఢక్ప్రత్యయమగును. ఆదివృద్ధి. ఢప్రత్యయమునకేయాదేశము. వార్తికమున "అఢే" అనుపదము లేకున్న నిట్టిస్థలములందును పుంవద్భావము ప్రసక్తమగును. అట్లయిన ఙీప్ నకారములు నివర్తించును గాన రౌహితేయః అనుననిష్టరూపము ప్రసక్తమగును. అఢే అనుచోట ఢపదముచే "స్త్రీభ్యోఢక్" సూత్రవిహితమగు ఢక్ప్రత్యయమే గ్రహింపబడును. అనగా "స్త్రీభ్యోఢక్" సూత్రవిహితఢప్రత్యయము పరమగునపుడే పుంవద్భావము నిషేధింపబడును. ఇతరసూత్రములచే విధింపబడు ఢప్రత్యయము పరమగునపుడుమాత్రము పుంవద్భావనిషేధము ప్రవర్తింపదు. అందుచే "అగ్నేర్ఢక్" (4-2-33) సూ. చే విధింపబడిన ఢక్ప్రత్యయముపరమగునపుడు పుంవద్భావము ప్రవర్తించును. ఆగ్నేయః। అగ్నిశబ్దముకంటె స్త్రీత్వవివక్షయందు "వృషాకప్యగ్ని" (497) సూ. చే ఙీష్ప్రత్యయైకారాదేశములు ప్రవర్తించును. అగ్నాయీ అనియగును. దీనికంటె అగ్నాయీ దేవతా అస్య (స్థాలీపాకస్య) అనునర్థమున "అగ్నేర్ఢక్" సూ. చే ఢక్ప్రత్యయము. ఏయాదేశము. పుంవద్భావమువలన ఙీష్ప్రత్యయైకారాదేశములు నివృత్తములగును. అగ్ని+ఏయ, అనియుండ "యస్యేతిచ" (312) సూ. చే నికారలోపము. ఆదివృద్ధి. ఆగ్నేయః అను రూపము సిద్ధించును.

వ్యుత్పత్తిభేదముచే సపత్నీశబ్దము మూడువిధములుగనున్నది. (1) శత్రుశబ్దమునకు పర్యాయమగు సపత్నశబ్దముకంటె స్త్రీలింగమున "శార్ఙ్గరవాద్యఞోఙీన్" (530) సూ. చే ఙీన్ప్రత్యయము ప్రవర్తించునపుడు సిద్ధమగునది మొదటిది. ఇది భాషితపుంస్కమగును. శత్రుపర్యాయసపత్నశబ్దమవ్యుత్పన్నమని గ్రహించునది. (2) వివాహమందగు సంస్కారవిశేషము గల పురుషునియందు రూఢమగు పతిశబ్దమునాశ్రయించి "సమానః పతిః యస్యాః" అనువిగ్రహమున సమాసమునుచేసిన "నిత్యం సపత్న్యాదిషు"

(495) అను సూత్రమువలన సమానశబ్దమునకు సభావము పతిశబ్దమునకు ఙీప్ప్రత్యయనకారాదేశములు. వీనిచే సిద్ధించినసపత్నీశబ్దము రెండవది. ఇది నిత్యస్త్రీలిఙ్గము. (3) ప్రభువాచకమగు పతిశబ్దముతో "సమానః పతిర్యస్యాః" అనువిగ్రహమున సమాసమునుచేసి "నిత్యంసపత్న్యాదిషు" సూ. చే సభావాదులను ప్రవర్తింపచేసినపుడు సిద్ధమగునది మూడవది. ఇట్టి పతిశబ్దముతోసమాసముచేసినపుడన్యపదార్థము స్త్రీయే గావలయుననునియమము లేదు గాననీశబ్దము భాషితపుంస్కమగును.

శత్రుపర్యాయసపత్నశబ్దమువలన, వివాహనిబంధన పతిశబ్దమువలన, సిద్ధములగు సపత్నీశబ్దములకంటె "సపత్న్యా అపత్యమ్" అనునర్థమున "తస్యాపత్యమ్" (4-1-92) సూ. చే ప్రాప్తమగునణ్ప్రత్యయమును బాధించి "స్త్రీభ్యోఢక్" సూ. చే ఢక్ప్రత్యయము ప్రాప్తించుచున్నది. ధానిని బాధించి "శివాదిభ్యోఽణ్" (4-1-112) సూ. చే నణ్ప్రత్యయమే యగును. ఆదివృద్ధి. ఇందుప్రథమసపత్నీశబ్దము భాషితపుంస్కము గాన దానికి "భస్యాఢే" అను పైవార్తికముచే పుంవద్భావమువలన ఙీన్ప్రత్యయము నివర్తించును గానసాపత్నః అనురూపమగును. ఇచటి నకారము స్త్రీలింగమును నిమిత్తముగజేసికొని ప్రవర్తించినది గాకుండుటచే దానికి మాత్రము నివృత్తి యుండదు. ద్వితీయసపత్నీశబ్దము నిత్యస్త్రీలింగమగుటచే పుంవద్భావము ప్రవర్తించదు. "సాపత్నీ+అ" అనియుండ "యస్యేతి చ" సూ. చే నీకారలోపము. కాన సాపత్నః అని యగును. ఇచటను పుంవద్భావము ప్రవర్తించినచో సాపతః అనురూపమయ్యెడిని. స్వామి పర్యాయపతిశబ్దమువలన సిద్ధమైన సపత్నీశబ్దముకంటెమాత్రము "సపత్న్యా అపత్యమ్" అనునర్థమున లిఙ్గవిశిష్టపరిభాషచే "దిత్యదిత్యాధిత్యపత్యుత్తరపదాణ్ణ్యః" (4-1-85) సూ. చే ణ్యప్రత్యయమగును. శివాదిగణమున రూఢములగు సపత్నీశబ్దమునే గ్రహించుటవలన "శివాదిభ్యోఽణ్" సూ.చే నణ్ప్రత్యయము రాదు. ప్రథమసపత్నీశబ్దము శత్రువనునర్థమున కేవలరూఢము. ద్వితీయసపత్నీశబ్దముగూడ సమానభర్తృక యనునర్థమున యోగరూఢము. అందుచే నారెండుశబ్దములకణ్ప్రత్యయము సిద్ధమగును. తృతీయసపత్నీశబ్దముమాత్రము సాతీతిపతిః అనుతీతిగ కేవలయోగ

సిద్ధమగుపతిశబ్దముగలదగుటచే రూఢము గానందున దీనికి శివాదిగణమున గ్రహణములేదు. కాననణ్ప్రత్యయము ప్రవర్తింపక ణ్యప్రత్యయమే ప్రవర్తించునని యాశయము. "దిత్యదిత్యాదిత్య" అను సూత్రముచే పతిశబ్దము త్తరపదమగుదానికి ణ్యప్రత్యయము విధింపబడినను "ప్రాతిపదిక గ్రహణే లిఙ్గవిశిష్టస్యాపి గ్రహణమ్" అనుపరిభాషచే పత్నీశబ్దము త్తరపదముగగల శబ్దముపంటెను ణ్యప్రత్యయము సిద్ధమగును. అందువలన తృతీయసపత్నీశబ్దముకంటె ణ్యప్రత్యయము నిస్సందేహముగ ప్రవర్తించును. ఆదివృద్ధి. ఈశబ్దము భాషితపుంస్కము గానపుంవద్భావము ప్రవర్తించుటచే జీబ్నకారాదేశములు నివృత్తములగును. సాపతి+య అనియుండ "యస్యేతి చ" సూ. చే నికారలోపము. సాపత్యః అని యగును. (4 వా) ఠక్ప్రత్యయముగాని ఛస్ప్రత్యయముగాని పరమగునపుడు స్త్రీవాచకమునకు పుంవద్భావమును చెప్పవలయును. భావత్కః। భవత్యాశ్ఛాత్రాః అనునర్థమున "భవతష్ఠక్ఛసౌ" (4-2-115) సూ. చే భవతీశబ్దము కంటె ఠక్ప్రత్యయము. ఈవార్తికముచే పుంవద్భావము. "ఠస్యేకః" (7-3-50)సూ.చే ప్రాప్తమగునికాదేశమును బాధించి "ఇసుసుక్తాన్తాత్కః" (7-3-51) సూ. చే ఠక్ప్రత్యయమునకు కాదేశమగును. ఆదివృద్ధి. భవదీయాః। "భవతష్ఠక్ఛసౌ" సూ. చే భవతీశబ్దముకంటె ఛస్ప్రత్యయము. ఈయాదేశము. పుంవద్భావము.

"ఏకతద్ధితే చ" (1005) అనుసూత్రమునకు తద్ధితప్రత్యయము, ఉత్తరపదము, పరమగునపుడేకశబ్దమునకు హ్రస్వమగునని యర్థము. ఏకత్వమ్ (ఏకస్యా భావః) మొదలగునవి యుదాహరణములు. సర్వనామమునకు కృత్తద్ధితసమాసాదివృత్తులన్నిటియందు పుంవద్భావమును విధించు "సర్వనామ్నో వృత్తిమాత్రే పుంవద్భావః" అను భాష్యకారునివచనము వలన "ఠక్ఛసోశ్చ" "ఏకతద్ధితేచ" అనువచనములచే సాధింపదగు భావత్కః ఏకత్వమ్ మొదలగునభిమతరూపములు సిద్ధించును గాననావార్తికము ఏకతద్ధితేచ అనుసూత్రమునావశ్యకములు గావు. "సర్వనామ్నో వృత్తిమాత్రే పుంవద్భావః" అను భాష్యకారవచనమునకుదాహరణములు :—
సర్వమయః। సర్వాశబ్దముకంటె "సర్వస్యా ఆగతః" అనునర్థమున

"మయట్ చ" (4-3-82) సూ.చే మయట్ప్రత్యయమగును. తద్ధితవృత్తి యగుటవలననీవచనముచే పుంవద్భావము. సర్వకామ్యతి। (సర్వామాత్మన ఇచ్ఛతి) సర్వాశబ్దముకంటె "కామ్యచ్చ" (3-1-9) సూ. చే కామ్యచ్ ప్రత్యయము. సనాద్యన్తధాతువృత్తియగుటచేనీవచనమువలన పుంవద్భావము. తిబాదులు. సర్వకభార్యః। (సర్వికా భార్యా యస్య) బహువ్రీహి సమాసము. సమాసవృత్తియగుటచేనీవచనమువలన పుంవత్త్వము. సర్వప్రియః। (సర్వాప్రియా యస్య) సమాసమగుటచే పుంవద్భావము. "భస్త్రైషాజాజ్ఞాద్వా" (469) సూ. చే నకచ్సహితములగు ఏషకా ద్వకా అను శబ్దములకకారముకంటె పూర్వమగుదానికిత్వము విధింపబడెను. పైభాష్యకారవచనముచే వృత్తిఘటకములగు ననేకభాగములలో నొకదానికంటె పూర్వముననుండు సర్వనామమునకే పుంవద్భావమును చెప్పవలయును. అట్లు చెప్పనిచో ఏషా ద్వా అనుశబ్దములకకచ్ప్రత్యయమును చేయునపుడు తద్ధితవృత్తియగుటవలన పుంవద్భావమే ప్రవర్తించును గాననిత్వవిధానమునకవకాశము లేకపోవును. అందుచే "భస్త్రైషా" అను సూ. చే నిత్వవిధానము "సర్వనామ్నో" అనువచనముచే పూర్వమునకే పుంవద్భావమనుటలో ప్రమాణమగును. ఇట్లు చెప్పుటవలననకచ్ప్రత్యయము ప్రవర్తించునపుడును ఏకశేషవృత్తియందునీవచనముచే పుంవద్భావము రాదు. సర్వికా। అకచ్ప్రత్యయముతోగూడిన సర్వాశబ్దముకంటె టాప్ప్రత్యయము. "ప్రత్యయస్థాత్" (466) సూ. చే నిత్వము. సర్వాః। సర్వాశబ్దమునకు బహువచనము. సరూపసూత్రముచేనేకశేషము.

(5 వా) కుక్కుటీ మృగీ మొదలగు కుక్కుట్యాదిగణపతితము లగు శబ్దములకు అణ్డ శాబ మొదలగునణ్డాదిగణపతితశబ్దములు పరము లగునపుడు పుంవద్భావమును చెప్పవలయును కుక్కుటాణ్డమ్। (కుక్కుట్యా అణ్డమ్) పుంవద్భావము. మృగక్షీరమ్। (మృగ్యాః క్షీరమ్) మృగపదం। (మృగ్యాః పదమ్) కాకశాబః। (కాక్యాః శాబః)॥

వివ :— "అకృత్వసుచః" అనుచోట ఆఙ్ అభివిధ్యర్థకము. కాన కృత్వసుచ్ప్రత్యయవిధాయకసూత్రముగూడ తసిలాదులలో జేరునని గ్రహించునది. తిల్ థ్యన్ప్రత్యయములు తసిలాదికృత్వసుజన్తములందు

పఠింపబడనందున వృకతిః అజథ్యా ఇత్యాదులగునభిమతస్థలములందు పుంవద్భావము ప్రవర్తింపకపోవును కాననిట్టిచోటులందవ్యాప్తియని యెరుగునది. దేశ్య రూప్య ప్రత్యయములు తసిలాదికృత్వసుజన్తములందు పఠింపబడుటచే పట్వీదేశ్యా శుభ్రారూప్యా ఇత్యాదిరూపములందు పుంవద్భావము ప్రసక్తమయ్యెడిని. కాననిట్టిచోటులందతివ్యాప్తి యనియెరుగునది. అందుచే పరిగణనమావశ్యకము. "శసి బహ్వల్పార్థస్య", "ఛస్యాఽఢే" అనువార్తికములు ఆయాప్రత్యయములు పరిగణనమందన్తర్భూతములు గాకపోవుటచే పుంవద్భావమప్రాప్తమగుచుండ తదర్థమారంభింపబడినవి.

841. క్యఙ్మానినోశ్చ. 6-3-6, క్యఙ్మానినోః, చ। (స్త్రియాః, పుంవత్)

ఏతయోః పరతః పుంవత్। ఏనీవాచరతి ఏతాయతే। శ్యేనీవాచరతి శ్యేతాయతే। స్వాభిన్నాం కాం చిద్దర్శనీయాం మన్యతే దర్శనీయమానినీ। దర్శనీయాం స్త్రియం మన్యతే దర్శనీయమానీ చైత్రః॥

841. క్యఙ్ప్రత్యయముపరమగునపుడు, మానిన్శబ్దముపరమగునపుడును స్త్రీవాచకశబ్దమునకు పుంవద్భావమగును. ఏతాయతే। (ఏనీవాచరతి) ఏతశబ్దముకంటె "వర్ణాదనుదాత్తాత్" (499) సూ. చే ఙీప్ప్రత్యయనకారాదేశములైనచో ఏనీశబ్దము సిద్ధమగును. "ఏనీవాచరతి" అనునర్థమున "కర్తుః క్యఙ్ సలోపశ్చ" (3-1-11) సూ. చే నేనీశబ్దముకంటె క్యఙ్ప్రత్యయము. ఈసూత్రముచే పుంవద్భావము. కాన ఙీబ్నకారాదేశములు నివర్తించును. "అకృత్సార్వధాతుకయోః" (7-4-25) సూత్రముచే ఏతశబ్దమునకు దీర్ఘమునగును. శ్యేతాయతే। (శ్యేనీవాచరతి) శ్యేతశబ్దమునకు ఏతశబ్దమునకువలె ఙీబ్నకారాదేశములనుచేసిన శ్యేనీశబ్దముసిద్ధించును. శ్యేనీశబ్దముకంటె క్యఙ్ప్రత్యయము. పుంవద్భావము. దర్శనీయమానినీ। (స్వాభిన్నాం కాం చిద్దర్శనీయాం మన్యతే) దర్శనీయాశబ్దముపపదమగుచుండ మనధాతువుకంటె "మనః" (3-2-82) సూ. చే ణినిప్రత్యయము. "ఉపపదమతిఙ్" (786) సూ.చే సమాసము. పుంవద్భావము. సమాసమునకారాన్తమగుటచే "ఋన్నేభ్యో ఙీప్" సూ.చే ఙీప్ప్రత్యయము. దర్శనీయ

మానీ। (దర్శనీయాం స్త్రియం మన్యతే) చైత్రుడు. ఇచట పూర్వమునకు వలె ప్రక్రియనూహించునది. దర్శనీయమానిన్‌శబ్దము పుంలింగమగుటచే జీబాదేశముమాత్రము రాదు.

వివ :— "దర్శనీయమానినీ" ఇత్యాదులందు స్త్రీలిఙ్గమగు మానినీ శబ్దముత్తరమగును గాన "స్త్రియాఃపుంవత్" సూ. చే పుంవద్భావము సిద్ధమగును. అయినను సమానాధికరణముగానట్టి మానినీశబ్దము పరమగు నపుడును స్త్రీలింగముగానట్టి మానిన్‌శబ్దము పరమగునపుడును పుంవద్భావముకొఱకీసూత్రమున మానిన్‌శబ్దము గ్రహింపబడెను. "దర్శనీయమానినీ" అనుచోట మానినీశబ్దము స్త్రీలింగమైనను సమానాధికరణము గాదు. ఈ విషయమును సూచించుటకే "స్వభిన్నాం కాంచిత్" (దర్శనీయాం మన్యతే) అని యుపపాదింపబడెను. తనకంటె భిన్నమగు మరియొకస్త్రీని సుందరమైనదానినిగ తలంచుస్త్రీ యనియర్థము. దర్శనీయమానీ అనుచోట మానిన్ శబ్దము పుంలింగము గానస్త్రియాఃపుంవత్ సూత్రమునకు ప్రాప్తిలేదు. ఇచటనీసూత్రముచేతనే పుంవద్భావమగును.

842. న కోపధాయాః. 6-3-37. న, కోపధాయాః। (స్త్రియాః, పుంవత్)

కోపధాయాః స్త్రియా న పుంవత్। పాచికాభార్యః। రసికాభార్యః। మద్రికాయతే। మద్రికామానినీ। (వా) కోపధ ప్రతిషేధే తద్ధితవుగ్రహణమ్। నేహ। పాకా భార్యా యస్య సః పాకభార్యః॥

842. కకారోపధమగు స్త్రీవాచకమునకు పుంవద్భావము రాదు. తత్తత్సూత్రవార్తికములచే ప్రాప్తమగు పుంవద్భావమునకిది నిషేధము. పాచికాభార్యః। (పాచికా భార్యా యస్య) "స్త్రియాః పుంవత్" సూ. చే ప్రాప్తమగు పుంవద్భావమునకు నిషేధము. రసికాభార్యః। (రసికా భార్యా యస్య) పుంవద్భావనిషేధము. మద్రికాయతే। మద్రికాశబ్దముకంటె క్యఙ్ ప్రత్యయము. పూర్వసూత్రముచే ప్రాప్తమగు పుంవద్భావమునకు నిషేధము. మద్రికామానినీ। "దర్శనీయమానినీ" అనుచోటునందువలె ప్రక్రియ నెరుగునది. పుంవద్భావనిషేధము విశేషము.

(వా) నకోపధాయాః అనుసూత్రముచే విధింపబడు నిషేధమందు తద్ధితవుపదములను గ్రహించవలయును. తద్ధితప్రత్యయసంబంధి వుప్రత్యయ (ణ్వుల్) సంబంధి యైనటువంటి కకారముపధగాగల శబ్దమునకే పుంవద్భావనిషేధమని యర్థము. పాకభార్యః। (పాకా భార్యా యస్య సః) పాకశబ్దముణాదులలో నిపతింపబడినది. అందుచేనిచటికకారము తద్ధిత సంబంధిగాని వుసంబంధిగాని కానందున నిషేధము ప్రవర్తించదు.

వివ :— పచధాతువుకంటె ణ్వుల్ప్రత్యయము అకాదేశము టాప్ప్రత్యయము ఇత్వము ప్రవర్తించిన పాచికాశబ్దము సిద్ధమగును. రసశబ్దము కంటె "అత ఇనిఠనౌ" (5-2-115) సూ.చే రసోఽస్యాస్తి అనునర్థమున ఠన్ప్రత్యయము. (తద్ధితము) దానికి ఇకాదేశము టాప్ మొదలగువానిని చేసిన రసికాశబ్దము సిద్ధమగును. మద్రేషుభవా అనునర్థమున మద్ర శబ్దముకంటె "మద్రవ్రజ్యోః కన్" (4-2-131) సూ.చే కన్ప్రత్యయము. (తద్ధితము) టాబాద్యనంతరము మద్రికా అనియగును. ఈస్థలములందును పుంవద్భావమునిషిద్ధమగును.

843. సంజ్ఞాపూరణ్యోశ్చ. 6-3-38. సంజ్ఞాపూరణ్యోః, చ, (న, పుంవత్)

అనయోర్న పుంవత్। దత్తాభార్యః। దత్తామానినీ। దాన క్రియానిమిత్తః స్త్రియాం పుంసి చ సంజ్ఞాభూతోఽయమితి భాషితపుంస్కత్వమస్తి। పఞ్చమీభార్యః। పఞ్చమీపాశా॥

843. సంజ్ఞావాచకముగాని పూరణప్రత్యయాన్తముగాని యగుస్త్రీవాచక శబ్దమునకు పుంవద్భావము రాదు. దత్తాభార్యః (దత్తా భార్యా యస్య) దత్తాశబ్దము సంజ్ఞావాచకము. "స్త్రియాఃపుంవత్" సూ. చే ప్రాప్తమగు పుంవద్భావమునకిది నిషేధము. దత్తామానినీ దత్తాం మన్యతే • అనునర్థమున ణినిప్రత్యయము. పుంవద్భావనిషేధము. దానక్రియను (దానమును) పురస్కరించుకొనియే దత్తాశబ్దము పుంలింగమందు స్త్రీలింగమందును సంజ్ఞాశబ్దమైనది. అందుచే నొకేప్రవృత్తినిమిత్తమందు భాషితపుంస్కమగును గాన "స్త్రియాఃపుంవత్" సూత్రమువలన ప్రాప్తమగు పుంవద్భావమీసూత్రముచే నిషేధింపబడును. పఞ్చమీభార్యః। (పఞ్చమీ భార్యా యస్య)

పఞ్చమీశబ్దము పూరణప్రత్యయాన్తము గాననీనిషేధమగును. పఞ్చమీ పాశా. కుత్సితార్థమున పాశప్ప్రత్యయము. నింపితమగుపంచమి యని యర్థము. "తసిలాదిషు" (840) సూ. చే ప్రాప్తమగు పుంవద్భావము నిషిద్ధమగును.

844. వృద్ధినిమిత్తస్య చ తద్ధితస్యాఽరక్తవికారే. 6-3-39.
వృద్ధినిమిత్తస్య, చ, తద్ధితస్య, అరక్తవికారే। (న, పుంవత్)
వృద్ధిశబ్దేన విహితా యా వృద్ధిః తద్ధేతుర్యస్తద్ధితోఽరక్తవికారార్థస్తదన్తా స్త్రీ న పుంవత్। స్రౌఘ్నీభార్యః। మాధురీయతే। మాధురీమానినీ। వృద్ధినిమిత్తస్య కిమ్। మధ్యమభార్యః। తద్ధితస్య కిమ్। కాణ్డలావభార్యః। వృద్ధిశబ్దేన కిమ్। తావద్భార్యః। రక్తే తు కాషాయీ కన్థా యస్య సః కాషాయకన్థః। వికారే తు హైమీ ముద్రికా యస్య సః హైమముద్రికః। వృద్ధిశబ్దేన వృద్ధిం ప్రతి ఫలోపధానాభావాదిహ న పుంవత్। వైయాకరణభార్యః। సౌవశ్వభార్యః॥

844. వృద్ధిశబ్దముచే విధింపబడు వృద్ధికి నిమిత్తమై రక్తార్థకము కంటె వికారార్థకముకంటె భిన్నమైన తద్ధితప్రత్యయమన్తమందుగల స్త్రీ వాచకమునకు పుంవద్భావము ప్రవర్తించదు. సూత్రములోని వృద్ధిశబ్దమున కావృత్తివలన వృద్ధిశబ్దముచే విధింపబడువృద్ధికనునర్థము లభించినదని గ్రహించునది. స్రౌఘ్నీభార్యః। స్రుఘ్నశబ్దము దేశవిశేషవాచకము. స్రుఘ్నేభవా అనునర్థమున "తత్రభవః" అనుసూత్రముచే స్రుఘ్నశబ్దము కంటె అణ్ప్రత్యయము. "యస్యేతిచ" సూ. చే అకారలోపము. అణ్ ప్రత్యయము ణిత్తగుటవలన "తద్ధితేష్వచామాదేః" (7-2-112) సూ. చే నాదివృద్ధి. "టిడ్ఢాణఞ్" సూ. చే జీపు. స్రౌఘ్నీ అనియగును. స్రౌఘ్నీ భార్యా యస్య అనివిగ్రహము. "స్త్రియాఃపుంవత్" సూత్రమువలన ప్రాప్తించు పుంవద్భావమీసూత్రముచే నిషేధింపబడును. మాధురీయతే. "తత్ర భవః" (4-3-53) సూ. చే మధురాయాంభవా అనునర్థమున మధురాశబ్దము కంటెనణ్ప్రత్యయము. అకారలోపము. ఆదివృద్ధి జీపుప్రవర్తించిన మాధురీ అనియగును. పిదప మాధురీవాచరతి అనునర్థమున "కర్తుః క్యఙ్"

(3-1-11) సూ. చే క్యఙ్ప్రత్యయము. సనాద్యన్తధాతువగుటచే లడాదు లగును. ఇచట "క్యఙ్మానినోశ్చ" సూ. చే ప్రాప్తించు పుంవద్భావము నిషేధింపబడును. మాధురీమానినీ। మాధురీం (మధురాయాం భవాం) మన్యతే అనునర్థమున మనధాతువుకంటె ణినిప్రత్యయము. ఉపపదసమాసము. ఇదినకారాంతమగుటవలన విశిష్టముకంటె ఙీప్ప్రత్యయము. ఇచటను "క్యఙ్మానినోశ్చ" సూ. చే ప్రాప్తమగు పుంవద్భావము నిషేధింపబడును.

మధ్యమభార్యః। (మధ్యమా భార్యా యస్య) "స్త్రియాఃపుంవత్" సూ.చే పుంవత్త్వము. మధ్యశబ్దముకంటె "మధ్యాన్మః" (4-3-8) సూ.చే మప్రత్యయమునుచేసిన మధ్యమాశబ్దము సిద్ధమగును. ఇచట మప్రత్యయము వృద్ధిహేతువుకాదు. సూత్రమున వృద్ధినిమిత్తస్య అనుపదము లేకున్ననిచట పుంవద్భావనిషేధము ప్రసక్తమగును. కాణ్డలావభార్యః। (కాణ్డలావీ భార్యా యస్య) "స్త్రియాఃపుంవత్" సూ. చే పుంవద్భావము. కాణ్డం లునాతి అనునర్థమున కాణ్డశబ్దపూర్వకలూఞ్ధాతువుకంటె "కర్మణ్యణ్" (3-2-1) సూ. చే అణ్ప్రత్యయము. "అచోఞ్ణితి" (255) సూ.చే వృద్ధి. ఆవాదేశము. ఉపపదసమాసము. "టిడ్ఢాణఞ్" సూ.చే ఙీపు. కాణ్డలావీ, అనియగును. ఇచట అణ్ప్రత్యయము వృద్ధికి నిమిత్తమైనను తద్ధితముగాదు. (కృత్తు) సూత్రమున తద్ధితస్య అనుపదములేనిచో నిచట పుంవద్భావనిషేధము ప్రసక్తమగును. తావద్భార్యః। (తావతీ భార్యా యస్య) పుంవద్భావము. తచ్ఛబ్దముకంటె పరిమాణార్థమున "యత్తదేతేభ్యః పరిమాణే వతుప్" (5-2-39) అను సూ. చే వతుప్ప్రత్యయము. "ఆ సర్వనామ్నః" (433) సూ. చే నాకారాదేశము. వతుప్ప్రత్యయము గిత్తుగానఙీపగును. తావతీ అనియగును. ఇచట వతుప్ప్రత్యయము వృద్ధిసంజ్ఞకమగునాకారమునకు నిమిత్తమైనను వృద్ధిశబ్దముచే నాకారము విహితముగాదు. కానసూత్రమున "వృద్ధిశబ్దేనవిహితా" అను నర్థము వివక్షితముగానిచోనిట్టిస్థలములందు పుంవత్త్వనిషేధము ప్రసక్తమగును.

రక్తార్థకమగు తద్ధితాన్తమునకు కాషాయకణ్ఠః అనియుదాహరణము.

కాషాయీ కన్థా యస్య అనివిగ్రహము. పుంవద్భావము. కషాయేన రక్తా అనునర్థమున "తేన రక్తం రాగాత్" (4-2-1) అను సూ. చే కషాయ శబ్దముకంటెనణ్ప్రత్యయము. అకారలోపము ఆదివృద్ధి జీప్ప్రత్యయమును ప్రవర్తించిన కాషాయీ అనురూపమగును. ఇచట వృద్ధినిత్తకమగు తద్ధితము రక్తార్థకమగుటచే పుంవద్భావనిషేధము ప్రవర్తించదు. హైమముద్రికః। హైమీ ముద్రికా యస్య అనివిగ్రహము. పుంవద్భావము. హేమ్నోవికారా అనునర్థమున హేమన్శబ్దముకంటె "అనుదాత్తాదేశ్చ" (4-3-147) సూ. చే అఞ్ప్రత్యయము. టిలోపము. ఆదివృద్ధి "టిడ్ఢాణఞ్" సూ. చే జీపు. హైమీ అనియగును. ఇచట తద్ధితము వికారార్థమున విహితమగుటచే నిషేధము ప్రవర్తించదు.

వ్యాకరణమధీతే అనునర్థమున వ్యాకరణశబ్దముకంటె "తదధీతే తద్వేద" (4-2-59) అను సూ.చే నణ్ప్రత్యయము. "యస్యేతిచ" సూ.చే నకారలోపము. అణ్ప్రత్యయము ణిత్తగుటవలన ప్రాప్తమగునాదివృద్ధి "నయ్వాభ్యాం పదాన్తాభ్యామ్" (7-3-3) అను సూ. చే నిషేధింపబడును. "నయ్వాభ్యాం" అనుసూత్రముచేతనే యకారమునకు పూర్వమైకారాగమమగును. "టిడ్ఢాణఞ్" సూ.చే జీపు. వైయాకరణీ అనియగును. వ్యాకరణమును చదువుకొను స్త్రీయని యర్థము. వైయాకరణీ భార్యా యస్య అనువిగ్రహమున సమాసము. "స్త్రియాఃపుంవత్" సూ.చే పుంవద్భావము. వైయాకరణభార్యః అనియగును. స్వశ్వస్యాపత్యం స్త్రీ అనునర్థమున స్వశ్వశబ్దముకంటె "శివాదిభ్యోఽణ్" (4-1-112) సూ. చే నణ్ప్రత్యయము. అకారలోపము. ఆదివృద్ధి "నయ్వాభ్యాం" సూత్రముచే నిషేధింపబడును. ఆసూత్రముచేతనే ప్రథమవకారమునకు పూర్వమౌకారాగమము. జీప్ప్రత్యయము. సౌవశ్వీ అనియగును. సౌవశ్వీ భార్యా యస్య అనువిగ్రహమునసమాసపుంవద్భావములవలన సౌవశ్వభార్యః అనియగును. ఈరెండుస్థలములందు ఆదివృద్ధి "నయ్వాభ్యాం" అనుసూత్రముచే నిషేధింపబడిననవి వృద్ధినిమిత్తక తద్ధితప్రత్యయాన్తములైనందున నీసూత్రముచే పుంవద్భావనిషేధము ప్రాప్తమగుచున్నది. అయిననీసూత్రమున వృద్ధినిమిత్తస్య అనుచోట నిమిత్తపదము ఫలోపహితపరము. కావున

తద్ధితప్రత్యయమును నిమిత్తముగజేసికొని యెచట వృద్ధి యితరముచే నబాధితమై ప్రవర్తించునో అట్టితద్ధితాంతమునకే పుంవద్భావనిషేధమని సూత్రమునకర్థములభించును. ఇట్లు చెప్పుటవలన పైరెండుచోటులందు నణ్‌ప్రత్యయము వృద్ధినిమిత్తమైననావృద్ధి నిషేధింపబడినందున వృద్ధి ప్రవర్తింపకుండుటచే పుంవద్భావనిషేధము ప్రవర్తించదు. ఇష్టరూపములు సిద్ధములగును.

వివ :— "వృద్ధేస్తద్ధితస్య" అని పఠించినను షష్ఠీవిభక్తికి నిమిత్తార్థమునుచెప్పినచో వృద్ధినిమిత్తస్య తద్ధితస్య అనునర్థము లభించుచుండ సూత్రమున నిమిత్తగ్రహణముచే ఫలోపహితమగువృద్ధికి నిమిత్తము గావలయునని వివక్షింపబడును.

845. స్వాఙ్గాచ్చేతః. 6-3-40. స్వాఙ్గాత్, చ, ఈతః। (న, స్త్రియాః, పుంవత్)

స్వాఙ్గాద్యఈకారస్తదన్తా స్త్రీ న పుంవత్। సుకేశీభార్యః। స్వాఙ్గాత్ కిమ్। పటుభార్యః। ఈతః కిమ్। అకేశభార్యః। (వా) అమానినీతి వక్తవ్యమ్। సుకేశమానినీ॥

845. స్వాంగమును (అద్రవంమూర్తిమత్స్వాఙ్గమ్ ఇత్యాదిలక్షణలక్షితము) బోధించుశబ్దముకంటె పరమగునీకారమంతమందుగల స్త్రీవాచకమునకు పుంవద్భావము రాదు. సుకేశీభార్యః। (సుకేశీ భార్యా యస్య) సుకేశశబ్దముకంటె "స్వాఙ్గాచ్చోపసర్జనాత్" (513) సూ. చే జీష్‌ప్రత్యయము. "స్త్రియాఃపుంవత్" సూ. చే ప్రాప్తమగు పుంవద్భావము నిషేధింపబడును. పటుభార్యః। (పట్వీ భార్యా యస్య) గుణవాచకమగు పటుశబ్దముకంటె స్త్రీలింగమున "వోతోగుణవచనాత్" (505) సూ.చే జీషు. పుంవద్భావము వలననది నివర్తించును. ఈసూత్రమున "స్వాఙ్గాత్" అనుపదముండుట వలన స్వాఙ్గవాచకముకానట్టి పటుశబ్దము ప్రకృతిగగల ఈకారమంతమందు గలదానికి పుంవద్భావనిషేధము వారితమగును. అకేశభార్యః। (అకేశా భార్యా యస్య) పుంవద్భావము. అవిద్యమానాః కేశా యస్యాః అనువిగ్రహముగ "నఞోఽస్త్యర్థానాం" అనువార్తికముచే సమాసమును ఉత్తరపదలోపమును చేసిన అకేశా అనియగును. కేశములు స్వాంగములైనను

"సహనఞ్విద్యమానపూర్వాచ్చ" (516) సూ. చే నిషేధమువలన ఙీషు ప్రవర్తించక టాపు ప్రవర్తించును. ఈసూత్రమున ఊతః అనుపద ముండుటచే అకేశాశబ్దమునకు పుంవద్భావనిషేధము వారింపబడును.

(వా) మానినీశబ్దముపరమగునపుడు "స్వాఙ్గాచ్చేతః" సూత్రముచే పుంవద్భావనిషేధము ప్రవర్తించదని చెప్పవలయును. సుకేశమానినీ। (సుకేశీం మన్యతే) ఇచటనీవార్తికముచే పుంవద్భావనిషేధము నిషేధింపబడినందున పుంవద్భావము ప్రవర్తించును.

వివ :— ఊతః అనునది "స్త్రియాః" అనుదానికి విశేషణము. తదన్తవిధివలన ఊకారాన్తస్య స్త్రీవాచకశబ్దస్య అనునర్థము లభించును. ఇట్లు ఫలితమగునర్థమే తదన్తాస్త్రీ అని మూలమున చెప్పబడెను.

846. జాతేశ్చ. 6-3-41. జాతేః, చ। (న, పుంవత్)

> జాతేః పరో యః స్త్రీప్రత్యయస్తదన్తం న పుంవత్। శూద్రాభార్యః। బ్రాహ్మణీభార్యః। సౌత్రస్యైవాయం నిషేధః। తేన హస్తినీనాం సమూహో హాస్తికమిత్యత్ర భస్యాఢ ఇతి తు భవత్యేవ॥

846. జాతివాచకముకంటె పరమగు స్త్రీప్రత్యయమన్తమందుగల శబ్దము పుంవద్భావమును పొందదు. శూద్రాభార్యః। (శూద్రా భార్యా యస్య) శూద్రశబ్దముకంటె "శూద్రాచామహత్పూర్వా" అనువచనముచే టాప్ప్రత్యయము. పుంవద్భావనిషేధము. బ్రాహ్మణీభార్యః। (బ్రాహ్మణీ భార్యా యస్య) "శార్ఙ్గరవాద్యఞోఙీన్" (530) సూ. చే బ్రాహ్మణశబ్దముకంటె ఙీన్ప్రత్యయము. పుంవద్భావనిషేధము. సూత్రముచే విహితమగు పుంవద్భావమునకే యీనిషేధము ప్రవర్తించును. (ఇందు వ్యాఖ్యానమేమానము) అందుచే హాస్తికమ్ (హస్తినీనాం సమూహః) అనుచోట "భస్యాఢే తద్ధితే" అనువార్తికముచే విధింపబడు పుంవద్భావము నిశ్శంకముగ ప్రవర్తించును.

847. సంఖ్యయాఽవ్యయాసన్నాదూరాధికసంఖ్యాస్సంఖ్యేయే. 2-2-25. సంఖ్యయా, అవ్యయా.........సంఖ్యాః, సంఖ్యేయే (బహువ్రీహౌ, సుప్)

సంఖ్యేయార్థయా సంఖ్యయా అవ్యయాదయస్సమస్యన్తే। స బహువ్రీహిః। దశానాం సమీపే యే సన్తి తే ఉపదశాః। నవ ఏకాదశ వేత్యర్థః। బహువ్రీహౌ సంఖ్యేయే ఇతి వక్ష్యమాణో డచ్॥

847. సంఖ్యయా పరిచ్ఛేద్యమ్ = సంఖ్యేయమ్ లెక్కింపదగినది, సంఖ్యేయమును బోధించు సంఖ్యావాచకముతో, అవ్యయము ఆసన్నాఽదూరాధికశబ్దములు సంఖ్యావాచకము సమసించును, అది బహువ్రీహి సంజ్ఞకమగును. ఉపదశాః। (దశానాం సమీపే యే సన్తి) ఇచటనుప యనునవ్యయము (సమీపవర్తిబోధకము) సంఖ్యేయార్థకసంఖ్యావాచకమగు దశశబ్దముతో సమసించెను. పదికి సమీపమందుండునవని యర్థము. పదికి సమీపముననుండునవి తొమ్మిదిగాని పదనొకండుగాని యగును, సమాసానన్తరము సుబ్లుగాదిప్రక్రియచేసిననుపదశన్ అనియుండును. ఇపుడు "బహువ్రీహౌ సంఖ్యేయే డజబహుగణాత్" (856) అనువక్ష్యమాణసూత్రముచేనుపదశన్శబ్దముకంటె డచ్ప్రత్యయము. (సమాసాన్తము) ప్రవర్తించును. పిదప "న స్తద్ధితే" సూ. చే టిలోపము ప్రవర్తింప ఉపదశాః అనియగును.

వివ :— ప్రసంగవశమున పుంవద్భావతన్నిషేధప్రకరణములు వ్యాఖ్యానముచేయబడి ప్రకృతమగు సమాసవిధాయకశాస్త్రము వ్యాఖ్యానము చేయబడెను. ఏతత్సూత్రవిషయములగుపదములకు సామానాధికరణ్యము లేకపోవుటచేతను అన్యపదార్థమందుండకపోవుటచేతను "అనేకమన్యపదార్థే" అను పూర్వసూత్రముచే సమాసమప్రాప్తమగుచుండనీసూత్రమారంభింపబడెను.

848. తి వింశతేర్డితి. 6-4-142. తి, వింశతేః, డితి। (భస్య, లోపః)

వింశతేర్భస్య తిశబ్దస్య లోపస్స్యాడ్డితి। ఆసన్నవింశాః। వింశతేరాసన్నా ఇత్యర్థః। అదూరత్రింశాః। అధికచత్వారింశాః। ద్వౌ వా త్రయో వా ద్విత్రాః। ద్విరావృత్తా దశ ద్విదశాః। వింశతిరిత్యర్థః॥

848. తి అనునది లుప్తషష్ఠ్యన్తము. డకారమిత్సంజ్ఞగల ప్రత్యయము పరమగునపుడు భసంజ్ఞకమగు వింశతిశబ్దముయొక్క తిశబ్దమునకు లోపమగును. ఆసన్నవింశాః। పూర్వసూత్రముచేనాసన్నశబ్దమునకు షష్ఠ్యన్తమగు వింశతిశబ్దమునకును సమాసము. సుబ్లుగాద్యనంతరమున "బహువ్రీహౌ సంఖ్యేయే" సూ. చే డచ్ప్రత్యయమునుచేసిన ఆసన్నవింశతి + అ అనియుండును. "టేః" (317) సూ.చే నికారమునకుమాత్రము లోపము ప్రాప్తమగుచున్నది. దానిని బాధించి యీసూత్రముచే తిశబ్దమునకు లోపమగును. పరరూపము. ఇఱువదికి సమీపముననున్నవని యర్థము. అదూరత్రింశాః। అదూరశబ్దమునకుత్రింశచ్ఛబ్దముతో పూర్వసూత్రముచేసమాసము. డచ్ప్రత్యయము. "టేః" సూ.చే టిలోపము. అధికచత్వారింశాః। అధికశబ్దమునకు చత్వారింశచ్ఛబ్దముతో సమాసము. డచ్ప్రత్యయటిలోపములు. ద్విత్రాః। సంఖ్యావాచకమునకు సంఖ్యావాచకముతో సమాసమునకుదాహరణమిది. ద్వౌ వాత్రయో వా అనునర్థమున సమాసము. డచ్ప్రత్యయటిలోపములు. రెండుగాని మూఁడుగాని యనియర్థము. సంఖ్యావాచకమునకు సంఖ్యావాచకముతోసమాసమునకు మరియొకయుదాహరణము. ద్విదశాః। ద్విరావృత్తా దశ అనునర్థమున సమాసము. డచ్ప్రత్యయటిలోపములు. ఇరువది యనియర్థము.

849. దిఙ్నామాన్యన్తరాలే. 1-2-26. దిఙ్నామాని, అన్తరాలే।
(బహువ్రీహిః)

దిశో నామాన్యన్తరాలే వాచ్యే ప్రాగ్వత్। దక్షిణస్యాశ్చ పూర్వస్యాశ్చ దిశోఽన్తరాలం దక్షిణపూర్వా। నామగ్రహణాద్యౌగికానాం న। ఐన్ద్ర్యాశ్చ కౌబేర్యాశ్చాన్తరాలం దిక్॥

849. అంతరాలము (ఆగ్నేయాదివిదిక్కులు) వాచ్యమగునపుడు దిగ్వాచకములు పరస్పరము సమసించును. అది బహువ్రీహిసంజ్ఞకమగును. దక్షిణపూర్వా। (దక్షిణస్యాః పూర్వస్యాశ్చ దిశోఽన్తరాలమ్) దక్షిణాపూర్వాశబ్దములకు సమాసము సుబ్లుగాదులు. దక్షిణదిక్కునకు తూర్పుదిక్కునకు మధ్యనుండుదిక్కని యర్థము.

దిశోఽన్తరాలే అని పఠించినను దిశః అనుపదమువలన దిగ్వాచ

కములనెడి యర్థము లభించుచుండ నామగ్రహణముచేత దిక్కులందు రూఢములగు శబ్దములే గ్రహింపబడును గాని యోగమువలన సిద్ధములగు దిగ్వాచకములు గ్రహింపబడవు. అందుచేనట్టి యౌగికములగు దిగ్వాచకములకీసూత్రముచే సమాసము రాదు. ఐన్ద్ర్యాశ్చ కౌబేర్యాశ్చ అన్తరాలం దిక్. ఇచటనైంద్రీశబ్దమవయవశక్తిచే (ఇంద్రసంబంధినీ) తూర్పుదిక్కును బోధించును గానయౌగికము. ఇట్లు కౌబేరీశబ్దముగూడయౌగికమే. (కుబేరస్య సంబంధినీ) కాన వీనికి సమాసము రాదు.

850. తత్ర తేనేదమితి సరూపే. 2-2-27. తత్ర, తేన, ఇదమ్, ఇతి, సరూపే। (బహువ్రీహిః)

సప్తమ్యన్తే గ్రహణవిషయే సరూపే పదే తృతీయాన్తే చ ప్రహరణవిషయే ఇదం యుద్ధం ప్రవృత్తమిత్యర్థే సమస్యేతే కర్మవ్యతిహారే ద్యోత్యే స బహువ్రీహిః। ఇతిశబ్దాదయం విషయవిశేషో లభ్యతే॥

850. తత్ర అనుపదముచే సప్తమ్యన్తములు వివక్షితములు. తేన అను పదముచే తృతీయాన్తములు వివక్షితములు. వీనికి క్రమముగ "గ్రహణవిషయే", "ప్రహరణవిషయే" అనువానిని విశేషణములుగనధ్యాహారము చేయవలయును. కర్మవ్యతిహారే అనుదానినిగూడ నధ్యాహారమును చేయవలయును. ఇదమ్ అనుదానికి యుద్ధమ్ అనువిశేష్యమునధ్యాహారము చేయవలయును. గ్రహణశబ్దము గృహ్యతే (గ్రహింపబడునది) అనువ్యుత్పత్తివలన కేశములు మొదలగువానిని బోధించును. గ్రహణమ్ విషయః (వాచ్యః) యయోస్తే అనువిగ్రహమందు సమాసముచే గ్రహణవిషయే అని యగును. గ్రహణవాచకములని యర్థము. ప్రహరణశబ్దము ప్రహ్రియన్త్యనేన అనువ్యుత్పత్తివలన ప్రహరణసాధనములగు దండాదులను బోధించును. ప్రహరణవిషయే అనుపదమునకు ప్రహరణవాచకములని యర్థము. కర్మవ్యతిహారమననన్యోన్యగ్రహణము (కేశాదులను పరస్పరము పట్టుకొనుట) అన్యోన్యప్రహరణము (దండాదులచేనొకరినొకరు బాదుకొనుట) అని తెలియునది. సమానవర్ణములుగలిగి గ్రహణవాచకములగు రెండుసప్తమ్యన్తములు, సమానవర్ణములనుగల్గి ప్రహరణవాచకము

లగు రెండుతృతీయాన్తములును ఈయుద్ధము జరిగినదను నర్థమున కర్మ వ్యతిహారము ప్రతీయమానమగునపుడు సమసించునదియు బహువ్రీహి సంజ్ఞకమగునని సూత్రార్థము. సూత్రాక్షరములవలన నింతటివిషయవిశేషము లభింపకున్నను లోకప్రసిద్ధియనెడి ప్రకాశమును బోధించునితిశబ్దము వలననది లభించునని గ్రహించునది.

వివ :— ఇదంయుద్ధమ్ అనునది "క్రియాభిధానాత్" అను భాష్యమువలన క్రియామాత్రమునుబోధించును. గ్రహణప్రహరణములు క్రియలకుపలక్షణము. కావున "కర్ణాకర్ణిప్రథితయశసః", "హస్తాహస్తిమిషాత్" మొదలగు ప్రయోగములును సాధువులగును.

851. అన్యేషామపి దృశ్యతే. 6-3-137. అన్యేషామ్, అపి, దృశ్యతే। (దీర్ఘః)

దీర్ఘ ఇత్యనువర్తతే। ఇచి కర్మవ్యతిహారే బహువ్రీహౌ పూర్వపదాన్తస్య దీర్ఘః। ఇచ్ సమాసాన్తో వక్ష్యతే। తిష్ఠద్గుప్రభృతిష్విచ్ప్రత్యయస్య పాఠాదవ్యయీభావత్వమవ్యయత్వం చ। కేశేషు కేశేషు గృహీత్వా ఇదం యుద్ధం ప్రవృత్తం కేశాకేశి। దణ్డైర్దణ్డైశ్చ ప్రహృత్యేదం యుద్ధం ప్రవృత్తం దణ్డాదణ్డి। ముష్టీముష్టి॥

851. ఇచ్ప్రత్యయము పరమగునపుడు కర్మవ్యతిహారబహువ్రీహియందు పూర్వపదమునకు దీర్ఘమగును. సమాసాన్తమగునిచ్ప్రత్యయము. "ఇచ్కర్మవ్యతిహారే" (871) సూ. చే ముందు చెప్పబడును. తిష్ఠద్గ్వాది గణముననిచ్ప్రత్యయముపఠింపబడినది. అందుచేనిజన్తమవ్యయీభావమై యవ్యయమగును.

కేశాకేశి :— "కేశేషు కేశేషు గృహీత్వా స్థితయోరిదం యుద్ధం ప్రవృత్తం" అనువిగ్రహమందు "తత్రతేనేదమ్" అనుసూత్రముచే కేశేషు కేశేషు అనుసప్తమ్యన్తములకు సమాసము. సుబ్లుక్కు. "ఇచ్కర్మవ్యతిహారే" సూ.చే నిచ్ప్రత్యయము. "యస్యేతిచ" సూ.చే నకారలోపము. ఈ సూత్రముచే పూర్వపదాన్తమునకు దీర్ఘము. అవ్యయమగుటచే సమాసము

కంటెనుత్పన్నమైన సుప్పునకు లుక్కగును. కేశాకేశి అనియగును. ఒకరి కేశములనొకరు పట్టుకొనియుండు మనుజులకు జరిగినయుద్ధమనియర్థము. దణ్డాదణ్డి :— "దణ్డైర్దణ్డైశ్చ ప్రహృత్య స్థితయోరిదం యుద్ధం ప్రవృత్తమ్ అనునర్థమున సమాసము. సుబ్లుక్కు. ఇచ్ప్రత్యయము. అకారలోపము, పూర్వపదాన్తదీర్ఘము. అవ్యయత్వము. దణ్డాదణ్డి. ఇట్లే ముష్టీముష్టి యనుచోట ప్రక్రియనూహించునది. (ముష్టిభిర్ముష్టిభిః ప్రహృత్యేదం యుద్ధం ప్రవృత్తమ్)

852. ఓర్గుణః. 6-4-146. ఓః, గుణః। (భస్య, తద్ధితే)

ఉవర్ణాన్తస్య భస్య గుణస్స్యాత్ తద్ధితే। అవాదేశః। బాహూబాహవి। ఓరోదితివక్తవ్యే గుణోక్తిస్సంజ్ఞాపూర్వకోవిధిరనిత్య ఇతి జ్ఞాపయితుమ్। తేన స్వాయంభువమిత్యాది సిద్ధమ్। సరూపే ఇతి కిమ్। హలేన ముసలేన॥

852. ఉకారమంతమందుగలిగి భసంజ్ఞకమగు పదమునకు తద్ధిత ప్రత్యయముపరమగునపుడు గుణమాదేశమగును. బాహూబాహవి. (బాహౌ చ బాహౌ చ గృహీత్వేదం యుద్ధం ప్రవృత్తమ్) బాహుశబ్దములకు "తత్రతేనేదమ్" సూ.చే సమాసము. సుబ్లుక్కు. ఇచ్ప్రత్యయము. పూర్వ సూత్రముచే పూర్వపదమునకు దీర్ఘము. ఇచ్ప్రత్యయము తద్ధితమగుట వలననది పరమగునపుడీసూత్రముచేనుకారమునకు గుణము. అవాదేశము. అవ్యయమగుటచే విశిష్టముకంటెనుత్పన్నమగు సుప్పునకు లుక్కగును. ఒకరిచేతినొకరు పట్టుకొనియుండు మనుజులకు జరిగిన యుద్ధమనియర్థము. ఆన్తరతమ్యమువలననుకారమునకు గుణమోకారమే యగును గావున "ఓరోత్" అనుసూత్రమును రచించిననుకారమునకోకారమాదేశమగుననునర్థము లభించును. అయినను సంజ్ఞాపూర్వకమగు విధానమనిత్యమనునర్థమును జ్ఞాపనముచేయుటకు గుణపదముపాత్తమైనది. కావున స్వాయంభువమ్ ఇత్యాదిరూపములు సాధువులగును. స్వయంభువ ఇదమ్ అనునర్థమున "తస్యేదమ్" (4-3-120) అను సూ.చే స్వయంభూశబ్దముకంటె నణ్ప్రత్యయము. ఆదివృద్ధి. స్వాయమ్భూ+అ అనియుండనీసూత్రముచే

గుణము ప్రాప్తమగుచున్నది. కాని గుణః అను సంజ్ఞాస్వరూపముతో నీసూత్రముచే గుణాదేశము విహితమగుటవలన నీసూత్రము సంజ్ఞాపూర్వకమగు విధియగును. అందుచే నీసూత్రమనిత్యమగుటవలన నీస్థలమందు ప్రవర్తించదు. ఉవఙాదేశమగును. "స్వాయమ్భువమ్ అనునది సాధువగును. హలేన ముసలేన। ఇవి తృతీయాన్తములైనను సమానానుపూర్వి గలవి గానందున "తత్ర తేనేదమ్" సూ. చే సమాసము ప్రవర్తించదు. ఆసూత్రమున సరూపే అనుపదములేకున్న నిట్టిస్థలములందును సమాసము ప్రసక్తమగును.

వివ :— ఓః అనునది ఉశబ్దమునకు షష్ఠ్యేకవచనాన్తము. భస్య అనుదానికిదివిశేషణము. తదన్తవిధి, గుణః వృద్ధిః మొదలగు సంజ్ఞాస్వరూపములతోనాదేశములను విధించుసూత్రములు సంజ్ఞాపూర్వకములగు విధులగును. అనిత్యత్వమువలననసార్వత్రికత్వము (ఎల్లచోటులప్రవర్తింపకుండుట) ఫలితమగును. ఈపరిభాష భాష్యముననగపడదు. కాన స్వయంభువ ఇదమ్ అనునర్థమున స్వాయంభువమ్ అనురూపము సాధువు గాదు. భాష్యకారునిచేనవిచారితప్రయోజనముగల పదములకు (గుణః మొ) పారాయణాదులందదృష్టార్థత్వము చెప్పబడుటవలననీసూత్రమున గుణపదమునకునదృష్టార్థత్వమును చెప్పుటయే యుచితమని నాగేశాదులయాశయము.

853. తేన సహేతి తుల్యయోగే. 1-2-28. తేన, సహ, ఇతి, తుల్యయోగే। (సమాసః, బహువ్రీహిః)

తుల్యయోగే వర్తమానం సహేత్యేతత్తృతీయాన్తేన ప్రాగ్వత్॥

853. గమనాదిరూపమగునొకే క్రియతో సంబంధమును ద్యోతనజేయు సహ అనునది తృతీయావిభక్త్యన్తముతో సమసించునది బహువ్రీహిసంజ్ఞకమగును.

వివ :— తేన అనుపదమువలన తృతీయాన్తమనునర్థము లభించును. తుల్యయోగే అనుచోట తుల్యేన యోగఃతస్మిన్ అని విగ్రహము, ఏకకాలికమగు గమనాదిక్రియతో యోగమందనునర్థము లభించును.

854. వోపసర్జనస్య. 6-3-82. వా, ఉపసర్జనస్య। (ఉత్తరపదే, సహస్య, సః)

బహుబ్రీహ్యవయవస్య సహస్య సస్స్యాద్వా। పుత్రేణ సహ సపుత్రః, సహపుత్రో వా ఆగతః పితా। తుల్యయోగ వచనం ప్రాయికమ్। సకర్మకః। సలోమకః॥

854. బహుబ్రీహికవయవమగు సహ అనుదానికి వికల్పముగ సకారాదేశమగును. సపుత్రః। పుత్రేణ సహాగతః పితా అనునర్థమున సమకాలికమగునాగమనక్రియాయోగమును సహ అనునది ద్యోతనచేయుచున్నది గాననద్దానికి పుత్రేణ అను తృతీయాన్తముతో "తేనసహేతి" అను సూ.చే సమాసమగును. సుబ్లుక్కు, ఈసూత్రముచే సభావము సభావము ప్రవర్తింపనపుడు సహపుత్రః అనియగును. పుత్రునితో గలసి వచ్చినవాడని యర్థము. తండ్రికుమారులయాగమనమేకకాలికము. సహ అనునది సమకాలికక్రియాసంబంధద్యోతకము. "తేనసహేతి" సూత్రమున తుల్యయోగవచనము ప్రాయికము. కావున కొన్నిచోటులందు తుల్యయోగద్యోతకము గానట్టి సహ అనునదియు తృతీయాన్తముతోసమసించుట సిద్ధించును. సకర్మకః। కర్మణా సహ (కర్మగలదని యర్థము) అని విగ్రహము. ఇచట సహ అనునది విద్యమానార్థద్యోతకము. తుల్యయోగవచనము ప్రాయికముగానిచో నిచట పూర్వసూత్రముచే సమాసము ప్రవర్తింపకుండును. ఇట్లే సలోమకః అనురూపమునూహించవలయును. ఇచటను సహ అనునది విద్యమానార్థద్యోతకమే.

వివ :— ఉత్తరపదాధికారమువలన సమాసమాక్షిప్తమగును. ఉపసర్జనమ్ అనునది దానికి విశేషణము. ఉపసర్జనస్య అనుచోట షష్ఠి యవయవార్థకము. ఉపసర్జనసర్వావయవకసమాసమనునర్థము లభించును. ఈరీతిగ బహుబ్రీహ్యవయవస్య అనుమూలోక్తార్థము ఫలించును. "విభాషా సపూర్వస్య" (494) అనుచోట సపూర్వస్య అనుసూత్రకారనిర్దేశము తుల్యయోగవచనము ప్రాయికమనుటలో జ్ఞాపకము. కాకున్ననచట సహ అనునది తుల్యయోగద్యోతకము కాదుగాన సమాససభావములు ప్రవర్తించవు. సపూర్వస్య అనుప్రయోగమసాధువు గావలయును.

855. ప్రకృత్యాఽఽశిషి. 6-3-83. ప్రకృత్యా, ఆశిషి। (సహస్య)

సహాశబ్దః ప్రకృత్యా స్యాదాశిషి। స్వస్తి రాజ్ఞే సహ పుత్రాయ సహామాత్యాయ। (వా) అగోవత్సహలేష్వితి వాచ్యమ్। సగవే। సవత్సాయ। సహలాయ॥

855. ఆశీర్వాదమున సహాశబ్దము సాదేశమును పొందక స్వరూపముతోనుండును. (స్వస్తిరాజ్ఞే) సహపుత్రాయ। "తేనసహేతి" సూ. చే సమాసము. ఆశీర్వాదమిచట గమ్యమానమగుచున్నందున సహాశబ్దమునకు "వోపసర్జనస్య" సూ.చే విహితమగు సభావము నివర్తించును. ఇట్లే సహామాత్యాయ అనుస్థలముననాశీర్వాదముప్రతీతమగుటచే సమాసానన్తరము సభావము రాదని గ్రహించునది.

(వా) గోశబ్దవత్సశబ్దహలశబ్దములకంటె భిన్నమగు శబ్దము పరమగునపుడు సహాశబ్దమునకు ప్రకృతిభావమగునని చెప్పవలయును. గోవత్సహలశబ్దములు పరములగునపుడాశీర్వాదమందైనను సహాశబ్దమునకు ప్రకృతిభావము ప్రవర్తించదని యాశయము. సగవే। ఇచట స్వస్తిరాజ్ఞే అనువాక్యమునధ్యాహారమును చేసికొనవలయును. ఆశీర్వాదము గమ్యమానమగుచున్నసీవార్తికముచే సహాశబ్దమునకు ప్రకృతిభావము నిషేధింపబడినందున సభావము ప్రవర్తించినది. ఇట్లే సవత్సాయ సహలాయ అనుస్థలములందును ప్రకృతిభావము ప్రవర్తించదు.

వివ :— అనువృత్తమగు సహస్య అనునది ప్రథమాన్తముగ విపరిణామమునొందును. ఆశీర్వాదమున ప్రకృతిభావము నిత్యము గాన "సపుత్రస్య యజమానస్యైశ్వర్యాభివృద్ధిరస్తు మొదలగు ప్రయోగములు సాధువులు గావని యెరుంగునది.

అవ :— ఇక బహువ్రీహిమాత్రమందు ప్రవర్తించెడిసమాసాన్తములను విధించుసూత్రములు వివరింపబడును.

856. బహువ్రీహౌ సంఖ్యేయే డజబహుగణాత్. 5-4-73.

బహువ్రీహౌ, సంఖ్యేయే, డచ్, అబహుగణాత్॥

సంఖ్యేయే యో బహువ్రీహిస్తస్మాడ్డచ్ స్యాత్। ఉపదశాః। అబహుగణాత్కిమ్। ఉపబహవః। ఉపగణాః।

అత్ర స్వరే విశేషః। (వా) సంఖ్యాయా స్తత్పురుషస్య వాచ్యః। నిర్గతాని త్రింశతో నిస్త్రింశాని వర్షాణి చైత్రస్య। నిర్గతస్త్రింశతోఽఙ్గులిభ్యో నిస్త్రింశః ఖడ్గః॥

856. సంఖ్యేయార్థకమగు సంఖ్యావాచకముతో "సంఖ్యయాఽవ్యయాసన్నా" (847) అను సూ.చే విధింపబడు బహువ్రీహికంటె డచ్ప్రత్యయమగును. బహుశబ్దాన్తము గణశబ్దాన్తమునగు బహువ్రీహికంటె డచ్ప్రత్యయమురాదు. ఉపదశాః (దశానాం సమీపే యే సన్తి) "సంఖ్యయా" అను సూ. చే సమాసము. ఉపబహవః। (బహూనాం సమీపే యే సన్తి) "బహుగణవతు" (259) అను సూ. చే బహుశబ్దమునకు సంఖ్యాసంజ్ఞ యున్నందున "సంఖ్యయా" అను సూ. చే సమాసమగును. "అబహుగణాత్" అనునిషేధమువలననిచట డచ్ప్రత్యయము రాదు. ఉపగణాః। (గణానాం సమీపే యే సన్తి) పైస్థలమందువలెనిచటను సమాసాదిప్రక్రియ నెరుగవలయును. అబహుగణాత్ అనునిషేధమువలన డచ్ప్రత్యయము రాదు. ఇచట డచ్ప్రత్యయము ప్రవర్తించినను లేకున్నను గణశబ్దమకారాన్తమగుటవలననుపగణాః అనురూపమే యగును. అయినను డచ్ప్రత్యయము ప్రవర్తించినచో సమాసమునకు "చితః" అను సూ. చే నన్తోదాత్తస్వరము ప్రసక్తమయ్యెడిని. లేనపుడిష్టమగు పూర్వపదప్రకృతిస్వరము సిద్ధమగును.

(వా) సంఖ్యావాచకమంతమందుగల తత్పురుషమునకు డచ్ప్రత్యయమును చెప్పవలయును. నిస్త్రింశాని. (వర్షాణి చైత్రస్య) నిర్గతాని త్రింశతః అనువిగ్రహమున "నిరాదయః క్రాన్తాద్యర్థే" అనువార్తికముచే సమాసము డచ్ప్రత్యయము. "టేః" సూ. చే టిలోపము. ముప్పదికంటె నధికమైనవని యర్థము. నిస్త్రింశః (నిర్గతస్త్రింశతః అంగులిభ్యః) ఖడ్గము. ఇచటను "నిరాదయః" ఇత్యాదివార్తికముచే సమాసాదిప్రక్రియనెరుగవలయును. ముప్పదియంగుళములకంటెనధికమగు పొడవు గలదని యర్థము.

857. బహువ్రీహౌ సక్థ్యక్ష్ణోః స్వాఙ్గాత్ షచ్. 5-4-113.
బహువ్రీహౌ ; సక్థ్యక్ష్ణోః, స్వాఙ్గాత్, షచ్॥

వ్యత్యయేన షష్ఠీ। స్వాఙ్గవాచిసక్థ్యక్ష్యన్తాద్బహువ్రీహేః
షచ్ స్యాత్। దీర్ఘే సక్థినీ యస్య స దీర్ఘసక్థః। జలజాక్షీ।
స్వాఙ్గాత్ కిమ్। దీర్ఘసక్థి శకటమ్। స్థూలాక్షా వేణుయష్టిః।
అక్ష్ణోఽదర్శనాదిత్యచ్॥

857. సూత్రమున సక్థ్యక్ష్ణోః అనుచోట షష్ఠి పంచమీవిభక్త్యర్థకము. ఇష్లే బహువ్రీహౌ అనుచోట సప్తమియు వ్యత్యయముచే పంచమ్యర్థకము. "సక్థ్యక్ష్ణోః" అనునది బహువ్రీహికి విశేషణమగుటచే తదన్తవిధి గల్గును. "అద్రవం మూర్తిమత్" ఇత్యాదిలక్షణలక్షితమగునది యిచటి స్వాఙ్గశబ్దమునకర్థము. స్వాంగవాచకములగు సక్థ్యక్షిశబ్దములంతమందు గల బహువ్రీహికంటె షచ్‌ప్రత్యయము సమాసాన్తమగును. దీర్ఘసక్థః। (దీర్ఘే సక్థినీ యస్య) షచ్‌ప్రత్యయము. "యస్యేతి చ" సూ. చే నికారలోపము. పొడవైన తొడలుగలవాడని యర్థము. జలజాక్షీ. (జలజే ఇవ అక్షిణీ యస్యాః) షచ్‌ప్రత్యయము. "యస్యేతిచ" సూ.చే నికారలోపము. జలజాక్ష అనియగును. షచ్‌ప్రత్యయము షిత్తగుటచే "షిద్గౌరాదిభ్యశ్చ" (501) సూ. చే ఙీష్‌ప్రత్యయము. షచ్‌ప్రత్యయమున షిత్త్వమునకిదియే ఫలమని గ్రహింపదగును. పద్మములవంటికన్నులుగలదని యర్థము.

దీర్ఘసక్థి (దీర్ఘే సక్థినీ యస్య తత్) శకటము. ఇచటిసక్థిశబ్దము శకటావయవమును బోధించుటచే "అద్రవంమూర్తిమత్స్వాఙ్గమ్" అను లక్షణముచే నిచటసక్థిస్వాంగముకాదు గాననిసూత్రముచే షచ్‌ప్రత్యయము రాదు. సూత్రమున "స్వాఙ్గాత్" అనుపదము లేనిచోనివట షచ్‌ప్రత్యయము ప్రసక్తమగును. స్థూలాక్షా। (స్థూలాని అక్షీణి=పర్వాఙ్కురాణి యస్యాః) వెదురుకఱ్ఱ. ఇచటనక్షిశబ్దమునకు పర్వలందు (కణుపులు) ఉండు రంధ్రమువంటిభాగమని యర్థము. ఇచటనక్షిశబ్దము స్వాంగవాచకము గాదు. స్వాఙ్గాత్తనుపదములేనిచోనిచట షచ్‌ప్రత్యయము ప్రసక్తమగును. స్థూలాక్షిశబ్దముకంటె "అక్ష్ణోఽదర్శనాత్" (949) సూ. చే నచ్ ప్రత్యయమగును. (సమాసాన్తము) ఇకారలోపము. అకారాన్తమగుటచే టాప్‌ప్రత్యయము. షచ్‌ప్రత్యయము ప్రవర్తించినచో ఙీష్‌ప్రత్యయము ప్రసక్తమగునని గ్రహించునది.

858. అఙ్గులేర్దారుణి. 5-4-114. అఙ్గులేః, దారుణి. (బహువ్రీహౌ, షచ్)

అఙ్గుల్యన్తాద్బహువ్రీహేః షచ్ స్యాద్దారుణ్యర్థే। పఞ్చ అఙ్గులయో యస్య తత్పఞ్చాఙ్గులం దారు। అఙ్గులిసదృశావయవం ధాన్యాదివిక్షేపణకాష్ఠముచ్యతే। బహువ్రీహేః కిమ్। ద్వే అఙ్గులీ ప్రమాణమస్యాః ద్వ్యఙ్గులా యష్టిః। తద్ధితార్థే తత్పురుషే తత్పురుషస్యాఙ్గులేరిత్యచ్। దారుణికిమ్। పఞ్చాఙ్గులిర్హస్తః॥

858. బహువ్రీహౌ అనునది పంచమ్యన్తముగమారును. దారువు సమాసార్థమగునపుడు అఙ్గులిశబ్దమంతమందుగల బహువ్రీహికంటె షచ్ ప్రత్యయమగును. పఞ్చాఙ్గులమ్ (పఞ్చ అఙ్గులయో యస్య తత్) షచ్ ప్రత్యయము. "యస్యేతిచ" సూ. చే నికారలోపము. వ్రేళ్లతోసదృశములగునవయవములనుగలిగి కళ్లములోనుండు ధాన్యాదులనాకర్షించు కఱ్ఱయని యర్థము. ఇట్టియర్థమాశబ్దమునకు లక్షణచే గల్గును.

ద్వ్యఙ్గులా (ద్వే అఙ్గులీ ప్రమాణమస్యాః) యష్టిఅనియర్థము. "తద్ధితార్థోత్తరపద" సూ. చే తద్ధితార్థమందు తత్పురుషము. బహువ్రీహిగానందుననిచట షచ్ప్రత్యయము రాదు. "తత్పురుషస్యాఙ్గులేస్సంఖ్యావ్యయాదేః" సూ. చే అచ్ప్రత్యయమగును. ద్వ్యఙ్గులా అనియగును. రెండంగుళములపొడవుగల కఱ్ఱయని యర్థము. షచ్ప్రత్యయమైనచో జీషు ప్రసక్తమగును. పఞ్చాఙ్గులిః (పఞ్చాఙ్గులయో యస్య) అయిదు వ్రేళ్లుగల హస్తమని యర్థము. సమాసార్థము దారువు గాకపోవుటచే షచ్చునివృత్తమగును.

859. ద్విత్రిభ్యాం ష మూర్ధ్నః. 5-4-115. ద్విత్రిభ్యామ్, ష, మూర్ధ్నః। (బహువ్రీహౌ)

ఆభ్యాం మూర్ధ్నః షః స్యాద్బహువ్రీహౌ। ద్విమూర్ధః। త్రిమూర్ధః। (వా) నేతుర్నక్షత్రే అబ్వక్తవ్యః। మృగో నేతా యాసాం తాః మృగనేత్రా రాత్రయః। పుష్యనేత్రాః॥

859. ష అనునది లుప్తప్రథమాన్తము. ద్విత్రిశబ్దములకంటె పర

మగు మూర్ధన్‌శబ్దము త్తరపదముగగల బహువ్రీహిసమాసమునకు ష ప్రత్యయమగును. ద్విమూర్ధః। (ద్వౌ మూర్ధానౌ) షప్రత్యయము. "న స్తద్ధితే" (683) సూ.చే టిలోపము. త్రిమూర్ధః। (త్రయో మూర్ధానో యస్య) షప్రత్యయము. టిలోపము.

(వా) నక్షత్రబోధకనేతృశబ్దమంతమందుగల బహువ్రీహికంటె అప్ ప్రత్యయమును చెప్పవలెను. మృగనేత్రాః (మృగో నేతా యాసాం తాః) రాత్రులు. మృగనేతృశబ్దముకంటెనీవార్తికముచేనప్ప్రత్యయము. యణాదేశము. స్త్రీలింగమగుటవలన టాప్ప్రత్యయమగును. మృగశబ్దమునకు మృగశీర్షానక్షత్రమర్థము. నేతృశబ్దమునకు నాయకుడని యర్థము. రాత్రికి నాయకుడు చంద్రుడైనను చంద్రయోగమువలన నక్షత్రమునకును నాయకత్వవ్యవహారము కలుగునని గ్రహించునది. మృగశీర్షానక్షత్రనాయకము లగు రాత్రులని యర్థము. ఇట్లే పుష్యనేత్రాః అనుచోట ప్రక్రియనూహించునది.

860. అన్తర్బహిర్భ్యాం చ లోమ్నః. 5-4-117. అన్తర్బహిర్భ్యామ్, చ, లోమ్నః। (అప్, బహువ్రీహౌ)

ఆభ్యాం లోమ్నోఽప్ స్యాద్బహువ్రీహౌ। అన్తర్లోమః। బహిర్లోమః॥

860. అన్తశ్శబ్దముకంటె బహిశ్శబ్దముకంటెను పరమగు లోమన్ శబ్దము త్తరపదముగాగల బహువ్రీహికంటె అప్ప్రత్యయమగును. అన్తర్లోమః (అన్తః లోమాని యస్య) అప్ప్రత్యయము. "న స్తద్ధితే" సూ. చే టిలోపము. బహిర్లోమః అనురూపమునిట్లే॥

861. అచ్ నాసికాయాః సంజ్ఞాయాం నసం చాస్థూలాత్. 5-4-118. అచ్, నాసికాయాః, సంజ్ఞాయామ్, నసమ్, చ, అస్థూలాత్। (బహువ్రీహౌ)

నాసికాన్తాద్బహువ్రీహేరచ్ స్యాత్ నాసికాశబ్దశ్చ నసం ప్రాప్నోతి, న తు స్థూలపూర్వాత్॥

861. సంజ్ఞయందు నాసికాశబ్దమంతమందుగల బహువ్రీహికంటె నచ్ ప్రత్యయమగును, నాసికాశబ్దమునకు నస్ అనునాదేశమగును. నాసికా

శబ్దము స్థూలశబ్దముకంటె పరమగునపుడీసూత్రము ప్రవర్తించదు.

వివ :— నాసికాయాః అనునది బహువ్రీహౌ అనుదానికి విశేషణ మగుటచే తదన్తవిధి గలుగును. నసమ్ అనుపదముతరువాత ప్రాప్నోతి అనుక్రియనధ్యాహారము చేయవలయును. ఉపస్థితమగుటవలన నాసికా శబ్దమే నసాదేశమును పొందునని గ్రహించవలయును.

862. పూర్వపదాత్సంజ్ఞాయామగః. 8-4-3. పూర్వపదాత్, సంజ్ఞాయామ్, అగః। (రషాభ్యామ్, నః, ణః)

పూర్వపదస్థాన్నిమిత్తాత్పరస్య నస్య ణః స్యాత్ సంజ్ఞాయాం న తు గకారవ్యవధానే। ద్రురివ నాసికా అస్య ద్రుణసః। ఖరణసః। అగః కిమ్। ఋచామయనం ఋగయనమ్। అణృగయనాదిభ్య ఇతి నిపాతనాణ్ణత్వాఽభావమాశ్రిత్య అగఇతి ప్రత్యాఖ్యాతం భాష్యే। అస్థూలాత్ కిమ్। స్థూల నాసికః। (వా) ఖురఖరాభ్యాం వా నస్[1] ఖురణాః। ఖరణాః। (వా) పక్షేఽజపీష్యతే। ఖురణసః। ఖరణసః॥

862. "రషాభ్యామ్" (236) అను సూత్రమున సమానపదే అని యుండుటవలన సమాసమందు ణత్వమప్రాప్తమగుచుండ నీసూత్రముచే ణత్వము విధింపబడెను. పూర్వపదశబ్దము లక్షణచే పూర్వపదస్థమును బోధించును. రషాభ్యామ్ అనునది పూర్వపదాత్తనుదానితోనన్వయించును. అగః అనునది పంచమ్యన్తము. పూర్వపదమందుండు రేఫషకారముల కంటె పరమగు నకారమునకు సంజ్ఞయందు ణకారమగును గకారముతో వ్యవధానమున్నపుడు ణత్వము రాదు. ద్రుణసః (ద్రురివ నాసికా అస్య) "అఞ్నాసికాయాః" సూ. చే నచ్ప్రత్యయము నాసికాశబ్దమునకు నసా దేశమునగును. ద్రునస అని యుండనీసూత్రముచే ణత్వము. ఖరణసః (ఖరరూపా నాసికా యస్య) అచ్ప్రత్యయ నసాదేశ ణత్వములు ఈరెండును సంజ్ఞావాచకములు.

ఋగయనమ్ (ఋచామయనమ్) "ఋవర్ణాన్నస్య ణత్వంవాచ్యమ్" అనువార్తికముగూడనీసూత్రములోనికనువృత్తమగును గాననిచట పూర్వ పదస్థమగు ఋకారముకంటె పరమగు నకారమునకును ణత్వము ప్రాప్త

మగుచున్నది. కాని గకారముతో వ్యవధానమున్నందున ణత్వము రాదు. అగః అనునది లేనిచోనిచట ణత్వము ప్రసక్తమగును. "అణ్ృగయనాదిభ్యః" (4-3-73) అను పాణినినిర్దేశమువలన ఋగయనమ్ మొదలగు రూపములందు ణత్వము రాకుండుట సిద్ధించుననిచెప్పి భాష్యకారుడీ సూత్రమున అగః అనుపదమును ప్రత్యాఖ్యానముచేసెను. స్థూలనాసికః (స్థూలా నాసికా యస్య) "అఙ్నాసికాయాః" సూత్రమున అస్థూలాత్ అనునది లేనిచోనీస్థలమందచ్ప్రత్యయనసాదేశములు ప్రసక్తములగును. (వా) ఖుర ఖరశబ్దములకంటె పరమగు నాసికాశబ్దమునకు సంజ్ఞయందు బహువ్రీహిసమాసమున వికల్పముగ నసాదేశమును చెప్పవలయును. వార్తికముచే కేవలనసాదేశవిధానము అచ్ప్రత్యయనివృత్తికొరకగునని తెలియునది. ఉదా :— ఖురణాః (ఖురావివ నాసికే యస్య) నసాదేశము. "పూర్వపదాత్" సూ. చే ణత్వము. "అత్వసన్తస్య" (428) సూ. చే దీర్ఘము. రుత్వవిసర్గములు. ఖరణాః అనుచోట ప్రక్రియయునిట్లే. (వా) కేవలనసాదేశము రానిపక్షమందచ్ప్రత్యయముతో గూడిన నసాదేశము వచ్చుట యిష్టము. అపిశబ్దమువలన నసాదేశము గ్రహింపబడును. ఈవార్తికముచే ఖురణసః ఖరణసః అనురూపములగును. ఈవార్తికములేకున్న పూర్వవార్తికము వికల్పము గావుననసాదేశము రానపుడు ఖురనాసికః ఖరనాసికః అనురూపములు గావలయును.

863. ఉపసర్గాచ్చ. 5-4-119. ఉపసర్గాత్, చ। (అచ్, నాసికాయాః, నసమ్, చ)

ప్రాదేర్యో నాసికాశబ్దస్తదన్తాద్బహువ్రీహేరచ్ నాసికాయా నసాదేశశ్చ। అసంజ్ఞార్థమిదం వచనమ్। ఉన్నతా నాసికా యస్య సః ఉన్నసః। ఉపసర్గాదనోత్పర ఇతి సూత్రమ్। తద్భఙ్క్త్వా భాష్యకార ఆహ॥

863. నాసికాశబ్దము క్రియావాచకముగానందుననిచటి యుపసర్గగ్రహణము ప్రాదులకుపలక్షణము. ప్రాదులకంటె పరమగు నాసికాశబ్దమన్తమందుగల బహువ్రీహికంటె అచ్ప్రత్యయము నాసికాశబ్దమునకు నసాదేశమును. ఈసూత్రము సంజ్ఞకానపుడు ప్రవర్తించుటకారంభింప

బడెను. ఉన్నసః (ఉన్నతా నాసికా యస్య) ఉత్తసునుపసర్గముకంటె పర మగు నాసికాశబ్దమంతమందుగల బహువ్రీహి యగుటచేనీసూత్రమువలన నచ్ప్రత్యయము నసాదేశమునగును. ఎత్తైన ముక్కుగలవాడనియర్థము.

"ఉపసర్గాదనోత్పరః" అనుసూత్రము పాణినిచే పఠింపబడెను. భాష్యకారుడు సూత్రముననుండు "అనోత్పరః" అనుదానిని తీసివేసి తత్ స్థానమున బహుళగ్రహణమునుజేర్చి యీదిగువచూపబడిన ప్రకారమా సూత్రమును పఠించెను :—

864. ఉపసర్గాద్బహులమ్. 8-4-28. ఉపసర్గాత్, బహులమ్।
(రషాభ్యామ్, నః, ణః, నస్)
ఉపసర్గస్థాన్నిమిత్తాత్పరస్య నసో నస్య ణః స్యాద్బహులమ్। ప్రణసః। (వా) వేర్గ్రో౽వక్తవ్యః। విగతా నాసికా యస్య విగ్రః। (వా) ఖ్యశ్చ। విఖ్యః। కథం తర్హి వినసా హతబాంధవేతి భట్టిః। విగతయా నాసికయోపలక్షితేతి వ్యాఖ్యేయమ్॥

864. ఇచటనుపసర్గగ్రహణము ప్రాదులకుపలక్షణము. అనువృత్తమగు నస్ అనునది లుప్తషష్ఠ్యన్తము. ఉపసర్గయందుండు రేఫషకారములకంటె పరమగు నసాదేశముయొక్క నకారమునకు ణకారము బహుళముగ వచ్చును. ప్రణసః (ప్రగతా నాసికా యస్య) "ఉపసర్గాచ్చ" సూ. చే నచ్ప్రత్యయనసాదేశములు. ఈసూత్రముచే ణత్వము. (వా) వి అనునుపసర్గముకంటె పరమగు నాసికాశబ్దమునకు గ్ర అనునాదేశమును చెప్పవలయును. విగ్రః (విగతా నాసికా యస్య) ఈవార్తికముచే నాసికాశబ్దమునకు గ్రాదేశము. ముక్కులేనివాడని యర్థము. (వా) వి అనునుపసర్గముకంటె పరమగు నాసికాశబ్దమునకు ఖ్య అనునాదేశమునుగూడ చెప్పవలయును. విఖ్యః (విగతా నాసికా యస్య) ఖ్యాదేశము.

"వినసాహతబాంధవా" అని భట్టికవి ప్రయోగించెను. విగతా నాసికా యస్యాః అనువిగ్రహమున సమాసానంతరము అచ్ప్రత్యయనసాదేశములను బాధించి వేర్గ్రో౽వక్తవ్యః ఖ్యశ్చ అనువార్తికములచే గ్రాదేశముగాని ఖ్యాదేశముగాని ప్రవర్తించును గాన విగ్రా అనిగాని విఖ్యా అని

గాని ప్రయోగింపవలసియుండ వినసా అనునసాదేశటాప్ప్రత్యయములతో గూడిన ప్రయోగమెట్లు సాధువగునని శంక కల్గును. భట్టిగ్రంథమునకీవిధముగ వ్యాఖ్యానము చేయవలయును :— "విగతా నాసికా" అనువిగ్రహమున "ప్రాదయోగతాద్యర్థే" అనువార్తికముచే సమాసమును చేసిన వినాసికా అనియగును. పోయినముక్కని యర్థము. బహువ్రీహి గానందున నాసికాశబ్దమునకు గ్రాదేశఖ్యాదేశములు రావు. టాప్ప్రత్యయము. వినాసికాశబ్దమునకు తృతీయైకవచనముపరమగునపుడు "పద్దన్నో మాస్" (229) సూ. చే నసాదేశమగుటచే వినసా అనియగును. ఉపలక్షితా అనుపదమునకధ్యాహారమును చేయవలయును. ఇట్లు వినసా అనుపదమునకు "పోయిన ముక్కుతోకూడుకొనినదనునర్థమును చెప్పవలయును" అని. ఇట్లు భట్టి ప్రయోగముసాధువగును. "కథంతర్హి.........వ్యాఖ్యేయమ్" అను శంకా సమాధానగ్రంథములకాశయమిదియే.

వివ :— "ఉపసర్గాదనోత్పరః" అనుసూత్రకారునిపాఠమునందు నస్ అనునదియు "రషాభ్యాంనోణః" అనునదియునను వృత్తములగును గాన ఉపసర్గస్థమగు నిమిత్తముకంటెపరమగు నసాదేశముయొక్క నకారమునకు ణత్వమగును ఓకారపరకమగు నకారమునకు ణత్వము రాదని యర్థము. "ప్రణ ఆయూంషితారిషత్"మొదలగునవి యుదాహరణములు. "ప్రనో ముఞ్చతమ్" ఇత్యాదులందు ణత్వము రాకపోవుట అనోత్పరః అనుపదమునకు ఫలమగును. ఈపాఠమునంగీకరించిన "ప్రణోనయ" ఇత్యాదులందవ్యాప్తియు "ప్రనఃపూషా" ఇత్యాదులందతివ్యాప్తియు కలుగుననునభిప్రాయముతో భాష్యకారుడు "అనోత్పరః అనుదానిని తీసివేసి బహుళపదమునుచేర్చి "ఉపసర్గాద్బహులమ్" అని సూత్రమును పఠించెను. బహుళగ్రహణమువలన పైనిజూపబడిన అవ్యాప్త్యతివ్యాప్తిదోషములు వారితములగును.

865. సుప్రాతసుశ్వసుదివశారికుక్షచతురశ్రైణీపదాజపదప్రోష్ఠపదాః. 5-4-120. సుప్రాత........ప్రోష్ఠపదాః॥

ఏతే బహువ్రీహౌవచ్ప్రత్యయాన్తా నిపాత్యన్తే। శోభనం

ప్రాతరస్య సుప్రాతః। శోభనం శ్వోఽస్య సుశ్వః। శోభనం దివాఽస్య సుదివః। శారేరివ కుక్షిరస్య శారికుక్షః। చతస్రోఽశ్రయోఽస్య చతురశ్రః। ఏణ్యా ఇవ పాదావస్య ఏణీపదః। అజపదః। ప్రోష్ఠో గౌః తస్యేవ పాదావస్య ప్రోష్ఠపదః॥

865. సుప్రాత సుశ్వ సుదివ శారికుక్ష చతురశ్ర ఏణీపద అజపద ప్రోష్ఠపద ఈయెనిమిదిశబ్దములును బహువ్రీహిసమాసమున అచ్ప్రత్యయాన్తములుగ నిపతింపబడినవి. సుప్రాతః (శోభనం ప్రాతరస్య) ప్రాతశ్శబ్దమునకు ప్రాతఃకాలమునజేయు కర్మయర్థము. అచ్ప్రత్యయము. సుప్రాతర్+అ అనియుండ "అవ్యయానాం భమాత్రే టిలోపః" (అవ్యయములకు భసంజ్ఞయున్నపుడు టిలోపమగును.) అనువచనముచే టిలోపము. శోభనమగు ప్రాతఃకాలిక క్రియ గలవాడని యర్థము. సుశ్వః (శోభనం శ్వోఽస్య) అచ్ప్రత్యయము. టిలోపము. శోభనమగు రేపటి దినము కలవాడని యర్థము. సుదివః (శోభనం దివాఽస్య) దివా అనునది ఆకారాన్తమగునవ్యయము. అచ్ప్రత్యయము. టిలోపము. శోభనమగు పగలుకలవాడు. శారికుక్షః (శారేరివ కుక్షిరస్య) అచ్ప్రత్యయము. "యస్యేతిచ" సూ. చే నికారలోపము. శారి యనెడు పక్షియొక్క కుక్షివంటి కుక్షిగలవాడు. చతురశ్రః (చతస్రోఽశ్రయోఽస్య) అచ్ప్రత్యయేకారలోపములు. నాలుగుఅంచులు గలది. ఏణీపదః (ఏణ్యా ఇవ పాదావస్య) అచ్ప్రత్యయము. నిపాతనమువలన పాదశబ్దమునకు పద్భావము. ఆడులేడియొక్కపాదములవంటి పాదములుగలవాడు. అజపదః (అజస్యేవ పాదావస్య) అచ్ప్రత్యయము. పద్భావము. మేకయొక్క పాదములతో సదృశములగు పాదములుగలవాడు. ప్రోష్ఠపదః (ప్రోష్ఠస్యేవ పాదావస్య) ప్రోష్ఠమన గోవు. అచ్ప్రత్యయము. నిపాతనమువలన పద్భావము. గోవుయొక్క పాదములవంటి పాదములుగలవాడు.

866. నఞ్దుఃసుభ్యో హలిసక్థ్యోరన్యతరస్యామ్.

5-4-121. నఞ్దుఃసుభ్యః, హలిసక్థ్యోః, అన్యతరస్యామ్। (అచ్)

అచ్ స్యాత్। అహాలః। అహలిః। అసక్థః। అసక్థిః।
ఏవం దుఃసుఖ్యామ్। శక్త్యోరితి పాఠాన్తరమ్। అశక్తః।
అశక్తిః॥

866. నఞ్ దుర్ సు వీనికంటె పరములగు హలిసక్థిశబ్దములంత మందుగల బహువ్రీహికి వికల్పముగ అచ్ప్రత్యయమగును. అహాలః. అహలిః। హలిశబ్దమికారాన్తము. (పెద్దనాగలి) అవిద్యమానః హలిః యస్య అనివిగ్రహము. అచ్ప్రత్యయము. "యస్యేతిచ" సూ. చే నికార లోపము. నాగలిలేనివాడని యర్థము. అచ్ప్రత్యయాభావపక్షమందు అహలిః అనియగును, అసక్థః. అసక్థిః (అవిద్యమానం సక్థి యస్య) అచ్ప్రత్యయేకారలోపములు. పిరుదులేనివాడని యర్థము. అచ్ప్రత్యయము రానపుడు అసక్థిః అనియగును. ఈప్రకారముగనే దుర్ సు వీనికంటె పరములగు హలిసక్థిశబ్దములంతమందుగల బహువ్రీహియందును రూపములనూహింపవలయును. (దుర్హాలః దుర్హలిః, దుఃసక్థః దుస్సక్థిః మొ॥)

సూత్రమున "హలిసక్థ్యోః" అనుచోట "హలిశక్త్యోః" అని మరియొకపాఠమున్నది. హలిశక్త్యోః అనురీతినిగూడ పాణినిచే కొంతమంది శిష్యులుపదేశింపబడిరని భావము. ఈపాఠమందు శక్తిశబ్దాన్తబహువ్రీహికిని వికల్పముగనచ్ప్రత్యయము సిద్ధించును. ఉదా :— అశక్తః। అశక్తిః। (అవిద్యమానా శక్తిర్యస్య) అచ్ప్రత్యయేకారలోపములు. సామర్థ్యము లేనివాడని యర్థము. అచ్ప్రత్యయాభావమందు అశక్తిః అనియగును. ఇట్లే దుశ్శక్తః దుశ్శక్తిః ఇత్యాలనూహింపవలయును.

వివ :— హలహలిశబ్దములు రెండునున్నందున వైకల్పికమగు నచ్ప్రత్యయవిధానములేకున్నను అహాలః అహలిః అనురెండురూపములును సిద్ధించును. అయినను అచ్ప్రత్యయవిధానములేనపుడు అహాలశబ్దము అనుక్తసమాసాన్తమగును గాన "శేషాద్విభాషా" (896) అను వక్ష్యమాణసూత్రముచే కప్ప్రత్యయము ప్రసక్తమగును. అట్టికప్ప్రత్యయమును వారించుటకై హలిశబ్దాన్తబహువ్రీహికచ్ప్రత్యయము విధింపబడెను. అచ్ప్రత్యయము వైకల్పికమైనను అహలిశబ్దము క్తసమాసాన్తమేయగును

గాన కప్ప్రత్యయము వారితమగును. అందుచే సూత్రమందు హలిగ్రహణము వ్యర్థముగాదు.

867. నిత్యమసిచ్ ప్రజామేధయోః. 4-4-122. నిత్యమ్, అసిచ్, ప్రజామేధయోః। (నఙ్దుఃసుభ్యః)

నఙ్దుఃసుభ్య ఇత్యేవ। అప్రజాః। దుష్ప్రజాః। సుప్రజాః। అమేధాః। దుర్మేధాః। సుమేధాః॥

867. బహువ్రీహియందు నఙ్ దుర్ సు వీనికంటెపరములగు ప్రజా మేధాశబ్దములకంటె నిత్యముగ అసిచ్ అనెడుసమాసాన్తప్రత్యయము వచ్చును. అసిచ్చునందికారచకారములిత్సంజ్ఞకములు. అస్ అనునది మిగులును. అప్రజాః (అవిద్యమానా ప్రజా యస్య) "నఞో౽స్త్యర్థానామ్" అనువార్తికముచే సమాసము. అసిచ్ప్రత్యయము. యస్యేతిచ" సూ. చే నాకారలోపము. అప్రజస్ అనియగును. దీనికంటె సుప్రత్యయము పరమగునపుడు "అత్వసన్తస్య" (428) సూ.చే దీర్ఘమగును. సులోపరుత్వ విసర్గములు. దుష్ప్రజాః (దుర్గతా ప్రజాయస్య) "ప్రాదిభ్యోధాతుజస్య" అనువార్తికముచే సమాసము. అసిచ్ప్రత్యయము మొదలగు ప్రక్రియ ఉక్తోదాహరణమందువలె నూహించునది."ఇదుదుపధస్య" (256) సూ. చే షత్వము. సుప్రజాః అమేధాః దుర్మేధాః సుమేధాః ఈస్థలములందును ప్రక్రియనిట్లే యూహించునది.

వివ :— అసిచ్ప్రత్యయమున అకారము పూర్వమునకు భసంజ్ఞను సంపాదించుటకై చేయబడినది. కావున సుప్రజసౌ మొదలగురూపము అందు "యస్యేతిచ" సూ. చే నాకారలోపము సిద్ధమగును. సిచ్చును విధించినను ప్రథమైకవచనమున రూపభేదమగపడదు.

868. ధర్మాదనిచ్ కేవలాత్. 5-4-124. ధర్మాత్, అనిచ్, కేవలాత్। (బహువ్రీహౌ)

కేవలాత్పూర్వపదాత్పరో యోధర్మశబ్దస్తదన్తాద్బహువ్రీహేరనిచ్ స్యాచ్। కల్యాణధర్మా। కేవలాత్ కిమ్। పరమః స్వో ధర్మో యస్యేతి త్రిపదే బహువ్రీహౌ మా భూత్। స్వశబ్దోహీహ న కేవలం పూర్వపదం కింతు మధ్యమత్వా

దాపేక్షికమ్। సందిగ్ధసాధ్యధర్మేత్యాదౌ తు కర్మధారయ పూర్వపదో బహువ్రీహిః। ఏవం చ పరమస్వధర్మేత్యపి సాధ్వేవ। నివృత్తిధర్మా అనుచ్ఛిత్తిధర్మేత్యాదివత్। పూర్వ పదం తు బహువ్రీహిణాఽఽక్షిప్యతే॥

868. కేవలమగు పూర్వపదముకంటె పరమగు ధర్మశబ్దమంతమందు గల బహువ్రీహికంటె అనిచ్ అనుసమాసాన్తప్రత్యయమగును. అనిచ్చున ఇకారచకారములుచ్చారణార్థములు. కల్యాణధర్మా। కల్యాణః ధర్మో యస్య అనివిగ్రహము. ఇచటనీసూత్రముచేననిచ్ ప్రత్యయము. "యస్యేతిచ" సూ. చే అకారలోపము. కల్యాణధర్మన్ అనియగును. దీనికంటె సుప్ర త్యయముచేయునపుడుపధాదీర్ఘసులోపనలోపములగును.

కేవలాత్కిమ్। బహువ్రీహిచే పూర్వపదమునకాక్షేపము గల్గును. పూర్వపదశబ్దము సమాసప్రథమావయవమందు రూఢము గాన త్రిపద బహువ్రీహియందు దోషములేదని ప్రశ్నాయము. పరమః స్వో ధర్మో యస్య అనువిగ్రహమున త్రిపదబహువ్రీహియందనిచ్ప్రత్యయమును వారిం చుటకై పూర్వపదమునకు కేవలాత్తనువిశేషణమావశ్యకము. ఇచట స్వ శబ్దము ధర్మశబ్దమునకు పూర్వమందున్ననీసమాసమున మధ్యమపదమగు టచేనాపేక్షికమగు (ధర్మశబ్దమునుగుఱించి పూర్వమగును గాననాపేక్షిక మనబడును) పూర్వపదమగును గాని సమాసపూర్వావయవము కానేరదు. కేవలాత్తనువిశేషణములేనిచో పూర్వపదమెట్టిదైనను ధర్మశబ్దాన్తబహు వ్రీహికంటెననిచ్ప్రత్యయమగుననుర్థమగునుగాన త్రిపదబహువ్రీహియం దుననిచ్ప్రత్యయము ప్రసక్తమగును. ఇచట పూర్వపదశబ్దము సమాస ప్రథమావయవమందు రూఢమనుటలో ప్రమాణము లేదని యుత్తరాశ యము.

"సన్దిగ్ధసాధ్యధర్మా" మొదలగుప్రయోగములగపడుచున్నవి. త్రిపద బహువ్రీహియందు పైనిచూపబడినవిధమున కేవలాత్ అనువిశేషణము వలననిచ్ప్రత్యయము ప్రవర్తించదు గాననిట్టిరూపములెట్లు సాధువులగు నను శంకగల్గును. ఇట్లు సమాధానమును చెప్పవలయును:— సందిగ్ధ సాధ్యధర్మా అనునది త్రిపదబహువ్రీహియనిన అనిచ్ప్రత్యయము ప్రవర్తింప

వీలులేకున్ననచట కర్మధారయసమాసము పూర్వపదముగగల బహువ్రీహి నంగీకరించిన ననిచ్ప్రత్యయము నిశ్శంకముగనగును. సందిగ్ధశ్చాసౌ సాధ్యశ్చ అనువిగ్రహమున సందిగ్ధసాధ్యశబ్దములకు ప్రథమమున కర్మధారయమును చేసినపిదప సందిగ్ధసాధ్యపదమునకు ధర్మశబ్దముతో బహువ్రీహినిచేసినచో సందిగ్ధసాధ్యశబ్దము కేవలపూర్వపదమగును గానదానికంటె పరమగు ధర్మశబ్దమంతమునగల బహువ్రీహికి అనిచ్ప్రత్యయము సిద్ధమగును. సందిగ్ధసాధ్యధర్మా మొదలగురూపములు సాధువులగునని సందిగ్ధసాధ్యధర్మా మొదలగురూపములసాధుత్వముకొఱకు కర్మధారయ గర్భమగు బహువ్రీహినంగీకరించునపుడీరీతినే పరమశ్చాసౌస్వశ్చ అను విగ్రహమున పరమస్వశబ్దములకు మొదటకర్మధారయముచేసి పిదప పరమస్వో ధర్మో యస్య అనువిగ్రహమున బహువ్రీహినిచేసినచో పరమ స్వశబ్దము కేవలపూర్వపదమగును గానదానికంటెపరమగు ధర్మశబ్దమంత మందుగల సమాసమునకనిచ్ప్రత్యయము సిద్ధించుటచే పరమస్వధర్మా అనురూపముగూడ నివృత్తిధర్మా అనుచ్ఛిత్తిధర్మా మొదలగురూపముల వలె సాధువే యగును. బహువ్రీహిచే పూర్వపదమాక్షేపింపబడును. (సమాసమున నవశ్యముగ పూర్వోత్తరపదములుండును గనుకబహువ్రీహిపద ముచే పూర్వపదమాక్షేపింపబడును.) అందుచే సూత్రమున శ్రుతముగానందున పూర్వసూత్రములనుండియనువృత్తిలేనందునను పూర్వపదాత్తనున దెట్లు లభించినదని శంకింపవలనుపడదు.

వివ :— సజాతీయమగునది మరియొకటి లేకుండనుండునట్టిది కేవలమనబడును. కావున కేవలపూర్వపదమన మధ్యమపదముగాకుండున దనునర్థము ఫలించును. నిర్గతా వృత్తిః నివృత్తిః ప్రాదిసమాసము. పిదప నివృత్తిః ధర్మో యస్య అనువిగ్రహమున బహువ్రీహి. అనిచ్ప్రత్యయము. నివృత్తిధర్మా అనియగును. న ఉచ్ఛిత్తిః అనుచ్ఛిత్తిః నఞ్సమాసము. పిదప బహువ్రీహి. అనిచ్ప్రత్యయము. అనుచ్ఛిత్తిధర్మా అనియగును. ఈరెండుస్థలములందును తత్పురుషగర్భమగు బహువ్రీహినిచేసినంటున నివృత్త్యనుచ్ఛిత్తిశబ్దములు కేవలపూర్వపదములగును గాననిచ్ప్రత్యయము సిద్ధించెను. ఇట్లే పరమస్వధర్మా అనుచోటను కర్మధారయపూర్వ

పదకమగు బహువ్రీహినిచేసిననచ్ప్రత్యయము సిద్ధించుటచే పరమస్వ ధర్మా అనురూపము సాధువగునని భావము.

869. జమ్భా సుహరితతృణసోమేభ్యః. 5-4-125. జమ్భా, సుహరితతృణసోమేభ్య॥

జమ్భేతి కృతసమాసాన్తం నిపాత్యతే। జమ్భో భక్ష్యే దన్తే చ। శోభనో జమ్భోఽస్య సుజమ్భా। హరితజమ్భా। తృణం భక్ష్యం యస్య తృణమివ దన్తా యస్యేతి వా తృణ జమ్భా। సోమజమ్భా। స్వాదిభ్యః కిమ్। పతితజమ్భః॥

869. సూత్రమున జమ్భా అనునదిచేయబడినసమాసాన్తప్రత్యయము (అనిచ్) గలదై నిపతింపబడినది. సు హరిత తృణ సోమ వీనికంటె పరమగు జమ్భశబ్దమంతమందుగల బహువ్రీహికంటెననిచ్ప్రత్యయమగు నని సూత్రార్థము. జమ్భశబ్దమునకు భక్ష్యము (తినుబడిపదార్థము) లేక దంతమర్థము. సుజమ్భా (శోభనో జమ్భోఽస్య) సుజమ్భశబ్దము కంటె ననిచ్ప్రత్యయము. "యస్యేతిచ" సూ.చే నకారలోపము. సుజమ్భా అను నకారాన్తశబ్దము సిద్ధించును. శోభనమగు భక్ష్యముగాని దంతము గాని గలవాడని యర్థము. హరితజమ్భా (హరితః జమ్భో యస్య) అనిచ్చు. తృణజమ్భా. భక్ష్యవాచకమగు జమ్భశబ్దముతో తృణశబ్దము నకు సమాసమగునపుడు తృణం జమ్భోఽస్య అనువిగ్రహమును చెప్ప వలయును. తృణము భక్ష్యముగగలవాడని యర్థము. దంతవాచకమగు జమ్భశబ్దముతో తృణశబ్దమునకు సమాసమగునపుడు సామానాధికరణ్యాము కొఱకై తృణశబ్దమునకు తృణసదృశమందు లక్షణనంగీకరింపవలయును. కాన తృణమివ జమ్భాః అస్య అనివిగ్రహమును చెప్పవలయును. తృణము వంటి దంతములుగలవాడని యర్థము. సోమజమ్భా (సోమఇవ జమ్భాః యస్య) సోమశబ్దమునకు చంద్రుడని యర్థము. చంద్రునివలె స్వచ్ఛము లైన దంతములుగలవాడని యర్థము. సూత్రమున సుహరితతృణసోమే భ్యః అనుపదము లేనిచో వీనికంటెభిన్నములగు పదములకంటె పర మగు జమ్భశబ్దమంతమందుగల బహువ్రీహికిని అనిచ్ప్రత్యయము ప్రసక్త

మగును. అట్లైన పతితజమ్బుః (పతితః జమ్బో యస్య) ఇత్యాదులందు ననిచ్ప్రత్యయము ప్రవర్తించెడిని.

870. దక్షిణేర్మా లుబ్ధయోగే. 5-4-126. దక్షిణేర్మా, లుబ్ధ యోగే॥

దక్షిణే ఈర్మం వ్రణం యస్య దక్షిణేర్మా మృగః। వ్యాధేన కృతవ్రణ ఇత్యర్థః॥

870. లుబ్ధుడన వ్యాధుడు. (వేటకాడు) వ్యాధునిసంబంధమందు దక్షిణేర్మా అనుననిచ్ప్రత్యయాన్తమగుబహువ్రీహి నిపతింపబడినది. దక్షిణేర్మా (మృగః) దక్షిణే ఈర్మం యస్య అనివిగ్రహము. నిపాతనమువలన వ్యధికరణములైనను దక్షిణేర్మశబ్దములకు బహువ్రీహి. అనిచ్చు. అకారలోపము. ఈర్మమన వ్రణమని (దెబ్బ) యర్థము. మూలమున వ్రణమ్ అనునది ఈర్మశబ్దమునకు వివరణమని గ్రహించునది. కుడిప్రక్కన వ్యాధునిచే చేయబడిన వ్రణముగల మృగము (లేడి) అనియర్థము.

వివ,— లుబ్ధయోగమును సూచించుటకు "వ్యాధేనకృతవ్రణ ఇత్యర్థః" అని చెప్పబడినది. లుబ్ధయోగే అనుటచే లుబ్ధునిచేగాక వ్రణము రోగాదులచేకలిగినదైనపుడు దక్షిణేర్మః అనియే యగును.

871. ఇచ్ కర్మవ్యతిహారే. 5-4-127. ఇచ్, కర్మవ్యతిహారే॥

కర్మవ్యతిహారే యో బహువ్రీహిస్తస్మాదిచ్ స్యాత్సమాసాన్తః। కేశాకేశి। ముసలాముసలి॥

871. కర్మవ్యతిహారమందలి బహువ్రీహికంటె ఇచ్ అనుసమాసాన్త ప్రత్యయమగును. కేశాకేశి. ఇచట "తత్రతేనేదమ్" (850) సూ. చే కర్మవ్యతిహారమందు బహువ్రీహిసమాసము. ఇచ్ప్రత్యయము. ఇచ్ప్రత్యయము తిష్ఠద్గుప్రభృతిగణమున పఠింపబడుటచే తదన్తమవ్యయీభావమై అవ్యయమగును. ఇట్లే ముసలాముసలి అనునదియును.

872. * ద్విదణ్డ్యాదిభ్యశ్చ. 5-4-128. ద్విదణ్డ్యాదిభ్యః,చ। (ఇచ్)

* ద్విదణ్డి ద్విముసలి ఉభాఞ్జలి ఉభయాఞ్జలి ఉభాదన్తి ఉభయాదన్తి ఉభాహస్తి ఉభయాహస్తి ఉభాకర్ణి ఉభయాకర్ణి ఉభాపాణి ఉభయాపాణి ఉభాబాహు ఉభయాబాహు ఏకపది ప్రోష్ఠపది ఆఢ్యపది సపది నికుచ్యకర్ణి సంహతపుచ్ఛి అన్తేవాసి ఇతిద్విదణ్డ్యాదిః॥

తాదర్థ్యే చతుర్థ్యేషా। ఏషాం సిద్ధ్యర్థమిచ్ప్రత్యయః స్యాత్। ద్వౌ దణ్డౌ యస్మిన్ ప్రహరణే తద్ద్విదణ్డి ప్రహరణమ్। ద్విముసలి। ఉభాహస్తి। ఉభయాహస్తి॥

872. ద్విదణ్డ్యాదిభ్యః అనునది తాదర్థ్యచతుర్థ్యన్తము. ద్విదణ్డ్యాదిగణపతితములగు ద్విదణ్డి ద్విముసలి మొదలగురూపములు సిద్ధించుటకై ఇచ్ ప్రత్యయమగును. ద్విదణ్డి మొదలగురూపములందు కేశాకేశి మొదలగు రూపములందువలె కర్మవ్యతిహారము సమానానుపూర్వికములగుపదములు లేకున్నను బహువ్రీహిసమాసము సమాసాన్తమగునిచ్ప్రత్యయము నిపతింపబడినవి. ద్విదణ్డి। ద్వౌ దణ్డౌ యస్మిన్ ప్రహరణే అనివిగ్రహము. నిపాతనమువలన సమాసము ఇచ్ప్రత్యయమునగును. కర్మవ్యతిహారము లేనందున పూర్వపదమునకు దీర్ఘముమాత్రము రాదు. (రెండుకఱ్ఱలుగల ప్రహరణము) ద్విముసలి. ద్వే ముసలే యస్మిన్ అనివిగ్రహము. పూర్వమునకువలె ప్రక్రియ నూహించునది. ఉభాహస్తి. ఉభయాహస్తి. ఉభౌ హస్తౌ యస్మిన్ ప్రహరణే అనివిగ్రహము. "ఉభయోఽన్యత్ర" అనువచనముచే నిత్యముగ ప్రాప్తించునయచ్ప్రత్యయము నిపాతనమువలననిచట వికల్పముగనగును. కాన రెండురూపములగును. పూర్వపదమునకు దీర్ఘము కూడ నిపాతనమువలన సిద్ధించినదే యనిగ్రహించునది.

873. ప్రసమ్భ్యాం జానునోర్జ్ఞుః. 5-4-129. ప్రసమ్భ్యామ్, జానునోః, జ్ఞుః॥

ఆభ్యాం పరయోర్జానుశబ్దయోర్జ్ఞురాదేశః స్యాద్బహువ్రీహౌ। ప్రగతే జానునీయస్య ప్రజ్ఞుః। సంజ్ఞుః॥

873. ప్ర సమ్ వీనికంటెపరములగు జానుశబ్దములకు బహువ్రీహియందు జ్ఞు అనునాదేశమగును. ప్రజ్ఞుః (ప్రగతే జానునీ యస్య) "ప్రాదిభ్యోధాతుజస్య" అనువార్తికముచే సమాసము. సంజ్ఞుః (సఙ్గతే జానునీ యస్య) కలసికొనిన మోకాళ్లుగలవాడని యర్థము.

వివ :— జానుశబ్దమొకటేయైనను "ప్రసమ్భ్యామ్" అనుఉపపదమందలి ద్విత్వమునాశ్రయించిగాని యర్థగతమైనద్విత్వమునాశ్రయించిగాని

జానునోః అనిద్వివచననిర్దేశము చేయబడినది. జ్ఞు అనునది యాదేశమని స్పష్టముగతెల్పుట ద్వివచననిర్దేశమునకు ఫలము. అనగా జానునోః అని ద్వివచనాన్తమునువిడిచి జానునః అని యేకవచనాన్తమును నిర్దేశించిన "ప్రత్యయః", "పరశ్చ" అనునధికారములవలన జానునః అనునది పంచమ్యన్తమనుటకును వీలుండుటచే జ్ఞు అనునది ప్రత్యయమగునని యూహించుటకవకాశము కలుగును. ద్వివచనాన్తనిర్దేశమున్నచో స్థానషష్ఠీత్వము స్ఫుటమగును కాన జ్ఞు అనుదానిని ప్రత్యయమనుటకవకాశము కలుగదని యాశయము.

874. ఊర్ధ్వాద్విభాషా. 5-4-130. ఊర్ధ్వాత్, విభాషా। (జానునోః, జ్ఞుః).

ఊర్ధ్వజ్ఞుః। ఊర్ధ్వజానుః॥

874. ఊర్ధ్వశబ్దముకంటె పరమగు జానుశబ్దమునకు బహువ్రీహియందు వికల్పముగ జ్ఞు అనునాదేశమగును. ఊర్ధ్వజ్ఞుః — ఊర్ధ్వజానుః (ఊర్ధ్వే జానునీ యస్య) ఆదేశము ప్రవర్తించునపుడు ఊర్ధ్వజ్ఞుః అనియు లేనపుడు ఊర్ధ్వజానుః అనియు రూపములగును.

875. ధనుషశ్చ. 5-4-132. ధనుషః, చ। (అనజ్)

ధనురన్తస్య బహువ్రీహేరనజాదేశః స్యాత్। శార్ఙ్గధన్వా॥

875. ధనుషః అనుదానిని బహువ్రీహికి విశేషణముగజేయుటచే తదన్తవిధి కలుగును. ధనుశ్శబ్దమన్తమందుగల బహువ్రీహిసమాసమునకనజాదేశమగును. అనజున జకారమిత్సంజ్ఞకము. అకారముచ్చారణార్థము. శార్ఙ్గధన్వా (శార్ఙ్గం ధనుర్యస్య) అనజాదేశము జిత్తగుటచేనన్త్యాదేశమగును. కాన శార్ఙ్గధనుస్ అనుచోట సకారమునకాదేశమగును. పిదప యణాదేశముచే శార్ఙ్గధన్వన్ అనురూపము సిద్ధించును. దీనికంటె సుప్రత్యయము పరమగునపుడు దీర్ఘాదులగును.

వివ :—శృఙ్గస్యేదమ్ అనువిగ్రహమున శృఙ్గశబ్దముకంటె "తస్యేదమ్" అను సూ. చే నణ్ప్రత్యయమునుచేసిన శార్ఙ్గశబ్దము సిద్ధించును. కొమ్ముతోచేయబడినదని యర్థము. శార్ఙ్గధన్వా అనురూపమువలె ద్విధన్వా

మొదలగురూపములనూహింపవలయును.

876. వా సంజ్ఞాయామ్. 6-4-133. వా, సంజ్ఞాయామ్। (ధనుషః, అనఙ్)

శతధన్వా। శతధనుః॥

876. ధనుశ్శబ్దాన్తమగు బహువ్రీహికి సంజ్ఞయందు వికల్పముగ ననజాదేశమగును. శతధన్వా — శతధనుః। శతధన్వా అనునది ఒకానొక రాజునకు సంజ్ఞ॥

877. జాయాయా నిఙ్. 5-4-134. జాయాయాః, నిఙ్॥

జాయాన్తస్య బహువ్రీహేర్నిఙాదేశః స్యాత్॥

877. జాయాశబ్దమన్తమందుగల బహువ్రీహికి నిఙ్ అనెడి యాదేశమగును. ఆదేశమున ఙకారమిత్సంజ్ఞకము.

వివ :— ప్రత్యయః పరశ్చ అనునధికారములందు పఠింపబడినను నిఙ్ఙిత్తగుటవలననాదేశమగునని యాశయము.

878. లోపో వ్యోర్వలి. 6-1-66. లోపః, వ్యోః, వలి॥

వకారయకారయోర్లోపః స్యాద్వలి। పుంవద్భావః। యువతిర్జాయా యస్య యువజానిః॥

878. వ్చ య్చ వ్యౌ తయోః=వ్యోః వకారయకారములకని యర్థము. వల్ప్రత్యాహారవర్ణము పరముగనున్నపుడు వకారయకారములకు లోపమగుననిసూత్రార్థము. యువజానిః (యువతిః జాయా యస్య) "జాయాయా నిఙ్" సూ. చే యకారముపై ఆకారమునకు నిఙాదేశము. ఈ సూత్రముచే యకారలోపము. యువతి శబ్దమునకు "స్త్రియాః పుంవత్" సూ. చే పుంవద్భావముచే యువజానిః అనురూపమగును. యౌవనవతి భార్యగాగలవాడని యర్థము.

879. గన్ధస్యేదుత్పూతిసుసురభిభ్యః 5-4-135. గన్ధస్య, ఇత్, ఉత్పూతి.........భ్యః॥

ఏభ్యో గన్ధస్య ఇకారోఽన్తాదేశః స్యాత్। ఉద్గన్ధిః। పూతిగన్ధిః। సురభిగన్ధిః। (వా) గన్ధస్యేత్త్వే తదేకాన్తగ్రహ

ణమ్। ఏకా_న్త ఏకదేశఇవ అవిభాగేన లక్ష్యమాణ ఇత్యర్థః।
సుగన్ధి పుష్పం సలిలం చ। సుగన్ధిర్వాయుః। నేహ। శోభనా
గన్ధాః ద్రవ్యాణ్యస్య సుగన్ధః ఆపణికః॥

879. ఉద్ పూతి సు సురభి వీనికంటె పరమగు గన్ధశబ్దమునకు బహువ్రీహియందికారమన్తాదేశమగును. సమాసాన్తాః అనునధికారము వలన "ఆదేఃపరస్య" అనుపరిభాష యిచట ప్రవర్తింపదు. ఉద్గన్ధిః (ఉద్గతో గన్ధో యస్య) వ్యాపించిన సువాసనగలదని యర్థము. పూతిగన్ధిః (పూతిః గన్ధో యస్య) ఇకారాదేశము. దుర్వాసనగలదని యర్థము. సుగన్ధిః (శోభనో గన్ధో యస్య) సురభిగన్ధిః (సురభిః గన్ధో యస్య) వీని కన్నిటికిని వాయువు విశేష్యము.

(వా) తదేకాన్తగ్రహణమ్ (తస్య ఏకాన్తః=తదేకాన్తః, తస్య గ్రహణమ్=తదేకాన్తగ్రహణమ్) తచ్ఛబ్దముచే విశేష్యము(బహువ్రీహ్యర్థ మగు అన్యపదార్థము) గ్రహింపబడును. విశేష్యమగుపదార్థముతో నభిన్నముగనగపడునర్థమును బోధించుగన్ధశబ్దమునకేసూత్రమునగ్రహణమని వార్తికార్థము. గుణసముదాయమేగుణియనుమతమున గుణముగుణికంటె వేరుగనగపడదుగదా ? కావున గుణవాచకమగు గంధశబ్దమునే యిచట గ్రహింపవలయునుగాని ద్రవ్యవాచకమును గ్రహింపవలదని ఫలితమగును. గంధశబ్దముగుణిబోధకము గుణబోధకముగనున్నదనియాశయము. సుగన్ధి (పుష్పం సలిలం చ) శోభనః గన్ధః యస్య తత్ అనివిగ్రహము. పుష్పము గాని సలిలముగాని విశేష్యమగును. పుష్పాదులందు గన్ధము వేరుగనగ పడదు. కాననిచట గన్ధశబ్దమునకికారాదేశము ప్రవర్తించును. సుగన్ధిః (వాయుః) వాయువునందలి గంధము వేరుగనగపడదు గాననిచటనికారా దేశమగును. సుగన్ధః (ఆపణికః) శోభనాః గన్ధాః (ద్రవ్యాణి) యస్య అనివిగ్రహము. ఇచ్చోట గన్ధశబ్దము చందనాదిద్రవ్య (గుణి) వాచకము. ఆపణికుడు (చందనాదిసుగంధద్రవ్యములనమ్మువాడు) విశేష్యము. వర్తకునికంటె గన్ధశబ్దవాచ్యములగు చందనాదిద్రవ్యములు వేరుగనగపడు చుండుటచేనిచటనికారాదేశము ప్రవర్తింపదు.

వివ:—పూర్వోత్తరసాహచర్యమువలననికారమాదేశమే యగును.

మూలమున శోభనాః అనునది సు అనుదానికి వివరణము. గన్ధాః అను పదమునకు ద్రవ్యాణి అనునది వివరణము. "గన్ధస్తు సౌరభే నృత్యే గన్ధకే గర్వలేశయోః। సఏవ ద్రవ్యవచనో బహుత్వే పుంసి చ స్మృతః" అనుకోశమువలన పుంలింగము, బహువచనాన్తమునగు గన్ధశబ్దము ద్రవ్యవాచకమగునని తెలియునది.

880. అల్పాఖ్యాయామ్. 5-4-136. (గన్ధస్య, ఇత్)

సూపస్య గన్ధో లేశో యస్మిం_స్తత్ సూపగన్ధి భోజనమ్। ఘృతగన్ధి। గన్ధో గన్ధక ఆమోదే లేశే సంబన్ధగర్వయోరితి విశ్వః॥

880. అల్పాఖ్యాయామ్ అనుచోటనల్పశబ్దమల్పత్వబోధకము. లేశవాచకమని యర్థము. లేశార్థకమగు గన్ధశబ్దమునకు బహువ్రీహియందికారమన్తాదేశమగునని సూత్రార్థము. సూపగన్ధి. (సూపస్య గన్ధో యస్మిం_స్తత్) భోజనము. ఇచట గన్ధశబ్దములేశబోధకమగుటచే నికారమన్తాదేశమగును. అల్పమగు సూపముగల భోజనమని యర్థము. ఘృతగన్ధి (ఘృతస్య గన్ధో యస్మిం_స్తత్) స్వల్పమగు ఘృతముగలభోజనమని యర్థము. గన్ధశబ్దమల్పవాచకముగనున్నదనువిషయమున విశ్వకోశము ప్రమాణముగ జూపబడెను. "గన్ధో గన్ధక ఆమోదే లేశే సంబంధగర్వయోః".

వివ :— వ్యధికరణములగు సూపగన్ధపదములకు బహువ్రీహియీసూత్రముచే నికారాదేశవిధానమువలన సాధువగును. మూలమున లేశః అనునది గన్ధపదవివరణము.

881. ఉపమానాచ్చ. 5-4-137. ఉపమానాత్, చ। (గన్ధస్య, ఇత్)

పద్మస్యేవ గన్ధోఽస్య పద్మగన్ధిః॥

881. ఉపమానవాచకమగు పూర్వపదముకంటె పరమగు గన్ధశబ్దమునకును బహువ్రీహియందికారమన్తాదేశమగును. పద్మగన్ధిః (పద్మస్యేవ గన్ధోఽస్య) పద్మముయొక్క గంధముతో సమానమైనగంధముగలదని యర్థము.

882. పాదస్య లోపో౽ * హస్త్యాదిభ్యః. 5-4-138. పాదస్య, లోపః అహస్త్యాదిభ్యః। (ఉపమానాత్)

హస్త్యాదివర్జితాదుపమానాత్పరస్య పాదశబ్దస్య లోపః స్యాద్బహువ్రీహౌ। స్థానిద్వారేణా౽యం సమాసాన్తః। వ్యాఘ్రస్యేవ పాదావస్య వ్యాఘ్రపాత్। అహస్త్యాదిభ్యః కిమ్। హస్తిపాదః। కుసూలపాదః॥

882. హస్త్యాదిగణపఠితములగు హస్తిన్ కుసూల మొదలగు శబ్దములకంటె భిన్నమగునుపమానవాచకముకంటె పరమైన పాదశబ్దమునకు బహువ్రీహియందు లోపమన్తాదేశమగును. 1 ఈలోపము స్థానిద్వారా సమాసాన్తమగును. వ్యాఘ్రపాత్ (వ్యాఘ్రస్యేవ పాదావస్య) పాదశబ్దముయొక్క అకారమునకీసూత్రముచే లోపము. హస్తిపాదః (హస్తిన ఇవ పాదావస్య) కుసూలపాదః (కుసూలస్యేవ పాదావస్య) హస్తికుసూలశబ్దములుపమానవాచకములైనను హస్త్యాదిగణపఠితములగుటచేనీలోపము ప్రవర్తించదు.

వివ :— 1 లోపమభావాత్మకము. ఇది సమాసమునకన్తావయవమగుటయెట్లు సంభవించునను శంకకు "స్థానిద్వారేణా౽యం సమాసాన్తః" అని సమాధానము చెప్పబడెను. లోపస్థానియగుఅకారము సమాసచరమావయవమగును గాన తత్స్థానమున ప్రవర్తించులోపముగూడ ఔపచారికమగు సమాసావయవమగునని భావము. లోపము సమాసాన్తమని యవశ్యమంగీకరింపవలయును. లేకున్న "ఆదేః పరస్య" అనుపరిభాషచే పాదశబ్దాదికి లోపము ప్రసక్తమగును. మఱియు వ్యాఘ్రపాత్ మొదలగునవి యనుక్తసమాసాన్తములగును గాన "శేషాద్విభాషా" (896) అను సూ. చేవానికంటె కప్ప్రత్యయము ప్రసక్తమగును.

883. ‡ కుమ్భపదీషు చ. 5-4-139. కుమ్భపదీషు, చ।
(పాదస్య, లోపః)

---

* హస్తిన్ కుద్దాల అశ్వ కుశిక కురుత కటోల కటోలక గణ్డోల గణ్డోలక కణ్డోల కణ్డోలక అజ కపోల జాల గణ్డ మహేలా దాసీ గణికా కుసూల ఇతిహస్త్యాదిః॥

‡ కుమ్భపదీ ఏకపదీ జాలపదీ మునిపదీ శూలపదీ గుణపదీ శతపదీ సూత్రపదీ గోధాపదీ కలశీపదీ విపదీ ద్విపదీ త్రిపదీ షట్పదీ దాసీపదీ తృణపదీ శితపదీ విష్ణుపదీ సుపదీ విష్పదీ

మ్భపద్యాదిషు పాదస్య లోపో ఙీప్ చ నిపాత్యతే స్త్రి
యామ్। పాదఃపత్। కుమ్భపదీ। స్త్రియాం కిమ్। కుమ్భ
పాదః॥

883. కుమ్భపద్యాదిగణమున పఠింపబడిన కుమ్భపదీ ఏకపదీ మొద లగు బహువ్రీహిసమాసములందును పాదశబ్దములోని అకారమునకు లోపము (సమాసాన్తము) ఙీప్ప్రత్యయము స్త్రీలింగమున నిపతింపబడెను. కుమ్భపదీ (కుమ్భస్యేవ పాదావస్యాః) "పాదఃపత్" (417) సూ.చే పాద శబ్దమునకు పదాదేశము. నిపాతనమువలన లోపము ఙీప్ప్రత్యయము అగును. స్త్రీప్రత్యయాన్తములు నిపతింపబడుటవలన పుంలింగముననివి రావు. కుమ్భపాదః (కుమ్భస్యేవ పాదావస్య.)

వివ :— కుమ్భపదీషు అనుచోట బహువచనమువలనను గణ పాఠసామర్థ్యమువలనను కుమ్భపద్యాదులను గ్రహింపవలయును. కుమ్భ పద్యాదిగణముననుపమానపూర్వము సంఖ్యాపూర్వముసగు స్థలమందు "పా దస్యలోపః" మొదలగుసూత్రములచే లోపము సిద్ధమగుచుండనీసూత్రము లోపముననువదించి నిత్యముగ ఙీప్ప్రత్యయమునుమాత్రము నిపతించునని గ్రహించునది. కాననీనిపాతనము "పాదోఽన్యతరస్యామ్" (460) సూ.చే ప్రాప్తమగు వైకల్పికఙీప్ప్రత్యయమునకపవాదమగును. కుమ్భపద్యాది గణమున కుమ్భపదీ ఏకపదీ మొదలగు స్త్రీలింగరూపములే పఠింపబడుట వలననీనిపాతనము స్త్రీలింగమందే ప్రవర్తించునని ఫలితమగును.

884. సంఖ్యాసుపూర్వస్య. 5-4-140. (పాదస్య, లోపః)

పాదస్య లోపః స్యాత్సమాసాన్తో బహువ్రీహౌ। ద్వి
పాత్। సుపాత్॥

884. సంఖ్యావాచకము సు ఇవి పూర్వమందుగల పాదశబ్దమునకు బహువ్రీహియందు సమాసాన్తమగు లోపమగును. ద్విపాత్ (ద్వౌ పాదౌ యస్య) అకారమునకు లోపము. రెండుపాదములుగలవాడని యర్థము. సుపాత్ (శోభనౌ పాదౌ యస్య).

అర్ధ్రిపదీ కుణిపదీ కృష్ణపదీ శుచిపదీ ద్రోణిపదీ ద్రుపదీ సూకరపదీ శకృత్పదీ అష్టాపదీ స్థూణా పదీ. అపదీ సూచీపదీ ఇతి కుమ్భపద్యాదిః॥

వివ :— ఉపమానవాచకముకంటె పరముగలేకపోవుటవలన ద్విపాత్ ఇత్యాదులందు "పాదస్య లోపః" సూ.చే లోపమప్రాప్తమగుచుండ నీసూత్రమారంభింపబడెను.

885. వయసి ద న్తస్య దతృ. 5-4-141. వయసి, ద న్తస్య, దతృ। (సంఖ్యాసుపూర్వస్య)

సంఖ్యాసుపూర్వస్య ద న్తస్య దతృ ఇత్యాదేశః స్యాద్వయసి। ద్విదన్। చతుర్దన్। షట్ ద న్తా అస్య షోడన్। సుదన్। సుదతీ। వయసి కిమ్। ద్విద న్తః కరీ। సుద న్తః॥

885. సంఖ్యావాచకము సు ఇవి పూర్వమందుగల ద న్తశబ్దమునకు వయస్సు ప్రతీయమానమగునపుడు దతృ అనునాదేశమగును. ద్విదన్ (ద్వౌ దన్తౌ యస్య) ద న్తశబ్దమునకు దత్రాదేశము. ఆదేశమున ఋకారమిత్సంజ్ఞకము. ఉగి త్తగుటవలన "ఉగిదచాం సర్వనామస్థానే" (363) సూ. చే నుమాగమము. సులోపసంయోగా న్తలోపములు. సంయోగా న్తలోపమసిద్ధమగుటచే నలోపము రాదు. రెండుదంతములు గలవాడని యర్థము. ఇచట శిశుత్వము గమ్యమానమగుచున్నది. చతుర్దన్ (చత్వారో దన్తా యస్య) దత్రాదేశాదిప్రక్రియనుపూర్వమునకువలె నూహించునది. ఇచటను శిశుత్వమే ప్రతీయమానమగును. షోడన్ (షట్ దన్తా అస్య) దత్రాదేశాదులు. "షష ఉత్వం దతృదశధాసూ త్తరపదాదేః" అనువా ర్తికముచే ష్టుత్వోత్వములగును. సుదన్ (శోభనా దన్తా యస్య) దత్రాదేశాదిప్రక్రియ నూహించునది. సుదతీ (శోభనా దన్తా యస్యాః) దత్రాదేశము. స్త్రీలింగమున "ఉగితశ్చ" (458) సూ. చే ఙీప్ప్రత్యయమగును. సూత్రమున వయసి అనునది లేకున్న ద్విద న్తః (ద్వౌ దన్తౌ యస్య) ఏనుగు. చఇట ద న్తశబ్దమునకు దత్రాదేశము ప్రస క్తమగును. ఏనుగునకు రెండుదంతములెల్లపుడునుండును గాన వయోవిశేషమూశబ్దము వలన ప్రతీయమానము గాకుండుటచే దత్రాదేశము రాదు. సుద న్తః అను చోటను వయసి అనుటవలననే దత్రాదేశము వారింపబడును. శోభనములైన దంతములుగలవాడని యర్థము. దీనిచేవయోవిశేషము గమ్యమానముగాదు గాన దత్రాదేశము ప్రవ ర్తింపదు.

వివ :— సుదన్ అనుదానికి బాగుగకలసియున్నదంతములు గలవాడని యర్థమును చెప్పునపుడు బాల్యవయస్సు గమ్యమానమగును.

886. స్త్రియాం సంజ్ఞాయామ్. 5-4-143. స్త్రియామ్, సంజ్ఞాయామ్। (దన్తస్య, దతృ)

దన్తస్య దతృ స్యాత్సమాసాన్తో బహువ్రీహౌ। అయోదతీ। ఫాలదతీ। సంజ్ఞాయామ్ కిమ్। సమదన్తీ॥

886. స్త్రీలింగమున బహువ్రీహియందు సంజ్ఞగమ్యమానమైనపుడు దన్తశబ్దమునకు దత్రాదేశమగును. అయోదతీ। ఫాలదతీ। ఈరెండును సంజ్ఞావిశేషములు. కాన దత్రాదేశము ప్రవర్తించును. స్త్రీలింగమగుట వలన "ఉగితశ్చ" సూ. చే జీప్ప్రత్యయమగును. సమదన్తీ (సమాః దన్తాః యస్యాః) ఇది బహువ్రీహియైనను స్త్రీలింగమైనను సంజ్ఞగానందున దత్రాదేశము రాదు. "నాసికోదర" (514) అను సూ. చే జీష్ప్రత్యయమగును. సూత్రమున సంజ్ఞాయామ్ అనునది లేనిచోనిట్టిస్థలములందును దత్రాదేశము ప్రసక్తమగును.

887. విభాషా శ్యావాఽరోకాభ్యామ్. 5-4-144. విభాషా, శ్యావాఽరోకాభ్యామ్। (దన్తస్య, దతృ)

దన్తస్య దతృ వా బహువ్రీహౌ। శ్యావదన్। శ్యావదన్తః। అరోకదన్। అరోకదన్తః॥

887. బహువ్రీహియందు శ్యావ అరోక వీనికంటెపరమగు దన్తశబ్దమునకు దత్రాదేశము వికల్పముగనగును. శ్యావదన్—శ్యావదన్తః (శ్యావా దన్తా యస్య) దత్రాదేశాదిప్రక్రియనూహించునది. కపిశవర్ణముగల దంతములుగలవాడని యర్థము. "శ్యావఃస్యాత్కపిశః" అనునమరమువలన శ్యావశబ్దము కపిశపర్యాయమని తెలియును, దత్రాదేశవికల్పమువలన రెండురూపములగును. అరోకదన్—అరోకదన్తః (అరోకా దన్తా యస్య) ఛిద్రరహితములగు దన్తములుగలవాడని యర్థము.

888. అగ్రాన్తశుద్ధశుభ్రవృషవరాహేభ్యశ్చ. 5-4-145. అగ్రాన్త.........భ్యః, చ। (విభాషా, దన్తస్య, దతృ)

ఏభ్యో దన్తస్య దతృ వా। కుడ్మలాగ్రదన్। కుడ్మలాగ్ర దన్తః॥

888. అగ్రశబ్దమంతమందుగలశబ్దము, శుద్ధ శుభ్ర వృష వరాహ శబ్దములు వీనికంటెపరమగు దన్తశబ్దమునకును బహువ్రీహియందు దత్రాదేశము వికల్పముగనగును. కుడ్మలాగ్రదన్ (కుడ్మలాగ్రాణీవ దన్తాః యస్య) కుడ్మలాగ్రశబ్దము అగ్రాన్తమగుటచే దన్తశబ్దమునకు దత్రాదేశము. ఆదేశమురానిపక్షమున కుడ్మలాగ్రదన్తః అనియగును. మొగ్గలవంటి దంతములుకలవాడని యర్థము. ఇట్లే శుద్ధదన్ — శుద్ధదన్తః, శుభ్రదన్— శుభ్రదన్తః మొదలగురూపములనూహించునది.

వివ :— అగ్రాన్త అనుచోట అగ్రః = అగ్రశబ్దః అన్తే యస్య అనివిగ్రహమును చెప్పుటవలన అగ్రశబ్దమంతమందుగలశబ్దమను నర్థము లభించును.

889. కకుదస్యావస్థాయాం లోపః. 5-4-146. కకుదస్య, అవస్థాయామ్, లోపః॥

అజాతకకుత్। పూర్ణకకుత్॥

889. వయస్సు ప్రతీయమానమగునపుడు కకుదశబ్దమునకు బహువ్రీహియందు సమాసాన్తమగులోపమగును. అజాతకకుత్ (అజాతం కకుదమస్య) కకుదశబ్దాన్త్యమునకు లోపము. ఉత్పన్నముకానట్టి కకుదము గలదని యర్థము. కకుదశబ్దమునకు వృషభములయొక్క మూపురమర్థము. అట్టిమూపురములేనిదనుటచే బాల్యావస్థ గమ్యమానమగును. పూర్ణకకుత్ (పూర్ణం కకుదమస్య) యౌవనావస్థ ప్రతీయమానమగును. కకుదము బాల్యముననుద్భూతముగాదు, యౌవనముననుద్భూతమై సంపూర్ణమగును.

890. త్రికకుత్పర్వతే. 5-4-147. త్రికకుత్, పర్వతే॥

త్రీణి కకుదాన్యస్య త్రికకుత్। సంజ్ఞైషా పర్వతవిశేషస్య। త్రికకుదోఽన్యః॥

890. పర్వతవిశేషమర్థమగునపుడు త్రికకుత్ అనుసమాసాన్తలోపము చేయబడిన కకుదశబ్దాన్తబహువ్రీహి నిపతింపబడెను. త్రికకుత్ (త్రీణి

కకుదాన్యస్య) ఇది పర్వతవిశేషమునకు సంజ్ఞ. సంజ్ఞకానపుడు త్రికకుదః అనియగును. లోపము ప్రవర్తింపదు. కకుదమన శిఖరము.

891. ఉద్విభ్యాం కాకుదస్య. 5-4-140. ఉద్విభ్యామ్, కాకుదస్య। (లోపః)

లోపః స్యాత్। ఉత్కాకుత్। వికాకుత్। కాకుదం తాలు॥

891. ఉద్ వి వీనికంటెపరమగు కాకుదశబ్దముయొక్క అకారమునకు బహువ్రీహియందు లోపమగును. ఉత్కాకుత్ (ఉన్నతం కాకుదం యస్య) వికాకుత్ (విగతం కాకుదం యస్య) కాకుదమన తాలువు.

892. పూర్ణాద్విభాషా. 5-4-149. పూర్ణాత్, విభాషా। (కాకుదస్య లోపః)

పూర్ణకాకుత్। పూర్ణకాకుదః॥

892. పూర్ణశబ్దముకంటెపరమగు కాకుదశబ్దముయొక్క అకారమునకు బహువ్రీహియందు వికల్పముగ లోపమగును. పూర్ణకాకుత్ (పూర్ణం కాకుదం యస్య) లోపమురానపుడు పూర్ణకాకుదః అనియగును.

893. సుహృద్దుర్హృదౌ మిత్రాఽమిత్రయోః 5-4-150. సుహృద్దుర్హృదౌ, మిత్రామిత్రయోః॥

సుదుర్భ్యాం హృదయస్య హృద్భావో నిపాత్యతే। సుహృన్మిత్రమ్। దుర్హృదమిత్రః। అన్యత్ర సుహృదయః। దుర్హృదయః॥

893. బహువ్రీహియందు సు దుర్ వీనికంటెపరమగు హృదయశబ్దమునకు క్రమముగ స్నేహితుడు శత్రువు అనునర్థములందు హృదాదేశము నిపతింపబడెను. సుహృత్ (శోభనం హృదయం యస్య) నిపాతనమువలన హృదయశబ్దమునకు హృదాదేమి. మిత్రుడని యర్థము. దుర్హృత్ (దుష్టం హృదయం యస్య) శత్రువు. "మిత్రాఽమిత్రయోః" అనియనుటవలన మిత్రుడు అమిత్రుడు అనునర్థములను విడిచి మంచిహృదయముగలవాడు దుష్టహృదయముగలవాడు అనునర్థములను వివక్షించునపుడు హృద్భావము రాదు. సుహృదయః దుర్హృదయః అనియగును.

894. * ఉరఃప్రభృతిభ్యః కప్. 5-4-151. ఉరఃప్రభృతిభ్యః, కప్॥

వ్యూఢోరస్కః। ప్రియసర్పిష్కః। ఇహ పుమాన్, అనడ్వాన్, పయః, నౌః, లక్ష్మీరితి ఏకవచనాన్తాని పఠ్యన్తే। ద్వివచనబహువచనాన్తేభ్యస్తు శేషాద్విభాషేతి వికల్పేన కప్। ద్విపుమాన్। ద్విపుంస్కః। గ.సూ:— అర్థాన్నఞః। అనర్థకమ్। నఞః కిమ్। అపార్థమ్। అపార్థకమ్॥

894. ఉరఃప్రభృతిగణమున పఠింపబడిన ఉరస్ సర్పిస్ మొదలగు శబ్దములంతమందుగల బహువ్రీహికంటె కప్ అనుసమాసాన్తప్రత్యయము వచ్చును. కప్ప్రత్యయమున పకారమిత్సంజ్ఞకము. కప్పు తద్ధితమగుటచే కకారమునకిత్సంజ్ఞ రాదు. వ్యూఢోరస్కః (వ్యూఢం ఉరః యస్య) కప్ ప్రత్యయము. "సోఽపదాదౌ" (153) సూ. చే విసర్గమునకు సత్వము. విశాలమగు వక్షస్థలముగలవాడని యర్థము. ప్రియసర్పిష్కః (ప్రియం సర్పిర్యస్య) కప్ప్రత్యయము. "ఇణఃషః" సూ. చే విసర్గమునకు షత్వము.

ఉరఃప్రభృతిగణమున పుమాన్ అనడ్వాన్ పయః నౌః లక్ష్మీః అను ఏకవచనాన్తములు పఠింపబడినవి. కాననేకవచనాన్తములకే యీసూత్రముచే కప్ప్రత్యయము ప్రవర్తించును. ద్వివచనాన్తములకంటె బహువచనాన్తములకంటె "శేషాద్విభాషా" (896) సూ. చే విపైకల్పికమగు కప్ ప్రత్యయమేవచ్చును. ద్విపుమాన్—ద్విపుంస్కః (ద్వౌ పుమాంసౌ యస్య) కప్ప్రత్యయమువచ్చునపుడు "సంపుంకానాం సోవక్తవ్యః" అనువార్తికకముచే సత్వము ప్రవర్తించును. ద్విపుంస్కః అనియగును. పక్షమందు ద్విపుమాన్ అనియగును. ఇట్లే పయః నౌః మొదలగుశబ్దములయొక్క ద్వివచనాన్తములకంటె వైకల్పికకప్ప్రత్యయమునూహింపవలయును.

(గ. సూ.) నఞ్ఞు కంటెపరమగు అర్థశబ్దమంతమందుగల బహువ్రీహికంటె కప్ప్రత్యయమగును. అనర్థకమ్ (అవిద్యమానోఽర్థో యస్య)

* ఉరస్ సర్పిస్ ఉపానహ పుమాన్ అనడ్వాన్ పయః నౌః లక్ష్మీః దధి మధు శాలి అర్థాన్నఞః॥ ఇత్యురఃప్రభృతయః॥

"నఞోఽ_స్త్యర్థానామ్" అనువా_ర్తికముచే సమాసము. గణసూత్రముచే కప్ప్రత్యయము. అపార్థమ్—అపార్థకమ్ (అపగతః అర్థో యస్మాత్) ఇది అర్థశబ్దాన్తబహువ్రీహియైనను నఞ్పూర్వకముగాకపోవుటచే నీగణసూత్ర మువలననిచట నిత్యమగుకప్ప్రత్యయము రాదు. వైకల్పికకప్ప్రత్యయ మగును. గణసూత్రమున నఞః అనుపదములేనిచో నిట్టిస్థలములందును నిత్యకప్ప్రత్యయము ప్రస_క్తమగును.

వివ :— ఉరః ప్రభృతిగణమున ఉరస్ సర్పిస్ మొదలగు శబ్దము లకు విభ_క్తిరహితములై నవానికే పాఠమగపడుచున్నది. పుమాన్ అన డ్వాన్ పయః నౌః లక్ష్మీః అనునవిమాత్ర మేకవచనా_న్తములుగ పఠింప బడినవి. మిగిలినవానిని విభ_క్తిరహితములనుగపఠించి వీనినియేకవచనా_న్త ములుగ పఠించుటవలన వీనియొక్క ఏకవచనా_న్తత్వము వివక్షితమగును. ఏకవచనా_న్తములకంటె నిత్యముగ కప్ప్రత్యయమగునని ఫలితార్థమగును.

895. ఇనః స్త్రియామ్. 6-4-152. ఇనః, స్త్రియామ్। (కప్)

బహుదణ్డికా నగరీ (ప) అనినస్మన్గ్రహణాన్యర్థవతా
చానర్థకేన చ తద_న్తవిధిం ప్రయోజయ_న్తి। బహువాగ్మికా।
స్త్రియాం కిమ్। బహుదణ్డీ। బహుదణ్డికో గ్రామః॥

895. స్త్రీలింగమున ఇన్ప్రత్యయా_న్తశబ్దముకంటె బహువ్రీహియందు కప్ప్రత్యయమగును. బహుదణ్డికా (బహవః దణ్డినః యస్యామ్) దణ్డిన్ శబ్దమిన్ప్రత్యయా_న్తము. ఈసూత్రముచే కప్ప్రత్యయము. అనేకులగు సన్యాసులుగల నగరి యని యర్థము. (ప) అనినస్మన్....య_న్తి. ఈపరి భాష (350) సూత్రమున వ్యాఖ్యానముచేయబడెను. బహువాగ్మికా. వాగ స్యా_స్తి అనువిగ్రహమున వాక్ఛబ్దముకంటె "వాచో గ్మినిః" (5-2-124) సూ. చే గ్మినిప్రత్యయమగును. గ్మినిప్రత్యయమున నకారముమీది ఇకార ముచ్చారణార్థము. గ్మినిప్రత్యయము తద్ధితమగుటచే "లశక్వతద్ధితే" (196) సూ. చే గకారమునకిత్సంజ్ఞ ప్రవ_ర్తింపదు. వాచ్ + గ్మిన్ అని యుండ చకారమునకు కుత్వము. పిదప జ_శ్త్వము. వాగ్మి అనియగును. మాటకారి అనియర్థము. బహవో వాగ్మినో యస్యామ్ అనివిగ్రహము. గ్మిన్ప్రత్యయమున ఇన్ను అనర్థకమైనను "అనినస్మన్" అనుపరిభాషచే

గ్మిన్ప్రత్యయా_న్తముకూడ ఇన్ప్రత్యయా_న్తముగ గ్రహింపబడును. కాన నీసూత్రముచే కప్ప్రత్యయమగును. బహుదణ్డీ — బహుదణ్డికః (బహవః దణ్డినః యస్మిన్) గ్రామము. సమాసము స్త్రీలింగముగాకపోవుటచే నీసూత్రమువలన కప్ప్రత్యయము రాదు. వైకల్పికకప్ప్రత్యయమగును. స్త్రియామ్ అనునది సూత్రమున లేకున్ననిట్టిచోటులందును నిత్యకప్ప్రత్యయము ప్రస_క్తమగును.

896. శేషాద్విభాషా. 5-4-154. శేషాత్, విభాషా, (బహువ్రీహౌ, కప్)

అను_క్తసమాసాన్తాచ్ఛేషాధికారస్థాద్బహువ్రీహేః కప్ వా స్యాత్। మహాయశస్కః। మహాయశాః। అను_క్తేత్యాది కిమ్। వ్యాఘ్రపాత్। సుగన్ధిః। ప్రియపథః। శేషాధికారస్థాత్ కిమ్। ఉపబహవః। ఉ_త్తరపూర్వా। సపుత్రః। తన్త్రాదినా శేషశబ్దోఽర్థద్వయపరః॥

896. ఇదివరకువిధింపబడిన సమాసా_న్తములతోరహితమయి "శేషో బహువ్రీహిః" అనుశేషాధికారమున విహితమగు బహువ్రీహికంటె కప్ ప్రత్యయము వికల్పముగనగును. మహాయశస్కః—మహాయశాః (మహత్ యశః యస్య) "అనేకమన్యపదార్థే" సూ. చే సమాసము. "ఆన్మహతః" సూ. చే నా_త్త్వము. ఈసూత్రముచే కప్ప్రత్యయము. "సోపదాదౌ" (153) సూ. చే విసర్గమునకు సత్వము. కప్ప్రత్యయమురానిపక్షమందు "అత్వస_న్తస్యచాఽధాతోః" సూ. చే దీర్ఘము. మహాయశాః।

1. వ్యాఘ్రపాత్ :— ఇచట "పాదస్యలోపః" సూ. చే సమాసా_న్తమగు లోపము విధింపబడినది. 2. సుగన్ధిః :— ఇచట "గన్ధస్యేదుత్పూతి" సూ.చే నికారము (సమాసా_న్తము) విధింపబడినది. 3. ప్రియపథః :— "ఋక్పూరబ్ధూః" సూ. చే నిచట అప్ప్రత్యయమువిధింపబడినది. ఈసమాసములు సమాసా_న్తప్రత్యయములుగలవగుటచే నను_క్తసమాసా_న్తములు గానందుననీసూత్రము ప్రవ_ర్తింపదు. సూత్రమున శేషాత్ అనుపదమునకు అను_క్తసమాసాన్తాత్ అనునర్థముమ వివక్షింపకున్న నిట్టిస్థలములందును కప్ప్రత్యయము ప్రస_క్తమగును.

1. ఉపబహవః :— "సంఖ్యయాఽవ్యయాసన్నా" సూ.చే నిచట బహువ్రీహి. 2. ఉత్తరపూర్వా :— "దిఙ్నామాన్యన్తరాళే" సూ. చే నిచట సమాసము. 3. సపుత్రః :— "తేనసహేతి" సూ.చే సమాసము. ఈస్థలములందు శేషాధికారమునజేరనట్టి సూత్రములచే సమాసములు విధింపబడినవి. అందుచేనీస్థలములందీసూత్రముచే కప్ప్రత్యయము ప్రవర్తింపదు. శేషాత్ అనుపదమునకు శేషాధికారస్థాత్ (శేషోబహువ్రీహిః అనునధికారమునవిహితము) అనునర్థమును వివక్షింపనిచోనిట్టిచోటులందు నీసూత్రముచే కప్ప్రత్యయము ప్రసక్తమగును. సూత్రమున శేషాత్ అను పదమొకమారుచ్చరింపబడినను తన్త్రాదికముచేఅనుక్తసమాసాన్తాత్, శేషాధికారస్థాత్, అనురెండర్థములను బోధించును.

వివ :— శేషమన చెప్పబడినదానికంటెభిన్నము. (ఉక్తాదన్యశ్శేషః) ఇంతకుపూర్వము వేనికంటె సమాసాన్తములు చెప్పబడినవో వానికంటెభిన్నమైనది శేషపదార్థము. ఈరీతిగ శేషాత్ అనుపదమునకు అనుక్తసమాసాన్తాత్ అనునర్థము లభించును. "శేషోబహువ్రీహిః" అనునధికారసూత్రములోని శేషపదము "అనేకమన్యపదార్థే" అనునొక్కసూత్రములోనికేయనువర్తించును. మిగిలినసూత్రములలోనికనువర్తింపదు. కాన "సంఖ్యయా" ఇత్యాదిసూత్రములుశేషాధికారస్థములుగావు.

శేషాత్ అనుపదమునకు శేషాధికారస్థాత్ అనునర్థమునుగూడ వివక్షింపవలయును. ఒకమారుచ్చరింపబడిన శబ్దమువలన రెండర్థములెట్లు సంభవించుననుశంకకు "తన్త్రాదినా శేషశబ్దోఽర్థద్వయపరః" అని సమాధానము చెప్పబడినది. ఆదిశబ్దముచే ఆవృత్తిని గ్రహింపవలయును. అర్థభేదమున్నను శబ్దభేదములేకుండుట తంత్రమనబడును. "శ్వేతోధావతి" ఇత్యాదులందు శ్వా—ఇతః (శ్వేతః) ధావతి (ఇచ్చటనుండి కుక్కపరుగిడుచున్నది) శ్వేతఃధావతి (తెల్లనివాడు పరుగెత్తుచున్నాడు) అనురెండర్థములును శ్వేతః అనునొకపదమువలననే బోధ్యములగుచున్నవి. ఇట్టిచోటులందు తంత్రము. శేషాత్ అనుపదము తంత్రముచే రెండర్థములను బోధించును. అర్థభేదమున్నపుడు శబ్దభేదముండవలెననుట ఆవృత్తియనబడును. శబ్దము సమానమైనను మనమెన్నియర్థములను వివక్షింపదలచు

కొంటిమో అన్నిమారులాశబ్దమునుచ్చరించవలయునని భావము. వక్త తంత్రముచేశబ్దమునుచ్చరించును. బోద్ధకు ఆవృత్తిచేతనే బోధ కల్గును.

897. ఆపోఽన్యతరస్యామ్. 7-4-15. అపః, అన్యతరస్యామ్।

(కపి, హ్రస్వః)

కప్యాబన్తస్య హ్రస్వో వా స్యాత్। బహుమాలాకః। బహుమాలకః। కబభావే బహుమాలః॥

897. కప్ప్రత్యయముపరమగునపుడు ఆబన్తమునకు వికల్పముగ హ్రస్వమగును. బహుమాలకః – బహుమాలాకః (బహ్వ్యః మాలాః యస్య) "స్త్రియాఃపుంవత్" సూ. చే పుంవద్భావము. "శేషాద్విభాషా" సూ. చే వికల్పకప్ప్రత్యయము. కప్ప్రత్యయముపరమగునపుడు మాలా శబ్దమాబన్తమగుటవలననీసూత్రముచే హ్రస్వము ప్రవర్తించును. బహుమాలకః అనియగును. లేనపుడు బహుమాలాకః అనియగును. కప్ప్రత్యయము వికల్పమగుటచేనది ప్రవర్తించనపుడు బహుమాలః అనియగును. "నకపి" సూ. చే హ్రస్వనిషేధము ప్రాప్తించుచుండ హ్రస్వవికల్పము నకై యీసూత్రమారంభింపబడెను.

898. న సంజ్ఞాయామ్. 5-4-155. న, సంజ్ఞాయామ్। (కప్)

శేషాదితి ప్రాప్తః కప్ న స్యాత్సంజ్ఞాయామ్। విశ్వే దేవా అస్య విశ్వదేవః॥

898. "శేషాద్విభాషా" అనుసూత్రముచే ప్రాప్తమగు కప్ప్రత్యయము సంజ్ఞయందు రాదు. విశ్వదేవః (విశ్వే దేవా అస్య) ఇది యొకనికి సంజ్ఞ. కాననీసూత్రము ప్రవర్తించును.

వివ :— "అనన్తరస్య విధిర్వా భవతి ప్రతిషేధో వా" అనుపరిభాషచేనవ్యహితమగు "శేషాద్విభాషా" అనుసూత్రముచే విహితమగు కప్ ప్రత్యయమునే యీసూత్రము నిషేధించును. వ్యవహితములగు "నద్యృతశ్చ" మొదలగుసూత్రములచే విధింపబడు కప్ప్రత్యయమును నిషేధింపదు.

899. ఈయసశ్చ. 5-4-156. ఈయసః, చ। (న, కప్)

ఈయసన్తోత్తరపదాన్నకప్। బహవః శ్రేయాంసోఽస్య

బహుశ్రేయాన్। గోస్త్రియోరితి హ్రస్వే ప్రాప్తే। (వా) ఈయసో బహుర్వ్రీహేర్నేతి వాచ్యమ్। బహ్వ్యః శ్రేయ స్యోఽస్య బహుశ్రేయసీ। బహువ్రీహేః కిమ్। అతిశ్రేయసిః॥

899. ఈయస్ప్రత్యయాన్తము త్తరపదముగాగల బహువ్రీహికంటె కప్ప్రత్యయము రాదు. బహుశ్రేయాన్. శ్రేయస్శబ్దమీయస్ప్రత్యయాన్తము. బహవః శ్రేయాంసః అస్య అనివిగ్రహము. "శేషాద్విభాషా" సూ. చే ప్రాప్తమగు కప్ప్రత్యయమీసూత్రముచే నిషేధింపబడెను.

"ప్రాతిపదికగ్రహణే లింగవిశిష్టస్యాఽపి గ్రహణమ్" అనుపరిభాషచే సూత్రమునసీయస్గ్రహణమువలన స్త్రీప్రత్యయాన్తమగునీయసన్తము (శేయసీ) గూడ గ్రహింపబడును. శ్రేయసీశబ్దముతో బహ్వ్యః శ్రేయస్యః అస్య అనువిగ్రహమున సమాసముచేయునపుడు "గోస్త్రియోరుపసర్జనస్య" (660) సూ. చే హ్రస్వము ప్రాప్తమగుచుండ :— (వా) ఈయసో.........వాచ్యమ్। ఈయస్ప్రత్యయాన్తమగు బహువ్రీహికంటె పరమగు స్త్రీప్రత్యయమునకు హ్రస్వము రాదనిచెప్పవలయును. ఈవార్తికముచేనిచట శ్రేయసీశబ్దమునకు హ్రస్వము రాదు. బహుశ్రేయసీ అనియగును. ఇచట "నద్యృతశ్చ" సూ.చే ప్రాప్తించు కప్ప్రత్యయమీసూత్రముచే నిషేధింపబడెను. అతిశ్రేయసిః (శ్రేయసీమతిక్రాన్తః) ఇది తత్పురుషము. వార్తికమున బహువ్రీహేః అనుపదములేనిచోనిట్టిచోటులందును హ్రస్వనిషేధము ప్రసక్తమగును.

వివ :— పూర్వసూత్రమును యీసూత్రమును కలిపి "నసంజ్ఞేయసోః" అని యొకేసూత్రమునుచేయక వేరుయోగమును చేయుటవలన నీసూత్రముచే నిత్యము (నద్యృతశ్చ) వైకల్పికమునగు (శేషాద్విభాషా) కప్ప్రత్యయము నిషేధింపబడునని గ్రహించునది.

900. వన్దితే భ్రాతుః. 5-4-157. వన్దితే, భ్రాతుః। (న, కప్)

పూజితేఽర్థే యో భ్రాతృశబ్దస్తదన్తాన్న కప్ స్యాత్। ప్రశస్తో భ్రాతా యస్య ప్రశస్తభ్రాతా। నపూజనాదితి నిషేధస్తు బహువ్రీహౌ సక్థ్యక్ష్ణోరితి ప్రాగేవేతి వక్ష్యతే। వన్దితే కిమ్। మూర్ఖభ్రాతృకః॥

900. పూజింపబడు సోదరుని బోధించు భ్రాతృశబ్దమంతమందుగల బహువ్రీహికంటె కప్ప్రత్యయము రాదు. ప్రశస్తభ్రాతా (ప్రశస్తో భ్రాతా యస్య) ఉత్తముడైన సోదరుడు గలవాడని యర్థము. "నద్యృతశ్చ" సూ.చే ప్రాప్తమగుకప్ప్రత్యయమీసూత్రముచేనిషేధింపబడినది. "నపూజనాత్" (959) దీనికివ్యాఖ్యానము సమాసాన్తప్రకరణమున చేయబడును) సమాసాన్తనిషేధకమగునీసూత్రము. "బహువ్రీహౌసక్థ్యక్ష్ణోః" అనుసూత్రమునకు పూర్వముననున్న సూత్రములందే ప్రవర్తించునని చెప్పబడును. కాన "బహువ్రీహౌసక్థ్యక్ష్ణోః" అనుసూత్రముతరువాతనుండు "నద్యృతశ్చ" సూ. చే విహితమగు కప్ప్రత్యయమును వారించుటకై యీసూత్రమావశ్యకమగును. మూర్ఖభ్రాతృకః (మూర్ఖో భ్రాతా యస్య) "నద్యృతశ్చ" సూ. చే కప్ప్రత్యయము. మూర్ఖుడగుసోదరుడుగలవాడని యర్థము. ఇచటభ్రాతృశబ్దము పూజితుడగుసోదరుని బోధింపదు. కాన నీసూత్రముచేనిచట కప్ప్రత్యయనిషేధము ప్రవర్తింపదు. వన్దితే అను పదములేనిచోనిట్టిచోటులందును నిషేధము ప్రసక్తమగును.

901. నాడీతన్త్ర్యోః స్వాఙ్గే. 5-4-159. నాడీతన్త్ర్యోః, స్వాఙ్గే।
(న, కప్)

స్వాఙ్గే యౌ నాడీతన్త్రీశబ్దౌ తదన్తాత్ కప్ న స్యాత్। బహునాడిః కాయః। బహుతన్త్రీర్గ్రీవా। తన్త్రీర్ధమనీ। స్త్రీప్రత్యయాన్తత్వాభావాద్ధ్రస్వో న। స్వాఙ్గే కిమ్। బహునాడీకః స్తమ్భః। బహుతన్త్రీకా వీణా॥

901. స్వాంగవాచకములగు నాడీ తన్త్రీ శబ్దములంతమందుగల బహువ్రీహికంటె కప్ప్రత్యయము రాదు. బహునాడిః (బహ్వ్యః నాడ్యో యస్య) శరీరము. ఇచటినాడీశబ్దమునకు నరమని యర్థము. నరములు ప్రాణిస్థములగుటచే నాడీశబ్దము స్వాంగవాచకమగును. ఈవిషయమును సూచించుటకే కాయః అనువిశేష్యము చూపబడెను. "గోస్త్రియోరుపసర్జనస్య" సూ.చే నాడీశబ్దమునకు హ్రస్వము. "నద్యృతశ్చ" సూ. చే ప్రాప్తమగు కప్ప్రత్యయమీసూత్రముచే నిషేధింపబడెను.

బహుతన్త్రీః। తన్త్రీశబ్దమునకును నరమనియే యర్థము. తన్త్రీశబ్ద

మిచట స్వాంగవాచకమని సూచించుటకు గ్రీవాశబ్దము ప్రయోగింపబడెను. తన్త్రీశబ్దము వీణయొక్క తీగెయందును ప్రసిద్ధమగుటచేనిచటి తన్త్రీశబ్ద మట్టియర్థముగలదికాదని తెల్పుటకు "తన్త్రీర్ధమనీ" అనునర్థనిర్దేశము చేయ బడెను. ఈసూత్రముచే కప్‌ప్రత్యయమునకు నిషేధము. తన్త్రిశబ్దముకంటె "అవితృ్స్తృతన్త్రిభ్య ఈః" అను ఉణాదిసూత్రముచే విధింపబడు ఈః ప్రత్యయమువలన తన్త్రీశబ్దము సిద్ధించెను. తన్త్రీశబ్దము స్త్రీప్రత్యయాన్తము గాకపోవుటవలన "గోస్త్రియోః" సూ. చే హ్రస్వము రాదు.

బహునాడీకః (బహ్వ్యః నాడ్యః యస్య) స్తంభము విశేష్యము. ఇచట నాడులు (గీతలు) ప్రాణిస్థములు గాకపోవుటచేనిచట నాడీశబ్దము స్వాంగవాచకముగాదు. అందుచేనీసూత్రమువలన కబ్నిషేధము ప్రవర్తింపదు. "నద్యృతశ్చ" సూ. చే కప్‌ప్రత్యయము. బహుతన్త్రీకా (బహ్వ్యః తన్త్ర్యః యస్యాస్సా) వీణ విశేష్యము. ఇచటితన్త్రీశబ్దమునకు తీగలని యర్థము. కాన తన్త్రీశబ్దము స్వాంగవాచకము కానేరదు. ఈసూత్రముచే కప్‌ప్రత్యయనిషేధము ప్రవర్తింపదు. సూత్రమున స్వాఙ్గే అనుపదము లేనిచో బహునాడీకః బహుతన్త్రీకా మొదలగువానికంటె కప్‌ప్రత్యయ నిషేధము ప్రసక్తమగును.

902. నిష్ప్రవాణిశ్చ. 5-4-160. నిష్ప్రవాణిః, చ।

కబభావోఽత్ర నిపాత్యతే। ప్రపూర్వాద్వయతేర్ల్యుట్। ప్రవాణీ తన్తువాయశలాకా। నిర్గతా ప్రవాణ్యస్య నిష్ప్ర వాణిః పటః। సమాప్తవానః। నవ ఇత్యర్థః॥

702. నిష్ప్రవాణిః అనుబహువ్రీహిసమాసమున కప్‌ప్రత్యయాభావము యీసూత్రముచే నిపతింపబడెను. ప్ర అనునుపసర్గము పూర్వమందుగల వేఞ్ (తన్తుసన్తానే) ధాతువుకంటె "ప్రోయతే అస్యామ్" (దీనియందు నేయబడును) అనువిగ్రహమున ల్యుట్‌ప్రత్యయముచే ప్రవాణీఅనురూపము సిద్ధించును: ప్రవాణీశబ్దమునకు సాలివానినేతకఱ్ఱ అనియర్థము. నిర్గతా ప్రవాణీ అస్య అనువిగ్రహమున సమాసము. ఉపసర్జనహ్రస్వము. "నద్యృ తశ్చ" సూ. చే ప్రాప్తమగు కప్‌ప్రత్యయమీనిపాతనమువలన నివృత్త మగును. వస్త్రమువిశేష్యము. సమాప్తమగు వానము (నేత) గలదని

సమాసమునకర్థము. నూతనవస్త్రమనిఫలితమగును.

903. సప్తమీవిశేషణే బహువ్రీహౌ. 2-2-35. సప్తమీవిశే షణే, బహువ్రీహౌ। (పూర్వమ్)

సప్తమ్యన్తం విశేషణం చ బహువ్రీహౌ పూర్వం ప్రయోజ్యమ్। కణ్ఠేకాలః। అతఏవ జ్ఞాపకాద్వ్యధికరణపదో బహువ్రీహిః। చిత్రగుః (వా) సర్వనామసంఖ్యయోరుపసంఖ్యానమ్। సర్వశ్వేతః।ద్విశుక్లః। మిథోఽనయోస్సమాసే సంఖ్యాపూర్వమ్। శబ్దపరవిప్రతిషేధాత్। ద్వ్యన్యః। (వా) సంఖ్యాయా అల్పీయస్యాః। ద్విత్రాః। ద్విస్త్వేఽపి। ద్వాదశ। (వా) వా ప్రియస్య। గుడప్రియః। ప్రియగుడః। (వా) గడ్వాదేః పరా సప్తమీ। గడుకణ్ఠః। క్వచిన్న। వహేగడుః॥

903. బహువ్రీహిసమాసమున సప్తమీవిభక్త్యన్తము, విశేషణవాచకము, పూర్వమందు ప్రయోగింపదగినవి. కణ్ఠేకాలః (కణ్ఠే కాలో యస్య) సప్తమ్యన్తమగు కణ్ఠే అనుదానికి పూర్వనిపాతము. "అమూర్ధమస్తకాత్స్వాఙ్గాదకామే" (975) అను సూ. చే సప్తమికి లుగభావమగును.

సూత్రమున సప్తమీగ్రహణము వ్యధికరణములగు పదములకు కొన్నిచోటులందు బహువ్రీహిసమాసముండునను విషయమున జ్ఞాపకమగును. వ్యధికరణపదములకు బహువ్రీహిలేనిచో సమానాధికరణములు ప్రథమాన్తములునగుపదములకే బహువ్రీహియగునుగాన కణ్ఠేకాలః ఇత్యాదులందు బహువ్రీహికి ప్రాప్తియేలేకపోవుటచే సప్తమ్యన్తమునకు బహువ్రీహియందు పూర్వనిపాతముకొఱకు సూత్రమున సప్తమీగ్రహణము వ్యర్థమగును. చిత్రగుః। ఇచటిప్రక్రియయిదివరకు నిరూపింపబడెను. చిత్రపదము విశేషణవాచకమగుటచేనద్దానికి యీసూత్రముచే పూర్వనిపాతము. చిత్రగోశబ్దములురెండును ప్రథమానిర్దిష్టములగుటవలనగాని విగ్రహమందు నియతవిభక్తికములగుటవలనగాని రెండిటిలోనేదోయొకదానికి పూర్వనిపాతము ప్రాప్తించుచుండ విశేషణమునకే పూర్వనిపాతముకొఱకు సూత్రమున విశేషణగ్రహణము.

1. వా॥ సర్వనామమునకు సంఖ్యావాచకమునకును బహువ్రీహి

యందు పూర్వనిపాతమును చెప్పవలయును. సర్వశ్వేతః (సర్వః శ్వేతో యస్య) సర్వశ్వేతశబ్దములురెండును గుణవాచకములగుటచేవిశేష్యవిశేషణ భావమును యథేష్టముగజేసికొనవచ్చును. కాన రెండిటిలోనేదోయొకదానికి సూత్రముచే పూర్వనిపాతము ప్రాప్తించుచుండనీవార్తికముచే సర్వనామ సంజ్ఞగల సర్వశబ్దమునకే పూర్వనిపాతమగును. ద్విశుక్లః (ద్వౌ శుక్లౌ యస్య) ఇచట సంఖ్యావాచకమగు ద్విశబ్దమునకు పూర్వనిపాతము ఆలోచింపనిచట ద్విశబ్దమునకు సర్వనామమగుటవలననే పూర్వనిపాతము సిద్ధించును. అయినను త్రిశుక్లః ఇత్యాదులందు సర్వనామములు కానట్టి సంఖ్యావాచకములకు పూర్వనిపాతమునకై వార్తికమున సంఖ్యాగ్రహణ మావశ్యకము. సర్వనామములకు సంఖ్యావాచకములకును పరస్పరము సమాసమగునపుడు సంఖ్యావాచకమునకు పూర్వనిపాతమగును. శబ్దపర విప్రతిషేధమీవిషయమున హేతువగును. సర్వనామసంఖ్యయోః అనుచోట సంఖ్యాశబ్దము పరమగుటచే "విప్రతిషేధే పరం కార్యమ్" అనుసూత్రము వలన నద్దానికే పూర్వనిపాతమగును. సర్వనామసంఖ్యయోః అనునొకేవార్తికమున సర్వనామసంఖ్యావాచకములుపాత్తములైనను పాఠక్రమముననుసరించి సంఖ్యాశబ్దముపరమగుటచేనీవిధమగుశబ్దపరత్వమునాశ్రయించి విప్రతిషేధసూత్రము ప్రవర్తించునని యభిప్రాయము. ఉదా:—ద్వ్యన్యః। ద్వి శబ్దాఽన్యశబ్దములకు సమాసము. ద్విశబ్దమునకు పూర్వనిపాతము. ఈ ప్రకారముగ సంఖ్యావాచకమునకు పూర్వనిపాతమునకై శబ్దపరవిప్రతిషేధము లభించుటకొఱకే "సర్వనామసంఖ్యయోః" అనుద్వంద్వసమాసమున సర్వనామశబ్దసంఖ్యాశబ్దములలో నల్పాచ్కమగు సంఖ్యాశబ్దమునకు పరనిపాతముచేయబడినది.

2. వా॥ సంఖ్యావాచకములయొక్క సమాసమందు స్వల్పసంఖ్యను బోధించు శబ్దమునకు పూర్వనిపాతమగును. ద్విత్రాః। ద్వి త్రి శబ్దములలో ద్వి అనునది యల్పార్థవాచకమగుటచే నద్దానికి పూర్వనిపాతమగును. ఈ వార్తికము ద్వంద్వసమాసమందును ప్రవర్తించును. ద్వాదశ (ద్వౌ చ దశ చ) ద్వంద్వసమాసము. ద్విశబ్దదశన్‌శబ్దములలో నల్పార్థబోధకమగు ద్విశబ్దమునకు పూర్వనిపాతమగును.

3. వా॥ బహువ్రీహియందు ప్రియశబ్దమునకు వికల్పముగ పూర్వనిపాతమగును. గుడప్రియః—ప్రియగుడః (గుడః ప్రియః యస్య) పూర్వనిపాతమగునపుడు ప్రియగుడః అనియు లేనపుడు గుడప్రియః అనియు నగును.

4. వా॥ బహువ్రీహియందు గడు మొదలగుశబ్దములకంటె పరముగ సప్తమ్యన్తము ప్రయోగింపదగును. గడుకణ్ఠః (గడుః కణ్ఠే యస్య) "సప్తమీవిశేషణే" సూ.చే సప్తమ్యన్తమగు కణ్ఠశబ్దమునకు పూర్వప్రయోగము ప్రాప్తించుచుండ నీవార్తికముచే పరనిపాతమగును. ఈవార్తికము కొన్నిస్థలములందు ప్రవర్తింపదు. కాననిట్టిచోటులందు సప్తమ్యన్తమునకు పూర్వనిపాతమగును. వహేగడుః (వహే గడుః యస్య) సప్తమికి లుగభావము. పైవార్తికమిచట ప్రవర్తింపదు గానసూత్రముచే పూర్వనిపాతమగును.

904. నిష్ఠా. 2-2-36. (బహువ్రీహౌ పూర్వమ్)

నిష్ఠాన్తం బహువ్రీహౌ పూర్వం స్యాత్। కృతకృత్యః।
(వా) జాతికాలసుఖాదిభ్యః పరా నిష్ఠా వాచ్యా। సారఙ్గజగ్ధీ।
మాసజాతా। సుఖజాతా। ప్రాయికం చేదమ్। కృతకటః।
పీతోదకః॥

304. క్తప్రత్యయ క్తవతుప్రత్యయములు నిష్ఠాసంజ్ఞకములు. ప్రత్యయగ్రహణపరిభాషచే తదన్తము గ్రహింపబడును. నిష్ఠాన్తము బహువ్రీహియందు పూర్వప్రయోగార్హమగునని సూత్రార్థము. కృతకృత్యః (కృతం కృత్యం యేన) కృఞ్ ధాతువుకంటె క్తప్రత్యయముచేసిన కృతశబ్దము సిద్ధించును. కృతశబ్దకృత్యశబ్దములు రెండును క్రియాశబ్దములగుటచే విశేషణవిశేష్యభావము కామచారముగాన రెండిటిలోనేదోయొకదానికి పూర్వనిపాతము ప్రాప్తించుచుండనీసూత్రముచే నిష్ఠాన్తమగు కృతశబ్దమునకు పూర్వనిపాతము విధింపబడెను.

(వా) బహువ్రీహియందు జాతివాచకముకంటె కాలవాచకముకంటె సుఖాదిశబ్దములకంటెనుపరముగ నిష్ఠాన్తముప్రయోగింపదగును. జాతివాచకమునకుదాహరణము :—సారఙ్గజగ్ధీ (సారఙ్గః జగ్ధో యయా) "అస్వాఙ్గ

పూర్వపదాద్వా" (512) సూ. చే ఙీష్ప్రత్యయమగును. జగ్ధ అనునది క్తప్రత్యయాన్తము. సారఙ్గశబ్దముజాతివాచకము. కాలవాచకమునకుదాహరణము :— మాసజాతా (మాసో జాతో యస్యాః) సుఖశబ్దమునకుదా:— సుఖజాతా (సుఖం జాతం యస్యాః) ఈవార్తికము సార్వత్రికము గాదు. కాన కొన్నిచోటులందు జాతి కాల సుఖాదులకంటె పూర్వమందును నిష్ఠాన్తముప్రయోగింపదగును. ఉదా :— కృతకటః (కృతః కటో యేన) కటశబ్దము జాతివచనమైనను దానికంటెపూర్వముగనే కృతశబ్దము ప్రయోగింపబడెను. పీతోదకః. ఉదకశబ్దము జాతివాచకమైనను పీతశబ్దమునకు పూర్వనిపాతమయ్యెను.

905. వాఽహి * తాగ్న్యాదిషు 2-2-37. వా, ఆహితాఽగ్న్యాదిషు।)నిష్ఠా, పూర్వమ్)

ఆహితాగ్నిః। అగ్న్యాహితః। ఆకృతిగణోఽయమ్।

(వా) ప్రహరణార్థేభ్యః పరే నిష్ఠాసప్తమ్యౌ। అస్యుద్యతః। దణ్డపాణిః। క్వచిన్న। వివృతాసిః॥

ఇతి బహువ్రీహిః॥

905. ఆహితాగ్న్యాదిగణమున పఠింపబడిన ఆహితాగ్నిః మొదలగు బహువ్రీహిసమాసములందు నిష్ఠాన్తమునకు వికల్పముగ పూర్వనిపాతమగును. ఆహితాగ్నిః — అగ్న్యాహితః (ఆహితాః అగ్నయః యేన) ఆహిత అనెడినిష్ఠాన్తమునకు వికల్పముగ పూర్వనిపాతము. ఇట్లే జాతదన్తః—దన్తజాతః మొదలగురూపములనూహింపవలయును. ఆహితాగ్న్యాదిగణమాకృతిగణము.

(వా) బహువ్రీహియందు ఆయుధవాచకములకంటె పరముగ నిష్ఠాన్తము, సప్తమ్యన్తము, ప్రయోగింపదగును. అస్యుద్యతః (అసిః ఉద్యతః యేన) అసిశబ్దమునకు కత్తియని యర్థము గాననిది ప్రహరణార్థకమగును. ఈవార్తికముచే ఉద్యత అనుక్తాన్తమునకు పరనిపాతము. దణ్డపాణిః (దణ్డః పాణౌ యస్య) దండశబ్దము ప్రహణార్థకమగుటచే సప్త

* ఆహితాగ్నిః జాతపుత్రః జాతదన్తః జాతశ్మశ్రుః తైలపీతః ఘృతపీతః ఊఢభార్యః గతార్థః ఆకృతిగణోఽయమ్। తేన గడుకణ్ఠః అస్యుద్యతః దణ్డపాణిః ఇత్యాదిజ్ఞేయమ్। ఇత్యాహితాగ్న్యాదిః॥

మ్యన్తమగు పాణిశబ్దమునకీవార్తికముచే పరనిపాతము. కొన్నిస్థలము లందీవార్తికముచే విధింపబడు పరనిపాతము ప్రవర్తింపదు. వివృతాఽసిః (వివృతః అసిర్యేన) అసిశబ్దము ప్రహరణార్థకము. వివృతశబ్దము క్తప్రత్యయాన్తము.

శ్రీః శ్రీః శ్రీః॥

బహువ్రీహిప్రకరణము సమాప్తము.



19 ద్వన్ద్వప్రకరణము.

906. చార్థే ద్వన్ద్వః. 2-2-29. చార్థే, ద్వన్ద్వః। (అనేకమ్, సుప్, సమాసః, విభాషా)

అనేకం సుబన్తం చార్థే వర్తమానం వా సమస్యతే స ద్వన్ద్వః।సముచ్చయాన్వాచయేతరేతరయోగసమాహారాశ్చార్థాః।పరస్పరనిరపేక్షస్యానేకస్యైకస్మిన్నన్వయస్సముచ్చయః అన్యతరస్యానుషఙ్గికత్వేఽన్వాచయః। మిలితానామన్వయ ఇతరేతరయోగః।సమూహస్సమాహారః।తత్రేశ్వరం గురుం చ భజస్వేతి సముచ్చయే। భిక్షామట గాం చానయేత్యన్వాచయే చ న సమాసోఽసామర్థ్యాత్। ధవఖదిరౌ। సంజ్ఞాపరిభాషమ్। అనేకో హోతృపోతృనేష్టోద్గాతారః। ద్వయోర్ద్వయోర్ద్వన్ద్వం కృత్వా పునర్ద్వన్ద్వే తు హోతాపోతానేష్టోద్గాతారః॥

906. చకారద్యోత్యమగునర్థమున వర్తమానములు ననేకములునగు సుబన్తములు వికల్పముగ సమసించును, అది ద్వన్ద్వసంజ్ఞగలదగును. సముచ్చయము అన్వాచయము ఇతరేతరయోగము సమాహారము ఇవి చకారద్యోత్యములు. ఒకదానియపేక్షమరియొకదానికిలేనట్టి యనేకార్థముల కొకయర్థమందన్వయమున్నపుడు సముచ్చయముచార్థమగును. పరస్పరనిరపేక్షయననొకటిక్రియయందన్వయించినపిదప మరియొకటిక్రియావృత్తిచేనా క్రియయందన్వయించుట. ఈశ్వరం గురుం చ భజస్వ। పరస్పరాపేక్ష లేనట్టి యీశ్వరునికి గురువునకును భజనక్రియయందు కర్మగనన్వయ ముండుటచేనిది సముచ్చయమునకుదాహరణము. రెండువస్తువులలోనొకటి ప్రధానమై రెండవది యప్రధానమైనపుడు (ఆనుషఙ్గికము—అనుద్దేశ్యము) చశబ్దార్థమన్వాచయమనబడును. భిక్షామట। గాఞ్చానయ। భిక్షాటనము ప్రధానమగుటచేనిది యన్వాచయమునకుదాహరణము. భిక్షకొరకేగునపుడు

మాగఁ౽మున గోవుగాన్విoచిన తెమ్మనియు గవానయనము లేకున్నను భిక్షకు తప్పకనేగుమనియునీవాక్యమునకర్థము. భిక్షకేగునపుడును వెదకి యావును తెచ్చుట యావశ్యకము గానందున గవానయనమానుషఙ్గికము. (అప్రధానము) పరస్పరాపేక్షగలయనేకపదార్థములకు (ఉద్భూతావయవభేదముగలసమూహములకు) ఒకయర్థమందు (ఏకధర్మావచ్ఛిన్నము) అన్వయమున్నపుడు చార్థమితరేతరయోగమగును. సమూహము (అనుద్భూతావయవభేదముగలది) సమాహారము. ఈనాలుగర్థములలో సముచ్చయమందు (ఈశ్వరం గురుం చ భజస్వ) అన్వాచయమందును (భిక్షామట గాం చానయ) అనేకసుబన్తములు చార్థమున వర్తమానములు గాకుండుటవలన నేకార్థీభావసామర్థ్యము లేనందున సమాసమురాదు. ఇతరేతరయోగమందు సమాహారమందునవేకసుబన్తములకేకార్థీభావముండుటచే సమాసమగును. "మిళితానామన్వయః" అనుచోటమేలనమన సముదాయము. ఇది సమస్యమానపదార్థములనుగురించి విశేషణమగును. కావుననే యిచట సమాసముకంటె ద్వివచనబహువచనములగును. ఉదా :— ధవఖదిరౌఛిన్ధి (సముదాయమునకవయవములగు ధవఖదిరములనుఛేదింపుము) సమాహారమున సముదాయము వర్తిపదార్థములనుగురించి విశేష్యమగును. కావున ప్రధానమగుసముదాయమొక్కటే సమాసబోధ్యమగుటవలననీసమాసముకంటెనెపుడునేకవచనమే వచ్చును. ఉదా :— సంజ్ఞాపరిభాషమ్ (సంజ్ఞాపరిభాషలసమూహము) ఇతరేతరయోగసమాహారములు సమాసముచే నుక్తములగుటవలన సమాసమున చశబ్దమునకు ప్రయోగముండదు. అనేకపదము ననువృత్తిచేసి యనేక సుబన్తములకు ద్వన్ద్వమగుననుట వలన హోతృపోతృ నేష్టృ ఉద్గాతృ శబ్దములకు ద్వన్ద్వము సిద్ధమగును. "ఆనఙ్ఋతోద్వన్ద్వే" (926) సూ. చే నుత్తరపదముపరమగునపుడు విధింపఁబడునానఙాదేశము నేష్టృశబ్దమునకే ప్రవర్తించెను. హోతపోతృ శబ్దములకుత్తరపదము పరముగలేనందున నానఙ రాదు. ఉత్తరపదమన సమాసచరమావయవము. హోతృపోతృపదములకు, నేష్టృ ఉద్గాతృశబ్దములకును, వేరువేరుగ ద్వన్ద్వముచేసి యాద్వన్ద్వములకు తిరుగ ద్వన్ద్వము చేసినచో హోతాపోతానేష్టోద్గాతారః అని యగును. మొదటిద్వన్ద్వములందు

హోతృనేష్టృశబ్దములకుత్తరపదము పరమగుటచేనానఙు ప్రవర్తించును. పిదప ప్రవృత్తమగు ద్వన్ద్వమున నేష్టోద్గాతృశబ్దముత్తరపదమగుటచే పోతృశబ్దమునకునానఙు వచ్చును.

907. * రాజదన్తాదిషు పరమ్. 2-2-31. రాజదన్తాదిషుపరమ్॥

ఏషు పూర్వప్రయోగార్హం పరం స్యాత్। దన్తానాం రాజా రాజదన్తః। ధర్మాదిష్వనియమః। అర్థధర్మౌ। ధర్మార్థౌ। దమ్పతీ। జమ్పతీ। జాయాపతీ। జాయాశబ్దస్య దమ్భావో జమ్భావశ్చ వా నిపాత్యతే। ఆకృతిగణోఽయమ్॥

907. రాజదన్తాదిగణపఠితములందాయాసూత్రములచేపూర్వప్రయోగార్హమగునది పరమున ప్రయోగింపదగును. "ఉపసర్జనమ్" (658) ఇత్యాది సూత్రములచే ప్రాప్తమగు పూర్వనిపాతమునకిది యపవాదము. రాజదన్తః (దన్తానాం రాజా) ఇచట "నుపసర్జనమ్" సూ.చే దన్తశబ్దమునకు పూర్వనిపాతము ప్రామగుచున్నది. రాజదన్తాదులందు షష్ఠీతత్పురుషములకు కర్మధారయములకు ద్వన్ద్వములకును పాఠముండుటవలననీసూత్రము సర్వసమాసవిషయకమైనను "అర్థధర్మౌ" ఇత్యాదులననుసరించి యీప్రకరణమునను పన్యసింపబడినదని తెలియునది. ద్వన్ద్వసమాసమున ధర్మాది శబ్దములవిషయమై పరనిపాతమగుననునియమము ప్రవర్తించదు. ఇది గణసూత్రము. అర్థధర్మౌ।ధర్మార్థౌ। దమ్పతీ। జమ్పతీ। జాయాపతీ। (జాయా చ పతిశ్చ) జాయాశబ్దమునకు దమ్ జమ్ అనునాదేశములు గణమున నిపతింపఁబడినవి. అభ్యర్హితమగుటచే పతిశబ్దమునకు పూర్వనిపాతము ప్రాప్తమగుచుండనీసూత్రముచే పరనిపాతము. రాజదన్తాదిగణమాకృతిగణము.

---

* రాజదన్తః అగ్రేవణమ్ లిప్తవాసితమ్ నగ్నముషితమ్ సిక్తసంమృష్టమ్ మృష్టలుంచితమ్ అవక్లిన్నపక్వమ్ అర్పితోప్తమ్ ఉప్తగాఢమ్ ఉలూఖలముసలమ్ తండులకిణ్వమ్ దృషదుపలమ్ ఆరాగ్వాయనబన్ధకీ చిత్రరథబాహ్లీకమ్ అవన్త్యశ్మకమ్ శూద్రార్యమ్ స్నాతకరాజానౌ విష్వక్సేనార్జునౌ అక్షిభ్రువమ్ దారవగమ్॥ ధర్మాదిషూభయమ్॥ అర్థధర్మౌ ధర్మార్థౌ అర్థశబ్దౌ శబ్దార్థౌ అర్థకామౌ కామార్థౌ వైకారిమతమ్ గోజవాజమ్ గోపాలధానీపూలాసమ్ పూలాసకకరండమ్ స్థూలపూలాసమ్ ఉశీరబీజమ్ సిఞ్జాస్థమ్ చిత్రాస్వాతీ భార్యాపతీ దంపతీ జంపతీ జాయాపతీ పుత్రపతీ పుత్రపశూ కేశశ్మశ్రూ శిరోబీజమ్ శిరోజాను సర్పిర్మధునీ మధుసర్పిషీ ఆద్యంతౌ అంతాదీ గుణవృద్ధీ వృద్ధిగుణౌ॥ ఆకృతిగణోఽయంరాజదన్తాదిః॥

908. ద్వన్ద్వే ఘి. 2-2-32. ద్వన్ద్వే ఘి। (పూర్వమ్)

ద్వన్ద్వే ఘిసంజ్ఞం పూర్వం స్యాత్। హరిశ్చ హరశ్చ హరిహరౌ॥ అనేకప్రాప్తావేకత్ర నియమోఽనియమశ్శేషే హరిగురుహరాః। హరిహరగురవః॥

908. ద్వన్ద్వసమాసమున ఘిసంజ్ఞకమునకు పూర్వనిపాతమగును. హరిహరౌ (హరిశ్చహరశ్చ) ద్వన్ద్వమున సమస్యమానపదములన్నియును ప్రథమాన్తములే యగుటవలననుపసర్జనములగును. కావున పూర్వనిపాత మునకనియమము ప్రాప్తమగుచుండ ఘిసంజ్ఞకమునకే పూర్వనిపాతమ మగునను నియమమునకై యీసూత్రమారంభింపఁబడెను. (వా) అనేక ములకు పూర్వనిపాతము ప్రాప్తమగునపుడొకదానికే యీనియమమగును ఇతరములకు లేదు. హరిగురుహరాః। హరిహరగురవః। హరగురుశబ్ద ములకీనియమము ప్రవర్తించదు.

909. అజాద్యదన్తమ్. 2-2-33. (ద్వన్ద్వే, పూర్వమ్)

ఇదం ద్వన్ద్వే పూర్వం స్యాత్। ఈశకృష్ణౌ। బహుష్వ నియమః। అశ్వరథేన్ద్రాః। ఇన్ద్రాశ్వరథాః। ఘ్యన్తాదజాద్యద న్తం విప్రతిషేధేన। ఇన్ద్రాగ్నీ॥

909. అచ్చుఆదియందు హ్రస్వాకారమన్తమందుగలది యజాద్య దన్తము। ఇట్టిశబ్దము ద్వన్ద్వమున పూర్వప్రయోగార్హము. ఉదా :—ఈశ కృష్ణౌ। అజాద్యదన్తములనేకములున్నపుడీనియమము ప్రవర్తించదు. అశ్వ రథేన్ద్రాః। ఇన్ద్రాశ్వరథాః (వా) ఘిసంజ్ఞకమునకును అజాద్యదన్తము నకును ద్వన్ద్వముచేయునపుడు పరమగు "నజాద్యన్తమ్" అనుసూత్రముచే నజాద్యదన్తమునకే పూర్వనిపాతమగును. ఇన్ద్రాగ్నీ॥

వివ:—"ససౌష్ఠవౌదార్యవిశేషశాలినీమ్" అనిభారవిప్రయోగించెను. సౌష్ఠవౌదార్యయోర్యేవిశేషాస్తచ్ఛాలినీమ్అని యర్థము. సౌష్ఠవౌదార్యమ్మను ద్వన్ద్వమునసీసూత్రముచే నౌదార్యశబ్దమునకు పూర్వనిపాతముప్రాప్తమగు టచే నీప్రయోగమెట్లు సాధువగుననిన "సముద్రాభ్రాద్ఘః" (4-4-118) "లక్షణహేత్వోః క్రియాయాః" (3-2-126) మొదలగుసౌత్రనిర్దేశములచే నీపూర్వనిపాతప్రకరణమనిత్యమగుటవలన భారవిప్రయోగము సాధువగు

నని తెలియనగును. సముద్రాభ్రాత్తనుచోటనీసూత్రమును, లక్షణహేత్వోః। అనుచోట ద్వన్ద్వేఘి అనుసూత్రమునుప్రవర్తింపఁజేయకుండుటచేనీనిర్దేశములుక్త్వార్థమున జ్ఞాపకమగును.

910. అల్పాచ్తరమ్. 2-2-34. (ద్వన్ద్వే। పూర్వమ్)

శివకేశవౌ 1 ఋతునక్షత్రాణాం సమాక్షరాణామానుపూర్వ్యేణ. హేమన్తశిశిరవసన్తాః। కృత్తికారోహిణ్యౌ। సమాక్షరాణాం కిమ్। గ్రీష్మవసన్తౌ॥ 2 లఘ్వక్షరం పూర్వమ్॥ కుశకాశమ్॥ 3 అభ్యర్హితం చ॥ తాపసపర్వతౌ॥ 4 వర్ణానామానుపూర్వ్యేణ॥ బ్రాహ్మణక్షత్రియవిట్శూద్రాః॥ 5 భ్రాతుర్జ్యాయసః॥ యుధిష్ఠిరార్జునౌ॥

910. ద్వన్ద్వముననుండు శబ్దములలో స్వల్పమగునచ్చులుగలది పూర్వప్రయోగార్హమగునని సూత్రార్థము. శివకేశవౌ (అల్పాచ్కములనేకములున్నపుడు నియమములేదు. శఙ్ఖదున్దుభివీణాః। వీణాశఙ్ఖదున్దుభయః) 1 వా॥ సమానమగునచ్చులుగల ఋతువాచకములయొక్కద్వన్ద్వమందు, సమానమగునచ్చులుగల నక్షత్రవాచకములద్వన్ద్వమందునుగ్రమము (ఆనుపూర్వ్యము) ననుసరించి పూర్వనిపాతము చెప్పఁదగును. ఋతువులకు క్రమము ప్రాదుర్భావకృతమనియు నక్షత్రములకది యుదయకృతమనియును గ్రహించునది. ఉదా :— హేమన్తశిశిరవసన్తాః। కృత్తికారోహిణ్యౌ। సమానాచ్కములకనిచెప్పనియెడల గ్రీష్మవసన్తౌ అనుచోటనీసూత్రము ప్రసక్తమగును. 2 వా॥ లఘ్వక్షరములుగలశబ్దము గుర్వక్షరములుగలశబ్దము ద్వన్ద్వముననున్నపుడు లఘ్వక్షరశబ్దము పూర్వప్రయోగార్హమగును. కుశకాశమ్॥ 3 వా॥ ద్వన్ద్వమున శ్రేష్ఠవాచకమునకు పూర్వనిపాతమును జెప్పవలయును. తాపసపర్వతౌ। స్థావరమగు పర్వతముకంటె జ్ఞానియగుతాపసుడు శ్రేష్ఠుడు. 4 వా॥ ద్వన్ద్వమున వర్ణవాచకములు క్రమముననుసరించి పూర్వప్రయోగార్హములగును. బ్రాహ్మణక్షత్రియవైశ్యశూద్రులు వర్ణములు. బ్రాహ్మణాదులకుక్తక్రమము వేదాదులవలన సిద్ధమగును. ఉదా :— బ్రాహ్మణక్షత్రియవిట్శూద్రాః। 5 వా॥ జ్యేష్ఠసోదరవాచకము ద్వన్ద్వమునపూర్వప్రయోగార్హమగును. ఉదా:—యుధిష్ఠిరార్జునౌ॥

వివ :—అల్పాచ్తరమనుచోట తరప్ప్రత్యమీనిర్దేశమువలన స్వార్థికము గానియతిశయార్థకముగాదని కొందరనిరి. తరబర్థమగునతిశయమిచట వివక్షితమునవివక్షితమను పక్షద్వయము భాష్యమున విచారింపఁబడుటచే పూర్వోక్తవాదము భాష్యవిరుద్ధమని గ్రహించునది. సూత్రమున కుత్వశ్చుత్వములయభావముమాత్రము నిపాతనలభ్యమగును. "అజాద్యదన్తమ్మ్"నుసూత్రము పరములగు, అల్పాచ్తరమ్, లఘ్వక్షరమ్ మొదలగు వానిచేబాధింపఁబడును. "వాసుదేవార్జునాభ్యాంవున్" (4-3-98) అనుసౌత్ర నిర్దేశముచేనన్నిటికంటె నభ్యర్హితము పూర్వప్రయోజ్యమని గ్రహింపవలయును.

911. ద్వన్ద్వశ్చ ప్రాణితూర్యసేనాఙ్గానామ్. 2-4-2. ద్వన్ద్వః చ ప్రాణితూర్యసేనాఙ్గానామ్। (ఏకవచనమ్)

ఏషాం ద్వన్ద్వః ఏకవత్స్యాత్। పాణిపాదమ్। మార్దఙ్గికపాణవికమ్। సమాహారస్యైకత్వాదేకత్వేసిద్ధే నియమార్థమ్ ప్రకరణమ్। ప్రాణ్యఙ్గాదీనాం సమాహార ఏవ యథాస్యాత్॥

911. ప్రాణితూర్యసేనాఙ్గానామ్=ప్రాణితూర్యసేనాశబ్దములకు ద్వన్ద్వము దీనికఙ్గశబ్దముతో షష్ఠీతత్పురుషము. అఙ్గశబ్దము ప్రాణ్యాదులతో ప్రత్యేకము సంబంధించును. అఙ్గశబ్దము ప్రాణిసేనలవిషయముననవయవబోధకము. తూర్యమువిషయముననుపకారకపరము. ప్రాణ్యవయవబోధకమగునొకశబ్దమునకు ద్వన్ద్వము సమ్భవించనందుననితరము ప్రత్యాసత్తిచే ప్రాణ్యవయవమే గ్రహింపదగును. ఇట్లే సేనాద్యవయవకమగు ద్వన్ద్వము నూహించునది. కావుననే ప్రాణ్యఙ్గములకు ప్రాణ్యఙ్గములతోనే సేనాఙ్గములకు సేనాఙ్గములతోనే ద్వన్ద్వముచేయునపుడు ఏకవద్భావమనునర్థము సిద్ధమగును. దీనికి "మార్దఙ్గికాశ్వారోహా" అనుచోటనేకవద్భావనివృత్తి ఫలమగును. అనువృత్తమగునేకవచనశబ్దము "ఏకంవక్తి" అనువ్యుత్పత్తిచే నేకత్వసఙ్ఖ్యగలదానికి బోధకమగును. ఏకవత్తనునది ఫలితార్థము. ప్రాణ్యాద్యవయవములద్వన్ద్వమేకవద్భావమునొందునని సూత్రార్థము. ఇట్టిద్వన్ద్వమేకార్థబోధకపదమువలెనేకవచనాన్తమగునని గ్రహించునది. (సమాహారద్విగువిషయకమగు "ద్విగురేకవచన"మ్మను సూత్రసాహచర్యమువలన

వ్యాఖ్యానమువలన నీసూత్రము సమాహార ద్వన్ద్వవిషయకమగునని తెలియదగును) పాణిపాదమ్ (పాణ్యోఃపాదయోశ్చ సమాహారః) ఏకవద్భావము వలననేకవచనము, "సనపుంసకమ్" (825) సూ.చే నపుంసకలిఙ్గమునగును. ఇది ప్రాణ్యఙ్గములకుదాహరము. మార్దఙ్గికపాణవికమ్। మార్దఙ్గికులు= మద్దెలనువాయించుటయందు నేర్పరులు. పాణవికులు=పణవమనువాద్య విశేషమును వాయించుటయందు నిపుణులు. ఇది తూర్యాఙ్గములకుదాహరణము. రథికాశ్వారోహమ్। రథికులు=రథముచే సంచరించువారు. అశ్వారోహులు=గుఱ్ఱములనెక్కువారు. ఇది సేనాఙ్గములకుదాహరణము. సమాహారమేకరూపమే గాననచటనేకవద్భావము సిద్ధమగుచుండ సమాహార ద్వన్ద్వవిషయకమగునీప్రకరణము నియమార్థమగును, ప్రాణ్యఙ్గాదులకు సమాహారమందే సమాసమగునుగాని యితరేతరయోగమునలేదని నియమ స్వరూపము.

వివ :— 1. ఏకవద్భావప్రకరణము విషయవిభాగముకొఱకగును. ప్రాణ్యఙ్గాదులకు సమాహారమందే ద్వన్ద్వము దధిపయఆదులకితరేతర యోగమందే ద్వన్ద్వము శేషించినవానికుభయమందు ద్వన్ద్వమగునని.

2. సమాహారమందు ప్రాణ్యఙ్గాదులకే యేకవద్భావమనువిపరీతనియమమును శఙ్కింపవలనుపడదు. "తిష్యపునర్వస్వోః" (824) అనుసూత్రమున (బహువచనమునకు ద్వివచనమును విధించునది) బహువచనగ్రహణ మిందు మానము. సమాహారమందేకవచనమునకు (ఇదం తిష్యపునర్వసు=సమాహారద్వన్ద్వము) ద్వివచనమును వారించుటకై బహువచన శబ్దము గ్రహింపబడెను. పైజెప్పఁబడినరీతిని విపరీతనియమము స్వీకరింపఁబడినచో తిష్యపునర్వసువులకేకవద్భావము ప్రాప్తము గానందున బహువచనగ్రహణము వ్యర్థము గావలయును. కావుననేతత్ప్రకరణబహిర్భూతములగువానికిని సమాహారద్వన్ద్వమగును. ఉత్తరసూత్రములనిట్లే యేకవద్భావనియామకములని గ్రహించునది.

912. అనువాదే చరణానామ్. 2-4-3. అనువాదే చరణానామ్। (ద్వన్ద్వః, ఏకవచనమ్)

చరణానాం ద్వన్ద్వ ఏకవత్స్యాత్,సిద్ధస్యోపన్యాసే।(వా)

స్థేణోర్లుజీతి వక్తవ్యమ్। ఉదగాత్కఠకాలాపమ్। ప్రత్యష్ఠా
త్కఠకౌథుమమ్॥

912. చరణశబ్దము వేదశాఖలనధ్యయనముచేయువారిని బోధించును. ఇతరప్రమాణములచే సిద్ధమగునర్థమును కార్యాన్తరార్థమై యుపన్యసించుట యనువాదమనఁబడును. శాఖాధ్యేతృవాచకములద్వన్ద్వము సముదాయముచే ననువాదము గమ్యమానమగునపుడేకవద్భావమునొందును (వా) లుఙన్తములగు స్థాధాత్విణ్ధాతువులప్రయోగమందీసూత్రము ప్రవర్తించునని చెప్పవలయును. ఉదగాత్కఠకాలాపమ్ (కఠానాం కాలాపానాం చ సమాహారః) కఠప్రోక్తమగు శాఖనధ్యయనముచేయువారు కఠులు, కలాపిప్రోక్తమగు శాఖనధ్యయనము చేయువారు కాలాపులు. ఉదగాత్తనునది ఇణ్ధాతుప్రకృతికలుఙన్తము. కఠులయొక్క కాలాపులయొక్క ఉదయమిచటననువదింపఁబడెను. ప్రత్యష్ఠాత్కఠకౌథుమమ్ (కఠానాం కౌథుమానాం చ సమాహారః) కఠులయొక్క కౌథుములయొక్క ప్రతిష్ఠ యనువదింపఁబడెను. ప్రత్యష్ఠాత్తనునది స్థాధాతుప్రకృతికలుఙన్తము.

913. అధ్వర్యుక్రతురనపుంకమ్. 2-4-4. అధ్వర్యుక్రతుః, అనపుంసకమ్॥

యజుర్వేదే విహితో యః క్రతుస్తద్వాచినామనపుంసకలిఙ్గానాం ద్వన్ద్వః ఏకవత్స్యాత్। అర్కాశ్వమేధమ్। అధ్వర్యుక్రతుః కిమ్। ఇషువజ్రౌ సామవేదే విహితౌ। అనపుంసకం కిమ్। రాజసూయవాజపేయే। అర్ధర్చాదీ॥

913. అధ్వర్యుక్రతుః అనుచోట ప్రథమావిభక్తి సంబన్ధార్థకము. అధ్వర్యుశబ్దము లక్షణచే యజుర్వేదమును బోధించును. యజుర్వేదమున విధింపఁబడు యాగములను బోధించెడి స్త్రీలిఙ్గపుంలిఙ్గములయొక్క ద్వన్ద్వమేకవద్భావమునొందునని సూత్రార్థము. అర్కాశ్వమేధమ్ (అర్కస్యచాశ్వమేధస్య చ సమాహారః) అర్కము అశ్వమేధము యివి యజుర్వేదవిహితములగు క్రతువులు. ఇషువజ్రౌ (ఇషుశ్చవజ్రశ్చ) ఇవి సామవేదవిహితక్రతువులు. వీనికేకవద్భావమును వారించుటకై అధ్వర్యుక్రతుః అనునది యావశ్యకము. రాజసూయవాజ

పేయే (రాజసూయం చ వాజపేయం చ) అర్ధర్చాదిగణపాఠమువలననివి నపుంసకలిఙ్గములునగును. ఇచటనేకవద్భావవారణార్థమై అనపుంసకమను నది యావశ్యకము.

914. అధ్యయనతోఽవిప్రకృష్టాఖ్యానామ్. 2-4-5. అధ్యయనతః, అవిప్రకృష్టాఖ్యానామ్॥

అధ్యయనేన ప్రత్యాసన్నా ఆఖ్యా యేషాం తేషాం ద్వన్ద్వ ఏకవత్స్యాత్। పదకక్రమకమ్॥

914. అధ్యయనతః ఇది తృతీయార్థకతసిప్రత్యయాన్తము. అధ్యయనముచే సన్నికృష్టములగువారిని బోధించుశబ్దములయొక్క ద్వన్ద్వమేకవద్భావమునొందును. పదకక్రమకమ్ (పదకానాం క్రమకానాం సమాహారః) పదమునధ్యయనముచేయువారు పదకులు. క్రమమునధ్యయనము చేయువారు క్రమకులు. మొదట మన్త్రములను (సంహితను) చదివి పిదప మన్త్రములలోని పదములను పఠించి పిదప నాపదములకు క్రమమును చెప్పుదురు. కావున పదక్రమములకు ప్రత్యాసత్తి (సన్నికర్షము) సిద్ధమగును. వీనిద్వారా పదకక్రమకులకును ప్రత్యాసత్తి లబ్ధమగును.

వివ :— అధ్యయనమునసుండు ప్రత్యాసత్తి యధ్యేయమందు తద్ద్వారా తదధ్యేతలందునారోపింపబడునని గ్రహించునది. పదక్రమశబ్దములకుత్తరసూత్రముచేనేకవద్భావము సిద్ధమగుటచేనీసూత్రము తదధ్యేతృపురుషవాచకములందే ప్రవర్తించును.

915. జాతిరప్రాణినామ్. 2-4-6. జాతిః, అప్రాణినామ్॥

ప్రాణివర్జ్యజాతివాచినాం ద్వన్ద్వ ఏకవత్। ధానాశష్కులి। ప్రాణినాన్తు విట్ఛూద్రాః। ద్రవ్యజాతీయానామేవ। నేహ। రూపరసౌ। గమనాకుఞ్చనే। జాతిప్రాధాన్యఏవాయమేకవద్భావః। ద్రవ్యవిశేషవివక్షాయాం తు బదరామలకాని॥

915. జాతిః అనుచోట ప్రథమ షష్ఠ్యర్థకము. ప్రాణిభిన్నమగు జాతిని బోధించుశబ్దములయొక్క ద్వన్ద్వమేకవద్భావమునొందును. ఉదా:— ధానాశష్కులి (ధానాశ్చ శష్కుల్యశ్చ తాసాం సమాహారః) విట్ఛూద్రాః। ఈశబ్దములు ప్రాణివాచకములగుటచేనిచటనేకవద్భావమును వారించుటకై

"అప్రాణినామ్" అనునది యావశ్యకము, అప్రాణినామనునది పర్యుదాసము. ప్రాణిభిన్నము ప్రాణిసదృశమునగుదానిని (జాతిని) బోధించును. పర్యుదాసముచే ప్రాణిభిన్నద్రవ్యజాతివాచకములే ఇచట జాతిపదముచే గ్రహింపబడును. ధానాశష్కులీశబ్దములట్టిద్రవ్యజాతివాచకములు. రూపరసౌ (గుణజాతివాచకములు) గమనాకుఞ్చనే (క్రియాజాతివాచకములు) ఈద్వన్ద్వములందేకవద్భావమునువారించుట అప్రాణినామనుచోట పర్యుదాసాశ్రయణమునకు ఫలము. అప్రాణినామనుపర్యుదాసముచే జాతివాచకములకుననునర్థము లభించుచుండనతిరిక్తజాతిగ్రహణము జాతిప్రాధాన్యమందే యీసూత్రమునకు ప్రవృత్తిని బోధించును. వ్యక్తివిశేషమును వివక్షింపక జాత్యాశ్రయసకలవ్యక్తులను బోధించుట జాతిప్రాధాన్యమనబడును. వ్యక్తివిశేషము వివక్షితమగునపుడీయేకవద్భావము ప్రవర్తించదు. ద్రవ్యవిశేషవివక్షయన నియతమగుద్రవ్యమునుబోధింపనిచ్ఛ। బదరామలకాని (బదరాణ్యామలకాని చ) ఇవి ఫలత్వమను వ్యాప్యజాతివాచకములు. ఆరణ్యకములగు బదరాదిబోధకములగుటచేనిచటిబదరాదిశబ్దములు నియతములగు వ్యక్తులను బోధించును గానిజాత్యాశ్రయములగు సకలవ్యక్తులను బోధింపవు కావున జాతికి ప్రధాన్యములేనందుననేకవద్భావము ప్రవర్తించదు.

916. విశిష్టలిఙ్గో నదీ దేశోఽగ్రామాః. 2-4-7. విశిష్టలిఙ్గః, నదీ, దేశః, అగ్రామాః (ద్వన్ద్వః, ఏకవచనమ్)

గ్రామవర్జ్యనదీదేశవాచినాం భిన్నలిఙ్గానాం సమాహారే ద్వన్ద్వ ఏకవత్స్యాత్। ఉద్ధ్యశ్చ ఇరావతీ చ ఉద్ధ్యేరావతి। గఙ్గా చ శోణశ్చ గఙ్గాశోణమ్। కురవశ్చ కురుక్షేత్రం చ కురుకురుక్షేత్రమ్। భిన్నలిఙ్గానాం కిమ్। గఙ్గాయమునే। మద్రకేకయాః। అగ్రామాః కిమ్। జామ్బవం నగరమ్। శాలూకినీ గ్రామః। జామ్బవశాలూకిన్యౌ॥

916. విశిష్టలిఙ్గః నదీ దేశః వీనిలోనేకవచనముషష్ఠ్యర్థకము బహుత్వార్థకముగూడనగును. విశిష్టలిఙ్గః అనునది బహువ్రీహి (విశిష్టం లిఙ్గం యేషాం) విశిష్టమన భిన్నము. విభిన్నలిఙ్గములుగలవని యర్థము. నదీ=

నదీవాచకానామ్। దేశః = దేశవాచకానామ్। నదీశబ్దముచే నదములకును గ్రహణము. కావుననిచట భిన్నలిఙ్గకములగుట సమ్భవించును. సూత్రమున రెండువాక్యములనూహించునది. గ్రామవాచకభిన్నములు భిన్నలిఙ్గకములునగు నదీనదవాచకములద్వన్ద్వమేకవద్భావమునొందును, గ్రామవాచకభిన్నములు భిన్నలిఙ్గకములునగు దేశవాచకములద్వన్ద్వమేకవద్భావమునొందునని. దేశశబ్దమునకుమనుష్యవాసయోగ్యములగుస్థలములర్థము. వాక్యభేదమువలన నదీవాచకదేశవాచకములకు సమాహారమే యనెడినియమము లేదని సిద్ధమగును. కావున గఙ్గాకురుక్షేత్రే। అనుచోటనేకవద్భావము ప్రవర్తించదు. నద్యవయవకద్వన్ద్వమునకుదాహరణములు. ఉద్ధ్యేరావతి (ఉద్ధ్యః = నదవిశేషము, ఇరావతీ = నదీవిశేషము) ఇష్టే గఙ్గాశోణమ్। అనుచోటనేకవద్భావమునూహించునది. దేశవాచకద్వన్ద్వమునకుదా:- కురుకురుక్షేత్రమ్ (కురవశ్చ కురుక్షేత్రం చానయోస్సమాహారః) గఙ్గాయమునే। మద్రకేకయాః। ఇవి సమానలిఙ్గకములద్వన్ద్వములు. విశిష్టలిఙ్గః అనువిశేషణములేనిచోనిచటనేకవద్భావము ప్రసక్తమగును. "అగ్రామాః" అనుచోటగ్రామశబ్దమునకు గ్రామావయవకద్వన్ద్వమని యర్థము. ఈపర్యుదాసములేనిచో జామ్బవశాలూకిన్యౌ (జామ్బవం, నగరమ్ శాలూకినీ, గ్రామః) ఇచ్చోటనేక వద్భావము ప్రసక్తమయ్యెడిని॥

917. క్షుద్రజన్తవః. 2-4-8. (ద్వన్ద్వః, ఏకవచనమ్)

ఏషాం సమాహారే ద్వన్ద్వ ఏకవత్స్యాత్। యూకాలిక్షమ్।

ఆనకులాత్ క్షుద్రజన్తవః॥

917. క్షుద్రజన్తువులననల్పపరిమాణముగల జన్తువులు. క్షుద్రజన్తువాచకములద్వన్ద్వమేకవద్భావమునొందును. యూకాలిక్షమ్ (యూకానాం లిక్షాణాం చ సమాహారః) అల్పపరిమాణముగల దోమమొదలు ముంగిసవరకు క్షుద్రజన్తువులనబడును.

వివ :— క్షుద్రజన్తువులెవ్వి యనువిషయమునమతభేదములుగలవు. ఎముకలులేనివని కొందఱు, అల్పపరిమాణముగలవని కొందఱు, అధికమగు సన్తతిగలవని కొందఱు, ముంగిసయవధిగగల చిన్నజన్తువులని మరికొందరునుచెప్పిరి (శ్లో॥ క్షుద్రజన్తురనస్థిస్స్యాదథవా క్షుద్ర ఏవ

యః। శతం వా ప్రసృతౌ యేషాం కేచిదానకులాదపి) యూకాలిక్షమనునది సర్వపక్షసాధారణమగునుదాహరణము.

918. యేషాం చ విరోధశ్శాశ్వతికః. 2-4-9. యేషాం, చ, విరోధః, శాశ్వతికః॥

ఏషాం ప్రాగ్వత్। అహినకులమ్। గోవ్యాఘ్రమ్। కాకోలూకమిత్యాదౌ పరత్వాద్విభాషావృక్షమృగేతి ప్రాప్తం చకారేణ బాధ్యతే॥

918. ఇచట విరోధశబ్దమునకు వైరమని యర్థము. శాశ్వతికమన స్వాభావికము (నిత్యము) స్వాభావికమగు వైరముగలవానిని బోధించు శబ్దములద్వన్ద్వమేకవద్భావమునొందును. అహినకులమ్ (అహీనాం నకులానాం చ సమాహారః) గోవ్యాఘ్రమ్ (పశుద్వన్ద్వము) కాకోలూకమ్ (శకునిద్వన్ద్వము) ఈరెండుస్థలములందు పరమగుటచే "విభాషావృక్ష" (921) సూ. చే విహితమగు వికల్పితైకవద్భావము ప్రాప్తమగున్నది. సూత్రములోని చకారము వాక్యభేదముచేనేకవద్భావమునే తిరుగ విధించును. ఈపునర్విధానముచే పరమగు వికల్పము బాధింపఁబడును. కావున నుక్తోదాహరణములందు నిత్యైకవద్భావమే ప్రవర్తించును.

వివ :— ఇచట వైరమే విరోధపదార్థమనుటవలన సహానవస్థానరూపమగు విరోధముగల ఛాయాతపములద్వన్ద్వమేకవద్భావమునొందదు. ఛాయాతపౌ। వైరము స్వాభావికముగావలయుననుటవలన తాత్కాలిక వైరముగలవానియొక్క ద్వన్ద్వమేకవద్భావమునొందదు. దేవాసురాః। దేవులకు రాక్షసులకునమృతమువిషయమై వైరముగల్గినది గానిసముద్రమథనవేళలో వైరములేదుగదా ! కావుననది నిత్యముగాదు.

919. శూద్రాణామనిరవసితానామ్. 2-4-10. శూద్రాణామ్। అనిరవసితానామ్॥

అబహిష్కృతానాం శూద్రాణాం ప్రాగ్వత్। తక్షాయస్కారమ్। పాత్రాద్బహిష్కృతానాం తు చణ్డాలమృతపాః॥

919. నిరవసితులన పాత్రమునుండి బహిష్కృతులు. ఎవరిచే భుజింపఁబడినపాత్రము స్మృతులందు విధింపబడు సంస్కారముచేనైన శుద్ధిగలది కాదో యట్టివారు పాత్రబహిష్కృతులనబడుదురు. చండాలాదులిట్టివారగుదురు. అనిరవసితానామనునిషేధమువలననిచట శూద్రశబ్దము బ్రాహ్మణక్షత్రియవైశ్యులకంటెభిన్నులగుమనుష్యులను బోధించును గానిశూద్రత్వజాతిగలవారినిమాత్రము బోధింపదు. బహిష్కృతులు గానట్టిశూద్రులను బోధించుశబ్దముల ద్వన్ద్వమేకవద్భావమునొందునని సూత్రార్థము. తక్షయస్కారమ్ (తక్ష్ణాం చాయస్కారాణాం చ సమాహారః) అనిరవసితానామనుటచే పాత్రబహిష్కృతులగు చణ్డాలాదులబోధించుశబ్దములకితరేతరయోగద్వన్ద్వముగూడనగును. చణ్డాలమృతపాః॥

920. * గవాశ్వప్రభృతీని చ. 2-4-11.

యథోచ్చరితాని సాధూని స్యుః। గవాశ్వమ్। దాసీదాస
మిత్యాది॥

920. గవాశ్వప్రభృతీని = గవాశ్వమ్‌ప్రభృతి యేషాం తానిఅని విగ్రహము. గవాశ్వశబ్దము మొదలుగగల సమాహారద్వన్ద్వములు గణమున నేరీతిగ పఠింపఁబడినవో యవియారీతిగనే సాధువులగుననియర్థము. గవాశ్వమ్ (గవామశ్వానాం చ సమాహారః) ఇచట "విభాషావృక్ష" (921) సూ. చే ప్రాప్తమగు వికల్పమును బాధించి నిత్యైకవద్భావము నిపతింపఁబడెను. "యథోచ్చరితాని" అనుటవలనగణమున గవాశ్వమని పఠింపబడుటచే గోశబ్దమునకవఙాదేశము వచ్చునపుడే యీసూత్రము ప్రవర్తించును. అవఙాదేశాభావపక్షమందుత్తరసూత్రముచే వికల్పమగును. గోశ్వమ్। గోశ్వాః। దాసీదాసమ్। ఈనిపాతనము "పుమాన్‌స్త్రియా" (938) సూ. చే ప్రాప్తమగునేకశేషమును బాధించును.

---

* గవాశ్వమ్ గవావికమ్ గవైడకమ్ అజావికమ్ అజైడకమ్ కుబ్జవామనమ్ కుబ్జకిరాతమ్ పుత్రపౌత్రమ్ శ్వచణ్డాలమ్ స్త్రీకుమారమ్ దాసీమాణవకమ్ శాటీపాటీకమ్ శాటీప్రచ్ఛదమ్ శాటీపట్టికమ్ ఉష్ట్రఖరమ్ ఉష్ట్రశశమ్ మూత్రశకృతమ్ మూత్రపురీషమ్ యకృన్మేదః మాంసశోణితమ్ దర్భశరమ్ దర్భపూతీకమ్ అర్జునశిరీషమ్ అర్జునపురుషమ్ తృణోలపమ్ దాసీదాసమ్ కుటీకుటమ్ భగవతీభగవతమ్ ఏతేగవాశ్వప్రభృతయః॥

921. విభాషా వృక్షమృగతృణధాన్యవ్యఞ్జనపశుశకున్య శ్వబడబపూర్వాపరాధరోత్తరాణామ్. 2-4-12. (ద్వన్ద్వః)

వృక్షాదీనాం సప్తానాం ద్వన్ద్వః అశ్వబడబేత్యాదిద్వన్ద్వ త్రయం చ ప్రాగ్వద్వా। వృక్షాదౌ విశేషాణామేవ గ్రహణమ్। ప్లక్షన్యగ్రోధమ్। ప్లక్షన్యగ్రోధాః। రురుపృషతమ్। రురుపృషతాః। కుశకాశమ్।కుశకాశాః।వ్రీహియవమ్।వ్రీహియవాః। దధిఘృతమ్। దధిఘృతే। గోమహిషమ్। గోమహిషాః। శుకబకమ్। శుకబకాః। అశ్వబడబమ్। అశ్వబడబౌ పూర్వాపరమ్। పూర్వాపరే। అధరోత్తరమ్। అధరోత్తరే॥ ఫలసేనావనస్పతిమృగశకునిక్షుద్రజన్తుధాన్యతృణానాంబహుప్రకృతిరేవ ద్వన్ద్వ ఏకవదితి వాచ్యమ్॥ బదరాణి చామలకాని చ బదరామలకమ్। "జాతిరప్రాణినామి" త్యేకవద్భావః। నేహ। బదరామలకే। రథికాశ్వారోహౌ। ప్లక్షన్యగ్రోధౌ। ఇత్యాది। విభాషావృక్షేతి సూత్రే యేఽప్రాణిన స్తేషాం గ్రహణం జాతిరప్రాణినామితి నిత్యే ప్రాప్తే వికల్పార్థమ్। పశుగ్రహణం హస్త్యశ్వాదిషు సేనాఙ్గత్వాన్నిత్యే ప్రాప్తే। మృగాణాం మృగైరేవ శకునీనాం తైరేవోభయత్ర ద్వన్ద్వః। అన్యైస్తు సహేతరేతరయోగ ఏవేతి నియమార్థం మృగశకునిగ్రహణమ్। ఏవం పూర్వాపరమధరోత్తరమిత్యపి। అశ్వబడబగ్రహణం తు పక్షే నపుంసకత్వార్థమ్। అన్యథా పరత్వాత్పూర్వవదశ్వబడబావితి స్యాత్॥

921. వృక్ష మృగ తృణ ధాన్య వ్యఞ్జన పశు శకుని వీనియొక్క ద్వన్ద్వము, అశ్వబడబ పూర్వాపర అధరోత్తర ఈద్వన్ద్వత్రయమును పైకల్పికైకవద్భావమునొందును. సూత్రమున షష్ఠి విషయభేదముచేభిన్నమగును. వృక్షాదులేడింటివిషయమునవయవావయవిభావము, అశ్వబడబాదివిషయమున తాదాత్మ్యము షష్ఠ్యర్థము. వృక్షాద్యవయవకద్వన్ద్వము అశ్వబడబాదిరూపమగు ద్వన్ద్వముఅనియునర్థము ఫలితమగును. ఇచట వృక్షాదిశబ్దము

లేదును తత్తద్విశేషములను బోధించును గానిస్వరూపాదులను బోధింపవు. ప్లక్షన్యగ్రోధమ్ అనునది మొదలు శుకబకాః అనునది యన్తమందుగలవి క్రమముగనుదాహరణములు. అశ్వబడబమ్ మొదలగునవి సూత్రోక్త ద్వన్ద్వత్రయమునకుదాహరణము. (వా) ఫలసేనా........వాచ్యమ్॥ ఇది యేకవద్భావప్రకరణమునకు నియమమును బోధించువచనము. ఇందలి వనస్పతిశబ్దముకోశోక్తమగు విశేషార్థమును బోధింపక వృక్షములన్నిటిని బోధించును. ఫలము సేనాఙ్గము వృక్షము మృగము శకుని క్షుద్రజన్తువు ధాన్యము తృణము వీనిని బోధించుశబ్దములయొక్కద్వన్ద్వము బహువచనాన్తావయవకమగునపుడే, తత్తత్సూత్రములచే విహితమగునేకవద్భావము నొందునని వచనార్థము. ఏకవచనాన్తద్వివచనాన్తావయవకద్వన్ద్వమునకు రాదని ఫలితమగును. బహుప్రకృతిః = బహవః = బహువచనాన్తాః, ప్రకృతిః = కారణం యస్య అనివిగ్రహము ఉదా :—బదరామలకమ్ (బదరాణామామలకానాం చ సమాహారః) "జాతిరప్రాణినామ్॥ (915) సూ.చే నేకవద్భావము. బదరామలకే (బదరం చామలకం చ) మొదలగు చోటులందేకవచనాన్తద్వివచనాన్తములకితరేతరయోగద్వన్ద్వమే ప్రవర్తించును. "విభాషావృక్ష" అనుసూత్రముననప్రాణులగు వృక్షమృగతృణధాన్యవ్యఞ్జనములు "జాతిరప్రాణినామ్మ"ను సూత్రముచే వీనికి నిత్యైకవద్భావము ప్రాప్తమగుచుండ వికల్పమును విధించుటకు గ్రహింపబడెనని తెలియనగును. హస్త్యశ్వాదులు సేనాఙ్గములగుటచే వానిద్వన్ద్వమందు "ద్వన్ద్వశ్చ" (911) సూ.చే నిత్యైకవద్భావము ప్రాప్తమగుచుండ దానినిబాధించి వైకల్పికైకవద్భామగుటకై యీసూత్రమున పశుపదముగ్రహింపఁబడెను. మృగవాచకములకు శకునివాచకములకును "చార్థేద్వన్ద్వః" సూత్రము చేతనే సమాహారద్వన్ద్వవికల్పము సిద్ధమగుచుండనీసూత్రమున పశుశకుని గ్రహణమునకేమి ఫలమను శఙ్కకు "మృగాణాంమృగై రేవ....గ్రహణ" మనుగ్రన్థముచే సమాధానమునుజెప్పుచున్నాడు. అర్థము:—మృగవాచకములకు మృగవాచకములతోనే సమాహారమందునితరేతరయోగమందును ద్వన్ద్వమగును. ఉదా :— గోమహిషమ్। గోమహిషాః। ఇట్లే శకునివాచకములకును శకునివాచకములతోనే సమాహారమందు నితరేతరయోగ

మందును ద్వన్ద్వమగును. ఉదా :— శుకబకమ్। శుకబకౌః। మృగవాచక ములకితరములతోఁగాని శకునివాచకములకన్యములతోఁగాని యితరేతరయోగ ద్వన్ద్వమే గానిసమాహారద్వన్ద్వము లేదనునియమముకొఱకు సూత్రమున మృగశకునిగ్రహణమని తెలియునది. (ఘరుశుకాః) పూర్వాపరమ్। అధ రోత్తరమ్। వీనియొక్క గ్రహణముగూడ నియమార్థమే. పూర్వశబ్దమున కపరశబ్దముతోనే యధరశబ్దమునకుత్తరశబ్దముతోనే సమాహారేతరేతర యోగద్వన్ద్వములు. పూర్వాపరమ్। ఇత్యాదులుదాహరణములు. తదితరము లతోనితరేతరయోగద్వన్ద్వమే యగును. (పూర్వోత్తరే) అశ్వబడబమను నది పశుద్వన్ద్వమగుటచే వికల్పము సిద్ధమగుచున్నది గానిసమాహారద్వన్ద్వ పక్షమున నపుంసకలిఙ్గముకొఱకు సూత్రముననశ్వబడబశబ్దము గ్రహింపఁ బడెను. లేనిచో సమాహారమందు "సనపుంసకమ్" (825) సూత్రప్రాప్త మగు నపుంసకత్వమును బాధించి పరమగు "పూర్వవదశ్వబడబౌ" (817) సూత్రముచే పరపదలిఙ్గమే ప్రవర్తించెడిని. అశ్వబడబగ్రహణసామర్థ్యము వలన "పూర్వవదశ్వబడబౌ" అనునది బాధింపఁబడుననియు "పూర్వ వదశ్వబడబౌ" అనుసూత్రమితరేతరయోగద్వన్ద్వమందు సావకాశమగు ననియును గ్రహించునది.

922. విప్రతిషిద్ధం చానధికరణవాచి. 2-4-13. విప్రతిషిద్ధం, చ, అనధికరణవాచి। (విభాషా)

విరుద్ధార్థానామద్రవ్యవాచినాం ద్వన్ద్వ ఏకవద్వా స్యాత్। శీతోష్ణమ్। శీతోష్ణే। వైకల్పికస్సమాహారద్వన్ద్వశ్చార్థేద్వన్ద్వ ఇతి సూత్రేణ ప్రాప్తః స విరుద్ధార్థానాం యది భవతి తర్హి అద్రవ్యవాచినామేవేతి నియమార్థమిదమ్। తేన ద్రవ్యవాచి నామితరేతరయోగ ఏవ। శీతోష్ణే ఉదకే స్తః। విప్రతిషిద్ధం కిమ్। నన్దకపాఞ్చజన్యౌ। ఇహ పాక్షికస్సమాహారద్వన్ద్వో భవత్యేవ॥

922. విప్రతిషిద్ధమ్=పరస్పరవిరుద్ధమ్। ఇచటసహానవస్థానరూపమగు విరోధమును(కలసియొకచోటనుండకుండుట) గ్రహింపవలయును. అద్రవ్య వాచకములకిట్టి విరోధమే సంభవించును గానివైరరూపమగునది సంభవింప

యుండుట యుండు గారణము. అధికరణమన ద్రవ్యము. విరుద్ధార్థప్రతిపాదకములు ద్రవ్యభిన్నవాచకములునగు శబ్దములయొక్క ద్వన్ద్వము వైకల్పికైకవద్భావముగలదగునని సూత్రార్థము. ఉదా :— శీతోష్ణమ్। శీతోష్ణే। ఇవి గుణవాచకములు. ఇట్టివానికి "చార్థేద్వన్ద్వః" సూత్రము చేతనే సమాహారద్వన్ద్వము వికల్పముగ ప్రవర్తించుటవలననేకవద్భావ వికల్పము ప్రాప్తమగుచుండనీసూత్రము నియమార్థమగును. విరుద్ధార్థకములకు సమాహారద్వన్ద్వమగుచో నద్రవ్యవాచకములకే యగునని నియమ స్వరూపము. ఈనియమమువలన పరస్పరవిరుద్ధములగు ద్రవ్యములను బోధించెడిశబ్దములకితరేతరయోగమే యగును. శీతోష్ణే (ఉదకే) చల్లని నీరు వేడినీరు అనియర్థము. సూత్రమున విప్రతిషిద్ధపదములేనియెడల "చార్థేద్వన్ద్వః" సూ.చే సమాహారేతరేతరయోగములు ప్రవర్తించినచో నద్రవ్యవాచకములకే యగునను నియమము సంభవించును. అట్లయిన "నన్దకపాఞ్చజన్యౌ" అనుచోట నన్దకపాఞ్చజన్యశబ్దములు ద్రవ్యవాచకములగుటచే సమాహారద్వన్ద్వము లేకపోవును. విప్రతిషిద్ధగ్రహణమున్నపుడు నియమము విరుద్ధార్థకవిషయకమే యగును గాన నన్దకపాఞ్చజన్యౌ అనుచోట నీనియమము ప్రవర్తించదు. కావుననిచట "చార్థేద్వన్ద్వః" సూ. చే పాక్షికమగు సమాహారద్వన్ద్వముగూడ తప్పక ప్రవర్తించును. (నన్దకపాఞ్చజన్యమ్) విష్ణువుయొక్కఖడ్గము నన్దకము. విష్ణువుయొక్కశఙ్ఖము పాఞ్చజన్యము. ఈరెండును విష్ణువునందుండునవగుటచే వీనికి పైఁజెప్పఁబడిన విరోధము సంభవింపదనితెలియునది.

923. న * దధిపయఆదీని. 2-4-14. న, దధిపయఆదీని।
(ఏకవచనమ్)

ఏతాని నైకవత్స్యుః। దధిపయసీ। ఇధ్మాబర్హిషీ। నిపాతనాద్దీర్ఘః। ఋక్సామే। వాఙ్మనసే॥

923. దధిపయఆదీని=ఇది బహువ్రీహి। దధిపయఆదిగణమున పఠి

* దధిపయసీ సర్పిర్మధునీ మధుసర్పిషీ బ్రహ్మప్రజాపతీ శివవైశ్రవణౌ, స్కన్దవిశాఖౌ పరివ్రాజకకౌశికౌ ప్రవర్గ్యోపసదౌ శుక్లకృష్ణౌ ఇధ్మాబర్హిషీ దీక్షాతపసీ అధ్యయనతపసీ ఉలూఖలముసలే ఆద్యవసానే శ్రద్ధామేధే, ఋక్సామే వాఙ్మనసే ఇతి దధిపయఆదయః॥

తములగువానికేకవద్భావము (సమాహారద్వన్ద్వము) రాదు. దధిపయసీ (దధి చ పయశ్చ) ఇవివ్యఞ్జనవాచకములగుటచే "విభాషావృక్ష" సూత్ర ప్రాప్తమగు, వైకల్పికైకవద్భావము దీనిచే నిషిద్ధమగును. ఇధ్మాబర్హిషీ (ఇధ్మ చ బర్హిశ్చ) ఇచట నిపాతనమువలన నిధ్మశబ్దమునకు దీర్ఘమగును. ఋక్సామే। వాఙ్మనసే॥ ఈరెండుస్థలములందును "అచతుర" అను సూత్రముచే నచ్ప్రత్యయము నిపతింపబడినదని తెలియునది.

వివ :— ఈగణమున బ్రహ్మప్రజాపతీ ఇత్యాదులు పఠింపఁబడెను. కావుననీనిషేధము ప్రకరణప్రాప్తమగునేకవద్భావనియమమునకే యగు ననుట వలనుపడదు. బ్రహ్మప్రజాపతీ అనుచోటనే నియమమునకు ప్రాప్తి లేకుండుట యిందులకుగారణము. ప్రకరణప్రాప్తమగు నియమమునకు వలె "చార్థేద్వన్ద్వః" సూత్రవిహితమగు సమాహారమునకును నిషేధమగు నని గ్రహించునది. కావున దధిపయఆదిగణపఠితములకేసూత్రముచేతను సమాహారద్వన్ద్వము రాదనునర్థము లభించును.

924. అధికరణైతావత్త్వే చ 2-4-15. (న, ఏకవచనమ్)

ద్రవ్యసఙ్ఖ్యావగమే ఏకవదేవేతి నియమో న స్యాత్।

దశ దన్తోష్ఠాః॥

924. అధికరణైతావత్త్వమ్=అధికరణమన సమాసార్థమునకాశ్రయము. (వర్తిపదార్థము) ఏతావత్త్వమ్=పరిమాణనియమము. (సఙ్ఖ్యావిశేషము) ద్రవ్యసంఖ్య, పదాన్తరసమభివ్యాహారముచే గమ్యమానమగు నపుడు సమాహారద్వన్ద్వమే యగునను ప్రకృతనియమము ప్రవర్తించదని సూత్రార్థము. దన్తోష్ఠాః (దన్తాశ్చ ఓష్ఠాశ్చ) ఇచట సమీపోచ్చారితమగు దశపదముచే సమస్యమానపదార్థములగు దన్తోష్ఠములయొక్క సంఖ్య నిశ్చితముగనవగతమగుచున్నందున ప్రాణ్యఙ్గనిమిత్తకమగు నేకవద్భావమునకీనిషేధము ప్రవర్తించును గాననితరేతరయోగద్వన్ద్వమగును.

925. విభాషా సమీపే. 2-4-16. విభాషా,సమీపే। (అధికరణైతావత్త్వే)

అధికరణైతావత్త్వస్య సామీప్యేన. పరిచ్ఛేదే సమా

హారపవేత్యేవంరూపో నియమోవాస్యాత్। ఉపదశం దన్తో
ష్ఠమ్। ఉపదశా దన్తోష్ఠాః॥

925. సమీపశబ్దము లక్షణచే సామీప్యముచేనగుపరిచ్ఛేదమును బోధించును. అధికరణై తావ త్త్వే అనునది షష్ఠ్య న్తముగ విపరిణామమునొందును. సమస్యమానపదార్థములసంఖ్యావిశేషము సామీప్యముచే పరిచ్ఛిన్నమగు నపుడు సమాహారద్వన్ద్వమే యనునియమము వికల్పముగనగును. (ఇచట సమాహారద్వన్ద్వమునకు వికల్పమనినను దోషములేదు గానిపూర్వసూత్రమున నియమమునకే నిషేధమనుటచే తదనుసారమీసూత్రమందును నియమమునకే వికల్పమని చెప్పఁబడెను.) ఉపదశమ్ దన్తోష్ఠమ్। తొమ్మిదిగాని పదునొకండుగాని దన్తోష్ఠములసమూహములని యర్థము. ఉపదశమను నది సమీపార్థమునవ్యయీభావము. కావుననిచట వర్తిపదార్థసంఖ్య సామీప్యముచే పరిచ్ఛిన్నమగును గానిపూర్వసూత్రోదాహరణమందువలె నిశ్చితముగ నవగతముగాదు. ఉపదశాః దన్తోష్ఠాః।ఉపదశాః అనునది బహువ్రీహి (దశానాం సమీపే యే స న్తి తే) సమాహారద్వన్ద్వమునకువలెనీయితరేతరయోగమునకునర్థమును గ్రహింపవలెను.

వివ :— సమాహారద్వన్ద్వస్థలమున సమానలిఙ్గవచనములుగల యవ్యయీభావమునకే యనుప్రయోగమగును. కావున "ఉపదశం దన్తోష్ఠస్య" అనుప్రయోగము సిద్ధమగును. సమీపమునకు సమీపముగలదానికి నభేదవివక్షచే నిచట సామానాధికరణ్యమునూహించునది. ఇతరేతరయోగమందు సమానలిఙ్గవచనములుగలదగుటచే బహువ్రీహికే యనుప్రయోగమని తెలియదగును.

926. ఆనఙ్ ఋతో ద్వన్ద్వే. 6-3-25. ఆనఙ్ ఋతః, ద్వన్ద్వే (విద్యాయోనిసంబన్ధేభ్యః, ఉ త్తరపదే)

విద్యాయోనిసంబన్ధినామృదన్తానాం ద్వన్ద్వే ఆనఙ్ స్యాదు త్తరపదే పరే। హోతాపోతారౌ। హోతృపోతృనేష్టోద్గాతారః। మాతాపితరౌ। పుత్త్రే ఽన్యతరస్యామిత్యతో మణ్డూకప్లుత్యాపుత్త్రఇత్యస్యానువృ త్తేః పితాపుత్రౌ॥

926. విద్యాయోనిసమ్బన్ధేభ్యః అనునది షష్ఠ్య న్తముగ విపరిణామము

నొందును. విద్యాసమ్బన్ధవాచకములు యోనిసమ్బన్ధవాచకములునగు ఋద న్తములద్వన్ద్వమందు త్తరపదముపరమగునపుడు పూర్వమగు ఋకారము నకుఆనజాదేశము (ఆన్) అగును. ఉదా :— హోతాపోతారౌ। హోతృ శబ్దమున ఋకారమునకానజాదేశసలోపములు ప్రవర్తించెను. హోతృపోతృ నేష్టోద్గాతారః। ఇవి విద్యాసంబంధవాచకములకుదాహరణములు. ఉత్తర పదముచేనిచట పూర్వపదమాక్షిప్తము గాదు. ఆక్షిప్తమయినచో హోతా పోతారౌ అనుచోటనే ఆనజాదేశము సాధువగును గానిమధ్యమపదమున కాదేశము సిద్ధముగాకుండును. ఆక్షేపములేనందున హోతృపోతృనేష్టోద్గా తారః అనుచోట మధ్యమపదమగు నేష్టృశబ్దమున ఋకారమునకునాదేశము సిద్ధమగును. ఈవిషయమును సూచించుటకే నిదియునుదాహరింపబఁ బడెను. హోత్రాదులకేకయాగమందు విద్యాద్వారకమగు ఋత్విక్కృత సమ్బన్ధముగలదని తెలియదగును. యోనిసంబంధవాచకమునకుదాహర ణము :— మాతాపితరౌ। వీరికి పుత్రోత్పాదనమందు యోనికృతసమ్బ న్ధము కలదు. ఋతః అనునది, యనువృత్తమగుచుండ తిరుగసూత్రమున ఋతః అనునది సమాసములోని పదములన్నియును ఋదన్తములగునపుడే యాదేశమగునని బోధించును. కావుననే పితృపితామహాః ఇత్యాదులందా దేశమురాదు. అట్లయిన పితాపుత్త్రౌ అనురూపమెటులసాధువగునను శఙ్కకు "పుత్త్రేఽన్యతరస్యా" మనుగ్రన్థముచే సమాధానమును జెప్పుచున్నాడు. "పుత్త్రేఽన్యతరస్యామ్" (985) సూత్రమునుండి మణ్డూకప్లుతిచే నిచటికి పుత్త్రశబ్దమనువృత్తమగును. మధ్యనుండు సూత్రములందనువర్తింపక తరువాతిసూత్రములందనువర్తించునపుడు మణ్డూకప్లుతిచేననువృత్తియనఁ బడును. ఋతః అనునది "విభాషా స్వసృపత్యోః" (987) అను మధ్య సూత్రములోనికనువర్తింపకుండుట యిట్లుచెప్పుటకుకారణము. యోని సమ్బన్ధవాచకములద్వన్ద్వమందు పుత్త్రశబ్దము త్తరపదమగునపుడు పూర్వ మగు ఋదన్తమునకానజాదేశమగునని భిన్నవాక్యముచేనర్థమును చెప్ప వలయును. ఇట్లు చెప్పుటచే పితాపుత్త్రౌ అనుచోటనాదేశము సిద్ధమగును, తాతపుత్త్రౌ అనుచోటనాదేశము వారితమునగును. పుత్త్రశబ్దము త్తరపదమగు నపుడాదేశమగుననినవిచటనాదేశము ప్రసక్తమగును. పితాపుత్త్రులకు యోని

కృతసమ్బన్ధము జన్యజనకభావరూపమని తెలియదగును.

విప :— ఆనజాదేశమున జకారములేకున్ననీసూత్రమున నిర్దిష్ట మగుఋకారమునకే యగును. కానియుత్తరసూత్రోదాహరణమగు మిత్రావరుణౌ అనుచోట మిత్రశబ్దమునకన్త్యమగునకారమునకే యాదేశమగుటకు జకారమావశ్యకమని తెనియునది.

927. దేవతాద్వన్ద్వే చ. 6-3-26. (ఆనఙ్, ఉత్తరపదే)

ఇహోత్తరపదేపరే ఆనఙ్। మిత్రావరుణౌ॥ వా॥ వాయుశబ్దప్రయోగేప్రతిషేధః। అగ్నివాయూ। వాయ్వగ్నీ। పునర్ద్వన్ద్వగ్రహణం ప్రసిద్ధసాహచర్యస్య పరిగ్రహార్థమ్। తేన బ్రహ్మప్రజాపతీ ఇత్యాదౌ నానఙ్। ఏతద్ధి నైకహవిర్భాగిత్వేన శ్రుతమ్, నాపి లోకే ప్రసిద్ధం సాహచర్యమ్॥

927. దేవతానాం ద్వన్ద్వః=తస్మిన్=దేవతాద్వన్ద్వే। దేవతాపదమున కిన్ద్రాదిదేవులనియర్థము. దేవతావాచకములద్వన్ద్వసమాసమునను త్తపదము పరమగునపుడు పూర్వమునునుండు పదమునకానఙాదేశమగును. ఋకారాన్తములుగానందున, విద్యాయోనిసమ్బన్ధవాచకములుగానందుననానఙాదేశమప్రాప్తమగుచుండనీసూత్రమారంభింపఁబడెను. ఉదా :—మిత్రావరుణౌ। (వా) వాయుశబ్దముగల ద్వన్ద్వముననానఙాదేశమునకు నిషేధమును చెప్పవలయును. ఉదా :— అగ్నివాయూ। వాయ్వగ్నీ। ద్వన్ద్వపదమనువృత్తమగుచుండ తిరుగ సూత్రమున ద్వన్ద్వపదమును గ్రహించుటకు ఫలమును జెప్పుచున్నాడు. "పునర్ద్వన్ద్వగ్రహణం........పరిగ్రహార్థమ్" వేదమందు గాని లోకమునగాని ప్రసిద్ధమగుసాహిత్యముగల దేవతలనుప్రతిపాదించు శబ్దములయొక్కద్వన్ద్వమందే యాదేశమగునని యిచటిద్వన్ద్వపదగ్రహణము బోధించును. ఇట్లుచెప్పుటచే బ్రహ్మప్రజాపతీ అనుచోటనాదేశము వారితమగును. వీరికి ఏకహవిర్భాగానుభవరూపమగు సాహచర్యము వేదమున శ్రుతముగాలేదు, లోకప్రసిద్ధమగు సాహచర్యమైనను లేదు.

928. ఈదగ్నేస్సోమవరుణయోః. 6-3-27. ఈత్। అగ్నేః। సోమవరుణయోః। (దేవతాద్వన్ద్వే)

దేవతాద్వన్ద్వే ఇత్యేవ॥

928. దేవతావాచకద్వన్ద్వమున సోమవరుణపదములుత్తరపదములగు నపుడగ్నిశబ్దమునకీకారమాదేశమగును. ఇది పూర్వసూత్రవిహితమగునా నజాదేశమునకపవాదము.

వివ :— దేవతాద్వన్ద్వమందే యీకారమును విధించుటచే అగ్ని సోమౌ (మనుష్యులు) అనుచోట నీకారాదేశము వారింపఁబడును. కాశికా కారునియనుసరించి యిచట దేవతాద్వన్ద్వపదమునకనువృత్తిచేయఁబడెను. ఆశ్వలాయనుడు అదేవతాద్వన్ద్వమందును ఈకారాదేశమును ప్రయోగించెను. "అగ్నీషోమౌ ప్రణేష్యామి" ఇచటనగ్నిసోమశబ్దములు జ్యోతిర్లతాబోధకములు. ఆర్షమగుటచేనిది సాధువగుననియు దేవతాద్వన్ద్వమందే యీకారాదేశమగుననియుననువృత్తిచేసినవారియాశయము.

929. అగ్నేః స్తుత్స్తోమసోమాః. 8-3-28. అగ్నేః, స్తుత్ స్తోమసోమాః, (మూర్ధన్యః, సమాసే, సః)

అగ్నేః పరేషామేషాం సస్య షః స్యాత్సమాసే। అగ్నిష్టుత్। అగ్నిష్టోమః। అగ్నీషోమౌ। అగ్నీవరుణౌ॥

929. అగ్నిశబ్దముకంటె పరములగు స్తుత్స్తోమసోమశబ్దములందలి సకారమునకు సమాసమందు మూర్ధన్యము (షకారము) ఆదేశమగును. "సాత్పదాద్యోః" (8-3-111) సూత్రప్రాప్తమగు షత్వనిషేధమునకిది యపవాదము. అగ్నిష్టుత్ (యాగవిశేషము) అగ్నిష్టోమః (సోమయాగసంస్థ) అగ్నీషోమౌ (అగ్నిశ్చసోమశ్చ) ఈత్వషత్వములు. అగ్నీవరుణౌ. ఈత్వము.

930. ఇద్వృద్ధౌ. 6-3-28. ఇత్, వృద్ధౌ (దేవతాద్వన్ద్వే, అగ్నేః, ఉత్తరపదే)

వృద్ధిమత్యుత్తరపదే అగ్నేరిదాదేశస్స్యాద్దేవతాద్వన్ద్వే। అగ్నామరుతౌ దేవతే అస్య ఆగ్నిమారుతం కర్మ। అగ్నీవరుణౌ దేవతే అస్య ఆగ్నివారుణమ్। దేవతాద్వన్ద్వేచేత్యుభయపదవృద్ధిః। అలౌకికే వాక్యే అనఙమీత్త్వం చ బాధిత్వా ఇత్। వృద్ధౌ కిమ్। ఆగ్నేన్ద్రః। నేన్ద్రస్యపరస్యేత్యుత్తరపద వృద్ధిప్రతిషేధః॥ విష్ణౌ న। ఆగ్నావైష్ణవమ్॥

930. వృద్ధిశబ్దము త్తరపదమునకు విశేషణము. దేవతాద్వన్ద్వమున వృద్ధి రూపమగునుత్తరపదము సంభవింపనందున వృద్ధిశబ్దము సౌత్రలోపముచే లుప్తమతుబన్తమని చెప్పవలయును. వృద్ధిమత్తగునుత్తరపదము పరమగునపుడు దేవతాద్వన్ద్వమునఁ నగ్నిశబ్దమునకికారమన్తాదేశమగునని సూత్రార్థము. ఇకారమునకికారవిధానమానజీకారములబాధనార్థము. ఆగ్నిమారుతమ్ (అగ్నామరుతౌ దేవతే అస్య) అగ్నివాయువులు దేవతలుగగల క్రియా విశేషము. ఆగ్నివారుణమ్। (అగ్నీవరుణౌ దేవతే అస్య) "దేవతాద్వన్ద్వే చ" (7-3-21) సూ. చే పూర్వోత్తరపదములయాద్యచ్చునకు వృద్ధియగును. ఈసూత్రముచే విహితమగునికారము తద్ధితప్రవృత్తికిఁబూర్వము కల్పితమగు నలౌకికవాక్యమందు (అగ్ని మరుత్ ఔ, అగ్ని వరుణ ఔ) ఆగ్నిమారుతమనుచోట నానఙాదేశమును, ఆగ్నివారుణమనుచోటనీకారాదేశమునుబాధించిఇత్త్వము ప్రవర్తించును. సిద్ధరూపముకంటె తద్ధితప్రత్యయము ప్రవర్తించుటచే నుత్తరపదమునకు వృద్ధిమత్త్వమికారము ప్రవర్తించుసమయముననుండుట యసంభవము గానఖావియగుదానిసేగ్రహింపవలయును. ఆగ్నేన్ద్రః (అగ్నిశ్చేన్ద్రశ్చ అగ్నేన్ద్రౌ తౌ దేవతే అస్య) అణ్ప్రత్యయము ఆదివృద్ధియునగును. "నేన్ద్రస్య పరస్య" (7-3-22) సూ. చే నుత్తరపదమునకు వృద్ధి నిషేధింపఁబడుటచే నుత్తరపదము వృద్ధిమత్తు గాదు. ఇచటనికారాదేశమును వారించుటకై వృద్ధిమత్తను విశేషణమావశ్యకము. (వా) విష్ణుశబ్దముత్తరపదమగునపుడీసూత్రముప్రవర్తించదని జెప్పవలయును. ఉదా:- ఆగ్నావైష్ణవమ్ (అగ్నిశ్చ విష్ణుశ్చ అగ్నావిష్ణూ తౌ దేవతే అస్య) అగ్నిశబ్దమునందలి యికారమునకికారము రానందున "దేవతాద్వన్ద్వేచ" (927) సూ. చే నానఙు ప్రవర్తించెను.

931. దివో ద్యావా. 6-3-29. దివః, ద్యావా, (దేవతాద్వన్ద్వే, ఉత్తరపదే)

దేవతాద్వన్ద్వే ఉత్తరపదే। ద్యావాభూమీ। ద్యావాక్షామే॥

931. దేవతాద్వన్ద్వమునను త్తరపదముపరమగునపుడు దివ్‌శబ్దమునకు ద్యావా అనునది యాదేశమగును. ద్యావాభూమీ। (ద్యౌశ్చ భూమిశ్చ) ద్యావాక్షామే (ద్యౌశ్చ క్షామా చ) క్షామాశబ్దము పృథివీపర్యాయము.

వివ :— కొన్నిపుస్తకములందు ద్యావాక్షమా అని యుదాహరణ మున్నట్లు శబ్దేన్దుశేఖరప్రతీకమువలన తెలియదగును. అపుడది షష్ఠ్యన్తము. ద్యావాపృథివ్యోః అనియర్థము. ఇది "ద్యావాక్షమా రుక్మో అన్తర్విభాతి దేవాః" అనుఋక్కులోని ప్రయోగము. అచట ద్యావాక్షమాశబ్దముకంటె బరమగు షష్ఠీద్వివచనమునకు "సుపాంసులుక్" (7-1-39) సూ. చే డాదేశమయ్యెను.

932. దివసశ్చ పృథివ్యామ్. 6-3-30. దివసః చ, పృథివ్యామ్।
(దివః, దేవతాద్వన్ద్వే)

దివ ఇత్యేవ। చాద్ద్యావా। ఆదేశే అకారోచ్చారణం సకారస్య రుత్వం మాభూదిత్యేతదర్థమ్। ద్యౌశ్చ, పృథివీ చ దివస్పృథివ్యౌ। ద్యావాపృథివ్యౌ॥ ఛన్దసి దృష్టానువిధిః। ద్యావా చిదస్మై పృథివీ। దివస్పృథివ్యోరరతిరిత్యత్ర పదకారా విసర్గం పఠన్తి॥

932. దేవతాద్వన్ద్వమున పృథివీశబ్దముత్తరపదమగునపుడు దివ్‌శబ్దమునకు దివస్ అనునది యాదేశమగును. చకారమువలన ద్యావాదేశముగూడనగునని యర్థము. దివసాదేశమున సకారముపై యకారము (ఇత్సంజ్ఞకము) ఉన్నపుడుసకారమునకు ఆదేశములు రాకుండుటచే సకారము శ్రుతమగును. ఈయకారముచే ప్రయోగమందలి సకారమునకునేయాదేశములు రావని యూహింపఁబడును. దివస్పృథివ్యౌ అనుచోట సకారమునకు ప్రాప్తమగు రుత్వమును వారించుట యాదేశములోని అకారోచ్చారణమునకు ప్రయోజనమని ఫలితమగును. దివస్పృథివ్యౌ। ద్యావాపృథివ్యౌ (ద్యౌశ్చ పృథివీ చ) "ఛన్దసి దృష్టానువిధిః" అనుభాష్యకారుని వాక్యమునకు వేదమందగుపడు ప్రయోగమునననుసరించి కార్యములను కల్పించవలయునని యర్థము. ద్యావా చిదస్మై పృథివీ (వేదవాక్యము) ఇచట దివ్‌శబ్దపృథివీశబ్దములకు "చిదస్మై" అనుదానితో వ్యవధానమున్నను సమాసద్యావాదేశములు ప్రవర్తించినవని తెలియదగును. పదకారులు (పదపాఠమును జేయువారు) దివస్పృథివ్యోః అనుచోట (అవగ్రహమందు) విసర్గమును పఠించుచున్నారు. దీనివలన దివసాదేశమున

సకారమునకనుమితమగు వికారాభావము లక్ష్యములననుసరించి క్వాచిత్క మని యఙ్గీకరింపవలెనని గ్రహింపదగును.

933. ఉషాసోషసః. 6-3-31. ఉషాసా। ఉషసః। (దేవతాద్వన్ద్వే, ఉత్తరపదే)

ఉషస్శబ్దస్యోషాసాదేశో దేవతాద్వన్ద్వే। ఉషాసాసూర్యమ్॥

933. దేవతాద్వన్ద్వమునను త్తరపదముపరమగునపుడు ఉషస్శబ్దమునకుఉషాసా అనునది యాదేశమగును. ఉషాసాసూర్యమ్ (ఉషాశ్చ సూర్యశ్చ అనయోస్సమాహారః)

934. మాతరపితరావుదీచామ్. 6-3-32. మాతరపితరౌ। ఉదీచామ్॥

మాతరపితరౌ। ఉదీచాం కిమ్। మాతాపితరౌ॥

934. ఉత్తరదేశీయులగు వైయాకరణులమతమున పితృశబ్దము త్తరపదమగునపుడు పూర్వపదమగు మాతృశబ్దమునకు అరజాదేశము నిపతింపఁబడెను. పితరౌ అనును త్తరపదము "ఋతోఙి" (276) సూత్రవిహితగుణమువలన సిద్ధమగుటచేనచట నిపాతనమావశ్యకము గాదు. ఇతర వైయాకరణులమతమున ఆనజాదేశముచే మాతాపితరౌ అనియగును. ఏకశేషము వికల్పమగుటచేనిచట ద్వన్ద్వము సాధువగునని గ్రహించునది.

935. ద్వన్ద్వాచ్చుదషహాన్తాత్సమాహారే. 6-4-106. ద్వన్ద్వాత్। చుదషహాన్తాత్। సమాహారే (టచ్)

చవర్గాన్తాద్దషహాన్తాచ్చ ద్వన్ద్వాట్టచ్ స్యాత్సమాహారే। వాక్చ త్వక్చ వాక్త్వచమ్। త్వక్స్రజమ్। శమీదృషదమ్। వాక్త్విషమ్। ఛత్రోపానహమ్। సమాహారే కిమ్। ప్రావృట్ శరదౌ॥

935. చవర్గము దకారము షకారము హకారము ఇవియన్తమందుగల సమాహారద్వన్ద్వముకంటె టచ్ప్రత్యయము (సమాసాన్తము) అగును.

వాక్త్వచమ్ (వాక్చ త్వక్చ అనయోస్సమాహారః) త్వక్స్రజమ్ (త్వక్చ స్రక్చ అనయోస్సమాహారః) వర్గగ్రహణమునకు ప్రయోజనమును ప్రదర్శించుటకై ఇదియునుదాహరింపబడెను. దాన్తమునకుదా :— శమీదృషదమ్ (శమీ చ దృషచ్చఅనయోస్సమాహారః) షాన్తమునకుదా :— వాక్త్విషమ్ (వాక్చ త్విట్చ) హాన్తమునకుదా :— ఛత్రోపానహమ్। ప్రావృట్శరదౌ. ఇతరేతరయోగద్వన్ద్వమగునిచట సమాసాన్తమును వారించుటకై సమాహారే అనునది యావశ్యకము.

ఇది ద్వన్ద్వప్రకరణము.



20 ఏకశేష ప్రకరణము.

అథైకశేషః॥ మూలము = సరూపాణామ్. రామౌ। రామాః।
(వా) విరూపాణామపి సమానార్థానామ్। వక్రదణ్డశ్చ కుటిల
దణ్డశ్చ। వక్రదణ్డౌ। కుటిలదణ్డౌ॥

అర్థము :— ఇటుపై ద్వన్ద్వాపవాదమగునేకశేషమును వ్యాఖ్యానమును జేయుచు సన్దర్భశుద్ధికై వ్యాఖ్యాతపూర్వమగు సరూపసూత్రమును తదుదాహరణములనిచట స్మరించుచున్నాడు. "అథైకశేషః। సరూపాణామ్, రామౌ। రామాః" అని. (వా) ఆనుపూర్వీభేదముగలవైనను సమానార్థకములగు శబ్దములలోనేరమునకు శేషము గల్గును. ఉదా :— వక్రదణ్డౌ। కుటిలదణ్డౌ। (వక్రదణ్డశ్చ కుటిలదణ్డశ్చ)

వివ :— సరూపసూత్రమున రూపశబ్దము, రూప్యతే బోధ్యతే అనువ్యుత్పత్తిచే నర్థపర్యాయమనిజెప్పినయెడల సమానార్థకములకేకశేషమగుననునర్థము సూత్రాక్షరములచేతనే సంపాదింపశక్యమగును గాన "విరూపాణామ్" అనువార్తికమపూర్వము గాదని తెలియదగును.

936. వృద్ధో యూనా తల్లక్షణశ్చేదేవ విశేషః. 1-2-65.
వృద్ధః, యూనా, తల్లక్షణః, చేత్, ఏవ, విశేషః। (శేషః)
యూనా సహోక్తౌ గోత్రం శిష్యతే గోత్రయువప్రత్యయమాత్రకృతంచేత్తయోః కృత్స్నం వైరూప్యం స్యాత్। గార్గ్యశ్చ గార్గ్యాయణశ్చ గార్గ్యౌ। వృద్ధః కిమ్। గర్గగార్గ్యాయణౌ। యూనా కిమ్। గర్గగార్గ్యౌ। తల్లక్షణః కిమ్। భాగవిత్తిభాగవిత్తికౌ। కృత్స్నం కిమ్। గార్గ్యవాత్స్యాయనౌ॥

936. ఇచట వృద్ధశబ్దముచే "అపత్యం పౌత్రప్రభృతి గోత్రమ్" (4-1-162) అనుసూత్రముచే విహితమగు గోత్రమునే గ్రహింపవలయును. యువప్రత్యయాన్తముతో సాహచర్యమిట్టివృద్ధమునకే సమ్భవించుట యిందుగారణము. యువన్‌శబ్దముగూడ "జీవతి తు వంశ్యే

యువా" (4-1-163) సూ.చే జెప్పఁబడు యువసంజ్ఞకమును బోధించును. యూనా అనుచోట తృతీయ "సహాయుక్తేఽప్రధానే" (567) సూ. చే వచ్చినదగుటచే యూనాసహోక్తా అనునర్థము లభించును. తల్లక్షణః అను చోట తచ్ఛబ్దము వృద్ధప్రత్యయయుపప్రత్యయములను పరామర్శించును. లక్షణశబ్దము నిమిత్తవాచకము. చేచ్ఛబ్దము యద్యర్థకము. విశేషశబ్దము వైరూప్యబోధకము. యువప్రత్యయాన్తముతో సహవచనమున్నపుడు గోత్రప్రత్యయాన్తము మిగులును (యువప్రత్యయాన్తములోపించును) ఈ రెండిటికి కృత్స్నమగువైరూప్యము గోత్రయువప్రత్యయమాత్రనిమిత్తక మయే యుండవలయును గానితద్భిన్ననిమిత్తకముగాగూడదని సూత్రార్థము. కృత్స్నమనునర్థమేవకారమువలన లభించును. ఉదా :— గార్గ్యౌ (గార్గ్యశ్చ గార్గ్యాయణశ్చ) గాగ్యఀశబ్దము గోత్రప్రత్యయాన్తము. గార్గ్యాయణశబ్దము యువప్రత్యయాన్తము. వృద్ధమనునది లేనిచో గర్గగార్గ్యాయణౌ అనుచోట గోత్రప్రత్యయాన్తముగానట్టి గర్గశబ్దమునకును శేషము ప్రసక్తమగును. గర్గగార్గ్యౌ। ఇచటనేకశేషమును వారించుటకై యువప్రత్యయాన్తముతోసహోక్తియుండవలయునని చెప్పవలయును. వీనిలో గాగ్యఀశబ్దముగోత్రప్రత్యయాన్తమైనను గగఀశబ్దమును యువప్రత్యయాన్తముగాదు. తల్లక్షణః కిమ్। వైరూప్యము గోత్రయువప్రత్యయమాత్రకృతమే యేలగావలయునని ప్రశ్నాశయము. భాగవిత్తిభాగవిత్తికౌ। భాగవిత్తస్య గోత్రాపత్యం భాగవిత్తిః। ఇది గోత్రప్రత్యయాన్తము. భాగవిత్తిశబ్దముకంటె యువాపత్యరూపార్థమందు "వృద్ధాఠ్ఠక్ సౌవీరేషు బహులమ్" (4-1-148) సూ.చే సౌవీరగోత్రప్రత్యయాన్తముకంటె నిన్ద గమ్యమానమగునపుడు యువాపత్యార్థమందు విధింపబడిన ఠక్ప్రత్యయమువలన "భాగవిత్తికః" అనియగును. ఇచట వైరూప్యము యువత్వమాత్రకృతమే గాకనిన్దాకృతముగూడనగుచుండుటచే నిచటనేకశేషవ్యావృత్తికై "తల్లక్షణః" అనునది యావశ్యకమని సమాధానాశయము. కృత్స్నం కిమ్। ఏవకారముచేప్రకృత్యర్థమునకుగూడ వ్యావృత్తియేలచేయవలయునని శఙ్కాశయము. గార్గ్యవాత్స్యాయనౌ। ఇచటి వైరూప్యము గోత్రయువప్రత్యయమాత్రకృతమేగాక ప్రకృత్యంశకృతముగూడనగుటచేనేకశేషమునువారించు

టకై కృత్స్నమనునది యావశ్యకము.

937. స్త్రీపుంవచ్చ. 1-2-66. స్త్రీ, పుంవత్, చ। (శేషః, వృద్ధః, యూనా, తల్లక్షణః, చేత్, ఏవ, విశేషః)

యూనాసహోక్తౌ వృద్ధా స్త్రీ శిష్యతే తదర్థశ్చ పుంవత్।
గార్గీ చ గార్గ్యాయణౌ చ గర్గాః। అస్త్రియామిత్యనువర్త
మానే యఞఞోశ్చేతి లుక్। దాక్షీ చ, దాక్షాయణశ్చ దాక్షీ॥

937. యువప్రత్యయాన్తముతో సహవచనమున్నపుడు గోత్రప్రత్యయాన్తమగు స్త్రీవాచకమునకు శేషమగును, శిష్టమగు స్త్రీవాచకముయొక్క యర్థము, పుంలిఙ్గముగలయర్థముతో సదృశమగును. (స్త్రీలిఙ్గశబ్దము పుంవద్రూపమునొందును.) వానియొక్క వైరూప్యము గోత్రయువప్రత్యయములు లిఙ్గము వీనివలనసిద్ధమైనదే గావలయునని సూత్రార్థము. ఉదా :— గర్గాః। (గార్గీ చ గార్గ్యాయణౌ చ) గార్గీ అనునది గోత్రప్రత్యయాన్తమగు స్త్రీవాచకము, రెండవది యువప్రత్యయాన్తము. అర్థమునకు పుంవద్భావాతిదేశమునుచేయుటకు ఫలమును జూపుటకే "గార్గ్యాయణౌ" అను ద్వివచనాన్తముతో విగ్రహము చూపఁబడెను. ఇపుడు ఏకశేషము బహువచనాన్తమగును గానసచట పుంవద్భావాతిదేశమునకు ఫలము స్పష్టమగును. ఏకవచనాన్తమునకువిగ్రహమునుచెప్పినచోనేకశేషముద్వివచనాన్తమగును గానపుంవద్భావమువచ్చిననురాకున్నను "గార్గ్యౌ"అనునొకేవిధమగురూపమగుటచే పుంవద్భావఫలము స్పష్టముగానేరదు. "యఞఞోశ్చ" (2-4-64) సూత్రములోనికి "తద్రాజస్య బహుషు" (2-4-62) సూత్రమునుండి అస్త్రియామనునది యనువృత్తమగును. యఞ్ప్రత్యయమునకు అఞ్ప్రత్యయమునకును లుక్కువచ్చును, స్త్రీలిఙ్గమున రాదని తదర్థము. పుంవద్భావమువలననే యిచట యఞ్ప్రత్యయమునకు లుక్కుగూడప్రవర్తించెను. గర్గాః అనియగును. (ద్వితీయాబహువచనమందు "గర్గాన్" అనుచోట నత్వముగూడ పుంవద్భావమునకు ఫలమగును) దాక్షీ (దాక్షీచ దాక్షాయణశ్చ) దాక్షీ శబ్దమునకుశేషము. పుంవద్భావముచే ఙీషు నివృత్తమగును. దాక్షీ అనునది ద్వివచనాన్తము. "గార్గీ చ వాత్స్యాయనౌ చ" ఇత్యాదులందేకశేషమును వారించుటకై "తల్లక్షణః"ఇత్యాదికమునసువృత్తిచేయవలయునని తెల్పియున్నది.

938. పుమాన్ స్త్రియా. 1-2-67. పుమాన్, స్త్రియా। (శేషః, సరూపాణామ్, తల్లక్షణశ్చేదేవవిశేషః)

స్త్రియాసహోక్తౌ పుమాన్ శిష్యతే తల్లక్షణఏవ విశేషశ్చేత్। హంసీ చ హంసశ్చ హంసౌ॥

939. సరూపమగు స్త్రీవాచకముతో సహోక్తియున్నపుడు పుంలిఙ్గశబ్దమునకు శేషమగును, కృత్స్నవైరూప్యము స్త్రీలిఙ్గపుంలిఙ్గమాత్రకృతమయే యుండవలెను. ఉదా :— హంసౌ (హంసీ చ హంసశ్చ)

వివ :— ఈసూత్రములోనికి సరూపాణామనుదానికనువృత్తియగుననుటలో "భ్రాతృపుత్రౌ స్వసృదుహితృభ్యామ్" (939) అనుసూత్రము జ్ఞాపకమగును. లేనిచో తదుదాహరణమగు పుత్రౌ (పుత్రశ్చ దుహితా చ) అనుచోట నీసూత్రముచేతనే శేషము సిద్ధమగును, గాననాసూత్రము వ్యర్థమయ్యెడిని. "సరూపాణా" మనుదానికనువృత్తిచేయుటవలన హంసశ్చ వరటాచ అనుచోటనేకశేషము వారితమగును. తల్లక్షణః ఇత్యాదికమనువర్తించుటచే ఇన్ద్రశ్చ ఇన్ద్రాణీచ అనుచోటనేకశేషము వారింపఁబడును. ఇచట వైరూప్యము స్త్రీలిఙ్గమాత్రకృతమేగాక పుంయోగకృతమునగును.

939. భ్రాతృపుత్రౌ స్వసృదుహితృభ్యామ్. 1-2-68. భ్రాతృపుత్రౌ, స్వసృదుహితృభ్యామ్ (శేషః)

భ్రాతా చ స్వసా చ, భ్రాతరౌ। పుత్రశ్చ దుహితా చ పుత్రౌ॥

939. స్వసృదుహితృశబ్దములతో సహోక్తియున్నపుడు క్రమముగ భ్రాతృపుత్రశబ్దములు మిగులును. భ్రాతరౌ (భ్రాతా చ స్వసా చ) పుత్రౌ (పుత్రశ్చ దుహితా చ)

940. నపుంసకమనపుంసకేనైకవచ్చాస్యాన్యతరస్యామ్. 1-2-69. నపుంసకమ్, అనపుంసకేన, ఏకవత్, చ, అస్య, అన్యతరస్యామ్ (శేషః, తల్లక్షణః, చేత్, ఏవ, విశేషః)

అక్లీబేనసహోక్తౌ క్లీబం శిష్యతే తచ్చ వా ఏకవత్స్యాత్తల్లక్షణఏవ విశేషశ్చేత్। శుక్లః పటః, శుక్లా శాటీ, శుక్లం వస్త్రమ్, తదిదం శుక్లమ్। తానీమాని శుక్లాని॥

940. ఆనన్తర్యమువలన తుశబ్దార్థకచశబ్దమువలనను అన్యతరస్యామనునది ఏకవత్తనుదానితోనే సమ్బన్ధించును. కావుననేకవద్భావమునకే వికల్పము గానియేకశేషమునకు గాదు. పుంస్త్రీలిఙ్గశబ్దములతోసహావచనమున్నపుడు నపుంసకమునకు శేషమగును, శిష్టమగుశబ్దమునకేకవద్భావము (ఏకత్వసఙ్ఖ్యనుగలదగుట) వికల్పముగనగును, కృత్స్నమగువైరూప్యము క్లీబత్వాక్లీబత్వమాత్రకృతమే కావలయునని సూత్రార్థము. ఉదా :— శుక్లమ్। శుక్లాని (శుక్లః శుక్లా శుక్లమ్) ఏకవద్భావమురాని పక్షమందు శుక్లాని అనియగును. ఇచట నపుంసకలిఙ్గమగు శుక్లశబ్దమునకు శేషమయ్యెను. స్త్రీపున్నపుంసకములగు శుక్లశబ్దములకే విగ్రహము. ఇవి గుణివాచకములనియు విశేష్యనిఘ్నములైనందున లిఙ్గభేదముగలవనియును బోధించుటకుమాత్రముపటాదిశబ్దములు విగ్రహమందుప్రదర్శితములైనవి. లేనిచో "గుణే శుక్లాదయః పుంసి" అనుకోశముచేనన్నియును పుంలిఙ్గములే గావలయునని తెలియునది.

వివ :— అనపుంసకేన అనునది లేనిచో శుక్లంచ శుక్లంచ అనుచోటనేకశేషముఏకవద్భావమును ప్రసక్తములగును. సూత్రమున "అస్య" అనునది లేకున్ననిష్టార్థము సాన్నిధ్యమువలననే సిద్ధమగును. కాని అస్య అనిచెప్పుటవలననీసూత్రముచే విహితమగునేకశేషమునకే యేకవద్భావమగును గానిసూత్రాన్తరవిహితమగుదానికేకవద్భావము ప్రవర్తించదనునర్థము సిద్ధమగును. కావుననీసూత్రమే సమాహారద్వంద్వవిషయమున ప్రవర్తించుననియు నితరసూత్రములు సమాహారద్వన్ద్వవిషయమున ప్రవర్తించవనియును తెలియునది.

941. పితా మాత్రా. 1-2-77. పితా, మాత్రా (శేషః, అన్యతరస్యామ్)

మాత్రా సహోక్తౌ పితా వా శిష్యతే। మాతాచ, పితా చ పితరౌ। మాతాపితరౌ॥

941. మాతృశబ్దముతో సహోక్తియున్నపుడు పితృశబ్దమునకు శేషము వికల్పముగనగును. ఉదా :— పితరౌ। మాతాపితరౌ (మాతా చ పితాచ) "పితుర్దశగుణం మాతా గౌరవేణాతిరిచ్యతే" (తండ్రికంటెతల్లి పదిరెటు

గౌరముగలది) అనుస్మృతిచే మాత యభ్యర్హితయగును గాన "అభ్యర్హితం పూర్వ" మనువచనమువలన మాతృశబ్దమునకే పూర్వనిపాతమయ్యెను. మాతాపితరౌ "ఆనజ్ ఋతో ద్వన్ద్వే" (926) సూ. చే మాతృశబ్దమున కానజ్ఞు వచ్చెను.

942. శ్వశురః శ్వశ్ర్వా. 1-2-71. శ్వశురః, శ్వశ్ర్వా (శేషః, అన్యతరస్యామ్)

శ్వశ్ర్వా సహోక్తౌ శ్వశురో వా శిష్యతే, తల్లక్షణఏవ విశేషశ్చేత్। శ్వశ్రూశ్చ శ్వశురశ్చ,శ్వశురౌ।శ్వశ్రూశ్వశురౌ॥

942. శ్వశ్రూశబ్దముతోసహోక్తి యున్నపుడు శ్వశురశబ్దమునకు శేషము వికల్పముగనగును. ఉదా :— శ్వశురౌ। శ్వశ్రూశ్వశురౌ (శ్వశ్రూశ్చశ్వశురశ్చ) స్వభార్యకు జననియును తనకు మాతవంటిది గానమాతృశబ్దమునకువలె శ్వశూశ్రబ్దమునకును పూర్వనిపాతమయ్యెను.

వివ :— "యశ్శిష్యతే స లుప్యమానార్థాభిధాయీ" (శేషించిన శబ్దము లుప్తశబ్దములయర్థమునుగూడ ప్రతిపాదించును) అనున్యాయముచే పితరౌ శ్వశురౌ అనునేకశేషవిషయమున లక్షణచే పితృశబ్దమేతల్లిని, శ్వశురశబ్దమే మామను, బోధించును. ఏకశేషములేకున్ననీయర్థము పైరీతిగ సిద్ధమగును గాననీసూత్రద్వయము వ్యర్థము. ఇచట పక్షమున ద్వన్ద్వమునిష్టమగుటచేనేకశేషవిధాయకమగు పూర్వసూత్రసముదాయమువలెనిదియును ద్వన్ద్వనివృత్త్యర్థమనవీలులేదనుశఙ్కకిదిసమాధానము. పితృశ్వశురశబ్దములకువలె కేవలమాతృశ్వశ్రూశబ్దములకును క్తరూపార్థమందు ప్రయోగ. మును వారింపనీసూత్రద్వయమావశ్యకము గానవ్యర్థముగాదని.

943. త్యదాదీని సర్వైర్నిత్యమ్. 1-2-72. త్యదాదీని, సర్వైః, నిత్యమ్ (శేషః)

సర్వైస్సహోక్తౌ త్యదాదీని నిత్యం శిష్యన్తే। స చ దేవదత్తశ్చ తౌ॥ 1 త్యదాదీనాం మిథస్సహోక్తౌ యత్పరం తచ్ఛిష్యతే। స చ యశ్చ యౌ॥ 2 పూర్వశేషోఽపి దృశ్యతే। ఇతి, భాష్యమ్॥ స చ యశ్చతౌ। 3 త్యదాదితశ్శేషే పుంనపుంసకతో లిఙ్గవచనాని॥ సా చ దేవదత్తశ్చ తౌ॥ తచ్చ

దేవదత్తశ్చ యజ్ఞదత్తా చ తాని। 4 పుంనపుంసక
యోస్తు పరత్వాన్నపుంసకం శిష్యతే। తచ్చ దేవదత్తశ్చ తే॥
5 అద్వన్ద్వతత్పురుషవిశేషణానామితివక్తవ్యమ్॥ కుక్కు-
టమయూర్యావిమే। మయూరీకుక్కుటావిమౌ। తచ్చ సా
చ

943. సర్వశబ్దము సాకల్యార్థకము. త్యదాదులతోగాని తద్భిన్నమగు నేశబ్దముతోగాని సహోక్తియున్నపుడు త్యదాదులు (సర్వాద్యన్తర్గణము) నిత్యముగ శేషమునొందును. సర్వశబ్దములేనియెడల సాన్నిధ్యమువలన త్యదాదులతోనే సహోక్తియున్నపుడనునర్థము సమ్భవించును. ఇట్టియర్థమును నివర్తింపఁజేయుటకు సర్వపదము గ్రహింపబడెను. ఉదా :— తౌ (స చ దేవదత్తశ్చ) 1 వా॥ త్యదాదులకు త్యదాదులతోనే సహోక్తియున్నపుడు, గణపాఠముననేది పరమో యయ్యది మిగులును. ఉదా:— యౌ (స చ యశ్చ) 2 పూర్వము పఠింపఁబడినదానికిగూడ శేషముగాన్పించుచున్నదని భాష్యమందున్నది. ఉదా :— తౌ (స చ యశ్చ) అహం చ భవాంశ్చ ఆవామనుభాష్యోక్తివలననీసూత్రమున త్యదాదులు ద్విపర్యన్తములేయనునియమమునాశ్రయింపదగదు. 3 వా॥ త్యదాదులకు శేషము వచ్చునపుడు సహవివక్షితములగుపుంనపుంసకములననుసరించి శిష్టములగు స్త్రీలిఙ్గత్యాదాదులట్టిలిఙ్గమునుగలవగును. ఉదా :— తౌ (సా చ దేవదత్తశ్చ) తాని (తచ్చ దేవదత్తశ్చ యజ్ఞదత్తా చ) 4 పుంనపుంసకములు సహవివక్షితములగునపుడు "పుంనపుంసకతో లిఙ్గవచనాని" అనువచనమునందలి పరత్వమునాశ్రయించి నపుంసకత్యాదాదులకు శేషమగును. ఉదా:— తే (తచ్చ దేవదత్తశ్చ) 5 ద్వన్ద్వవిశేషణములకు తత్పురుషవిశేషణములకును పూర్వోక్తనియమము ప్రవర్తించదని యర్థము, ఇది పూర్వవచనమునకపవాదము. ద్వన్ద్వతత్పురుషములు పరపదలిఙ్గములుగాన తద్విశేషణములు తదధీనలిఙ్గములేయగునని యాశయము. ద్వన్ద్వవిశేషణమునకుదాహరణము. ఇమే (అయం చేయం చ) కుక్కుటమయూర్యౌ। ఇచట పూర్వవచనముచే పుంలిఙ్గేదమ్శబ్దమునకు శేషము నివృత్తమయ్యెను. పరపదలిఙ్గమగు స్త్రీలిఙ్గమే వచ్చెను, ఇమౌ (మయూరీకుక్కుటౌ) ఇది

ప్రకృతానుపయుక్తమైనను ప్రసఙ్గవశమున నుదాహృతమయ్యెను. తత్పు రుషవిశేషణమునకుదాహరణము. అర్ధపిప్పల్యౌ, తే (తచ్చ=పిప్పల్యర్ధమ్ సాచ=అర్ధపిప్పలీ) ఇచట పూర్వవచనముచే నపుంసకమునకు శేషమురాక స్త్రీలిఙ్గమునకు వచ్చెను. తే అనుద్వివచనము, స్త్రీనపుంసకసాధారణమగు టచే విశేషములేదనిన, తచ్చ తచ్చ సాచ అర్ధపిప్పల్యః తాః, అనునది యుదా హరణమగునని తెలియదగును.

944. గ్రామ్యపశుసఙ్ఘేష్వతరుణేషు స్త్రీ. 1-2-73. గ్రామ్య పశుసఙ్ఘేషు. అతరుణేషు, స్త్రీ (శేషః)

ఏషు సహవివక్షాయాం స్త్రీ శిష్యతే। పుమాన్స్త్రియేత్య స్యాపవాదః। గావ ఇమాః। గ్రామ్యేతి కిమ్। రురవఇమే। పశుగ్రహణమ్ కిమ్। బ్రాహ్మణాః। సఙ్ఘేషు కిమ్। ఏతౌ గావౌ। అతరుణేషు కిమ్। వత్సా ఇమే॥ వా॥ అనేకశఫే ష్వితి వాచ్యమ్। అశ్వా ఇమే। ఇహ సర్వత్ర ఏకశేషే కృతేఽనేకసుబన్తాభావాద్ద్వన్ద్వో న। తేన శిరసీ। శిరాం సీత్యాదౌ సమాసస్యేత్యన్తోదాత్తః, ప్రాణ్యఙ్గత్వాదేకవద్భా వశ్చ న। పన్థానౌ। పన్థానః। ఇత్యాదౌ సమాసాన్తో న॥ ఇత్యేకశేషః॥

944. గ్రామమునను త్పన్నములగు గవాదులు గ్రామ్యపశువులు. సఙ్ఘ మన బహువ్యక్తులయొక్క సముదాయము. తరుణశబ్దము లేగలను బోధిం చును. తరుణభిన్నములగు గ్రామ్యపశువులసఙ్ఘములు సహవివక్షితము లగునపుడు స్త్రీవాచకమునకు శేషమగును, "పుమాన్స్త్రియా" (938) అను సూ. చే పుంలిఙ్గమునకుశేషము ప్రాప్తమగుచుండ దానికపవాదముగ స్త్రీ లిఙ్గమునకు శేషము చెప్పఁబడెను. ఉదా :— గావ ఇమాః। ఇచట స్త్రీ లిఙ్గగోశబ్దమునకు శేషమయ్యెను. గ్రామ్యశబ్దములేనిచో నరణ్యాజన్యపశు సఙ్గములు సహవివక్షితములగునపుడును స్త్రీలిఙ్గమునకు శేషము ప్రసక్త మగును. రురవఇమే। రురుశబ్దార్థములగు జింకలు గ్రామ్యములుగావు. పశుశబ్దములేనిచో గ్రామభవులగు బ్రాహ్మణాదులసఙ్ఘములు సహవివక్షిత ములగునపుడును స్త్రీలిఙ్గమునకు శేషము ప్రసక్తమయ్యెడిని. బ్రాహ్మణా

ఇమే। సఙ్ఘపదములేనిచో ఏతౌ గావౌ। అనుచోట స్త్రీలిఙ్గమునకు శేషము ప్రసక్తమయ్యెడిని. అతరుణేషు అనునది, వత్సా ఇమే, అనుచోట స్త్రీ లిఙ్గమునకు శేషమును వారించుటకావశ్యకము. (వా) అనేకశఫములుగల గవాదులసఙ్ఘములవిషయముననే యీసూత్రము ప్రవర్తించుననని జెప్పవల యును. శఫశబ్దమునకు పశుపాదమందలి డెక్కయర్థము. గవాదులకు రెండుడెక్కలుండుటచేనవి యుదాహరణములగును. అశ్వములు గ్రామ్యము లైననేకశఫములగుటచేనవి ప్రత్యుదాహరణమగును. అశ్వా ఇమే.

ఏకశేషోదాహరణములన్నిటియందును విభక్తినిరపేక్షమగుటవలన నన్తరఙ్గమగునేకశేషము ప్రవర్తించినపిదప ననేకసుబన్తములులేనందున ద్వన్ద్వము ప్రవర్తించదు. ఇట్లు చెప్పుటచే కృతద్వన్ద్వములకేకశేషమను భ్రాన్తి నిరస్తమగును. కృతద్వన్ద్వములకేకశేషయగుననినచో శిరసీ శిరాంసి అనుచోట "సమాసస్య" (6-1-223) సూత్రవిహితమగునన్తోదాత్తము "ద్వన్ద్వశ్చప్రాణి" (911) సూ. చే నేకవద్భావము ప్రసక్తములయ్యెడిని. ఫన్థానౌ। పన్థానః। అనుచోట "ఋక్పూరప్" (945) సూ.చే సమాసాన్తము ప్రసక్తమయ్యెడిని. ద్వన్ద్వమునకు పూర్వమే యేకశేషముప్రవర్తించును గాన ద్వన్ద్వసంజ్ఞగాని సమాససంజ్ఞగాని యేకశేషమునకు లేకుండుటచే శిరసీ ఇత్యాదులందు పూర్వోక్తదోషప్రసక్తి వారింపబడును. ఏకశేషము ప్రవర్తించినపిదప ద్వన్ద్వమునకు ప్రాప్తిలేనందున సిద్ధమైనదే, "ద్వన్ద్వాప వాదఏకశేషః" అనుప్రవాదమని గ్రహించునది.

శ్రీః

ఇది ఏకశేషప్రకరణము.



21 సర్వసమాసశేషప్రకరణము.

1 మూ = కృత్తద్ధితసమాసైకశేషసనాద్యన్త ధాతురూపాః పఞ్చ వృత్తయః। పరార్థాభిధానం వృత్తిః।వృత్త్యర్థావబోధకం వాక్యం విగ్రహః। స ద్వివిధః।లౌకికోఽలౌకికశ్చ। పరినిష్ఠితత్వాత్సాధుర్లౌకికః।ప్రయోగానర్హోఽసాధురలౌకికః। యథా రాజ్ఞః పురుషః। రాజన్‌అస్ పురుషసు ఇతి। అవిగ్రహో నిత్యసమాసః, 'అస్వపదవిగ్రహో వా॥

2 సమాసశ్చతుర్విధ ఇతి తు ప్రాయోవాదః। అవ్యయీభావతత్పురుషబహువ్రీహిద్వన్ద్వాధికారబహిర్భూతానామపి సహసుపేతి సమాసవిధానాత్। పూర్వపదార్థప్రధానోఽవ్యయీభావః। ఉత్తరపదార్థప్రధానస్తత్పురుషః। అన్యపదార్థప్రధానో బహువ్రీహిః। ఉభయపదార్థప్రధానో ద్వన్ద్వః। ఇత్యపి ప్రాచాం ప్రవాదః ప్రాయోభిప్రాయః। సూపప్రతి, ఉన్మత్తగఙ్గమిత్యాద్యవ్యయీభావే,అతిమాలాదౌతత్పురుషే, ద్విత్రా ఇత్యాదిబహువ్రీహౌ, దన్తోష్ఠమిత్యాదిద్వన్ద్వే చాభావాత్। తత్పురుషవిశేషః కర్మధారయః। తద్విశేషో ద్విగుః। అనేపదత్వం ద్వన్ద్వబహువ్రీహ్యోరేవ। తత్పురుషస్య క్వచిదేవేత్యుక్తమ్॥

3 కిఞ్చ॥ సుపాం సుపా తిఙా, నామ్నా ధాతునాథ తిఙాం తిఙా। సుబన్తేనేతి విజ్ఞేయస్సమాసష్షడ్విధోబుధైః॥ సుపాం సుపా। రాజపురుషః। తిఙా। పర్యభూషయత్।నామ్నా।కుమ్భకారః। ధాతునా। కటప్రూః। అజస్రమ్। తిఙాం తిఙా। పిబతఖాదతా। ఖాదతమోదతా। తిఙాం సుపా। కృన్త విచక్షణేతి యస్యాం క్రియాయాం సా కృన్తవిచక్షణా। ఏహీడాదయోఽన్యపదార్థేఇతి మయూరవ్యంసకాదౌపాఠాత్సమాసః॥

అర్థము :— 1 ప్రసఙ్గవశమునవృత్త్యాదిస్వరూపము వివరింపబడు

చున్నది. (1) కృదన్తము (కారకః) (2) తద్ధితప్రత్యయముతోగూడు కొనినది. (దాశరథిః, సర్వకః) తద్ధితపదమునకు తద్ధితాన్తమని యర్థము చెప్పినచో బహుచ్ప్రత్యయవిశిష్టమగు బహుపటవః అనునదియు, అకచ్ ప్రత్యయవిశిష్టమగు సర్వకః అనునదియును వృత్తులుగాకపోవలసివచ్చును. బహుచ్ప్రత్యయము ప్రాతిపదికమునకు బూర్వావయవమై ప్రవర్తించును. అకచ్ప్రత్యయము ప్రాతిపదికముయొక్కమధ్యను ప్రవర్తించును. (3) సమాసము (అవ్యయీభావాదికము) (4) ఏకశేషము (రామౌ) (5) సనాది ప్రత్యయములు (సన్ క్యచ్ కామ్యచ్ క్యఙ్ క్యష్ ఆచారక్విప్, ణిచ్ యఙ్ యక్ ఆయ ఈయఙ్ ణిఙ్) అన్తమందుగలధాతువులు (పిపఠిష) ఈయైదును వృత్తులనబడును. వృత్తియన పరార్థాభిధానము. ఇచటి పరశబ్దముచే పరశబ్దార్థము బోధితమగును. అర్థపదముచేస్వార్థము బోధితమగును. పరార్థముతోగూడినయర్థము పరార్థమగును. పరార్థ సమ్బద్ధమగు స్వార్థముయొక్క యుపస్థితికి కారణము వృత్తియన బడును. దేనిలోనుండుపదములచేనితరపదార్థముతో సమ్బన్ధించు . స్వార్థ మునకేయుపస్థితిగల్గునో యయ్యది వృత్తియగునని ఫలితమగును. వృత్తు లందవయవశక్తిచే నిర్వాహముగలుగదనియు సముదాయశక్తిని (ఏకార్థీ భావము) అవశ్యముస్వీకరింపవలయుననియును వైయాకరణులసిద్ధాన్తము. రాజపురుషః। అనునది సమాసమగుటచే వృత్తియగును, ఇచట రాజపురుష పదములు వాక్యమందువలె ప్రత్యేకము రాజునుమాత్రము పురుషునిమా త్రము బోధింపక సముదాయశక్తిచే రాజసంబన్ధిపురుషునే బోధించును. ఈవృత్తులు పదోద్దేశ్యకవిధులగుటవలన వీనియందేకార్థీభావరూపసామర్థ్య ముండును. ఇది సముదాయశక్తిరూపము. కావున వృత్తులవలన పరస్పర సమ్బద్ధమగునర్థమే యుపస్థితమగును. వృత్త్యర్థమునుబోధించు వాక్యము విగ్రహమనబడును. ఇచటి వాక్యశబ్దమునకు సమాసమునసుండుపదము లకు పృథక్ప్రయోగరూపమర్థము. లౌకికమనియునలౌకికమనియును విగ్ర హము రెండువిధములు. వ్యాకరణసంస్కారముగలదగుటచే సాధువగునది లౌకికమగును. లోకమున ప్రయోగార్హమగునదని ఫలితార్థము. ఉదా:— రాజ్ఞఃపురుషః (రాజపురుషః) అనునది లౌకికము. వ్యాకరణసంస్కృతము

గానిదగుటచే లోకమున ప్రయోగార్హముగానిది (శాస్త్రప్రక్రియానిర్వాహమునకై శాస్త్రకారులచేఁగల్పితము) అలౌకికము. ఉదా :— రాజన్ + జస్, పురుష + సు। అవిగ్రహముగాని యస్వపదవిగ్రహముగాని నిత్య సమాసమనఁబడును.అవిగ్రహమన లౌకికవిగ్రహములేనిదనియర్థము.నిత్యాధికారీయసమాసమున సమాసమందలిపదములకు వ్యపేక్షారూపసామర్థ్యము లేనందున లౌకికవిగ్రహముండదు. సమసించుపదములన్నిటితోగూడిన విగ్రహములేనిది యస్వపదవిగ్రహమనబడును.

2 సమాసము, అవ్యయీభావము తత్పురుషము బహువ్రీహి ద్వన్ద్వము అనునాలుగుభేదములుమాత్రముగలదని ప్రాచీనులుచెప్పిరి. అవ్యయీభావాద్యధికారములకు బహిర్భూతములగు "సహసుపా" (652) సూ. చే విహితములగు సమాసములుండుటవలన సమాసము చతుర్విధమను ప్రాచీనులప్రవాదము బాహుల్యాభిప్రాయకమని గ్రహించునది. పూర్వపదార్థము ప్రధానముగగలది యవ్యయీభావము. (ఉపకృష్ణమ్) ఉత్తరపదార్థము ప్రధానముగగలది తత్పురుషము. (కృష్ణశ్రితః) అన్యపదార్థముప్రధానముగ గలది బహువ్రీహి (పీతామ్బరః) ఉభయపదార్థములకుప్రాధాన్యముగలది ద్వన్ద్వము. (రామకృష్ణౌ) అనియును ప్రాచీనులు చెప్పిరి. సూపప్రతి (అవ్యయీభావము) ఇచటనుత్తరపదార్థము ప్రధానము. ఉన్మత్తగఙ్గమ్ (అవ్యయీభావము) ఇచటనన్యపదార్థము ప్రధానము అతిమాలః (తత్పురుషము) ఇచట పూర్వపదార్థము ప్రధానము. ద్విత్రాః (బహువ్రీహి) ఇచటనుభయపదార్థములకు ప్రాధాన్యము గలదు. దన్తోష్ఠమ్ (ద్వన్ద్వము) ఇచటనుభయపదార్థములకంటెనితరమగు సమాహారమునకు ప్రాధాన్యము. వీనిలో ప్రాచీనులుచెప్పినలక్షణములు లేనందున వారివాదమీవిషయమున గూడ బాహుల్యాభిప్రాయకమేయని చెప్పవలయును. వారుచెప్పినలక్షణములుగలవి బహులముగనుండుటచే వారటులఁజెప్పిరి గానియన్నిటిలోను వారిలక్షణమునకు ప్రవృత్తిలేదని యాశయము. "తత్పురుషస్సమానాధికరణఃకర్మధారయః" అనిచెప్పుటచే కర్మధారయము తత్పురుషమునవొక భేదము "సఙ్ఖ్యాపూర్వోద్విగుః" అనుటచే ద్విగువు కర్మధారయమునవొక భేదము. "అనేకమన్యపదార్థే" అనుబహువ్రీహివిధాయకసూత్రముననేక

పదముండుటచేతను అనేకమ్అనుదానికి ద్వన్ద్వవిధాయకసూత్రములోనికను వృత్తిచేయుటవలనను ద్వన్ద్వబహువ్రీహులందే యనేకపదములుండును. తత్పురుషాదులు పదద్వయమునకే యగును. "ద్వ్యహ్నజాతః" మొదలగు కొన్నితత్పురుషములందుమాత్రమనేకపదములుండును. వైవిషయములు భాష్యాదిగ్రన్థములందుఁజెప్పఁబడియె.

3 సమాసవిభాగమావశ్యకమగుచో నీక్రిందిరీతిననుసరించుటయుక్తము. "సుపాంసుపా" అనుశ్లోకమునకర్థము. సుపాం అనునది అథ అనుదానికి పూర్వముననుండు "సుపా" మొదలగునాల్గింటితోను సమ్బన్ధించును. (1) సుపాంసుపా। సుబన్తములకు సుబన్తముతోసమాసము. ఉదా:-రాజపురుషః। (2) సుపాంతిఙా। సుబన్తములకు తిఙన్తముతో సమాసము. ఉదా:-పర్యభూషయత్। (3) సుపాంనామ్నా। సుబన్తములకు ప్రాతిపదికముతో సమాసము. కుమ్భకారః। (4) సుపాంధాతునా। సుబన్తములకు ధాతువుతో సమాసము. కటప్రూః। ఇచట "క్విబ్వచిప్రచ్ఛ్యాయతస్తుకటప్రుజుశ్రీణాందీర్ఘోఽసంప్రసారణం చ" అనువార్తికముచే కటశబ్దమునకు "ప్రుగతౌ" అనుధాతువుతో సమాసము మొదలగునవి నిపతింపఁబడెను. అజస్రమ్। "నమికమ్ప్యజస" (3-2-167) అనుసూత్రముచే నఞ్నకు జస ధాతువుతో సమాసమునిపతింపఁబడెను. కారికలోని "తిఙామ్" అనునది తిఙా సుబన్తేన అనువానితోనన్వయించును. (5) తిఙాంతిఙా. తిఙన్తములకు తిఙన్తముతో సమాసము. పిబతఖాదతా। ఖాదతమోదతా। "మయూరవ్యంసకాదయశ్చ" సూ. చే సమాసము. (6) తిఙాం సుపా। తిఙన్తములకు సుబన్తముతో సమాసము. కృన్తవిచక్షణా (కృన్త విచక్షణేతి యస్యాం క్రియాయాం సా) కృన్త (ఛిన్ధి) అనుతిఙన్తమునకు విచక్షణ (సమ్బుద్ధ్యన్తము) అనుసుబన్తముతో మయూరవ్యంసకాదులందు పఠింపఁబడిన "ఏహీడాదయోఽన్యపదార్థే" అనువచనముచే సమాసము. ఈవిధముగ సమాసమారువిధములని గ్రహించునది.

శ్రీః

సర్వసమాసశేషప్రకరణము ముగిసెను.



22 సమాసాన్తప్రకరణము.

945. ఋక్పూరబ్ధూఃపథామానక్షే. 5-4-74. ఋక్పూరబ్ధూః పథామ్, అ, అనక్షే (సమాసాన్తాః)

అ, అనక్షే, ఇతిఛేదః। ఋగాద్యన్తస్య సమాసస్య అప్రత్యయోఽన్తావయవస్స్యాత్ అక్షే యా ధూస్తదన్తస్య తు న। అర్ధర్చః॥ అనృచబహ్వృచావధ్యేతర్యేవ। నేహ। అనృక్ సామ। బహ్వృక్ సూక్తమ్। విష్ణోః పూః, విష్ణుపురమ్। క్లీబత్వం లోకాత్। విమలాపం సరః॥

945. అనక్షే అనునది అర్థసామర్థ్యమువలన ధూర్శబ్దమునకే విశేషణమగును గానియసంభవమువలన ఋగాదులకు గాదు. అనక్షేఅనుచోట సప్తమి సంబన్ధార్థకము. అ అనునది లుప్తప్రథమాన్తము. ఋక్ పుర్ అప్ ధుర్ పథిన్ వీనిలోనేదయిన నన్తమందుగల సమాసమునకన్తావయవమై అకారప్రత్యయమగును, అక్షసంబన్ధముగలధురమును బోధించు ధుర్శబ్దాన్తసమాసమునకీప్రత్యయము రాదని సూత్రార్థము. ఉదా :— అర్ధర్చః (ఋచోఽర్ధమ్) ఋక్శబ్దాన్తమునకు అప్రత్యయమయ్యెను. అనృచబహ్వృచశబ్దములు (అప్రత్యయాన్తములు) ఋక్కునధ్యయనము చేయుటకు యోగ్యతగలవానియందే సాధువులగును. అనృచః (అవిద్యమానా ఋచో యస్య) ఋగధ్యయనయోగ్యతగలిగి కేవలయజుర్వేదమును జదివినవాడు. బహ్వృచః (బహవః ఋచో యస్య) ఋక్శాఖాధ్యయనము జేసినవాడు. అధ్యేతకంటెభిన్నమగునర్థమునుబోధించు అనృచ్ బహ్వృచ్ శబ్దములకు సమాసాన్తము రాదు. ఉదా :— అనృక్ (అవిద్యమానాః ఋచో యస్య) సామ। బృహ్వృక్, సూక్తము. విష్ణుపురమ్ (విష్ణోః పూః) లిఙ్గము లోకాశ్రయమగుటచే (పండితులువిష్ణుపురశబ్దమునునపుంసకలిఙ్గముగప్రయోగించుటచే) నిచట నపుంసకలిఙ్గము సాధువగును. లిఙ్గము విషయమున లోకమే ప్రమాణము గానవిష్ణుపురమనునది స్త్రీలిఙ్గపూశ్శబ్దాన్త

తత్పురుషమగుటచే స్త్రీలిఙ్గముగావలయునని శఙ్కింపవీలులేదని యాశ యము. విమలాపమ్ (విమలా ఆపో యస్మిన్) స్వచ్ఛమగునీరుగలసరస్సు.

అవ :— కృతసమాసాన్తమగునప్శబ్దమునకు కార్యవిశేషములను విధించుసూత్రములకు వ్యాఖ్యానముచేయబడినపిదప ధూశ్శబ్దపథిన్శబ్దాన్త ములకు అప్రత్యయాన్తోదాహరణములు జూపబడును.

946. ద్వ్యన్తరుపసర్గేభ్యోఽప ఈత్. 6-3-97. ద్వ్యన్తరుప సర్గేభ్యః, అపః, ఈత్॥

అపఇతి కృతసమాసాన్తస్యానుకరణమ్। షష్ఠ్యర్థే ప్ర థమా। ఏభ్యోఽపస్య ఈత్స్యాత్। ద్విర్గతా ఆపో యస్మి న్నితి ద్వీపమ్। అన్తరీపమ్। ప్రతీపమ్। సమీపమ్। సమాపో దేవయజనమితి తు సమా ఆపో యస్మిన్నితి బోధ్యమ్। కృతసమాసాన్తగ్రహణాన్నేహ। స్వప్। స్వపీ (వా) అవర్ణా న్తాద్వా॥ ప్రేపమ్। పరేపమ్। ప్రాపమ్। పరాపమ్॥

946. అపః అనునది అప్రత్యయాన్తమునకనుకరణము. ఇచటప్రథమ షష్ఠ్యర్థకము (అపస్య) ద్వి అన్తర్ ఉపసర్గములు వీనికంటెపరమగు అప్రత్యయాన్తాప్శబ్దముయొక్క అకారమునకీకారమాదేశమగునని సూత్రా ర్థము. ఉదా :— ద్వీపమ్=ద్వి+అపమ్ (ద్విర్గతా ఆపో యస్మిన్) ఈత్త్వము. సవర్ణదీర్ఘము. అన్తరీపమ్।అన్తర్+అపమ్ (అన్తర్గతా ఆపో యస్మిన్) ప్రతీపమ్। ప్రతి+అపమ్ (ప్రతికూలా ఆపో యస్మిన్) సమీ పమ్। సమ్+అపమ్ (సఙ్గతా ఆపో యస్మిన్) "సమాపో దేవయజన" మనుచోట సమశబ్దాప్శబ్దములకు సమాసము. (సమా ఆపో యస్మిన్) అపశబ్దముపసర్గాదులకంటె పరముగలేనందుననీత్త్వమునకు ప్రాప్తిలేదని గ్రహించునది. దేవయజనశబ్దమునకు యజ్ఞభూమి యర్థము. సమాపశబ్ద మిచట లోకమునాశ్రయించి పుంలిఙ్గముగ ప్రయుక్తమైనది. అపః అను నది కృతసమాసాన్తమునకనుకరణమనుటచే స్వప్ స్వపీ (శోభనా ఆపో యస్మిన్) అనుచోటనీత్త్వము వారితమగును. ఇచట "నపూజనాత్" (959) సూ. చే సమాసాన్తము నిషేధింపబడెను. (వా) అవర్ణాన్తమగు నుపసర్గముకంటె పరమగునపశబ్దమునకీత్త్వము వికల్పముగ నగును.

ప్రేపమ్। ప్రాపమ్ (ప్ర+అపమ్) పరేపమ్, పరాపమ్ (పరా+అపమ్)

947. ఊదనోర్దేశే. 6-3-98. ఊత్, అనోః, దేశే। (అపః)

అనోః పరస్యాపస్య ఊత్స్యాద్దేశే। అనూపో దేశః। రాజధురా। అక్షే తు। అక్షధూః। దృఢధూరక్షః। సఖిపథః। రమ్యపథో దేశః॥

947. అనుఅనెడియుపసర్గముకంటె పరమగు అపశబ్దము (కృతసమాసాన్తాప్‌శబ్దము)యొక్క ఆద్యాకారమునకు ప్రదేశము సముదాయబోధ్యమగునపుడూకారమాదేశమగును. ఉదా :— అనూపః (అనుగతా ఆపో యస్మిన్) జలప్రాయమగు ప్రదేశము. రాజధురా (రాజ్ఞో ధూః) అప్రత్యయము. టాప్సవర్ణదీర్ఘములు. ధురమక్షసబ్బన్ధియగునపుడు సమాసాన్తమురాదని పూర్వముచెప్పబడెను. అక్షధూః (అక్షే ధూః) దృఢధూః। (దృఢా ధూర్యస్య) అక్షము. సమాసాన్తనిషేధమునకక్షసమ్బన్ధము మాత్రమపేక్షితము. అక్షశబ్దముపూర్వపదముగనుండునపుడు నిషేధమనిన "దృఢధూః" అనుచోట నిషేధము ప్రవర్తింపకుండును. అక్షమన్యపదార్థమగునపుడు నిషేధమనిన అక్షధూః అనుచోట నిషేధము ప్రవర్తింపకుండును. ఈరెండుచోటులందు ప్రవృత్తికొఱకే యక్షసమ్బన్ధమున్నపుడని వ్యాఖ్యానముచేయబడెను. ఈవిషయమును సూచించుటకీయుదాహరణద్వయము జూపబడెనని తెలియునది. సఖిపథః (సఖ్యుఃపన్థాః) తత్పురుషము. సమాసాన్తము. "టేః" సూ. చే టిలోపము. రమ్యపథః (రమ్యః పన్థా యస్య) బహువ్రీహి। ఉత్తరసూత్రములలోనికి "బహువ్రీహౌసంఖ్యేయే"అనుసూత్రనుండి బహువ్రీహిపదమనువర్తించదని సూచించుటకీయుదాహరణద్వయము చూపబడెను. కావుననీప్రకరణమున విహితములగు సమాసాన్తములు సర్వసమాససాధారణములగునని గ్రహించునది.

948. అచ్ ప్రత్యన్వవపూర్వాత్సామలోమ్నః. 5-4-75.

అచ్, ప్రత్యన్వవపూర్వాత్, సామలోమ్నః॥

ఏతత్పూర్వాత్సామలోమాన్తాత్సమాసాదచ్ స్యాత్। ప్రతిసామమ్। అనుసామమ్ అవసామమ్। ప్రతిలోమమ్। అనులోమమ్। అవలోమమ్॥ వ=కృష్ణోదక్పాణ్డుసఙ్ఖ్యాపూర్వా

యా భూమేరజిష్యతే। కృష్ణభూమః। ఉదగ్భూమః। పాణ్డు
భూమః। ద్విభూమః ప్రాసాదః। వ॥ సఙ్ఖ్యాయా నదీగోదా
వరీభ్యాం చ। పఞ్చనదమ్। సప్తగోదావరమ్। అజితియోగ
విభాగాదన్యత్రాపి। పద్మనాభః॥

948. ప్రతి అను అవ యివి పూర్వపదముగాగల్గి సామశబ్దముగాని లోమశబ్దముగాని యన్తమందుగల సమాసముకంటెనచ్ప్రత్యయమగును. ఉదా :— ప్రతిసామమ్। అవ్యయీభావము, లేకప్రాదిసమాసము. సమాసాన్తము ప్రవర్తించినపిదప "నస్తద్ధితే" (683) సూ. చే టిలోపము. అనుసామమ్। ఇత్యాదులునిట్లే. వ॥ కృష్ణ ఉదక్ పాణ్డు సఙ్ఖ్యావాచకములు, యివిపూర్వపదములు భూమిశబ్దముత్తరపదముగల సమాసముకంటెనచ్ ప్రత్యయమువచ్చును. కృష్ణభూమః (కృష్ణాభూమిర్యస్య) అచ్ప్రత్యయము. "యస్యేతిచ" సూ.చే నికారలోపము. ఇట్లే ఉదగ్భూమః। మొదలగునవి. ద్విభూమః (ద్వే భూమీ యస్య) ప్రాసాదః = రెండన్తస్థులమేడ. ఈవచనము "సఙ్ఖ్యాయానదీ" అనువచనముగూడనపూర్వములుగావు. సూత్రమున "అచ్" అనుదానిని విభాగముచేయుటవలన సిద్ధములగునవని గ్రహించునది. వ॥ సఙ్ఖ్యావాచకముకంటెపరములగు నదీగోదావరీశబ్దములన్తమందుగల సమాసమునకచ్ప్రత్యయమగును. పఞ్చనదమ్ (పఞ్చానాం నదీనాం సమాహారః) సప్తగోదావరమ్ (సప్తానాం గోదావరీణాం సమాహారః) పద్మనాభః (పద్మాకారా నాభిర్యస్య, యద్వా పద్మం నాభౌ యస్య) సూత్రమున అచ్పదమును విభజించి సమాసమాత్రముకంటె అచ్ప్రత్యయమగునని జెప్పుటచేనిట్టిశిష్టప్రయోగములందీసమాసాన్తము సిద్ధమగును. ఇష్టసిద్ధ్యర్థమే యోగవిభాగము గానదోషాపాదనమునుజేయవీలులేదు.

949. అక్ష్ణోఽదర్శనాత్. 5-4-76. అక్ష్ణః, అదర్శనాత్। (అచ్)
అచక్షుఃపర్యాయాదక్ష్ణోఽచ్స్యాత్సమాసాన్తః. గవామ
క్షీవ గవాక్షః॥

949. అదర్శనమనుచోట దర్శనశబ్దమునకు నేత్రమని యర్థము. నేత్రమును బోధింపనియక్షిశబ్దమన్తమందుగల సమాసముకంటెనచ్ ప్రత్యయమగును అక్షిశబ్దమక్షిసదృశమగు రంధ్రమునుబోధించునపుడీసూత్రము

ప్రవర్తించునని ఫలితార్థము. ఉదా :— గవాక్షః (గవామక్షీవ) కిటికి అని యర్థము. గోశబ్దమునకు కిరణములర్థము. అక్షిశబ్దమక్షిసదృశబోధకమని సూచించుటకే విగ్రహవాక్యముననివశబ్దము ప్రయోగింపబడెను.

951. అచతురవిచతురసుచతురస్త్రీపుంసధేన్వనడుహ ర్క్సామవాఙ్మనసాక్షిభ్రువదారగవోర్వష్ఠీవపదష్ఠీవనక్తన్దివరాత్రిన్దివాహర్దివసరజసనిశ్శ్రేయసపురుషాయుషద్వ్యాయుషత్ర్యాయుషర్గ్యజుషజాతోక్షమహోక్షవృద్ధోక్షోపశునగోష్ఠశ్వాః. 5-4-77.

ఏతే పఞ్చవింశతిరజన్తా నిపాత్యన్తే। ఆద్యాస్త్రయో బహువ్రీహయః। అవిద్యమానాని చత్వార్యస్య। అచతురః। విచతురః। సుచతురః॥ వ॥ త్ర్యుపాభ్యాం చతురోఽజిష్యతే। త్రిచతురాః। చతుర్ణాం సమీపే యే సన్తి తేఉపచతురాః। తత ఏకాదశ ద్వన్ద్వాః। స్త్రీపుంసౌ। ధేన్వనడుహౌ। ఋక్సామే। వాఙ్మనసే। అక్షిణీ చ భ్రువౌ చ అక్షిభ్రువమ్। దారాశ్చ గావశ్చ దారగవమ్। ఊరూ చ అష్ఠీవన్తౌ చ ఊర్వష్ఠీవమ్। నిపాతనాట్టిలోపః। పదష్ఠీవమ్। నిపాతనాత్పాదశబ్దస్య పద్భావః। నక్తం చ దివా చ నక్తన్దివమ్। రాత్రౌ చ దివా చ రాత్రిన్దివమ్। రాత్రేర్మాన్తత్వం నిపాత్యతే। అహని చ దివా చ అహర్దివమ్। వీప్సాయాం ద్వన్ద్వో నిపాత్యతే। అహన్యహనీత్యర్థః। సరజసమితి సాకల్యేఽవ్యయీభావః। బహువ్రీహౌ తు సరజఃపఙ్కజమ్। నిశ్చితం శ్రేయో నిశ్శ్రేయసమ్। తత్పురుష ఏవ। నేహ। నిశ్శ్రేయాన్ పురుషః। పురుషస్యాయుః పురుషాయుషమ్। తతో ద్విగుః। ద్వ్యాయుషమ్। త్ర్యాయుషమ్। తతో ద్వన్ద్వః। ఋగ్యజుషమ్। తతస్త్రయః కర్మధారయాః। జాతోక్షః। మహోక్షః। వృద్ధోక్షః। శునస్సమీపముపశునమ్। టిలోపాభావః, సమ్ప్రసారణం చ నిపాత్యతే। గోష్ఠే శ్వా గోష్ఠశ్వః॥

950. సూత్రముననచతురాదిశబ్దములకు ద్వన్ద్వము. అచతురః మొద లగునిరువదియైదుశబ్దములచ్ప్రత్యయాన్తములుగ నిపతింపబడెను. సమాస విశేషనియమము టిలోపాదకము నిపాతనమునకు ఫలమనితెలియనగును. ఇందు మొదటిమూడును బహువ్రీహిసమాసములే. అచతురః (అవిద్య మానాని చత్వారి యస్య) విద్యమానశబ్దమునకు లోపము. విచతురః (విగ తాని చత్వారి యస్య) సుచతురః (శోభనాని చత్వారి యస్య) తత్పురుష మున అచత్వారః విచత్వారః సుచత్వారః అనియే యగును. వ॥ త్రి ఉప వీనికంటెబరమగు చతుర్శబ్దమునకచ్ప్రత్యయము సమాసాన్తమగును. త్రిచతురాః (త్రయశ్చత్వారో వా) ఉపచతురాః (చతుర్ణాం సమీపేయే సన్తి) ఇచట "సఙ్ఖ్యయావ్యయ" (847) సూ. చే బహువ్రీహి। "బహువ్రీహౌ సంఖ్యేయే" సూత్రప్రాప్తమగు డచ్ప్రత్యయమునకిది యపవాదము. స్త్రీపుంసౌ మొదలగు పదునొకండుశబ్దములు ద్వన్ద్వమందే నిపతింపబడి నవి. స్త్రీపుంసౌ (స్త్రీ చ పుమాంశ్చ) ద్వన్ద్వమున స్త్రీపుమాంసౌ అను రూపమునకు నివృత్తి నిపాతమునకు ఫలము. ధేన్వనడుహౌ (ధేనుశ్చాన డ్వాంశ్చ) ఇతరేతరయోగద్వన్ద్వమున ధేన్వనడ్వాహౌ అనునది నివృత్త మగును. ఋక్సామే (ఋక్చ సామ చ) ఋక్సామనీ అనునది నివృత్త మగును. వాఙ్మనసే (వాక్చ మనశ్చ) వాఙ్మనసీ అనునది నివృత్తమగును. అక్షిభ్రువమ్ (అక్షిణీ చ భ్రువౌ చ) ప్రాణ్యఙ్గమగుటచేనేకవద్భావము. అక్షి భ్రు అనునది నివృత్తమగును. దారగవమ్ (దారాశ్చ గావశ్చ) సమా హారద్వన్ద్వము. దారగు అనునది నివృత్తమగును. ఊర్వష్ఠీవమ్ (ఊరూ చ అష్ఠీవన్తౌ చ) నిపాతనమువలన టిలోపము. అష్ఠీవచ్ఛబ్దమునకు జానువు లర్థము. పదష్ఠీవమ్। (పాదౌ చ అష్ఠీవన్తౌ చ) నిపాతనమువలన పాద శబ్దమునకు పదాదేశము. నక్తన్దివమ్ (నక్తం చ దివా చ) ఈరెండు నవ్యయములు. అచ్ప్రత్యయము. యస్యేతిచ సూ. చే నాకారలోపము. అదన్తమగునవ్యయీభావసమాసమందువలెనిచట ప్రక్రియనూహించునది. రాత్రిన్దివమ్ (రాత్రౌ చ దివా చ) రాత్రిశబ్దమునకు మాన్తత్వమీనిపాత నమువలననగును. అవ్యయీభావసమాసకార్యములగును. అహర్దివమ్ (అహని చ దివా చ) సుప్పునకు లుక్కగుటచే ప్రత్యయలక్షణములేనందున

సుప్పుపరముగలేకుండుటచే "రోఽసుపి" (173) సూ. చే అహన్శబ్దము లోనినకారమునకు రాదేశము. రెండుపదములు సమానార్థకములగుటచే "విరూపాణామపి సమానార్థకానామ్" అనువచనముచే ప్రాప్తమగునేకశేష మును బాధించి యీసూత్రముచే వీప్సయందు ద్వన్ద్వము నిపతింపబడెను. ప్రతిదినమందని యర్థము. సరజసమ్ (రజోఽప్యపరిత్యజ్య) "అవ్యయం విభక్తి" (656) సూ. చే సాకల్యార్థకసహశబ్దమునకు రజశ్శబ్దముతోనవ్య యీభావము. "అవ్యయీభావేచాకాలే" (664) సూ. చే సహశబ్దమునకు సాదేశము. ఈసూత్రముచేనచ్ప్రత్యయము. అవ్యయీభావసమాసమందే యీనిపాతమనుటచే సహశబ్దరజశ్శబ్దములకు బహువ్రీహిచేయునపుడచ్ ప్రత్యయము రాదు. సహరజోభిః అనువిగ్రహమున "తేనసహేతితుల్య యోగే" (853) సూ. చే సమాసము. "వోపసర్జనస్య" (854) సూ. చే సహశబ్దమునకు సాదేశము. సరజః అనియేయగును. పుప్పొడితోగూడిన పద్మాదికమని యర్థము. ఇట్లుండ "సరజసమపహాయ కేతకీనామ్ ప్రస వమ్", "సరజసమకరన్దనిర్భరాసు ప్రసవవిభూతిషు" ఇత్యాదిప్రయోగములు (బహువ్రీహులు) ప్రామాదికములే యనిగ్రహించునది. నిశ్శ్రేయసమ్ (నిశ్చితం చ తత్ శ్రేయః) తత్పురుషమందే అచ్ప్రత్యయము. నిశ్చితం శ్రేయో యేన అనువిగ్రహముగల నిశ్శ్రేయాన్ అనుబహువ్రీహియందచ్ ప్రత్యయము రాదు. ఈయసశ్చ అనునిషేధముచే కప్రత్యయము నివృత్త మగును. పురుషాయుషమ్ (పురుషస్యాయుః) షష్ఠీతత్పురుషమందచ్ ప్రత్యయము. ద్వ్యాయుషమ్ (ద్వయోరాయుషోస్సమాహారః) త్ర్యాయు షమ్ (తయాణామాయుషాం సమాహారః) ఈరెండును సమాహారద్విగు వులు. ఋగ్యజుషమ్ (ఋచశ్చ యజూంషి చ) ద్వన్ద్వము. జాతోక్ష మహోక్షవృద్ధోక్షశబ్దములు కర్మధారయములు. జాతోక్షః (జాతాశ్చాసావుక్షా చ) అచ్ప్రత్యయము. ఉక్షన్శబ్దమున టిలోపము. మహోక్షః (మహాంశ్చా సావుక్షా చ) ఇచట మహచ్ఛబ్దమునకు "ఆన్మహతః" (811) సూ. చే నాత్త్వము. వృద్ధోక్షః (వృద్ధశ్చాసావుక్షా చ) అచ్ప్రత్యయము. టిలోపము. ఉపశునమ్ (శునస్సమీపమ్) అవ్యయీభావము. "నస్తద్ధితే" (683) సూత్రప్రాప్తమగు టిలోపమునకభావము "శ్వయువమఘోనామతద్ధితే"

(364) సూ. చే నప్రాప్తమగు (అతద్ధితేఅనుపర్యుదాసమువలన) సమ్ప్రసారణమును నిపతింపబడినవి. గోష్ఠశ్వః (గోష్ఠే శ్వా) అచ్ప్రత్యయము. టిలోపము. సప్తమీతత్పురుషయందే నిపాతనము. షష్ఠీతత్పురుషయందు గోష్ఠశ్వా అనియగును.

951. బ్రహ్మహస్తిభ్యాం వర్చసః. 5-4-78. బ్రహ్మహస్తిభ్యాం, వర్చసః। (అచ్)

అచ్స్యాత్। బ్రహ్మవర్చసమ్। హస్తివర్చసమ్॥ వా॥ పల్యరాజభ్యాంచేతి వక్తవ్యమ్। పల్యవర్చసమ్। రాజవర్చసమ్॥

951. బ్రహ్మహస్తిశబ్దములకంటెఁబరమగు వర్చశ్శబ్దమంతమందుగల సమాసమునకచ్ప్రత్యయమగును. ఉదా :—బ్రహ్మవర్చసమ్ (బ్రహ్మణో వర్చః) హస్తివర్చసమ్ (హస్తినో వర్చః) (వా) పల్యశబ్దరాజన్శబ్దములకంటె పరమగువర్చశ్శబ్దమన్తమందుగలసమాసమునకు నచ్ప్రత్యయమగును. పల్యవర్చసమ్ (పల్యస్య వర్చః) పల్యశబ్దమునకు మాంసమును భుజించువాడని యర్థము. రాజవర్చసమ్ (రాజ్ఞో వర్చః)

952. అవసమన్ధేభ్యస్తమసః. 5-4-79. అవసమన్ధేభ్యః। తమసః। (అచ్)

అవతమసమ్। సన్తమసమ్। అన్ధయతీత్యన్ధమ్। పచాద్యచ్। అన్ధం తమః అన్ధతమసమ్॥

952. అవ సమ్ అన్ధ వీనికంటెఁబరమగు తమశ్శబ్దమన్తమందుగల సమాసమునకచ్ప్రత్యయమగును. అవతమసమ్ (అవహీనం తమః) సన్తమసమ్ (సతతం తమః) అన్ధతమసమ్ (అన్ధం తమః) అన్ధయతి అనునర్థమున ణిజన్తమగునన్ధధాతువునకు పచాద్యచ్చుచేసిననన్ధమను రూపము సిద్ధమగును. పురుషులదృష్టికి ప్రసారములేకుండఁజేయునది. అన్ధశబ్దమునకు గాఢమైనదని ఫలితార్థము. అన్ధతమసమన గాఢమగుచీకటియని యర్థము.

953. శ్వసో వసీయశ్శ్రేయసః. 5-4-80. శ్వసః। వసీయశ్శ్రేయసః (అచ్)

వసుశబ్దః ప్రశస్తవాచీ తత ఈయసుని వసీయః। శ్వస్ శబ్ద ఉత్తరపదార్థప్రశంసామాశీర్విషయతామాహ। మయూరవ్యంసకాదిత్వాత్సమాసః। శ్వోవసీయసమ్। శ్వశ్శ్రేయసమ్ తే భూయాత్॥

953. శ్వస్‌శబ్దము (అవ్యయము) కంటె పరములగువసీయశ్శ్రేయశ్శబ్దముల న్తమందుగల సమాసమునకచ్‌ప్రత్యయమగును. ప్రశస్తవాచకమగు వసుశబ్దమునకు అతిశయార్థమున ఈయసున్‌ప్రత్యయమువలన వసీయః అనునది సిద్ధమగును. ఉత్తరపదార్థమగు ప్రశంసకాశీర్విషయత్వమును శ్వస్‌అనునది ద్యోతనజేయును. "మయూరవ్యంసకాదయశ్చ" (758) సూ.చే సమాసము. శ్వోవసీయసమ్। శ్వశ్శ్రేయసమ్। తే భూయాత్। ఆశీర్లిఙన్తప్రయోగమందే యీరూపములు సాధువులగునని వృత్తికారుని యాశయము. శ్వశ్శ్రేయసమ్. శ్రేయశ్శబ్దముగూడనీయసున్‌ప్రత్యయాన్తమే.

వివ :—— వృత్తికారునిరీతిననుసరించి శ్వస్‌శబ్దము కాలవిశేషవాచకమైనను శబ్దశక్తిస్వభావమువలన వృత్తియందుపూర్వోక్తార్థద్యోతకమగునని చెప్పెను. ఇచట శ్వస్‌శబ్దమునకర్థమేలేదనుట యుక్తము. లేదా ఉత్తరపదార్థమాత్రబోధకమని చెప్పవచ్చును. ఈవిషయము పాణినీయమతదర్పణమనుగ్రన్థమున చెప్పఁబడెను. "అర్థం పరపదస్యేహ శ్వశ్శబ్దః కాలవాచ్యపి। అభిధత్తే స్వభావేన తేనేమౌ మఙ్గలార్థకౌ" ఇతి॥ మూలమున ఉత్తరపదార్థప్రశంసామాశీర్విషయమాహ అనిగాని ఉత్తరపదార్థప్రశంసాయా ఆశీర్విషయతామాహ అనిగాని పాఠము యుక్తమని గ్రహించునది.

954. అన్వవతప్తాద్రహసః. 5-4-82. అన్వవతప్తాత్, రహసః, (అచ్)

అనురహసమ్। అవరహసమ్। తప్తరహసమ్॥

954. అను అవ తప్త వీనికంటెపరమగు రహశ్శబ్దమన్తమందుగల సమాసమునకచ్‌ప్రత్యయమగును. అనురహసమ్ (అనుగతం రహః) ప్రాదిసమాసము. ప్రకాశాభావము రహశ్శబ్దార్థము. అవరహసమ్ (అవహీనం రహః) తప్తరహసమ్ (తప్తమివ తప్తమ్, తచ్చ రహః) పరునిచే తెలిసికొనుటకుశక్యముగానిదని యర్థము.

955. ప్రతేరురసస్స ప్తమీస్థాత్. 5-4-82. ప్రతేః, ఉరసః, సప్తమీస్థాత్ (అచ్)

ఉరసీతి ప్రత్యురసమ్। విభక్త్యర్థేఽవ్యయీభావః॥

955. సప్తమీస్థాత్, అనుదానికి సప్తమ్యర్థద్యోతకమని యర్థము. ఇట్టి ప్రతి అనునవ్యయముకంటె బరమగునురశ్శబ్దమన్తమందుగల సమాసమునకచ్ప్రత్యయమగును. ప్రత్యురసమ్ (ఉరసి) విభక్త్యర్థద్యోతకమగు ప్రతిశబ్దమునకవ్యయీభావము.

956. అనుగవమాయామే. 5-4-83. అనుగవమ్। ఆయామే॥

ఏతన్నిపాత్యతే దీర్ఘత్వే। అనుగవమ్, యానమ్। యస్య చాయామఇతి సమాసః॥

956. ఆయామశబ్దము దీర్ఘపర్యాయము. సముదాయముచే దైర్ఘ్యము బోధ్యమగునపుడనుగవమనునచ్ప్రత్యయాన్తము నిపతింపఁబడెను. ఉదా:- అనుగవమ్। "యస్య చాయామః" (674) సూ. చే నవ్యయీభావము. గోదైర్ఘ్యసదృశదైర్ఘ్యముగలది యానమని యర్థము. దైర్ఘ్యము ద్యోత్యముగానపుడు అనుగు (గవాం పశ్చాత్) అనియే యుండును.

957 ద్విస్తావా త్రిస్తావా వేదిః. 5-4-84. ద్విస్తావా। త్రిస్తావా। వేదిః॥

అచ్ప్రత్యయష్టిలోపస్సమాసశ్చ నిపాత్యతే। యావతీ ప్రకృతౌ వేదిస్తతో ద్విగుణా త్రిగుణా వాశ్వమేధాదౌ తత్రేదం నిపాతనమ్। వేదిరితి కిమ్। ద్విస్తావతీ త్రిస్తావతీ రజ్జుః॥

957. వేది (అగ్న్యాధారస్థలవిశేషము) అర్థమగునపుడు ద్విస్తావా త్రిస్తావా అనునచ్ప్రత్యయాన్తములు నిపతింపఁబడెను. ద్విః త్రిఅనునది సుచ్ప్రత్యయాన్తములగునవ్యయములు. వీనికి తావచ్ఛబ్దముతోసమాసము సమాసమునకచ్ప్రత్యయటిలోపములు నిపతింపబడుటచే పైరూపములు సిద్ధములగును. ప్రకృతియాగమున వేదియొక్కపరిమాణమెంతవిధింపఁబడెనోయంతకు రెండురెట్లుగానిమూడురెట్లుగాని యధికమగు పరిమాణము గలది. వికృతియాగమందలివేదియనునర్థమున క్రమముగ నీరెండుశబ్ద

ములు నిపతింపఁబడినవి. సమస్తయాగాఙ్గములేయాగమునను పదేశింపఁ బడునోయయ్యది ప్రకృతియాగమగును. అగ్నిష్టోమాదులిట్టివగును. ఏ యాగముననఙ్గములతిదేశింపఁబడునో (సర్వాఙ్గోపదేశములేనిది) అది వికృతియాగమగును. అశ్వమేధాదులిట్టివగునని తెలియునది. వేదికంటె నితరమగు రజ్జ్వాదులర్థమగునపుడు ద్విః తావతీ, త్రిః తావతీ, అనియగును. ఇచట సమాసాదులను వారించుకు సూత్రమున వేదిగ్రహణమావశ్యకము.

958. ఉపసర్గాదధ్వనః. 5-4-85. ఉపసర్గాత్। అధ్వనః, (అచ్)

ప్రగతోఽధ్వానం ప్రాధ్వో రథః॥

958. ఉపసర్గపదము ప్రాదులకుపలక్షణము. ప్రాదులకంటె బరమగు నధ్వన్‌శబ్దమన్తమందుగల సమాసమునకచ్‌ప్రత్యయమగును. ఉదా :— ప్రాధ్వః (ప్రగతోఽధ్వానమ్) రథము. ప్రాదిసమాసము. అచ్‌ప్రత్యయము. "నస్తద్ధితే" సూ. చే టిలోపము. ఇట్లే నిరధ్వమ్ ప్రత్యధ్వమ్ మొదలగునవియగును.

959. న పూజనాత్. 5-4-69. న, పూజనాత్॥

పూజనార్థాత్పరేభ్యస్సమాసాన్తా న స్యుః। సురాజా। అతిరాజా॥ స్వతిభ్యామేవ। నేహ। పరమరాజః। పూజనాత్కిమ్। గామతిక్రాన్తోఽతిగవః। బహువ్రీహౌ సక్థ్యక్ష్ణోరిత్యతః ప్రాగేవాయం నిషేధః। నేహ। సుసక్థః। స్వక్షః॥

959. "రాజాహస్సఖిభ్యష్టచ్" ఇత్యాదిసూత్రములచేనేయేశబ్దములకు సమాసాన్తములు విధింపఁబడినవో యాశబ్దములు, పూజావాచకముకంటె బరములగునపుడు సమాసాన్తప్రత్యయములురావని యర్థము. ఉదా :— సురాజా। అతిరాజా (పూజ్యుడగురాజు) సు అతి ఇవి పూజార్థకములు. ఇచట "రాజాహస్సఖిభ్యః" సూత్రవిహితమగు టచ్‌ప్రత్యయమునిషిద్ధమయ్యెను. ఇట్లే సుగౌః, అతిగౌః, ఇత్యాదులుదాహరణములు (వా) పూజనార్థకములలో సు అతి అనువానినే గ్రహింపవలయును. ఇట్లుచెప్పుటచే పరమ రాజః అనుచోటనీనిషేధము ప్రవర్తించదు. ఇచట పరమశబ్దము పూజనార్థకము. అతిగవః (గామతిక్రాన్తః) ఇచటనతి అనునది పూజనార్థకము

గాదు. పూజనాత్తనుపదములేనిచోనిచటనీనిషేధము ప్రసక్తమయ్యెడిని. ఈనిషేధము "బహువ్రీహౌసక్థ్యక్ష్ణోః" (857) సూత్రమునకు పూర్వము జెప్పఁబడినసమాసాన్తములకేయని చెప్పవలయును. "ప్రాగ్బహువ్రీహిగ్రహణం కర్తవ్యమ్" అనువార్తికముచేనీయర్థము సిద్ధమైనది. ఇట్లు చెప్పుటచే సుసక్థః (శోభనే సక్థినీ యస్య) స్వక్షః (శోభనే అక్షిణీ యస్య) ఇత్యాదులందీనిషేధము ప్రవర్తించదు. "బహువ్రీహౌ సక్థ్యక్ష్ణోః" సూ. చే నిచట షచ్ప్రత్యయమగును.

960. కిమః క్షేపే. 5-4-70. కిమః, క్షేపే (న)

క్షేపే యః కింశబ్దస్తతః పరం యత్తదన్తాత్సమాసాన్తా న స్యుః। కుత్సితో రాజా కింరాజా। కింసఖా। కింగౌః। క్షేపే కిమ్। కింరాజః। కింసఖః। కింగవః॥

960. నిన్దాబోధకమగు కింశబ్దముకంటెఁబరమగు శబ్దమన్తమందుగల సమాసముకంటె సమాసాన్తములు రావు. ఉదా:— కింరాజా (కుత్సితో రాజా) ప్రజలనురక్షింపనిరాజని యర్థము. కింసఖా। కింగౌః। ఇచటనుకింశబ్దమునిన్దార్థకము. క్షేపే అనునది లేనియెడల కింరాజః (కస్య రాజా?) కింసఖః। కింగవః ఇత్యాదులందునీనిషేధము ప్రసక్తమగును. వీనిలో కింశబ్దము ప్రశ్నార్థకము.

961. నఞస్తత్పురుషాత్. 5-4-71. నఞః, తత్పురుషాత్ (న)

సమాసాన్తో న। అరాజా। అసఖా। తత్పురుషాత్కిమ్। అధురం శకటమ్॥

961. నఞః అనునది షష్ఠ్యన్తము. (నఞస్సమ్బన్ధి) నఞ్పూర్వపదకముగావలయునని ఫలితమగును, నఞ్పూర్వపదకమగు రాజాదిశబ్దాన్త తత్పురుషమునకు సమాసాన్తములు రావు. అరాజా అసఖా ఇవినఞ్తత్పురుషములు. తత్పురుషాత్తనునదిలేనిచో అధురమ్ (అవిద్యమానా ధూర్యస్య) అనుబహువ్రీహియందునీనిషేధము ప్రసక్తమయ్యెడిని. అధురమనుదానికి శకటము, విశేష్యము.

962. పథో విభాషా. 5-4-72. పథః, విభాషా। (నఞః, తత్పురుషాత్, న)

నఞ్పూర్వాత్పథో వా సమాసాన్తః। అపథమ్।అపన్థాః।
తత్పురుషాదిత్యేవ। అపథో దేశః। అపథం వర్తతే॥ ఇతి
సమాసాన్తాః॥

962. నఞ్పూర్వపదకము పథిన్శబ్దాన్తమునగు తత్పురుషమునకు సమాసాన్తనిషేధము వికల్పముగనగును. దీనివలనసమాసాన్తము వికల్పముగనగునని ఫలితమగును. ఉదా :— అపథమ్। అపన్థాః (న పన్థాః) "ఋక్పూరప్" (945) సూ.చే నప్రత్యయమగునపుడు "నస్తద్ధితే" (683) సూ. చే టిలోపము "అపథమ్నపుంసకమ్" (819) సూ. చే నపుంసకలిఙ్గమునగును. తత్పురుషమునకే సమాసాన్తనిషేధమనుటవలన అపథః (నవిద్యతే పన్థా యస్య=దేశము) అనుబహువ్రీహియందును అపథమ్ (పథోఽభావః) అనునవ్యయీభావమందునీనిషేధము ప్రవర్తించదని గ్రహించునది.

శ్రీః

సర్వసమాససాధారణసమాసాన్తప్రకరణము ముగిసెను.



23 అలుక్సమాసప్రకరణము.

---

963. అలుగుత్తరపదే. 6-3-1. అలుక్। ఉత్తరపదే॥

అలుగధికారః ప్రాగానఙః, ఉత్తరపదాధికారస్త్వాపాద సమాప్తేః॥

963. అలుక్, ఉత్తరపదే, ఈపదములధికృతములగును. అలుక్పదము "ఆనఙ్ ఋతో ద్వన్ద్వే" (6-3-25) సూత్రమువఱకును, ఉత్తరపదే అనునది షష్ఠాధ్యాయతృతీయపాదసమాప్తిపర్యన్తమునధికృతమగును. అలుక్పదమునకు లుగభావము (లుక్కుప్రవర్తింపకుండుట) అర్థము.

964. పఞ్చమ్యాః స్తోకాదిభ్యః. 6-3-2. పఞ్చమ్యాః, స్తోకాదిభ్యః॥

ఏభ్యః పఞ్చమ్యా అలుక్ స్యాదుత్తరపదే। స్తోకాన్ముక్తః। ఏవమన్తికార్థదూరార్థకృచ్ఛ్రేభ్యః। ఉత్తరపదే కిమ్। నిష్క్రాన్తః స్తోకాన్నిస్తోకః॥ వా॥ బ్రాహ్మణాచ్ఛంసిన ఉపసఙ్ఖ్యానమ్। బ్రాహ్మణే విహితాని శస్త్రాణి ఉపచారాద్బ్రాహ్మణాని। తాని శంసతీతి బ్రాహ్మణాచ్ఛంసీ। ఋత్విగ్విశేషః। ద్వితీయార్థే పఞ్చమ్యుపసఙ్ఖ్యానాదేవ॥

964. "స్తోకాన్తికదూరార్థకృచ్ఛ్రాణి క్తేన" (2-1-39) అనుసూత్రమున పఠితములగు స్తోకాదులీసూత్రమున స్తోకాదిశబ్దముచే గ్రాహ్యములు. పూర్వపదమాక్షిప్తము. పూర్వపదములగు స్తోకాదులకంటెపరమగు పఞ్చమీవిభక్తికి ఉత్తరపదము పరమగునపుడు లుగభావము (సమాసావయవములగువిభక్తులకు "సుపోధాతు" సూత్రప్రాప్తమగులుక్కునకభావము) అగును. ఉదా :— స్తోకాన్ముక్తః। ఇట్లే అన్తికాదాగతః। దూరాదాగతః ఇత్యాదులనూహించునది. స్తోకాన్తికసూత్రమున స్తోకాదిపర్యాయములకును గ్రహణమని చెప్పఁబడెను. కావున వానికంటెఁబరమగుపఞ్చమికిని లుగభావమగును. అల్పాన్ముక్తః। సమీపాదాగతః। ఇత్యాదులు. నిస్తోకః (నిష్క్రా

_న్తస్తోకాత్) ఇచట లుగభావమునువారించుటకై "ఉత్తరపదే" అనునది యావశ్యకము. (వా) బ్రాహ్మణాచ్ఛంసీ అనుచోట పఞ్చమికి లుగభావమును చెప్పవలయును. ఇచట పఞ్చమి ద్వితీయార్థకము. ఇది యీవచన సామర్థ్యమువలననే సాధువగును. బ్రాహ్మణమున (మన్త్రవ్యాఖ్యానరూపము) విధింపఁబడుశస్త్రములు (అప్రగీతమన్త్రసాధ్యగుణినిష్ఠగుణాభిధానములు) లక్షణచే బ్రాహ్మణములగును. ఆశస్త్రములను పఠించు ఋత్విక్కునకు బ్రాహ్మణాచ్ఛంసీ అనివ్యవహారము.

వివ :— స్తోకాన్ముక్తః, ఇత్యాదులు వాక్యములేలగాఁగూడదు. సమాసములని యఙ్గీకరించిలుగభావమునువిధించుటకేమిఫలమనిన, ఏకపదత్వము, సమాసస్వరము, "స్తోకాన్ముక్తస్యాపత్యం స్తౌకాన్ముక్తిః" అనుచోట తద్ధితప్రత్యయనిమిత్తకమగునాదివృద్ధి, మొదలగునవిప్రయోజనమని తెలియనగును. అనభిధానమువలన ద్వివచనబహువచనాన్తములగు స్తోకాదులకు వాక్యమే గానిసమాసము సాధువుగాదు. స్తోకాభ్యాం ముక్తః। ఇత్యాదులు.

965. ఓజస్సహోఽమ్భస్తమసస్తృతీయాయాః. 6-3-4.

ఓజస్సహోఽమ్భస్తమసః, తృతీయాయాః॥

ఓజసాకృతమిత్యాది। వా॥ అఞ్జస ఉపసఙ్ఖ్యానమ్। అఞ్జసాకృతమ్। ఆర్జవేన కృతమిత్యర్థః॥ వా॥ పుంసానుజో జనుషాన్ధ ఇతి చ। యస్యాగ్రజఃపుమాన్ స పుంసానుజః। జనుషాన్ధో జాత్యన్ధః॥

965. ఓజస్ సహస్ అమ్భస్ తమస్ పూర్వపదములగువీనికంటె బరమగుతృతీయావిభక్తికుత్తరపదము పరమగునపుడు లుగభావమగును. ఉదా :— ఓజసాకృతమ్। సహసాకృతమ్ అమ్భసాకృతమ్। తమసాకృతమ్। ఇచట "కర్తృకరణే కృతా" (698) సూ. చే సమాసము. (వా) అఞ్జస్శబ్దముకంటెపరమగు తృతీయకు లుగభావమును చెప్పవలయును. అఞ్జసాకృతమ్. న్యాయ్యముగ చేయబడినదని యర్థము. (వా) పుంసానుజః, జనుషాన్ధః, అనుచోట తృతీయకు లుగభావమును చెప్పవలయును. పుంసానుజః (పుంసా హేతునానుజః) ఎవనికిముందుపుట్టినవాడు పురుష

డగునోవాడు పుంసానుజుడు. జనుషాన్ధః (జన్మనా హేతునాన్ధః) పుట్టుగ్రుడ్డివాడు. జనుశ్శబ్దమునకు జన్మయర్థము. "తృతీయా తత్కృతార్థేన" అనుసూత్రమున "తృతీయా" అనుయోగవిభాగముచేనిచట సమాసమగును.

966. మనసః సంజ్ఞాయామ్. 6-3-4. మనసః, సంజ్ఞాయామ్।

(తృతీయాయాః)

మనసాగుప్తా॥

966. మనశ్శబ్దముకంటెఁబరమగు తృతీయకు ఉత్తరపదముపరమగునపుడు సంజ్ఞయందు లుగభావమగును. మనసాగుప్తా (ఒకస్త్రీకిపేరు)

967. ఆజ్ఞాయిని చ. 6-3-5. (మనసః, తృతీయాయాః)

మనస ఇత్యేవ। మనసా ఆజ్ఞాతుం శీలమస్య మనసాజ్ఞాయీ॥

967. మనశ్శబ్దముకంటెఁబరమగు తృతీయకు ఆజ్ఞాయిన్‌శబ్దము పరమగునపుడు లుగభావమగును. ఆజ్ఞాతుం శీలమస్య అనునర్థమునఆఙ్‌పూర్వకజ్ఞాధాతువునకు ణిన్‌ప్రత్యయమువలనఆజ్ఞాయిన్‌శబ్దముసిద్ధమగును. మనసాజ్ఞాయీ. సంజ్ఞకానపుడు లుగభావముకొఱకీసూత్రమని తెలియునది.

968. ఆత్మనశ్చ. 6-3-6. (తృతీయాయాః)

ఆత్మనస్తృతీయాయా అలుక్స్యాత్। వా॥ పూరణ ఇతి వక్తవ్యమ్। పూరణప్రత్యయాన్తే ఉత్తరపదే ఇత్యర్థః। ఆత్మనాపఞ్చమః జనార్దనస్త్వాత్మచతుర్థ ఏవేతి బహువ్రీహిర్వోభ్యః। పూరణే కిమ్। ఆత్మకృతమ్॥

968. ఇచట "పూరణఇతివక్తవ్యమ్" అనువార్తికముగలదు. ఆత్మన్‌శబ్దమునకు పూరణార్థకప్రత్యయముపరమగుట యసంభవము గానను త్తరపదాధికారమందును తదన్తబోధకమగును. కావున పూరణశబ్దమునకు పూరణార్థమున విహితమగుప్రత్యయమన్తమందుగలదని యర్థము. "తస్య పూరణేడట్" (5-2-48) ఇత్యాదిసూత్రములచే తద్ధితప్రకరణమున పూరణార్థమందు ప్రత్యయములు విధింపఁబడినవి. ఆత్మన్‌శబ్దముకంటెఁబరమగుతృతీయకు పూరణార్థకప్రత్యయాన్తము (ఉత్తరపదము) పరమగు

నపుడు లుగభావమగుననిసూత్రార్థము. ఉదా :— ఆత్మనాపఞ్చమః (తనతో సైదవవాడు) పఞ్చమః అనునది "పఞ్చానాంపూరణః"అనునర్థమునవిహిత మగు డట్ప్రత్యయమ న్తమునగలది. "జనార్దనస్త్వాత్మచతుర్థఏవ" అను ప్రయోగమున "ఆత్మచతుర్థః" అనునది "ఆత్మా చతుర్థో యస్య" అను విగ్రహముగల బహువ్రీహియగుటచేనిచట నీసూత్రము ప్రవర్తించదు. చతుర్థః (చతుర్ణాం పూరణః) అనునది పూరణప్రత్యయా న్తము. ఆత్మ కృతమ్ (ఆత్మనా కృతమ్) ఇచట తృతీయకు లుగభావమును వారింప పూరణేఅనునది యావశ్యకము.

వివ :— ఆత్మనశ్చ అనునంశముగూడ వార్తికాన్తర్గతమేగాని ప్రత్యేకసూత్రముగాదని కొందరు చెప్పిరి. అట్లయినను త్తరసూత్రము (వైయాకరణాఖ్యాయామ్) లోనికి "ఆత్మనః" అనుదానికనువృత్తిలేక పోవును. అపుడు "పరస్య చ" అనుసూత్రము వ్యర్థమగును. కావున ఇట్టివారు భ్రాన్తులు గానవీరియభిప్రాయము గ్రాహ్యముగాదనితెలియునది.

969. వైయాకరణాఖ్యాయాం చతుర్థ్యాః. 6-3-7. వైయా కరణాఖ్యాయాం, చతుర్థ్యాః। (ఆత్మనః)

ఆత్మన ఇత్యేవ। ఆత్మనేపదమ్। ఆత్మనేభాషా। తాదర్థ్యే చతుర్థ్యేషా। చతుర్థీతి యోగవిభాగాత్సమాసః॥

969. పూర్వసూత్రమునుండి "ఆత్మనః" అనుపదమనువర్తించును. (వైయాకరణాఖ్యాయామ్=వ్యాకరణే భవా వైయాకరణీ, సా చాసావాఖ్యా తస్యామ్) వ్యాకరణశాస్త్రమున వ్యవహరింపఁబడు సంజ్ఞయర్థమగునపుడు ఆత్మన్శబ్దముకంటెపరమగు చతుర్థికి లుగభావమగును. ఉదా :— ఆత్మ నేభాషా। ఇచట "తాదర్థ్యే చతుర్థీవాచ్యా" అనువార్తికముచే చతుర్థివచ్చెను. ఇచట సమస్యమానపదార్థములకు ప్రకృతివికృతిభావములేనందున "రన్ధనా యస్థాలీ" అనుప్రయోగమునందువలె "చతుర్థీ తదర్థార్థ" (702) సూ. చే సమాసమప్రాప్తమగుచున్నది. కానిచతుర్థీఅనుదానిని విభాగముచేసిప్రకృతి వికృతిభావములేకున్నను సమాసమువచ్చునని చెప్పుటచేనిచట చతుర్థీతత్పు రుషము సాధువగును.

వివ :— ఆత్మనేభాషా, అనునది యష్టాధ్యాయీసూత్రములందు

వ్యవహరింపఁబడియుండలేదు గానిధాతుపాఠమున నీవ్యవహారమగపడు చున్నది. ధాతువులు సూత్రములు గణములు ఉణాదులు వార్తికములు యీయైదింటియొక్క సముదాయరూపమే వ్యాకరణమని స్వీకరింపవల యును. ఆత్మనేపదాత్మనేభాషాశబ్దములు, త ఆతామ్ ఝ థాస్ ఆథామ్ ధ్వమ్ ఇట్ వహి మహి శానచ్ కానచ్, యీప్రత్యయములనుబోధించును.

970. పరస్య చ. 6-3-8. (పూర్వసూత్రమ్)

పరస్మైపదమ్। పరస్మైభాషా॥

970. వైయాకరణులసంజ్ఞ బోధ్యమగునపుడు పరశబ్దముకంటెపర మగు చతుర్థికి లుగభావమగును. ఉదా :—పరస్మైపదమ్। పరస్మైభాషా.

971. హలదన్తాత్సప్తమ్యాస్సంజ్ఞాయామ్. 6-3-9. హల దన్తాత్, సప్తమ్యాః, సంజ్ఞాయామ్॥

హలన్తాదదన్తాచ్చ సప్తమ్యా అలుక్సంజ్ఞాయామ్। త్వచి సారః॥

971. హలదన్తాత్=హల్ అత్, వీనికి ద్వన్ద్వము. పిదపదీనిక న్త శబ్దముతో బహువ్రీహి. హల్లుగాని హ్రస్వాకారముగాని యన్తమందుగల శబ్దముకంటెపరమగు సప్తమికి సంజ్ఞగమ్యమానమగునపుడు లుగభావ మగును. హలన్తమునకుదాహరణము. త్వచిసారః (ఈపేరుగలయొక రాజు) యుధిష్ఠిరః (ధర్మరాజు) ఇదియు హలన్తమునకుదాహరణము. స్థిరశబ్దములోని సకారమునకు "సాత్పదాద్యోః" (8-3-111) సూ.చే షత్వ నిషేధము ప్రాప్తమగుచుండనుత్తరసూత్రముచే షత్వమును విధించు చున్నాడు. ఉత్తరసూత్రవ్యాఖ్యానసన్దర్భమునసీసూత్రసమ్బన్ధియగు నదన్తో దాహరణము చూవఁబడును.

972. గవియుధిభ్యాం స్థిరః. 6-3-95. గవియుధిభ్యామ్, స్థిరః॥

ఆభ్యాం స్థిరస్య సస్య షః స్యాత్। గవిష్ఠిరః। అత్ర గవీతివచనాదేవాలుక్। యుధిష్ఠిరః। అరణ్యేతిలకాః। అత్ర సంజ్ఞాయామితి సప్తమీసమాసః। వా॥ హృద్ద్యుభ్యాం చ॥ హృదిస్పృక్। దివిస్పృక్॥

972. గవి యుధి అనునవి సప్తమ్యంతములు. వీనికంటెపరమగు స్థిరశబ్దములోని సకారమునకు షత్వమగును. గవిష్ఠిరః। ఈసూత్రముచే గవి అనుదానికంటె పరమగుదానికి షత్వవిధానసామర్థ్యము వలననే యిచటగోశబ్దముకంటెఁబరమగుసప్తమికి లుగభావమని గ్రహింపదగును. ఉదా :— యుధిష్ఠిరః। పూర్వసూత్రముచేనిచట సప్తమికి లుగభావమయ్యెను. పూర్వసూత్రములోని యదన్తమునకుదాహరణము:-అరణ్యేతిలకాః। ఇచట "సంజ్ఞాయామ్" (725) సూ చే సమాసము వా॥ హృద్ద్యుభ్యాం ఈశబ్దములకంటెబరమగుసప్తమికిలుగభావమగుననిచెప్పునది. ఉదా:- హృదిస్పృక్. దివిస్పృక్. వీనికి వరుసగ హృదయం స్పృశతి, దివంస్పృశతి, అని విగ్రహములు. ఇచటనలుగ్విధానసామర్థ్యమువలననే కర్మార్థమున సప్తమివచ్చెనని తెలియునది. ఈసూత్రము "సాత్పదాద్యోః" అనుదానికి బాధకము.

973. కారనామ్ని చ ప్రాచాం హలాదౌ. 6-3-10. కారనామ్ని,చ, ప్రాచామ్,హలాదౌ। (హలదన్తాత్,సప్తమ్యాః)
ప్రాచాం దేశే యత్కారనామ తత్రహలాదావుత్తరపదే హలదన్తాత్సప్తమ్యా అలుక్। ముకుటేకార్షాపణమ్। దృషదిమాషకః। పూర్వేణ సిద్ధే నియమార్థమ్। కారనామ్న్యేవ, ప్రాచామేవ, హలాదావేవేతి। కారనామ్ని కిమ్। అభ్యాహితపశుః। కారాదన్యస్యైతద్దేయస్య నామ। ప్రాచామ్ కిమ్। యూథపశుః। హలాదౌ కిమ్। అవికటోరణః। హలదన్తాత్కిమ్। నద్యాం దోహో నదీదోహః॥

973. వర్తకులు పశుపాలకులు వ్యవసాయదారులు వీరివలనరాజులచే గ్రాహ్యమగుభాగము కరమనబడును. కార అనునది స్వార్థికాణ్ప్రత్యయాన్తమగుటచే కరకారశబ్దములు సమానార్థకములు. తూర్పుదేశమున రాజగ్రాహ్యభాగము సముదాయముచేబోధితమై సంజ్ఞప్రతీయమానమగునపుడు హలాదియగునుత్తరపదముపరమగునపుడు, హలన్తముకంటె నదన్తముకంటెనుపరమగు సప్తమికి లుగభావమగును. ఉదా :— ముకుటేకార్షాపణమ్। దృషదిమాషకః। ఇవి రాజగ్రాహ్యభాగబోధకములు. ఏతత్సూ

త్రోదాహరణములందు పూర్వసూత్రముచే లుగభావము సిద్ధమగుచుండ నీసూత్రము నియమార్థమగును. (1) కరమునకు సంజ్ఞయగునపుడేఅనియు (2) ప్రాగ్దేశీయులకరమైనపుడేఅనియు (3) ఉత్తరపదముహలాదియగు నపుడేఅనియును, నియమము మూడువిధములు. అభ్యర్హితపశుః। (రాజున కీయదగినదియు కరముకంటెనితరమగునట్టియు వస్తువునకుసంజ్ఞ) ఇచట లుగభావమును వారించుటకై "కారనామ్ని" అనునది యావశ్యకము. యూధపశుః (ఉత్తరదేశమందలిరాజగ్రాహ్యభాగమునకుసంజ్ఞ) ఇచట లుగభావమునువారించుటకై ప్రాచామనునది యావశ్యకము. అవికటోరణః (అవికటే+ఉరణః=మేకలమందలోనిమేకపోతు,రాజగ్రాహ్యభాగమునకు సంజ్ఞ) ఇచటనుత్తరపదమజాది. ఇచట లుగభావమును వారించుటకై "హలాదౌ" అనునది యావశ్యకము. నదీదోహః (నద్యాం దోహః=నదిని దాటించునపుడిచ్చు కరమునకు సంజ్ఞ) ఇచట లుగభావమును వారించుటకై హలదన్తాత్తనుదానికనువృత్తి యావశ్యకము.

వివ :— ఈసూత్రమునకు కాశికావృత్తిననుసరించి నియామకత్వము చెప్పబడెను. పూర్వసూత్రముచే నిత్యముగ లుగభావము సిద్ధమగుచుండ నీసూత్రము వికల్పార్థము. కావున ముకుటేకార్షాపణమ్ ముకుటకార్షాపణమనురూపద్వయము సాధువగునని భాష్యమునజెప్పబడెను. సంజ్ఞాయామనునదియనువర్తించును గాననీసూత్రమున నామగ్రహణము స్పష్టార్థము. హలి అనిచెప్పనచో యస్మిన్విధిః అనుపరిభాషవలననే తదాదివిధి గల్గును గానహలాదౌ అనుచోటనాదిగ్రహణముగూడ స్పష్టార్థమగును.

974. మధ్యాద్గురౌ. 5-3-11. మధ్యాత్, గురౌ, (సప్తమ్యాః)

మధ్యేగురుః। వా॥ అన్తాచ్చ। అన్తేగురుః॥

974. మధ్యశబ్దముకంటెపరమగుసప్తమికి ఉత్తరపదమగుగురుశబ్దము పరమగునపుడు లుగభావమగును. ఉదా:—మధ్యేగురుః। వా॥ అన్తశబ్దము కంటెపరమగు సప్తమికి గురుశబ్దముత్తరపదమగునపుడు లుగభావమును చెప్పవలయును. అన్తేగురుః। ఈయుదాహరణములందు "సప్తమీశౌణ్డైః" అనుసూత్రమున విభక్తమగు సప్తమీ అనుదానిచే విధింపబడు సమాసముసిద్ధమగునని తెలియునది.

975. అమూర్ధమస్తకాత్స్వాఙ్గాదకామే. 6-3-12. అమూర్ధమస్తకాత్, స్వాఙ్గాత్, అకామే (సప్తమ్యాః, హలదన్తాత్)

కణ్ఠేకాలః। ఉరసిలోమా। అమూర్ధమస్తకాత్కిమ్। మూర్ధశిఖః। మస్తకశిఖః। అకామే కిమ్। ముఖే కామోఽస్య ముఖకామః॥

975. మూర్ధమస్తకశబ్దములకంటెభిన్నమగు హలదన్తస్వాఙ్గవాచకమునకుత్తరమగు సప్తమికి కామశబ్దముకంటెభిన్నమగునుత్తరపదము పరమగునపుడు లుగభావమగును. ఉదా :— కణ్ఠేకాలః। ఉరసిలోమా। మూర్ధశిఖః. మస్తకశిఖః। ఇచట లుగభావమును వారించుటకై అమూర్ధమస్తకాత్తనునది యావశ్యకము. ముఖకామః (ముఖే కామోఽస్య) ఇచట లుగభావమును వారించుటకై అకామే అనునది యావశ్యకము.

976. బన్ధే చ విభాషా. 6-3-14. బన్ధే, చ, విభాషా। (హలదన్తాత్, సప్తమ్యాః)

హలదన్తాత్సప్తమ్యా అలుక్। హస్తేబన్ధః। హస్తబన్ధః। హలదన్తేతి కిమ్। గుప్తిబన్ధః॥

976. హలన్తముకంటె నదన్తముకంటెపరమగుసప్తమికి బన్ధశబ్దముత్తరపదమగునపుడు లుగభావము వికల్పముగనగును. ఉదా:— హస్తేబన్ధః। హస్తబన్ధః। గుప్తిబన్ధః. అనుచోటనతిప్రసక్తిని వారించుటకై హలదన్తాత్తనునది యావశ్యకము.

977. తత్పురుషే కృతి బహుళమ్. 6-3-14. తత్పురుషే, కృతి, బహుళమ్ (సప్తమ్యాః)

స్తమ్బేరమః। కర్ణేజపః। క్వచిన్న। కురుచరః॥

977. తత్పురుషమున కృదన్తమగునుత్తరపదముపరమగునపుడు సప్తమికి లుగభావము బహులముగనగును. స్తమ్బేరమః। స్తమ్బరమః। ఇత్యాదులుదాహరణములు. బహులగ్రహణమువలన కురుచరః అనుచోట సప్తకిలుక్కు, గోషుచరః అనుచోటలుగభావముగూడ సిద్ధమగునని తెలియున్నది.

978. ప్రావృట్శరత్కాలదివాం జే. 6-3-15. ప్రావృట్శర త్కాలదివాం, జే। (సప్తమ్యాః)

ప్రావృషిజః। శరదిజః। కాలేజః, దివిజః। పూర్వస్యా యం ప్రపఞ్చః॥

978. ప్రావృట్ శరత్ కాల దివ్ వీనికంటెను త్తరమగు సప్తమికి జశబ్దము పరమగునపుడు లుగభావమగును. ప్రావృషిజః ఇత్యాదులుదాహరణములు. ఏతత్సూత్రోదాహరణములందు లుగభావము "తత్పురుషే కృతి" సూత్రముచేతనే సిద్ధమగుననిన నాసూత్రమునకుదాహరణములగు వానిలో గొన్నిటియందీసూత్రముప్రవర్తించుననియునందుచేనిది యపూర్వముగవిధాయకముగాదనియును గ్రహించునది.

979. విభాషా వర్షక్షరశరవరాత్. 6-3-16. విభాషా, వర్షక్షర శరవరాత్ (సప్తమ్యాః, జే)

ఏభ్యస్సప్తమ్యా అలుక్ జే। వర్షేజః। వర్షజః। క్షరేజః। క్షరజః శరేజః। శరజః। వరేజః। వరజః॥

979. వర్ష క్షర శర వర వీనికంటె పరమగుసప్తమికి జశబ్దముపరమగునపుడు లుగభావము వికల్పముగనగును. వర్షేజః వర్షజః, ఇత్యాదులుదాహరణములు.

980. ఘకాలతనేషు కాలనామ్నః. 6-3-17. ఘకాలతనేషు। కాలనామ్నః (సప్తమ్యాః, హలదన్తాత్, విభాషా)

సప్తమ్యా విభాషాఽలుక్ స్యాత్। ఘే। పూర్వాహ్ణేతరే। పూర్వాహ్ణతరే। పూర్వాహ్ణేతమే। పూర్వాహ్ణతమే। కాలే। పూర్వాహ్ణేకాలే। పూర్వాహ్ణకాలే। తనే। పూర్వాహ్ణేతనే। పూర్వాహ్ణతనే॥

980. ఘకాలతనేషు = ఘశబ్దమునకు తరతమప్రత్యయములర్థము, కాలశబ్దము స్వరూపబోధకము, తన అనునది ప్రత్యయము. ఘ తన, యివి ప్రత్యయములయినను "ఉత్తరపదాధికారే ప్రత్యయగ్రహణే తదన్తగ్రహణం నాస్తి" (ఉత్తరపదే అనుదానికనువృత్తియున్నప్రకరణమున గ్రహింప

బడుప్రత్యయము తదన్తమును బోధింపదు) అనుపరిభాషచే తదన్తబోధక ములు గావు. హలన్తముగాని యదన్తముగానియగు కాలవాచకముకంటె పరమగుసప్తమికి తరతమప్రత్యయములు కాలశబ్దము తనప్రత్యయము యివి పరమగునపుడు లుగభావము వికల్పముగనగును. పూర్వాహ్ణేతరే, పూర్వాహ్ణతరే, ఇత్యాదులుదాహరణములు.

981. శయవాసవాసిష్వకాలాత్. 6-3-18. శయవాసవాసిషు, అకాలాత్ (హలదన్తాత్, సప్తమ్యాః, విభాషా)

ఖేశయః। ఖశయః। గ్రామేవాసః। గ్రామవాసః। గ్రామేవాసీ। గ్రామవాసీ। హలదన్తాదిత్యేవ। భూమిశయః। వా॥ అపోయోనియన్మతుషు॥ అప్సుయోనిరుత్పత్తిర్యస్యాసోఽప్సుయోనిః। అప్సుభవోఽప్సవ్యః। అప్సుమన్తావాజ్యభాగౌ॥

981. కాలవాకముకంటెభిన్నమగు హలదన్తశబ్దముకంటెనుత్తరమగు సప్తమికి, శయ వాస వాసిన్ యివి ఉత్తరపదములగునపుడు లుగభావము వికల్పముగనగును. ఖేశయః ఖశయః ఇత్యాదులుదాహరణములు. హలదన్తానుదానికనువృత్తిచేయనియెడల భూమిశయః (భూమ్యాం శయః) అనుచోట లుగభావము ప్రసక్తమగును. వా॥ అప్శబ్దముకంటె పరమగు సప్తమికి యోనిశబ్దము యత్ప్రత్యయము మతుప్ప్రత్యయము యివి పరముగనున్నపుడు లుగభావమగును. అప్సుయోనిః (అప్సుయోనిరుత్పత్తిర్యస్య) నీటియందుత్పన్నమైనవాడు. అప్సవ్యః (అప్సు భవః) నీటిలో పుట్టినవాడు. అప్సుభవః అనునర్థముననప్శబ్దముకంటె యత్ప్రత్యయము. ఈసూత్రముచే సప్తమికి లుగభావమగును. గుణావాదేశములు. అప్సుమన్తౌ। (కారీరీష్టియందలియాజ్యభాగములు) అప్సు అనుశబ్దముగలవను నర్థముననప్సుశబ్దముకంటె మతుప్ప్రత్యయమునుచేసినఅప్సుమన్తౌ అనునది యగును. "అప్స్వగ్నేసధిష్టవ", "అప్సుమేసోమోఽబ్రవీత్" అనెడి యను వాక్యమందప్సుశబ్దములుండుటవలననాజ్యభాగములప్సుమత్తులగును.

వివ:— "అపోయోనియన్మతిషు" అనిపఠించి అప్సుమతిః, అని ప్రాచీనులుదాహరించిరనియునీపాఠము భాష్యముననగపడదనియును మనోరమయందు దీక్షితులు వ్రాసెను. మతిషు అనుపాఠమే యుక్తమని

నాగేశుడు వ్రాసెను.

982. నేన్సిద్ధబధ్నాతిషు చ. 6-3-19. న, ఇన్‌సిద్ధబధ్నాతిషు, చ, (సప్తమ్యాః)

ఇన్నన్తాదిషు సప్తమ్యా అలుఙ్న। స్థణ్డిలశాయీ। సాఙ్కాశ్యసిద్ధః। చక్రబద్ధః॥

982. సప్తమ్యన్తమునకిన్‌ప్రత్యయముపరమగుట యసంభవము గాన సూత్రమందలిఇన్‌పదము తదన్తబోధకమగును. హలన్తముకంటె నదన్తముకంటెనుపరమగు సప్తమికి, ఇన్నన్తము, సిద్ధశబ్దము బన్ధధాతుప్రకృతికకృదన్తములు పరముగనున్నపుడు లుగభావము ప్రవర్తించదని సూత్రార్థము. వరుసగనుదాహరణములు. స్థణ్డిలశాయీ। సాఙ్కాశ్యసిద్ధః. చక్రబద్ధః॥

వివ :— చక్రబద్ధః (చక్రేబద్ధః) బద్ధః అనునది బన్ధధాతుప్రకృతికక్తప్రత్యయాన్తము. చక్రబన్ధః అనికొందరుదాహరించిరనియు అచట బన్ధశబ్దము పచాద్యజన్తమనియు, ఘఞన్తముపరమగునపుడు "బన్ధేచ విభాషా" సూత్రముప్రవర్తించుననియును ఉత్తరసూత్రమునుండి బన్ధేచ విభాషా అనుసూత్రములోనికి తత్పురుషపదమునకపకర్షణయనియును. శబ్దేన్దుశేఖరమున జెప్పబడినది. ప్రకృతసూత్రములోనికి తత్పురుషే అను దానికనువృత్తిచేయుటవలన తత్పురుషయందే యీనిషేధము ప్రవర్తించుననియు చక్రబన్ధః అనునది బహువ్రీహియగునపుడు "బన్ధే చ విభాషా" అనుసూత్రము ప్రవర్తించుననియును తత్త్వబోధినియందుచెప్పబడినది.

983. స్థే చ భాషాయామ్. 6-3-20. స్థే, చ, భాషాయామ్ (సప్తమ్యాః, న)

సప్తమ్యా అలుగ్న। సమస్థః। భాషాయాం కిమ్। కృష్ణోఽ

983. హలన్తముకంటెనదన్తముకంటెను పరమగు సప్తమికి స్థశబ్దము పరమగునపుడు లుగభావము లౌకికభాషయందు ప్రవర్తించదు. ఉదా :— సమస్థః। "కృష్ణోఽస్యాఖరేష్ఠః" ఇది వేదవాక్యము. ఇచటనీనిషేధమును

వారించుటకై "భాషాయామ"నునది యావశ్యకము.

984. షష్ఠ్యా ఆక్రోశే. 6-3-21. షష్ఠ్యాః, ఆక్రోశే॥

చౌరస్యకులమ్। ఆక్రోశే కిమ్। బ్రాహ్మణకులమ్। వా॥ 1 వాగ్దిక్పశ్యద్భ్యో యుక్తిదణ్డహరేషు। వాచోయుక్తిః। దిశోదణ్డః। పశ్యతోహరః। వా॥ 2 ఆముష్యాయణాముష్య పుత్త్రికాముష్యకులికేతిచ। అముష్యాపత్యమ్, ఆముష్యాయణః। నడాదిత్వాత్ఫక్। అముష్య పుత్త్రస్య భావః ఆముష్య పుత్త్రికా। మనోజ్ఞాదిత్వాద్వుఞ్। ఏవమాముష్యకులికా। వా॥ 3 దేవానాంప్రియ ఇతి చమూర్ఖే। అన్యత్ర దేవప్రియః। వా॥ 4 శేపపుచ్ఛలాఙ్గూలేషు శునః। శునశ్శేఫః। శునఃపుచ్ఛః। శునోలాఙ్గూలః। వా॥ 5 దివశ్చ దాసే। దివోదాసః॥

984. నిన్ద గమ్యమానమగుచుండ నుత్తరపదముపరమైనపుడు షష్ఠికి లుగభావమగును. ఉదా:— చౌరస్యకులమ్. ఆక్రోశేఅనునదిలేనిచో బ్రాహ్మణ కులమనుచోట లుగభావము ప్రసక్తమగును. 1 వా॥ వాక్ దిక్ పశ్యత్ వీనికంటెపరమగుషష్ఠికి క్రమముగ యుక్తిదణ్డహరశబ్దములుపరము లగునపుడు లుగభావమగును. ఉదా :— వాచోయుక్తిః। దిశోదణ్డః। పశ్యతోహరః। ఇచట "షష్ఠీ చానాదరే" (638) సూ. చే షష్ఠియగును. చూచువానియొక్కసమక్షమందు వానికి తెలియకుండగనేదొంగలించువాడు (స్వర్ణకారుడు) అని యర్థము. 2 వా॥ ఆముష్యాయణః ఆముష్యపుత్త్రికా ఆముష్యకులికా వీనిలోషష్ఠికిలుగభావము నిపతింపబడెను. ఆముష్యాయణః. అముష్య అనునది అదశ్శబ్దమునకు షష్ఠ్యన్తము. అముష్యాపత్యమ్మను నర్థమున "నడాదిభ్యః ఫక్" (4-1-99) సూ.చే ఫక్ప్రత్యయము. ఆదివృద్ధి. ప్రత్యయమునకాయన్నాదేశము. ఆముష్యపుత్త్రికా=అముష్యపుత్రశబ్దము మనోజ్ఞాదిగణమునచేరినదగుటచే అముష్య పుత్త్రస్య భావః అనునర్థమున అముష్యపుత్త్రశబ్దముకంటె "ద్వన్ద్వమనోజ్ఞాదిభ్యశ్చ" (5-1-134) సూ.చే వుఞ్ప్రత్యయము. దీనికిఅకాదేశము. ఆదివృద్ధి. టాపు. ఇత్త్వము. ఆముష్యకులికా (అముష్య కులస్య భావః) ఆముష్యపుత్త్రికాశబ్దమునకువలె దీని కిని ప్రక్రియనూహించునది. 3 వా॥ మూర్ఖుడనునర్థమున, దేవానాంప్రియః

అనియగును. ఇచట షష్ఠికి లుగభావమగునని యాశయము. ఇచట మూర్ఖ శబ్దము బ్రహ్మజ్ఞానశూన్యులను బోధించును. బ్రహ్మజ్ఞానరహితులు (సంసారులు) యాగాదులనొనర్చియిన్ద్రాదిదేవతలనుసన్తోషపెట్టుదురు. కాన దేవతలకువీరుపశువులవలెప్రియులగుదురని గ్రహింపదగును. (దేవశబ్దమునకు మూర్ఖులర్థమనియు మూర్ఖులకు మూర్ఖులేప్రియులగుదురు గాన దేవానాం ప్రియః అనుసముదాయమునకును మూర్ఖుడనునర్థము ఫలితమగుననియును కైయటుడు (వ్రాసెను) అన్యార్థమందు దేవప్రియః అనియగును. 4 వా॥ శ్వన్‌శబ్దముకంటెపరమగు షష్ఠికి శేఫపుచ్ఛలాఙ్గూలశబ్దములు పరమగునపుడు లుగభావమగును. ఉదా:— శునశ్శేఫః (శున ఇవ శేఫమస్య) ఇట్లే శునఃపుచ్ఛశునోలాఙ్గూలశబ్దములకును బహువ్రీహియందు లుగభావము. ఇవి ఋషివిశేషులకు సంజ్ఞలు. ఇవిబహ్వృచబ్రాహ్మణాదిగ్రన్థములందు ప్రసిద్ధములై యున్నవి. 5 వా॥ దివ్‌శబ్దముకంటె పరమగుషష్ఠికి దాసశబ్దముపరమగునపుడు లుగభావమగును. ఉదా:— దివోదాసః॥

985. పుత్త్రేఽన్యతరస్యామ్. 6-3-22. పుత్త్రే। అన్యతరస్యామ్ (షష్ఠ్యాః। ఆక్రోశే)

షష్ఠ్యాః పుత్త్రేఽలుగ్వా నిన్దాయామ్। దాస్యాఃపుత్త్రః। దాసీపుత్త్రః। నిన్దాయాం కిమ్। బ్రాహ్మణీపుత్త్రః॥

985. పుత్త్రశబ్దముత్తరపదమై నిన్ద గమ్యమానమగునపుడు షష్ఠికి లుగభావము వికల్పముగనగును. ఉదా:— దాస్యాఃపుత్త్రః। దాసీపుత్త్రః. బ్రాహ్మణీపుత్రః అనుచోట లుగభావమును వారించుటకై ఆక్రోశే అను పదమునకీసూత్రములోనికనువృత్తిచేయవలయును.

986. ఋతో విద్యాయోనిసమ్బన్ధేభ్యః. 6-3-23. ఋతః। విద్యాయోనిసమ్బన్ధేభ్యః (షష్ఠ్యాః)

విద్యాసమ్బన్ధయోనిసమ్బన్ధవాచినఋదన్తాత్‌షష్ఠ్యాఅలుక్. హోతురన్తేవాసీ। హోతుఃపుత్రః। పితురన్తేవాసీ। పితుః పుత్రః॥ వా॥ విద్యాయోనిసమ్బన్ధేభ్యస్తత్పూర్వోత్తరపద గ్రహణమ్। నేహ. హోతృధనమ్॥

986. విద్యాసమ్బన్ధవాచకములు యోనిసమ్బన్ధవాచకములునగు ఋద న్తములకంటెబరమగు షష్ఠికుత్తరపదముపరమగునపుడులుగభావమగును. ఉదా :— హోతురన్తేవాసీ। యాగమున ఋగ్వేదవిహితములగు మన్త్రి ములనుపఠించువానికి హోతయని వ్యవహారము. కావున హోతృశబ్దము విద్యాసమ్బన్ధవాచకమగును. హోతుఃపుత్రః. ఇచట హోతృశబ్దము యోని సమ్బన్ధవాచకము. పితురన్తేవాసీ। ఇచట పితృశబ్దము విద్యాసంబంధవాచ కము. పితుఃపుత్రః పితృశబ్దము యోనిసంబంధవాచకము. (ప్రసిద్ధమైన తంఁడ్రివలన పుట్టినవాఁడు) వా॥ పూర్వోత్తరపదములు విద్యాసమ్బన్ధవాచక ములుగాని యోనిసమ్బన్ధవాచకములుగాని అగునట్టిసమాసమందే యీసూ త్రము ప్రవర్తించునని జెప్పవలయును. కావున హోతృధనమ్। పితృధనమ్. ఇత్యాదు లందుత్తరపదము విద్యాయోనిసమ్బన్ధవాచకముగాకుండుటవలన నీసూత్రముప్రవర్తించదు.

987. విభాషా స్వసృపత్యోః. 6-3-24. విభాషా,స్వసృపత్యోః (ఋతః, షష్ఠ్యాః)

ఋదన్తాత్షష్ఠ్యా అలుగ్వా స్వసృపత్యోః పరయోః॥

987. ఋదన్తశబ్దముకంటెపరమగుషష్ఠికి స్వసృపతిశబ్దములుత్తరపద ములగునపుడు లుగభావము వికల్పముగనగును.

988. మాతుఃపితుర్భ్యామన్యతరస్యామ్. 8-3-85. మాతుః పితుర్భ్యామ్, అన్యతరస్యామ్ (స్వసుః, సః, మూర్ధన్యః, సమాసే)

ఆభ్యాం స్వసుస్సస్య షో వా స్యాత్సమాసే। మాతుః ష్వసా। మాతుఃస్వసా। పితుఃష్వసా। పితుఃస్వసా। లుక్పక్షే తు॥

988. మాతుః పితుః అనుషష్ఠ్యన్తములకంటెపరమగు స్వసృశబ్దము లోని సకారమునకు సమాసమందు షకారాదేశము వికల్పముగనగును. ఉదా :— మాతుః ష్వసా। మాతుఃస్వసా. పితుఃష్వసా। పితుఃస్వసా। షష్ఠికి లుక్కువచ్చినపక్షమందు నిత్యషత్వమునువిధించుసూత్రము వ్యాఖ్యా నముచేయబడుచున్నది.

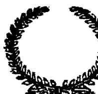
989. మాతృపితృభ్యాం స్వసా. 8-3-84. మాతృపితృభ్యామ్, స్వసా (సః, మూర్ధన్యః, సమాసే)

ఆభ్యాం పరస్య స్వసుః సస్య షః స్యాత్సమాసే। మాతృష్వసా। పితృష్వసా। అసమాసే తు। మాతుఃస్వసా। పితుః స్వసా॥

989. స్వసా అనుచోట ప్రథమ షష్ఠ్యర్థకము. మాతృశబ్దముకంటె గాని పితృశబ్దముకంటెఁగాని పరమగుస్వసృశబ్దములోని సకారమునకు సమాసమందు షకారాదేశమగును. ఉదా :— మాతృష్వసా। పితృష్వసా। సూత్రద్వయమందును సమాసపదానువృత్తివలన వాక్యమందీషత్వము ప్రవర్తించదు. మాతుః స్వసా। పితుః స్వసా॥

శ్రీః

అలుక్సమాసప్రకరణము సమాప్తినొందెను.



24 సమాసాశ్రయవిధిప్రకరణము.

990. ఘరూపకల్పచేలడ్బ్రువగోత్రమతహతేషు జ్యోఽ నేకాచో హ్రస్వః. 6-3-43. ఘరూపకల్పచేలడ్బ్రువ గోత్రమతహతేషు, జ్యః. అనేకాచః, హ్రస్వః, (భాషిత పుంస్కాత్)

భాషితపుంస్కాద్యో జీ తదన్తస్యానేకాచో హ్రస్వః స్యాత్ ఘరూపకల్పప్రత్యయేషుపరేషు చేలడాదిషు చోత్తరపదేషు। బ్రాహ్మణితరా। బ్రాహ్మణితమా। బ్రాహ్మణిరూపా। బ్రాహ్మణికల్పా। బ్రాహ్మణిచేలీ। బ్రాహ్మణిబ్రువా। బ్రాహ్మణి గోత్రేత్యాది। బ్రూఞః పచాద్యచి వచ్యాదేశగుణయోర భావో నిపాత్యతే। చేలడాదీని వృత్తివిషయే కుత్సనవాచీని। తైః కుత్సితానికుత్సనై రితి సమాసః। జ్యః కిమ్। దత్తాతరా। భాషితపుంస్కాత్కిమ్। ఆమలకీతరా। కువలీతరా॥

990. "తరప్తమపౌ ఘః" (1-1-22) అనుసూత్రముచే తరప్తమప్ ప్రత్యయములకు ఘసంజ్ఞవిధింపబడెను. కావుననిచట ఘపదమునకు తరప్తమప్ప్రత్యయములర్థము. రూప కల్ప అనునవి తద్ధితప్రత్యయములు. తరబాదులు ప్రత్యయములయిననిచట తదన్తబోధకములుకావు. "ఉత్తరపదాధికారే ప్రత్యయగ్రహణే తదన్తగ్రహణం నాస్తి" (ఉత్తరపదే అను పదమునకనువృత్తిగల ప్రకరణమున గ్రహింపబడుప్రత్యయము తదన్తమునకు బోధకముగాదు. ఉత్తరపదమును విశేష్యముగగైకొని ప్రత్యయము తదంతమును బోధింపదని భావము) అనుపరిభాషయే యిట్లుచెప్పుటలో గారణము. చేలట్ అనునది పచాదిగణమునటిత్తుగా పఠింపబడినప్రాతిపదికము. "జీ"అనునది ప్రత్యయమగుటవలన (పూర్వపదవిశేష్యకము) తదన్తమును బోధించును. ఉత్తరపదే అనునది యీప్రకరణమున "మిత్రే చర్షౌ" (6-3-130) అనుసూత్రమువరకధికృతమగును. పూర్వపదమాక్షేపలబ్ధము

భాషితపుంస్కముకంటెవిహితమగు జీప్రత్యయమన్తమందుగల్గి యనేకాచ్చ యిన పూర్వపదమునకు తరతమరూపకల్పప్రత్యయములు, చేల బ్రువ గోత్ర మత హత అనునుత్తరపదములు, పరమగునపుడు హ్రస్వమగునని సూత్రార్థము. బ్రాహ్మణితరా ఇత్యాదులుదాహరణములు. బ్రాహ్మణశబ్దము పురుషునిగూడబోధించును గానభాషితపుంస్కము. బ్రాహ్మణీశబ్దము జ్యన్తము అనేకాచ్చులుకలది. దీనికి తరతమాదిప్రత్యయములు పరముగనుండుటచే హ్రస్వము ప్రవర్తించెను. (తసిలాదిష్వాకృత్వసుచః (840) అనుసూత్రముచే ప్రాప్తమగుపుంవద్భావము "జాతేశ్చ" (846) అను సూ. చే నిషేధింపబడినదని తెలియదగును) బ్రాహ్మణిచేలీ। చేలశబ్దము టిత్తగుటచే జీబన్తము. బ్రాహ్మణిబ్రువా। బ్రువ అనునది బ్రూఞ్ధాతువునకు పచాదిగణముకంటెవిధింపబడు అచ్ప్రత్యయముచే సిద్ధమగును. అచ్ప్రత్యయము పరముగనున్నపుడు ప్రవర్తించెడి "బ్రూఞో వచిః" (2-4-53) అను సూ.చే వచ్యాదేశము, "సార్వధాతుకార్ధధాతుకయోః" (7-3-84) అను సూ. చే గుణము, వీనియొక్కయభావము, ఇచటనిపాతనమువలన సిద్ధమైనది. చేల బ్రువాదులుసమాసాదివృత్తివిషయములయినపుడునిన్దాబోధకములు. కావున "కుత్సితాని కుత్సనైః" (736) అను సూ. చే బ్రాహ్మణాదులు చేలాదులతో సమసించును. జ్యన్తమునకు హ్రస్వమగుననుటచే "దత్తాతరా" అను చోట టాబన్తదత్తాశబ్దమునకు హ్రస్వము వారింపబడును. ఆమలకీతరా। కువలీతరా। ఆమలకీకువలీశబ్దములు నిత్యస్త్రీలిఙ్గములగుటచే భాషితపుంస్కములుకావు. కావుననిచట హ్రస్వమును వారించుటకై భాషితపుంస్కపదమునకనువృత్తి యావశ్యకము.

వివ :— సమాసములందు ప్రవర్తించుకార్యవిశేషములను విధించుటకీప్రకరణమారంభింపబడెను. తరతమరూపకల్పప్రత్యయములు అతిశయము ప్రశంసమొదలగునర్థములందువిహితములగుతద్ధితములు. కావున బ్రాహ్మణితరాబ్రాహ్మణితమాశబ్దములు త్తమబ్రాహ్మణస్త్రీబోధకములు. బ్రాహ్మణిరూపాశబ్దము ప్రశస్తబ్రాహ్మణస్త్రీబోధకము. బ్రాహ్మణికల్పాశబ్దము బ్రాహ్మణస్త్రీకంటెగుణములచేఁగొంతతక్కువయినస్త్రీని బోధించును. బ్రాహ్మణిగోత్రాదిశబ్దములు నిందితబ్రాహ్మణస్త్రీబోధకములు.

991. నద్యాశ్శేషస్యాఽన్యతరస్యామ్. 6-3-44. నద్యాః, శేషస్య, అన్యతరస్యామ్। (పూర్వసూత్రము)

అజన్తనద్యా జ్యన్తస్యైకాచశ్చ ఘాదిషు హ్రస్వో వా స్యాత్। బ్రహ్మబన్ధుతరా। బ్రహ్మబన్ధూతరా। శ్రితరా। శ్రీతరా। వా॥ కృన్నద్యా న। లక్ష్మీతరా॥

991. శేషపదమునకు పూర్వసూత్రమునజెప్పబడినదానికంటె నితరమని యర్థము. పూర్వసూత్రమున జ్యన్తమునకు ననేకాచ్చునకును హ్రస్వము విధింపబడెను. కావుననీసూత్రమున జ్యన్తముగానట్టి నదీసంజ్ఞకమునకును, జ్యన్తమగునేకాచ్చునకును అనునర్థము లభించును. జ్యన్తభిన్నమగునద్యన్తమునకు ఏకాచ్చగుజ్యన్తమునకును తరబాదులుపరమైనపుడు హ్రస్వము వికల్పముగనగునని సూత్రార్థము. అజ్యన్తనదికుదాహరణము. బ్రహ్మబన్ధుతరా। బ్రహ్మబన్ధూతరా। జ్యన్తమగునేకాచ్చునకుదాహరణము. శ్రితరా। శ్రీతరా। పూర్వసూత్రమందనువృత్తమగు భాషితపుంస్కశబ్దమునకీసూత్రమున సంబంధములేదు. ఈవిషయమును సూచించుటకు అభాషితపుంస్కమగు శ్రీశబ్దమునుదాహరించెను. వా॥ నదీసంజ్ఞకము కృదన్తమైనపుడు హ్రస్వమురాదు. ఉదా:-లక్ష్మీతరా లక్ష్మీశబ్దము లక్షధాతుప్రకృతిక కృదన్తము.

992. ఉగితశ్చ. 6-3-45. ఉగితః, చ, (ఘరూపకల్పచేలట్ బ్రువగోత్రమతహతేషు, నద్యాః, హ్రస్వః, వా)

ఉగితః పరా యా నదీ తదన్తస్య ఘాదిషు హ్రస్వో వా స్యాత్। విదుషితరా। హ్రస్వాభావపక్షే తు తసిలాదిష్వితి పుంవత్। విద్వత్తరా। వృత్త్యాదిషు విదుషీతరేత్యప్యుదాహృతం, తన్నిర్మూలమ్॥

992. ఉక్ప్రత్యాహారములోనివర్ణమిత్సంజ్ఞగాగలది ఉగిత్తనబడును. ఉగిత్తుకంటెపరమగు నదీసంజ్ఞకమన్తమందుగలదానికి తరబాదులుపరమైనపుడు హ్రస్వము వికల్పముగనగును. "యూస్త్ర్యాఖ్యౌనదీ" (267) అను సూత్రమీకారోకారములకును తదన్తములకుగూడ నదీసంజ్ఞనువిధించును. అందు మొదటిపక్షమునుగ్రహించి "ఉగితఃపరాయానదీ" అని వ్యాఖ్యా

నము చేయబడెను. ఉదా :—విదుషితరా। విదుషీశబ్దము విద్వచ్ఛబ్దమునకు స్త్రీలింగరూపము. విద్వస్ అనునది వసుప్రత్యయాన్తమగుటచేనుగిత్తగును. దానికిపరమగునీకారము నదీసంజ్ఞకము. విదుషీశబ్దమునకు హ్రస్వమురాని పక్షమున "తసిలాదిష్వాకృత్వసుచః" (840) అను సూ. చే పుంవద్భావమువలన విద్వత్తరా అనియగును. హ్రస్వాభావపక్షమందు విదుషీతరా అనియగునని కాశికావృత్తిమొదలగుగ్రంథములందు చెప్పబడెను. హ్రస్వాభావపక్షమందును పుంవద్భావమును హ్రస్వము బాధించుననుట న్యాయ్యము గానందున వృత్త్యాద్యుక్తము ప్రమాణరహితమగును.

993. హృదయస్య హృల్లేఖయదణ్లాసేషు. 6-3-50.

హృదయస్య, హృత్, లేఖయదణ్లాసేషు॥

హృదయం లిఖతీతి హృల్లేఖః। హృదయస్య ప్రియం హృద్యమ్। హృదయస్యేదం హార్దమ్। హృల్లాసః। లేఖేత్యణన్తస్య గ్రహణమ్। ఘఞి తు హృదయలేఖః। లేఖగ్రహణమేవ జ్ఞాపకమ్। ఉత్తరపదాధికారే తదన్తవిధిర్నాస్తీతి॥

993. హృదయశబ్దమునకు, లేఖశబ్దము యత్ప్రత్యయము అణ్ప్రత్యయము లాసశబ్దము పరమగునపుడు హృద్ అనుఆదేశమగును. లేఖ అనునది లిఖధాతుప్రకృతికమగునణ్ప్రత్యయమన్తమందుగలది. ఉదా:— హృల్లేఖః। (హృదయం లిఖతి) హృద్యమ్ "హృదయస్య ప్రియః" (4-4-95) అను సూ. చే హృదయశబ్దముకంటె యత్ప్రత్యయము. (మనసునకింపయినది) హార్దమ్ "తస్యేదమ్" (4-3-120) అను సూ.చే హృదయశబ్దమునకణ్ప్రత్యయము. అణ్ప్రత్యయముణిత్తగుటచే "తద్ధితేష్వచామాదేః" (7-1-117) అను సూ.చే నాదివృద్ధియగును. మనసునకు సంబంధించినదని యర్థము. హృల్లాసః। ఇది లాసశబ్దముపరమగునపుడుదాహరణము. లేఖశబ్దమణ్ప్రత్యయాన్తము యఞ్ప్రత్యయాన్తముగూడగావచ్చును, అణ్ప్రత్యయసాహచర్యమువలననీసూత్రమందు లేఖశబ్దమణ్ప్రత్యయాంతమే నిర్దిష్టమయినదని యూహింపదగును. కావున ఘఞన్తలేఖశబ్దము పరమయినపుడు హృదాదేశము రాదు. హృదయలేఖః. సూత్రములోని అణ్పదము ప్రత్యయగ్రహణపరిభాషచే తదన్తమును బోధించినచో

న్ణన్తమగులేఖశబ్దమునుగ్రహించుట వ్యర్థమగును. ఇట్లే లేఖగ్రహణము వ్యర్థమై ఉత్తరపదే అనుపదమధికృతమయినంతవఱకు అనగా షష్ఠాధ్యాయ తృతీయపాదముతుదివరకుగలసూత్రములందు గ్రహింపబడుప్రత్యయము తదన్తబోధకముగాదనుటలో జ్ఞాపకమగును. (ఉత్తరపదాధికారే ప్రత్యయ గ్రహణే తదన్తగ్రహణం నాస్తి) ఘరూపకల్పాదిప్రత్యయములు తదన్త ములను గ్రహింపకుండుట యీపరిభాషకు ఫలము. జ్ఞాపనోత్తరమున అణ్ణన్తలేఖశబ్దము పరమగునపుడు హృదాదేశమునకై లేఖగ్రహణము సార్థకమగునుగాన జ్ఞాపకము సుస్థమగును.

994. వా శోకష్యఞ్‌రోగేషు. 6-౩-51. వా, శోకష్యఞ్‌రో గేషు। (హృదయస్య, హృత్)

హృచ్ఛోకః। హృదయశోకః। సౌహార్ద్యమ్। సౌహృ దయ్యమ్। హృద్రోగః। హృదయరోగః। హృదయశబ్ద పర్యాయో హృచ్ఛబ్దోఽప్యస్తి।తేన సిద్ధే ప్రపఞ్చార్థమిదమ్॥

994. హృదయశబ్దమునకు శోకశబ్దము ష్యఞ్‌ప్రత్యయము రోగ శబ్దము యివిపరమగునపుడు హృదాదేశము వికల్పముగనగును. ఉదా:— హృచ్ఛోకః. హృదయశోకః. సౌహార్ద్యమ్ "గుణవచనబ్రాహ్మణాదిభ్యః కర్మణి చ" (2-1-124) అనుసూత్రము గుణవాచకములకంటెను బ్రాహ్మ ణాదులకంటెను భావకర్మార్థములందు ష్యఞ్‌ప్రత్యయమును విధించును. సుహృదయశబ్దము బ్రాహ్మణాదిగణముననూహింపదగినది. సుహృద యునికర్మ లేకభావము అనునర్థమందు ష్యఞ్‌ప్రత్యయము. సుహృదయ+ య. ప్రకృతసూత్రముచే హృదయశబ్దమునకు హృదాదేశమగును. పిదప "హృద్భగసిన్ధ్వన్తే పూర్వపదస్య చ" (7-3-19) అను సూ. చే పూర్వో త్తరపదములగు సుపదహృత్పదములమొదటియచ్చునకు వృద్ధి వచ్చును. సౌహృదయ్యమ్. హృదాదేశమురానపుడు"తద్ధితేష్వచామాదేః"(7-2-117) అను సూ. చే సుపదములోనియుకారమునకుమాత్రమే వృద్ధి ప్రవర్తిం చును. "యస్యేతిచ" సూ. చే నకారలోపమగును. హృదయశబ్దసమా నార్థకమగు హృచ్ఛబ్దముగూడ కోశములందున్నది. ఈరెండిటివలన హృ చ్ఛోకః హృదయశోకః మొదలగుశబ్దములు సిద్ధమగుచుండనీసూత్రము

ప్రపంచార్థమే యనిగ్రహించునది. అనఁగా శోకాదులుపరమగునపుడే హృత్ హృదయశబ్దములకు ప్రయోగమనియు, మిగిలినచోట హృదయ శబ్దమునకుమాత్రమే ప్రయోగమనియును నియమముకొఱకీసూత్రమని యాశయము.

995. పాదస్య పదాజ్యాతిగోపహతేషు. 6-3-52. పాదస్య, పద, ఆజ్యాతిగోపహతేషు॥

ఏషూత్తరపదేషు పాదస్య పద ఇత్యదన్త ఆదేశస్స్యాత్। పాదాభ్యామజతీతి పదాజః। పదాతిః। అజ్యతిభ్యాం పాదేచే తీణ్ప్రత్యయః. అజేర్వ్యభావో నిపాతనాత్। పదగః। పదో పతః॥

995. ఆజి ఆతి గ ఉపహత, ఇవి యుత్తరపదములగునపుడు పాద శబ్దమునకు పద అనునదన్తమాదేశమగును. ఉత్తరసూత్రముచే పద్ అను నాదేశమువిధింపబడుటవలననిచట పద అనునదన్తమే యాదేశమనవల యును. సూత్రమున పద అనునది లుప్తవిభక్త్యన్తము. ఆదేశమదన్త మనుటవలన పదగః మొదలగురూపములు సిద్ధములగును. ఉదా :- పదా జిః। పదాతిః। పాదములచేనడచువాడని యర్థము. ఆజ్యాతిశబ్దములు, అజ అత అనుధాతువులకు "అజ్యతిభ్యాం పాదే చ" అనుఉణాదిసూత్రవిహిత మగు ఇణ్ప్రత్యయమువలన సిద్ధములగును. "అజేర్వ్యఘఞపోః" (2-4-56) అను సూ. చే నజధాతువునకు విధింపబడిన వీ అనునాదేశము సూత్రమందలి ఆజి అనునిపాతనమువలన నివృత్తమయ్యెను.

996. పద్యత్యతదర్థే. 6-3-53. పద్, యతి, అతదర్థే (పాదస్య)

పాదస్య పత్స్యాదతదర్థే యతి పరే। పాదౌ విధ్యన్తి పద్యాశ్శర్కరాః। అతదర్థేకిమ్। పాదార్థముదకమ్ పాద్యమ్। పాదార్ఘాభ్యాం చేతి యత్। వా॥ ఇకేచరతావుపసంఖ్యానమ్। పాదాభ్యాం చరతి పదికః। పర్పాదిత్వాత్ష్ఠన్॥

996. పాదశబ్దమునకు యత్ప్రత్యయముపరమగునపుడు పద్ అను నాదేశమగును, యత్ప్రత్యయము తదర్థమునవిహితముగాకుండవలయు నని సూత్రార్థము. ఉదా:— పద్యాః. పాదములకునొప్పినికలుగఁజేయు

గువ్వరాళ్లని యర్థము. "విధ్యత్యధనుషా" (4-4-83) సూ.చే పాదశబ్దము కంటె యత్ప్రత్యత్యయము విధింపబడెను. పాద్యమ్ ఇచట యత్ప్రత్యయము "పాదార్ఘాభ్యాంచ" (6-4-25) సూ. చే పాదముకొరకైనదనునర్థమున విధింపబడినది. ఇచటనాదేశమునువారింప అతదర్థే అనునదావశ్యకము. వా॥ చరతి అనునర్థమందు విధింపబడు ఇకప్రత్యయముపరమగునపుడు పాదశబ్దమునకు పదాదేశమును చెప్పవలయును. ఉదా:— పదికః. పాదశబ్దము పర్పాదిగణముననున్నందున "పర్పాదిభ్యః ష్ఠన్" (4-4-10) అను సూ. చే ష్ఠన్ప్రత్యయమువచ్చును. "ఠస్యేకః" (7-3-50) అను సూ. చే ష్ఠన్ప్రత్యయమునకు ఇకాదేశమగును. ఈవార్తికముచే పదాదేశము. పాదములచే సంచరించువాడనియర్థము.

వివ:— పూర్వసూత్రమున పాదశబ్దము ప్రాణ్యవయవమే గ్రహింపబడుటచేనీసూత్రమందునట్టిదానినే గ్రహించదగును గాని పరిమాణవచనమును గ్రహింపరాదు. కావున ద్విపాద్యమ్ (ద్వాభ్యాం పాదాభ్యాం క్రీతమ్) అనుచోట పరిమాణవాచకమగుపాదశబ్దమునకు పదాదేశము ప్రవర్తించదని తెలియునది.

997. హిమకాషిహతిషు చ. 6-3-54. హిమకాషిహతిషు, చ (పాదస్య, పత్)

పద్ధిమమ్. పత్కాషీ. పద్ధతిః॥

997. హిమ కాషిన్ హతి శబ్దములుపరమగునపుడు పాదశబ్దమునకు పదాదేశమగును. ఉదా :— పద్ధిమమ్ (పాద+హిమమ్) పదాదేశము పూర్వసవర్ణాదేశముచే హకారమునకుధకారమునగును. పత్కాషీ పద్ధతిః.

998 ఋచః శే. 6-3-55. ఋచః, శే, (పాదస్య, పత్)

ఋచః పాదస్య పత్స్యాచ్ఛేపరే। గాయత్రీం పచ్ఛః శంసతి। పాదంపాదమిత్యర్థః। ఋచః కిమ్। పాదశః కార్షాపణం దదాతి॥

998. ఇచటిపాదశబ్దమునకు ఋక్కుయొక్క (ఋగ్వేదమునఛందోబద్ధమగుభాగము) చతుర్థాంశమర్థము. శే అనునది తద్ధితప్రత్యయమగు శస్‌యొక్క ఏకదేశమునకనుకరణము. ఋక్చతుర్థభాగమునుబోధించెడి

పాదశబ్దమునకు శస్ప్రత్యయముపరమయినపుడు పదాదేశమగునని సూత్రార్థము. ఉదా :— గాయత్రీం పచ్ఛః శంసతి (పాద+శస్) ఇచట "సంఖ్యైకవచనాచ్చ వీప్సాయామ్" (5-4-43) అను సూ.చే శస్ప్రత్యయము విధింపబడెను. నాల్గుపాదములుగల గాయత్రీమంత్రము నొక్కొకపాదము చొప్పునజెప్పుచున్నాడని ఋగర్థము. పాదశః కార్షాపణం దదాతి. ఇచటిపాద శబ్దము పరిమాణవాచకమగుటవలన (ఋక్పాదబోధకముగానందున)నిచట పదాదేశమునువారించుటకై సూత్రమున ఋచః అనువిశేషణమావశ్యకము.

999. వా ఘోషమిశ్రశబ్దేషు. 6-3-56. వా, ఘోషమిశ్రశబ్దేషు (పాదస్య, పత్)

పాదస్య పత్। పద్ఘోషః। పాదఘోషః। పన్మిశ్రః। పాదమిశ్రః। పచ్ఛబ్దః। పాదశబ్దః॥ వా॥ నిష్కేచేతి వాచ్యమ్। పన్నిష్కః। పాదనిష్కః॥

999. పాదశబ్దమునకు ఘోష మిశ్ర శబ్ద శబ్దములుపరముగనున్నపుడు పదాదేశము వికల్పముగానగు. పద్ఘోషః మొదలగునవియుదాహరణములు. వా॥ నిష్కశబ్దము పరమగునపుడుగూడ పాదశబ్దమునకు పదాదేశమగుననిచెప్పవలయును. ఉదా :— పన్నిష్కః। పాదనిష్కః॥

1000. ఉదకస్యోదస్సంజ్ఞాయామ్. 6-3-57. ఉదకస్య,ఉదః, సంజ్ఞాయామ్॥

ఉదమేఘః॥ వా॥ ఉత్తరపదస్య చేతి వక్తవ్యమ్। క్షీరోదః॥

1000. ఉదకశబ్దమునకుత్తరపదమున్నపుడు సముదాయముచే సంజ్ఞ బోధింపబడుచుండనుదాదేశమగును. ఉదా :— ఉదమేఘః। ఇది మేఘ విశేషమునకు సంజ్ఞ॥ వా॥ ఉత్తరపదమగునుదకశబ్దమునకుగూడ సంజ్ఞయందు ఉదాదేశమగునని చెప్పవలయును. ఉదా :— క్షీరోదః। సముద్ర విశేషమునకిదిసంజ్ఞ.

వివ :— "ప్రసన్నోదకమ్" (నిర్మలమగునుదకముగల సరస్సు) అనుచోటనుదాదేశమునువారించుటకు వార్తికమున సంజ్ఞాయామ్మనుదానికి

సంబంధముచేయవలయును. కావున ప్రసన్నోదం సరః ఇత్యాదిప్రయోగములసాధువులగును.

1001. పేషంవాసవాహనధిషు చ. 6-3-58. (ఉదకస్య,ఉదః)

ఉదపేషం పినష్టి। ఉదవాసః। ఉదవాహనః। ఉదధిర్ఘటః। సముద్రే తు పూర్వేణ సిద్ధమ్॥

1001. పేషం వాస వాహన ధి ఇవి పరమగునపుడు ఉదకశబ్దమునకుదాదేశమగును. ఉదపేషం పినష్టి మొదలగునవి యుదాహరణములు. ఉదపేషమ్ అనునది ఉదకశబ్దపూర్వకపిషధాతుప్రకృతికణముల_న్తము. పినష్టి అనునదియనుప్రయోగము. ఉదపేషంపినష్టి అనుసముదాయమునకుదకముచే నూరుచున్నాడని యర్థము. ఉదధిః (ఉదకం ధీయతేఽస్మిన్) నీరుపోసికొనుటకుయోగ్యమగు ఘటాదికమర్థము. సముద్రమునుబోధించునుదధిశబ్దము సంజ్ఞావాచకమగుటచేనచట పూర్వసూత్రముచేతనే ఉదాదేశము సిద్ధమగును.

1002. ఏకహలాదౌ పూరయితవ్యేఽన్యతరస్యామ్.

6-3-59. ఏకహలాదౌ, పూరయితవ్యే, అన్యతరస్యామ్, (ఉదకస్య, ఉదః)

ఉదకుంభః। ఉదకకుంభః। ఏకేతి కిమ్। ఉదకస్థాలీ। పూరయితవ్యేతి కిమ్। ఉదకపర్వతః॥

1002. ఏకహలాదౌ అనునది కర్మధారయగర్భితబహువ్రీహి (ఏకశ్చాసౌ హల్ స ఆదిర్యస్య) ఇచటనేకశబ్దమసహాయార్థకము. సహాయము సమానజాతీయములకేయగును, గాననేకశబ్దము ద్వితీయమగుహల్లుకు వ్యావృత్తమగునట్లు జేయును. ఒకేహల్వర్ణమాదియందుగలదని యర్థము. పూరయితవ్యమన పూరణార్హమగువస్తువని యర్థము. సంయోగాదిగానట్టియు పూరించుటకుయోగ్యమగుకుంభాదులకు బోధకములైనట్టియు శబ్దములు పరమగునపుడుదకశబ్దమునకుదాదేశము వికల్పముగ నగునని యర్థము. ఉదా :—ఉదకుంభః. ఉదకకుంభః. ఉదకస్థాలీ అనుచోట స్థాలీశబ్దము సంయోగాదియగుటచేనాదేశమునువారించుటకు ఏకగ్రహణమావశ్యకము.ఉదకపర్వతః. పర్వతముదకముచేబూరింపయోగ్యమైనదిగానందున

నిచటనుదాదేశమును వారించుటకు పూరయితవ్యే అనునదావశ్యకము.

1003. మన్థౌదనసక్తుబిన్దువజ్రభారహారవీవధగాహేషు చ. 6-3-60. (ఉదకస్య, ఉదః)

ఉదమన్థః। ఉదకమన్థః। ఉదౌదనః। ఉదకౌదనః॥

1003. మన్థ ఓదన సక్తు బిన్దు వజ్ర భార హార వీవధ గాహ ఈ శబ్దములుత్తరపదములగునపుడు పూర్వపదమగునుదకశబ్దమునకుదాదేశము వికల్పముగనగును. ఉదా:—ఉదమన్థః. ఉదకమన్థః। నీరు నెయ్యి మొదలగు ద్రవద్రవ్యములతోగలుపబడినసక్తులు మన్థశబ్దమునకర్థము. ఉదకేన మన్థః అనివిగ్రహము.

1004. ఇకో హ్రస్వోఽఙ్యో గాలవస్య. 6-3-61. ఇకః। హ్రస్వః, అఙ్యః, గాలవస్య (అన్యతరస్యామ్)

ఇగన్తస్యాఙ్యన్తస్య హ్రస్వో వా స్యాదుత్తరపదే। గ్రామణిపుత్రః। గ్రామణీపుత్రః। ఇకః కిమ్। రమాపతిః। అఙ్య ఇతి కిమ్। గౌరీపతిః। గాలవగ్రహణంపూజార్థమ్। అన్యతరస్యామిత్యనువృత్తేః। వా॥ ఇయఙువఙ్భావినామవ్యయానాంచ నేతి వాచ్యమ్। శ్రీమదః। భ్రూభఙ్గః। శుక్లీభావః। వా॥ అభ్రుకుంసాదీనామితి వక్తవ్యమ్। భ్రుకుంసః। భ్రుకుటిః। భ్రూకుంసః। భ్రూకుటిః। అకారోఽనేన విధీయతఇతి వ్యాఖ్యానాన్తరమ్ భ్రకుంసః। భ్రకుటిః। భ్రువా కుంసో భాషణం శోభా వా యస్య సః స్త్రీవేషధారీ నర్తకః। భ్రువః కుటిః కౌటిల్యమ్॥

1004. ఇకః అఙ్యః అనునవి పూర్వపదమునకు విశేషణములగుటచే తదన్తబోధకములగును. ఇక్ప్రత్యాహారవర్ణమన్తమందుగల్గి ఙ్యన్తము గానట్టి పూర్వపదమునకుత్తరపదముపరమగునపుడు హ్రస్వము వికల్పముగనగును. ఉదా :— గ్రామణిపుత్రః. గ్రామణీపుత్రః. గ్రామణీశబ్దము ఙ్యన్తభిన్నమగునిగన్తము. రమాపతిః అనుచోట రమాశబ్దమునకు హ్రస్వమునువారించుటకై ఇకః అనునదియావశ్యకము. గౌరీపతిః. ఇచటహ్రస్వమునువారించుటకు అఙ్యః అనునదావశ్యకము. వికల్పబోధకమగు అన్యత

రస్యామ్ అనుపదమీసూత్రమందనువర్తించును. కావున వికల్పమును బోధించుటకై గాలవగ్రహణమనావశ్యకమయి మహర్షినామస్మరణము వలనగలిగెడి పుణ్యముకొఱకగును. వా॥ ఇయఙువఙాదేశములకు యోగ్యములగునిగన్తములకు, అవ్యయసంజ్ఞగలనిగన్తములకును హ్రస్వమురాదని చెప్పవలయును. శ్రీమదః. భ్రూమదః. శ్రీభ్రూశబ్దములు క్రమముగనియఙువఙ్భావులు గానహ్రస్వమునివర్తించును. శుక్లీభావః. శుక్లీశబ్దముచ్విప్రత్యయాంతమగుటచే "ఊర్యాదిచ్విడాచశ్చ" (766) అను సూ.చే నిపాతసంజ్ఞకమగును. పిదప "స్వరాదినిపాతమవ్యయమ్" (450) అను సూ.చే నవ్యయమగును. వా॥ భ్రుకుంసః భ్రుకుటిః ఇట్టిశబ్దములందు హ్రస్వనిషేధము ప్రవర్తింపదనిచెప్పవలయును. వీనిలో భ్రూశబ్దమువఙ్భావియగుటచే నిషేధము ప్రాప్తమగుచుండనీవచనమారంభింపబడెను. "అభ్రుకుంసాదీనా" మనువచనమునకు భ్రుకుంసాదులందలిభ్రూశబ్దముయొక్క ఊకారమునకు అకారమాదేశమగునని గొందరు వ్యాఖ్యానమును జేసిరి. ఈపక్షమున అ, అనునది లుప్తప్రథమాన్తము. ఉదా:— భ్రకుంసః. భ్రకుటిః. కుంసశబ్దమునకు భాషణముగాని, శోభగాని, యర్థము. భ్రుకుంసశబ్దముకనుబొమ్మచే సంభాషణమునుగాని శోభనుగాని గల్గినస్త్రీవేషధారియగు నర్తకుని బోధించును. కుటిశబ్దము కౌటిల్యార్థకము. భ్రుకుటిశబ్దము కనుబొమ్మయొక్క వక్రతను ప్రతిపాదించును.

వివ :— భ్రుకుంసాదులు హ్రస్వవికల్పముచేతను అకారాదేశవికల్పముచేతను మూడువిధములుగనగును. "భ్రకుంసశ్చ భ్రుకుంసశ్చ భ్రూకుంసశ్చేతి నర్తకః। "తంత్రీ ప్రమిలా భ్రకుటిర్భ్రుకుటిర్భ్రూకుటిః స్త్రియామ్" అనియునమరకోశము.

1005. ఏక తద్ధితే చ. 6-3-62. ఏక, తద్ధితే, చ, (హ్రస్వః)

ఏకశబ్దస్య హ్రస్వః స్యాత్తద్ధితే ఉత్తరపదే చ। ఏకస్యా ఆగతమ్=ఏకరూప్యమ్। ఏకక్షీరమ్॥

1005. ఏకశబ్దము లుప్తషష్టీకము. ఏకశబ్దమునకు తద్ధితప్రత్యయముగాని ఉత్తరపదముగాని పరమయినపుడు హ్రస్వము వచ్చును. ఏకశబ్దమునకు పున్నపుంసకములందు విశేషములేదుగాన స్త్రీలిఙ్గమందే హ్రస్వవిధా

నము సార్థకమగును. ఏకరూప్యమ్ (ఏకస్యా ఆగతమ్) ఏకాశబ్దమునకు రూప్యప్రత్యయము (తద్ధితము) పరమగుటచే హ్రస్వము వచ్చెను. ఏక క్షీరమ్ (ఏకస్యాః క్షీరమ్) ఉత్తరపదముపరమగునపుడు హ్రస్వమునకిది యుదాహరణము.

1006. జ్యాపోస్సంజ్ఞాఛందసోర్బహులమ్. 6-3-63. జ్యాపోః, సంజ్ఞాఛన్దసోః, బహులమ్। (హ్రస్వః)

రేవతిపుత్రః। అజక్షీరమ్॥

1006. జ్యన్తమునకు ఆబన్తమునకు నుత్తరపదము పరమైనపుడు సంజ్ఞయందు వేదమందును హ్రస్వము బహుళముగనగును. ఉదా:- రేవతి పుత్రః. రేవతీశబ్దము జ్యన్తము. రేవతిపుత్రశబ్దము సంజ్ఞావాచకము. వేద మందాబన్తమునకుదాహరణము. అజక్షీరమ్ (అజాయాః క్షీరమ్) "అజ క్షీరేణజుహోతి" అనివేదవాక్యము.

1007. త్వే చ. 6-3-64. (పూర్వసూత్రమ్ హ్రస్వః)

త్వప్రత్యయే జ్యాపోః హ్రస్వః। అజత్వమ్। అజాత్వమ్। రోహిణిత్వమ్। రోహిణీత్వమ్॥

1007. జ్యన్తాబన్తములకు త్వప్రత్యయము పరముగనున్నపుడు వేదమున హ్రస్వము బహుళముగనగును. త్వప్రత్యయాన్తము సంజ్ఞావాచకమగుటయసంభవము గాననీసూత్రము వేదమందే ప్రవర్తించుననుట ఫలితమగును. ఉదా :— అజత్వమ్. అజాత్వమ్ (అజాయాఃభావః) రోహిణిత్వమ్. రోహిణీత్వమ్ (రోహిణ్యాః భావః) త్వప్రత్యయముత్తరపదము గానందున పూర్వసూత్రమప్రాప్తమగుచుండ నీసూత్రమారంభింపబడెనని గ్రహించునది.

1008.* ష్యఙస్సంప్రసారణం పుత్రపత్యోస్తత్పురుషే. 6-1-13. ష్యఙః, సంప్రసారణమ్, పుత్రపత్యోః, తత్పురుషే॥

ష్యఙన్తస్య పూర్వపదస్య సంప్రసారణం స్యాత్పుత్రపత్యోరుత్తరపదయోస్తత్పురుషే॥

1008. తత్పురుషపదముచే పూర్వోత్తరపదము లాక్షిప్తములగును.

ష్యజః అనునది పూర్వపదమునకువిశేషణమై తదన్తమునుబోధించును. ష్యజాదేశమంతమందుగల పూర్వపదమునకు పుత్రశబ్దపతిశబ్దరూపమగు నుత్తరపదముపరమయినపుడు తత్పురుషమందు సంప్రసారణమువచ్చును.

1009. సంప్రసారణస్య. 6-3-139. (దీర్ఘః)

సంప్రసారణస్య దీర్ఘః స్యాదుత్తరపదే। కౌముదగన్ధ్యాయాః పుత్రః కౌముదగన్ధీపుత్రః। కౌముదగన్ధీపతిః। వ్యవస్థితవిభాషయా హ్రస్వో న। (ప) స్త్రీప్రత్యయే చానుపసర్జనే నేతితదాదినియమప్రతిషేధాత్ । పరమకారీషగన్ధీపుత్రః। ఉపసర్జనే తు తదాదినియమాన్నేహ। అతికారీషగన్ధ్యాపుత్రః॥

1009. సంప్రసారణమునకుత్తరపదము పరమయినపుడు దీర్ఘము వచ్చును. ఉదా:— కౌముదగన్ధీపుత్రః (కౌముదగన్ధ్యాయాః పుత్రః) కౌముదగన్ధ్య అనుష్యజన్తముకంటె స్త్రీలిఙ్గమున చాప్ప్రత్యయముచే కౌముదగన్ధ్యా అనియగును. ఇది పూర్వాన్తవద్భావముచే ష్యజన్తము. సంప్రసారణముచే యకారమునకికారము. పిదప పూర్వరూపము ప్రవర్తించెను. కౌముదగన్ధిపుత్రః అనియగును. స్థానివద్భావముచేనికారము సంప్రసారణమగుటవలననీసూత్రముచే దీర్ఘము వచ్చును. ఇట్లే కౌముదగన్ధీపతిః। అనుచోట ప్రక్రియనూహించునది. ఇకోహ్రస్వః (6-3-61) సూత్రము వ్యవస్థితవిభాషయగుటవలననీయుదాహరణద్వయమందు ప్రవర్తించదు. వ్యవస్థితవిభాషాస్వరూపమును (89) సూత్రమున జూడవలయును. పరమకారీషగన్ధీపుత్రః="స్త్రీప్రత్యయే చానుపసర్జనే న" అనుపరిభాషచే ననుపసర్జనవిషయమున తదాదినియమము నిషేధింపబడుటవలన పరమకారీషగన్ధ్యాశబ్దముగూడ ష్యజన్తమగును. కావుననిచట సంప్రసారణము ప్రవర్తించును. స్త్రీప్రత్యయపరిభాషార్థమును (294) సూత్రమున జూచునది. అతికారీషగన్ధ్యాపుత్రః (కారీషగంధ్యామతిక్రాన్తా=అతికారీషగంధ్యా తస్యాః పుత్రః) ఉపసర్జనవిషయమున స్త్రీప్రత్యయపరిభాషప్రవర్తింపకుండుటచేనిచట తదాదినియమముండును, ఇచట కారీషగన్ధ్యాఅనునదియే ష్యజన్తమగును గానిపూర్వపదమగు అతికారీషగన్ధ్యాశబ్దము ష్యజన్తము

గానందున సంప్రసారణము ప్రవర్తించదు.

వివ:— కౌముదగన్ధీపుత్రః. కుముదగన్ధియొక్క అపత్యము (స్త్రీ) అనునర్థమున కుముదగన్ధిశబ్దముకంటె "తస్యాపత్యమ్" (4-1-92) అను సూ. చే అణ్ప్రత్యయము. దీనికి "అణిఞోరనార్షయోః" (4-1-78) సూ.చే ష్యఙాదేశము. ష్యఙన్తముకంటె "యఙశ్చాప్" (4-1-74) అను సూ. చే చాప్ప్రత్యయము (స్త్రీప్రత్యయము) కౌముదగన్ధ్యాశబ్దము చాబన్తమయినను పూర్వాన్తవద్భావముచే ష్యఙన్తమగును. సంప్రసారణపూర్వరూపములచే కౌముదగన్ధి అని యగును. పూర్వరూపము ప్రవర్తించినపిదప స్థానివద్భావముచేనికారము సంప్రసారణమగును. కానదీర్ఘము ప్రవర్తించును. దీర్ఘమలాశ్రయవిధియైనను దీర్ఘవిధానసామర్థ్యమువలన నిచట ననల్విధౌ అనునిషేధము ప్రవర్తించదని గ్రహించునది.

1010. బన్ధుని బహువ్రీహౌ. 6-1-14. బన్ధుని, బహువ్రీహౌ, (ష్యఙః, సంప్రసారణమ్)

బన్ధుశబ్దే ఉత్తరపదే ష్యఙః సంప్రసారణం స్యాద్బహువ్రీహౌ। కారీషగంధ్యా బంధురస్యేతి కారీషగన్ధీబంధుః। బహువ్రీహావితి కిమ్। కారీషగంధ్యాయాః బన్ధుః, కారీషగంధ్యాబంధుః। క్లీబనిర్దేశస్తు శబ్దస్వరూపాపేక్షయా। వా॥ మాతఙ్మాతృకమాతృషు వా। కారీషగంధీమాతః। కారీషగంధ్యామాతః। కారీషగంధీమాతృకః। కారీషగంధ్యామాతృకః। కారీషగన్ధీమాతా। కారీషగన్ధ్యామాతా। అస్మాదేవ నిపాపాతనాన్మాతృశబ్దస్య మాతఙాదేశః, కబ్వికల్పశ్చ। బహువ్రీహావేవేదమ్। నేహ। కారీషగన్ధ్యాయాః మాతా=కారీషగన్ధ్యామాతా। చిత్త్వసామర్థ్యాత్పిత్స్వరో బహువ్రీహిస్వరం బాధతే॥

1010. ష్యఙన్తపూర్వపదమునకు బన్ధుశబ్దముత్తరపదమయినపుడు బహువ్రీహియందు సంప్రసారణమగును, ఉదా :— కారీషగన్ధీబన్ధుః (కారీషగన్ధ్యా బన్ధురస్య) సంప్రసారణదీర్ఘములు ప్రవర్తించినవి. కారీషగంధ్యాబన్ధుః (కారీషగన్ధ్యాయా బన్ధుః) ఇది తత్పురుషము. ఇచట సంప్ర

సారణనివృత్తికై సూత్రమున బహువ్రీహిపదమావశ్యకము. సూత్రములోని బన్ధుని అనునది నపుంసకబన్ధుశబ్దమునకు సప్తమ్యన్తము. బన్ధుశబ్దము పుంలిఙ్గముగాన నపుంసకనిర్దేశమెట్లుసాధువగుననిన బన్ధుని అనునది యధ్యాహృతమగు శబ్దస్వరూపమ్ అనుదానికి విశేషణమగుటచే విశేష్యగతమగు నపుంసకలిఙ్గము విశేషణమందుజేయబడుటవలననీనిర్దేశము సాధువగును. వా॥ ష్యఙన్తపూర్వపదమునకు మాత (చ్) మాతృక మాతృశబ్దములు పరమైనపుడు సంప్రసారణము వికల్పముగననగును. కారీషగన్ధీమాతః కారీషగన్ధ్యామాతః (కారీషగన్ధ్యా మాతా యస్య) ఇత్యాదులుదాహరణములు. ఈవార్తికమందలి నిపాతమువలననే మాతృశబ్దమునకు వైకల్పికమాతజాదేశము "నద్యృతశ్చ" (837) సూ.చే నిత్యముగవిధింపబడినకప్ప్రత్యయమునకు వైకల్పికత్వమునూహింపదగును. ఈరెండు వికల్పమువలన రూపత్రయము సాధువగును. కారీషగన్ధీమాతః ఇత్యాదులను బహువ్రీహియందే భాష్యకారుడుదాహరించుటవలననీవచనము బహువ్రీహియందే ప్రవర్తించును. కావున తత్పురుషమందిది=ప్రవర్తించదు. కారీషగన్ధ్యామాతా (కారీషగన్ధ్యాయా మాతా) కారీషగన్ధీమాతః। ఇచట మాతజాదేశము ఇత్సంజ్ఞకచకారముగలదిగ విధింపబడుటచేతత్ఫలమగు చిత్స్వరము (అన్తోదాత్తము) బహువ్రీహిస్వరమును (పూర్వపదప్రకృతిస్వరము) బాధించును.

1011. ఇష్టకేషీకామాలానాం చితతూలభారిషు. 6-3-65.

(హ్రస్వః)

ఇష్టకాదీనాం తదన్తానాం చ పూర్వపదానాం చితాదిషు క్రమాదుత్తరపదేషు హ్రస్వః స్యాత్। ఇష్టకచితమ్। పక్వేష్టకచితమ్। ఇషీకతూలమ్, ముంజేషీకతూలమ్। మాలభారి। ఉత్పలమాలభారి॥

1011. అధికారప్రాప్తమగునుత్తరపదముచే పూర్వపదమాక్షిప్తమగును. ఇది ఇష్టకాదులకువిశేష్యమగుటచే తదన్తవిధిగల్గును. పూర్వపదములగు ఇష్టకా ఇషీకా మాలా యీశబ్దములకు, ఇష్టకాద్యన్తపూర్వపదములకు నుత్తరపదములగు చిత,తూల,భారిశబ్దములుపరమగునపుడుహ్రస్వమగునని

సూత్రార్థము. ఉదా :— ఇష్టకచితమ్ (ఇష్టకాభిశ్చితమ్) "కర్తృకరణే" (698) అను సూ. చే సమాసము. ఇష్టకాన్తమునకుదాహరణము పక్వేష్ట కచితమ్. ఇషీకతూలమ్ మొదలగునుదాహరణములందు ప్రక్రియనిట్లే యూహించునది.

1012. కారే సత్యాగదస్య. 6-3-70. కారే, సత్యాగదస్య। (ముమ్)

ముమ్ స్యాత్। సత్యఙ్కారః। అగదఙ్కారః। 1 వా॥ అస్తోశ్చేతి వక్తవ్యమ్। అస్తుఙ్కారః। 2 వా॥ ధేనోర్భవ్యాయామ్। ధేనుమ్భవ్యా। 3 లోకస్య పృణే। లోకమ్పృణః। పృణఇతి మూలవిభుజాదిత్వాత్కః। 4 వా॥ ఇత్యేఽనభ్యాశస్య। అనభ్యాశమిత్యః। దూరతః పరిహర్తవ్య ఇతర్థః। 5 వా॥ భ్రాష్ట్రాగ్న్యోరిన్ధే। భ్రాష్ట్రమిన్ధః। అగ్నిమిన్ధః। 6 వా॥ గిలేఽగిలస్య। తిమింగిలః। అగిలస్య కిమ్। గిలగిలః। 7 వా॥ గిలగిలే చ। తిమింగిలగిలః। 8 వా॥ ఉష్ణభద్రయోః కరణే। ఉష్ణఙ్కరణమ్। భద్రఙ్కరణమ్॥

1012. సత్యాగదస్య అనునది సత్యశబ్దాగదశబ్దములకు సమాహార ద్వన్ద్వము. సత్యాగదశబ్దములకు కారశబ్దము పరమయినపుడు ముమ్ (మ్) ఆగమమగును. సత్యఙ్కారః। శపథకరణము శపథకర్తయునర్థము. అగద ఙ్కారః (వైద్యుడు) ఉదాహరణద్వయమందుననుస్వారపరసవర్ణములగును. 1 వా॥ కారశబ్దముపరమగునపుడు అస్తు అనుదానికిగూడ ముమాగమమగును. అస్తుఙ్కారః (అఙ్గీకారము) అస్తు అనునది తిఙన్తప్రతిరూపకమగునవ్యయము. 2 వా॥ ధేనుశబ్దమునకు భవ్యాశబ్దముపరమగునపుడు ముమాగమమగును. ధేనుమ్భవ్యా (ధేనుశ్చాసౌ భవ్యా చ) "మయూరవ్యంసకాదయశ్చ" అను సూ. చే సమాసము. ఆగణమున నిపాతనము వలననే భవ్యాశబ్దమునకు పరనిపాతము. కాగలధేనువనియర్థము. 3 వా॥ లోకశబ్దమునకు పృణశబ్దముపరమయినపుడు ముమాగమమగును. లోకమ్పృణః (లోకం పృణతి) లోకమును సంతసింపజేయువాడని యర్థము. పృణధాతువు మూలవిభుజాదిగణములోనిదగుటచే "కప్రకరణే మూలవిభు

జాదిభ్య ఉపసంఖ్యానమ్" అనువార్తికముచే కప్రత్యయము (అ) వచ్చెను. ఆగణమునజేర్చనియెడల "కర్మణ్యణ్" (3-2-1) అను సూ. చే నణ్ ప్రత్యయముప్రాప్తించుటచేలోకమ్పృణః అనురూపముసిద్ధముగాకుండును. 4 వా॥ అనభ్యాసబ్దమునకు ఇత్యశబ్దము పరమయినపుడు ముమాగమ మగును. అనభ్యాసమిత్యః। దూరమునందుంచతగినవాడని యర్థము. 5 వా॥ భ్రాష్ట్రశబ్దాగ్నిశబ్దములకు ఇన్ధశబ్దముపరమగునపుడు ముమాగమ మగును. భ్రాష్ట్రమిన్ధః। అగ్నిమిన్ధః। 6 వా॥ గిలశబ్దముత్తరపదమగు నపుడు గిలశబ్దముకంటెభిన్నమగు పూర్వపదమునకు ముమాగమమగును. తిమిఙ్గిలః (తిమిం గిలతి) గిలఅనునది మూలవిభుజాదికప్రత్యయాన్తము. అగిలస్య అనుటచే పూర్వపదమగుగిలశబ్దమునకాగమము రాదు. గిలగిలః। 7 వా॥ గిలగిలశబ్దముపరమైనప్పుడుగూడ గిలశబ్దముకంటెభిన్నమగు పూర్వ పదమునకు ముమాగమమగును. తిమిఙ్గిలగిలః (గిలంగిలతీతి గిలగిలః, తిమీనాం గిలగిలః) ఇవి మత్స్యవిశేషవాచకములు. 8 వా॥ ఉష్ణభద్రశబ్ద ములకు కరణశబ్దముత్తరపదమగునపుడు ముమాగమమగును. ఉష్ణఙ్కార ణమ్। భద్రఙ్కారణమ్॥

1013. రాత్రేః కృతి విభాషా. 6-3-72. రాత్రేః। కృతి. విభాషా (ముమ్)

రాత్రిఞ్చరః। రాత్రిచరః। రాత్రిమటః। రాత్ర్యటః। అఖి దర్థమిదం సూత్రమ్। ఖితి తు అరుర్ద్విషదితి నిత్యమేవ వక్ష్యతే। రాత్రిమ్మన్యః॥

1013. ఉత్తరపదాధికారమున గ్రహింపబడుప్రత్యయము తదన్తబోధ కముగాదని నిషేధమున్నను రాత్రిశబ్దమునకు కృత్ప్రత్యయముపరమగుట యసంభవము గాననీసూత్రమున తదన్తవిధి గల్గును. రాత్రిశబ్దమునకు కృదన్తముపరమైనపుడు ముమాగమము వికల్పముగనగునని సూత్రార్థము. రాత్రిఞ్చరః ఇత్యాదులుదాహరణములు. కృత్ప్రత్యయములలో గొన్ని ఖకా రేత్సంజ్ఞకములు. (ఖిత్తులు) కొన్నితద్భిన్నములుగలవు. ఖిత్తులుగానట్టి కృత్తులన్తమందుగలయుత్తరపదముపరమైనపుడీసూత్రము ప్రవర్తించును. చరః అటః ఇవి యఖిదన్తములు. ఖిదన్తముపరమయినపుడు పూర్వ

విప్రతిషేధాశ్రయణమువలన "అరుర్ద్విషత్" (6-3-67) అను సూ. చే నిత్యమగుముమాగమమే యగును. రాత్రిమ్మన్యః। "మన్యః" అనునది మనధాతుప్రకృతికఖశ్ప్రత్యయాన్తము.

1014. సహస్య సః సంజ్ఞాయామ్. 6-3-78. సహస్య, సః, సంజ్ఞాయామ్॥

ఉత్తరపదే। సపలాశమ్।సంజ్ఞాయాం కిమ్।సహయుధ్వా॥

1014. సహశబ్దమునకుత్తరపదము పరమైనపుడు సాదేశమగును. ఉదా :— సపలాశమ్ (సహపలాశమ్) వనవిశేషమునకిది సంజ్ఞ సహయుధ్వా (సహ యుధ్యతి) కలసియుద్ధముచేయువాడు. సహశబ్దపూర్వకమగు యుధధాతువుకంటె క్వనిప్ప్రత్యయముచే సిద్ధమైన నకారాన్తశబ్దము. ఇది సంజ్ఞగాదు. ఇచట సాదేశముగు వారించుటకై సంజ్ఞాయామనునది యావశ్యకము.

1015. గ్రన్థాన్తాధికే చ. 6-3-79. (సహస్య, సః)

అనయోరర్థయోస్సహస్య సః స్యాదుత్తరపదే। సముహూర్తం జ్యోతిషమధీతే। సద్రోణా ఖారీ।

1015. గ్రన్థాన్తపదాధికపదములకు సమాహారద్వంద్వము. గ్రన్థముయొక్కతుదిభాగమును అధికమును ప్రతిపాదించెడి సహశబ్దమునకుత్తరపదముపరమగునపుడు సాదేశమగును. ఉదా :— సముహూర్తం జ్యోతిషమధీతే. జ్యోతిశ్శాస్త్రమును ముహూర్తగ్రన్థపర్యన్తము చదువుచున్నాడని యర్థము. సముహూర్తమనుచోట సహముహూర్తపదములకు "అవ్యయం విభక్తి" సూ. చే నన్తవచనమందవ్యయీభావము. అధికార్థమునకుదా:- సద్రోణా (ఖారీ=కుంచముచేనధికమగుపుట్టెడనియర్థము)

వివ :— సముహూర్తమ్। కాలవాచకమగుముహూర్తపదమిచట ముహూర్తప్రతిపాదకగ్రన్థపరమైనను కాలత్వారోపముచే కాలవాచకమగును. అవ్యయీభావమున సహశబ్దమునకు సాదేశమును విధించు "అవ్యయీభావే" అనుసూత్రము కాలవాచకముపరమైనపుడు ప్రవర్తించనందున నీసూత్రమారంభింపబడెను.

1016. ద్వితీయే చానుపాఖ్యే. 6-3-80. ద్వితీయే, చ, అను పాఖ్యే (సహస్య, సః)

అనుమేయే ద్వితీయే సహస్య సః స్యాత్। సరాక్షసీకా నిశా। రాక్షసీ సాక్షాదనుపలభ్యమానా నిశయాఽనుమీయతే॥

1016. ద్వితీయశబ్దమప్రధానమగు సహాయుని బోధించును. ఉపాఖ్య మన ప్రత్యక్షము. తద్భిన్నమనుపాఖ్యము. అనుమేయమని ఫలితార్థము. ప్రత్యక్షముగ గ్రహింపనశక్యమైనందున ననుమానప్రమాణముచే దెలియ తగినదని భావము. అనుమేయము అప్రధానమునగుదానిని ప్రతిపా దించు శబ్దము త్తరపదమగునపుడు పూర్వపదమగు సహాశబ్దమునకు సాదేశమగునని సూత్రార్థము. ఉదా :— సరాక్షసీకా (సహ రాక్ష స్యా) "తేనసహేతితుల్యయోగే" (853) అను సూ. చే సహాశబ్దమునకు రాక్షసీశబ్దముతో బహువ్రీహి "నద్యృతశ్చ" అను సూ.చే కప్ప్రత్యయము. ఇచటరాత్రిప్రధానమగుటచే రాక్షసి యప్రధానము. రాక్షసి ప్రత్యక్షముగ నగపడనిదయి రాత్రిచేననుమానింపదగినది. కావున రాక్షసీశబ్దమప్రధానాను మేయవస్తుబోధకమగును.

1017. సమానస్య ఛన్దస్యమూర్ధప్రభృత్యుదర్కేషు. 6-3-84. సమానస్య, ఛన్దసి, అమూర్ధప్రభృత్యుదర్కేషు। (సః)

సమానస్య సః స్యాదుత్తరపదే న తు మూర్ధాదిషు। అనుభ్రాతా, సగర్భ్యః। అనుసఖా, సయూధ్యః। యోనస్సను త్యః। తత్రభవఇత్యర్థే సగర్భసయూధసనుతాద్యన్। అమూ ర్ధాదిషు కిమ్। సమానమూర్ధా। సమానప్రభృతయః। సమా నోదర్కాః। సమానస్యేతియోగో విభజ్యతే। తేన సపక్షః సాధర్మ్యం, సజాతీయమిత్యాదిసిద్ధమితి కాశికా। అథవా సహాశబ్దస్సదృశవచనోఽప్యస్తి। సదృశస్సఖ్యా ససఖీతి యథా। తేనాయమస్వపదవిగ్రహో బహువ్రీహిః। సమానః పక్షోఽస్యేత్యాది॥

1017. వేదమున సమానశబ్దమునకు మూర్ధన్ ప్రభృతి ఉదర్క వీని

కంటెనితరమగు శబ్దముత్తరపదమైనపుడు సాదేశమగును. అనుభ్రాతాస గర్భ్యః(సమానేగర్భేభవః)ఇత్యాదులుదాహరణములు. సగర్భ్యఃఇత్యాదులు వేదములోనివనితెల్పుటకై వాక్యములుదాహరింపబడెను. సగర్భసయూధ సనుతశబ్దములు కర్మధారయములు. వీనికంటెభవార్థమందు "సగర్భ సయూధసనుతాద్యన్" (4-4-114) అను సూ. చే యన్ప్రత్యయమగును. సమానమూర్ధా ఇత్యాదులందు సాదేశనివృత్తికై అమూర్ధప్రభృత్యుదర్కేషు అను ప్రతిషేధమావశ్యకము.

లౌకికభాషయందు సపక్షః సాధర్మ్యమిత్యాదులలో సమానశబ్దము నకు సాదేశముకొఱకు "సమానస్యేతీ" త్యాదిగ్రంధముచేనుపాయము ప్రదర్శింపబడుచున్నది. సూత్రమున "సమానస్య" అనుదానిని విభాగము జేసి సమానశబ్దమునకుత్తరపదముపరమైనపుడు సాదేశమగునని చెప్పవల యును. ఈవాక్యముచే సపక్షః (సమానః పక్షో యస్య) సాధర్మ్యమ్ (సమానో ధర్మో యస్యతస్య భావః) సజాతీయః (సమానాయాం జాతౌ భవః) ఇత్యాదులలో సాదేశము సిద్ధమగును. యోగవిభాగమిష్టసిద్ధ్యర్థము గావుననతిప్రసక్తిని శఙ్కింపవలనుపడదు. యోగవిభాగముచే వీనిలో సాదేశమగునని కాశికావృత్తిగ్రంథమున జెప్పబడెను. ఈప్రయోజనమపే క్షించియే ఛన్దోవిషయకమగునీసూత్రమిచట వ్యాఖ్యానముచేయబడినదని గ్ర హించునది. భాష్యమున నీయోగవిభాగమగపడనందున నీయుపాయము ప్రామాణికముగాదని తలచి "అథవేత్యా" దిగ్రన్థముచేనుపాయాన్త రము చెప్పబడుచున్నది. సదృశార్థకమగు సహశబ్దము సనఖి (సదృశః సఖ్యా) మొదలగునవ్యయీభావములందు ప్రసిద్ధమైయున్నది. సపక్షః ఇత్యాదివృత్తులందు సదృశార్థకసహశబ్దముకలదని యఙ్గీకరించవలెను. అందుచేనివి "సమానః పక్షోఽస్య" అనురీతిని యన్యపదవిగ్రహముగల బహువ్రీహులగును. కావున వీనిలో సహశబ్దమునకు "వోపసర్జనస్య" (854) సూ. చే సాదేశము సిద్ధమగునని అథవేత్యాదిసమాధానమునకాశ యము.

1018. జ్యోతిర్జనపదరాత్రినాభినామగోత్రరూపస్థానవర్ణ వయోవచనబన్ధుషు. 6-3-85. (సమానస్య, సః)

ఏషు ద్వాదశసూత్తరపదేషు సమానస్య సః స్యాత్।
సజ్యోతిః। సజనపదఇత్యాది॥

1018. జ్యోతిః జనపద రాత్రి నాభి నామ గోత్ర రూప స్థాన వర్ణ వయః వచన బన్ధు యీ పదిరెండుశబ్దములకు ద్వంద్వము. ఇవి యుత్తర పదములగునపుఁడు సమానశబ్దమునకు సాదేశమగును. సజ్యోతిః (సమానం జ్యోతిర్యస్య) మొదలగులక్ష్యములనూహించునది. లౌకికభాషయందు సాదేశముకొఱకీసూత్రమారంభింపబడెనని తెలియునది.

1019. చరణే బ్రహ్మచారిణి. 6-3-86. చరణే, బ్రహ్మచారిణి (సమానస్య సః)

బ్రహ్మచారిణ్యుత్తరపదే సమానస్య సః స్యాచ్చరణే సమానత్వేన గమ్యమానే। చరణశ్శాఖా। బ్రహ్మ వేదః। తదధ్యయనార్థం వ్రతమపి బ్రహ్మ। తచ్చరతీతి బ్రహ్మచారీ। సమానః సః సబ్రహ్మచారీ॥

1019. బ్రహ్మచారిన్‌శబ్దముత్తరపదమగునపుఁడు సమానశబ్దమునకు చరణము (వేదశాఖ) సమానమైనదిగ ప్రతీయమానమగునపుడు సాదేశమగును. చరణశబ్దమునకు వేదప్రసిద్ధమగు ఋగాదిశాఖలర్థము. బ్రహ్మచారిన్‌శబ్దములోని బ్రహ్మశబ్దమునకు వేదమర్థము. వేదాధ్యయనముకొఱకగువ్రతముగూడ లక్షణచే బ్రహ్మశబ్దార్థమగును. ఈవ్రతమునాచరించువాడు బ్రహ్మచారినాబడును. సబ్రహ్మచారీ (సమానః బ్రహ్మచారీ) వ్రతము సమానమగుటచే బ్రహ్మచారికి సమానత్వము ఫలితమగునని గ్రహింపదగును. సమానమగు వేదాధ్యయనవ్రతమునాచరించువాడని యర్థము.

1020. తీర్థే యే. 6-3-87. తీర్థే, యే (సమానస్య, సః)

తీర్థే ఉత్తరపదే యాదౌ ప్రత్యయే వివక్షితే సమానస్య సఃస్యాత్. సతీర్థ్యః, ఏకగురుకః। సమానతీర్థేవాసీతి యత్ ప్రత్యయః॥

1020. ప్రత్యయే అనుసప్తమ్యన్తమధ్యాహారలబ్ధము. దీనికి "యే" అనునది విశేషణము. యకారాదిప్రత్యయమని యర్థములభించును. సమాన శబ్దమునకు తీర్థశబ్దముత్తరపదమగునపుఁడు యకారాదిప్రత్యయము వివ

క్షితమగుచుండ సాదేశమగును. ఉదా :— సతీర్థ్యః (సమానే తీర్థే వాసీ) సమానశబ్దమేకపర్యాయము, తీర్థశబ్దమునకు గురువనియర్థము, ఒకే గురువువలన భిన్నకాలములందధ్యయనముచేయువారుపరస్పరము సతీర్థ్యలనబడుదురు. "సమానతీర్థే వాసీ" (4-4-107) అను సూ, చే నిచట యత్ప్రత్యయము.

వివ :— సమానతీర్థశబ్దములకు సమాసము (తద్ధితార్థోత్తరపద సమాహారే చ) ఉత్తరపదమాత్రనిమిత్తకమగుటచేనన్తరఙ్గము. సమాసము కంటె (సమానతీర్థ) విధింపబడు యత్ప్రత్యయము బహిరఙ్గము. కావున యత్ప్రత్యయాన్తమగు తీర్థశబ్దముపరమగునపుడు సాదేశమగుననియర్థము చేయవీలుగాదు. ఈకారణముచేతనే యాదిప్రత్యయము వివక్షితమగునపుడని యర్థము జెప్పబడెను,

1021. విభాషోదరే. 6-3-88. విభాషా, ఉదరే (సమానస్య, సః, యే)

యాదౌ ప్రత్యయే వివక్షితే ఇత్యేవ। సోదర్యః। సమానోదర్యః॥

1021. సమానశబ్దమునకు ఉదరశబ్దముత్తరపదమగునపుడు యాది ప్రత్యయమువివక్షితమగుచుండ సాదేశము వికల్పముగనగును. సోదర్యః (సమానే ఉదరే శయితః) యత్ప్రత్యయము వివక్షితమగుచుండ (రాకపూర్వమే)సమానోదరశబ్దములకుసమాసము.సమానశబ్దమునకుసాదేశము. సోదరశబ్దముకంటె "సోదరాద్యః" (4-4-109) అను సూ. చే యప్రత్యయము. సాదేశమురానిపక్షమందు "సమానోదరే శయిత ఓ చోదాత్తః" (4-4-108) అను సూ.చే యత్ప్రత్యయముచే సమానోదర్యః అనియగును.

వివ :— "సమానముదరం యస్య" అనునర్థమున "సమానస్య ఛన్దసి" అనుసూత్రమందు అథవేత్యాదిగ్రంథముచే జెప్పబడినరీతిని సాదేశము సిద్ధమగును గానసోదరశబ్దము "వోపసర్జనస్య" అను సూ.చే విహితమగు సాదేశము వికల్పమగుటవలన సహోదరశబ్దముగూడ సాధువులగునవి గ్రహించునది.

1022. ధృగ్దృశవతుషు. 6-3-89. (సమానస్య, సః)

సదృక్। సదృశః। వా॥ దృక్షేచేతివక్తవ్యమ్। సదృక్షః।
వతురుత్తరార్థః॥

1022. వతుప్రత్యయము యచ్ఛబ్దాదులకంటె విధింపబడుటచే సమాన శబ్దమునకు వతుప్రత్యయముపరమగుటసంభవింపదు. కావున సూత్రములోని వతుగ్రహణముత్తరసూత్రములోని కనువృత్త్యర్థమగును. సమానశబ్దము నకు దృక్దృశశబ్దములుత్తరపదములగునపుడు సాదేశమగును. ఉదా:— సదృక్ సదృశః। వా॥ దృక్షశబ్దముపరమగునపుడును సమానశబ్దమునకు సాదేశమగుననిజెప్పవలయును. సదృక్షః॥

వివ :— దృక్షేచ అనువార్తికమునకు "సదృక్షాసః" అనునుదాహరణము భాష్యమున చూపబడెను. వేదములోనిప్రయోగమునుదాహరించుటచేనీవార్తికము వేదవిషయకమనియు, వేదవిషయకమయినను ప్రకరణశుద్ధికొఱకిచట వ్యాఖ్యానముచేయబడినదనియును గ్రహించునది.

1023. ఇదంకిమోరీశ్కీ. 6-3-90. ఇదంకిమోః, ఈశ్కీ (దగ్దృశవతుషు)

దృక్దృశవతుషు ఇదమః ఈశ్ కిమః కీ స్యాత్। ఈదృక్। ఈదృశః। కీదృక్। కీదృశః। వతూదాహరణం వక్ష్యతే। వా॥ దృక్షేచేతి వక్తవ్యమ్। ఈదృక్షః। కీదృక్షః। ఆ సర్వనామ్నః। వా॥ దృక్షే చ। తాదృక్। తాదృశః। తావాన్। తాదృక్షః। దీర్ఘః। మత్వోత్వే। అమూదృక్। అమూదృశః। అమూదృక్షః॥

1023. దృక్ దృశ వతుప్రత్యయము యివి పరమయినపుడిదమ్శబ్దమునకు ఈశ్ అనునవి, కిమ్శబ్దమునకు కీ అనునదియునాదేశములగును. ఈశాదేశము శిత్తగుటచే సర్వాదేశమగును. ఈదృక్. ఈదృశః. (ఇదమివ దృశ్యతే) వతుప్ప్రత్యయము పరమగునపుడుదాహరణమగు, ఇయాన్ అనునది తద్ధితప్రకరణమున చెప్పబడును. (వా) దృక్షశబ్దము పరమగునపుడును ఇదమ్కిమ్శబ్దములకు గ్రమముగ ఈశ్ కీ అనునాదేశములగునని చెప్పవలయును. ఈదృక్షః. కీదృక్షః. "ఆ సర్వనామ్నః" (433) అను సూ. చే దృగాదులుపరమైనపుడు సర్వనామమునకాత్వము విధింప

బడెను. వా॥ దృక్షశబ్దముపరమైనపుడును సర్వనామమునకాత్వము ప్రవర్తించునని వార్తికార్థము. ఉదా :— తాదృక్. తాదృశః. తావాన్. తాదృక్షః। మూలమున నీయుదాహరణముతరువాతనున్న "దీర్ఘః" అనునది పూర్వపరోదాహరణములతోనన్వయించును. తాదృక్షః అనుచోట తచ్ఛబ్దము యొక్క దకారమునకాత్వముచేసినపిమ్మట సవర్ణదీర్ఘమగునని యర్థము. పరములగు నమూదృగాదులందదశ్శబ్దమునకాత్వము ప్రవర్తించిన పిదప సవర్ణదీర్ఘమగుననియర్థము. తరువాత మత్వోత్వములు ప్రవర్తించుటచే అమూదృక్ ఇత్యాదులు సిద్ధములగును.

1024. సమాసేఽఙ్గులేః సఙ్గః. 8-3-80. సమాసే। అఙ్గులేః। సఙ్గః। (సః, మూర్ధన్యః)

అఙ్గులిశబ్దాత్సఙ్గస్య సస్య మూర్ధన్యస్స్యాత్సమాసే। అఙ్గులిషఙ్గః। సమాసే కిమ్। అఙ్గులేః సఙ్గః॥

1024. సః మూర్ధన్యః అనుపదములు "నక్షత్రాద్వా" అనుసూత్రము వఱకధికృతములగును. సః అనునది షష్ఠ్యన్తము. సకారమునకు మూర్ధన్యాదేశమగుననిన ఆన్తరతమ్యమువలన షకారాదేశమగునని ఫలితమగును. అఙ్గులిశబ్దముకంటెపరమగు సఙ్గశబ్దముయొక్క సకారమునకు సమాసమందు షకారాదేశమగునని సూత్రార్థము. ఉదా :— అఙ్గులిషఙ్గః (అఙ్గులేః సఙ్గః) అఙ్గులేఃసఙ్గః అనువాక్యమున షత్వమును వారించుటకు సమాసపదమావశ్యకము.

1025. భీరోః స్థానమ్. 8-3-8. భీరోః। స్థానమ్॥

భీరుశబ్దాత్ స్థానస్య సస్య మూర్ధన్యః స్యాత్సమాసే। భీరుష్ఠానమ్। అసమాసే తు భీరోఃస్థానమ్॥

1025. సమాసమందు భీరుశబ్దముకంటె పరమగు స్థానశబ్దముయొక్క సకారమునకు షకారాదేశమగును. ఉదా :— భీరుష్ఠానమ్ (భీరోః స్థానమ్) సమాసమందనుటవలన భీరోః స్థానమనువాక్యమందు షత్వము వారితమగును.

1026. జ్యోతిరాయుషః స్తోమః. 8-3-83. జ్యోతిరాయుషః, స్తోమః॥

ఆభ్యాం స్తోమస్య సస్య మూర్ధన్యః స్యాత్సమాసే। జ్యోతిష్టోమః। ఆయుష్టోమః। సమాసే కిమ్। జ్యోతిషః స్తోమః॥

1026. జ్యోతిరాయుశ్శబ్దములకు సమాహారద్వన్ద్వము. జ్యోతిరాయుషః అనునది పంచమ్యన్తము. ఈరెండుశబ్దములకంటెపరమగు స్తోమశబ్దముయొక్క సకారమునకుసమాసమున షకారాదేశమగును. ఉదా :— జ్యోతిష్టోమః। ఆయుష్టోమః। "జ్యోతిషః స్తోమః" అనువాక్యమందు షత్వవారణమునకై సమాసగ్రహణమావశ్యకము.

వివ :— అఙ్గులేఃసఙ్గః, భీరోఃస్థానమ్ జ్యోతిషఃస్తోమః ఆయుషః స్తోమః అనునర్థములందు ప్రత్యాసత్తిచేనాయాపదములకు సమాసమగునపుడు సకారమునకు షకారమగునని "సమాసేఽఙ్గులేఃసఙ్గః" మొదలగు మూడుసూత్రములకు గ్రమముగనర్థమును చెప్పవలయును. మూలము ఫలితార్థప్రదర్శకమగును. ఇట్లు చెప్పుటచేనాయాసూత్రములందు ప్రథమానిర్దేశములకౌచితి సంభవించును.

1027. * సుషామాదిషు చ. 8-3-98. (ఇణ్కోః)

సస్య మూర్ధన్యః। శోభనం సామ యస్య సుషామా। సుషన్ధిః॥

1027. సుషామాఅనుశబ్దమాదియందుగల గణములోనిశబ్దములయొక్క ఇణ్కవర్గములకంటెపరమగు సకారమునకు షకారమాదేశమగును. ఉదా:- సుషామా (శోభనం సామ యస్య బ్రాహ్మణస్య)

1028. ఏతి సంజ్ఞాయామగాత్. 8-3-99. ఏతి। సంజ్ఞాయామ్। అగాత్। (ఇణ్కోః)

సస్య మూర్ధన్యః। హరిషేణః। ఏతి కిమ్। హరిసక్థమ్। సంజ్ఞాయాం కిమ్। పృథుసేనః। అగకారాత్కిమ్। విష్వక్సేనః। ఇణ్కోరిత్యేవ। సర్వసేనః॥

---

* సుషామా నిష్షామా దుఃషామా సుషేధః నిఃషేధః దుఃషేధః సుషన్ధిః నిఃషన్ధిః దుఃషన్ధిః సుష్ఠు దుష్ఠు గౌరిషక్థఃసంజ్ఞాయామ్ ప్రతిష్ణికా జలాషాహమ్ నౌషేచనమ్ దున్దుభిషేవణమ్ ఏతిసంజ్ఞాయామగాత్ హరిషేణః నక్షత్రాద్వా రోహిణీషేణః ఆకృతిగణోఽయంసుషామాదిః॥

1028. గకారముకంటెభిన్నమగు ఇణ్కవర్గలకంటెపరమగునట్టియు ఏకారముపరమందుగలిగినట్టియునగు సకారమునకు సంజ్ఞయందు షకారమాదేశమగును. హరిషేణః. ఈపేరుగలరాజు. హరిసక్థమ్. ఇచట షత్వవారణమునకై ఏకారపరకమగుసకారమునకు షత్వమనవలయును. పృథుసేనః (పృథ్వీ సేనా యస్య) విస్తారమగుసేనగలవాడని యర్థము. ఇది సంజ్ఞగాదు. ఇచట షత్వమునువారించుటకు సంజ్ఞాయామనునది యావశ్యకము. విష్వక్సేనః। ఇచట సకారము గకారముకంటెపరమయినదగుటచే షత్వము వారితమగును. ఇందుకై అగః అనునది యావశ్యకము. షత్వమునుగుఱించి చర్త్వమసిద్ధమగుటవలన గకారముండునని గ్రహింపదగును. "ఇణ్కోః" అనునధికారసూత్రమిచటగూడనధికృతమగును. కావుననే సర్వసేనః అనుచోట షత్వము వారితమగును. ఇచట సకారమిణ్కవర్గములకంటెపరముగాదు.

1029. నక్షత్రాద్వా. 8-3-100. (పూర్వసూత్రము)

ఏతి సస్య సంజ్ఞాయామగకారాన్మూర్ధన్యో వా। రోహిణీషేణః। రోహిణీసేనః। అగకారాత్కిమ్। శతభిషక్సేనః। ఆకృతిగణోఽయమ్॥

1029. గకారముకంటెనితరములగు ఇణ్కవర్గములకంటెపరమగునట్టియు నక్షత్రవాచకముకంటెపరమందున్నట్టియు సకారమునకుఏకారము పరమగుసపుడు సంజ్ఞయందు షకారాదేశము వికల్పముగనగును. ఉదా :- రోహిణీషేణః, రోహిణీసేనః। ఇది సంజ్ఞావిశేషము. శతభిషక్సేనః। ఇచట సకారము గకారముకంటెపరమైనదగుటవలన షత్వము వారింపబడును. సుషామాదిగణమాకృతిగణము. అనగా వీనితోసదృశములగు శబ్దములనిందు జేర్పవచ్చునని యర్థము.

వివ :— సుషామాదిగణమాకృతిగణమనుటచే "ఏతిసంజ్ఞాయామగాత్" "నక్షత్రాద్వా" అనునవి గణసూత్రములనియు నష్టాధ్యాయీసూత్రములమధ్యను ప్రక్షిప్తములైనవనియును సూచింపబడెనని గ్రహించునది.

1030. అషష్ఠ్యతృతీయాస్థస్యాఽన్యస్య దుగాశీరాశాస్థాస్థితోత్సుకోతికారకరాగచ్ఛేషు. 6-3-99. అషష్ఠ్య

తృతీయాస్థస్య, అన్యస్య, దుక్, ఆశీరాశాస్థాస్థితోత్సుకోతి కారకరాగచ్ఛేషు॥

అన్యస్య దుగాగమః స్యాదాశీరాదిషు పరేషు। అన్యదాశీః। అన్యదాశా। అన్యదాస్థా। అన్యదాస్థితః। అన్యదుత్సుకః। అన్యదూతిః। అన్యద్రాగః। అన్యదీయః। అషష్ఠీత్యాది కిమ్। అన్యస్యాఽన్యేనవాశీః అన్యాశీః। వా॥ కారకే ఛే చ నాయం నిషేధః। అన్యస్య కారకః, అన్యత్కారకః। అన్యస్యాఽయమన్యదీయః। గహాదేరాకృతిగణత్వాచ్ఛః॥

1030. షష్ఠీతృతీయావిభక్తులకంటెనితరమగు విభక్తికి ప్రకృతియగు అన్యశబ్దమునకు ఆశిస్ ఆశా ఆస్థా ఆస్థిత ఉత్సుక ఊతి కారక రాగ, ఛ ప్రత్యయము ఇవి పరముగనున్నపుడు దుగాగమము (ద్) అగును. అన్యదాశీః (అన్యా ఆశీః) ఇట్లే అన్యదాశా మొదలగునుదాహరణములనూహించునది. ఇవి కర్మధారయములు. అన్యదీయః అన్యస్యాయమనునర్థమున "గహాదిభ్యశ్ఛః" (4-2-138) అను సూ. చే నన్యశబ్దముకంటె ఛప్రత్యయము. దీనికి ఈయాదేశము. గహాదిగణమాకృతిగణమగుటచే నన్యశబ్దమాగణమున జేర్పదగును. అన్యస్య ఆశీః। అన్యేన ఆశీః। ఇత్యాదులందు దుగాగమవారణమునకై "అషష్ఠ్యతృతీయాస్థస్య" అనువిశేషణమావశ్యకము. వా॥ ఈనిషేధము కారకశబ్దఛప్రత్యయములు పరమైనపుడు ప్రవర్తించదు. అన్యత్కారకః (అన్యస్య కారకః) అన్యదీయః (అన్యస్యాఽయమ్) ఇచట షష్ఠ్యంతమునకును దుగామమయ్యెను. ఈవిషయమున మహాభాష్యము ప్రమాణము. సూత్రమందలి నఞ్ద్వయోపాదానము స్పష్టార్థము.

వివ :— కారకశబ్దఛప్రత్యయములు పరమైనపుడు అషష్ఠీత్యాది నిషేధము ప్రవర్తించదనుటలో "అషష్ఠ్యతృతీయాస్థస్య" అనుచోట నఞ్ద్వయోపాదానము మానము. "అషష్ఠీతృతీయాస్థస్య" అనిననిష్టార్థసిద్ధియగుచుండ నఞ్ద్వయము నిషేధానిత్యత్వమున జ్ఞాపకమగును. ఇట్టియనిత్యత్వమూలకమే "కారకే ఛే చ నాయం నిషేధః" అనువచనమని, తత్త్వబోధినీకారునియాశయము.

1031. అర్థే విభాషా. 6-3-100. అర్థే, విభాషా, (అన్యస్య, దుక్)

అన్యదర్థః। అన్యార్థః॥

1031. అర్థశబ్దముపరమైనపుడు, పూర్వసూత్రమునకు విషయమగునట్టి యన్యశబ్దమునకు దుగాగమము వికల్పముగనగును. అన్యదర్థః. అన్యార్థః॥

1032. కోః కత్తత్పురుషేఽచి. 6-3-101. కోః, కద్, తత్పురుషే, అచి (ఉత్తరపదే)

అజాదావుత్తరపదే। కుత్సితోఽశ్వః,కదశ్వః। కదన్నమ్। తత్పురుషే కిమ్। కూష్ట్రో, రాజా॥ వా॥ త్రౌ చ। కుత్సితాస్త్రయః, కత్త్రయః॥

1032. కుత్సితార్థకమగు కుశబ్దమునకజాదియగు నుత్తరపదము పరమగునపుడు తత్పురుషమందు కద్ అనునాదేశమగును. కదశ్వః (కుత్సితోఽశ్వః) కదన్నమ్ (కుత్సితమన్నమ్) ఇచట "కుగతిప్రాదయః" (765) అను సూ.చే తత్పురుషము. కూష్ట్రో రాజా (కుత్సితః ఉష్ట్రో యస్య) ఇట్టిబహువ్రీహియందు కదాదేశమును వారించుటకై తత్పురుషే అనునది యావశ్యకము. వా॥ త్రిశబ్దముత్తరపదమైనపుడును కుశబ్దమునకు కదాదేశమును చెప్పవలయును. కత్త్రయః (కుత్సితాస్త్రయః) త్రిశబ్దమజాదిగానందుననీవచనమారంభింపబడెను.

1033. రథవదయోశ్చ. 6-3-102. (కోః, కద్, తత్పురుషే)

కద్రథః। కద్వదః॥

1033. రథవదశబ్దములు పరమగునపుడు తత్పురుషమున కుత్సితార్థక కుశబ్దమునకు కదాదేశమగును. కద్రథః (కుత్సితో రథః) కద్వదః (కుత్సితో వదః)

1034. తృణే చ జాతౌ. 6-3-103. తృణే, చ, జాతౌ (కోః కద్)

కత్తృణమ్॥

1034. కుశబ్దమునకు తృణశబ్దముపరమైనపుడు సముదాయముచే జాతి బోధ్యమగుచుండకదాదేశమగును. కత్తృణమ్. తృణజాతివిశేషమునీశబ్దము బోధించును.

1035. కా పథ్యక్షయోః. 6-3-104. కా, పథ్యక్షయోః (కోః)

కాపథమ్। కాక్షః। అక్షశబ్దేన తత్పురుషః, అక్షిశబ్దేన బహువ్రీహిర్వా॥

1035. పథిన్ శబ్దము అక్షశబ్దము పరమైనపుడు కుశబ్దమునకు కా అనునాదేశమగును. కాపథః (కుత్సితః పన్థాః) కుశబ్దమునకు పథిన్ శబ్దముతో "కుగతిప్రాదయః" అను సూ. చే సమాసము "ఋక్పూరబ్ధూః" (945) అను సూ. చే సమాసాన్తప్రత్యయము వచ్చును. కాక్షః (కుత్సితమక్షమ్) నిన్దితమగునిన్ద్రియమని యర్థము. ఇచట "కుగతి" సూ. చే సమాసము. కుత్సితమక్షి యస్య అనువిగ్రహముగల బహువ్రీహియందు "బహువ్రీహౌ సక్థ్యక్ష్ణోః" (857) అను సూ.చే నచ్ ప్రత్యయమువలన సిద్ధమగునక్షశబ్దము పరమగునపుడునీయాదేశమగును.

1036. ఈషదర్థే. 6-3-105. (కోః, కా)

ఈషజ్జలం, కాజలమ్। అజాదావపి పరత్వాత్కాదేశః। కామ్లః॥

1036. అల్పార్థబోధకమగు కుశబ్దమునకు కాదేశమగును. కాజలమ్ (ఈషజ్జలమ్) "కుగతి" సూ. చే గతిసమాసము. ఇది నిత్యమగుటచే నస్వపదవిగ్రహము చూపబడెను. కామ్లః (కుత్సితః అమ్లః) ఇచట "కోః కత్తత్పురుషేఽచి" అను సూ. చే ప్రాప్తమగు కదాదేశమును, పరమగు నీసూత్రముచే విధింపబడిన కాదేశము బాధించును. అల్పార్థకమగు కుశబ్దమునకు హలాద్యుత్తరపదముగాని యజాద్యుత్తరపదముగాని పరమైనపుడు కాదేశమే వచ్చునని ఫలితమగును.

1037. విభాషా పురుషే. 6-3-106. విభాషా, పురుషే (కోః,కా)

కాపురుషః। కుపురుషః। అప్రాప్తవిభాషేయమ్। ఈషదర్థే హి పూర్వవిప్రతిషేధాన్నిత్యమేవ। ఈషత్పురుషః, కాపురుషః॥

1037. కుశబ్దమునకు పురుషశబ్దము త్తరపదమైనపుడు కాదేశము వికల్పముగనగును. కాపురుషః. కుపురుషః (కుత్సితః పురుషః) ఈసూత్ర మప్రాప్తవిభాష. ఈషదర్థకకుశబ్దమునకు పురుషశబ్దముపరమైనపుడు పూర్వవిప్రతిషేధాశ్రయణమువలన "ఈషదర్థే" అను సూ. చే కాదేశము నిత్యముగనే వచ్చును. కాపురుషః (ఈషత్పురుషః) అల్పుడగు పురుషుడనియర్థము.

1038. కవం చోష్ణే. 6-3-107. కవమ్, చ, ఉష్ణే (కా, విభాషా)

ఉష్ణశబ్దే ఉత్తరపదే కోః కవం, కా చ, వా స్యాత్। కవోష్ణమ్, కోష్ణమ్, కదుష్ణమ్॥

1038. కుశబ్దమునకుష్ణశబ్దము త్తరపదమయినపుడు కవాదేశకాదేశములు వికల్పముగనగును. ఈయాదేశద్వయమురానిపక్షమందు "కోః కత్తత్పురుషేఽచి" అను సూ. చే కదాదేశమగును. కవోష్ణమ్. కోష్ణమ్. కదుష్ణమ్॥

1039. * పృషోదరాదీని యథోపదిష్టమ్. 6-3- 09. పృషోదరాదీని, యథోపదిష్టమ్॥

పృషోదరప్రకారాణి శిష్టైర్యథోచ్చారితాని తథైవ సాధూని స్యుః। పృషతః ఉదరం, పృషోదరమ్। తలోపః। వారివాహకో, బలాహకః। పూర్వపదస్య బః। ఉత్తరపదాదేశ్చ లత్వమ్॥

శ్లో॥ భవేద్వర్ణాగమాద్ధంసః, సింహో వర్ణవిపర్యయాత్।
గూఢోత్మా వర్ణవికృతేః వర్ణనాశాత్పృషోదరమ్॥

1 వా॥ దిక్శబ్దేభ్యస్తీరస్య తారభావో వా। దక్షిణతారమ్। దక్షిణతీరమ్। ఉత్తరతారమ్। ఉత్తరతీరమ్। 2 వా॥ దురో దాశనాశదభధ్యేషూత్వముత్తరపదాదేః ష్టుత్వంచ। దుఃఖేన దాశ్యతే దూడాశః। దుఃఖేన నాశ్యతే, దూణాశః। దుఃఖేన

* పృషోదర పృషోత్థాన బలాహక జీమూత శ్మశాన ఉలూఖల పిశాచ బృసీ మయూర ఇతి పృషోదరాదిరాకృతిగణః॥

దభ్యతే, దూడభః। ఖల్ త్రిభ్యః। దంభేర్నలోపో నిపా
త్యతే। దుఃఖేన ధ్యాయతీతి దూఢ్యః। ఆతశ్చేతి కః। బ్రువ
న్తోఽస్యాం సీదన్తీతి, బృసీ। బ్రువచ్ఛబ్దస్య బృ ఆదేశః।
సదేరధికరణే డట్. ఆకృతిగణోఽయమ్॥

1039. పృషోదరాదీని అనునది (పృషోదరమాదిర్యేషాం తాని) బహువ్రీహి। శబ్దస్వరూణి అనునది యధ్యాహారలభ్యము. యథోపదిష్ట మనుపదస్వారస్యమువలననాదిశబ్దము సాదృశ్యార్థకమని చెప్పవలయును. యథోపదిష్టమనునది యథార్థే అవ్యయీభావము. ఉపదిష్టపదమునకుచ్చ రించబడినదని యర్థము. ఉచ్చారణకర్తలెవరనునాకాంక్షవలన శిష్టైః అను నది లభ్యమగును. శిష్టులనశబ్దతత్త్వసాక్షాత్కారముగలయోగులని (వైయా కరుణులు) మహాభాష్యమునజెప్పబడెను. పృషోదరశబ్దముతోసదృశములగు శబ్దములు శిష్టులచేనేరీతిగనుచ్చరింపబడునో యవి యట్లే సాధువులగునని సూత్రార్థము. ఉదా :—పృషోదరమ్ (పృషతః ఉదరమ్) తకారలోపము. గుణము. బలాహకః (వారివాహకః) పూర్వపదమగు వారిశబ్దమునకు బాదేశము. వాశబ్దములోని వకారమునకు లకారమునగును.

శ్లో॥ "భవేద్వర్ణాగమాద్ధంసః....పృషోదరమ్" 1 భవేద్వర్ణాగమా ద్ధంసః = హనధాతువునకచ్ప్రత్యయముపరమైనపుడుదీనిచేసగాగమమగుట వలన హంసః అనురూపము సిద్ధమగును. 2 సింహో వర్ణవిపర్యయాత్ = హింస్ధాతువునకచ్ప్రత్యయముపరమగునపుడు హకారసకారములకు స్థాన వ్యత్యయముగల్గుటచే సింహః అనురూపము సిద్ధమగును. 3 గూఢోత్మా వర్ణవికృతేః = ఆత్మన్శబ్దముయొక్క యకారమునకు ఊకారాదేశమువలన గూఢోత్మా (గూఢః ఆత్మా యస్య) అనునది సిద్ధమగును. 4 పృషచ్ఛబ్దము యొక్కతకారమునకు లోపమువలనపృషోదరమ్ అనునది సిద్ధమగునని శ్లోకార్థము.

1 వా॥ దిగ్వాచములకంటెపరమగు తీరశబ్దమునకు తారశబ్దాదేశము వికల్పముగనగును. ఉదా :— దక్షిణతారమ్. దక్షిణతీరమ్. ఉత్తరతారమ్. ఉత్తరతీరమ్॥ 2. వా॥ దుర్ అనుదానికి దాశ నాశ దభ ధ్య ఇవి పరమగు

నపుడు దుర్ అనుదానియొక్క రేఫమునకుకారాదేశము దాశాదులయాది వర్ణములకు ష్టుత్వమునగును. ఉదా :— దూడాశః (దుర్+దాశః) రేఫ మునకుత్వము. సవర్ణదీర్ఘము. ష్టుత్వముచే దకారమునకు డకారము. దూణాశః(దుర్ + నాశః)దూడభః(దుర్ + దభః)అనునవియునిట్లేయగును. కృచ్ఛ్రేణ దాశ్యతే ఇత్యాద్యర్థములందు దుర్పూర్వకములగు దాశృ (దానే) ణశ (అదర్శనే ణిజన్తమ్) దమ్భ (హింసాయామ్) ధాతువులకంటె "ఈ షద్దుఃసుషు కృచ్ఛ్రాకృచ్ఛ్రార్థేషు ఖల్" (3-3-126) అను సూ. చే ఖల్ (అ) ప్రత్యయము వచ్చుటవలన దూడాశః మొదలగునవి సిద్ధములగును. దమ్భధాతువులోని నకారమునకు లోపము, నలోపవిధాయకశాస్త్రముచే సిద్ధ ముగానందుననిచట దభఅనునిపాతనమువలననే ప్రవర్తించినదని గ్రహిం చునది. దూఢ్యః (దుఃఖేన ధ్యాయతి) దుర్పూర్వకధ్యై (చిన్తాయామ్) ధాతువుకంటె "ఆతశ్చోపసర్గే" (3-1-136) అను సూ. చే కప్రత్యయము ప్రవర్తించినచో ధ్య అనురూపమేర్పడును. ప్రకృతవార్తికముచేనుత్వష్టు త్వములగును. బృసీ (బ్రువన్తోఽస్యాం సీదన్తి) బ్రువత్శబ్దమునకు బృ అనెడియాదేశము సదధాతువునకధికరణరూపార్థమందు డట్ప్రత్యయము ప్రవర్తించును. డట్ప్రత్యయము పరమగునపుడు సద్ధాతువుయొక్క టిసంజ్ఞకమునకు లోపమువలన స అనునది సిద్ధమగును. పిదప ప్రత్యయ మందలి టిత్త్వమువలన "టిడ్ఢాణఞ్" సూ. చే జీపు వచ్చును. పృషోద రాదిగణమాకృతిగణము. కావున పైనిచూపబడిన రూపములును వార్తిక ములును గణములోనివని యూహింపదగును.

వివ :— నిరుక్తాదిశాస్త్రసిద్ధములగునసమస్తపదములు "ఉణాద యో బహులమ్మ"ను సూత్రముచేనీశాస్త్రమున సాధుత్వముగలవగును. కావున సమాసములకుమాత్రమే యీసూత్రము సాధుత్వమును ప్రతిపా దించునని హరదత్తునియాశయము. ప్రాచీనులచే జెప్పబడిన "భవేద్వర్ణా గమాత్" అనుకారికయందు హంసః హింసః మొదలగు నసమస్తపదము లుదాహరింపబడుటచేనీసూత్రము సమాసవిషయకమే యగుననుహరదత్తుని యాశయము గ్రాహ్యముగాదని దీక్షితాశయము.

2 పృషోదరాదిగణమాకృతిగణమనిచెప్పబడుటచే గణపఠితములకే

గాక తదితరములకును దీనిచేసాధుత్వము సిద్ధమగును. ఎట్లన :—

శ్లో॥ లుమ్పేదవశ్యమః కృత్యే తుంకామమనసోరపి।
సమో వా హితతతయో ర్మాంసస్య పచియుడ్ఘఞోః॥

అర్థము :— అన్త్యమనుపదమునకధ్యాహారము. కృత్యప్రత్యయాన్తము త్తరపదమగునపుడు అవశ్యమనుపూర్వపదముయొక్క అన్త్యమగు మకారము లోపించును. ఉదా :— అవశ్యసేవ్యః (అవశ్యమ్ సేవ్యః) కామశబ్దమనశ్శబ్దములుపరమగునపుడు తుమ్ప్రత్యయమున కన్త్యమగు మకారము లోపించును. ఉదా :— గన్తుకామః (గన్తుమ్ కామః) గన్తుమనాః (గన్తుమ్ మనో యస్య) హితతతశబ్దములుపరమగునపుడు సమ్మొయొక్క మకారము వికల్పముగ లోపించును. ఉదా :— సహితః. సంహితః. సతతమ్. సన్తతమ్। యుట్ప్రత్యయము ఘఞ్ప్రత్యయము పరమందుగల పచధాతువుపరమగునపుడు మాంసశబ్దమునకన్త్యమగు నకారము లోపించును. ఉదా :— మాంస్పచనమ్ మాంస్పాకః॥

1040. సంహితాయామ్. 6-3-114.

అధికారోఽయమ్॥

1040. ఇది యధికారసూత్రము.

వివ :— సంహిత వివక్షితమైనపుడే వక్ష్యమాణసూత్రవిహితములగు కార్యములు ప్రవర్తించును. "ద్వ్యచోతస్తిజః" (6-3-135) సూత్రము ద్వ్యచ్కమగు తిజన్తముయొక్క అకారమునకు సంహితవిషయమైనపుడు దీర్ఘాదేశమును విధించును. ఉదా :— "విద్మాహిత్వాసత్పతింశూరగోనామ్" (ఋగ్వేదమన్త్రము) ఇచట విద్మశబ్దమునకు దీర్ఘము ప్రవర్తించెను. "విద్మహిత్వా" అనునవగ్రహసమయమున (వేష్టన) సంహితయుండదు గాన దీర్ఘము రాదు. అధికారమునకిది ఫలమగును. ఈయధికారములోని యితరసూత్రములు త్తరపదాధికారీయములగుటవలన సమాసవిషయకములే యగును. సమాసమందు సంహిత నిత్యమగుటచేనచట నీయధికారమునకు ఫలములేదని గ్రహించునది.

1041. కర్ణే లక్షణస్యావిష్టాష్టపఞ్చమణిభిన్నఛిన్నఛిద్రస్రువస్వస్తికస్య. 6-3-115. (దీర్ఘః)

కర్ణశబ్దేపరే లక్షణవాచకస్య దీర్ఘః। ద్విగుణాకర్ణః। లక్ష ణస్య కిమ్। శోభనకర్ణః। అవిష్టాదీనాం కిమ్। విష్టకర్ణః। అష్టకర్ణః। పఞ్చకర్ణః। మణికర్ణః। భిన్నకర్ణః। ఛిన్నకర్ణః। ఛిద్రకర్ణః। స్రువకర్ణః। స్వస్తికకర్ణః॥

1041. కర్ణశబ్దముత్తరపదమైనపుడు చిహ్నవాచకమునకుదీర్ఘమగును. విష్ట అష్ట పంచ మణి భిన్న ఛిన్న ఛిద్ర స్రువ స్వస్తిక వీనికిమాత్రము దీర్ఘము రాదు. స్వామివిశేషసంబన్ధమును తెల్పుటకై పశువులశరీరమున వేయబడు కొడవలిమొదలగువానియొక్క యాకృతిగల గురుతు యిచట లక్షణశబ్దమునకర్థము. ద్విగుణాకర్ణః (ద్విగుణరేఖౌ కర్ణౌ యస్య) ద్విగుణశబ్దము చిహ్నవాచకము. శోభనకర్ణః. ఇచట దీర్ఘమును వారించుటకై చిహ్నవాచకమునకు దీర్ఘమనవలెను. విష్టకర్ణః అష్టకర్ణః ఇత్యాదులలో దీర్ఘమును వారించుటకై అవిష్టేత్యాదినిషేధమావశ్యకము. విష్టాదులు లక్షణవాచకములని తెలియునది.

1042. నహివృతివృషివ్యధిరుచిసహితనిషు క్వౌ. 6-3-116.

(ఉత్తరపదే, దీర్ఘః)

క్విబన్తేషు ఏషు పరేషు పూర్వపదస్య దీర్ఘః। ఉపానత్। నీవృత్। ప్రావృట్। మర్మావిత్। నీరుక్। అభీరుక్। ఋతీషట్। పరీతత్। క్వావితి కిమ్। పరిణహనమ్। విభాషాపురుష ఇత్యతో మణ్డూకప్లుత్యా విభాషానువర్తతే, సా చ వ్యవస్థితా। తేన గతికారకయోరేవ। నేహ। పటురుక్। తిగ్మరుక్॥

1042. క్విప్ప్రత్యయాన్తములగు నహ (బన్ధనే) వృతు (వర్తనే) వృషు (సేచనే) వ్యధ (తాడనే) రుచ (దీప్తౌ) సహ (మర్షణే) తను (విస్తారే) ఈధాతువులుత్తరపదములగునపుడు పూర్వపదమునకు దీర్ఘమగును. ఉదా:— ఉపానత్. ఉపనహ్యతే అనెడియర్థమున నహధాతువునకు క్విప్ప్రత్యయము. నీవృత్ (నివర్తతే) ప్రావృట్ (ప్రవర్షతి) మర్మావిత్ (మర్మాణివిధ్యతి) నీరుక్ (నిరోచతే) ఋతీషట్ (ఋతిం సంహతే) పరీతత్ (పరితనోతి) పరిణహనమనుచోట నహనమనునది నహధాతువునకు ల్యుట్ప్రత్యయాన్తరూపము. ఇది పరముగనున్నపుడు దీర్ఘమును

వారించుటకై క్త్వా అనునదావశ్యకము. "విభాషా పురుషే" అనుసూత్రము నుండి విభాషాపదమునిచటకనువృత్తిచేసి యీసూత్రము వ్యవస్థితవిభాష యనియఙ్గీకరించవలెను. కావున గతిసంజ్ఞకమునకు కారకమునకునుమాత్ర మీసూత్రముదీర్ఘమును విధించుననునర్థము లభించును. ఉపానత్ ఇత్యాదులందుపాదులు గతులుగాని కారకములుగాని యగును. ఇట్టివ్యాఖ్యానము వలన పటురుక్ తిగ్మరుక్ మొదలగురూపములందు దీర్ఘము వారింపబడును. పటుతిగ్మశబ్దములిచట గతులుగాని కారకములుగాని కావని గ్రహించునది.

1043. వనగిర్యోః సంజ్ఞాయాం * కోటర † కింశులకాదీనామ్. 6-3-117. వనగిర్యోః, సంజ్ఞాయామ్, కోటరకింశులకాదీనామ్, (దీర్ఘః)

కోటరాదీనాం వనేపరే కింశులకాదీనాం గిరౌపరే దీర్ఘః స్యాత్సంజ్ఞాయామ్॥

1043. కోటరాదిగణపఠితములకు వనశబ్దముపరమగునపుడు, కింశులకాదిగణపఠితములకు గిరిశబ్దముపరమగునపుడును, సంజ్ఞప్రతీయమానమగునపుడు దీర్ఘమగును. ఉదా :— కోటరావణమ్. కింశులకాగిరిః॥

1044. వనం పురగామిశ్రకాసిధ్రకాసారికాకోటరాగ్రేభ్యః. 8-4-4. వనమ్, పురగా......గ్రేభ్యః। (నః, ణః, పూర్వపదాత్, సంజ్ఞాయామ్)

వనశబ్దస్యోత్తరపదస్య ఏభ్యఏవ ణత్వం, నాన్యేభ్యః। ఇహ కోటరాన్తాః పఞ్చ దీర్ఘవిధౌ కోటరాదయో బోధ్యాః, తేషాం కృతదీర్ఘాణాం ణత్వవిధౌ నిర్దేశో నియమార్థః। అగ్రేశబ్దస్య తు విధ్యర్థః। పురగావణమ్। మిశ్రకావణమ్। సిధ్రకావణమ్। సారికావణమ్। కోటరావణమ్। ఏభ్యఏవేతి కిమ్। అసిపత్రవనమ్। వనస్యాగ్రే అగ్రేవణమ్, రాజదన్తా

* కోటర మిశ్రక సిధ్రక పురగ శారిక ఇతికోటరాదిః॥

† కింశులక శావ నడ అంజన భంజన లోహిత కుక్కుట ఇతికింశులకాదిః॥

దిషు నిపాతనాత్సప్తమ్యా అలుక్। ప్రాతిపదికార్థమాత్రే ప్రథమా। కింశులకాగిరిః॥

1044. వనమ్ అనుచోట ప్రథమ సంబన్ధార్థకము. ఉత్తరపదమగు వనశబ్దముయొక్క నకారమునకు, పురగా మిశ్రకా సిధ్రకా సారికా కోటరా అగ్రే వీనికంటె పరమైనపుడే సంజ్ఞప్రతీయమానమగునపుడు ణకారాదేశ మగును, పురగాదులకంటెనితరములగువానికంటెపరమగునపుడు ణత్వము రాదని సూత్రార్థము. ఈసూత్రమున పురగాశబ్దముమొదలుకోటరాన్తము లయిదును దీర్ఘవిధాయకమగు "వనగిర్యోః" అనుసూత్రమునకోటరాదులని గ్రహించునది. కృతదీర్ఘములగు పురగాదులకీసూత్రమునగహణము నియ మార్థము. అనగా పురగాదిశబ్దములకు సంజ్ఞయందే దీర్ఘమునువిధించుట చేతను యీసూత్రములోనికి "సంజ్ఞాయామ్" అనునదనువృత్తమగుట చేతను సంజ్ఞయందు "పూర్వపదాత్సంజ్ఞాయామగః" (8-4-3) సూ. చే ణత్వము సిద్ధమగుచుండ నీపురగాదిగ్రహణము నియమార్థమగుననియాశ యము. అగ్రేవణమ్ అనునది సంజ్ఞగానందున "పూర్వపదాత్" (8-4-3) సూ. చే ణత్వమిచట సిద్ధముగాకుండుటచే అగ్రేశబ్దగ్రహణము విధ్యర్థము గాని నియమార్థముగాదు. పురగావణమ్ ఇత్యాదులందు పూర్వసూత్రముచే దీర్ఘము నీసూత్రముచే ణత్వమునగును. పురగావణాదులయిదును నరకవిశే షమునకుసంజ్ఞలు.నరకవిశేషబోధకమగు అసిపత్రవనమ్ అనుచోట "పూర్వ పదాత్"(8-4-3)అనుసూ.చే ప్రాప్తమగుణత్వముయొక్కనివృత్తియీనియ మమునకుఫలమని గ్రహించునది. రాజదన్తాదిగణమున అగ్రేవణమ్ అని నిపతించుటవలన అగ్రశబ్దముకంటెపరమగు సప్తమికి లుగభావమగును. అగ్రేవణశబ్దమునకు వనాగ్రమందని యర్థము. అగ్రేవణమనుచోటనగ్రే శబ్దార్థము ప్రధానమగుటచే అగ్రేవణే అని ప్రాప్తమగుచుండ నగ్రేవణమను ప్రథమాన్తమెట్లుసాధువగుననుశఙ్కకు సమాధానమిది. పఞ్చకంప్రాతిపది కార్థః అనుపక్షమున సప్తమ్యర్థముగూడ ప్రాతిపదికార్థాన్తర్భూతమగుటచే "ప్రాతిపదికార్థ" సూ. చే ప్రథమ సాధువగునని. "వనగిర్యోః" అను సూత్రమునజెప్పబడిన కింశులకాదులకుదాహరణములు చూపబడుచున్నవి. కింశులకాగిరిః. అఞ్జనాగిరిః॥

1045. వలే. 6-3-118. (దీర్ఘః, సంజ్ఞాయామ్)

వలప్రత్యయేపరే దీర్ఘః స్యాత్సంజ్ఞాయామ్। కృషీవలః॥

1045. వల (చ్) ప్రత్యయముపరమైనపుడు సంజ్ఞావిషయమున ప్రకృతికి దీర్ఘమగును. ఉదా :— కృషీవలః (కృషి+వలః) వ్యవసాయము గలవాడనునర్థమందు "రజఃకృష్యాసుతిపర్షదోవలచ్" (5-2-112) అను సూ. చే కృషిశబ్దముకంటె మతుబర్థమున వలచ్ప్రత్యయము విధింపబడెను. ఇట్లే ఆసుతీవలః అనునదని తెలియునది.

వివ :— ఈసూత్రములోనికి యథోపదిష్టమ్ అనుపదమునకనువృత్తిచేయుటవలననిచట వలశబ్దముచేప్రత్యయమునకేగ్రహణముగాని "వల" అనుధాతువునకుగ్రహణగలుగదు. సంజ్ఞగానందున పుత్రవలః ఇత్యాదులలో దీర్ఘము ప్రవర్తించదు.

1046. మతౌ బహ్వచోఽ * నజిరాదీనామ్. 6-3-119. మతౌ, బహ్వచః, అనజిరాదీనామ్, (దీర్ఘః, సంజ్ఞాయామ్)

అమరావతీ। అనజిరాదీనాం కిమ్। అజిరవతీ। బహ్వచః కిమ్। వ్రీహిమతీ। సంజ్ఞాయామిత్యేవ। నేహ। వలయవతీ॥

1046. మతుప్ప్రత్యయముపరమైనపుడు సంజ్ఞావిషయమున అజిరాదులకంటెభిన్నము బహ్వచ్కమునగు ప్రకృతికి దీర్ఘమగును. ఉదా :— అమరావతీ. స్వర్గమునకుసంజ్ఞ. అమరులుగలదనునర్థముననమరశబ్దముకంటె మతుప్ప్రత్యయము. ప్రత్యయములోని మకారమునకు వకారాదేశమగును. అజిరవతీ. ఇచట దీర్ఘవారణమునకై అజిరాదులకు నిషేధమావశ్యకము. వ్రీహిమతీ. వ్రీహిశబ్దముబహ్వచ్కముగానందున దీర్ఘము వారితమగును. సంజ్ఞగానట్టి వలయవతీ అనుచోట దీర్ఘనివృత్తికై సంజ్ఞాయామనుదానికి యనువృత్తియావశ్యకము.

1047. † శరాదీనాం చ. 6-3-120. (దీర్ఘః, మతౌ, సంజ్ఞాయామ్)

శరావతీ॥

---

* అజిర ఖదిర పులిన హంస కారండవ చక్రవాక ఇత్యజిరాదిః॥

† శర వంశ ధూమ అహి కపి మణి ముని శుచి హను ఇతిశరాదిః॥

1347. శరాదిగణపఠితములకు మతుప్ప్రత్యయముపరమగునపుడు సంజ్ఞావిషయమున దీర్ఘమగును. శరావతీ (నదీవిశేషము) బహ్వచ్కము గానట్టిప్రకృతికిని దీర్ఘముకొఱకీసూత్రమారంభింపబడెనని గ్రహించునది.

వివ :— "వరే" మొదలగునీమూడుసూత్రములు సమాసవిషయకములుగాక ప్రత్యయవిషయకములైనను ప్రకరణశుద్ధి (పూర్తి) కొఱకు సమాసాశ్రయవిధిప్రకరణమున వ్యాఖ్యాతములైనవని యూహించునది.

1048. ఇకో వహేఽపీలోః 6-3-121. ఇకః, వహే, అపీలోః। (దీర్ఘః)

ఇగన్తస్య దీర్ఘః స్యాద్వహే। ఋషీవహమ్। కపీవహమ్। ఇకః కిమ్। పిణ్డవహమ్। అపీలోః కిమ్। పీలువహమ్। వా॥ అపీల్వాదీనామితి వాచ్యమ్। దారువహమ్॥

1048. ఉత్తరపదాధికారమువలన పూర్వపదమునకాక్షేపము గల్గును. పీలుశబ్దముకంటెభిన్నమగు ఇగన్తపూర్వపదమునకు వహశబ్దముత్తరపదమగునపుడు దీర్ఘమగును. ఉదా :— ఋషీవహమ్. కపీవహమ్. పిణ్డవహమనుచోట దీర్ఘనివృత్తికై ఇకఃఅనునదావశ్యకము. అపీలోః అనుటచే పీలువహమనుచోట దీర్ఘము నివృత్తమగును. వా॥ పీలుశబ్దమునేగాక పీల్వాదులకు దీర్ఘనిషేధమును చెప్పవలయును. దారువహమ్. పీల్వాదిగణమాకృతిగణమనితెలియునది.

1049. ఉపసర్గస్య ఘఞ్యమనుష్యే బహులమ్. 6-3-122.

ఉపసర్గస్య, ఘఞి, అమనుష్యే, బహులమ్, (దీర్ఘః)

ఉపసర్గస్య బహులం దీర్ఘః స్యాత్ ఘఞన్తేపరే న తు మనుష్యే।పరీపాకః। పరిపాకః। అమనుష్యే కిమ్।నిషాదః॥

1049. ఉపసర్గమునకు ఘఞ్ప్రత్యయాన్తముపరమగునపుడు బహులముగ దీర్ఘమగును, ఉపసర్గముతోగూడినఘఞన్తము మనుష్యునిప్రతిపాదించునపుడు దీర్ఘము రాదు. ఉదా :— పరీపాకః. పాకః అనునది, పచ్ధాతువునకుఘఞన్తము. నిషాదః. ఈశబ్దము మనుష్యునిబోధించును గాన నిచట దీర్ఘనివృత్తికై అమనుష్యే అనునదావశ్యకము.

వివ :— అమనుష్యే అనుటచే ద్వారపాలకునిబోధించెడి ప్రతీహార

శబ్దమున దీర్ఘమునకు సాధుత్వమెట్లనిన, ద్వారరూపార్థమున ప్రతీహార శబ్దము సిద్ధమగును గాన "తాస్థ్యాత్తాచ్ఛబ్ద్యమ్" (తనయందుండువస్తువు తసును బోధించెడిశబ్దముచే వ్యవహరింపబడును) అనున్యాయముచే ద్వార మునను౦డువానియందునాశబ్దములక్షణచే సాధువగును. ద్వారపాలకుని బోధించునపుడుపసర్గమునకు దీర్ఘము ప్రామాణికముగాదని కొందఱియాశ యము.

1050. ఇకః కాశే. 6-3-123. ఇకః, కాశే, (ఉపసర్గస్య, దీర్ఘః)

ఇగన్తస్యోపసర్గస్య దీర్ఘః స్యాత్కాశే। వీకాశః। నీకాశః। ఇకః కిమ్। ప్రకాశః॥

1050. ఇగన్తమగునుపసర్గమునకు కాశశబ్దముపరమైనపుడు దీర్ఘమగును. వీకాశః (వి+కాశః) ప్రకాశః అనుచోట దీర్ఘమునువారించుటకై ఇగన్తమునకే దీర్ఘమనవలయును.

1051. అష్టనస్సంజ్ఞాయామ్. 6-3-125. అష్టనః,సంజ్ఞాయామ్ (దీర్ఘః)

ఉత్తరపదే దీర్ఘః। అష్టాపదమ్। సంజ్ఞాయాం కిమ్। అష్టపుత్రః॥

1051. అష్టన్‌శబ్దమునకుత్తరపదముపరమగునపుడు సంజ్ఞావిషయమున దీర్ఘమగును. ఉదా:— అష్టాపదమ్. ఇది సువర్ణమునకుసంజ్ఞ. అష్టపుత్రః (అష్టౌ పుత్రా యస్య) ఇది సంజ్ఞగానందుననిచట దీర్ఘము నివృత్తమగును.

1052. చితేః కపి. 6-3-127. చితేః, కపి, (దీర్ఘః)

ఏకచితీకః॥

1052. చితిశబ్దమునకు కప్ప్రత్యయముపరమగునపుడు దీర్ఘమగును. ఏకచితీకః (ఏకాచితిర్యస్య) ఏకచితిశబ్దముకంటె "శేషాద్విభాషా" అను సూ. చే. కప్ప్రత్యయమునుచేసిన, ఏకచితీకః అని సిద్ధమగును.

1053. నరే సంజ్ఞాయామ్. 6-3-129. నరే, సంజ్ఞాయామ్, (విశ్వస్య, దీర్ఘః)

విశ్వానరః॥

1053. విశ్వశబ్దమునకు నరశబ్దము త్తరపదమగునపుడు సంజ్ఞయందు దీర్ఘమగును. విశ్వానరః॥

1054. మిత్రే చర్షౌ. 6-3-130. మిత్రే, చ, ఋషౌ। (విశ్వస్య, దీర్ఘః)

విశ్వామిత్రః। ఋషౌ కిమ్‌? విశ్వమిత్రో మాణవకః।
వా॥ శునో దన్తదంష్ట్రాకర్ణకున్దవరాహపుచ్ఛపదేషు దీర్ఘో వాచ్యః। శ్వాదన్తః ఇత్యాది॥

1054. సముదాయముచే ఋషి బోధ్యుడగుచుండ మిత్రశబ్దము త్తర పదమగునపుడు విశ్వశబ్దమునకు దీర్ఘమగును. ఉదా :— విశ్వామిత్రః. ఈపేరుగలఋషి. విశ్వమిత్రః. ఈపేరుగలబ్రహ్మచారి. ఇది ఋషిబోధకముగానందుననిచట దీర్ఘమును వారించుటకై సూత్రమున ఋషౌ అనునదావశ్యకము. వా॥ శ్వన్‌శబ్దమునకు దన్త దంష్ట్రా కర్ణ కున్ద వరాహ పుచ్ఛ పద ఈశబ్దములుపరమగునపుడు దీర్ఘమును చెప్పవలయును. ఉదా :— శ్వాదన్తః (శునో దన్తః) శ్వాదంష్ట్రా (శునోదంష్ట్రా) శ్వాకర్ణః ఇత్యాదులూహ్యంబులు.

వివ:— వార్తికమున దంష్ట్రాశబ్దమును దీర్ఘాన్తముగపఠించి తత్పురుషాదిసమాసములందు దీర్ఘమగునని కొందఱు చెప్పిరి. మరికొందఱు వార్తికమున హ్రస్వాన్తమునుపఠించి శ్వాదంష్ట్రః అనుబహువ్రీహియందే దీర్ఘమగునని చెప్పిరి. బహువ్రీహిలో దంష్ట్రాశబ్దమునకు "గోస్త్రియోః" (660) సూ. చే హ్రస్వమగును.

1055. ప్రనిరన్తఃశరేక్షుప్లక్షామ్రకార్ష్యఖదిరపీయూక్షాభ్యోఽసంజ్ఞాయామపి. 8-4-5. ప్రనిః.........క్షాభ్యః, అసంజ్ఞాయామ్, అపి, (వనమ్, రషాభ్యామ్, నః, ణః)

ఏభ్యో వనస్య ణత్వం స్యాత్। ప్రవణమ్। కార్ష్యవణమ్। ఇహ షాత్పరత్వాణ్ణత్వమ్॥

1055. ప్ర నిర్ అన్తర్ శర ఇక్షు ప్లక్ష ఆమ్ర కార్ష్య ఖదిర పీయూక్షా వీనికంటెపరమగు వనశబ్దముయొక్క నకారమునకు సంజ్ఞయందునసంజ్ఞ

యందును ణాదేశమగును. ఉదా :— ప్రవణమ్। కార్ష్యవణమ్ అనుచోట నకారము, షకారముకంటె పరమగుటచే ణత్వమయ్యెను. సూత్రమందు తాలవ్యమగుశవర్ణముతోగూడిన కార్శ్యశబ్దమును కొందఱు పఠించిరి. అపుడు ణత్వనిమిత్తములేనందున ణత్వమురాకుండును. కావున నాపాఠ మప్రామాణికము. ఈవిషయమును "ఇహ షాత్పరత్వాణ్ణత్వమ్" అనుగ్రన్థముచే దీక్షితులు సూచించెను. నిర్వణమ్, అన్తర్వణమ్, ఇత్యాదులుదాహరణములు.

వివ :— అపిశబ్దముచే నసంజ్ఞయందునీసూత్రము ప్రవర్తించును. "వనంపురగా" సూత్రము నియమార్థమనుటచే సంజ్ఞయందు ప్రవణమిత్యాదులలో ణత్వమప్రాప్తమగుటచేతను, సంజ్ఞకానపుడు ప్రవణమిత్యాదులలో "పూర్వపదాత్" (8-4-3) అను సూ.చే ణత్వమురాకుండుటచేతనీసూత్రము ణత్వముకొఱకారంభించబడెను. శరవణమ్ అనుచోట శరశబ్దమోషధివాచకమగుటచేనుత్తరసూత్రమువలన ణత్వవికల్పము ప్రాప్తమగుచుండ నిత్యణత్వముకొఱకీసూత్రమున శరపదము గ్రహింపబడెను.

1056. విభాషౌషధివనస్పతిభ్యః. 8-4-6. విభాషా, ఓషధివనస్పతిభ్యః, (వనమ్, రషాభ్యామ్, నః, ణః)

ఏభ్యో వనస్య ణత్వం వా స్యాత్। దూర్వావణమ్। దూర్వావనమ్। శిరీషవణమ్। శిరీషవనమ్। 1 వా॥ ద్వ్యచ్త్ర్యజ్భ్యామేవ।నేహ,దేవదారువనమ్। 2 వా॥ *ఇరికాదిభ్యః ప్రతిషేధో వక్తవ్యః। నేహ। ఇరికావనమ్। మిరికావనమ్॥

1056. ఇచటనోషధిశబ్దమునకు ఫలపాకాన్తములగు దూర్వాదులర్థము. (ఫలించినతోడనే నశించునవి) వనస్పతిశబ్దమునకిచట వృక్షమాత్రమర్థము. ఓషధివాచకములకంటె వృక్షవాచకములకంటెను పరమగు వనశబ్దముయొక్క నకారమునకు (రేఫషకారములకంటెపరమయినపుడు) వికల్పముగ ణకారాదేశమగును. ఓషధివాచకములకుదాహరణము. దూర్వావణమ్. దూర్వావనమ్. వనస్పతివాచకములకు, శిరీషవణమ్. శిరీషవనమ్. 1 వా॥ ఓషధివనస్పతివాచకములు రెండచ్చులుగలవిగాని మూడచ్చులు

* ఇరికా మిరికా తిమిరా ఇతీరికాదిరాకృతిగణః॥

గలవిగాని అయినపుడే యీసూత్రముప్రవర్తించునని చెప్పవలయును. ఇట్లు చెప్పుటచే దేవదారువనమనుచోట ణత్వము నివృత్తమగును. 2 వా॥ ఇరికాదిగణపఠితములకంటెపరమగు వనశబ్దములోనినకారమునకు ణత్వనిషేధమును జెప్పవలయును. ఇరికావనమ్. మిరికావనమ్॥

వివ :— ఈసూత్రము వ్యవస్థితవిభాషయనుటవలననిచటవార్తికద్వయముసిద్ధమగుననితెలియునది. పుష్పములు ఫలములుగలవి వానస్పత్యములనియు, పుష్పములులేకయే ఫలముగలవి వనస్పతులనియునమరాదికోశములందుజెప్పబడెను. పుష్పములుఫలములుగలదగుటచే శిరీషము వనస్పతిగాదు. శిరీషవణమనునదెట్లుదాహరింపబడెనను శంకకలుగును. కాని "లుపి యుక్తవత్" (1-2-51) సూత్రభాష్యమందు శిరీషము వనస్పతిశబ్దవాచ్యమగునని సూచించుటచే పైశఙ్క నివృత్తమగును. కావుననీసూత్రములోనివనస్పతిశబ్దము వృక్షమాత్రోపలక్షకమగునని గ్రహించునది.

1057. వాహనమాహితాత్. 8-4-8. వాహనమ్, ఆహితాత్।

(రషాభ్యాం, నః, ణః)

ఆరోప్య యదుహ్యతే తద్వాచిస్థాన్నిమిత్తాత్పరస్య వాహననకారస్య ణత్వం స్యాత్। ఇక్షువాహణమ్। ఆహితాత్కిమ్।ఇంద్రవాహనమ్। ఇన్ద్రస్స్వామికంవాహనమిత్యర్థః। వహతేర్ల్యుటి వృద్ధిరిహైవ సూత్రే నిపాతనాత్॥

1057. ఆహితవాచకమగు పూర్వపదమందుండు రేఫషకారములకంటె పరమగువాహనశబ్దనకారమునకుణకారాదేశమగును శకటాదివాహనమందు స్వయముగ నధిష్ఠించుటకసమర్థమైనదగుటచే నితరులవలన వాహనమందుంచబడునచేతనముగాని తత్సదృశముగాని యగువస్తువు, ఆహితపదవాచ్యమగును. అట్టివస్తువునుబోధించునది యాహితవాచకమగును. ఇక్షుశరాదిశబ్దములట్టివియగును. ఉదా:— ఇక్షువాహణమ్. శరవాహణమ్। ఇన్ద్రవాహనమనుచోట ణత్వవారణమునకై ఆహితాత్ అనునది యావశ్యకమగును. ఇన్ద్రునియొక్కవాహనమని ఇన్ద్రవాహనమనుదానికర్థము. వహధాతువుకంటెల్యుట్ప్రత్యయమునుచేసిన,వహనఅనియగును.ఈసూత్రమున వాహనమనునిపాతనమువలన వహనశబ్దమందు వృద్ధియగును.ఇట్లువాహన

శబ్దము సాధువగును

1058. పానం దేశే. 8-4-9. పానమ్, దేశే, (రషాభ్యాం, నః, ణః)

పూర్వపదస్థాన్నిమిత్తాత్పరస్య పానస్య నస్య ణత్వం స్యాత్ దేశే గమ్యే। క్షీరం పానం యేషాం తే క్షీరపాణాః ఉశీనరాః। సురాపాణాః ప్రాచ్యాః। పీయతే ఇతిపానమ్। కర్మణి ల్యుట్॥

1055. దేశశబ్దము దేశవాస్తవ్యబోధకము. పూర్వపదమందుండు రేఫషకారములకంటెపరమగు పానశబ్దావయవయనకారమునకు సముదాయముచే, దేశవాసులు బోధ్యులగుచుండ ణకారాదేశమగును. క్షీరపాణాః (క్షీరం పానం యేషాం) క్షీరములు పేయముగగల నుశీరదేశవాసులనియర్థము. సురాపాణాః। ప్రాగ్దేశవాసులు. పాధాతువుకంటె కర్మార్థమున ల్యుట్ప్రత్యయముచేసిన, పానమనురూపము సిద్ధమగును. "కృత్యల్యుటోబహులమ్" అనుసూత్రమందు బహులగ్రహణమువలన కర్మార్థకల్యుట్ప్రత్యయమిచట సాధువగును. ఇట్లు పానశబ్దమునకు త్రాగబడువస్తువనునర్థము లభ్యమగును. దాక్షిపానమ్ (దాక్షీణాం పానమ్) ఇచట ణత్వవారణమునకై దేశే అనునదావశ్యకమని గ్రహించునది ఇచటదేశవాసులు ప్రతీయమానులుగారు.

1059. వా భావకరణయోః. 8-4-10. వా, భావకరణయోః, రషాభ్యాం, నః, ణః)

పానస్యేత్యేవ। క్షీరపానమ్। క్షీరపాణమ్। వా॥ * గిరినద్యాదీనాం వా। గిరినదీ। గిరిణదీ। చక్రనితమ్బా। చక్రణితమ్బా॥

1059. భావార్థమునగాని కరణార్థమునగాని విధింపబడు ల్యుట్ప్రత్యయముచే సిద్ధమగుపానశబ్దముయొక్క నకారమునకు పూర్వపదమందలి రేఫషకారములకంటెపరమగునపుడు ణకారాదేశము వికల్పముగనగును. క్షీరపాణమ్. క్షీరపానమ్ (పీయతేఽనేనేతి పానం. క్షీరస్య పానమ్) కరణల్యు

* గిరినదీ గిరినఖ గిరినద్య గిరినితంబ చక్రనదీ చక్రనితంబ తూర్యమాన మాషోన అర్గయన ఇతిగిరినద్యాదిరాకృతిగణః॥

డ న్తము. భావల్యుడ న్తమునకును వ్యుత్పత్తిభేదముచే (పీతిః పానం; క్షీరస్య పానమ్) నిదియుదాహరణమగును. వా॥ గిరినదీ మొదలగుశబ్దములయొక్క నకారమునకు ణత్వమునువికల్పముగ జెప్పవలయును. సంజ్ఞయందు "పూర్వపదాత్" అను సూ. చే ణత్వము ప్రాప్తమగుచుండ నసంజ్ఞయందప్రాప్తమగుచుండ వికల్పముగణత్వమును విధించునీవార్త్తికము ప్రాప్తాప్రాప్తవిభాషయగును. ఉదా:— గిరిణదీ. గిరినదీ। చక్రనితమ్బా। చక్రణితమ్బా॥

1060. ప్రాతిపదికాన్తనుమ్విభక్తిషు చ. 8-4-11. (రషాభ్యాం, నః, ణః, వా)

పూర్వపదస్థాన్నిమిత్తాత్పరస్య ఏషు స్థితస్య నస్య ణో వా స్యాత్। ప్రాతిపదికాన్తే, మాషవాపిణౌ। నుమి, వ్రీహివాపాణి। విభక్తౌ, మాషవాపేణ। పక్షే మాషవాపినావిత్యాది। ఉత్తరపదం యత్ప్రాతిపదికం తదన్తస్యైవ ణత్వమ్। నేహ। గర్గాణాం భగినీ గర్గభగినీ। అతఏవ నుమ్గ్రహణం కృతమ్। అజ్గస్య నుమ్విధానాత్తద్భక్తోహి నుమ్, నతూత్తరపదస్య। కించ ప్రహిణ్వన్నిత్యాదౌ హివేర్నుమో ణత్వార్థమపి నుమ్గ్రహణమ్। ప్రేన్వనమిత్యాదౌ తు క్షుభ్నాదిత్వాన్న। వా॥ యువాదేర్న। రమ్యయూనా। పరిపక్వాని। ఏకాజుత్తరపదే ణః। నిత్యమిత్యుక్తమ్। వృత్రహణౌ। హరిం మానయతీతి హరిమాణీ। నుమి, క్షీరపాణి। విభక్తౌ, క్షీరపేణ। రమ్యవిణా॥

1060. ప్రాతిపదికాన్త నుమ్ విభక్తిశబ్దములకు ద్వన్ద్వము. ఉత్తరపదమనునది యధికారలబ్ధము. పూర్వపదమాక్షేపలబ్ధమగును. పూర్వపదస్థములగు రేఫషకారములకంటెపరమై యుత్తరపదమగుప్రాతిపదికముయొక్క తుదినుండునదిగాని, నుమాగమసంబన్ధిగాని, విభక్తిస్థముగాని యగు నకారమునకు ణకారాదేశము వికల్పముగనగును. ప్రాతిపదికాన్తణకారమునకుదాహరణము. మాషవాపిణౌ। ఇచట వాపిన్ అనునది యుత్తరపదమగుప్రాతిపదికము. నుమ్సంబన్ధినకారమునకుదాహరణము. వ్రీహివాపాణి। వ్రీహివాపశబ్దము (నపుంసకము) నకు ప్రథమాబహువచనాన్తము.

"నపుంసకస్య" (315) అను సూ.చే నుమాగమము. విభక్తిస్థనకారమున కుదాహరణము. మాషవాపేణ. మాషవాపశబ్దమునకు తృతీయైకవచనము. (మాషవాప+ఇన) ణత్వాభావపక్షమందు మాషవాపినా। ఇత్యాదులగును.

గర్గభగినీ (గర్గాణాం భగినీ) ఇచట ణత్వవారణార్థము త్తర పదము ప్రాతిపదికమునకు విశేషణమనవలయును. ఉత్తరపదశబ్దము సమాస చరమావయవమందు రూఢము. ఇచట భగినీశబ్దము త్తరపదమగు ప్రాతి పదికము. ఇచట నకారము ప్రాతిపదికాన్తము గాదు. ఇట్లర్థముచెప్పు టలో శిష్టులవ్యాఖ్యానమే శరణము. ఈవిషయమున ప్రాచీనులుచెప్పిన జ్ఞాపకమును "అతఏవనుమ్గ్రహణంజ్ఞాపక"మ్మనుగ్రన్థముచే ప్రదర్శించు చున్నాడు. ఉత్తరపదమనునది ప్రాతిపదికవిశేషణము గనుక నేసూత్రమున నుమ్గ్రహణము సార్థకమగును. వ్రీహివాపాణి అనుచోట ణత్వార్థము నుమ్పదము గ్రహింపబడినది. ప్రాతిపదికము సవిశేషణముగానిచోనిచట "మాషవాపాన్" అనునుమాగమసహితసమాసము ప్రాతిపదికమగును గాన ప్రాతిపదికాన్తణకారమగుటచే ణత్వము సిద్ధమగుచుండనీనుమ్గ్రహ ణమువ్యర్థమగును. ఇట్లువ్యర్థమై ఉత్తరపదమగు ప్రాతిపదికముయొక్క తుదినున్న నకారమునకు ణత్వమగుననువిషయమున జ్ఞాపకమగును. నుమా గమము అఙ్గమునకు విధింపబడుటచే నఙ్గమునకేయవయవమగును గాని యుత్తరపదమునకు గాదు. ఉత్తరపదమగు ప్రాతిపదికము వాప అను నదియే అగును. ఉత్తరపదభూత ప్రాతిపదికాన్తమున నకారములేనందున ణత్వము సిద్ధముగాదు గాననిచట ణత్వార్థము జ్ఞాపనోత్తరమందు నుమ్ గ్రహణము సార్థకమగునని ప్రాచీనులయాశయము. "కించేత్యాది" గ్రంథముచే ప్రాచీనులుచెప్పినజ్ఞాపకము సరియైనదిగాదని నిరూపించు చున్నాడు. ప్రహిణ్వాన్. ఇది ప్రపూర్వకహివిధాతుప్రకృతికశతృప్రత్యయా న్తము. ధాతువికారేత్సంజ్ఞకమగుటచే నుమాగమమాయెను. ఈయాగ మనకారము ప్రాతిపదికాన్తముగానందుననిచట ణత్వార్థమునకును నుమ్ గ్రహణమావశ్యకమగును. కావుననీనుమ్గ్రహణము జ్ఞాపకముగానేరదని దీక్షితాశయము. ప్రేన్వనమ్। ఇది ప్రపూర్వకమగు ఇవిధాతువునకు ల్యు డన్తము. ఇట్టిరూపములను క్షుభ్నాదిగణమున చేర్చుటచే వీనిలో ణత్వము

నివృత్తమగును. వా॥ యువాదిగణపతితములగు శబ్దములనకారమునకు ణత్వప్రతిషేధమును జెప్పవలయును. రమ్యయూనా. ఇచట నీసూత్రముచే ణత్వము ప్రాప్తమగుచున్నది. పరిపక్వాని. ఇచట "కుమతిచ" (1011) అను సూ. చే ణత్వము ప్రాప్తమగుచున్నది. "ఏకాజుత్తరపదేణః" అను సూత్రమీవరలో వ్యాఖ్యాతమైనను ప్రకరణశుద్ధికై యిచట స్మరింపబడెను. ఈసూత్రము నిత్యణత్వవిధాయకమనియీవరలో చెప్పబడెను. ఈసూత్రమునకుదాహరణములు ప్రదర్శింపబడుచున్నవి. ప్రాతిపదికాన్తనకారమునకు, వృత్రహణౌ (వృత్రం హతవన్తౌ) వృత్రహన్‌శబ్దము క్విబన్తము. హరిమాణీ। ఇదియును ప్రాతిపదికాన్తణకారమునకే యుదాహరణము. మాన్‌శబ్దము ణిజన్తమగుమనధాతువునకుక్విబన్తము. హరిశబ్దమునకు మాన్‌శబ్దముతో సమాసము. పిదప జీప్‌ప్రత్యయము. మాన్‌అనునదియుత్తరపదమగుటచే ణత్వము ప్రవర్తించును. నుమాగమనకారమునకుదాహరణము. క్షీరపాణి. క్షీరపశబ్దమునకు ప్రథమాబహువచనాన్తము. అజన్తలక్షణనుమాగమము. విభక్తిస్థనకారమునకుదా :— క్షీరపేణ. రమ్యవిణా. రమ్యశబ్దమునకు విశబ్దముతో సమాసము. ఇచట "అజోనాస్త్రియామ్" (245) అను సూ. చే నాభావమగుటవలన నకారము విభక్తిస్థమగును.

1061. కుమతి చ. 8-4-13. కుమతి, చ, (రషాభ్యాం, నః, ణః, 1060 సూత్రము)

కవర్గవత్యుత్తరపదే ప్రాగ్వత్। హరికామిణౌ। హరికామాణి। హరికామేణ॥

1061. కవర్గముతోగూడిన యుత్తరపదమందున్నటువంటిన్ని పూర్వపదస్థములగు రేఫషకారములకంటె పరమగునట్టిన్ని, ప్రాతిపదికాన్తనుమ్విభక్తిస్థమగునట్టి నకారమునకు ణత్వము నిత్యముగ వచ్చును. క్రమముగ నుదాహరణములు. హరికామిణౌ।హరికామిన్‌శబ్దమునకు ప్రథమాద్వివచనాన్తము. హరికామాణి। హరికామశబ్దమునకు నపుంసకమున ప్రథమాబహువచనాన్తము. హరికామేణ। హరికామశబ్దమునకు తృతీయైకవచనాన్తము.

1062. పదవ్యవాయేఽపి. 8-4-38. పదవ్యవాయే, అపి, (నః, ణః)

పదేన వ్యవధానేఽపి ణత్వం న స్యాత్। మాషకుమ్భవాపేన। చతురఙ్గయోగేన। వా॥ అతద్ధితఇతి వాచ్యమ్। ఆర్ద్రగోమయేణ. శుష్కగోమయేణ॥

1062. పూర్వపదస్థములగు రేఫషకారములకును, నకారమునకును మధ్య నొకపదముతో వ్యవధానమున్నపుడు నకారమునకు ణత్వము రాదు. మాషకుమ్భవాపేన (మాషాణాం కుమ్భః, తస్య వాపః) ఇచట షకారమునకును విభక్తిస్థనకారమునకును కుమ్భపదము వ్యవధాయకము. చతురఙ్గయోగేన (చత్వార్యఙ్గాన్యస్య చతురఙ్గః, తేన యోగశ్చతురఙ్గయోగః, తేన) ఇచట నిమిత్తనిమిత్తులకఙ్గపదము వ్యవధాయకము. "ఉత్తరపదత్వేచ" అనువార్త్తికముచేనిచటనఙ్గశబ్దమునకు పదసంజ్ఞచేయునపుడు ప్రత్యయలక్షణములేదన వీలులేదు. ఉత్తరపదమునకు కార్యముచేయునపుడే యానిషేధము ప్రవర్తించుననుటయే యిందులకుగారణము. వా॥ వ్యవధాయకమగుపదమునకు తద్ధితప్రత్యయముపరముగలేనపుడే యీనిషేధము ప్రవర్తించునని చెప్పవలయును. ఆర్ద్రగోమయేణ। శుష్కగోమయేణ। ఇచట గోశబ్దము పదసంజ్ఞకము. దీనికి తద్ధితయగు మయట్ప్రత్యయముపరమగుటవలన నిచటనీనిషేధము ప్రవర్తించదు.

1063. కుస్తుమ్బురూణి జాతిః. 6-1-143. కుస్తుమ్బురూణి, జాతిః।

అత్ర సుణ్నిపాత్యతే। కుస్తుమ్బురు ధాన్యాకమ్। క్లీబత్వమతన్త్రమ్। జాతిః కిమ్। కుతుమ్బురూణి। కుత్సితాని తిన్దుకీఫలానీత్యర్థః॥

1063. కుతుమ్బురుశబ్దమున తకారమునకు ధాన్యాకజాతి (ధనియాలు) వాచ్యమగునపుడు సుడాగమమీసూత్రముచే విధింపబడును. కుస్తుమ్బురు (కొత్తిమిరి) సూత్రమున నపుంసకలిఙ్గము బహువచనముగూడ వివక్షితము గాదు. కాన పుంలిఙ్గమందు నేకవచనద్వివచనములందును సుడాగమము సాధువగును. కుతుమ్బురూణి. కుత్సితములగుతిన్దుకీఫలములనియర్థము. ధాన్యాకజాతివాచకముగాదెట్టి యీశబ్దమున సుడాగమనివృత్త్యర్థము జాతిః అనుపది యావశ్యకము.

1064. అపరస్పరాః క్రియాసాతత్యే 6-1-144. అపరస్ప రాః, క్రియాసాతత్యే।

సుణ్ణిపాత్యతే। అపరస్పరాః సార్థా గచ్ఛన్తి। సతత మవిచ్ఛేదేన గచ్ఛన్తీత్యర్థః। క్రియేతి కిమ్। అపరపరా గచ్ఛన్తి। అపరే చ పరే చ సకృదేవ గచ్ఛన్తీత్యర్థః॥

1064. క్రియాసాతత్యే=క్రియాయాః సాతత్యమ్, తస్మిన్. గమనాది క్రియయొక్క, సాతత్యము=ప్రబన్ధము. (విచ్ఛేదములేకుండుట) గమ్యమానమగునపుడు, అపరస్పరాశబ్దమున సుడాగమము నిపతింబడునని యర్థము. ఉదా :— అపరస్పరాః (సార్థాగచ్ఛన్తి) అపరులు పరులునెల్లపుడునెడతెగకుండ వెళ్లుచున్నారని యర్థము. అపరపరాః (గచ్ఛన్తి) అపరులు పరులునొక్కమారే వెళ్లుచున్నారని యర్థము. ఇచట గమనమునకు సాతత్యము ప్రతీయమానము గాదు. కావుననిచట సుడాగమనివృత్తికై సూత్రమున క్రియాసాతత్యే అనునది యావశ్యకమగును.

1065. గోష్పదం సేవితాసేవితప్రమాణేషు. 6-1-145. గోష్పదమ్, సేవితాసేవితప్రమాణేషు॥

సుట్ సస్య షత్వం చ నిపాత్యతే। గావః పద్యన్తేఽస్మిన్ దేశే స గోభిస్సేవితో గోష్పదః। అసేవితే, అగోష్పదాన్యరణ్యాని। ప్రమాణే, గోష్పదమాత్రం క్షేత్రమ్। సేవితేత్యాది కిమ్। గోః పదమ్, గోపదమ్॥

1065. సేవితాసేవితప్రమాణశబ్దములకు ద్వన్ద్వము. సేవింపబడునది సేవింపబడనది ప్రమాణము, ఈయర్థములందు గోపదశబ్దమున పకారమునకు సుడాగమము, దీనికి షత్వము నిపతింపబడునని సూత్రార్థము. క్రమముగనుదాహరణములు. గోష్పదః ఏప్రదేశమున గోవులు తిరుగుచుండునో యాస్థలము గోవులచే సేవింపబడునదై గోష్పదమనబడును. అసేవితమనునది బహువ్రీహి, గాననేప్రదేశమున గోవులసంచారమొకసారియైన నుండదో యట్టిప్రదేశము బోధ్యమగునపుడు సుడాగమషత్వములగును. గోపదశబ్దము, నఞ్పూర్వకమగునపుడే యిట్టియర్థప్రతీతిగల్గును గాన నఞ్పూర్వకమగు గోష్పదశబ్దమే దీనికుదాహరణమగును. అగోష్పదాని.

గోసంచారశూన్యములగునరణ్యాదులర్థము. గోష్పదమాత్రమ్ (క్షేత్రము) అల్పప్రమాణముగలభూమి. క్షేత్రమందలి యల్పప్రమాణత్వమీశబ్దముచే బోధింపబడును. కావున క్షేత్రము గోష్పదముకంటెనధికమయినదైనను దోషము లేదు. గోపదమ్ (గోః పదమ్) గోవుయొక్కపాదమనియర్థము. ఇచట సుడాగమవారణమునకై సేవితేత్యాదివిశేషణమావశ్యకము.

1066. ఆస్పదం ప్రతిష్ఠాయామ్. 6-1-141. ఆస్పదమ్, ప్రతిష్ఠాయామ్॥

ఆత్మయాపనాయ స్థానే సుణ్ణిపాత్యతే। ఆస్పదమ్। ప్రేతి కిమ్। ఆపదాపదమ్॥ (ఆపదమ్)

1066. కాలమునుగడుపుటకగు స్థానము ప్రతిష్ఠాపదమునకర్థము. అట్టి స్థానరూపార్థమున ఆస్పదశబ్దమందు సుడాగమము నిపతింపబడునని సూత్రార్థము. ఆస్పదమ్ (అనేన లబ్ధమ్) కాలమునుగడుపుటకైన స్థానము వీనిచే పొందబడెనని యర్థము. ఇట్టియర్థము బోధ్యముగానపుడు ఆపదమనుచోటనాగమనివృత్తికై ప్రతిష్ఠాయామనువిశేషణమావశ్యకము. "ఆపదాపదమ్" అనుపాఠము, చాలపుస్తకములందగపడుచున్నది. అచట ఆపత్, ఆపదమ్ అనిఛేదము. సుడాగమరహితమగు నాపదశబ్దమున కాపత్తని యర్థము. ఆపదమనుపాఠమున, ఆఙ్ఞనకు, పదశబ్దముతో నవ్యయీభావము (ఆ, పదాత్)

1067. ఆశ్చర్యమనిత్యే. 6-1-147. ఆశ్చర్యమ్, అనిత్యే॥

అద్భుతే సుట్। ఆశ్చర్యం యది స భుఞ్జీత। అనిత్యే కిమ్। ఆచర్యం కర్మ శోభనమ్॥

1067. అనిత్యమనునది యెల్లప్పుడుండునది గానందున నాశ్చర్యమును గలుగజేయును గాననిత్యశబ్దము లక్షణచేనద్భుతార్థమును బోధించును. అద్భుతరూపార్థము గమ్యమానమైనపుడాచర్యశబ్దమందు సుడాగమము నిపతింపబడునని సూత్రార్థము. ఆశ్చర్యమ్ (యది స భుఞ్జీత) వాడు భోజనముచేసినట్లయిననది యద్భుతమనియర్థము. ఆచర్యమ్ (కర్మ శోభనమ్) సత్కర్మచేయదగినదని యర్థము. ఇచట సుడాగమనివృత్తికై అనిత్యమనునది యావశ్యకము.

1068. వర్చస్కేఽవస్కరః. 6-1-148. వర్చస్కే, అవస్కరః॥

కుత్సితం వర్చో వర్చస్కమ్ అన్నమలమ్ తస్మిన్, సుట్। అవకీర్యత ఇత్యవస్కరః। వర్చస్కే కిమ్। అవకరః॥

1068. వర్చస్కశబ్దము కుత్సితార్థకకప్రత్యయాన్తము. వర్చస్కశబ్దమునకన్నమలము (పురీషము) అర్థము. ఇది బోధ్యమైనపుడవకరశబ్దమున సుడాగమము నిపతింపబడును. అవస్కరః। అవపూర్వకకౄధాతువునకు కర్మార్థకకృత్ప్రత్యయమువలననవకరః అనురూపమగును. వర్చస్కే అనునదిలేనిచో, పురీషార్థమునుబోధింపనట్టి అవకరశబ్దమున సుడాగమము ప్రస ...

1069. అపస్కరో రథాఙ్గమ్. 6-1-149. అపస్కరః। రథాఙ్గమ్॥

అపకరోఽన్యః॥

1069. రథాఙ్గమన చక్రము. ఇది యర్థమగునపుడు అపక్కరః అనునది సుడాగమసహితమై నిపతింపబడును. "స్యాద్రథాఙ్గమపస్కరః" అని యమరము. చక్రముకంటెనితరము బోధ్యమగునపుడు అపకరః అనియగును.

1070. విష్కిరశ్శకునిర్వికిరో వా. 6-1-150. విష్కిరః, శకునిః, వికిరః, వా॥

పక్షే వికిరః। వావచనేనైవ సుడ్వికల్పే సిద్ధే వికిరగ్రహణం తస్యాపి శకునేరన్యత్ర ప్రయోగో మాభూదితి వృత్తిస్తన్న। భాష్యవిరోధాత్॥

1070. పక్షియర్థమగునపుడు విష్కిరశబ్దమున సుడాగమము వికల్పముగ నిపతింపబడును. విష్కిరః। పక్షియనునర్థమున సుడాగమము రానపుడు వికిరః అనియగును. "విష్కిరశ్శకునౌ వా" అని సూత్రమునురచించినను పైజెప్పబడినయర్థము సిద్ధమగుచుండ మాత్రమున వికిరగ్రహణము, పక్షిరూపార్థమందే వికిరపదముగూడ సాధువగుననియు నితరార్థమునసీపదమసాధువగుననియును బోధించుననని, కాశికావృత్తియందు జెప్పబడెను.

అర్థాన్తరమందును వికిరపదముసాధువగునని మహాభాష్యమువలన స్పష్ట మగుటచే వృత్త్యుక్తము భాష్యవిరుద్ధమగును గాననది గ్రాహ్యము గాదు. అర్థాన్తరమందు వికిరశబ్దప్రయోగమగపడుచున్నది. "వికిరం వైశ్వదేవికమ్".

1071. ప్రతిష్కశశ్చ కశేః. 6-1-152. ప్రతిష్కశః, చ, కశేః॥

కశగతిశాసనయోరిత్యస్య ప్రతిపూర్వస్య పచాద్యచి సుణ్ణిపాత్యతే, షత్వఞ్చ। సహాయః పురోయాయీ వా ప్రతిష్కశ ఇత్యుచ్యతే। కశేః కిమ్। ప్రతిగతః కశాం ప్రతికశోఽశ్వః। యద్యపి కశేరేవ కశా, తథాపి కశేరితిధాతోర్గ్రహణముపసర్గస్య ప్రతేర్గ్రహణార్థమ్। తేన ధాత్వన్తరోపసర్గాన్న॥

1071. ప్రతిఅనునుపసర్గముపూర్వమందుగల కశ (గతిశాసనయోః) ధాతువునకు పచాద్యచ్ప్రత్యయమువలన ప్రతికశః అనురూపమగును. ఇట్లు సిద్ధమగునీరూపమున సుడాగమషత్వములు నిపతింపబడును. ఈశబ్దమునకు సహాయుడు లేకముందునడచువాడని యర్థము. ప్రతికశః (ప్రతిగతః కశామ్) దీనికశ్వమర్థము. ఇచట సుడాగమవారణార్థము కశేః, అనునది యావశ్యకము. కశాశబ్దము (కొరడా) గూడ కశధాతువువలన సిద్ధమైనదే, కాని సూత్రగృహీతమగు కశేః అనునది కశధాత్వర్థమునుగురించియుపసర్గమగు ప్రతిఅనునది పూర్వముననున్నపుడే సుడాగమమునకు విషయమగునని బోధించును. "యత్క్రియాయుక్తాః ప్రాదయస్తంప్రత్యేవ గత్యుపసర్గసంజ్ఞాః" అనిచెప్పబడుటచే ప్రతికశః అనుచోట ప్రతి అనునది గమ్ధాత్వర్థమునుగురించి యుపసర్గమగును, గానికశధాత్వర్థమునుగురించిగాదు. కావున దోషము వారితమగునని సమాధానాశయము.

1072. ప్రస్కణ్వహరిశ్చన్ద్రావృషీ. 6-1-153. ప్రస్కణ్వహరిశ్చన్ద్రౌ, ఋషీ॥

హరిశ్చన్ద్రగ్రహణమమన్త్రార్థమ్। ఋషీఇతి కిమ్। ప్రకణ్వో దేశః। హరిచన్ద్రో మాణవకః॥

1072. ఋషిరూపార్థమున ప్రస్కణ్వహరిశ్చంద్రశబ్దములందు సుడాగమము నిపతింపబడును. ప్రస్కణ్వః. హరిశ్చన్ద్రః. ఇవి ఋషులపేర్లు. "లోకే", "ఛన్దసి" మొదలగుపదములతోఁరహితములగు సూత్రములు లోకవేదసాధారణములగును గాననీసూత్రము వేదమందును ప్రవర్తించును. కాని యిచటి హరిశ్చన్ద్రశబ్దగ్రహణముమాత్రము లోకముకొఱకేయనిగ్రహింపవలయును. వేదమున "హ్రస్వాచ్చన్ద్రోత్తరపదే మన్త్రే" (6-1-151) సూ. చే హరిశ్చన్ద్రశబ్దమున సుడాగమము సిద్ధమగుట యిందుగారణము. హ్రస్వముకంటె పరమగునపుడుత్తరపదమగుచన్ద్రశబ్దమునకు వేదమున సుడాగమమగునని పైసూత్రమునకర్థము. ప్రకణ్వః=దేశము, హరిచన్ద్రః=ఈపేరుగలబ్రహ్మచారి. ఈయర్థములందు సుడాగమవారణార్థము "ఋషి" అనునది యావశ్యకమగును.

1073. మస్కరమస్కరిణౌ వేణుపరివ్రాజకయోః. 6-1-154.

మకరశబ్దోఽవ్యుత్పన్నస్తస్య సుడినిశ్చ నిపాత్యతే। వేణ్వీతి కిమ్। మకరో గ్రాహః। మకరీ సముద్రః॥

1073. మకరశబ్దమవ్యుత్పన్నము (ప్రకృతిప్రత్యయవిభాగశూన్యము) వేణువు (వెదురుకఱ్ఱ) అర్థమగునపుడు మకరశబ్దమందు సుడాగమము, సన్యాసియర్థమగునపుడు మకరపదమందిని ప్రత్యయము సుడాగమముగూడ, నిపతింపబడునని సూత్రార్థము. మస్కరః। మస్కరీ। ఇవి క్రమముగ నుదాహరణములు, సూత్రమున వేణుపరివ్రాజకయోః అనునది లేనియెడల మకరః=మొసలి, మకరీ=సముద్రము, ఈశబ్దములందును సుడాగమము ప్రసక్తమగును.

1074. కాస్తీరాజస్తున్దే నగరే. 6-1-155. కాస్తీరాజస్తున్దే, నగరే॥

ఈషత్తీరమస్యాస్తీతి కాస్తీరం నామ నగరమ్। అజస్యేవ తున్దమస్యేతి అజస్తున్దం నామ నగరమ్। నగరే కిమ్। కాతీరమ్। అజతున్దమ్॥

1074. నగరమభిధేయమగునపుడు కాస్తీరమ్ అజస్తున్దమ్ అనునవి

సుడాగమసహితములై నిపతింపబడును. కాస్తీరమ్ (ఈషత్తీరమస్య) అజస్తున్దమ్ (అజస్యేవ తున్దమస్య) ఈరెండును నగరవిశేషవాచకములు. సూత్రమున "నగరే" అనునదిలేనపుడు, కాతీరమ్ (అల్పమగుతీరము ఈషదర్థకకుశబ్దమునకు "ఈషదర్థే" (1036) సూ. చే కాదేశము) అజతున్దమ్ (మేకయొక్క ఉదరము) ఈయర్థములుగల కాతీరాజతున్దశబ్దములందును సుడాగమము ప్రసక్తమగును.

1075. కారస్కరో వృక్షః. 6-1-156. కారస్కరః, వృక్షః॥

కారం కరోతీతి కారస్కరోవృక్షః। అన్యత్ర కారకరః।

కేచిత్తు కస్కాదిష్విదం పఠన్తి న సూత్రేషు॥

1075. వృక్షమనునర్థమందు కారస్కరః అనుచోట సుడాగమము నిపతింపబడును. అర్థాన్తరమున కారకరః అనియగును. కొందఱు "కారస్కరోవృక్షః" అనువచనమును సూత్రములందు పఠింపక కస్కాదిగణమున పఠించిరి.

వివ:— "కేచిత్తు" అనియనుటచేనీమతము గ్రాహ్యముగాదని సూచింపబడెను. కారస్కరశబ్దము పారస్కరాదిగణమున ప్రత్యక్షముగ గాన్పించుటయు "కస్కాదిషుచ" అనుసూత్రము ప్రకరణవశమున విసర్గస్థానమందే సత్వమునువిధించునదగుటయునిందు గారణము. కావుననిది పారస్కరాద్యన్తర్గణసూత్రమని తెలియదగును. ఈవిషయము కొన్ని పుస్తకములందుమాత్రమేయుండెడి "కస్కాదిష్విదమ్" అనుపాఠమునాశ్రయించి వ్రాయబడెను. కాశికావృత్తిపాఠసంవాదమువలనను, మూలసన్దర్భస్వారస్యమువలనను "పారస్కరాదిష్విదంపఠన్తి" అనునది వాస్తవికపాఠమని గ్రహించునది.

1076. * పారస్కరప్రభృతీని చ సంజ్ఞాయామ్. 6-1-157.

పారస్కరప్రభృతీని, చ, సంజ్ఞాయామ్॥

ఏతాని ససుట్కాని నిపాత్యన్తే నామ్ని। పారస్కరః।

---

* పారస్కరో దేశే కారస్కరో వృక్షః రథస్యానదీ కిష్కుః ప్రమాణమ్ కిష్కిన్ధా గుహా తద్బృహతోః కరపత్యోశ్చోరదేవతయోః సుట్ తలోపశ్చ ప్రాత్తుంపతౌ గవి కర్తరిచ ప్రాయస్య చిత్తిచిత్తయోః ఇతి పారస్కరాదిరాకృతిగణః॥

కిష్కిన్ధా। గ. సూ. 1 తద్బృహతోః కరపత్యోశ్చోరదేవతయో స్సుట్తలోపశ్చ। తాత్పూర్వం చ_ర్త్వేన దకారోఽపి బోధ్యః। తద్బృహతోర్దకారతకారా లుప్యేతే। కరపత్యోస్తు సుట్। చోరదేవతయోరితి సముదాయోపాధిః। తస్కరః। బృహస్పతిః। 2 గ.సూ. ప్రాయస్య చిత్తిచిత్తయోః। ప్రాయశ్చిత్తిః। ప్రాయశ్చిత్తమ్। వనస్పతిరిత్యాది। ఆకృతిగణోఽయమ్॥

ఇతి సమాసాశ్రయవిధయః॥

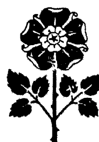
1076. సంజ్ఞయందు పారస్కరః మొదలగుశబ్దములు (పారస్కరాది గణపఠితములు) సుడాగమసహితములుగ నిపతింపబడెను. పారస్కరః. దేశవిశేషమునకు పేరు. కిష్కిన్ధా. వానరసైన్యమునుధరించు సుగ్రీవుని గుహకుపేరు. పారస్కరాదులవయవార్థశూన్యములగు రూఢశబ్దములు. 1 తచ్ఛబ్దబృహచ్ఛబ్దములకు క్రమముగ కరశబ్దపతిశబ్దములు పరమగునపుడు చోరుడు దేవత అనునర్థములందు సుడాగమము, తచ్ఛబ్దబృహచ్ఛబ్దములతుదినుండు దకారతకారములకు లోపమునగును. గణసూత్రమున "తలోపశ్చ" అనుచోట తకారమునకుపూర్వముదకారమున్నదనియు, దానికి చర్త్వమువచ్చినదనియును గ్రహింపదగును. ఇట్లు తలోపశ్చఅనుదానికి దకారతకారములకు లోపమనునర్థముసిద్ధమగును. తస్కరః (తద్+కరః= దొంగవాడు) బృహస్పతిః (బృహత్+పతిః=దేవగురువు) 2 ప్రాయశబ్దమునకు చిత్తిచిత్తశబ్దములు పరమగునపుడు సుడాగమమగును. ప్రాయశ్చిత్తిః। ప్రాయశ్చిత్తమ్। వనస్పతిః మొదలగునవి పారస్కరాదిగణపఠితములగనూహించునది. పారస్కరాదిగణమాకృతిగణము. కావున "పరశ్శతా" (శతాత్పరా) మొదలగురూపములందును సుడాగమము సిద్ధమగును. "అధిశ్రయస్త్రీర్ఘనతాః పరశ్శతాః" మాఘకావ్యము. శతాత్పరా అనువిగ్రహమున పఞ్చమీతత్పురుషము. రాజదన్తాదిగణపాఠమువలన శతశబ్దమునకు పరనిపాతము. పరాశబ్దమునకు పుంవద్భావము. ఈసూత్రముచే సుడాగమము. ఇట్లు పరశ్శతాశబ్దము సిద్ధమగునని గ్రహింపదగును.

ఇది సమాసాశ్రయవిధిప్రకరణము.

శ్రీః॥ శ్రీః॥ శ్రీః॥

గద్య :— శ్రీ శ్రీ శ్రీ పూషవాడ్వంశపయఃపారావారరాకాసుధాకరులును ననితరసాధారణప్రతిభావిశేషవినిర్జితగీష్పతులును సకలకలాపరిపోషకులునగు శ్రీ శ్రీ శ్రీ విజయనగరసంస్థానాధీశ్వరరాజాధిరాజ శ్రీ విజయరామగజపతిమహారాజవర్యసంవర్ధ్యమానుఁడును, కలాప్రపూర్ణులును విద్వదభిమానులును వదాన్యావతంసులునగు శ్రీశ్రీశ్రీ జయపురసంస్థానాధీశ్వరరాజాధిరాజ శ్రీ విక్రమదేవవర్మమహారాజోత్తములయసాధారణకృపకుఁ బాత్రుఁడును, విద్వత్సార్వభౌమ శ్రీవేఙ్కట సుబ్బరాయసుధీమణి ప్రసాదాసాదితవిద్యాసమఞ్చితుఁడును, శ్రీమదప్పల్లవంశపయోనిధిశీతకిరణులును శ్రీ ఖాశింకోటసంస్థానాస్థానవిద్వాంసులును అద్వైతవేదాన్తశాస్త్రతత్వజ్ఞులును సతతహరినామస్మరణపరిపూతాన్తరఙ్గులును శ్రీ బాలాత్రిపురసున్దరీప్రసాదాసాదితాఖణ్డధీవైభవులును అరున్ధతీసమానశ్రీవేఙ్కమామ్బాసమఞ్చితవామభాగులునగు సోమేశ్వరశాస్త్రులవారికాత్మజుఁడును, యజుర్వేదాధ్యయనసంపన్నులును సౌజన్యనిధులును శ్రీబాలాత్రిపురసున్దరీప్రసాదపాత్రులునగు భవానీశఙ్కర శ్రీరామ కామేశ్వరశర్మలకుప్రియసోదరుఁడును, శ్రీమేధాదక్షిణామూర్తిప్రసాదోపలబ్ధప్రజ్ఞాపరికలితుఁడును, వ్యాకరణాలఙ్కారవిద్యాప్రవీణుఁడునగు, జోగన్నశాస్త్రిచేవిరచితంబగు వైయాకరణసిద్ధాన్తకౌముదీశరదాగమమున ద్వితీయభాగము సంపూర్ణము.

శ్రీః శ్రీః శ్రీః



ద్వితీయభాగసూత్రసూచి.

సూత్రము.	పుట.
— అ —	
అకథితంచ	11
అకర్తర్యృణే	75
అకేనోర్భవిష్య	94
అక్షశలాకా	132
అక్ష్ణో౽దర్శనాత్	378
అగ్నేఃస్తుత్‌స్తోమ	357
అగ్ర్యాఖ్యాయా	231
అగ్రాన్తశుద్ధ	320
అఙ్గులేర్దారుణి	299
అచతురవిచతు	379
అచ్ఛగత్యర్థవదేషు	211
అచ్ప్రత్యన్వవ	377
అజాద్యదన్తమ్	339
అఞ్‌నాసికా	300
అతిరతిక్రమణేచ	32
అతేశ్శునః	233
అత్యన్తసంయోగేచ	149
అదో౽నుపదేశే	211
అధికరణవాచినశ్చ	92
అధికరణవాచినాచ	165
అధికరణైతావ	353
అధిపరీఅనర్థకౌ	31
అధిరీశ్వరే	109
అధిశీఙ్స్థాసాంకర్మ	21
అధీగర్థదయేశాం	83
అధ్యయనతోవి	344
అధ్వర్యుక్రతు	343
అనత్యాధానఉరసి	213
అనభిహితే	9
అనశ్చ	142
అనుకరణంచా	208
అనుగవమాయామే	384
అనుప్రతిగృణశ్చ	54
అనుర్యత్సమయా	135
అనుర్లక్షణే	27
అనువాదేచర	342
అనేకమన్యపదార్థే	261
అనో౽శ్మాయస్స	232
అన్తరపరిగ్రహే	209
అన్తరాన్తరేణ	26
అన్తర్ధాయేనాద	66
అన్తర్బహిర్భ్యాం	300
అన్నేనవ్యఞ్జనం	154
అన్యపదార్థేచసం	140
అన్యారాదితరర్తే	70

సూత్రము.	పుట.	సూత్రము.	పుట.
అన్యేషామపి	292	అవ్యయీభావేచా	128
అన్వవతప్తాద్రహసః	383	అవ్యయీభావేశర	140
అపథంనపుంసకమ్	247	అశాలాచ	258
అపపరిబహిరం	133	అషష్ఠ్యతృతీ	428
అపపరీవర్జనే	73	అష్టనస్సంజ్ఞాయామ్	441
అపరస్పరాఃక్రి	450	అస్తంచ	210
అపవర్గేతృతీయా	41	అస్మదోద్వయోశ్చ	250
అపస్కరోరథాఙ్గం	452	అహస్సర్వైకదేశ	224
అపాదానేపఞ్చమీ	63	అహ్నాష్టఖోరేవ	226
అపిఃపదార్థసం	33	అహ్నోఽదన్తాత్	228
అపేతాపోఢము	157	అహ్నోహ్నఏతే	227
అప్పూరణీప్ర	269	— ఆ —	
అభినివిశశ్చ	22		
అభిరభాగే	30	ఆఖ్యాతోపయోగే	67
అమూర్ధమస్త	395	ఆఙ్మర్యాదాభివిధ్యోః	134
అమైవావ్యయేన	221	ఆఙ్మర్యాదావచనే	73
అర్ధంనపుంసకమ్	170	ఆజ్ఞాయినిచ	390
అర్ధర్చాఃపుంసిచ	248	ఆత్మనశ్చ	390
అర్ధాచ్చ	235	ఆదరానాదర	208
అర్ధేవిభాషా	430	ఆధారోధికరణమ్	98
అలుగుత్తరపదే	388	ఆనఙ్ఋతోద్వంద్వే	354
అల్పాఖ్యాయాం	316	ఆన్మహతస్సమా	237
అల్పాచ్తరమ్	340	ఆపోన్యతరస్యాం	327
అవసమన్దేభ్య	382	ఆయుక్తకుశలా	104
అవ్యయంవిభక్తి	117	ఆశిషినాథః	84
అవ్యయీభావః	117	ఆశ్చర్యమనిత్యే	451
అవ్యయీభావశ్చ	124	ఆస్పదంప్రతిష్ఠాయామ్	451

సూత్రము.	పుట.
— ఇ —	
ఇకఃకాశే	441
ఇకోవహేఒపీలోః	440
ఇకోహ్రస్వోఒజ్యో	412
ఇచ్కర్మవ్యతిహారే	311
ఇత్థంభూతల	44
ఇదంకిమోరీశ్కీ	425
ఇద్వృద్ధౌ	357
ఇనఃస్త్రియాం	324
ఇష్టకేషీకామా	417
— ఈ —	
ఈదగ్నేస్సోమ	356
ఈయసశ్చ	327
ఈషదకృతా	203
ఈషదర్థే	431
— ఉ —	
ఉగితశ్చ	405
ఉత్తమైకాభ్యాంచ	230
ఉత్తరమృగపూ	234
ఉదకస్యోదస్సంజ్ఞాయామ్	410
ఉద్విభ్యాంకాకుదస్య	322
ఉపజ్ఞోపక్రమం	256
ఉపపదమతిజ్	218
ఉపమానాచ్చ	316
ఉపమానాదప్రా	233
ఉపమానానిసా	185
ఉపమితంవ్యా	187
ఉపసర్గస్యఘఞ్య	440
ఉపసర్గాచ్చ	302
ఉపసర్గాదధ్వనః	385
ఉపసర్గాద్బహుళమ్	303
ఉపసర్జనంపూర్వమ్	119
ఉపాజేన్వాజే	212
ఉపాన్వధ్యాఙ్వసః	23
ఉపోధికేచ	29
ఉభయప్రాప్తౌ	90
ఉరఃప్రభృతిభ్యఃకప్	323
ఉషాసోషసః	360
— ఊ —	
ఊదనోర్దేశే	377
ఊర్ధ్వాద్విభాషా	313
ఊర్యాదిచ్విడాచశ్చ	207
— ఋ —	
ఋక్పూరబ్ధూః	375
ఋచశ్శే	409
ఋతోవిద్యాయో	400
— ఏ —	
ఏకతద్ధితేచ	413
ఏకవిభక్తిచాపూ	119
ఏకహలాదౌ	411
ఏకాదిశ్చైకస్యచాదుక్	243
ఏతిసంజ్ఞాయామగాత్	427
ఏనపాద్వితీయా	81

సూత్రము.	పుట.
— ఓ —	
ఓజస్సహోమ్భ	389
ఓర్గుణః	293
— క —	
కకుదస్యావస్థా	321
కడారాఃకర్మధారయే	199
కణేమనసీశ్రద్ధా	210
కతరకతమౌ	192
కరణేచస్తోకా	77
కర్ణేలక్షణస్యా	435
కర్తరిచ	167
కర్తురీప్సితతమంకర్మ	8
కర్తృకరణయోః	39
కర్తృకరణేకృతా	152
కర్తృకర్మణోఃకృతి	88
కర్మణాయమభి	47
కర్మణిచ	165
కర్మణిద్వితీయా	9
కర్మప్రవచనీయయు	27
కర్మప్రవచనీయాః	26
కవంచోష్ణే	432
కాపథ్యక్షయోః	431
కారకే	7
కారనామ్నిచప్రా	393
కారస్కరోవృక్షః	455
కారేసత్యాగదస్య	418
కాలాః	149
కాలాఃపరిమాణినా	174
కాలాధ్వనో.	35
కాస్తీరాజస్తుం	454
కింక్షేపే	193
కిమఃక్షేపే	386
కుగతిప్రాదయః	207
కుత్సితానికుత్సనైః	185
కుమతిచ	448
కుమహద్భ్యామ	237
కుమారఃశ్రమణాదిభిః	200
కుమ్భపదీషుచ	317
కుస్తుమ్బురూణి	449
కృఞఃప్రతియత్నే	83
కృత్యతుల్యాఖ్యాఅజాత్యా	198
కృత్యానాంకర్తరివా	95
కృత్యైరధికార్థ	153
కృత్యైఋణే	177
కృతోర్థప్రయో	87
కేఽణః	271
కోఃకత్తత్పురుషేఽచి	430
క్తస్యచవర్తమానే	91
క్తేనచపూజాయామ్	164
క్తేననఞ్విశిష్టేనానఞ్	190
క్తేనాహోరాత్రా	178
క్త్వాచ	223
క్యఙ్మానినోశ్చ	281
క్రియార్థోపపద	56

సూత్రము.	పుట.
క్రుధద్రుహేర్ష్యాసూ	52
క్రుధద్రుహోరుప	53
క్షుద్రజన్తవః	346
క్షుభ్నాదిషుచ	229
క్షేపే	179
— ఖ —	
ఖట్వాక్షేపే	148
ఖార్యాఃప్రాచామ్	235
— గ —	
గతిబుద్ధిప్రత్య	15
గత్యర్థకర్మణిద్వి	61
గన్ధస్యేదుత్పూతి	314
గవాశ్వప్రభృ	348
గవియుధిభ్యాం	392
గిరేశ్చ సేనకస్య	144
గోరద్ధితలుకి	183
గోష్పదం సేవితా	450
గోస్త్రియోరుప	120
గ్రన్థాన్తాధికేచ	420
గ్రామకౌటాభ్యాం	231
గ్రామ్యపశుసఙ్ఘే	369
— ఘ —	
ఘకాలతనేషు	396
ఘరూపకల్పచే	403
— ఙ —	
ఙ్యాపోస్సంజ్ఞా	414

సూత్రము.	పుట.
— చ —	
చతుర్థీచాశిష్యా	97
చతుర్థీతదర్థార్థ	155
చతుర్థీసంప్రదానే	48
చతుష్పాదోగర్భిణ్యా	200
చరణేబ్రహ్మచారిణి	423
చార్థేద్వన్ద్వః	336
చితేఃకపి	441
— ఛ —	
ఛాయాబాహుల్యే	256
— జ —	
జనికర్తుఃప్రకృతిః	68
జమ్బ్వాసుహరిత	310
జాతిరప్రాణినామ్	344
జాతేశ్చ	288
జాత్యాఖ్యాయా	249
జాయాయానిఙ్	314
జాసినిప్రహణ	85
జీవికాపనిషదా	215
జ్ఞోఽవిదర్థస్యకరణే	82
జ్యోతిరాయుషఃస్తోమః	426
జ్యోతిర్జనపద	422
— ఝ —	
ఝయః	143
— త —	
తత్పురుషః	145
తత్పురుషస్సమానా	193

సూత్రము.	పుట.
తత్పురుషస్యాఙ్గు	224
తత్పురుషేకృతి	395
తత్పురుషోఽనఞ్	255
తత్ర	178
తత్రతేనేదమితి	291
తత్రోపపదంస	217
తథాయుక్తం	11
తద్ధితార్థోత్తరపద	182
తసిలాదిష్వాకృ	273
తస్మాన్నుడచి	204
తిరోన్తర్ధౌ	212
తివింశతేర్డితి	289
తిష్ఠద్గుప్రభృ	137
తిష్యపునర్వస్వో	251
తీర్థేయే	423
తుమర్థాచ్చభావ	57
తుల్యార్థైరతులో	96
తృజకాభ్యాంకర్తరి	166
తృణేచజాతౌ	430
తృతీయాతత్కృతా	150
తృతీయాప్రభృతీ	222
తృతీయార్థే	28
తృతీయాసప్తమ్యోః	122
తేనసహేతితుల్యయోగే	294
త్యదాదీనిసర్వైః	367
త్రికకుత్పర్వతే	321
త్రేస్త్రయః	241
త్వేచ	414
— ద —	
దక్షిణేర్మాలుబ్ధయోగే	311
దిక్సంఖ్యేసంజ్ఞాయామ్	181
దిఙ్నామాన్యన్తరాళే	290
దివఃకర్మచ	40
దివసశ్చపృథివ్యాం	359
దివస్తదర్థస్య	86
దివోద్యావా	358
దూరాన్తికార్థేభ్యో	77
దూరాన్తికార్థైః	82
దృగ్దృశవతుషు	424
దేవతాద్వన్ద్వేచ	356
ద్వన్ద్వశ్చప్రాణి	341
ద్వన్ద్వాచ్చుదష	360
ద్వన్ద్వేఘి	339
ద్విగురేకవచనమ్	184
ద్విగుశ్చ	145
ద్వితీయతృతీయ	172
ద్వితీయాశ్రితా	146
ద్వితీయేచాను	421
ద్విత్రిభ్యాంషమూర్ధ్నః	299
ద్విత్రిభ్యామఞ్జలేః	236
ద్విదణ్డ్యాదిభ్యశ్చ	311
ద్విస్తావాత్రిస్తావా	384

సూత్రము.	పుట.
ద్వ్య స్తరుపసర్గేభ్యో	376
ద్వ్యష్టనస్సంజ్ఞాయా	240
— ధ —	
ధనుషశ్చ	313
ధర్మాదనిచ్ కేవలాత్	307
ధారేరు త్తమర్ణః	50
ధ్రువమపాయే஽పాదానమ్	62
ధ్వాంక్షేణక్షేపే	177
— న —	
నకపి	271
నకోపధాయాః	282
నక్షత్రాద్వా	428
నక్షత్రేచలుపి	107
నగో஽ప్రాణిష్వ	206
నఞ్	203
నఞ స్తత్పురుషే	386
	205
నదధిపయఆదీని	352
నదీపౌర్ణమాస్యా	143
నదీభిశ్చ	139
నద్యాశ్శేషస్యా	405
నద్యృతశ్చ	270
ననిర్ధారణే	160
నపుంసకమనపుం	365
నపుంసకాదన్య	143
నపూజానాత్	385
నభ్రాణ్ణపాన్న	206

సూత్రము.	పుట.
నమఃస్వ స్తిస్వా	58
నరేసంజ్ఞాయామ్	441
నలోకావ్యయనిష్ఠా	92
నలోపోనఞః	204
నసంఖ్యాదేస్స	230
నసంజ్ఞాయామ్	327
న స్తద్ధితే	142
నహివృతివృషి	436
నాడీతంత్ర్యోఃస్వాఙ్గే	329
నావోద్విగోః	234
నావ్యయీభావాద	121
నిత్యంహ స్తేపాణా	214
నిత్యంక్రీడాజీవికయోః	167
నిత్యమసిచ్ప్రజామేధయోః	307
నిష్ఠా	333
నిష్ప్రవాణిశ్చ	330
నే ని \దబధా\ తిషుచ	398
— ప —	
పఞ్చమీభయేన	157
పఞ్చమీవిభ క్తే	106
పఞ్చమ్యపాఙ్ పరిభిః	73
పఞ్చమ్యాఃస్తోకాదిభ్యః	388
పథోవిభాషా	386
పదవ్యవాయే஽పి	448
పద్యత్యతదర్థే	408
పరవల్లిఙ్గంద్వన్ద్వ	244
పరస్యచ	392

సూత్రము.	పుట.	సూత్రము.	పుట.
పరాజేరసోఢః	65	ప్రతిః ప్రతినిధిప్ర	74
పరిక్రయణేసంప్ర	54	ప్రతినిధిప్రతిదా	74
పాత్రేసమితాదయశ్చ	179	ప్రతిష్కశశ్చకశేః	453
పాదస్యపదాజ్యా	408	ప్రతేరురసః	384
పాదస్యలోపో౽హ	317	ప్రత్యాఙ్భ్యాం	53
పానందేశే	445	ప్రథమానిర్దిష్టం	118
పాషాణకేకుత్సితైః	185	ప్రనిరన్తశ్శరేక్షు	442
పారస్కరప్రభృతీ	455	ప్రశంసావచనైశ్చ	196
పారేమధ్యేషష్ఠ్యావా	137	ప్రసంఖ్యాంజానునోర్జుః	312
పితామాత్రా	366	ప్రసితోత్సుకా	107
పుంవత్కర్మధారయ	193	ప్రస్కణ్వహరిశ్చంద్రావృషీ	453
పుత్రేన్యతరస్యామ్	400	ప్రాక్కడారాత్సమాసః	113
పుమాన్స్త్రియా	365	ప్రాతిపదికాన్తను	446
పురో౽వ్యయమ్	210	ప్రాతిపదికార్థ	3
పూరణగుణసు	161	ప్రాధ్వంబన్ధనే	214
పూర్ణాద్విభాషా	322	ప్రాప్తాపన్నేచ	173
పూర్వకాలైకసర్వ	180	ప్రావృట్శరత్కా	396
పూర్వపదాత్సం	301	ప్రేష్యబ్రువోర్హ	87
పూర్వవదశ్వబడబౌ	246	— ఫ —	
పూర్వసదృశసమో	151	ఫల్గునీప్రోష్ఠ	251
పూర్వాపరప్రథమ	188	— బ —	
పూర్వాపరాధరో	168	బన్ధునిబహువ్రీహౌ	416
పృథగ్వినానానా	76	బన్ధేచవిభాషా	395
పృషోదరాదీని	432	బహువ్రీహౌస	297
పేషంవాసవాహనధిషుచ	411	బహువ్రీహౌసంఖ్యేయే	296
పోటాయువతి	193	బృన్దారకనాగ	192
ప్రకృత్యాశిషి	296	బ్రహ్మణో౽జాన	236

సూత్రము.	పుట.
బ్రహ్మహస్తిభ్యాంవర్చసః	382
— భ —	
భక్ష్యేణమిశ్రీకరణమ్	155
భీత్రార్థానాంభయహేతుః	64
భీరోఃస్థానమ్	426
భువఃప్రభవః	68
భూషణేఽలమ్	209
భ్రాతృపుత్రౌ	365
— మ —	
మతౌబహ్వచో	439
మధ్యాద్గురౌ	394
మధ్యేపదేనివచనేచ	214
మనసస్సంజ్ఞాయామ్	390
మన్థాదనసక్తు	412
మన్యకర్మణ్యనా	60
మయూరవ్యంస	200
మస్కరమస్కరిణౌ	454
మాతరతపితరావుదీచామ్	360
మాతుఃపితుర్భ్యాం	401
మాతృపితృభ్యాం	402
మిత్రేచర్షౌ	442
— య —	
యతశ్చనిర్ధారణమ్	105
యథాసాదృశ్యే	130
యస్మాదధికం	109
యస్యచభావేన	101
యస్యచాయామః	136
యాజకాదిభిశ్చ	159
యావదవధారణే	131
యువాఖలతి	197
యేనాఙ్గవికారః	43
యేషాంచవిరో	347
— ర —	
రథవదయోశ్చ	430
రాజదన్తాదిషు	338
రాజాహస్సఖి	226
రాత్రాహ్నాహాఃపుంసి	246
రాత్రేఃకృతివిభాషా	419
రాధీక్ష్యోర్య	53
రుచ్యర్థానాంప్రీయమాణః	49
రుజార్థానాంభా	84
— ల —	
లక్షణేత్థంభూ	29
లక్షణేనాభిప్ర	135
లోపోవ్యోర్వలి	314
— వ —	
వనగిర్యోస్సం	437
వనంపురగామి	437
వన్దితేభ్రాతుః	328
వయసిదన్తస్యదతృ	319
వర్చస్కేవస్కరః	452
వర్ణోవర్ణేన	199
వలే	439
వాఘోషమిశ్ర	410

సూత్రము.	పుట.
వాధావకరణయోః	445
వారణార్థానా	65
వాశోకష్యఙ్	407
వాసంజ్ఞాయామ్	314
వాహనమాహితాత్	444
వాహితాగ్న్యాదిషు	334
విప్రతిషిద్ధంచా	351
విభాషా	132
విభాషాకృఞి	110
విభాషాకృఞి	212
విభాషాగుణే	75
విభాషాచత్వా	242
విభాషాపురుషే	431
విభాషావర్షక్షర	396
విభాషావృత్తమృగ	349
విభాషాశ్యావా	320
విభాషాసమీపే	353
విభాషాసేనాసురా	259
విభాషాస్వసృ	401
విభాషోదరే	424
విభాషోపసర్గే	87
విభాషౌషధివన	443
విశిష్టలిఙ్గోనదీ	345
విశేషణంవిశేష్యేణ	187
విష్కిరశ్శకునిర్వికిరోవా	452
వృద్ధినిమి_త్తస్య	284
వృద్ధోయూనా	362

సూత్రము.	పుట.
వైయాకరణా	391
వోపసర్జనస్య	295
వ్యవహృపణోః	85
— శ —	
శయవాసవా	397
శరాదీనాంచ	439
శూద్రాణామనిర	347
శేషాద్విభాషా	325
శేషోబహువ్రీహిః	261
శ్రేణ్యాదయః	190
శ్లాఘహ్నుఙ్	50
శ్వశురఃశ్వశ్రూ	367
శ్వసోవసీయః	382
— ష —	
షష్ఠీ	158
షష్ఠీచానాదరే	103
షష్ఠీశేషే	78
షష్ఠీహేతుప్రయోగే	79
షష్ఠ్యతసర్థప్రత్యయేన	80
షష్ఠ్యాఆక్రోశే	399
ష్యఙస్సంప్రసార	414
— స —	
సంఖ్యయావ్యయా	288
సంఖ్యాపూర్వోద్విగుః	184
సంఖ్యావంశ్యేన	188
సంఖ్యాయమపూర్వస్య	318
సంజ్ఞాపూరణ్యోశ్చ	283